

КАТУСЬ

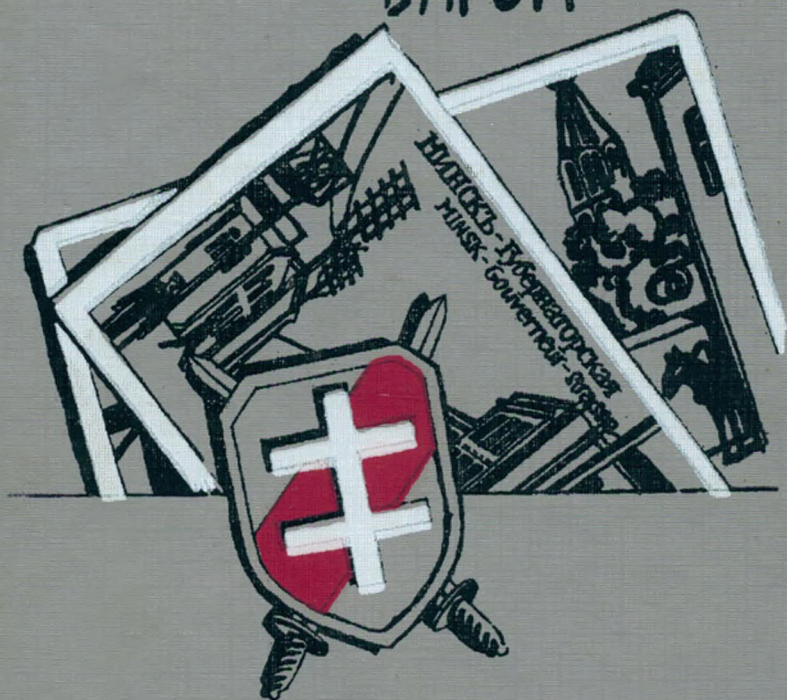

ГАЛАСЫ
БЕЛАРУСКАГА
ЗАМЕЖЖА

АКУЛА

ЗМАГАРНЫЯ

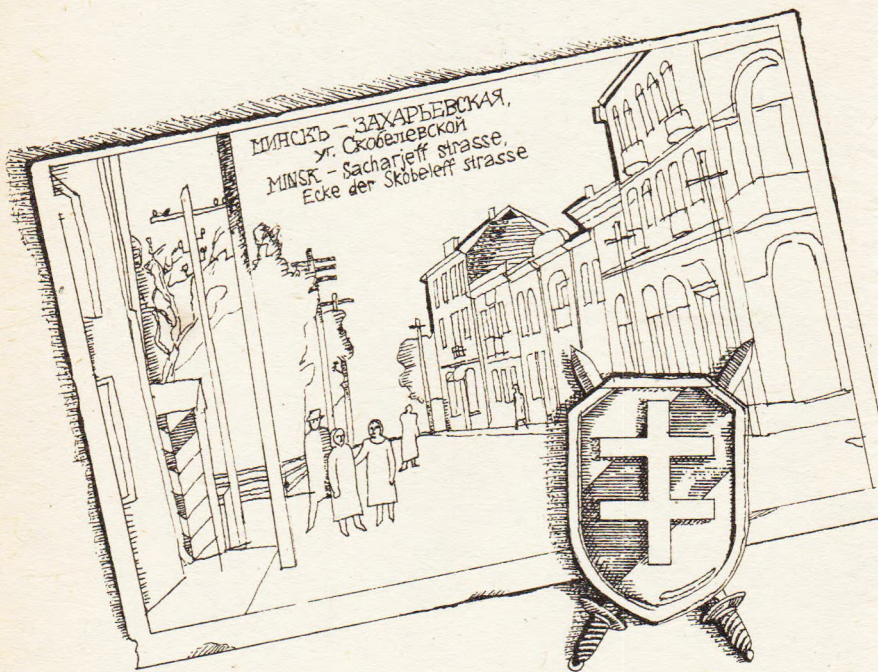
ДАРОГІ

КАСТУСЬ АКУЛА

ГАЛАСЫ БЕЛАРУСКАГА ЗАМЕЖЖА

МИНСКЪ — ЗАХАРЬЕВСКАЯ,
ул. Скобелевской
MINSK — Sacharjefff strasse,
Ecke der Skobelevff strasse

КАСТУСЬ

АКУЛА

ЗМАГАРНЬІЯ
ДАРОГІ

Раман

Мінск
«Мастацкая літаратура»
1994

ББК 84(4Бел)6

А44

УДК 882.6-31

СЕРЫЯ ЗАСНАВАНА ў 1994 г.

Прадмова Уладзіміра Арлова

882060000—099
А ————— БЗ 21—94
М 302 (03)—94
ISBN 5-340-01458-4

© К. Акула, 1994

© Прадмова. У. А. Арлоў,
1994

Змагарныя шляхі Кастуся Акулы

У кастрычніку 1967 года эмігранцкая газета «Новое Русское Слово» паведаміла пра інцыдэнт, што адбыўся ў дзень Савецкага Саюза на сусветнай выставе ЭКСПО-67 у Манрэалі: «Тысячы людзей сачылі за першым намеснікам Касыгіна — Палянскім, які рабіў агляд ганаровай варты, калі з боку секцыі прэсы пачуўся моцны голас, што разлэгся далёка над натоўпам: «Няхай жыве незалежная Беларусь!»... Адначасова адтуль паляцелі ўгору сотні брашураў. Паліцэйскія схапілі чалавека, які крычаў, і заціснулі яму рот. Гэта быў беларускі пісьменнік Кастусь Акула. Яго пратрымалі ў манрэальскай турме пяць гадзін, а ўвечары, заплаціўшы 25 даляраў штрафу «за парушэнне грамадскага парадку», ён вярнуўся ў гатэль. І паліцыя, і суддзя паставіліся да яго вельмі карэктна і з непрытоенаю павагай. Пра арышт Кастуся Акулы двойчы інфармавала мясцовая і трансканадыйская тэлевізійная сетка, у шмат якіх газетах з'явіліся разам з ягоным партрэтам паведамленні пра змест беларускай брашуры». Аўтарам працывапанай публікацыі быў вядомы пісьменнік нашага замежжа Юрка Віцьбіч, які не хаваў свайго захаплення хай экстравагантным, але адначасова і мужным учынкам калегі, дзякуючы якому тысячы канадыйцаў даведаліся пра антынацыянальную палітыку маскоўскага кіраўніцтва, а шмат хто наогул упершыню ў жыцці пачуў, што ёсць на свеце такая краіна — Беларусь.

Карэспандэнцыю Віцьбіча я прачытаў недзе ў сярэдзіне 80-х, яшчэ да «перабудовы», у адной менскай кватэры, гаспадар якой, уладкаваўшы мяне нанач, трохі павагаўшыся, выцягнуў з нетраў кніжнае шафы колькі эмігранцкіх выданняў — пагартаць на сон. Дзякуючы гэткаму падарунку заснуў я толькі пад раніцу.

Сярод тых кніжак была і «Усякая ўсячына» Кастуся Акулы. Так адбылося маё першае знаёмства з беларускім пісьменнікам з берагоў Антарэі.

Потым раз-пораз трапляла да рук выдаваная спадаром Кастусём у Таронта газета «Зважай». З кожнага нумара можна было даведацца што-небудзь такое, да чаго тагачаснай нашай «галаснасці» было яшчэ ой як далёка. Напрыклад — пра лёс дысідэнта Міхала Кукабакі, ці не адзінага жыхара БССР, які адкрыта пратэставаў супроць агрэсіі 1968 года ў Чэхаславакію. Або — пра колькасць вайсковых базаў з ядзернай зброй, якімі Беларусь была (дый застаецца) нашпігаваная да такой ступені, што ад адной згадкі пра гэта паўзе за каўнер халадок страху. Або — пра традыцыйную сустрэчу беларусаў Паўночнай Амерыкі...

Буду шчыры: каб у тыя задушлівыя гады, калі мы жылі пад пільным вокам КДБ, калі пасланыя мною для хворага сэрца Ларысы Геніюш лекі ішлі па пошце з майго Полацка ў яе Зэльву два з паловаю месяцы, каб у тыя гады мне казалі, што я буду рыхта-

ваць да друку творы заакіяньскіх літаратараў-беларусаў у менскім выдавецтве «Мастацкая літаратура», я ўспрыняў бы гэта як не зусім удалы жарт.

Але час раптам узбунтаваўся і з соннай азярыны ператварыўся ў хуткую рачную плынь, зрабіўшы немагчымае зусім рэальным.

Завочнае знаёмства з Кастусём Акулам атрымала свой працяг улетку 1992-га, калі ён амаль праз паўстагоддзя вымушанага расстання з Бацькаўшчынай зноў ступіў на родную зямлю. Лёсу было заўгодна, каб мы пазналіся бліжэй не на шумных палітычных мітынггах ці з'ездах, а на ціхіх вуліцах майго роднага Полацка, куды заакіянскага госця запрасілі сябры гарадскога гістарычнага клуба «Вытокі».

Нас, палачанаў, не магла не падкупіць неўдаваная зацікаўленасць спадара Кастуся станам архітэктурных помнікаў, якім лёсіла ўратавацца ад шалу сучасных герастратаў. Не магла не крануць шчырасць малітвы ў Спаса-Еўфрасінеўскай царкве, на рэстаўрацыю якой таронскі госць зрабіў ахвяраванне. Нават яго раптоўная рэзкасць таксама падабалася, балазе падставы для яе былі — і няздатнасць звязаць двух слоў падзякі на роднай мове ў тутэйшага беларуса, якому прывезлі ад замежных сваякоў падарунак, і нетактоўнасць людзей, што не давалі застацца ў храме сам-насам з мошчамі святой Еўфрасініі...

Там, на старажытным гарадзішчы часоў Рагнеды, на замчышчы, «дзе Сафія плыве над Дзвіною, нібы карабель», каля магілы Янкі Журбы на Ксавэраўскіх могілках, у Спасаўскім манастыры, пад час сустрэчы з полацкімі літаратарамі, я пакрысе ўведаў асноўныя вехі жыццёвай дарогі заакіянскага паломніка.

Выявілася, што Кастусь Акула — колішні Аляксандр Качан, які прыйшоў на свет 16 лістапада 1925 года ў заходнебеларускай вёсцы Верацеі, што паблізу ад чыгуначнай станцыі Каралеўшчына (цяпер гэта Докшыцкі раён Віцебскай вобласці). Бацькі — Ігнат і Паўліна — мелі, апрача Алеся, яшчэ сем дзяцей ды дванаццаць гектараў ворнай зямлі. Маці сканала ад хваробы і была пахаваная ў Вільні на пачатку верасня 1939-га (спадар Кастусь марыць знайсці яе магілу і паставіць там помнік). Бацька імкнуўся даць сынам і дочкам асвету.

Кастусь — будзем карыстацца цяперашнім імем — вучыўся спярша ў пачатковай польскай школе, пасля — у савецкай. У часе нямецкае акупацыі скончыў у Глыбокім шасцімесячныя настаўніцкія курсы і паспеў паспытаць хлеба вясковага настаўніка. Увосень 1943-га здаў экзамены ў апошні, восьмы клас Віленскай беларускай гімназіі. Пазней, у газеце «Зважай», ён будзе прыгадваць той час: «Замолату прывабліваў мяне Полацк... Ранней восенню 1943 года мы, тры студэнты з Вільні, пастанавілі наведаць старадаўнюю сталіцу Беларусі над Дзвіной. Таварным цягніком трэба было ехаць «на зайца», бо нямецкія акупанты дазвалялі на чыгунку адно сваімі «райзэшайнамі», а ў Вільні

здабывалі іх хіба толькі польскія спекулянты за адпаведных размераў «лапуўкі». Удалося за два дні праз Дзвінск даехаць да Дзісны, а там загарадзілі нам далейшую дарогу нейкай ваеннай сцяной... Плакаць хацелася».

Хлапцу не пашчасціла не толькі трапіць у Полацк, але і скончыць гімназію: пад час адной з паездак дадому трапіў у Менску ў аблаву. Вучэнне перапынілася трыма месяцамі нямецкай вязніцы і месяцам канцлагера, што быў паблізу Камароўкі.

Чэрвень 1944-га — паступленне добраахвотнікам у Менскую школу камандзіраў Беларускае Краёвае Абароны, а праз колькі тыдняў — эвакуацыя навучальнай установы, якая так і не паспела афіцыйна адкрыцца. Чыгуначныя эшалоны, бамбёжкі, першыя маршы па дарогах Еўропы. Напрыканцы жніўня таго ж года школа арганізавана перайшла да французскіх партызанаў — макісаў. Кастусь уступіў у 8-ю брытанскую армію ў Італіі, браў удзел у баях з гітлераўцамі на Апенінскім паўвостраве, памяткаю аб чым засталіся ўзнагароды — ангельскі «Медаль за вайну» і «Зорка Італіі».

Вяртанне на радзіму абяцала поўны набор сацыялістычных радасцяў ГУЛАГу. (Там загінуў бацька пісьменніка.) Паміж Беларуссю, але нявольі, і чужынаю, але свабодай, Кастусь Акула выбраў другое.

Жыццё ў вольным свеце пачалося з польскай вайскавай школы ў Ангельшчыне. Потым — пераезд у Канаду, праца на ферме. Таронта, дзе спадар Кастусь пасяліўся з мэтай заснаваць беларускую нацыянальную арганізацыю. У 1948 годзе такая арганізацыя — Згуртаванне беларусаў Канады — была створаная, і Акулу абралі яе першым старшынём. Наперадзе чакалі грамадскія клопаты, палітычныя акцыі, што мелі немалы розгалас у прэсе.

Зарабляў на жыццё ў прамысловых кампаніях. Ажаніўся з беларускаю Надзьяй Вернай, што нарадзіла яму чацвярых дзяцей...

І, вядома, творчая праца ў журналістыцы і на літаратурным палетку, якая, па словах спадара Кастуся, давала добрую духоўную падтрымку ў нялёгкім эмігранцкім быццё.

З 1948 да 1954 года ён рэдагаваў штомесячную газету «Беларускі эмігрант». Быў сябрам рэдкалегіі расейскамоўнага таронтскага часопіса «Современник», супрацоўнічаў з парыжскім «Континентом». У 1962-м пабачыла свет першая кніга.

Шмат якія факты свайго жыццяпісу Кастусь Акула дапаўняе і ўдакладняе каларытнымі і дасціпнымі аўтабіяграфічнымі абразкамі пад агульнаю назвай «Россыпы», змешчанымі ў згаданай ужо кнізе «Усякая ўсячына» (Таронта, 1984).

Вось першыя ўражанні ад польскай «паўшэхнай» школы, дзе настаўніца спачатку на чужой, незразумелай мове дапытвалася пра «назвіско», а потым «дала аловак ды пасадзіла на пярэдняй лаўцы... й загадала рысаваць сабачую будку».

Вось абразок «Нацыянальнасць»: «Першы раз давалося пачуць, што мы — Беларусы й што мова наша беларуская пад час

пярэпісі насельніцтва ў 1931 годзе. Два паважныя паны заселі за стол у нашай хаце, сабраўшы ўсю Качанову сям'ю, ды кожнага па чарзе пыталі імя. І памятаю, што сарамнавата было перад такімі важнымі ўраднікамі замурзаны твар паказаць, але на іхнае пытанне бойка адказаў: «Аляксандр». Ды найбольш здзівіла, што бацька на пытанне: «Нацыянальнасць?» адказаў: «Беларус».

Было мне тады шэсьць гадоў».

А вось «Паланізацыя праз Марусю» — пра старэйшую сястру, што прыехала на вакацыі з польскае вучэльні ў Новай Вілейцы ды ўзялася з усім дзявочым імпэтам «паланізоўваць» сям'ю, аж пакуль бацька Ігнась, паволі наліўшыся чырванню ды падкруціўшы вусы, не зняў з крука папругі...

Знаёмства ў 1939-м з савецкай уладаю таксама пакінула ў душы вечную засечку: «Першай зімой, як вызваліла нас ад усялякага дэбра бальшавіцкая бязбожная навала, аўдавелы бацька ледзь даваў сабе раду з дзецьмі й гаспадаркай... Бацька будзіў мяне зімою дзесьці а гадзіне чацвёртай раніцай і пасылаў у хлебную краму ў адлеглае за тры кіляметры мястэчка...

У адзін марозны й ветраны дзень я быў на самым перадзе чаргі. Калі мяне прыперлі да клямкі, нешта кальнула ў грудзі. Я самлеў. Калі ачуняў, не мог адразу сцяміць, дзе знаходжуся. Чаму я ляжаў на снезе, чаму так балела ў левай грудзіне? Вечер неміласэрна сцэбаў дзве «чырвоныя анучы» — сцягі над дзвярамі краны, а вышэй іх, на вялікім і доўгім чырвоным палатне, белыя літары крычалі: «Спасибо товарищу Сталину за счастливое детство!»

Я спрабаваў устаць, разглядаўся. Людзі, няйнакш, звярамі парабіліся. Пакінулі мяне, скалечанага, самлелага на снезе... Лекара не было. Прырода ўзяла верх. Гады чатыры пасля пачуў я ад медычнага афіцэра Восьмай арміі ў Італіі: «А дзе й калі ты рэбры паламаў?»

У «Россыпах» пісьменнік змясціў і свае юначыя вершы, друкаваныя ў беларускіх газетах у 1943—1944 гадах, калі ў Аляксандра Качана з'явіўся першы літаратурны псеўданім — Міхась Козыр. Тады ж ён упершыню даведаўся, што такое цэнзура. Калі ў «Беларускім голасе», які лацінкаю выдаваў Францішак Аляхновіч, быў апублікаваны верш Козыра «Прывітаньне Вільні», ён прынёс семнаццацігадоваму аўтару не ўсцеху, а горыч: нямецкі або летувіскі цэнзар зняў цэлую строфу:

Прывітанне табе, Вільня!
Слаўны горад Крывічоў,—
Места памятак магільных
Нашых прадзедаў, дзядоў.

Больш радасці падараваў паэту-пачаткоўцу апублікаваны ў красавіку 1944-га ў газэце «Раніца» верш «Вялля».

Вецер ціхі, лагодна купаецца ў хвалях,
 Махам крылля пяшчотна ласкае іх гладзь.
 Косы сонца ў вясновых цудоўных каралях
 Рассыпаюцца ў тонь, каб з вадой пагуляць.

Плыве ціха Вялля, поўна велічы, казкі,
 Палыскае блакітам чароўна ўдалі,
 Вее подыхам лёгкім, чуццём дзіўнай ласкі
 Да радзімае маці, крывіцкай зямлі.

Вершы Кастусь Акула пісаў і потым. Здаецца, найбольш атрымліваліся ў яго трапныя і па-добраму злыя наслідаванні-пародыі на рыфмаплётства ўлаўраных «песняроў», што спявалі асанну «партыі роднай».

Апрача аўтабіяграфічных згадак, вершаў, фельетонаў і нарысаў з жыцця беларускай дыяспары, чытач «Усякай усячыны» знойдзе ў кнізе камедыю ў трох дзеях «Тараканы ў саладусе», галоўныя дзейныя асобы якой паходзяць з сялянскай сям'і Сцяпана Пінкевіча, што, шукаючы лепшай долі, пераязджае ў Канаду. Між іншым, гэтая п'еса развенчвае створаны некаторымі празмерна захопленымі айчыннымі журналістамі міф, паводле якога за акіянам што ні беларус — то палымяны патрыёт ды нястомны захавальнік роднае мовы. Праз тры гады Пінкевічы ўжо маюць свой дом, але затое ўжо не маюць свайго прозвішча, замяніўшы яго на Пінк. Другая дзея пачынаецца са сцэны, калі Сцяпанавя жонка Марыля лічыць, раскладаючы па кучках, даляры, а яе сыноч Васіль (ён жа — Біл) лётае вакол з захопленым крыкам «How much money!» («Колькі грошай!»).

І ўсё ж Кастусь Акула найперш праязік.

«Сядзьце побач, — даверліва звяртаецца ён да чытача, — падумаем, паразважаем. З якога, дазвольце спытаць, вы году й каторага стагоддзя? Прызнаюся вам, люблю, як некалі Стэндал, звяртацца да тых, што пасля прыйдуць. Ці мала хто мяне за маю пісаніну дзіваком лічыць. Вы, пэўна ж, з адлегласці часу, інакш мяне разумееце. Апроч таго, у вас яшчэ адна выгада: праз мяне вы можаце зазірнуць у мой свет, а я ў ваш аніяк не магу...»

Зазірнуўшы ў свет К. Акулы, вы, напэўна, не пашкадуеце. У лепшых сваіх творах пісьменнік па-беларуску грунтоўны, схільны да роздуму і чуйны да дэталі, няспешлівы і паважны. Але знячэўку — і зноў жа зусім па-беларуску — возьме ды напіша нешта накшталт «Запісак Яўхіма Крайняга» з эпіграфам «Каму прысвячаю, той сам адгадае». А прысвячаюцца гэтыя вясельныя замалёўкі жыхарам канадзкіх мястэчка Сторывіла, дзе (як напісала б савецкая прэса пра які-небудзь наш заводскі пасёлак) «у дружнай сям'і прадстаўнікоў розных народаў» жывуць і беларусы. Праблемы ў сторывільцаў, што праўда, трохі розныя з нашымі. Бальшавікі, да прыкладу, запускаяць у космас штучны спадарожнік з сабакам, а жыхарства Сторывіла — не каб разам з усім прагрэсіўным чалавецтвам пляскаць у ладкі — распачынае

змаганне супроць здзекаў з жывёліны, рыхтуе пратэст у савецкім пасольстве ды разам са сваімі чацвераногімі сябрамі збіраецца ў зале ратушы на мітынг, куды потым — мусіць, дзеля падтрымкі патрабаванняў — нехта запускаяе цэлую грамаду катой...

Кастусём Акулам напісана багата праязічных твораў. Пачаў жа ён, як здараецца нячаста, адразу з рамана. Пэўна, гэта можна вытлумачыць тым, што надта ж вялікі цяжар уражанняў, надзей, расчараванняў і новых спадзяванняў захоўвала ў сабе душа. «Вызвольны» паход Чырвонай Арміі ў верасні 1939-га. Гітлераўская акупацыя. Ваенныя шляхі праз некалькі дзяржаў. Пакутліва-няпростае ўрастанне ў чужы свет, дзе трэба — каб застацца самім сабою — зберагчы свой характар, звычаі, мову. Такі багаж не заладуеш ні ў аповяд, ні ў аповесць. З тых юначых уражанняў, якіх хапіла б на колькі лёсаў, і нарадзіўся дакументальны раман «Змагарныя дарогі».

Твор адкрывае ўводная частка «Гітлераўская акупацыя Беларусі», дзе падаецца агульная ацэнка становішча, апавядаецца пра адміністрацыйны падзел захопленай зямлі, ахвярную працу беларускіх настаўнікаў, пра беларускія арганізацыі і ваісковыя фармаванні. Параўноўваючы сталінскі і гітлераўскі таталітарныя рэжымы з міфалагічнымі пачварамі Сцылай і Харыбдай, К. Акула з непадробленым бодем піша пра трагедыю нашай зямлі: «Душылася, крываўілася, гарэла й папялілася між двума хіжакамі-тытанамі бедная й шматпакутная Беларусь... І не было аднікуль дапамогі, ратунку, ані спагады. Дзе што магло й як магло — арганізавалася й ратавалася. У жахлівых муках і цяргеннях нарадзілася ўсведамленне істоты існавання: каб быць і жыць, каб знайсці ратунак, трэба было лічыць толькі й выключна на свае собскія сілы».

У гэтым вось пекле і апынуўся Сымон Спарыш (у ім досыць лёгка пазнаецца сам аўтар) ды ягоныя сябры з Менскай школы камандзіраў БКА, якім прысвечаны раман. Змагарныя дарогі Спарыша пачынаюцца ў рамане з моманту эвакуацыі школы з Менска ўлетку 1944-га, а заканчваюцца зімою 1947-га ў Лондане, на Першым з'ездзе беларусаў Вялікае Брытаніі, дзе Сымон зноў сустракаецца са сваімі баявымі таварышамі Віктарам Караткевічам, Кастусём Дзежкам, Віктарам Сянькевічам. Прамінулыя гады сталіся для іх часам хуткага грамадзянскага ўзмужнення.

Раман складаецца з трох асноўных частак, у назвах якіх дакладна пазначаны ваенныя маршруты яго герояў: Менск — Альткірх — Берлін — Цвізель — Неапаль — Балонья — Лондан. У шэрагу раздзелаў — «Беларуская цэнтральная рада ў Берліне. Генерал Езавітаў, Астроўскі й Шувалаў», «Загуба генерала Езавітава», «Дывізія «Беларусь» пераходзіць да амерыканцаў» і г. д. — аўтар, выкарыстоўваючы сведчанні ўласнае памяці, дакументы, а таксама ўспаміны відавочцаў, аднаўляе падзеі, што выходзяць далёка за межы асабістага лёсу некалькі галоўных персанажаў. На старонках кнігі дзейнічаюць не толькі прэзідэнт БЦР Радаслаў

Астроўскі і рэфэрэнт вайсковых спраў Рады Канстанцін Езавітаў, але і кіраўнік створанай у гады акупацыі «Беларускае Самапомачы» Іван Ермачэнка, камандуючы «Беларускай Краёвай Абаронаю» Францішак Кушалъ ды іншыя вядомыя постаці таго часу. Акула паспяхова пазбягае ідэалізацыі гэтых людзей і паказвае, што, апынуўшыся ў жорнах вайны, яны паводзілі сябе па-рознаму: адны найвышэй ставілі інтарэсы заняволенай Бацькаўшчыны, іншыя былі няздольныя падняцца вышэй асабістых амбіцый і інтарэсаў, для некага наогул не існавала нічога святога. Сярод герояў рамана і такія самаадданыя беларусы, як намеснік камандуючага БКА капітан Мікула, які гітлераўцаў ненавідзеў гэтаксама, як бальшавікоў, працаваў дзеля стварэння нацыянальнага войска і ў выніку папоўніў бясконцы спіс ахвяраў газавых крэматорыяў Дахаў. Да рэальных асобаў «Змагарных дарог» належыць і князь Юры Радзівіл, з якім Сымон Спарыш (і Кастусь Акула) вучыўся па вайне ў «Школе падхаронжых панцырнай зброі».

Кніга багатая на аўтабіяграфічныя прыгады. Аўтар няраз выклікае з памяці вобраз бацькі, што пасля прыходу бальшавікоў «вечна праклінаў гэтую нячыстую сілу», маючы вечныя турботы аб тым, як выплаціць падаткі, аддаць «культуралогі», «ізілшкі» й іншае, бясконцае...». Створаны незабыўнай Ларысай Геніюш хваласпеў беларускай сям'і міжволі ўзгадваецца, калі чытаеш гэтакія ж прачулыя «сямейныя» мроі-ўспаміны К. Акулы. Напрыклад, гэты — пра бясконца дарагое нашай нацыянальнай душы светлае таемства Куцці, што дае Спарышу духоўны падмацунак за тысячы міляў ад дому, у Італіі: «Вось сядзе за стол уся сямейка, й бацька адмаўляе малітву. Усе набожна хрысцяцца. Месцы навокал стала занятыя, акрамя аднаго. Мусіць, пакінулі для яго — Сымона... Вунь пачалі ўжо цягнуць з-пад абруса сена й варажыць. Найдаўжэйшую травіну выцягнула найменшая Сымонава сястра. Усе прарочаць ёй шчасце і ўсміхаюцца. Бацька выцягнуў найкарацейшую й зажурыўся... За Сымона цягне малодшы брат. Усе пільна сочаць за ягонай рукой. Выцягвае доўгую, сухую, пакручаную, тонкую травіну. Задумаўшыся, прыглядаюцца і ўздыхаюць. Ці ж могуць угадаць Сымонаў лёс?..»

Праз увесь раман праходзяць дзве скразныя тэмы: любасць да бацькоўскае зямлі і пратэст супроць вайны з яе вусцішнымі гекатомбамі і нязмернымі пакутамі ўцягнутых у крывавае вір народаў. Лежачы ў настылым вайсковым бараку на другім краі Еўропы, Сымон дае Беларусі самім сабою прыдуманую прысягу. «Няхай Бог усемагутны будзе мне сведкам,— шапталі ў цемнаце вусны,— дарагая мая Бацькаўшчына, што на ўсё жыццё прысягаю служыць Табе й толькі Табе... Прысягаю на светлую памяць пакойнай маткі маёй, на нявінную кроў маіх суродзічаў, на памяць загінуўшых незлічоных нашых змагароў за лепшую долю, што верным застануся Табе аж да смерці. Калі б я свядома адрокся тут прырэчанага — няхай мяне пакарае Бог. Сведкамі гэтаму ёсць маё сэрца й сам Усемагутны». І — у працяг гэтых слоў — яшчэ

адна вынятка: «Калі ўжо пакінуць убаку іншыя прычыны, дзеля якіх юнакі пачалі хутка ненавідзець сваіх нямецкіх інструктараў, адну, самую асноўную, трэба яшчэ раз падчыркнуць: усе яны прыйшлі ў армію добраахвотнікамі й прыйшлі змагацца за ідэю, а не за нямецкі хлеб. Калі паўстала думка аб пераходзе да французскіх макісаў, то кожны разважаў, што ... і адысці можа сам, калі захоча. Наверх усяго, меркавалі яны, прыйшлі ж у беларускую армію, а не ў нямецкую, ваяваць за беларускі народ, а не за нямецкі. Дык і за што ж мелі змагацца яны, апынуўшыся ўжо ў Францыі, калі цэлая Беларусь была зноў у бальшавіцкім ярме? Ці не лепш было далучыцца да тых народаў, што змагаюцца супраць тыранаў?» Невыпадкова Спарыш і яго таварышы з такім урачыстым натхненнем чыталі потым «Беларускія Навіны» — адну з першых газет новай эмігранцкай хвалі.

Зусім іначай успрымаў ваенную рэчаіснасць былы школьны вяртаўнік з Каралеўшчыны Вітвіцкі, што ў зялёным мундзіры ўраднага разгульваў па вуліцах Глыбокага з пісталетам у кішэні і страляў без папярэджання ў мясцовых яўрэяў, якія не паспелі зняць перад ім шапкі і пакланіцца. Кожная праходка па мястэчку давала свой страшны плён, але кату было гэтага мала, і, каб увесці сваіх няшчасных ахвяраў у зман і пакінуць на бруку паболей трупай, ён адмыслова апранаўся ў цывільнае. З таго самага разраду і начальнік паліцыі раённага гарадка лейтэнант Сцервін (прозвішча ці не занадта знарочыстае), «беларус адно з назову й для выгады», які з цынічнай адкрытасцю называў сваю пасаду «карытам» і дзеля свайго інтарэсу — каб прысабечыць чужы набытак ці займець у ложка чужую жонку — мог абвясціць камуністам і ворагам «новага парадку» каго заўгодна.

З'яўленне першых значных фрагментаў «Змагарных дарог» у айчыннай беларускай перыёдыцы («Беларусь», № 1, 1992; «Нёман», № 2, 1992) было з прыхільнай цікавасцю сустрэтае крытыкай, а мабыць жа, і чытачамі. Здзяйсненца даўня мара пісьменніка — раман ідзе да чытача на Бацькаўшчыне. Кастусь Акула спадзяецца і на другі выхад у свет ягонай выдадзенай у Таронта трылогіі «Гараватка» («Дзярлівая птушка», 1965; «Закрываўленае сонца», 1974; «Беларусы, вас чакае зямля», 1981), чый галоўны герой Янук Бахмач праходзіць шлях ад пастушка з заходнебеларускай вёскі, які пасвіў статак у асадніка, да ўдзельніка Другога Усебеларускага кангрэса ў 1944 годзе ў Менску.

Як і ў іншых творах К. Акулы, у мастацкай тканіне «Гараваткі» моцна адчуваецца досвед асабістых перажыванняў. Другая кніга трылогіі ўспрымаецца важкім даробкам у літаратуру, што створана аб прыходзе Саветаў у Заходнюю Беларусь. Пагатоў, Акула, у адрозненне ад аўтараў, якія пісалі на гэтую тэму ў нас, у выяўленні сваіх поглядаў і ацэнак не быў скаваны ніякімі ідэалагічнымі догмамі і цензурнымі перашкодамі. Ну хто б у Беларусі ў 70-я гады мог без замілаванасці і захаплення, а зусім з інакшымі пачуццямі напісаць (і, галоўнае, надрукаваць), скажам,

сцэну вясковага сходу, на якім бальшавіцкі агітатар з усёй езуіцкай спрытнасцю чмурыць сялянскія галовы малюнкамі шчаслівага ды справядлівага жыцця ў краіне, «дзе так вольно дышит челевек».

«— Таварыш камісар, вы от казалі, што дадуць зямлю панскую тым, каторыя ні маюць зямлі саўсім ці мала яе маюць. Ну а як будзіць у нас з тымі, каторыя многа зямлі маюць?..

— Кожны палучыць зямлі столькі, колькі зможа апрацаваць.

— А ці праўда гэта, што ў калхозах живуць людзі так добра, як байцы нам расказваюць?

— Гэта што байцы вам расказваюць, усё дакладна й правільна. Ды вы ж памяркуйце самі: усе сяляне нашага неаб'ятнага Савецкага Саюза цяпер у калгасах. Іх ніхто не прымушаў і прымушаць не мог. Ды як жа? Вам ужо вядома, што ў Савецкім Саюзе няма эксплуатацый і эксплуатаваных, ды і ўладарамі самой дзяржавы ёсць не хто другі, а рабочыя й сяляне. Выбраныя народам дэпутаты кіруюць дзяржавай. З гэтага паўстае пытанне: ці ж яны, як і наогул усе людзі, маючы ўладу ў сваіх руках, будуць самі сабе шкоду рабіць?»

У трылогіі ёсць адзін асаблівы вобраз — самой Гараваткі, узвышша, што ляжала паміж хутарамі «як бохан хлеба», трымаючы на сваіх плячах празваны Архіпам дуб-волат, аб грудзі якога «разбіваліся вятры і непагадзі цэлых стагоддзяў», які «помніў Баторага й Івана Грознага, сачыў за шведамі й Напалеонам», чуў галасы беларускіх інсургентаў трох нацыянальна-вызваленчых паўстанняў супроць царызму. У маляўніча-пластычным апісанні Гараваткі высвечваецца яшчэ адна адметнасць творчасці К. Акулы — яго пільная ўвага да мінуўшчыны, гістарызм позірку. Письменнік перакананы, што без гістарычнае памяці і самасвядомасці народ будзе асуджаны на лёс бязмоўнага дрымотнага насельніцтва, што пакорліва ўспрыме любыя, нават самыя злачынныя сацыяльныя эксперыменты.

Адчуваючы гэтую глыбінную повязь часоў, Кастусь Акула шукае і знаходзіць у далёкай і нядаўняй мінуўшчыне нечаканыя, але пераканаўчыя аналогіі. Напрыклад, паміж паленнем Скарынавых выданняў у Маскве па загадзе свецкіх і духоўных уладароў у сярэдзіне XVI стагоддзя і знішчэннем бальшавіцкімі каланізатарамі тысячаў беларускіх кніг у 1935-м. У мастацкіх творах і публіцыстычных нарысах письменніка зноў і зноў узнікаюць імёны і вобразы ганарлівай Рагнеды і ахвярнай Еўфрасіні, яшчэ аднаго палачаніна — сейбіта друкаванага слова Францішка Скарыны і сейбіта «мужыцкае праўды» Кастуся Каліноўскага. Ягонныя, легендарнага Яскі-гаспадара з-пад Вільні, словы — «Ваюй, народзе, за свае правы!» — цэзка паўстанцкага камандзіра абраў дэвізам сваёй газеты «Зважай».

Апошні па часе напісання і выхаду ў свет раман К. Акулы «За волю» (Таронта, 1991) — твор заострана публіцыстычны. Мяркуючы па прэсе, ён ужо дастаткова ўважліва прачытаны пра-

фесійнай крытыкай і ўведзены ў наш літаратурны кантэкст. Дадамо, што знайшоў, здаецца, свайго перакладчыка і першы і пакуль адзіны ангельскамоўны раман пісьменніка «Tomorrow is Yesterday» («Заўтра — гэта Учора»), дзе нямецкія фашысты і расейскія бальшавікі паказаныя аднолькава небяспечнымі ворагамі Беларусі.

Сустрэча з роднай зямлёй, здаецца, прыкметна дадала спадару Кастусю жыццёвых і творчых сіл. Ён, як заўсёды востра, піша ў «Зважай» (трэба спадзявацца, што ідзе праца і над новай кнігай), уважліва сочыць за навінкамі нашага прыгожага пісьменства і нагул за друкам (у Таронта гэта не так ужо і проста), ахвяруе грошы на беларускія выданні...

Далёкія берагі робяцца бліжэйшымі. У поліфаніі нашае літаратуры пачынае гучаць і адметны голас Кастуся Акулы.

Уладзімір Арлоў

ЧАСТКА ЎВОДНАЯ

Гітлераўская акупацыя Беларусі ў 1941—1944 гадах

Паколькі апісаньня намі падзеі ў бальшыні сваёй адбываюцца па-за межамі Беларусі, неабходна дзеля ўводзінаў малапаінфармаванага чытача кінуць вокам на тое, што адбывалася на беларускіх землях пад час гітлераўскае акупацыі. Загадзя засцерагаем, што характарыстыка таго багатага гістарычнага часу скупая й некамплетная, але дастатковая дзеля таго, каб знайсці ключ да зразумення шмат чаго, апісанага ў самой кнізе.

АДМІНІСТРАЦЫЙНЫ ПАДЗЕЛ

З часткі, акупаванае немцамі ў 1941 годзе, быў створаны г. зв. генеральны камісарыят Беларусі з цэнтрам у Менску. Ён быў падзелены на «гэбіты» (акругі), а гэтыя ў сваю чаргу — на паветы й воласці. Нямецкі генеральны камісар у Менску меў у кожнай акрузе для свае дапамогі гэбітскамісара. Адміністрацыйныя нізы ў большай меры былі ў руках беларусаў, вярхі — у руках немцаў.

Вялікія прасторы Беларусі з кампактнай масай беларускага насельніцтва не былі ўлучаны ў генеральны камісарыят Беларусі. Гэтак Вільня з вялікімі абшарамі Віленшчыны ўвайшла ў камісарыят Летувы, Беласточчына была далучана да Усходняй Прусіі; частка беларускай Берасцейшчыны й Піншчыны апынулася ў камісарыяце Украіны; пытанне Браншчыны й Смаленшчыны было неразвязанае, таму што яны былі ў засягу прыфрантавога пасу; сумежныя ж з Латвіяй прасторы трапілі ў камісарыят Латвіі.

ШКОЛЬНІЦТВА

Гітлераўскія акупанты дазволілі толькі пачатковае й сярэдняе школьніцтва, з вялікімі абмежаваннямі апошняга ў ліку. Прагімназіі й прафесійныя сярэднія школы існавалі ў акруговых гарадах. Насуперак сцверджанням некаторых непрыязных беларусам чужынцаў, у школах не было дыскрымінацыі нацыянальных мян-

шыняў. Для запаўнення недахопу настаўнікаў у акруговых гарадах былі арганізаваныя шасцімесячныя настаўніцкія курсы. Нягледзячы на кароткі час, прадукт выходзіў добры. Беларуская патрыятычная моладзь намагалася выкарыстаць час і скупыя магчымасці для падняцця народнае асветы й усеагульнага нацыянальнага ўсведамлення. Немцы праз сваіх акруговых школьных інспектараў і іхніх памочнікаў пільна сачылі за працэсам навучання й дбалі, каб беларускае маладое пакаленне ўзгадоўвалася ў духу прыязні, калі не адданасці, да г. зв. вялікай Нямецчыны й гітлераўскай «новай Еўропы».

Але дарма. Іхнія намаганні нейтралізаваліся вялікай патрыятычнай ахвярнасцю і адданасцю Бацькаўшчыне настаўніцкага элементу. Беларускі вучань, пачуўшы праўду аб мінуўшчыне свайго краю, вывучыўшы родную мову ды ацаніўшы ейную раўнавартасць з чужымі мовамі, пазнаючы родныя песні, гісторыю й культуру, фармаваўся як самастойны, поўнасцю вартасны чалавек. Ад поўнай нацыянальнай свядомасці й пачуцця сваёй вартасці да палітычна незалежніцкіх імкненняў і змагання за іх застаўся ўсяго адзін крок. Трэба было адно паставіць кропку над «і», а яе найчасцей і ставілі самі гітлераўскія акупанты, толькі ўжо не ў школьных класах, але там, дзе зброяй і агнём безаглядна вынішчалі часткі акупаванае Беларусі. Гэтак нарадзіліся свядомыя змагары за лепшую долю паняволенага народа.

Бальшавікі добра разумелі небяспеку беларускага, нацыянальнага духам школьніцтва, а таму рукамі сваіх партызанаў, асабліва ў лясных мясцінах Беларусі, палілі школы, ліквідоўвалі настаўнікаў. Тое ж рабілі й палякі, асабліва ў тых мясцовасцях Лідчыны й Наваградчыны, дзе дзейнічалі іхнія партызанскія аддзелы.

АРГАНІЗАЦЫІ

З арганізацыяў немцы дазволілі адно на ўтварэнне «Беларускае Самапомачы», якая скарэй была гаспадарскай інстытуцыяй з заданнем дапамогі пацярпеўшым у вайне, ды Саюза Беларускае Моладзі. Апошні, насуперак абмежаванням і пільнаму нагляду з боку акупанта, зрабіў вельмі шмат для пашырэння нацыянальнага руху. Тое, чаго не змагла даць моладзі беларуская школа, дапоўніваў СБМ. Тут моладзь вучылася арганізаванага супольнага жыцця, працы, спорту, загартоўвалася, высока несла белчырвона-белы штандар беларускага патрыятызму.

Дарма, што немцы бачылі ў СБМ рэзервуар, з якога стараліся чэрпаць нявольнікаў для працы ў Нямецчыне. Нацыянальнае ўз-

гадаванне юнакоў і юначак прынесла свае плёны — вытварылася традыцыя масавага руху моладзі, салідарнасці, адданасці паняволенай Бацькаўшчыне. Колішнія сябры й сяброўкі Саюза Беларускае Моладзі пасля апынуліся ў народнай антыбальшавіцкай партызанцы, а іншыя, ужо на эміграцыі, узяліся за працу ў шэрагах беларускага нацыянальна-вызваленчага руху.

КУЛЬТУРНАЕ ЖЫЦЦЁ, ВЫДАВЕЦТВА, ПРЭСА

Найбольш пільна сачылі гітлераўскія акупанты за беларускай прэсай і праявамі культурнага жыцця. У генеральным камісарыяце Беларусі не было ніводнай штодзённай беларускай газеты, акрамя пары паўтыднёвых. Нямецкіх жа штодзённых газет было некалькі. Беларuskія газеты вельмі скупыя былі зместам і аб'ёмам, нерэгулярна й спознена траплялі ў правінцыю. Увесь матэрыял падлягаў пільнай цэнзуры. З кніжак амаль нічога не выдавалася. У школах не хапала падручнікаў, у бібліятэках — твораў беларускае нацыянальнае літаратуры.

Падобна выглядала й сітуацыя на тэатральнай ніве. Калі дзе што ўдалося беларусам зрабіць у галінах прэсы, тэатра ці выдавецтва, дык толькі дзякуючы бязмежнай ахвярнасці паўгалодных і вечна сочаных органамі цэнзуры й бяспекі культурных працаўнікоў, якім даводзілася ледзь не фізічна вырываць з зубоў акупанта сродкі на існаванне й працу.

ГІТЛЕРАЎСКАЯ ПАЛІТЫКА ВЫНІШЧЭННЯ Й ДАПАМОЖНЫЯ АКУПАНТЫ БЕЛАРУСІ

Гітлер распачаў вайну дзеля здабыцця «лебэнсраўму»*. Пасля акупацыі Беларусі ён пачаў не толькі безаглядную эканамічную эксплуатацыю земляў і прыродных багаццяў яе, але праводзіў рэгулярнае й сістэматычнае вынішчэнне карэннага насельніцтва.

Дарма, што рознае масці прыблуды-акупанты вечна знішчалі беларусаў ды не дазвалялі ім нармальна жыць, Беларусь заўсёды была густа заселенай. Гітлераўскія фашысты падышлі да пытання разрэджання гусціні беларускага насельніцтва самым радыкальным спосабам — агнём і зброяй. Ясна, што не трэба забывацца тут і аб масавых вывазах насельніцтва на нявольніцкую працу ў Нямеччыне. Вынішчэнне было ў духу часу й згоднае з тэўтон-

* Lebensraum (ням.) — жыццёвая прастора.

скай традыцыяй. Тут памаглі ім выдатна й бальшавікі, што пакінулі ў вялікіх беларускіх лясах аператыўныя групы чэкістаў для арганізацыі чырвонае партызанкі. Пачалася пазэфронтавая вайна, што каштавала беларускаму народу мільёны ахвяраў у людзях і неаблічальныя страты ў маёмасці.

Паколькі бальшавікі прымусам заганялі беларусаў у партызанку, немцы каралі «вінаватых», г. зн. вёскі й сёлы, куды заходзілі й адкуль прымусова вербавалі людзей бальшавіцкія агенты. Гэта былі найчасцей селішчы ў ваколіцах лясоў. Нямецкія рэпрэсіі нявіннага сельскага насельніцтва выклікалі помсту з боку чырвоных партызанаў, і такім чынам была пачатая ланцуговая рэакцыя. У выніку адны й другія забойцы-акупанты заставаліся амаль цэлымі, а няскончаныя пажары папялілі беларускія вёскі, й агонь жыўцом з'ядаў бездапаможныя ахвяры.

Гітлераўцы ўважалі, што нават гэтакім спосабам не здолеюць дастаткова разрэдзіць насельніцтва Беларусі. Для прыспяшэння працэсу паклікалі тады даўно дый не толькі імі выпрабаванае й найбольш эфектыўнае — міжнацыянальную грызню, траўлю і ўзаемнае вынішчэнне. Але й тут ахвяра ў асноўным была тая ж самая — беларусы.

Перад тым, калі разгледзім, як палякі, расейцы й іншыя выдатна памагалі гітлераўцам у вынішчэнні беларускага народа, варта спытацца: чаму ж беларусы апынуліся на самых нізах, хоць і жылі на сваіх землях, чаму найбольш пацярпелі? Прычыны ў асноўным былі тры: сціплая колькасць беларускага нацыянальна сведамага кіраўнічага элемента, што змог бы паказаць народу дарогу й заступіцца за ягоныя правы; адсутнасць у часе прыходу гітлераўскіх акупантаў беларускіх арганізацый, якія б дзеялі свядома й планава з мэтай народнага самазахавання; ды — і гэта, здаецца, самае найважнейшае — несвядомасць нямецкіх нізоў у пытаннях Беларусі і ейнага народа.

Варожыя беларусам элементы, што рэкрутаваліся перадусім з расейцаў і палякаў, уводзілі акупанту ў вушы, што кожны беларус — гэта камуніст. У гэтым, вядома ж, большая заслуга належыць палякам, чымся расейцам, з той простаі прычыны, што апошнія самі ў найбольшай меры так ці інакш былі ў Беларусі заўсёды апораю Масквы, белаі ці чырвонай. Гэтага нельга сказаць адносна палякаў, што выдатна выкарыстоўвалі гэтакі козыр. У шматлікіх немцаў-акупантаў беларус і стаўся сінонімам камуніста, а значыцца, й кандыдатам на вісельню ці на расстрэл.

Варта па чарзе й больш дакладна прыгледзецца, як палякі, расейцы й іншыя чужнікі ў Беларусі сталіся зненавіджанай чумой за іхняе супрацоўніцтва з гітлераўскім акупантам і заслугі перад ім.

Палякі

Пасля акупацыі Гітлерам большае часткі Еўропы ў 1940 годзе, калі выявілася, што лідэры некаторых гаспадарстваў, як, прыкладам, Нарвегіі ці Вугоршчыны, здрадзіўшы свае народы, аддалі ўладу немцам і пайшлі з імі на супрацоўніцтва, палякі дома й на эміграцыі голасна хваліліся, што яны ёсць адзіны «народ без Квіслінга». Хоць некаторых здраднікаў польскага народа з верхавіны перадаваенае адміністрацыі і нельга было лічыць гітлераўскімі калабарантамі, усё ж беларусы, якім у часе гітлераўскае акупацыі давялося шмат выцерпець ад малых польскіх «квіслінгаў» (гаворым аб тых, што захавалі жыццё), маглі б назваць няскончаны лік імёнаў польскіх выслужнікаў фюрэра.

Першай групай з'яўляліся тыя, што масава паплылі ў дапаможную, папулярна званую чорнай, паліцыю. Атрымаўшы зброю ў рукі, яны ці не найбольшую ўвагу прысвячалі вынішчэнню беларускае нацыянальнае інтэлігенцыі й шырокіх масаў беларусаў наогул. Гэта асабліва яскрава выявілася ў самым пачатку гітлераўскае акупацыі, калі беларусы былі дэзарганізаваныя й толькі пачыналі мабілізаваць сілы для барацьбы за асабістае й нацыянальнае існаванне.

Другой групай трэба лічыць, калі іх можна так назваць, «бабскія брыгады». Гэта былі служанкі, кухаркі, перакладчыцы, працаўніцы ва ўрадах пры нямецкай паліцыі й акруговых цывільных нямецкіх установах. Той, хто быў у гэтым часе ў Заходняй Беларусі, сачыў ды ўмеў спасцерагаць, лёгка зможа прыгадаць знаёмы тып польскае паненкі. Тып гэты, акрамя выканання дзвюх працаў — служанкі, кухаркі ці працаўніцы бюро ўдзень і прастытуткі ўночы, найбольш пільную ўвагу прысвячаў трэцяй: ліквідацыі беларусаў. Трымаючы ў абдымках нейкую гітлераўскую большую ці меншую «шышку», зусім няцяжка было шаптаць у ейныя вушы імёны будучых ахвяраў — «камуністаў», ці карміць яе адпаведнымі «ідэямі».

Выглядала, што дзейнасць першае й другое групы была невыпадковай. Прыгледзеўшыся бліжэй, можна было збольшага заўважыць арганізаванасць, мэтазгоднасць ды нават і пэўную планавасць. Калі ўжо пазней беларусы, змабілізаваўшы сілы, маглі часценька пахваліцца поспехамі ў ачышчэнні дапаможнае чорнае паліцыі ад здрадніцкага польскага элемента, то змаганне з «бабскімі брыгадамі» было куды цяжэйшае...

Трэцяя група палякаў, што дзейнічала арганізавана, гэта былі гэтак званыя легіёны, ці, калі ўжыць іхні ж афіцыйны назоў, Армія Краёвая. У асноўным група гэтая «аперавала» ў Лідчыне

й Наваградчыне. У гэту так званую «армію» плылі польскія паны й падпанкі, дробная спаланізаваная шляхта, што заўсёды была гнілым-загноеным балючым струпом на цэле беларускага сялянскага народа, ды і вырадкі-рэнегаты, не ўспамінаючы ўжо аб ладнай колькасці звычайнае басоты, карыстаючай з нагоды, каб рабаваць і забіваць нявінных.

Намінальна гэта «армія» была пад загадамі эмігранцкага польскага ўрада ў Лондане, фактычна ж даводзіцца сумнявацца, што ўсё тое, што яна рабіла, было згоднае з лонданскімі дырэктывамі. Палякі гэтыя выявілі надта ж мала ініцыятывы, вынаходлівасці й адвагі ў змаганні з немцамі, затое аж залішне пільнымі былі ў тэрарызаванні мясцовага непрыхільнага беларускага насельніцтва. У насільным наборы людзей, здабыванні харчоў і вопраткі паслугоўваліся тымі самымі метадамі, што сталінскія партызаны ды маскоўскія гэтак званыя карныя атрады.

Расейцы

Пачынаючы з 1943 года, з волі гітлераўска-фашыстоўскіх акупантаў, дзейнічалі ў Беларусі дзве асноўныя вайсковыя фармацыі расейцаў: дывізія Камінскага на Бабруйшчыне й Случчыне і брыгада Радыёнава на Глыбоччыне й Лепельшчыне. Складаліся яны ў галоўным з былых ваеннапалонных Чырвонае Арміі, гэта значыць з таго самага матэрыялу, што і ўласаўская г. зв. Расейская Вызвольная Армія (РВА).

Групу Радыёнава выдатна характарызуюць вачавідцы, якім тут і аддаём слова: «Гіль-Радыёнаў, які ўсяляк пазбягаў сутычак з «партызанамі», павыганяў на Лепельшчыне не з лясоў, а са спаленых ім вёсак без малага тры тысячы беларусаў — бадай вылучна старых, калекаў і кабетаў з дзецьмі. Прагнаўшы гэтую гаротную грамаду праз спёку й пыл 30 кіламетраў, ён каля вёскі Іканікі звярнуўся да яе: «Калі хто з вас папросіць мяне пра дараванне жыцця на расейскай мове, дык атрымае яго». Ніхто гэтае чужое мовы не ведаў, і таму ўсе яны былі пасечаныя з кулямётаў», — успамінае Юрка Віцб'іч.

Другі сведка, сам жа кароткатэрміновы радыёнавец, А. Галубіцкі, прысвячае брыгадзе шмат больш увагі:

«З радыёнаўцамі давялося сутыкнуцца беспасярэдне. Лічу сваім абавязкам падзяліцца з чытачамі сваімі ўражаннямі аб гэтай расейскай вайсковай фармацыі, тым больш што й сам я, можна сказаць, быў радыёнаўцам, хоць, як ніжэй будзе відаць, даволі абмежаваны час.

Дзесьці ранней вясной 1943 года пашырыліся ў нас чуткі, што ў недалёкім (каля 20 км) мястэчку Лужкі знаходзіцца нейкая расейская фармацыя на чале з Радыёнавым, якая мае змагацца з партызанамі. Хоць у нас час ад часу з'яўляліся партызаны, але ніхто не звярнуў асаблівае ўвагі на гэтых новых «абаронцаў».

І вось пасля нейкага часу праз нашу вёску прасунуліся збройныя калоны Радыёнава, накіроўваючыся на ўсход. Праз некалькі дзён кожны свае позіркі з трывогай звяртаў у той кірунак: там неба днямі чарнела густымі дымамі, а начамі палала зарывам пажараў (магчыма, што гэта й была тая «акцыя» на Лепельшчыне, аб якой успамінае Юрка Віцьбіч).

Назад калоны вярталіся абладаваныя ўсялякім сялянскім дабром, з цэлымі статкамі кароў і іншае дамовае жывёлы. П'яныя жаўнеры нярэдка везлі на вазах сваю «ваенную здабычу» — маладых дзяўчат. Адкрыліся вочы сялянам — пабачылі, што за абаронцаў нажылі ў суседстве.

Пасля гэтае «генеральнае акцыі» пачаліся дробныя налёты радыёнаўцаў на бліжэйшыя вёскі, быццам у пошуках партызанаў. П'яная арда звальвалася на вёску як саранча, рабавала, гвалціла, а пры найменшым супраціве — збівала й расстрэльвала. Дайшло да таго, што часамі жыхарства данае мясцовасці, заўважыўшы загадзя набліжэнне расейскіх аддзелаў (пазнаць іх было лёгка па вялікай колькасці абозу), шукала аховы пры нямецкіх «штыц-пунктах» ці мясцовых гарнізонах, калі такія былі ў ваколіцы. Бывалі выпадкі й сутычак між мясцовай паліцыяй і радыёнаўцамі.

Некаторыя могуць сказаць, што ў брыгадзе Радыёнава быў значны працэнт і беларусаў. Напраўду спачатку іх там зусім не было, а потым — так, былі. Апынуліся ж яны там такім чынам. Пасля свае першае крывавае акцыі на ўсход ад Глыбоччыны ды некалькіх не менш крываваых рэйдаў у бліжэйшых да свае «ставкі» раёнах, Радыёнаў пачаў мабілізацыю мясцовага жыхарства ў свае рады. Гэта было своеасаблівае мабілізаванне. Моцны адзел радыёнаўскіх карнікаў прыбываў у валасны цэнтр і загадваў старастам склікаць на наступны дзень усіх маладых людзей на антыкамуністычны мітынг. За нез'яўленне — расстрэл. На мітынгу выступаюць афіцэры-агітатары, якіх ні мова, ні спосаб гаварэння не розняцца ад тых, якімі карыстаюцца савецкія палітрукі. Адно толькі — заместа «советская родина», «коммунизм», «вождь Сталин» — чуецца «Россия», «Новая Европа», «фюрер Гитлер». А на заканчэнне такога мітыngu «палітрук» абвешчае, што ўсе тут прысутныя з'яўляюцца «добровольцамі руской арміі». У міжчасе натоўп абкружаны па зубы ўзброенымі радыёнаўцамі, а пад акампанемент дзікага мата пачынаецца фармаванне яго ў калоны

ды адбіранне дакументаў, без якіх нідзе нельга паказацца, каб не быць палічаным за партызана.

Я чуў пазней пра некалькі такіх мітынгаў, але на самым першым у нашых ваколіцах (мястэчка Галубічы) давялося быць і самому ды ў выніку стацца «добровольцамі русскай арміі».

Цікава выглядала потым, на другі дзень, падарожжа з «мабілізацыйнага пункта» ў галоўную «ставку» ў Лужках. Падобнага спектакля не давялося мне потым пабачыць нідзе й ніколі.

Перадусім шматлікія «добраахвотнікі» змаглі пры дапамозе самагаю й закускі пазбыцца гонару быць «рускімі воінамі» — выкупіліся. Гэтага выкупу хапіла, каб радыёнаўцы ўпалі ў ваяўнічы настрой. Праз усю дарогу трашчэлі скарастрэлы й кулямёты, час ад часу рваліся гранаты. Усё гэта дзеля таго, каб партызаны чулі, хто гэта едзе, ды нават не пробавалі падысці блізка. Як цяпер бачу — уехалі ў мястэчка Пліса. Пераязджаем цераз мост, а тут адзін лейтэнант ба-бах гранату ў рэчку ды аж заходзіцца ад смеху, усё паўтараючы: «Вот здорово!..»

Трэба сказаць, што мабілізаваным беларусам наогул не доўга давялося быць у гэтай бандзе... Амаль усім удалося потым вярнуцца дадому. А сталася гэта так. Пад восень 1943 года Радыёнаў праводзіў «аперацыі» дзесьці ў раёне Докшыц і Бягомля. Гэтыя «аперацыі» закончыліся неспадзяваным для немцаў, але даўно прадказаным мясцовым жыхарствам вынікам: Радыёнаў са сваёй «арміяй» перайшоў на бок партызанаў. Каб жа давесці сваю адданасць савецкай радзіме й часова здраджанаму «вождю» — напаў на нямецкі гарнізон на станцыі Каралеўшчына й знішчыў яго. Гэта яму лёгка ўдалося, бо калі прыбыў у Каралеўшчыну, немцы яшчэ зусім не ведалі аб паразуменні з партызанамі.

Пасля гэтага радыёнаўцы, баючыся помсты немцаў, глыбока зашыліся ў лясы й балоты ў вярхоўі Бярэзіны. З гэтай змены фронту нашы людзі й скарысталі ды паўцякалі дамоў. Немцы, зразумела, нічога да іх не мелі, бо чуліся цяпер самі вінаватымі, што раней дазвалялі, а, прынамсі, удавалі, што не бачылі ні радыёнаўскіх «мабілізацыяў», ні ягоных ганебных учынкаў».

Да прыведзеных успамінаў Галубіцкага варта дадаць, што нямецкім гарнізонам станцыі Каралеўшчына, якую радыёнаўцы часткова знішчылі й абрабавалі 17 жніўня 1943 года, былі чыгуначныя працаўнікі арганізацыі Тодта, людзі ў сваёй бальшыні старыя й небаяздольныя. Найбольш пацярпела не толькі ў Каралеўшчыне, але ў прыдарожных вёсках і ў Докшыцах — на паваротным шляху Радыёнава да ранейшага «бацькі» — якраз карэннае, ні ў чым не вінаватае беларускае насельніцтва.

Дывізія Камінскага, што аперавала на Случчыне, Бабруйшчыне

й аднаго часу заглянула аж на поўнач ад Менска, зусім не рознілася ад групы Радыёнава. На сваім шляху, пераважна ў лясных мясцовасцях, вынішчала ўсё і ўсіх без разбору. Старыя, жанчыны ці дзеці — ніхто не быў выняткам зверскага й бязвіннага кровапраліцця. Гэтыя ваякі, быццам тыя цыганы, валачыліся па Беларусі, пакідаючы ў сваім хвасце стогны й пракляцці нявінных ахвяраў, папялішчы й пустэчу...

На Аршаншчыне й Віцебшчыне лютавала вайсковая група, складзеная з ленінградцаў, былых палонных з Чырвонае Арміі. Было іх больш дзвюх тысяч. Гэтыя спецы смерці й знішчэння, ніколі ненасытныя крывёй і мукамі безабаронных людзей, практыкавалі ў «акцыях» самыя жahlівыя метады бальшавіцкіх людзедаў — Дзяржынскага, Ягоды, Яжова й Берыі. Не толькі Іван Грозны й Чынгісхан, але сам нячысцік Люцыпар мог бы шмат чаму ў іх навучыцца. (...)

Ніякая доза казённае партыйнае прапаганды не зможа залячыць крываваых ранаў, зробленых на целе беларускага народа Камінскім, Радыёнавым ды іншымі валацугамі. Побач з няслаўным Іванам Грозным, Пятром Першым, Мураўёвым-Вешальнікам і Сталіным назаўсёды застануцца ў беларускай народнай памяці праклятыя імёны катаў-людзедаў, што служылі маскоўскаму й берлінскаму тыранам пад час другое сусветнае вайны.

Латышы

Беларусы з усходніх, зрабаваных расейцамі пасля першае сусветнае вайны тэрыторыяў нашай Бацькаўшчыны захавалі яшчэ ў памяці няслаўныя імёны карных латышскіх стралецкіх аддзелаў*, што выдатна выявілі сябе бізуном маскоўскіх акупантаў, бязлітасна душачы сялянскія супрацьбальшавіцкія паўстанні.

Пад час другое сусветнае вайны латышы не менш удала вызначыліся як найміты другога зненавіджанага акупанта Беларусі. Вельмі трапна, але зусім скупа й мімаходам успамінае ў сваіх нарысах пра іхнія злачынствы ў сумежным з Латвіяй беларускім раёне Юрка Віцьбіч:

«Шмат чаго гаротнага бачыла Асвея ў мінулым, але найбольшага ліха дазналася яна й ейная ваколічнасць у часе другое сусветнае вайны. Здаўна латышскія нацыяналы, акупаваўшы спярша з дапамогаю кайзераўскага генерала графа Рудыгера фон дэр Гольца Дзвінскі, Рэжыцкі й Люцынскі паветы Віцебшчыны,

* Атрадаў.

у якіх большасць насельніцтва складалі беларусы, марылі аб далейшым прасоўванні на ўсход. Таму, калі нямецкія нацы загадалі латышскім нацы ліквідаваць партызанаў у Асвейшчыне, дык лютасць гэтых гайдукоў у дачыненні да мірнага насельніцтва здзівіла нават іхніх паноў. Латышская дывізія СС ператварыла ўвесь раён у пустэлю, спаліўшы жыўцом у зачыненых хатах больш за 15 тысяч старых, жанчын і дзяцей. Гэтыя фашыстоўскія найміты — кроў ад крыві і плоць ад плоці бальшавіцкіх наймітаў — латышскіх стралкоў, што раздушылі ці мала супрацьбальшавіцкіх паўстанняў на Беларусі, нагадваюць нам у сувязі з Асвейй толькі татараў часоў Батыя».

Але не ў адным беларускім раёне выявілі латышы ў 1941—1944 гадах сваю адданасць гітлераўскім спецам злачынаў. Толькі нямыя сцены менскага універсітэцкага гарадка, замененага ў часе вайны на гестапаўскую катойню, ды склепы менскае вязніцы змаглі б пасведчыць аб бязмежным садызме латышкага аддзела СД, што ў адной групе з бальшавіцкімі агентамі душыў найлепшых патрыётаў беларускага народа. Калі сёння, прыгадваючы злачыны гэтых вылюдкаў, даводзіцца шкадаваць, што няма жывых сведкаў апошніх хвілін жыцця вялікага мучаніка — ксяндза Вінцэнта Гадлеўскага, то ў канчатковым падсумаванні якая ж нам з таго пацеха, што ахвярная кроў беларускіх патрыётаў мяшалася ў адным рэчышчы са здрадніцкай крывёй слугаў Сталіна?

Летувісы

Летувіскія збройныя аддзелы, такія ж паводле свайго прызначання карныя, як і раней прыгаданыя з іншых нацыянальнасцяў, у найбольшай меры выявілі сябе па суседству з домам, значыцца, перадусім у акупаванай з ласкі самых жа галоўных акупантаў Вільні й прылеглых раёнах Віленшчыны. Ясна, што летувісы, згодна з загадамі сапраўдных гаспадароў, пад час выканання «службова-патрыятычных» абавязкаў чуліся гаспадарамі і ў іншых месцах Беларусі, улічваючы не толькі тыя тэрыторыі, якія сёння некаторыя летувісы нават у эміграцыі сквапліва ўлучаюць (мусіць, ці не на аснове іхняе «праўды» аб гістарычнай мінуўшчыне Летувы) у межы сваёй дзяржавы.

Украінцы

Калі не лічыць надта ж ужо далёкую, самую, можна сказаць, сіваю і першапачатную гістарычную мінуўшчыну, калі беларускія князі, не могучы мірна ўстанавіць межаў з украінскімі княствамі,

загадвалі сваім воям шпурляць пікамі й адбівацца шчытамі ці то ў абароне, ці ў наступе, Бог так наканаван, што на працягу доўгіх стагоддзяў беларускі вязень і нявольнік бразджэў ланцугамі побач зняволенага ўкраінца. Не дзіва тады, што назоўнік «брат» у вуснах беларуса здабыў сабе вельмі пачэснае месца побач з назоўнікам «украінец», калі беларус так ці йнакш дзе-небудзь жадае падкрэсліць даўно існуючую й больш нават чым традыцыйную ўжо прыязнь між двума народамі. Так жа сама й з такою ж дозай людскай шчырасці наш нацыянальна свядомы сусед з поўдня памінае, падкрэсліваючы сваю прыязнь, жыхара з-пад Нёмна, Дзвіны, Дняпра ці Сожа.

Калі ж аўтару гэтых радкоў даводзіцца цяпер у лік тых, што так бязлітасна й без найменшага зразумення зусім слепа рвалі кускамі цела нашага народа, уллучыць і ўкраінскіх злачынцаў, дык не таму, каб, успамінаючы гэты гістарычны факт, зменшыць сярод нашых родзічаў ці сярод украінцаў разуменне вялікае вартасці акропленнага ахвярнаю крывёю вялікага капіталу супольнага змагання з супольнымі ворагамі ў мінуласці. Непараўнальна больш добрага, чым благога, вяжа беларусаў з украінцамі й наадварот. Толькі жыхар Месяца мог бы даводзіць адваротнае.

Адылі* калі беларус з ваколіцаў Вялікіх Лукаў, Меншчыны ці якога іншага раёна Беларусі ўспамінае, што ўкраінскія паліцыйныя аддзелы дарылі нашае няшчаснае сельскае насельніцтва не зразуменнем і прыязню, а агнём і кулямётным свінцом ды ў акцыях не рабілі розніцы між сталінскімі злачынцамі й нявіннымі жыхарамі, дык у імя гістарычнае праўды ці хаця б мінімальнае аб'ектыўнасці гэтага аніяк нельга тут прамаўчаць.

Няма сумлеву, што разбуральнікі старой (але гучна ахрысціўшыя сябе ўжо будаўнікамі «новай») Еўропы, фашыстоўскія злачынцы з Берліна, нават у ранні час вайны маглі мець дваікія думкі адносна магутнасці свайго мілітарнага патэнцыялу. Чаму ж тады было ім не праводзіць у жыццё ўжо так уцёрты й выгадны ды выпрактываваны прыныцы забіцця адным стрэлам двух зайцаў?

Гітлераўцы добра ведалі, што акцыі ўкраінскіх паліцыйных аддзелаў у Беларусі падважвалі й разбуралі вялікі манумент адвечнай дружбы між суседнімі народамі. Ім трэба была грызня, братабойства, супольная і ўсеагульная разня й нянавіць, каб зняможаныя ў супольным кровапраліцці, спакораныя, звязаныя ланцугамі няволі, маглі быць запрэжаныя гэтыя народы ў мулкае ўдушлівае ярмо тэўтонскага Малоха. А ў той гарачы час заменены ўкраінцам на пазафрантавой службе жаўнер гітлераўскага райха мог заткнуць ці адну шчыліну на асноўным Усходнім фронце?

* Аднак.

Вугорцы

Вугорскія карныя аддзелы, што, згодна з апавяданнямі вача-відцаў, не толькі не ўступалі, але часта сваёй прымітыўнай лютасцю і безагляднасцю перавышалі шмат іншых чужых карных аддзелаў, даліся ў знакі найбольш насельніцтву Случчыны й Мазырышчыны.

БЕЛАРУСКІЯ ЗБРОЙНЫЯ АДДЗЕЛЫ

Дапаможная паліцыя

Беларускі народ калі гаварыў аб паліцыі, то з асаблівым нясмакам, з агідаю вымаўляў слова «чорная» (ад чорнай паліцыйнай вопраткі). Пад «чорнай» разумеў не толькі колер вопраткі, але ўсё самае, можна сказаць, нячыстае, здрадніцкае, фальшывае, чужое, варожае. Чаму ж так сталася?

Улетку 1941 года нямецкая армія здабыла такую бліскучую перамогу над бальшавікамі, што атрымала амаль поўны пераварот у галаве. Гітлераўцам здалася, што няма на Усходзе такой сілы, якая магла б іх перамагчы, а таму, ясна, можна зусім не лічыцца й з жыхарствам занятых земляў. Для акупацыі Беларусі была пакліканая паліцыя, адылі яе было замала. Нямецкія паліцыйныя каменданты «гэбітаў» (акругаў) пачалі набор у гэтак званую дапаможную паліцыю з мясцовага жыхарства. Рабілі яны гэта на прынцепах добраахвотнага найму й на сваю руку, без ніякага паразумення ці то з мясцовымі арганізацыямі, ці аўтарытэтнымі асобамі з беларускага актыву.

У Заходняй Беларусі, як мы ўжо вышэй прыгадвалі, проста масава кінуліся ў паліцыю палякі. Стваралася ўражанне, што рабілася гэта з нечага загаду. Між палякаў было шмат падафіцэраў і наогул людзей, што ведалі вайсковую справу ды часценька й нямецкую мову. Маса з іх пісалася «фольксдойчамі». Хутка яны сталі перакладчыкамі, улезлі ў давер гэбітс-камендантаў паліцыі, а стаўшы іхнымі дараднікамі, фактычна праводзілі ў жыццё палітыку экстрэмінацыі беларусаў. У дапаможную паліцыю трапіла таксама нямала розных ападкаў грамадства, крымінальнікаў, агулам гаворачы, рознага элемента, што пранюхаў магчымасці рабункаў і нажываў за кошт мясцовага насельніцтва.

Ва Усходняй Беларусі ў дапаможную паліцыю насамперш хлынулі энкаведзісты, адсталыя ад сваіх аддзелаў або проста былыя чырвонаармейцы й злачынцы розных масцяў і велічыняў,

выпушчаныя з турмаў пасля прыходу немцаў. Масава пайшлі ў паліцыю й такія немцы з-над Волгі, што былі людзьмі малой вартасці й нізкай маральнасці. Немцы ж ахвотна іх прымалі, як сваіх аднапляменцаў. Яны й апанавалі становішчы камендантаў паліцыі ў «гэбітах», стаўшыся найчасцей дараднікамі й перакладчыкамі. Немцы хутка апякліся, бо крымінальны элемент адразу пачаў сябе выяўляць. Пачаліся рэпрэсіі. Злачынцаў вылоўлівалі й сурова каралі — найчасцей вешалі.

Беларусы спачатку зусім ухіляліся ад супрацоўніцтва з акупантам, але хутка адкрыліся ім вочы, калі ўбачылі, што чужы, часта крымінальны й наогул варожы элемент, скарыстаўшы з нагоды, узяў у свае рукі зброю й рабіў больш шкоды, чым самі гітлераўцы. Беларуская інтэлігенцыя, спачатку рассыпаная й неарганізаваная, бачачы, як радзеюць ейныя шэрагі, вынішчаныя рукамі гітлераўскіх калабарантаў, таксама лічыла патрэбным шукаць нейкага ратунку. Немцы ж са свайго боку хутка пераканаліся, што калі ў акупаванай краіне маюць утрымаць парадак і мець добрую апору, то элемент, які спачатку прыйшоў у паліцыю, у вялікай меры да гэтай адказнай службы непрыдатны.

Камендантам паліцыі горада Менска быў спачатку колішні капітан савецкае арміі нейкі Пугачоў, беларус, што з беларускага Пугача перамяніўся ў маскоўскага Пугачова. Д-р В. Тумаш, першы старшыня горада Менска пад акупацыяй, у верасні 1941 года скантактаваўся з капітанам Ф. Кушалем і запрапанаваў яму, каб абняў каманду менскае паліцыі. Апошні, прыгледзеўшыся й запазнаўшыся з паліцыяй, запрапанаваў нямецкаму камандаванню, каб выбрала больш вартасных людзей з менскага аддзела й арганізавала для іх падафіцэрскую школу. З дапамогаю д-ра Тумаша гэта ўдалося зрабіць. Капітан Кушаль выбраў у школу сорок маладых беларусаў з Менска й ваколіцаў. Апрача вайсковых дысцыплін у школе выкладалася беларусаведа й праводзілася нацыянальная праца. Курс скончыўся ў травені 1942 года й даў добрыя вынікі. Ад гэтага часу немцы й пачалі папаўняць дапаможную паліцыю маладым элементам з беларускае вёскі.

Тым часам на правінцыі пачаўся прымусовы набор у дапаможную паліцыю. Пачалі тварыцца паліцыйныя палкі. Адзін такі полк быў арганізаваны ў Слуцчыне, другі — у Астрашыцкім Гарадку. Адылі прымусова браныя людзі не хацелі служыць, і пачаліся масавыя дэзерцыі, з якімі немцы не маглі справіцца.

Камендант паліцыі генералкамісарыята Беларусі, нямецкі палкоўнік Каўфман, запрапанаваў капітану Кушалю паехаць з ім

у паліцыйныя палкі, каб правесці гутаркі. Гэткім чынам абодва, разам з капітанам Кумерам, што добра ведаў расейскую мову, паехалі на правінцыю. Кушаль тлумачыў людзям, што беларусам трэба стварыць кадры свае збройнае сілы, што гэта неабходна для паўстрымання вынішчэння беларусаў чужымі варажымі элементамі. Таму ж, што ўтварэнне беларускае збройнае сілы пакуль што немагчыма, трэба беларусам здабываць веды ў шэрагах паліцыі. Дэзерцыя неўзабаве паменшала. Немцы ж пераканаліся, што без дапамогі мясцовае інтэлігенцыі не даць ім рады з мясцовым насельніцтвам. Гэткім чынам падрыхтоўваўся грунт пад «Самаахову», а пазней — Беларускаю Краёвую Абарону.

«Самаахова»

Першай легальнай, чыста гаспадарчай арганізацыяй у генеральным камісарыяце была «Беларуская Народная Самапомач» (БНС), пазней перайменаваная ў «Беларускую Самапомач» (БСП). Заданнем БСП была дапамога ежаю й вопраткаю пацярпеламу жыхарству ў межах генкамісарыята Беларусі. На чале БСП паставілі акупанты д-ра Івана Ермачэнку, лекара паводле прафесіі, што перад вайной жыў у Чэшскай Празе. Якім чынам здабыў ён у гітлераўцаў давер — няведама. Прывезлі яго ў Менск восенню 1941 года. Ермачэнка быў зусім незалежным ад мясцовых беларускіх устаноў і арганізацыяў, за ягонымі плячыма стаялі толькі немцы.

За даручанае заданне арганізацыі БСП узяўся надта энергічна, выканаўшы яго ў параўнальна кароткі час. У Менску паўстаў цэнтр «Самапомачы», а на правінцыі — аддзелы.

У снежні 1941 года немцы пацярпелі вялікую паразу пад Масквою. Нямецкая армія не толькі не здабыла Масквы, як гэтага спадзявалася, але была прымушаная адступіць на захад амаль на 150 кіламетраў. Зімою 1942 года пад Сталінградам была акружаная й цалкам знішчаная 6-я армія маршала фон Паўлюса.

Падмацаваўшы свой дух пасля першых нямецкіх няўдач на фронце, бальшавіцкія партызаны ў Беларусі пачалі праяўляць ужо вясною 1942 года вялікую актыўнасць і прыносяць немцам адчувальныя страты. Акупанты былі змушаныя пераацаніць палажэнне й шукаць нейкага ратунку. З партызаншчынай самі немцы не маглі даць рады. Арганізацыя паліцыйных палкоў з беларусаў таксама не прынесла палёгкі. Беларусы немцам не верылі, і паўстрымаць дэзерцыю ў паліцыйных палках маглі толькі нацыяналь-

на сведамыя, аўтарытэтныя ў беларускім грамадстве людзі. Адылі такія людзі не ішлі службыць у паліцыю. Трэба было нейкім спосабам змусіць іх да гэтага. Гэткім чынам і паўстала ідэя арганізацыі «Беларускае Самааховы».

Праўда, нельга сказаць, што й з беларускага боку не было ўздзеяння на згаданую справу. Наадварот, беларускія дзеячы ўвесь час стараліся пераканаць немцаў, каб у нейкай форме дазволілі стварыць беларускія збройныя адзінкі. Пад ціскам беларускага грамадства гаварыў аб гэтым немцам і той жа Ермачэнка й праф. В. Іваноўскі, што пераняў ад д-ра Тумаша пасаду старшыні горада Менска.

У чэрвені 1942 г. начальнік нямецкае паліцыі Беларусі й генеральны камісар далі супольны накіраваны да Ермачэнкі загад аб арганізацыі «Беларускае Самааховы». Атрымаўшы загад, Ермачэнка склікаў сход, на якім былі запрошаныя прадстаўнікі ад беларускага грамадства, ад генеральнага камісарыята й ад штаба нямецкае паліцыі. Ермачэнка прачытаў загад, змест якога быў прыблізна гэтакі: генеральны камісар Беларусі дазваляе беларускаму жыхарству генкамісарыята арганізаваць у мэтах самаабароны перад бальшавіцкімі партызанамі паліцыйныя адзінкі ў акругах, у сіле батальёна кожная. Кожны з батальёнаў мае быць самастойным і падпарадкоўвацца нямецкаму гэбітс-каменданту паліцыі. Склад батальёна мае быць беларускім, улучна з усімі камандзірамі. Нямецкі камендант паліцыі генкамісарыята мае даць батальёнам узбраенне. Утрыманне й абмундзіраванне батальёнаў ускладаецца на «Беларускую Самапомач». Адказнасць за арганізацыю й за палітычную надзейнасць «Самааховы» ўскладаецца на кіраўніка «Беларускае Самапомачы» д-ра Івана Ермачэнку.

Пасля прачытання загада пачалася дыскусія. Паўстала пытанне: з чаго распачынаць арганізацыю «Самааховы». Кушаль запрапанаваў прысутным узяцца за падрыхтоўку кадраў. Паколькі няведама было аб колькасці й якасці афіцэраў, дык найперш трэба было зрабіць іх улік. Найлепш было б дзеля таго паклікаць іх у Менск на перашкаленне. Прапанова была прынятая.

Першы курс перашкалення пачаўся 1 ліпеня 1942 г. Было паклікана 120 афіцэраў. Паводле веку й вайсковых ведаў быў гэта надта разнаякі матэрыял. Былі там шасцідзесяцігадовыя прапаршчыкі запасу царскае арміі, а побач з імі — дваццацідвухгадовыя падхарунжыя рэзерву польскае арміі, савецкія лейтэнанты й іншыя. Былі выпадкі, калі на курс прыезджаў бацька з сынам.

Камандзірам курса стаўся капітан Кушаль, а заступнікам — пакліканы з Нясвіжа капітан Віталі Мікула. Адкрыццё адбылося

вельмі ўрачыста ў прысутнасці гасцей як з беларускага, так і з нямецкага боку. Вітаў першы курс генеральны камісар Вільгельм Кубэ. Перашкаленне цягнулася месяц часу. Першага жніўня пачаўся другі курс, таксама ў складзе 120 чалавек, а першага верасня — трэці, у складзе 60 асоб. Гэткім чынам быў не толькі сцверджаны лічбавы стан беларускіх афіцэрскіх кадраў, але й іхнія вайсковыя веды ды ўсім дадзеная аднолькавая вайсковая дактрына.

Пасля заканчэння афіцэрскага перашкалення гэтымі ж афіцэрамі ў акругах было праведзена перашкаленне падафіцэраў паводле гэткага ж узору.

Вонкава курсанты прэзентаваліся блага. Як прыгадвалася вышэй, вопраткай іх мусіла забяспечыць «Беларуская Самапомач». Ясна, што ніякага абмундзіравання яна даць не магла. Таму кожны насіў што папала, а гэта выглядала надта розна. Аднак, незалежна ад гэтага, настрой панаваў добры. Сівы бацька крочыў у такт з бязвусым сынам, колішні савецкі лейтэнант — побач з ранейшым польскім падхарунжым. У часе перапынкаў чуліся дасціпныя жарты й вясёлы смех. Камандзіры курса былі задаволены з добра праведзенай працы.

Арганізаваныя ў акругах батальёны «Самааховы», па адным у кожнай, вонкава ў выглядзе мала чым розніліся ад партызанаў. Зброя й амуніцыя былі самыя розныя. Здаралася, што апошняя не пасавала да першай. Усё ж, нягледзячы на розныя цяжкасці й недахопы, батальёны добра сябе выявілі ў змаганні з чырвонымі партызанамі. Праіснавалі яны аж да адыходу немцаў з Беларусі. Пад час эвакуацыі шмат людзей разышлося па хатах, частка ж адступіла на захад і пазней улілася ў 30-ю дывізію Зіглінга.

Калі вышэй мы гаварылі, што д-р Ермачэнка, старшыня «Беларускае Самапомачы», гаварыў немцам аб патрэбе арганізацыі беларускіх збройных аддзелаў толькі пад ціскам беларускага грамадства, дык зусім не прыпадкова. Д-р Іван Ермачэнка быў нямецкім стаўленікам і надта верна служыў сваім гаспадарам. Акрамя намінальнага старшынства «Беларускае Самапомачы», пэўна ж, заглядаў і ў іншыя, не зусім чыстыя «справы». Гэта якраз ён спрычыніўся да загубы беларускіх каталіцкіх святароў Глякоўскага й Мальца ды светлага патрыёта ксяндза В. Гадлеўскага, першага генеральнага інспектара беларускіх школ і заснавальніка нелегальнае Беларускае незалежніцкае партыі.

Калі пасля арышту святароў беларускае грамадства дамагалася ад Ермачэнкі, каб выступіў перад немцамі ў іхнай абароне, той наадрэз адмовіўся.

Пад вясну 1943 года д-р Ермачэнка скампраметаваўся перад сваімі гаспадарамі. Немцам удалося выследзіць, што старшыня БСП цэлымі вагонамі адсылае ў Чэшскую Прагу беларускае сала. Тут мо выраз «немцам удалося выследзіць» зусім не адпаведны й смешны. Бо і як жа Ермачэнка сам мог адсылаць сала, ды яшчэ й цэлымі вагонамі, без супрацоўніцтва з немцамі? Мусіў жа мець супольнікаў. Пасля паказалася, што яно так і было.

У Чэшскай Празе жыла Ермачэнкава жонка, а давераныя людцы на рынках па спекуляцыйных цэнах збывалі тавар, прызначаны на прахарчаванне паўгалоднага Менска. Groшы, ведама, ішлі ў кішэні нясціплага лекара й ягоных супольнікаў. Некаму з апошніх, мусіць, замала дасталася, бо, пэўна ж, пачаў жаліцца, справа выйшла наверх, ну — а пасля ж, ведама, — у ліку іншых і Іван Ермачэнка паляцеў з цёплага местачка.

Плёткі апавялі, што ў Берліне адбыўся над Ермачэнкам суд, што быццам яго пасадзілі ў вязніцу й іншае. Адылі пасля выявілася, што не толькі сам лекар застаўся цэленькім і добра нагрэтым, але што ў аферу былі замешаныя некаторыя нямецкія службоўцы генеральнага камісарыята. Пасля Ермачэнка на старшыню «Беларускае Самапомачы» быў пакліканы Юры Сабалеўскі, што й займаў становішча да канца вайны.

Наваградскі беларускі эскадрон

Калі параўнаць Наваградскі беларускі эскадрон з іншымі беларускімі збрыйнымі аддзеламі часоў гітлераўскае акупацыі Беларусі, дык ён розніўся найбольш тым, што быў цалкам незалежны ад мясцовых немцаў. Зарганізаваўся з ініцыятывы капітана Барыса Рагулі, што й камандаваў ім. Не падлягаў загадам мясцовае нямецкае паліцыі, а беспасярэдне генеральнаму камісарыяту ў Менску. З гэтай прычыны эскадрон уваходзіў у частыя канфлікты з мясцовай нямецкай паліцыяй, асабліва ж у часе аперацыяў, калі даводзілася абараняць перад немцамі ні ў чым не вінаватыя беларускія вёскі ў аперацыйных зонах, якія, як ведама, немцы надта ж былі прывыклі пушчаць з дымам, улучна з жывым насельніцтвам.

Ядром эскадрона сталіся вучні настаўніцкае семінары ў Наваградку. Аддзел прэзентаваўся вельмі добра фізічна й высока стаяў маральна. Патрыятызм і адданасць роднаму народу, як і свядомасць заданняў абароны собскага насельніцтва перад немцамі й бальшавіцкімі партызанамі, былі найбольш відавочнымі якасцямі эскадрона.

Пазней, калі арганізавалася Беларуская Краёвая Абарона, эскадрон улучылі ў Наваградскі батальён БКА і называлі коннаю ротай. У баях батальёну даводзілася сутыкацца не толькі з бальшавікамі, не толькі адстойваць беларускае насельніцтва перад немцамі, але змагацца з палякамі, партызаны якіх дзейнічалі ў Наваградскай акрузе.

Пры эвакуацыі немцаў з Наваградчыны частка людзей з батальёна палічыла патрэбным знайсці сцежкі да сваіх хат і застацца пад бальшавіцкай акупацыяй, а бальшыня пад камандаю старшага лейтэнанта Др-кі прыйшла ў Нямеччыну, дзе пасля апынулася ў дывізіі Зіглінга.

Чыгуначны батальён

Чыгуначныя шляхі сувязі ў акупаванай гітлераўцамі Беларусі былі заўсёды адным з асноўных аб'ектаў нападаў чырвоных партызанаў. Увесну 1942 г., спецыяльна для аховы чыгунак, акупанты зарганізавалі г. зв. Чыгуначны батальён, складзены вылучна з беларусаў. Камандзірам быў капітан С-ч. Жаўнеры ў батальён набіраліся быццам паводле прынцыпу добраахвотнасці, але фактычна з прымусам, які вёўся па лініі «Беларускае Самапомачы» і з дапамогаю нямецкіх камандантаў паліцыі на месцах. У батальёне было больш тысячы чалавек. Чыгуначныя лініі ў Беларусі, пачынаючы ад лета 1942 г., аж да канца нямецкай акупацыі ахоўваліся ў ладнай меры беларускімі людзьмі.

Калі ж немцы пад напорам Чырвонае Арміі пакідалі Беларусь, яны зусім не клапаціліся аб беларускіх жаўнерах, што былі ім так вялікай дапамогаю пры ахове чыгунак. Частка іх засталася дома, а тыя, што трапілі ў Нямеччыну, увайшлі пасля ў 30-ю дывізію.

Беларускі спецыяльны батальён

У 1942 г. у Менску быў зарганізаваны г. зв. Беларускі спецыяльны батальён, што ў пазнейшы час разросся да сямі ротаў. Апошнія выконвалі гарнізонную службу і ўдзельнічалі ў супрацьпартызанскіх акцыях у Слуцку, Глыбокім, Вілейцы, Лідзе й іншых месцах. Камандзірам батальёна быў нямецкі маёр Юнкер, ротамі й звязамі камандавалі беларускія афіцэры.

З гісторыі гэтага батальёна варта прыгадаць дзве падзеі, што кідаюць яркае святло не толькі на дачыненні немцаў да беларусаў, але й на беларусаў-рэнегатаў.

Камандзірам аднае з ротаў батальёна ў Менску быў старшы лейтэнант Мазур. Быў гэта вельмі добры й амбітны беларускі афіцэр, што стала й найперш дбаў аб сваіх жаўнерах, маючы наўвече дабро Бацькаўшчыны. З гэтай прычыны ён уваходзіў у частыя канфлікты з Юнкерам.

Адночы нямецкі камандзір батальёна сабраў усіх беларускіх афіцэраў і паведаміў, што старшы лейтэнант Мазур высланы ў Нямеччыну ў афіцэрскую школу для паглыблення сваіх ведаў. Шмат хто паверыў. Мазур быў пакліканы ў СД быццам дзеля атрымання дакументаў на падарожжа, й пасля гэтага больш ніхто яго не пабачыў. Не маючы ніякіх вестак ад Мазура, беларускія жаўнеры й афіцэры пачалі трывожыцца. Дзеля ўспакаення іх маёр сабраў батальён і абвясціў, што ў Нямеччыне быў ангельскі паветраны налёт на афіцэрскую школу, куды выехаў Мазур, і што ён загінуў пры бамбардзіроўцы.

Адно пазней беларусы даведаліся, што Мазур не пакінуў Менска, а быў закатаваны ў менскім СД за сваю стойкасць і беларускі патрыятызм.

Гэтак смерць выдатнага патрыёта пасведчыла ў Беларускім спецыяльным батальёне, што немцы не цярпелі найменшага, хаця б нават вуснага, супраціву.

Пад час адступлення з Беларусі ўлетку 1944 года немцы загадалі ўсім ротам батальёна, раскінутым па розных кутках краіны, сабрацца каля Аўгустова. Гэтак яны й зрабілі. Але тут адступаючых гітлераўцаў чакала новая неспадзеўка.

Камандзір аднае з ротаў старшы лейтэнант Бандык, а таксама ягоныя афіцэры Іваніцкі, Мохарт і Дрозд, сабраўшы сваіх людзей, загадалі ім забраць з сабой лёгкую зброю, а з пакінутай цяжкой павыкідаць замкі. Цэлая рота пайшла ў лес. Назаўтра ад Бандыка з лесу адышлі, раздумаўшыся, два лейтэнанты — Мохарт са Слуцка й Дрозд з Баранавічаў. Былі гэта маладыя хлапцы, гадоў па дваццаць кожны. Іхныя сем'і й сваякі ехалі паблізу ў ліку іншых вайсковых сем'яў, кіруючыся на Граева. Афіцэры, вярнуўшыся з лесу й далучыўшыся да сваіх сем'яў, нават не парупіліся скінуць вайсковае вопраткі й пераапануцца ў цывільнае. Тым часам нямецкія батальённыя афіцэры, даведаўшыся аб дэзерцыі, паднялі алярм* і пачалі рабіць пошукі. Да двух немцаў, што выехалі шукаць, прымазаўся й сяржант І. С. са Слуцка — з паходжання беларус, што калісь служыў у Чырвонай Арміі. Гэта быў тып службіста-рэнегата. Для яго не рабіла істотнай розніцы, каму служыць, — абы прыдбаць пару медалёў ці іншых заслугаў. А калі ж у

* Трывогу.

часе службы давядзеца над кім паздзекавацца, асабліва над сваім, дык і весялей будзе І. С.

Сустрэўшы абоз вайсковых сем'яў на галоўнай дарозе ў Граева, немцы й І. С. здалёк заўважылі на возе Мохартавага бацькі двух маладых беларускіх афіцэраў. На загад — падняць рукі ўверх — лейтэнант Дрозд анічуць не замарудзіў, а Мохарт, як выглядала, яшчэ думаў, што рабіць, падымаць ці не. Немец стрэліў з пісталета й раніў Мохарта ў правае плячо. Тут жа немцы затрымалі фурманку з двума беларускімі афіцэрамі. На запытанне бацькоў Мохарта, куды іх павязуць, І. С. адказаў, што перавяжуць рану. Сведкам гэтага выпадку быў старшы лейтэнант Д. Кл-ч, які ехаў крокаў на дзесяць ззаду за Мохартавай фурманкай.

Мохарт і Дрозд адвезеныя былі ў палатку й трыманыя там цэлую ноч пад вартай. Назаўтра раніцою І. С. і адзін радавы забралі арыштаваных і на той жа фурманцы, узяўшы з сабой аўтаматычны пісталет і пару рыдлёвак, павезлі іх у лес. Там адбылася экзекуцыя. Сяржант І. С. меў нагоду прадэманстраваць сваю лаяльнасць да гітлераўскіх гаспадароў. Адно шкадаваў, што не было паблізу больш сведак, калі без прынукі і са смакам ды насалодаю пазбавіў жыцця двух маладых суродзічаў. Ужо каля абеду вярнуўся ў сваю роту. Толькі тады некаторыя агледзеліся, што сталася, ды было позна.

Для адступаючых жаўнераў спецыяльнага батальёна лёс Бандыка й ягоных людзей, што пайшлі ў Аўгустоўскія лясы, застаўся тайніцай. Немцы адсунулі ад камандавання часцямі ў батальёне ўсіх беларускіх афіцэраў, даўшы ім вольную руку ісці, куды хочуць. Атрымаўшы чыгуначныя білеты, шмат паехала ў Берлін, дзе пасля ўлучылася ў беларускае войска, што канцэнтравалася на Ліхтэнерштрасэ. Некаторыя працавалі пры пабудове акапаў і чыгунак. Жаўнеры Беларускага спецыяльнага батальёна, пазбаўленыя сваіх афіцэраў, былі пасля прыдзеленыя немцамі ў іншыя аддзелы.

Акрамя Мохарта й Дразда ў нямецкія рукі трапіла й колькі іншых «дзэзерціраў», у тым ліку падафіцэраў і радавых, з якімі гітлераўцы распраўляліся на месцы.

Беларуская Краёвая Абарона

Вялікія няўдачы на Усходнім фронце ды ўзмацненне актыўнасці бальшавіцкіх партызанаў у акупаваных раёнах Беларусі прымусілі немцаў грунтоўна пераацаніць сітуацыю. Для ўтрымання шляхоў сувязі між райхам і Усходнім фронтам, а таксама для

кантролю пазафрантавых абшараў трэба было новых мілітарных сілаў. Немцы вычарпалі дома людскія запасы, дарма што ўжо паклікалі на службу самыя старэйшыя й малодшыя ўзросты. Сітуацыя была крытычная. Пры неабходнасці адступлення з усходу магло здарыцца, што лінейныя аддзелы ў адзін прыгожы дзень апынуцца ў поўнай ізаляцыі ад райха. Прышлося б сілаю прабівацца праз другі фронт. Меншым аддзелам пагражала б поўная ліквідацыя. Трэба было шукаць нейкага ратунку.

Пастаўленыя перад такой дылемай, нямецкія дзеячы ўважалі, што з дзвюх нядобрых сітуацый найлепшым выйсцем была б мабілізацыя людскіх рэзерваў акупаваных абшараў Беларусі. Тыя ж беларусы, да голасу якіх немцы час ад часу прыслухоўваліся, маючы наўвеце дабро свайго народа, верылі, што ў гэтым бязвыхадным становішчы лепш для беларускае моладзі ўзяцца за зброю і дзе мага ратавацца ад знішчэння між двума агнямі. У кожным выпадку нельга забывацца, што беларусы не мелі выбару: або сілком маглі быць загнаныя ў партызаншчыну, чаго ніхто не жадаў, або, атрымаўшы з нямецкіх рук зброю, выкарыстоўваць яе найперш, дзе дасца, для самазахавання не толькі сябе, але шырокіх масаў беларускага народа.

Камандуючым Беларускае Краёвае Абароны быў вызначаны маёр Кушаль, а начальнікам штаба — капітан Віталі Мікула. Або два распрацавалі мабілізацыйны план, і 10 сакавіка 1944 года была абвешчана мабілізацыя. Было зарганізавана 44 батальёны пяхоты й адзін сапёрны. Аблічана было, што агулам у вайсковых шэрагах апынулася каля 50 тысяч рэкрутаў. Кожны батальён быў самастойны, й хаця камандзірамі былі беларусы, яны падлягалі загадам нямецкіх уладаў. Немцы нідзе не дазволілі стварыць большую за батальён беларускую вайсковую адзінку.

З пяцідзсяці тысяч арганізаваных людзей можна было б утварыць корпус, што быў бы вельмі паважнай ваеннай сілай. Адылі немцы на гэта не дазволілі, не давяраючы беларусам, і трыма лі раздробленае войска пад сваім пільным наглядам. Беларускае Краёвае Абарона разам з ейным беларускім штабам была падпарадкаваная нямецкаму генерал-камісару Беларусі фон Готбергу.

Усе загады, пасыланыя беларускім штабам у батальёны, мусілі праходзіць праз нямецкі штаб Готберга. Такая залежнасць беларускіх камандзіраў ад немцаў не дала ім магчымасці выяўляць свае собскае ініцыятывы.

Афіцэрскі склад Беларускае Краёвае Абароны з гледзішка фаховых* ведаў быў наогул слабы. Бальшыня людзей трапіла ў

* Прафесійных.

афіцэрскія шэрагі з падафіцэраў і атрымала рангі праз штаб БКА ад прэзідэнта Беларускае цэнтральнае рады. Многа новаменаваных афіцэраў выявілі добрыя камандзірскія здольнасці і, калі б былі магчымасці, маглі б згуляць вялікую ролю ў беларускіх збройных сілах. Магчымасці былі абмежаваныя цесным нямецкім кантролем.

У чэрвені 1944 года ў Менск была пакліканыя моладзь з сярэдняй асветай на першую школу камандзіраў Беларускае Краёвае Абароны. На гэтую моладзь, нацыянальна добра ўзгадаваную ў беларускіх школах, наскрозь патрыятычную, штаб БКА ўскладаў вялікія надзеі. Апошнім не суджана было збыцца. Змабілізаваныя сілы БКА і школа камандзіраў былі змеценыя з беларускае зямлі наступаючымі з усходу бальшавіцкімі арміямі.

Маса пакліканых, не бачачы ніякае будучыні побач адступаючых гітлераўскіх акупантаў, выбрала сцяжыны да сваіх хатаў, хоцькі-няхоцькі запрагаючыся ў бальшавіцкае ярмо. Большасць з іх хутка пасля прыходу бальшавікоў была змабілізаваная ў Чырвоную Армію і нявышкаленая, апынуўшыся на перадавых пазіцыях, каб «адкупіць свае грахі», страціла жыццё. Іншыя ж лічылі больш мэтазгодным выбраць дарогу на захад. Характэрна, што ў ліку апошніх апынулася ці не большыня самага перадавога, нацыянальна-патрыятычнага як грамадскага, так і вайсковага актыву з Беларусі.

БЕЛАРУСКАЯ ЦЭНТРАЛЬНАЯ РАДА І РАДАСЛАЎ АСТРОЎСКІ

«Кладуцца падваліны»,— пісаў у менскай «Беларускай Газэце» ўвосень 1943 года ейны рэдактар Уладыслаў Казлоўскі з нагоды паклікання Беларускае цэнтральнае рады. Уладыслаў Казлоўскі загінуў ад кулі бальшавіцкіх агентаў у Менску, дарма што быў беларускім патрыётам, а не прыслужнікам акупантаў. Пішучы аб «падвалінах» і маючы наўвеце Беларускаю цэнтральную раду, Казлоўскі разумеў будову беларускага самастойнага нацыянальнага жыцця. Загалолак перадавіцы быў няўдалым, бо падвалінамі беларускага нацыянальнага самастойнага жыцця (калі пад гітлераўскай акупацыяй наогул можна было гаварыць аб нейкай самастойнасці) можна й трэба было лічыць хутчэй беларускае школьніцтва, арганізацыю моладзі, а найбольш той нацыянальна-патрыятычны элемент, які ахвярна вырываў з рук акупанта дзе што ўдалося ды як мага стараўся ратаваць народныя інтарэсы, абараняць народ перад пагрозамі вынішчэння.

Беларуская цэнтральная рада была пакліканая акупантамі дзеля кантролю ўсяго беларускага жыцця, дзеля каардынацыі працы нямецкіх акупацыйных уладаў з беларускімі цывільнымі й вайсковымі дзейнікамі.

Мала хто з беларусаў лічыў БЦР за нейкі ўрад. Гэткім яна й не была. Скарэй лічылі яе экспазытурай* акупанта. Тое ж прыблізна адносіцца й да гэтак званага Другога Усебеларускага кангрэса, скліканага ў канцы чэрвеня 1944 года ў Менску для выяўлення «народнае волі», як сённяя яшчэ намагаюцца цвердзіць некаторыя прыхільнікі рэштак таго, створанага акупантам цела. «Делегаты» на з'езд былі вызначаныя валаснымі й раённымі ўправамі, ехалі ў Менск па назначэнню, а не па выбару людзей. Смешна было б гаварыць там аб нейкай дэмакратыі, хаця трэба прызнаць, што на гэты з'езд, гучна званы «кангрэсам», з'ехалася была маса самай перадавой, адданай інтарэсам народа, нацыянальнай працоўнай інтэлігенцыі.

У статуце Беларускай цэнтральнай рады было сказана, што прэзідэнт БЦР назначаецца й звальняецца генеральным камісарам Беларусі. Беларускі народ тут не меў аніякага слова. Трэба з усёй аб'ектыўнасцю моцна падкрэсліць, што некаторыя рэферэнтуры БЦР былі абсаджаны людзьмі, якія ўсім сэрцам былі адданыя інтарэсам паняволенага народа, а не акупанта. Адылі нельга гэтага сказаць адносна ўсіх чысценька, асабліва ж самога прэзідэнта БЦР Радаслава Астроўскага.

Аб асобе Астроўскага шмат пісалася й гаварылася, дый шмат яшчэ пройдзе часу, пакуль будзе сказана апошніяе слова. Асабліва сённяя, калі чалавек жыве, людзі падыходзяць да ацэнкі яго з рознымі тэндэнцыямі. Свежыя ў памяці падзеі перашкаджаюць у ладнай меры аддзяліць зерне ад мякіны, вызначыць з пэўнай аб'ектыўнасцю добрае й благое. Можна дыскутаваць над тым, ці — калі б беларускі народ пасля другой сусветнай вайны здабыў незалежнасць, — пасадзіў бы ён Радаслава Астроўскага на лаву злачынцаў і судзіў бы яго, ці не. Людзі вяжуцца з падзеямі, а мера цяжару, прынесенаму беларускаму народу пад час апошніх вайны, такая вялікая і ўсёпаглынаючая, што яна ў ладнай ступені яшчэ сённяя ўплывае на ацэнку тых ці іншых людзей, звязаных з перыядам таго жаклівага адрэзка гісторыі.

Сённяя цяжка яшчэ вызначыць Радаславу Астроўскаму адпаведнае месца ў галерэі людзей, што мітусіліся ці працавалі пры адміністрацыйным апарце ў Беларусі ў часе гітлераўскай акупацыі. Хвалі бурлівых часоў разам з добрым выкідаюць на паверхню

* Прадстаўніцтвам.

і рознае шумавінне. Усё яно бывае так змяшанае і неўпарадкаванае, што, зблізу гледзячы, нельга адрозніць нават, ці добрае прыліпла да благога й цягне яго за сабою, ці наадварот. Толькі з адлегласці часу, зваяжыўшы ўсе рухаючыя сілы, плыні ды розныя матывы заангажаваных людзей, можна так-сяк падсартаваць, вызначыць, ацаніць, паставіць на належнае месца.

Гаворачы аб Радаславе Астроўскім, адно можна сцвердзіць з абсалютнай пэўнасцю: памыляюцца тыя, што, ацэньваючы яго, кідаюцца ў крайнасці — ці то прыдзяляючы зусім да здраднікаў і народных злачынцаў, ці, з другога боку, — залічаючы да палымных, адданных народу ахвярных патрыётаў ды разумных палітыкаў. Абедзве ацэнкі — памылковыя. Трэба меркаваць, што калі ў 1941 годзе Астроўскі прыехаў у Менск, а пасля накіраваўся ў Смаленск, каб быць бліжэй Масквы, дзе хацеў быць пасля гітлераўскае акупацыі яе камісарам, ён кіраваўся вылучна сваёй амбіцыяй. Зноў жа, калі ў 1943 годзе Астроўскі стаў прэзідэнтам БЦР, дык і тут хутчэй за ўсё галоўным рухавіком такога кроку былі жаданні аўтарытэту, нейкай матэрыяльнай карысці, чымся шляхотныя матывы служэння паняволенаму народу.

Надта ж добра вядома, як немцы абыходзіліся з перадавымі патрыётамі. Накіроўвалі іх шляхам ксяндза Гадлеўскага й выканчвалі ў склепах вязніцаў. Быў бы Астроўскі вызначным патрыётам, чалавекам поўнага нацыянальнага й асабістага гонару, беззаганнае маралі, не быў бы ён прэзідэнтам БЦР. Немцы не хацелі бачыць на гэтым становішчы асобы дамінуючай, аўтарытэтнай, перад народам заслужанай і яму поўнасцю адданай. Ім патрэбна было калі нешта не зусім маральна нізкае, дык, прынамсі, цьмянае, але разам з тым і здольнае выклікаць пэўны давер, пашану сярод беларусаў. Астроўскі адпавядаў гэтым вымаганням.

Прасачыўшы жыццёвую дзейнасць Радаслава Астроўскага, можна прыдзяліць яго да апартуністаў, а мо нават і да апаратчыкаў, хаця не зусім у такім разуменні апошняга тэрміну, якое прыдаюць яму бальшавікі, з сістэмы якіх, здаецца, гэты тэрмін і выводзіцца. Вось жа, калі залічыць прэзідэнта БЦР да апаратчыкаў, то тут адразу ж трэба й дадаць, што будучы прыладай нейкага апарату (звычайна чужога, акупацыйнага), Астроўскі заўсёды намагаўся мець у гэтым вялікім апарце свой малы апараткі, да пэўнай меры аўтаномны. Тут ён любіў быць поўным гаспадаром, нават з эрзацам нейкага дутага аўтарытэту, са сваёй вялікай шылдай. Гэтае жаданне аўтарытэту, штучна-эрзацнай надзьмутасці, шумна-мнагазначнага тытулу ці й не з'яўлялася ў Астроўскага галоўным стымулам да дзейнасці пад час гітлераўскае акупацыі, дый пазней ужо — на эміграцыі ў Нямеччыне. Бо чым жа

можна было б тады вытлумачыць такі палітычна самазабойчы крок Астроўскага пасля вайны на эміграцыі, калі з музея абняслаўленых палітычных рэліквіяў выцягнуў ён на паверхню бурлівага эміграцыйнага палітычнага жыцця палітычны труп — БЦР і стараўся яго ўваскрасіць? Хіба ж мог такое зрабіць палітык з рацыянальным мысленнем?

Асмельваемся цвердзіць, што калі б былы прэзідэнт БЦР, пасля разгрому гітлераўскае Нямецчыны, не выцягнуў на дзённае святло нефартуннага мерцвяка — БЦР, то шматлікія беларусы паміналі б яго добрым словам. Не трэба забывацца, што прэзідэнт БЦР у часе гітлераўскае акупацыі Беларусі меў вялікія магчымасці рабіць добрае й благое, і тут трэба аддаць праўдзе справядлівасць: ён зрабіў нашмат больш першага, чымся апошняга.

Нават сёння й нават ягоныя палітычныя праціўнікі з поўнай шчырасцю цвердзяць, што Астроўскі як прэзідэнт БЦР пад час гітлераўскае акупацыі Беларусі стаяў на вышыні свайго задання. Пад заданнем, ясна, разумеецца выкарыстоўванне пазіцыі прэзідэнта БЦР для абароны інтарэсаў і рэпрэзентацыі беларускага народа. У Астроўскага гэта дзейнасць выявілася перадусім у намаганнях стрымаць азвярэлае вынішчэнне немцамі беларускіх вёсак і насельніцтва. Гэтак ён часта дакучаў ген.-камісару фон Готбергу, каб хутчэй арганізаваць беларускія збройныя сілы. Калі ж была праведзена мабілізацыя ў БКА, а рэкруты не мелі зброі, Астроўскі пагражаў генерал-камісару, што, калі ў хуткім часе БКА не дастане зброі, ён, Астроўскі, выдасць загад аб дэмабілізацыі. Гэта было падзейнічала на немцаў. Астроўскі аддаваў асаблівую ўвагу вайсковаму рэферату пры БЦР як у Менску, так і пасля ў Берліне. Другое ж, не менш важнае — Астроўскі не толькі не перашкаджаў, але спатураў, ды нярэдка й памагаў у працы самай перадавой і найбольш адданай інтарэсам народа беларускай інтэлігенцыі.

Каб ацаніць Радаслава Астроўскага з пазітыўнага боку, трэба ўявіць, колькі шкоды й цяпленняў мог бы прынесці беларускаму народу, будучы на становішчы прэзідэнта БЦР, іншы чалавек, прыкладам, адзін з тых юдаў-гадзюкаў, што спрычыніліся да загубы святароў Гадлеўскага, Глякоўскага й Мальца. Дык нават поўнасю крытычна падыходзячы, трэба аддаць чалавеку належнае, але йзноў жа не кідацца ў крайнасці й гладзіць па галоўцы за тое благое, што ён мог бы зрабіць, ды не зрабіў.

КОЛЬКІ СЛОЎ АБ ГАЛОЎНЫХ ЗЛАЧЫНЦАХ

На заканчэнне нашай кароткай, даволі павярхоўнай і няпоўнай характарыстыкі падзеяў і некаторых людзей у занятай гітлераўскімі акупантамі Беларусі ў 1941—1944 гадах неабходна падкрэсліць самую галоўную, сказаць бы кардынальную, прычыну ці дзейнік, ад якое й выводзіліся ўсе няшчасці, мільённыя страты ў людзях беларускага народа, ды — з другога боку — і рабіліся мерапрыемствы для абароны й самазахавання паняволеных. (...)

Ужо 3 ліпеня 1941 года маскоўскі дыктатар, спасцярогшы, што не ўдасца яму ўтрымаць пад сваёй уладай Беларусі й іншых заходніх земляў Савецкага Саюза, выдаў Чырвонай Арміі й партызанам наступны загад: «Ніводная лакаматыва, ніводная чыгунка, ні кілаграм пшаніцы ці літр гаручага не мусяць быць пакінутымі ворагу. Калгаснікі павінны забраць з сабою ўсю хатнюю жывёлу. Партызанскія злучэнні, конныя й пяхотныя, павінны быць сфармаваныя для ўзрыву мастоў і дарог, для знішчэння тэлефонных і тэлеграфных камунікацыяў, для палення лясоў...»

Няцяжка адгадаць, што маскоўскі кат-душыцель хацеў зрабіць з Беларусі суцэльную пустыню. Дарма, што спачатку, і то з прычыны маланкавага наступу гітлераўскага вермахту, яму гэта не ўдалося. Пазней загад у ладнай меры быў выкананы. (...)

Людзі пад загадамі Крамля бесперапынна й метадычна праводзілі ў жыццё сталінскі загад, а азвярэлыя гітлераўскія фашысты, маючы наўвече свае мэты, аб якіх прыгадвалася вышэй, памагалі сталінцам рукамі сваіх і чужых, варожых беларускаму народу, элементаў.

Душылася, крываўілася, гарэла й папялілася між двума хіжакі-тытанамі бедная й шматпакутная Беларусь. Што ўцалела ад Сцылы, тым намагалася пажывіцца Харыбда. І не было ніадкуль дапамогі, ратунку, ані спагады. Дзе што магло й як магло — арганізавалася й ратавалася. У жахлівых муках і цяпненнях нарадзілася ўсведамленне сутнасці існавання: каб быць і жыць, каб знайсці ратунак, трэба было разлічваць толькі й выключна на свае собскія сілы.

ЧАСТКА

ПЕРШАЯ

МЕНСК-АЛТКІРХ-
МАРСЕЛЬ

Неадчыненая школа

I

22 чэрвеня 1944 года Менск святкаваў гэтак званы Дзень вызвалення. Гэтак гітлераўскія акупанты называлі дзень збройнага нападу на маскоўска-бальшавіцкую турму народаў. Дзеля належнага ўшанавання трэцяй гадавіны афіцыйна было загадана правесці ў гарадах акупаванае Беларусі парады вайсковых гарнізонаў, як нямецкіх, так і беларускіх, галоўным чынам Беларускае Краёвае Абароны.

У Менску, з усходняга боку Галоўнай вуліцы, паблізу моста на Свіслачы, пабудавана была вялікая трыбуна. Над ёю беларускі бел-чырвона-белы сцяг гойдаўся побач з нямецкай свастыкай. Каля адзінаццатай гадзіны раніцы мянчане шчыльнай жывой сцяной запоўнілі ходнікі*, некаторыя ж, каб лепш бачыць парад, ускараскаліся на шчарбатыя сцены прывулчных руінаў. На трыбуне з'явіліся высокія дастойнікі акупацыйнае ўлады й жменя беларусаў. Кульгавы фон Готберг стаяў у акружэнні сваіх ад'ютантаў і афіцэраў менскага гарнізона, побач з левага боку ад немцаў камандуючы БКА маёр Кушаль гутарыў з шэфам штаба БКА капітанам Мікулам.

З левага боку ля трыбуны стаяў нямецкі вайсковы аркестр. Першым у парадзе йшоў аддзел вермахта. Перад трыбунай рота затрымалася, й афіцэр, здаўшы Готбергу рапарт, загадаў маршыраваць далей. Наступнай ішла школа камандзіраў Беларускай Краёвай Абароны, а за ёю іншыя аддзелы БКА. Школа, апранутая ў чорную вопратку, з «Пагонямі» на шапках, яўна вырознівалася сярод усяго іншага войска. Той, хто прыглядаўся да гэных дзвюх сотняў восемнаццацігадовых юнакоў, мог бы мець уражанне, што нехта павыбіраў іх з цэлай Беларусі, дапасоўваючы да нейкай агульнай, прынятай і вызначанай меркі. Усё гэта бадзёрае, румянае, здаровае, упэўненае — рабіла на гледачоў надзвычайна добрае ўражанне.

Бадзёры роўны крок і раўнамерны такт выклікалі доўгія воплескі мянчан, што прыглядаліся з абодвух бакоў вуліцы. Камандзір школы капітан Ласкутовіч, што веў калону, падыходзячы да трыбуны, скамандаваў «зрок направа» і...

* Тратуары.

«стой!». Адно гэнае «стой» выйшла зусім слабенькае, пачутае толькі пярэдняй часткай калоны. Калі фронт затрымаўся, як было загадана, як быццам адзін чалавек, то заднія, не пачуўшы каманды, ледзь змаглі ў час спыніцца як папала, каб не ўзбіцца пярэднім на пяты. Выйшла, не гаворачы ўжо аб вусных каментарых, нешта падобнае да таго гуку, які бывае, калі сыпецца з мяшка бульба ў склеп. Па натоўпе прайшоў гоман незадавалення.

Капітан Ласкутовіч, спасцярогшыся ў час, што сам быў у тым вінаваты, зачырванеўшыся, здаў пры трыбуне рапарт камандуючаму БКА, і чорная калона юнакоў памаршыравала далей.

II

— Каб яго ліха, як яно нядобра выйшла! — жаліўся нехта, калі вярнуліся ў Паўночныя казармы.

— І то ж падумаць адно, гэтулькі часу маршыравалі, амаль цэлы месяц вучыліся, мазалі на нагах панаціралі, і цяпер во выйшла як на смех...

— Каб жа з нашай віны!

— Тое ж і баліць, што не з нашай віны, а з ягонай...

— І то ж, здаецца, такі здаровы мужчына, а ўжо не мог бы ён моцна крыкнуць тое «стой», каб усе пачулі, ці што?

У гэны вечар кадэты мелі змогу выслухаць каля сёмай гадзіны па менскім радыё справаздачу аб урачыстасцях, перадусім аб парадзе. І вось там ізноў пачулі музыку нямецкага аркестра, што стаяў побач трыбуны, а пасля і тое «стой», што было прычынай такой вялікай няўдачы.

Здавалася б, не было надта чым журыцца. Інструктары з розных вайсковых школ ведаюць больш кур'ёзныя выпадкі. Хто ж будзе тады ў войску памыляцца, калі не рэкрут? Але й было найбольш крыўдна, што няўдача выйшла не з віны рэкрутаў, а з віны самога камандзіра, дый то яшчэ пры самай першай нагодзе, калі, казаў той, толькі-толькі паспелі паказацца ў людзі. Затое і было крыўдна.

Калі кадэты са школы камандзіраў БКА турбаваліся такой першай няўдачай, то гэта зусім зразумела. Усе яны з'явіліся ў школу ахвотнікамі ў пачатку чэрвеня, значыцца, прыехалі вучыцца, а не бібікі, як кажуць, біць. Гэта быў

у бальшыні сялянскі элемент. Амаль ніхто з іх раней не трымаў зброі ў руках. Усе мелі сярэдняю асвету й, хоць паз'язджаліся з усіх закуткаў Беларусі — ад Вільні да Гомеля й ад Пінска да Віцебска — асноўнае, супольнае, што іх звязала, што прывяло ў Менск, было пачуццё народнае крыўды й нянавісці да ворагаў, патрыятызм і ахвярнасць. Гэтая моладзь з сярэдніх школаў добра ведала, дзе ёсць крыніцы няшчасця народа, й пастанавіла сваімі сіламі падбаць пра тое, каб іх зліквідаваць. Да заняткаў у школе, няхай сабе й самых першых, элементарных, адносіліся кадэты надзвычай паважна й пільна.

Гоманам перапоўніліся будынкі Паўночных казармаў у Менску. Жыхары суседніх вуліц раніцою й папаўдні прыслухоўваліся прыгожым мелодыям беларускіх вайсковых песняў. Хаця мянчане звычайна прымалі гэтых юнакоў за паліцыю, бо ж яны насілі чорную вопратку, аднак хлопцы толькі ўсміхаліся, паказваючы з гордасцю на «Пагоні», што мелі на шапках. Мала якая іншая беларуская вайсковая фармацыя мела «Пагоні». Яшчэ больш цешыліся, даведаўшыся, што ў хуткім часе аздобяць свае каўняры Ярылавымі крыжамі на чырвоных палотнішчах. Магла б некаму дзіўнай здацца гэткае, ледзь не дзіцячая любасць і прывязанасць да сваіх нацыянальных адзнакаў з боку маладых, недасведчаных у ваенных справах ды ў жыццёвай практыцы зусім злёных юнакоў. Але ж якім, калі не гэтакім спосабам, маглі яны выказаць свой гарачы патрыятызм, любоў да народа, якая ўзрастала, мацнела і ўкарэньвалася ў сэрцах іхніх у меру росту гвалту над беларусамі з боку бальшавікоў і гітлераўцаў?

Пачаліся першыя заняткі й муштра. Беларускае каманда гучала на вялікім пляцы перад казармамі. Хаця юнакі не былі прывыкшымі да вайсковага жыцця й вечнага поспеху, мала хто наракаў. Стараліся, бо ведалі, што ў будучыні здабытыя веды панясучь у пададдзелы, каб там падзяліцца імі са сваімі родзічамі. Вечарам, пасля заняткаў, пад час прыгожае вясенняе пагоды, выходзілі на пляц і тут, у жартах, весялосці, з роднай песняй праводзілі вольныя хвіліны.

Працаю й жыццём школы кіраваў капітан Ласкутовіч. З нямецкага боку за школай наглядаў капітан Шнайдар. У сталыя кадры ўвайшло колькі беларускіх афіцэраў і падафіцэраў ды нямецкіх інструктараў.

Жаданы лік рэкрутаў быў дасягнуты. У незадоўгім

часе школа мела быць адчынена афіцыйна. З нецярпліваасцю чакалі кадэты таго дня, набіваючы ці шмат мазалёў на нагах пры падрыхтоўцы да афіцыйнай маршавай парады. Адылі мала хто прадбачыў ці нават варажыў, што адкрыццё ніколі не адбудзецца, што час іхняе кар’еры ў БКА надзвычайна кароткатрывалы. Мала хто бачыў, што бура вісела ўжо над галавой, хаця кожны яе спадзяваўся.

III

Ужо ад даўжэйшага часу ў падаваных у прэсе камунікатах вярхоўнага камандавання вермахта аб сітуацыі на франтах пачалі з’яўляцца такія часта паўтараныя, як нехта мог бы сказаць, заваяваўшыя сабе там сталае права грамадзянства, азначанні, як: «эвакуавана з мэтай скарачэння фронту», «планава адведзена на загадзя прадугледжаныя пазіцыі» або «ворагу ўдалося ўварвацца пры цяжкіх стратах», ды шмат іншых падобных. Нідзе не гаварылася аб сваіх перамогах, як калісьці, а толькі аб варожых стратах. Інфармацыйнае бюро, дабіраючы найбольш адпаведную тэрміналогію, старалася замаскаваць вялікія паразы на ўсіх франтах.

Дзень 6 чэрвеня 1944 года прынёс новую, вельмі важную для гісторыі вестку: магутны дэсант заходніх хаўруснікаў высадзіўся ў Нармандыі. Адкрыўся другі фронт. Гітлераў слаўны й прапагандаю размаляваны гэтак званы Атлантычны вал, праз які, паводле Гебельса, і мыш не мела змогі праціснуцца, а не тое каб хаўрусніцкая армія, быў вышчарблены. Ангельскія, амерыканскія й французскія жаўнеры паставілі першыя крокі на ўзбярэжжы Ла-Манша. Найбольшая нямецкая цвярдзіня ў Італіі — Монтэ Касіна, што сцерагла дарогі з паўдня на Рым, была пасля доўгіх і цяжкіх баёў здадзена ў рукі Восьмай брытанскай арміі. Усюды адступалі «з мэтай скарачэння фронту», заўсёды «займалі згары прадугледжаныя пазіцыі», і кожны раз «праціўніку ўдавалася ўварвацца пры цяжкіх для яго стратах».

Нешматлікія з гэтых фактаў былі ведамыя тым, што знаходзіліся пад нямецкай уладай, ды і далёка не адразу. Газеты й радыё інфармавалі людзей з вялікім спазненнем, а вестак аб няўдачах найчасцей не падавалі зусім.

У мурях школы камандзіраў БКА вучні не ведалі аб

тым нічога. У горад выходзіць не дазвалялася. Кожны быў больш зацікаўлены парадкам дня й новымі абставінамі, чымся навінамі з прэсы. За грукатам і шумам вуліцы слаба чуваць было штораз бліжэйшае рэха гарматаў з усходу, а калі ноччу, на агульную трывогу, выбягалі хлопцы з будынкаў у акопы, то ўважалі гэта за нармальнае ў ваенных часах з'явішча. Часта даводзілася сядзець у бамбасховішчах больш за гадзіну, а па адкліканні трывогі з уцехаю беглі ў казармы, дзе чакала адкрытая, хоць ужо й астылая пасцеля, каб заўтра на кліч службовага «ўставай!» ізноў як найхутчэй стаць на ногі.

IV

Вечарам 28 чэрвеня, як кожнага вечара, была скліканыя зборка на малітву перад сном. Як ніколі раней, абедзве роты стаялі на першым паверсе. Пасля малітвы нямецкі інструктар фельдфебель Турн паклікаў да сябе перакладчыка.

— Згодна з загадам вышэйшых уладаў,— пачаў ён,— заўтра раніцою а гадзіне сёмай усе ўдзельнікі школы маршыруюць з Менска праз Маладзечна й Вільню на Горадню. Менск мае быць эвакуаваны. Далейшае наша шкаленне мае прадаўжаць у Горадні. Ідзем пехатой.

Звыш дзвюх сотняў застылых постацяў, уталопіўшыся ў Турна, замянілася ў слых.

— На вазы,— працягваў немец,— якія маем, загадана заладаваць найбольш неабходныя рэчы — харчы, зброю й амуніцыю. Кожны з вас забярэ сваю стрэльбу. Атрымаеце амуніцыю. Бярыце рэчы толькі найбольш неабходныя й тыя, што па дарозе не будуць вас залішне абцяжарваць. Камандзіры звязаў вызначаць па трое чалавек, якім аддадуць несці лёгкія кулямёты. Людзі гэныя будуць поўнасю адказныя за зброю й няхай не асмеляцца яе кінуць. Калі б хто так зрабіў, будзе караны. Зазначаю, што ўсё павінна быць у найлепшым парадку, які пад час эвакуацыі неабходны. Цяпер камандзіры дадуць інструкцыі да парадку падрыхтоўкі. Няхай ніхто не смее спаць. Я скончыў.

Гэтая апошняя засцярога была непатрэбнай. Вестка атрымалася такой неспадзяванай і ашаламляльнай, што спанне нікому не было ў галаве. Пасля атрымання дадат-

ковых інструкцыяў ад камандзіраў звязаў зборка скончылася, а ў залі запанавалі крыкі й гул.

— Канюхі, давай на двор, амуніцыю ладаваць на вазы!

— Успеце!

— Што знача ўспеце? Вы забыліся аб паслухмянасці? Перш там зробіце, а пасля каля сябе. Хутчэй! Дзе іншыя?

Кадэты не адразу ўзяліся за работу. Навіну трэба было абгаварыць.

— От і выйгралі вайну! Бачыў кум сліўку? Хутчэй адсюль уцякаем, чымся прыехалі. Школа ў Горадні... Гм, гэта выглядае віламі па вадзе пісана...

— Як школа будзе ў Горадні, то я буду называцца... Ну не ведаю як...

— Перадусім калі ты там будзеш?

— А табе спешна?

— А што ж не? Як атрымаеш ад бальшавікоў у каршэнь, то пабачым, ці табе не будзе спешна.

Хтосьці зарагатаў.

— Гэта менш важна. Найважнейшае тое, што ідзём пехатою. Ты ўяві адно пехатой такі свет дарогі.

— Трэба было табе ў кавалерыю йсці, то паехаў бы...

— От і навучыліся. Я не спадзяваўся...

— Добра Коля зрабіў, што не паехаў сюды. Бачыш во, адкуль можна ведаць...

— Скончыць там гутаркі ды брацца за падрыхтоўку, — загадаў інструктар.

Хлопцы крыху прымоўклі. Той ці іншы паволі ўзяўся за работу. Цэлая ноч была наперадзе, і ніхто надта не спяшаўся. Хацелася пачуць найбольш дэталю аб заўтрашнім падарожжы, дый аб далейшым, але ніхто нічога не ведаў. Кароткія й адрывістыя словы Турна шмат не выяснілі. Самая вестка, што далейшае шкаленне будзе прадаўжацца ў Горадні, была вельмі сумлеўная. Хто ж мог сказаць, што савецкі наступ будзе спынены перад Гораднем? А калі й так, то на як доўга? А пасля — гэта амаль пэўна — будуць ізноў уцякаць. І на чым тое ўсё кончыцца?

Што будзе з іхнімі бацькамі, якіх пакінулі дома і якія нічога не ведаюць, што сёння сынам загадана пакінуць Менск, а за пару дзён, можа, і Бацькаўшчыну? Ці сённяшні загад маршыраваць на Горадню абазначаў для іх заўтрашні загад пакінуць Бацькаўшчыну назаўсёды? Ведалі, што Нямеччына ў крызісе патрабавала маладых людзей для працы й сілаў для абароны на франтах. Чым стане для

іх вайсковая вопратка з днём, як акупацыя ўсяе Беларусі маскоўскім агрэсарам станецца фактам? Ці будуць змушаныя аддаць сваё маладое жыццё за тых, што хацелі накінуць свету бяспрыкладную няволю?

Няшмат хто з іх прыйшоў да так далёкіх рэфлексіяў. Адно кожны ведаў, што заўтра а сёмай гадзіне раніцай паставіць першы крок на дарозе, якая няведама дзе, калі і чым скончыцца. Будуць гэта першыя крокі на дарозе няведамай і няпэўнай, цяжкой і надта небяспечнай.

Падрыхтовы да адыходу скончыліся блізка раніцы. Той ці іншы прылёг на голай пасцелі, каб злавіць колькі хвілін сну. Нядоўгай была дрэмка, бо ўжо а пятай гадзіне загалі выходзіць на двор да апошняга перагляду. Каля складоў стаялі запрэжаныя каламажкі, а канюхі канчалі ладаваць харчы, зброю й амуніцыю.

V

У хуткім часе з бязладнае, гаманлівае масы заспаных рэкрутаў сфармаваліся два асобныя доўгія трохшэрагі, устаўленыя адзін за другім фронтам да зялёнага будынка, і пачаўся апошні перагляд. Дружыновыя й звязовыя абыходзілі навокал сваіх падуладных, таму ці іншаму даючы кароткія ўвагі. Хтосьці ў скручаны й надзеты на шыю коц напакаваў зашмат хлеба, іншы занадта абцяжыў патранташ амуніцыяй, трэці меў, здавалася, зашмат рэчаў і ніяк не мог парадзіць. Усё гэта патрабавала нагляду з боку старэйшых і спрактыкаваных. Не радзілі нікому занадта сябе абцяжваць, ведаючы, што й так па дарозе шмат хто застанецца ззаду. Капітан Мікула й капітан Шнайдар наглядзілі за агульным парадкам і давалі апошнія, звязаныя з падарожжам, загады. Капітан Ласкутовіч яшчэ раней адпрасіўся ў камандуючага БКА, каб заехацца ў Стоўпцы па сваю сям'ю. Да афіцэрскае школы меў далучыцца пазней.

Калі ўсё было гатовае, капітан Мікула, седзячы на кані, звярнуўся да юнакоў з такімі словамі:

— Хлопцы! Хачу перад адмаршам сказаць вам колькі слоў. Шкада, што быў кароткі час і мы яшчэ добра не пазналіся. Але маю надзею, што, будучы разам, зжывёмся. А гэта цяпер самае асноўнае — прашу вас трымацца разам. Ведаю, што ўсе вы надзвычай добрыя й сумленныя беларусы, вялікія патрыёты, але ўсе вы яшчэ зялёныя. Перад

намі стаіць вялікая дарога, якая няведама дзе й чым скончыцца. Не хачу вас дарэмна цешыць, а кажу так, як ёсць. Перад намі цяжкасці й небяспекі. Дзеля таго наша згуртаванасць поўнаасцю неабходная. Трымайцеся разам і слухайце загадаў. Дысцыпліна — самае асноўнае. Ад сябе хачу запэўніць, што я вас не пакіну й заўсёды буду з вамі. Лічыце на мяне ва ўсім і лічыце не толькі за камандзіра, але й за старэйшага сябру. Я са свайго боку хачу верыць, што вы ўсе мне блізкія сябры, што на вас магу палягаць, што не падвядзеце. Дык давайце, трымаймася разам. А цяпер — шчаслівае дарогі!

Гэтыя кароткія, вымаўленыя ў сяброўскім духу словы адразу здабылі для капітана Мікулы масу сяброў. Шэф штаба БКА быў з тых людзей, якія не толькі сваімі словамі, але й прызным даверлівым паглядам, сяброўска-братняй прастатой, кароткім жартам і ўсмешкай будзілі да сябе пашану й здабывалі давер. У сваім падыходзе да жаўнераў, асабліва ж да кадэтаў, ён шмат розніўся ад капітана Ласкутовіча, у якога найбольш віднай была вайсковая «помпа», надутасць, дэманстрацыйнасць, штучная палітуроўка. Праўда, кадэты слабавата ведалі яшчэ як аднаго, так і другога, але калі б ужо давлялося выбіраць, дык, пэўна ж, больш галасоў выпала б на Мікулу.

VI

Сонца ўжо выглянула з-за ўсходняга шчарбатага сілуэта горада і ў поўнай летняй велічы засмяялася на лёгка-блакітным небе. Адчыніліся вароты Паўночных казармаў. Выходзіла першая рота, другая, пасля абоз. Выцягнулася даўгая калона, а дагэтуль глухая вуліца задуднела сотнямі жаўнерскіх і конскіх падковаў. Глухі й раўнамерны грукат цяжкім рэхам адбіваўся й гінуў у суседніх руінах. Адзін ці другі жыхар прывулічнае хаты нема прыліп да акна, прыглядаючыся да чорнай калоны. Не махаў на развітанне рукою, але, пэўна ж, нешта варажыў аб будучыні. Мо лічыў, што за колькі дзён прыйдуць іншыя «вызвольнікі». Бо ўжо ж як там ні было, а прыйсці, пэўна ж, прыйдуць... Дый якое новае няшчасце, якія здзекі прынясуць?..

Калі перад гэтым выходзілі кадэты за мury школы, дык ужо на трэцім кроку зачыналі «Першы звяз» або «Мы бойкая моладзь». 29 чэрвеня выйшлі яны за браму

моўчкі, й толькі гулкі крок ды раўнамернае ляскатанне колаў каламажак замянілі рэха колішняй вясёлай і паўнагучнай мелодыі. Цішыня панавала ў шэрагах.

Узняўшы хмару густога й едкага пылу, павярнулі направа, на пясчаную, пратапаную сярод папялішчаў і руінаў дарогу, што вяла на Галоўную вуліцу. Тая грукацела несканчоным эшалонам цяжкіх вайсковых транспартных машын, коламі вялізных гарматаў, гусеніцамі цяжкіх і лёгкіх танкаў. Ехалі яны радамі, адзін побач другога, а пры магчымасці кожны стараўся абмінуць пярэдняга. Моцны гул суправаджаў іх праз амаль пустыя ад цывільных жыхароў вуліцы Менска. Усё кіравалася на Радашковічы й Маладзечна. Туды ж павярнула й школа, паволі пасоўваючыся левым бокам дарогі.

Вось канчаюцца ўжо апошнія, драўляныя, там-сям раскінутыя побач шашы гарадскія збудаванні. Мінае яшчэ гадзіна — горад застаецца далекавата ззаду. Не адзін з маршыруючых аглядаецца, быццам бы хочучы ў памяці ўтрываліць рысы дарагога места. Пару гадзін назад развіталіся з зялёным будынкам, хутка гарызонт схавае за імі апошнія прадмесці, й толькі імглісты вобраз зруйнаванае сталіцы надоўга застанецца ў памяці.

Высока ўжо паднялося спякотнае сонца. Як на далані відаць наперадзе даўгі вуж выезджанай дарогі, дзесьці на небакраі — сінявы шнур лясоў. Анямела, прытуліўшыся ў цень дрэва, галаслівая птушка, далёка ад грукатлівае дарогі адляцеў вясёлы жаўрук. Грукаціць тая дарога сотнямі жаўнерскіх і конскіх падковаў, тысячаі колаў цяжкіх грузавікоў, енчыць і стогне пад цяжарам панцырных вазоў. Усё гэта з поспехам імкнецца на захад, з такім поспехам, што не варожыць уцекачам перамогі.

Паволі пасоўваецца доўгая чорная калона, выбіраючы пабочныя прыдарожныя сцежкі. Звычайна маюць тыя сцежкі два кірункі, але гэтым разам усе падарожныя, а была іх колькасць незлічоная, кіраваліся на захад.

VII

Першая ноч падарожжа мінула спакойна. Абедзве роты затрымаліся ў прыдарожнай вёсцы ды, накарміўшы й напайшы коней, павячэраўшы, размясціліся па сялянскіх пунях на начлег. Хаця пах падгнілай леташняй саломы не дзей-

нічае так дадатна на сон, як водар свежаскошанага сена, непрывклы да маршаў і змучаны рэкрут заснуў вельмі хутка. Ціхая й цёпая чэрвеньская ночь прыносіла гул і грукат снарадаў з неспакойнага ўсходу. Часты й працяжны, рэдка паадзіночны, глуха разлягаўся ён у начной цемры, уліваючы трывогу ў сэрца жыхара й падвойваючы нервовасць нефартуннага ўцекача. Дарма, што было вельмі цёмна — дарога жыла й рухалася. Ехалі ўпоцемках, вобмацкам. Бясконцы гул механічных вазоў, часта кароткія й адрывістыя крыкі нямецкае каманды або адзіночны стрэл быццам бы дапаўнялі адгалоскі гармат з усходу і пасоўваліся разам з імі на захад.

Яшчэ добра не развіднелася, як чорныя начлежнікі былі на нагах. Па кароткіх ранніх падрыхтоўках пакінулі вёску. Таму што вайсковыя механічныя эшалоны займалі цэлую шырыню дарогі, дазволена ім было маршыраваць калонаю па аднаму бочнай сцежкай. Марш быў вольны, але агульны парадак быў захаваны. Калона хутка расцягнулася на добрую пару кіламетраў. Каля кожнае з каламажак, што былі наладаваныя харчамі, амуніцыяй і зброяй, ішло па колькі чалавек. Там, дзе дарога спускалася ў даліну, яны карысталі і з задаваленнем пад'язджалі, усміхаючыся й махаючы рукамі абмінаным сябрам. Дзень, як і ўчора, быў вельмі гарачы, сонца ўжо паднялося на некалькі пядзяў, на небе не было ніводнае хмаркі, а смага й дарожны пыл сушылі горла пехацінцаў. Якраз узыходзілі пад горку. Нахіл быў нязначны, але надта ж даўгі, й канюхі былі яўна незадаволеныя неабходнасцю ісці пехатой.

Пры адным з задніх вазоў плялося чацвёрта юнакоў. Адзін з іх, правай рукой прытрымоўваючыся каламажкі, у левай трымаў дубец і штохвіліны падахвочваў сцёбаннем свайго лянівага гнядога коніка. Пагрубелыя ад пылу чорныя кучаравыя валасы няроўна ападалі на расшпілены брудны каўнер. Аб выглядзе сваім, здавалася, ён зусім не дбаў. Задаволены, што атрымаў фурманку, ён паклікаў сваіх трох калегаў, што вельмі ахвотна датрымоўвалі канюху (так называлі фурманаў) сяброўства. Трое гэных сяброў паходзілі з Дзісеншчыны, а ён пазнаў іх пад час вайны як вучняў Віленскае беларускае гімназіі. Жылі ўтрох на адной кватэры зараз за Вяллэй каля Кальварыйскай вуліцы насупраць Замкавай гары.

Сам ён называўся Камовіч і быў роджаны ў Вільні. Зблізіўшыся з імі, часта заходзіў на кватэру, дзе найчасцей

у бескарысных гутарках траціў пазашкольны час. Зрэшты, у гімназію таксама прыходзіў рэдка, а дырэктар школы ўжо колькі раз абяцаў выкінуць яго за дзесяты парог, калі будзе наведваць лекцыі, як дагэтуль. Але Камовіч чамусьці не апынуўся не толькі за дзесятым, але нават за першым парогам, а пагрозы дырэктара так і не прыносілі жаданых вынікаў, бо вучань зусім не рупіўся.

Сяброўства з дзісенскімі хлопцамі было важным плюсам, бо было ад каго сцягваць лекцыі. Тыя надта не супярэчылі, і здаецца, што віленчук быў з гэтага задаволены. Апрача таго, меў яшчэ адзін, і ўжо шмат важнейшы, мінус — любіў выпіць. Не быў п'яніцам, але знаходзіўся на простай дарозе, каб ім стацца ў будучыні. Апавядалі, што бацька ягоны шмат з гэтай прычыны пацярпеў. Чацценька ў хаце знікала з вачэй якаясьці дробная, дый не заўсёды ўжо такая дробная, рэч і чамусьці ніколі на старое месца не вярталася. Аб таямнічым знікненні ведаў адзін сын.

Бацька, колішні выкладчык той гімназіі, куды цяпер хадзіў Коля, палагоджваў усе справы адносна сына ў школе з яе цяперашнім дырэктарам, што калісьці быў ягоным вучнем. Ведаў аб гэтым Коля надта ж добра, з пратэкцыі карыстаў аж залішне й да навукі не рупіўся. Хоць бацька й гнаў сына вучыцца, мала памагала.

— Бацька пагутарыць з Грышкам (так празвалі дырэктара Пранука Грышкевіча), — казаў Коля, — і ўсё будзе ў парадку.

І сапраўды, як не дзіва, усё было ў парадку. Шмат сяброў напрыканцы школьнага года былі здзіўлены Камовічавымі ацэнкамі й пераводам яго ў наступны клас. Магчыма, дзівіла тое й самога вучня, але ўдаваў, што на такія ацэнкі поўнаасцю заслужыў.

Але вернемся да іншага. Як ужо было ўспомнена, з хаты знікалі ў розныя часы розныя рэчы. Звычайна ў дні, калі гэта здаралася, матка ламала галаву над тым, чаму Коля вяртаўся з месца дахаты пазней нармальнага. Жанчына хоць тое-сёе й здагадвалася, сама сабе старалася запырчыць, не верачы, што з некалі добрага й маленькага сынка вырас цяпер зусім не такі, як бы яна жадала.

Аднойчы бацьку спатрэбіўся мікраскоп. Звычайна стаяў ён у шафе на паліцы, побач кніжак, абкручаны паперай. Адчыніўшы шафу, стары Камовіч зняў паперу й пры немым здзіўленні замест цэннае прылады знайшоў нейкую

імітацыю са шмацця й палачак. Мікраскоп знік — калі й куды, няведама. Апавядалі, што пасля была вялікая авантура, што сын часцей сядзеў дома, што сядзеў дома ён не з сваёй волі, а на загад бацькі, й што прайшло ці мала часу, пакуль Коля ізноў пачуў поўную вольнасць. У нікога не было сумлеву, што няўдалым майстрам імітацыі мікраскопа быў якраз Коля.

Сваіх трох сяброў ён наведваў часта. Сядзеў, бывала, доўга, й неяк напрыканцы гутарка заўсёды зыходзіла на тэму: як бы здабыць пляшку «сівахі». Ягоны найбліжэйшы з гэных трох сяброў, Кастусь Дзежка, вывучыў і даўно ведаў Камовічаў падыход. Недарма, седзячы на балконе і ўбачыўшы ў вузенькім завулку Камовіча, Косця рагатаў:

— Гэй, хлопцы, зірніце! І хто гэта, вы думаеце, пляцецца вунь да нас па дарожцы, калі не сам пан Камовіч чарачку жабраваць! Ха-ха-ха! Калі ж не верыце, дык зірніце вунь на паўаршынны чырвоны нос!

Камовічаў нос быў зусім у меру. Тут Косця пераўвядлічваў. Хоць адведзіны такія былі нярэдка, чарачка знаходзілася амаль заўсёды. Купіць «сівахі» ў Вільні было лёгка, хіба што грошай не ставала. Пасля п'янства прыходзілі песні, а часамі й спрэчкі.

Звычайна пасля такога вечара гаспадарова сястра, пяцідзсяцігадовая дэвотка, прыходзіла ў пакой да студэнтаў і чытала ім маралі, якіх яны не слухалі.

Далёка заавансаванымі сябрамі з гэтай тройкі былі Сымон Спарыш і Віктар Караткевіч. Паходзілі з суседніх вёсак і сядзелі на адной школьнай лаўцы ад пятага класа пачатковае школы ды разам трапілі ў Віленскую гімназію.

У канцы травеня, якраз пасля сканчэння заняткаў, усе тры разам з Камовічам добраахвотна паступілі ў школу камандзіраў БКА ў Менску. Такім чынам трапілі яны ў лік тых чорнаапанутых юнакоў, што мелі быць асноваю новастворанае Беларускае арміі. Хаця-нехаця сёння маршыравалі побач з жаўнерамі вермахта з той толькі розніцай хіба, што тыя ехалі аўтамашынай, а яны валакліся пехатай.

VIII

Коні цягнулі пад горку вольна, хаця не былі яшчэ перамучанымі.

— Пайшоў ты! Я ця... нооооо! — паганяў Камовіч і часта сцёбаў дубчыкам малога коніка.

Ішлі доўгі час моўчкі.

— Вы зірніце, хлопцы, назад,— адазваўся Віктар,— ці вы ўяўляеце, што б гэта было, каб сюды паказалася хоць пару знішчальнікаў? Ай-я-яй, я-яй! Я хацеў бы бачыць, як гэтая банда выглядала б. Бальшавікі, відаць, не ведаюць, дзе іхняе жніво. Гэта ж падумаць толькі — такі дзень і ніводнага самалёта!

Хлопцы азірнуліся. Якраз уз'ехалі на горку. Ззаду на дарозе, што бегла тут праз глыбокую лагчыну аж да небакраю, цягнуўся адзін суцэльны двухрадовы шнур вайсковых вазоў. Некаторыя былі наладаваныя рознымі матэрыяламі, іншыя — перапоўненыя жаўнерамі. Яны ўздымалі за сабою шырокую й густую лавіну пылу, што павольна асядаў на прыдарожныя кусты, дрэвы й збожжа. З левага боку дарогі, на нядаўна выезджанай паласе, можна было заўважыць шмат конных фурманак. Запрэжаныя ў адзіночкі, яны былі пераладаваныя ўсякім хатнім дабыткам. Ехалі на іх дзеці й старэйшыя, а дужыя валачыліся побач. Гэта былі калгаснікі, што не хацелі больш падпасці пад эксплуатацыю Сталіна.

— Так, тут можна было б нарабіць кашы,— згадзіўся Кастусь.

— Ты пабач,— заўважыў ён,— нашы пераходзяць на правы бок дарогі на лагчыну. Можа, затрымаемся?

— Ага, так. Затрымоўваюцца. Ну, ужо час,— адказаў, зірнуўшы на гадзіннік, Віктар.

Была адзінаццатая. Прайшло добрае паўгадзіны, пакуль цэлая калона перабралася цераз заграмаджаную шашу. Спыніліся ў паўкруглай шырокай лагчыне, што з паўночнага боку была абмежаваная высокім гонкім лесам. На сенажаці ляжалі нязграбленыя, прысохлыя да зямлі, пару дзён таму назад скошаныя пракосы сена. Канюхі на пачаканні падкінулі па ахапку коням, а хлопцы пачалі зыходзіцца ў грамадкі, хто й дзе да сваіх. Загад коратка гаварыў: затрымацца! Той ці другі здзеў чаравікі ды аглядаў папрэлыя ад маршу ногі, рэдка хто ўзяўся за кавалак хлеба.

Праўда, ужо была абедняя пара, але смага больш дакучала, чымся голад, а вады навокал не было відаць.

Тым часам капітан Шнайдар і Мікула ды іншыя беларускія й нямецкія афіцэры воддаль сабраліся ў гурт і штось радзілі. Гаварыў Шнайдар. У правай руцэ трымаў тонкую палачку, паказваў ёю на вазы й на хлапцоў. Хутка разышліся. Немцы па чарзе аглядалі фурманкі, а капітан Мікула паклікаў да сябе юнакоў. За колькі хвілін сабраліся яны навокал афіцэра, й Сымону выдалася, што было іх менш, чымся выйшла з Менска. Некаторыя, відаць, пайшлі сваімі дарогамі, куды й чаго — тым часам было няведама. Але Мікула не казаў пералічваць.

— Слухайце, хлопцы, уважна! — пачаў ён голасна. — Тое, што вам зараз скажу, не будзе вельмі прыемным. Датычыць гэта нашых інструктараў-немцаў, якіх не збіраюся ў гэтым часе й месцы крытыкаваць. Як вы бачылі, гаварыў зараз да нас капітан Шнайдар. Згодна з ягоным загадам, у далейшую дарогу ўсе немцы паедуць асобна вазамі, а мы маем ісці пехатой. Нам пакінуць толькі пяць фурманак, на якіх павязецца харчы й амуніцыя. Усю рэшту — колькі там вазоў?

— Восем... — адказаў нехта.

— Усе, значыцца, гэныя вазы забяруць яны з сабою. Бачыце, якраз цяпер немцы вазы выбіраюць. З кожным з тых, выбраных немцамі вазоў, паедзе адзін канюх, які сваю работу ведае. Усе іншыя пойдуць ззаду. Загадана ўсім кіравацца на Вільню. Затрымаемся там дзесьці ў мурах былога гэта паблізу Нямецкай вуліцы. З прычыны таго, што дарога перад намі далёкая, раджу вам асабіста, каму толькі ўдасца, садзіцца на спадарожныя нямецкія машыны, бо пехатой, хто ведае, ці дойдзецца. Хто можа — няхай ад Маладзечна едзе таксама цягніком. У Вільні на станцыі, а таксама ў горадзе, будуць некаторыя з нашых, ад якіх даведаецца аб зборным пункце. Стрэльбы раджу браць з сабою для собскае бяспекі. Гэта будзе ўсё. Пытанні?

Колькі хлапцоў засталася пры капітане, іншыя ж паразыходзіліся да сваіх рэчаў і радзіліся, як найлепш кіравацца ў далейшую дарогу. Шмат з іх ахвоцілася на нямецкія машыны й кіравалася да шашы.

Тым часам інструктары-немцы павыбіралі найлепшыя фурманкі й клікалі канюхоў ды загадвалі пераладоўваць свой багаж.

— Слухай, Коля! — звярнуўся да Камовіча Кастусь

Дзежка.— Кідаем к чорту наш воз. Няхай гэныя швабы на ім едуць, а мы, калі ўдасца, давай паедзем машынай. Ты ведаеш, колькі ты часу будзеш з гэнымі брухатымі валачыцца!.. Але пабач! Немцы твайго воза не выбралі. Дзе там хто захоча ехаць на такім здохленькім коніку.

— Ну ты, уважай. Не зневажай гнядога! — адгрызнуўся Камовіч.

— Няма часу на жарты. Ідзі, пацалуй яго на развітанне ды аддай гэтай імітацыі Шулу, ён ахвотна згодзіцца.

— То хадзем, забярэм хаця кулямёт. Той нам спатрэбіцца, хаця б і на самагонку.

— Ты ўсё з самагонкай!

— Дый рэчы таксама.

Сябры накіраваліся да свае фурманкі й хутка пачалі абвешвацца рознымі пакункамі й хатулямі. Дзежка ўзяў «дзегцярова», Сымон Спарыш і Віктар Караткевіч — па адной скрынцы амуніцыі. Шуло ахвотна згадзіўся ўзяць пад сваю апеку іхняга лянівага гнядога коніка. Чацвёрка накіравалася на дарогу.

Некаторым з юнакоў ужо пашанцавала ўскочыць на вольныя нямецкія аўтамашыны, й групкі пры дарозе раздзелі. Два капітаны на верхавых, нямецкія падафіцэры й некаторыя беларусы на фурманках накіраваліся на дарогу.

Нашай чацвёрцы ўдалося перабрацца на левы бок шашы, дзе чакалі, наглядаючы выгаднай машыны.

— Толькі ж, хлопцы, старайцеся, каб усім разам сесці ды не раздзяліцца.

— Ты ўжо не бойся.

У гэны момант наладаваная трубамі платформа крыху звольніла, й Камовіч з Дзежкам, быццам маланкаю, ускочылі і ўжо сядзелі на версе.

— Хутчэй! Давайце сюды! — крычалі яны.

Сымон нагнуўся, каб схапіць пастаўленую перад сабою цяжкую скрыню з амуніцыяй. У гэны момант нейкая хуткая машына, што абмінала калону, наехала на скрынку і ўгнетла яе ў мяккі, раз'езджаны, быццам попел, сівы пясок. У апошні момант нечыя моцныя рукі схапілі Сымона ззаду й адцягнулі ад дарогі.

— Але ж з цябе й расцяпа! — буркнуў Віктар. — Шчасце маеш, што не пакалечыла.

— Каб не ты, дык і пакалечыла б. Ну, а тыя дзе? Паехалі?

— Паехалі. Але не бойся. Удасца й нам. Дагонім іх яшчэ ў Маладзечне.

Доўга не давялося чакаць. Большасць транспарту валачылася паволі, і незадоўга наша двойка ўжо сядзела на версе вялікае машыны. Хутка абмінулі школьныя фурманкі, пакінулі ззаду некаторых сяброў, што яшчэ чакалі на добрыя шансы, ды, з палёгкаю ўздыхнуўшы, перанесліся ўжо думкамі ў Маладзечна.

Кривавая ноч у Вільні

I

Больш аднае пары часу заняло даўгому таварнаму цягніку, перапоўненаму ўцекачамі й жаўнерамі, пакуль дапоўз з Маладзечна праз Ліду ў Вільню. Цывільныя ўцекачы былі пераважна з Полаччыны. Апавядалі, што бальшыня местаў на ўсход ад Маладзечна, улучна з найбліжэйшай Вілейкай, ужо эвакуавалася. У ліку едучых было шмат паліцыі, ці мала з іх са сваімі сем'ямі й сваякамі. Адзін паліцай Сталюкевіч, чалавек у трыццатых гадах, ужо развёў добрае знаёмства з Камовічам і іншымі сябрамі нашае чацвёркі, што хутка знайшлася пасля прыезду ў Маладзечна. Хто ведае, ці не была першапачатнай прычынай гэнага знаёмства празрыстая ззяючая Камовічава пляшка спірту, якую гаспадар тым часам пеціў за пазухай, аж пакуль усе не размясціліся ў зверху адкрытым вагоне, прызначаным для перавозу бяргвення й дроў. Дзе й як ён яе здабыў — для іншых сяброў было таямніцаю. Праўда, яны й не дзівіліся, ведаючы ягоныя здольнасці ў гэным кірунку. Дый часу ў Маладзечне меў даволі.

Такім чынам і дарога весялейшай стала. Як бы ні было, а нават найменш адпорныя на алкаголь і не прывыклыя да яго Сымон і Віктар і тыя сербанулі па шклянцы, хоць надта ж моршчачыся. Здавалася пасля, што й цягнік весялей ішоў, што й вайна, пэўна ж, не такая ўжо страшная, дый цыганскае жаўнерскае жыццё, да якога во толькі што пачалі прывыкаць, неяк там ужо паплыве.

Сталюкевіч з Камовічам і поглядамі выразна згаджаліся. Згода была бліжэйшая ў меру таго, як пусцела літроўка. Першы красамоўна распавядаў субяседніку аб сваім гарачым патрыятызме, аб тым, колькі яму ўдалося знішчыць чырвоных партызанаў, дый аб тым, колькі ворагаў Беларусі ён сваімі ж собскімі рукамі вынішчыць яшчэ ў будучыні.

Камовічавым грудзям даволі-ткі добра дасталася, пакуль яму, божачыся, сях-так удалося пераканаць субяседніка, што і ён, Камовіч, не такі ўжо самы апошні чалавек на гэтай планеце і што ён шмат каму й шмат чаго яшчэ пакажа. Бліжэй гэных двух быў прымасціўся Кастусь, які, хоць у гутарцы малы браў удзел, сардэчна патаківаў, калі ад яго вымагалі.

II

Калі цягнік на другі дзень каля паўдня давалокся да Вільні, давялося яму шмат пачакаць, пакуль уціснуўся на таварную станцыю. Даслоўна ўціснуўся. Па баках не было аніводнага вольнага чыгуначнага шляху. Колькі квадратных кіламетраў таварнае станцыі было запруджана ваеннымі эшалонамі.

На адным з пешаходных пераходных масткоў над цэлым гэтым комплексам чыгунак і ваеннае ды ўцякацкае масы стаяла невялікая група віленскіх «анткаў», якія, назіраючы за гэтай вялікай кангламерацыяй жаўнераў, народаў і простых нешчаслівых людзей, яўна цешыліся, часта ўсміхаючыся й час ад часу вузенькай нітачкай сліны выказваючы сваю знявагу да тых, якіх лёс у гэны час і дзень, на добрае ці благое, сагнаў на станцыю.

— Цьфу на вас, нячысцікаў! — паказаў на іх Сымон.

— Ты бачыш, пасабіраліся басякі! — памог злаваць Кастусь.

З «анткамі» другі раз і то ўжо больш паважна давялося нашай чацвёрцы сустрэцца тут жа налева за Вострай Брамай, непадалёк ратушы. Пакінуўшы свайго прыпадковага спадарожніка Сталюкевіча, яны накіраваліся ў былое гэта, дзе, як было сказана, затрымалася менская школа.

— Давайце спынімся на перакурку, — пасуліў Кастусь, знімаючы з пляча «дзегцярова» на рагу вуліцы.

— Давай, — адазваліся іншыя.

Хлопцы моцна зацягнуліся цыгарэтамі й, не спяшаючыся далей, разглядаліся. Два чалавекі сярэдняга росту затрымаліся крокаў за пяць воддаль і з несхаваным зацікаўленнем прыглядаліся не так да хлопцаў ці іхніх стрэльбаў, як да кулямёта.

— Скажыце, панове, — не выцерпеўшы, агрэсіўна звярнуўся да іх Кастусь, — ці не закахаліся вы ў нас часам?

— У вас-то, можа, й не, — адказаў паляк з грывасай, — але ў гэты кулямёт, то можа...

— Як бы то, пане, — з вымушанай ветлівасцю прыйшоў на дапамогу другі, — каб мы так зрабілі маленькі гандзлек?

— Як то значыцца гандзлек? — удаў Кастусь, што не разумее.

— Прадайце нам кулямёт, — паясніў той.

Камовіч штось шапнуў Кастусю на вуха і, відаць, для

падмацавання свайго аргументу пстрыкнуў вялікім пальцам па адамавым яблыку.

Дзежка спахмурнеў.

— Здурэў ты, ці што? — кінуўся ён на Камовіча.

— Не разумееш, што ў сённяшнія часы гэта твой най-лепшы сябра?

— Ды я ж толькі думку такую... — залепятаў Камовіч.

— Эх ты, разам з думкай. У цябе думка толькі аб самагонцы. Як табе не сорамна!

Дзежка раптоўным рухам скінуў з пляча і ўзяў напатаў для стрэлу «дзегцярова».

Палякі змыліся вельмі хуценька.

III

У адным з вялікіх будынкаў былога гета сабралася ўжо больш сотні юнакоў са школы камандзіраў БКА. Засведчыўшы службоваму падафіцэру сваю прысутнасць і даведаўшыся, што тым часам ніякіх загадаў і планаў няма, з дазволу падафіцэра Камовіч пайшоў наведаць сваіх бацькоў, а Сымон, Віктар і Кастусь выправіліся да Веньця. Гэтак называлі свайго колішняга гаспадара, у якога жылі на памешканні. Польскае слова «венц», адпаведнае беларускаму «дык», ён вымаўляў, непатрэбна змякчаючы два апошнія гукі. Гэта й паслужыла для яго гатовай мянушкай.

Быў Веньць старым шасцідзесяцігадовым кавалерам. З ім жылі дзве сястры, таксама яшчэ дзеўкі, адна на колькі гадоў старэйшая, а другая малодшая за брата. Цэлы свет гэтай асаблівай тройкі круціўся паміж анёлкамі, касцёлам, працай і «халупай», як яны называлі сваю хату. У Вільні жылі даўно. Веньць працаваў дзесь у гарбарні. Не раскідаліся, жылі вельмі сціпла. Пакоі іхнія паабчэпліваныя былі рознымі глінянымі й парцелянавымі Езусамі ды Боскімі Маткамі, пачынаючы ад Вастрабрамскай, а канчаючы Чанстахоўскай і іншымі сакрамантамі, у тайніцу якіх тройка студэнтаў ніколі не ўглыблялася.

Адвялі хлапцам пакой на падстрэшы. Былі там тры нізкія пасцелі, стол з двума крэсламі й дзве шуфляды. Адною выгадай для студэнтаў быў вялікі франтавы балкон, здадзены поўнасю для іх карыстання. Адтуль быў добры від на Вялю й Замкавую гару. Там хлопцы праводзілі шмат свайго пазашкольнага часу.

Здаралася неаднойчы раніцою ў нядзельку, калі тройка храпла яшчэ моцным сном справядлівых у сваім душным пакойчыку, малодшая Веньціха, пастукаўшы ў дзверы, без вялікай цырымоніі прыходзіла гнаць студэнтаў «да касцёла». Даўгія й шчырыя запэўненні хлапцоў, што яны не каталікі, а праваслаўныя й што акрамя касцёлаў ёсць у Вільні таксама й цэрквы, ніяк не маглі памясціцца ў цеснай галаве старой дэвоткі, якая часамі так надакучала, што найбольш гарачы й непаўстрыманы з тройкі — Кастусь, ускочыўшы з пасцелі паўголы, у адных падштаніках, не так ужо ветліва выпрошваў нахабную місіянерку за дзверы. Пасля гэтага хлопцы звычайна пераварочваліся на сваіх цвёрдых сенніках на другі бок і храпілі аж да абеду.

Бывала часта, што студэнты хадзілі паўгалоднымі. Мясцовыя харчовыя карткі далёка не задавалі іхнага сялянскага апетыту, й, прынамсі, раз на пару месяцаў то адзін, то другі ехаў за дзвесце з гакам кіламетраў да бацькоў, каб прывалачы пару мяшкоў ежы, пераважна тлушчаў. Іншым разам, а бывала гэта вельмі рэдка, бацькі то аднаго, то іншага самі перасылалі харчы, калі нехта знаёмы ехаў ад іх у Вільню, бо поштай пераслаць было нельга, а за білетам на праезд чыгункай трэба было доўга абіваць парогі ў мясцовага нямецкага акруговага камісара. Бывала й так, што нават тых харчоў з картачак не было за што купіць. Пакуль удалося ў кагосьці пазычыць колькі марак — кішкам даводзілася граць марша.

Па-свойму спачувала хлопцам старая Веньціха. Часценька такое спачуванне замянялася ў тры неглыбокія талеркі рэдкага супу, званага «полевэчкай», які не так лагодзіў голад, як яшчэ больш спрычыняўся да бурклівасці кішок. Але, як кажуць, галоднаму й жук — мяса. Дык нават і за гэткую дабрату, выражаную трыма неглыбокімі талеркамі рэдзенькага супу, Кастусь пасля дазваляў старой дэвотцы заапякавацца не так ужо малым кусочкам сала, якое хоць часамі й пазнавата, але ўсё ж знаходзіла іхні адрас.

IV

— Знаеце што, хлопцы, — гаварыў да сваіх двух сяброў, кіруючыся на вуліцу, Кастусь, — я ў Веньці пакінуў цэлую кучу сваёй вопраткі, а самае галоўнае — тыя найлепшыя боты з бліскучымі халявамі. Чаму маюць нямытаму чорту

заставацца? Давайце возьмем апылім іх і пагуляем хара-
шэнька. Як вы думаеце?

Апыліць — у тэрміналогіі Кастусёвай азначала збыць,
прадаць, або, як часценька казаў ён у размовах з палякамі,
«спененжыць» — замяніць на цвёрдую манету.

— Добрая ідэя, — падтрымаў Віктар.

— Шкада мне з імі расставацца, але ў войску яны ліш-
нія, а грошы прыдадуцца, — дабавіў Кастусь. Хварсіў ён
моцна тымі ботамі, надта ж элегантнымі, шытымі з najlep-
шага хрому. Былі яны прадметам зайздрасці не аднаго з пад-
леткаў у гімназіі.

— Дый мой жа кажушок у Веньці заваляўся дзесь,
калі толькі мышы не дабраліся да яго, — адазваўся Сымон.

— Ну, брат, на твой цэнны й слаўны кажушок дык
хіба й Веньцевы галодныя мышы не кінуцца, — зарага-
таў звычайна больш маўклівы Віктар. — Каб ты паслухаў
нашай рады, то даўно кінуў бы яго й перастаў саро-
міць нас у таварыстве.

— Га-га-га! Знайшоў што прыпамінаць, свой незаменны
кажушок! — памог Віктару Кастусь.

Сапраўды прадзяўблі сябры Сымону галаву з гэтым ру-
дым, ужо вынашаным, аж пачарнелым ягоным дамашнім
кажушком. Сымон з дому быў бяднейшы за сваіх сяброў.
Бацька не мог здабыцца, каб прыдбаць сыну, які без ягонага
дазволу самадумам паехаў у Вільню вучыцца, лепшую воп-
ратку. Меў, акрамя Сымона, яшчэ, як любіў гаварыць, пяць
ратоў накарміць і пяцёра плячэй апануць.

За Сымонаў самадумны выезд на навуку бацька яму па
некаторым часе дараваў, але на лепшую вопратку для сына
так і не здабыўся.

— Ну што ж, сыноч, едзь, вучыся, — казаў ён да
сына, калі той, пераскочыўшы колькі класаў, здаў у Вілен-
скую гімназію экзамены й з нескрываным задавальненнем
паведаміў аб гэтым старога. — Але Бог ведае, колькі я табе
змагу памагчы. Так коратка з усім, што канца ніколі няма.
Што ж да вопраткі, то бяры во й насі, якую маеш, бо лепшай
я табе не спраўлю. Каб во сядзеў дома ды мне памагаў,
то, можа б, што... а так, то адкуль жа. Рабіць, казаў той,
некаму...

Сымон і не крыўдзіўся за гэтка бацькавыя словы. Ведаў
добра тую вечную, ужо ў вёсцы прыказкавую бяду ў
сям'і, дзе амаль усе грошы йшлі то на шпіталі, то на навуку.
Маючы чатырнаццаць гадоў, страціў матку. Хвароба з

якойсьці, самому Богу ведамай прычыны вечна не пакідала іхняй хаты. Да таго ж бацька яшчэ стараўся, каб кожнае дзіця, прынамсі, скончыла сямігодку. Для малазямельнага селяніна пад польскай акупацыяй, што меў да працы адно сваіх двое рук, гэта не было такім простым. А вайной яшчэ пагоршылася.

— Дый чаго аж у тую Вільню? — крыўдзіўся на сына бацька. — Ці не мог бы ты дзе тут бліжэй, па суседству?

Так і давялося Сымону згрэбці з вопраткі што папала, у тым ліку й бацькавы падношаныя чаравікі, званыя ім шчыблетамі, амаль на цэлую паўпядзь завялікія на сынавы ногі, дый той не такі ўжо зусім новы, таксама ж бацькаў, руды кажушок. Хоць і даволі рослым быў Сымон, але бацькаў кажушок сягаў яму аж па калені, не гаворачы аб прадаўгаватых рукавах, якія даводзілася закасваць.

— Ты ўяві сабе, Віця, якое мне няшчасце сягоння здарылася, — гаварыў аднойчы Віктару Кастусь з выразным намерам, каб пакпіць з Сымона. — Стаю вунь на рагу Міцкевіча ў таварыстве гэтай прыгажуні з шостага класа, ты яе знаеш, гэту з пультхенькай мордачкай?

— Знаю.

— Дзяўчына што называецца: можна і ў таварыстве паказацца; абстуканая, казаў той, дый з выгляду — і ззаду й спераду — ціп-топ. Адным словам, хоць ты да сэрца прытулі. Стаю, значыцца, і ўдаю джэнтльмена, розныя кавалкі заліваючы. Ажно гляджу, адкуль ні вазьміся, прэ з-пад Зялёнага моста нейкі кажушок, проста так і сунецца, як той слонь, толькі знізу гэтае палоззе даўгое, што ён называе туфлямі, у паветры нейкія замашыстыя паўколілі выпівае. Я аж ахнуў. Авохці, думаю, пакрака! Яшчэ возьме ды затрымаецца й дзяўчыну спудзіць. Тут не ўспеў я ў душы перахрысціцца, як той спыняецца ды, міргнуўшы на мяне бельмамі, дзяўчыне грабу на прывітанне суніць. І што ж ты думаеш... Тая крышку збянтэжылася, што мядзведзь такі вітацца з ёю маніцца, ды, хвіліну пастаяўшы, перапрасіла мяне й змылася. Які мне стыд, які сорам! Свет не бачыў!

V

Так і цяпер, вярнуўшыся да старой улюбленай тэмы і, як Сымону здавалася, да ягонага забытага кажущка, аб якім меў неасцярожнасць напамянуць, хлопцы й не заўважылі, як мінулі Зялёны мост і, павярнуўшы спярша направа, а пасля ў вулачку налева, станулі перад Веньцевымі дзвярыма. Па знадворных сходах узабраліся на першы паверх і коротка пастукалі ў дзверы. Адчыніла маладзейшая дэвотка. Яна з немалым здзіўленнем прыгледзелася да чорных юнакоў ды, распознаўшы ў іх колішніх кватарантаў, кароткім «проша» ўпусціла ў хату.

— Ведаеце, панічка, што? — пачаў Кастусь. — Думалі мы, што, праязджаючы праз Вільню, выпадала нам вас наведаць, ды тут і некаторыя нашы рэчы ў вас яшчэ засталіся.

— То панове сюды ненадоўга?

— Хто ведае, можа, толькі на пару дзён...

— О-о-о! Каго я бачу! — з нескрыванай іроніяй, выйшаўшы з кухні, пачаў Веньць. — Праўдзівы рыцары бялорусіны! Маем гонар! Маем гонар! — прадаўжаў з'ядліва. — О, а што ж гэта ў вас на шапках? — зрабіў Веньць грымасу, прыглядаючыся бліжэй да «Пагоняў». — «Пагоня!» Ох, не! Нават і герб мусілі ад літвінаў украсці! Ха-ха-ха! Але ж то й войска! Хэ-хэ...

— Пане Веньць... — моцна пачырванеўшы ад злосці, пачаў Кастусь.

— Пшэпрашам пана Костка, — перабіў яго Веньць, — але здаецца, што пан Костэк знае маё прозвішча.

— О так, знаю, пане Пшэпулкевіч... Скажыце мне, чаго вы так скачаце? Здаецца, што вы зусім іншы былі чалавек. Ці часам не тое на вас падзеяла, што з усходу прыбліжаюцца так званыя вызвольнікі?

— Але ж і камедыя! — смяяўся, не зважаючы на Кастуся, закасаваючы ніжнюю лупіну, Веньць. — Ну і як жа вы так? Збудавалі тую сваю Беларусь? Рыцэжэ!.. Ха-ха-ха! Хэ-хэ... А дзе ж ваша зброя?

У гэны момант Сымон выхапіў з-за пазухі й палажыў перад сабою на сталае новенькі бліскучы «вальтэр». Купіў яго не так даўно ў нямецкага жаўнера ў Віленскім парку, размяніўшы на маркі залатую царскую пяцірублёўку, якую мачаха, быццам талісман, дала яму перад ад'ездам у Віленскую гімназію.

— Ёсць і зброя, пане Веньць! — сказаў ён паляку паволі

і з прыціскам на кожнае слова.— Ці, можа, вы дагаворыцеся да таго, каб яе выпрабаваць на вас?

Старэйшая дэвотка, што, прытуліўшыся да вушака дзвярэй, выглядала з кухні, убачыўшы пісталет, з трывогай перахрысцілася. Веньцеў твар хутка й выразна пабляднеў.

— Што, панове, сабе зычыце? — акінуўшы ўсіх позіркамі і не страціўшы раўнавагі, спытаў ён хлапцоў.

— Жадаем тое, што наша. Калі ласка, давайце ўсю вопратку, што мы тут пакінулі,— загадаў Кастусь.— І чым хутчэй, тым лепш. Мы думалі, што зайшлі да людзей, ажно выходзіць, што вы такія самыя сабакі, як і шмат іншых. І чакалі толькі нагоды, каб выявіць сваю хвальшывую натуру. Цьфу!

Пры ўспаміне аб вопратцы Веньць яшчэ больш пабляднеў. Ён, здавалася, з запытаннем і трывогай зірнуў на малодшую сястру, тая, таксама перапалоханая, пазірала моўчкі то на пісталет на стале, то на хлапцоў, то на брата.

— Пане Веньць! — з выразным акцэнтам на тое «Веньць» пагрозліва прадаўжаў Кастусь.— Чакаем!

— Пане Костэк...— пачала нарэшце тонам просьбы маладзейшая Веньціха,— мы б рады, зараз бы аддалі, але яе, вашай вопраткі, тут няма.

— Як то няма? — падскочыў да яе Дзежка.— А дзе ж яна?

— Мы аддалі на перахаванне.

— Перахаванне? А што гэта такое, гэтае перахаванне? Хлусіш, старая! Ты сваю вопратку заўсёды трымаеш дома й не аддаеш на перахаванне. А як жа ты чужую магла аддаць?

— Брэша сука,— буркнуў, скося паглядаючы на старую, Сымон,— прадала, напэўна.

— Толькі боты засталіся,— прызналася перапуджаная дэвотка.

— Боты? — паўтарыў Кастусь і, паглядзеўшы ўважна на ўсіх гаспадароў, хутка адчыніў дзверы суседняга пакоя, дзе калісьці жылі студэнты, і пачаў пароцца па кутках і шуфлядах. Па хвіліне вярнуўся з парай сваіх бліскучых ботаў.

— Запраўды нічога, акрамя гэтых, няма,— паведаміў, паказваючы на боты.

— Дзе ж, вы думаеце, яны падзелі ўсю нашу вопратку?

— Слухай, можа, гэты памог бы даведацца? — спытаў Дзежку, зрокам паказваючы на свой пісталет, Сымон.

— Ат, кіньце вы, хлопцы. Лепш пакінем мы гэту бяду ў супакоі ды хадзем,— парадзіў сябрам Віктар.

— Можа, ты й праўду кажаш, што бяда. Гэта ж паду-маць, пражылі тут пару год і не ведалі, што за сукіны сы-ны...— з фінальным адценкам згадзіўся Кастусь.— Цьфу! — плюнуў ён на падлогу ў бок гаспадароў ды хуткім крокам скіраваўся да дзвярэй.— Няхай вам Бог належна адплаціць! — дабавіў з-за пляча, выходзячы.

Далейшае адбылося, як можна было прадбачыць. Зайшоўшы да школьнага сябра Занеўскага, што жывуў непадалёк на другім баку Кальварыйскай, тых бліскучых ботаў «апыліць» не ўдалося, але Занеўскі прыабяцаў, што ў будучыні гэта абавязкова пастараецца зрабіць, і на довад гэтага тут жа, доўга не чакаючы, пасля кароткіх шэптаў з Дзежкам, паставіў на самы цэнтр стала не такую ўжо зусім сіваю пляшку самагонкі.

— Ну, унтэрмэншы,— з жартам і паціраючы з задавлення рукі, гаварыў да сяброў Кастусь,— жлопайце й ведайце залатое сэрца Канстанціна Іванавіча.

Доўга не трэба было прасіць. Хлопцы абселі стол, на якім для датрымання таварыства літроўцы хутка з'явіўся халадзец, квашаная капуста й чорны хлеб.

Перакусілі й замяніліся колькімі словамі. Занеўскі не пакідаў Вільні. На прапанову Кастуся ехаць разам адказаў невыразнай гримасай.

— Эт, братцы, едзьце ўжо вы. Я не такі гарачы патрыёт, як вы, неяк, можа, усё гэта ліха праміне й не зачэпяць.

На гэтакі аргумент хлопцы паціснулі плячыма.

— Магу я цяпер прапанаваць,— прыпадняўся Сымон,— каб мы выпілі не толькі за вольнасць нашай Бацькаўшчыны, але й за наш шчаслівы паварот, адкуль бы ні прыйшлося там варочацца.

— Дык вы не ведаеце, куды едзеце? — спытаў Занеўскі.

— Быццам у Горадню.

— Гэта віламі пісана.

— Дык вып'ем за тое, каб вярнуліся да сваіх вольных хатаў! — не ўступаў Сымон.

— Давайце.

Усе апаражнілі чаркі.

— Божачкі ж мае, дык вы ўяўляеце сабе тое, што нячыстая сіла гэна ўжо заняла нашы мясцовасці? — дрыжачым голасам прыпомніў Сымон.

— Так, Дзісна ўжо напэўна ў іх руках.

— Магчыма, ужо дабіраюцца да Паставаў і Вялейкі.

Ужо пазнавата вечарам, не без цяжкасцяў, удалося нашай тройцы знайсці месца прыпынку ў былым гета. Сымону й Віктару, што менш былі прывыклымі да алкаголю, здавалася, што ў Вільні ў гэны вечар была аж падвойная колькасць вуліцаў і што адлегласці надта ж пабольшалі.

VI

Трэцяга ліпеня папаўдні школа камандзіраў атрымала загад маршыраваць на віленскую таварную станцыю й ладавацца на цягнік. Кірунак ад'езду — ізноў захад. Аб той Горадні, што фігуравала ў загадзе ў Менску, і след знік. Конны школьны абыз ужо знаходзіўся ў горадзе, не без прыгодаў прывалокшыся запруджанымі дарогамі з Менска. З'явіўся й капітан Ласкутовіч, беларускі камандзір школы, які заязджаўся ў Стоўпцы па сваю сям'ю.

Пасля зборкі персаналу й пералічэння выявілася, што блізу пятая частка кадэтаў недзе згубілася. Фактычна ніхто не ведаў, ці згубілася, ці сведама засталася. Праўдападобным было апошняе. Ніхто таму надта не здзівіўся. Так з кожнае грамады пры напатканні першых цяжкасцяў адстаюць або зусім губляюцца найслабейшыя. Ваенныя ж ліхалецці, калі нейкі вайсковы аддзел апынецца ў цяжкім палажэнні, калі дысцыпліна паслабее, а камандзіры не маюць беспасярэдняга нагляду за падуладнымі або нават часова й страцяць кантакт з імі, з'яўляюцца без параўнання найлепшым сітам, выдзяляючы тых моцных і вытрывалых, што трымаюцца парадку й загадаў, ад тых слабых, ненадзейных або проста й недалучных, няздольных. Гэткія выпрабаванні прыходзяць тут на дапамогу камандзірам, якія ведаюць, што ў далейшым могуць з большаю надзеяй пакладацца ў часе крытычных момантаў на жаўнераў, што без хістання здадуць першы экзамен. Можна, і лепш было для будучыні цэлае школы, што ўсё тое слабое, нявытрывалае, ненадзейнае выдзелілася на першым этапе дарогі.

Вечар трэцяга ліпеня быў надзвычайна цёмны, душны й ціхі. Быў строгі загад, каб у ніякім выпадку — ці то пад час ладавання на цягнік, ці пасля — не запальваць ніякага

святла, на адкрытым паветры не курыць папяросаў. Паволі, асцярожна, вобмацкам карабкаліся чорныя постаці на прыдзеленыя вагоны, размяшчаючыся без лішняга розгаласу. Размяшчэнне паводле дружынаў і звязаў свайго скромнага багажу, таксама ўжо перасеянага да самых неабходнасцяў двухсоткіламетровай дарогай, адбылося хутка. Стрэльбы й амуніцыю (хоць рэкруты на выпадак патрэбы яшчэ слабавата ўмелі імі карыстацца) загадана было кожнаму трымаць пры сабе ў вычышчаным баёвым стане.

Нашы чатыры кулямётчыкі й амуніцыйныя занялі сабе выгадны, не надта цесны куток, а сам апякун «дзегцярова» заявіў усім зацікаўленым і незацікаўленым суседзям, што ён, Канстанцін Іванавіч, разам са сваімі трыма сябрамі, заняў баявую пазіцыю, што суседнія адзінкі мелі не толькі гэну пазіцыю, а й самога Канстанціна Іванавіча рэспектаваць і, барані Божа, у ніякім выпадку не асмеліцца займаць вызначанае ім тэрыторыі. Пасля такой голаснай заявы, што не выклікала ніякіх сумлеваў, ён запрапанаваў сябрам вылезці з вагона й дакладней пазнаёміцца з працэсам навакольнай актыўнасці.

Калі такім чынам чацвёрка пакінула свой выгадны куток і, праходзячы каля вагонаў, цікавілася, як далёка ўжо пайшлі падрыхтовы да ад'езду, дзесьці высокая ў цёмным, здавалася, дзёгцевым, версе пачуўся добра ўсвоены імі з бальшавіцкіх налётаў на Менск раўнамерны гул. Коротка там жа ўверсе мільганула й разам пагасла святло. Хутка з навакольных узгоркаў пачала рэгулярна пляваць процілятунская артылерыя. Таўстыя слупы пражэктараў густаватай сеткай упіваліся ў чорны дзёгаць неба й крэмзалі яго ўва ўсіх кірунках. Як раптоўна ўсё пачалося, так па колькі хвілін і спынілася. Ізноў запанавала душная цішыня.

На таварнай станцыі чуваць быў раўнамерны гоман. Усе чыгункі былі занятыя эшалонамі. У цёмных вагонах гуло прыглушанае, паўсоннае жыццё.

Калісьці на гэтай і на сотнях іншых станцыяў па цэлай Беларусі нават у гэткую вячэрнюю пару пачулі б вы рытмічныя гукі «Вір маршырэн Энгельянд»* або іншым часам і сівы ўжо, барадаты, здаецца, раманс «Лілі Марлен». Час мараў і падрыхтовак да маршаў «гэгэн Энгельянд» даўно мінуў. Сёння жаўнер з таго ж «Энгельянд» глыбокімі клінамі ўрэзаўся ў Нармандыю, часценька ўжываючы так-

* Мы ідзём на Англію.

тыку колішняга слаўнага нямецкага, што такія цяжкія пры-
нёс яму страты, Дункірку.

Ад'езд меў адбыцца дзесь каля поўначы. Канюхі ўзяліся
ладаваць фурманкі й коней. Набліжалася дзевятая...

VII

Раптам...

Але якім жа нікчэмным будзе само слова «раптам»,
калі яго тут ужо пры апісанні таго, што здарылася.

Раптам разарвалася неба... Не. І так нядобра. Цяжка
было сказаць, што здарылася перш, а што пасля. Ясна было
адно. На цэлай станцыі стала так прарэзліва відна, што
нельга было адразу адкрыць знеспадзеўку аслеплення во-
чы й разгледзецца. Але ці быў і час, каб разглядацца. Зда-
валася, што бязмежнае неба ў адну й тую самую часіну
павесіла не толькі над станцыяй, не толькі над месцам,
але над цэлым навакольным прасторам незлічоныя мільёны
лямпаў. Пад нагамі можна было б знайсці найменшую іго-
лачку, найдрабнейшае зярнятка. Нябёсныя высі напоўніліся
адным суцэльным, густым, выючым гукам, што сеяў найглы-
бейшую паніку. Таварная віленская станцыя, а найперш усё
тое і ўсе тыя, што на ёй былі ў гэны нешчаслівы ве-
чар,— усё гэта пачало рвацца, тузацца, ламацца, крышыцца
на тысячы, дзесяткі тысячаў, мільёны кавалачкаў.

Даўгія й сытыя кодаўбы цягнікоў пачалі ў незлічоных
месцах займацца буйным полымем, зверху закончаным ды-
мам. І як быццам бы на нейкую раптоўную, часінную,
маланкавую, магутную, усёабдымную каманду гэныя цягні-
ковыя кодаўбы пачалі сыпаць пад свае колы й жываты сот-
нямі жывых цвярозых і поўнасцю прытомных, дрыгаючых,
рэдка яшчэ пакалечаных людскіх целаў. Быццам тыя май-
скія жукі, магутным штуршком рукі пазбаўленыя тысячаў
галінак і лісточкаў клёна, покалі яны глухім градам на мулкі
жвір і, быццам чэрві, паўзлі пад шырокія жываты цягнікоў.
А зверху, быццам з адчыненага на ўсе вароты пекла, без най-
меншага перапынку неслася лавіна цяжкага, выючага мета-
лу. Пры сутычцы з віленскай таварнай станцыяй яна замя-
нялася ў магутны неміласэрны цыклон. Мільёнамі гулкіх
асколкаў ірвала драўляныя й сталныя хрыбты й бакі цягні-
коў, уядалася ў сотні людскіх целаў, тонамі распаленага
фосфару, клубамі смярдзючага дыму жорла ўсё драўлянае,
зольнае гарэць, доўгімі й шырокімі вогненнымі языкамі

лізала па хрыбтах чыгунак. Магутнымі стальнымі рукамі скідвала з рэек вагоны й выгінала тыя рэйкі дугамі. Быццам абцярабленыя й абсмаленыя рогі, тырчэлі яны ўверх. Цераз вузкую паласу чыгуначнага жвіру вогненныя языкі перакінуліся ў хуткім часе й на будынку суседніх складаў.

VIII

Стальны лівень зверху быў такі густы й бесперапынны, што мала каму з гэных стоеных пад вагонамі нефартунных падарожнікаў уздумалася перабягаць у суседнія паробленыя ў насыпах бамбасховішчы. Усё-ткі Кастусь Дзежка адважыўся. Пасля колькіх нырцоў цераз вогненна-сталёную мяцеліцу ён з вялікай сілай выцяўся, быццам аб гуму, аб сущэльна сціснутую, наўзор тых селядцоў у бочцы, мяккую масу людскіх целаў у бункеры.

— Пане, тут і так ужо поўна! — крыкнуў адзін з тых селядцоў да Кастуся па-польску.

— Паціснецеся вы, скурчы сыны! — раўнуў Дзежка ў адказ. — А то застрэлю! — На довад такой злоснай пагрозы ён цэлай сілай, быццам руляй пісталета, укалоў пальцам у плечы аднаго з тых селядцоў, што стаяў з самага краю. Палякі, што пазбягаліся, відаць, у бамбасховішча з суседніх хатаў, паціснуліся, й Кастусь пачуўся больш бяспечным.

Сымон і Віктар запаўзлі і ўторкнулі свае галовы пад самую таўстую вось вагона. Перабягаць у бамбасховішча не адважыліся. Так здарылася, што іхні вагон шмат не пацярэў, хіба крыху зверху. Праўду кажучы, яны апынуліся не пад тым вагонам, на які былі заладаваліся, бо калі пачало ўсё тое, што было ў вагоне, паўзці пад яго, дык трэба было чакаць чаргі, каб знайсці сабе бяспечнае месца. Скочылі тады адразу пад суседні, дзе было амаль пуста й прасторна. Можна, гэтым і выратаваліся ад амаль пэўнай пагібелі, бо якраз на той, раней іхні вагон выпаў шмат горшы лёс. Адзін бок ужо поўнасцю заняўся полымем, а з-пад нізу чуваць былі стогны, энкі й просьбы дапамогі. Хтосьці нема крычаў, што гарыць жыўцом, іншыя енчылі ад ранаў. Чым даўжэй трывала вогненнае пекла, тым больш гусцелі й паўтараліся стогны й просьбы помачы, часта заглушаныя выбухамі бомбаў.

Капітан Ласкутовіч папаў пад вагон, што быў заладаваны

сажнёвымі дрывамі. Не паспеў добра разгледзецца, як цэлы вагон падскочыў, заскльгатаў коламі аб сталь рэек. Цяжкая й густая хваля паветра жвірам лупянула ў ягоны твар і двума абухамі ўдарыла ў перапонкі вушэй. У галаве пачуўся працяжны гул тысячы званкоў і фабрычных гудкоў, у вачах паказалася незлічоная колькасць разноколерных зорак. Па ўсім целе прайшла, пачынаючы дзесь ад каленяў, вялікая млявасць, і хутка ўсе органы пачуццяў здервянелі.

Пасля гадзіну з нечым бамбардзіроўкі яе тэмп запаволіўся, а неўзабаве неба зусім супакоілася. Толькі віленская таварная станцыя крывавілася шырокім чырвона-жоўтым полымем, енчыла сотнямі галасоў параненых і паміраючых. Вялікае шчасце, што на станцыі не было эшалонаў з узрыўнымі матэрыяламі. Аж жах падумаць, якое магло б быць жніво смерці. Так і тут зноў апраўдаліся словы пісьменніка: «У кожным няшчасці шчасце захавана».

Усё, што жывое й цэлае, кінулася памагаць ратаваць параненых, тушыць пажары. Нашы рэкруты ратавалі сваю зброю й хатулі. З вагонаў, што былі прызначаныя для школы камандзіраў БКА, два былі па-за межамі ўсякага ратунку. Гарэлі зверху і з усіх бакоў, і да іх нельга было падысці. Шмат хто аплакваў забітых сяброў. Паветра насычалася пахам свежаабгарэлых целаў. Людзі, як цені, снавалі па гарачай станцыі. Ляніва цягнуліся адна за адной гадзіны, й быццам не хацела ніколі скончыцца жудасная ноч.

IX

З нашай чацвёркі найбольш пацярпеў Камовіч. Выцягнулі яго з-пад вагона ледзьве прытомнага. Увесь левы бок галавы, шыя й плячо былі апаленыя. Бядак стагнаў і енчыў.

— Гэй вы, абібокі! — клікаў Кастусь сваіх сяброў. — Ану памажыце мне яго выцягнуць.

Камовіч быў перанесены воддаль ад агню ў групу іншых раненых і аддадзены пад апеку санітару. Хтосьці даў яму глыток вады, хлапец адкрыў вочы й пачаў стагнаць.

Было ўжо над ранкам.

— Хадзем, давайце паглядзім, там нешта цікавае адбываецца наперадзе, — запрапанавалі Віктар. Крокаў трыста ў заходні бок станцыі чуваць былі час ад часу нейкія выбухі. Хлопцы туды й накіраваліся.

Пры вагоне, што там-сям капціў сінявым дымам, абліз-

ваны маленькімі чырвонымі язычкамі, сабралася купка жаўнераў. Былі тут пераважна немцы ды колькі чорных уніформаў са школы БКА. Вагон быў паўнюсенькі, наладзаны скрынямі з нямецкім каньяком. Алкаголь, добра прыгрэты, часценька выбухаў і снім полымем разліваўся ды сцякаў на белы жвір пад вагонам. Але ратунак быў на месцы. Жаўнеры голымі рукамі хапалі нагрэтыя пляшкі з вагона, то ціснуліся збоку каля абгарэлай сцяны, то адскоквалі далей. Некаторыя, адкаркаваўшы пляшкі, вялікімі глыткамі каўталі рудую жыжку. Іншыя напаўнялі пляшкамі кішэні. Нейкі «фрыц», сеўшы на рэйку суседняе чыгункі, трымаў пляшкі ў абедзвюх руках і, моцна ківаючы галавою, то сакавіта лаяўся, то нешта да некага прамаўляў, то па чарзе з кожнае пляшкі напаўняў горла. Побач ляжала цэлая куча паўнюсенькіх пляшак з алкаголем.

Было шмат п'яных. Некаторыя рэкруты са школы камандзіраў БКА з вялікай заядласцю ўзяліся за ратаванне цэннае вадкасці. Кастусь, Сымон і Віктар у адпаведны момант выхапілі з паўтузіна пляшак. Натоп каля вагона гусцеў. Лаянка й таўханіна, гоман п'яных узрасталі.

— Was machst du hier, Mensch? — гаркнуў Сымону над самым вухам Турн. — Weg, weg, schnell!* — Сымон аж падскочыў з перапалоху. Турн і Будке зараўлі на поўныя глоткі на сваіх чорных шкаляроў. Калі тыя хаця-нехаця мусілі адысціся ад спіртнога вагона, самі два нямецкія інструктары, усё яшчэ з бурчэннем пад носам, паціснулі іншых, каб абладаваць сябе рэдкай здабычай. Аднекуль з'явілася й пачала наводзіць парадак вайсковая жандармерыя.

X

Сымон, Віктар і Кастусь, усміхаючыся, накіраваліся ў бок свайго эшалона ці рэштак яго. Па дарозе натрапіўся звязовы Масюк. Гэта быў у трыццатых гадах мужчына, паходзіў дзесьці з Наваградчыны. Ён быў добра выпіўшы. Моцна хістаючыся на нагах, барановаў імі між двума чыгуначнымі эшалонамі. Запэцканы ў сажы, з насунутай на самую патыліцу шапкай, у правай руцэ трымаў пляшку, у якой відаць было яшчэ чацвартушку каньяку, левай жа размахваў да каго ні папала з сустрэчных.

* Што ты тут робіш? Прэч, прэч, хутчэй! (ням.)

— Гляньце, хлопцы, мой найлепшы сябра... ж-жыў... ж-жыў-цом згарэў...

— Хто гэта?

— Д-дык ты не з-знаеш? Майго найлепшага сябру не з-знаеш? — Пахіснуўшыся, ён моцна штурхануў у грудзі Кастуся. Ад яго несла на колькі метраў, як з броварнай бочкі.— П-петт-раша не знаеш, лейт-нанта? — цягнуў здервянелым языком.

— Каго? Петраша? Хто ж яго не знае? Згарэў, кажаце?

Лейтэнант Петраш быў школьным медычным афіцэрам. Гэта быў вельмі сяброўскі, ветлівы, бадзёры й заўсёды вясёлы чалавек. Усе хлопцы ў школе яго паважалі й любілі.

— Так, браточкі мае, згарэў...— кінуўся ў слёзы звязовы. Вельмі непрыемна было бачыць дарослага мужчыну-жаўнера са слязамі ў вачах. Алкаголь зрабіў сваё.

— Х-ха... Х-ха-дзі, хадзіце, пакажу... вунь там ляжыць ш-шкілет...

Масюк цягнуў хлапцоў да зусім абгарэлага шкілета, якога аніяк нельга было распазнаць. Нечая дбайлівая рука ўжо парупілася напісаць на аркушы кардону, што ляжаў побач: «Доктар лейтэнант Петраш са школы камандзіраў БКА». Шкілет ляжаў за нейкіх дзесяць крокаў ад тых двух зусім спаленых вагонаў. Ці лейтэнант Петраш, замяніўшыся ў жывую свечку, сам быў адпоўз, ці яго хто адцягнуў, цяжка было даведацца. Масюк кінуўся, прыгаворваючы й плачучы, абдымаць гэтыя косці, але яго адцягнулі.

Капітан Ласкутовіч не ведаў, якой зорцы дзякаваць за сваё цудам выратаванае жыццё. Гэта ці не які «вораг народа», працуючы дзесь на бальшавіцкай фабрыцы, наўмысля ўлажыў у бомбу пусты дэтанатар. Велічынёю з добрую дзежку, яна трапіла проста ў наладаваны дровамі вагон, пад якім ляжаў капітан, і, не дэтанаваўшы, толькі часова яго аглушыла.

Дорага каштавала бамбардзіроўка школе камандзіраў Беларускае Краёвае Абароны. Было шэсць забітых і пятнаццаць параненых — некаторыя цяжка. Найбольш пацярпела група юнакоў з Нясвіжа. Забіта было і двое коней.

Ужо позна, аж пад самы вечар, школа гатовая была да далейшай дарогі. Галоўныя палотнішчы чыгунак былі напраўленыя, і адзін цягнік за другім пачалі пакідаць станцыю, а на іх месца прыходзілі новыя з усходу. Школа пакінула ззаду колькі чалавек — хаваць забітых. Усіх параненых

забралі з сабою, бо Вільня таксама знаходзілася ў працэсе эвакуацыі.

Вечарам чацвёртага ліпеня цягнік затрымаўся ў Ляндварове. Каля дзевятай гадзіны чорныя рэкруты ізноў сачылі за бамбардзіроўкай Вільні. Паводля гуку й пажараў відаць было, што бальшавікі паўтарылі ўчарашняе пекла. Дый хто ведаў, ці абмежаваліся яны зноў адно таварнай станцыяй.

Гэтак маладыя патрыёты, вучні школы камандзіраў БКА, на парозе чужога й няведамага свету бездапаможна хваляваліся ў той вечар, бачачы, як крышылася й папялілася ў полымі пажараў дарагая для іх сэрцаў гістарычная сталіца Беларусі. Гэны вобраз яны ўтрывалі ў памяці й панеслі на чужыну. Быў гэта малюнак пакуты й цярпенняў усяго роднага, душанага й бэшчанага чужынцам...

Коўна — Вірбален — Кёнігсберг

I

Цягнік імчыцца ў заходнім кірунку. Ён не затрымліваецца на малых станцыях, бо спяшаецца, не мае часу. Шпарка рэжа дрымотныя летувіскія лясы, густым дымам засцілае ярка-зялёныя палі й квітнеючыя сенажаці, грукатам на паўняе пушчы й дубровы.

Цягніку няма часу. Там, на ўсходзе, дзiesiąткі, а мо й сотні такіх жа цягнікоў чакаюць на вольную дарогу. Там жа стогнуць дарогі й палі пад цяжарам мільёнаў ног і гусеніцаў маскоўскае навалы. Яе мэта — чым найхутчэй дайсці да Берліна й знішчыць бярог тэўтонскага тырана — будаўніка «Новае Еўропы». Калі гэта будзе дасягнута, найбольшаму крывапіўцу й душыцелю ўсіх часоў чалавечае гісторыі — Джугашвілі-Сосо-Сталіну лягчэй будзе дабрацца да горла цывілізаванай хрысціянскай Еўропы й свету.

Таму цягнік не мае часу. Ён спяшаецца. Пасля поўдня пятага ліпеня хутка перапаўзае шырокі павольны зялёны Нёман і затрымоўваецца ў Коўне. Тут чакае колькі гадзін, мусіць, каб перапусціць наперад яшчэ пільнейшыя, яшчэ хутчэйшыя цягнікі, а вечарам з яшчэ большай заўзятасцю, пакінуўшы сталіцу Летувы, пажырае адлегласць, спяшаючы ў кірунку Кёнігсберга. Так Горадня й тое «шкаленне ў Горадні» застаецца збоку. Чорныя юнакі-кадэты пакідаюць Бацькаўшчыну на доўгі час. Адзін Бог ведае, на як доўга...

Пакуль цягнік спяшаецца, выпадае нам бліжэй пазнаёміцца з асноўнымі асобамі аповесці, бо як-ніяк, а прыйдзеца падарожнічаць з імі праз цэлую Еўропу. Дый ці толькі падарожнічаць.

II

Нашы тры героі былі аднагодкамі. У той час, аб якім ідзе мова, кожнаму з іх быў дзевятнаццаты год. Характарамі шмат розніліся й быццам адзін другога дапаўнялі. Найбольш рухавым і бадзёрым з тройкі быў Кастусь Дзежка. Ён жа быў і найбольш зухаватым і рызыкаўным, хоць, здавалася, менш разважным, чым ягоныя сябры. Заўсёды здольны на гумар, глядзеў на жыццё лёгка. Амбіцыянер з яго быў пер-

шага класа. Здавалася, што рэдка траціў галаву. Хоць ваенныя падзеі кінулі яго не на выбраную ім дарогу, усё ж і тут ён чуўся як дома, добра прытарнаваўся да новага асяроддзя. Здольнасцяў у яго не бракавала. Ды ўжо калі йдзе гаворка аб здольнасцях, дык усе тры былі не калекамі.

Уся тройка была сынамі сялянаў, якраз тых перадавых і добрасумленных, гаспадарлівых беларускіх сялянаў, сыны й дачкі якіх за часамі гітлераўскае акупацыі запоўнілі беларускія сярэднія школы й арганізацыі моладзі, каб узбагаціць вынішчаныя польскімі й бальшавіцкімі акупантамі шэрагі сярэдняй беларускай інтэлігенцыі, а пасля вырываць, адбіраць дзе што ўдасца ад акупанта, будаваць нацыянальны адміністрацыйны, а пасля й вайсковы апарат Бацькаўшчыны.

Пазнаёміліся міжсобку на шасцімесячных настаўніцкіх курсах у Глыбокім. Кастусь, скончыўшы паспяхова курс, маючы тут жа пад бокам у Глыбокім бацьку, што працаваў урадоўцам у бюро акруговае ўправы «Беларускае Самапомачы», паехаў у Вільню й здаў экзамены ў Віленскую беларускую гімназію. Ён ужо цэлы год вучыўся ў Вільні, а сябры яшчэ працавалі настаўнікамі ў пачатковых школах. На наступны год прыехаў вучыцца й Сымон, што ў сваю чаргу намовіў і Віктара. Такім чынам усе апынуліся ў Веньці, з якім чытач ужо быў знаёмлены.

Бацька Кастуся не быў багатым. Меў усяго каля дваццаці гектараў зямлі. Другі сын быў малодшы за Кастуся. Стары Дзежка быў старанным гаспадаром, і сям'я жыла ў дастатку, нават і ў часе вайны. Шматлікія знаёмыя Кастусёвага бацькі, будучы ў Глыбокім, заходзілі ў бюро БСП зусім без патрэбы, абы толькі пагутарыць са старым Дзежкам. Гэтае прозвішча ніяк не падыходзіла ні да бацькі, ні да сына: абое былі тонкімі й высокімі, ды і зусім не круглымі, як звычайна бываюць дзежкі.

Стары ўмеў цікава павесці гутарку з кім бы там ні было й быў з тых тыповых беларускіх сялянаў, што мелі прыроджаную й практыкай развітую інтэлігентнасць, якая так часта прыходзіла ім на дапамогу там, дзе бракавала асветы. Гэтак, калі Кастусь прыходзіў да бацькі й абое жартавалі, размаўляючы міжсобку, то магло здацца, што гэта гаворыць не бацька з сынам, а два сябры ці, яшчэ лепш, два дзецюкі, што вось-вось збяруцца й зараз пойдучь разам да дзяўчат. Калі ж зойдзе патрэба й будзе якая паважная справа, то й там дадуць сабе рады. Гэта сяброўскае

дачыненне бацькі да сына высока падняло ў вачах Кастуся аўтарытэт старога, за што яго любіў і паважаў.

Маці Кастусёва сядзела дома на гаспадарцы з малодшым сынам. Яна й шкадавала, што сям'я пачала распаўзацца па свеце, ды, як і кожная клапатлівая, дзяцей і сям'ю любячая беларуская матка, не раз ахкала ды ойкала, думаючы то аб мужу, то аб Кастусю, ды малілася за ўсіх Богу, каб сцярог іх у небяспечны ваенны час.

Віктар Караткевіч вельмі розніўся ад Кастуся перадусім у падыходзе да жыцця. Калі ў першага было заўсёды поўна планаў на далёкую будучыню, не гаворачы ўжо аб заўтрашнім дні, дык Віктар, здавалася, жыў цяпершчынай, сягонняшнім днём, а то й гадзінай і зусім не журыўся аб тым, што будзе заўтра ці за год. І планаў ніякіх не будаваў. У яго ўсё пакрывалася словамі «неяк будзе».

— Навошта, — пытаўся ён сяброў, калі даходзіла да гутаркі, — думаць мне аб тым, што будзе заўтра ці пасля? Няхай сушаць сабе галовы іншыя, а я вось пражыў дзень, і добра. Будзе заўтра, буду тады й думаць. Яшчэ ніколі так не было, каб ніяк не было. Неяк будзе.

Гэткая непарушная Віктарава філасофія ў асноўным падыходзе да жыцця перш за ўсё адбівалася на ягоным выглядзе. Заўсёды быў спакойны, павольны й зусім у меру разважны. Здавалася, й думаў зусім не больш, чым было патрэбна, але якраз у меру, быццам ашчаджаў сваё інтэлектуальнае знараддзе. Праўда, й бяды ён у жыцці не ведаў ніякай. Быў заўсёды добра дагледжаны, апрануты й накармлены, ды шчэ й капейка ў кішэні на дробныя расходы не зводзілася. Віктарава маці глядзела сынка як сваё вока. Вучыўся, бывала, у Глыбокім, глядзіш — прыйдзе чацвер, кірмашны дзень — маці ўжо й тут. Так і прывалачэ мяшок усякай еміны. Дый аб найменшых драбніцах здароўя распытае й на будучыню парадзіць ды асцеражэ, быццам той сын так ужо той будучыняй цікавіўся.

Няхай чытачу не здаецца, што Віктар быў распешчаны сыноком. О не, зусім не тое. Калі быў ён распешчаны, дык толькі ледзь-ледзь, зусім крышачку: ніколі не вымагаў больш, чым патрабаваў, ды нават часамі мог выцерпець і не адзін недахоп. Такім ужо быў Віктар.

Дома пакінуў ён, акрамя бацькоў, малодшага брата. Бацька, здавалася, зусім мала цікавіўся сынам не таму, што матка цікавілася ім ці не замнога, а мо таму, што чакаў, аж пакуль сын вырасце, і ўжо тады будзе гаварыць з ім як

мужчына з мужчынам. Ніколі не супярэчыў, ані не зага-роджваў сыну дарогі да навукі. Для яго гэтае пытанне не існавала. Што ж, аб чым жа тут і раздумоўваць? Грошы ёсць, хлеб і скароміна ёсць, вопраткі — хоць заваліся, помач сынава на гаспадарцы не патрэбна, бо й сам яшчэ малады, дык чаму ж не вучыцца. Няхай лепшым чалавекам будзе.

III

Толькі адзін раз, здаецца, Віктар выявіўся ў вачах у мамы дрэнным сынкам. Ды мо тут крышку й непаразумен-не ў нас. Мо словы «дрэнны сынок» і не зусім адпавядаюць для яго характарыстыкі пасля таго, што зрабіў. У кожным выпадку добрая Віктарава мама ўважала, мусіць, што сыну было яшчэ не семнаццаць гадоў, а мо, паводле яе, трынаццаць. Ды і хто ж з нас не ведае мамаў, якія, ужо выгадаваўшы сваіх дзяцей на кавалераў, усё да іх як да дзяцей ці, прынамсі, стараюцца бачыць у іх маленькіх хлопчыкаў, якіх час ад часу, здаецца, паглядзілі б і прытулілі, а калі якая малая бяда навернецца, то й пашкадавалі б зусім не так, як шкадуюць дарослых кавалераў. Зусім пэўна тады, што гэтка добрая маці адзін дзень будзе няміла расчараваная й моцна здзіўленая. Гэтак было і з Віктаравай мамай.

Віктар належаў да тых хлопцаў, ці мо ўжо й кавалераў, што рана пачынаюць падабацца дзяўчатам. Мо й не ўсім дзяўчатам, а толькі некаторым. Дый паўбяды было б з усяго таго, калі б усё толькі й абмяжоўвалася падабаннем. Але ж не. Глядзіш — як адной ці другой харашуні закруціцца галава, а там ужо й пайшло. Там ужо неяк і ліст проста павучнёўску, яшчэ саромячыся, напіша. Нейк той ліст незаўважна ці то ў сшытак, ці то ў кішэню ткне, а ўсё ж ён да Віктара дарогу знойдзе. Хлапец, удаючы моцна здзіўленага й не без сораму (ды нават і зачырванеўшыся), прачытае. Дый ці толькі прачытае. Глядзіш, адкуль тут у зусім, здавалася, нясмелага Віктара той смеласці прыгаршчы набярэцца, дый адказ напіша.

А там ужо на школьным калідоры Віктар чамусьці палюбіць падаконнік на самым тым вялікім акне, прыліпшы да якога ў часе перапынку, можна надта ж добра да ўсіх дзяўчатак прыгледзецца, дый не так да ўсіх, як асабліва да той адной — аўтаркі ліста. І каб жа толькі прыгледзецца, а то й вокам падміргнуць, хоць пасля мо яшчэ й зачырванеў-

шыся, засаромеўшыся, на момант адварнуцца. А там глядзіш, неяк ідучы са школы, й сцэжкі іх разам збягуцца. Ды ўжо нават пасля так бывае здарыцца з Віктарам, што й адна ці другая лекцыя нявывучанай чамусьці бывае, у класе заікацца, настаўніку адказваючы, давядзецца...

Цяжка было б устанавіць, ці Віктар пачаў бы свае аморы якраз тым шляхам, аб праўдападобнасці якога мы тут меркавалі, адылі адно пэўнае, што зацікаўленую дзяўчыну не толькі не адштурхнуў ад сябе, а наадварот: калі паехаў сам вучыць у пачатковую школу, то неяк так неўзабаве выпала, што абое апынуліся ў адной школе. Дый тут яшчэ было б паўбяды. Але трэба ж было здарыцца, каб папаўся ў такую цесную вёску, што давалося з той самай дзяўчынай-настаўніцай адну супольную кватэру наймаць. Як там да гэтага дайшло — няважна, галоўнае, што Віктар зусім рана пазнаў найглыбейшыя тайніцы каханья.

Няведама, хто быў данёс аб тым добрай Віктаравай маме. Мо яна й сама неяк пранюхала, дапыталася ці дагледзела. Аднаго прыгожага дня добрае матчына сэрца не вытрымала, й жанчына з'явілася да сына на памешканне. Доўга не думаючы, пусціла ў рух добрую бярозавую палку. Дасталося ж не толькі Віктару, але й ягонай каханай. Пасля гэнага неяк у вёсцы знайшлося й другое памешканне. Але якая б вёска вялікая ні была, каханне не ведае ні адлегласці, ні часу.

Дык і выезд у Вільню быў для Віктаравай мамы на пацеху. Бачыла ў тым, пэўна, не менш чым збаўленне сына. Што мог ён рабіць у Вільні — гэта ўжо зусім іншая справа, але ж там матчыны вочы нічога не бачылі й вушы не чулі. А ад Віктаравай каханкі той надта ж моцна дасталося Сымону. Яна так і думала, што Сымон намовіў сябру вучыцца ў Віленскай беларускай гімназіі адно таму, каб разлучыць з ёй.

IV

Быў Віктар і хвалько першакласны. Сымон, што сябраваў з ім ад пятага класа сямігодкі, сам не мог бы дакладна сказаць, калі першы раз заўважыў гэту рыску ў Віктаравым характары. Мо яна паходзіла ад поўнага дастатку й дабрабыту ў сям'і. Ён ездзіў у школу самакатам, а Сымону цяжка было здабыцца не толькі на вопратку, але нават на новы

школьны сшытак ці алавік. Віктар заўсёды быў добра апра-
нуты й абуты, а Сымону пад час бальшавіцкай акупацыі
прыходзілася, нягледзячы на кпіны не толькі Віктара, але й
іншых школьнікаў, наведваць заняткі ў лапцях. Не тое каб
Сымон быў надта сарамлівы й моцна зважаў на насмешкі
іншых вучняў. Бяда ж не ведае сораму. Адно што неяк ча-
самі цяжкавата й крыўдна было цярпець тыя насмешкі й са-
махвальства з боку найбліжэйшага сябра.

Асабліва ж тое самахвальства выявілася ў Віктара
пазней — на настаўніцкіх курсах і ў Вільні. І прычынаю
было, здаецца, не што іншае, як поспехі ў першым каханні.
Як расхваліць, бывала, сам сябе Віктар, як зачне апавядаць,
які з яго Казанова, дык часамі аж слухаць брыдка.

І найбольш характэрным было якраз тое, што Віктару
не належала аніякіх заслуг у першым каханні. Бо сама ж
дзяўчына навязалася, прычапілася, быццам смала тая. Вік-
тар быў тут толькі змушаным, інертным, удзельнікам, што
без ніякага супраціву паддаўся быў дзявочым хітрыкам.
Адно ролі былі замененыя. Не Віктар заляцаўся да дзяўчы-
ны, а тая да яго. І сам пасля мо не раз шкадаваў, што такі
меў пачатак на дарозе амораў, бо, трэба прызнаць, пазней
быў зусім няздольны, каб самому, з сваёй собскай ініцыяты-
вы, пачаць заляцанні да якой-небудзь дзяўчыны. Мо калі й
былі ў Віктара якія-небудзь, хоць маленькія, здольнасці
ў гэтым кірунку. Не быў жа зусім калекам. Мо й развіў
бы іх, каб не тая замена роляў у першым каханні. Як там
ні было, а стаўся зусім няздольным да заляцання да дзяўчат.
Не ведаў самых элементарных правілаў падыходу да прыго-
жага роду, не кеміў, аб чым гаварыць з дзяўчатамі, а калі,
бывала, каторая падабалася, то ў яе прысутнасці зусім тра-
ціў галаву.

Іншая рыса Віктаравага характару, што кідалася ў вочы,
гэта была ягоная поўная згода з жыццёвымі абставінамі,
ці, лепш сказаць, з курсам собскага жыцця. Часам здавала-
ся, што не ён кіраваў сваім жыццём, а яно ім. Гэта не зна-
чыць, што быў ён незарадны ды недалужны. О не. Далёка не.
У сваіх межах, у пэўных рамках заўсёды патрапіў добра
выкарыстаць магчымасці, прыстасавацца да абставінаў. Але
ўжо зусім немагчыма ўявіць, каб Віктар пачаў накідаць лёсу
собскую волю або, тым больш, абвяшчаць яму вайну. Да гэ-
тага не быў здольны.

Ані не стараўся глыбей аналізаваць жыццё й падзеі або
браць іх у свае рукі. Калі дзе трапляліся на шляху пера-

шкоды, дык стараўся іх абмінуць, а калі ж не ўдавалася — выбіраў найлягчэйшую дарогу.

Калі б, прыкладам, здарылася, што Віктар цяпер не едзе ў Кёнігсберг і не ўцякае ад бальшавікоў, а трапіў зусім у іншыя варункі ды абудзіўся раніцою ў бальшавіцкім цялятніку-цяплюшцы, што вёз яго ў Сібір, то й тады, здавалася б, многа не пачаў бы думаць, але якраз толькі ў меру і зараз жа пагадзіўся б са сваёй новай пераменаю лёсу ды стараўся б выкарыстаць — дзе што далосся б — для свае выгады. Яму, пэўна, ніколі б не прыйшло ў галаву, каб неяк вырвацца ці ўцячы з гэнай, абчапанай бальшавіцкімі канвоямі цяплюшкі, а ўжо, барані Божа, нагаварыць да таго іншых ці нават павесці іх, выскачыць першым. Іншая рэч, што каб нехта планаваў тыя ўцёкі ды ўсе згадзіліся б уцякаць дружным гуртам, то там, пэўна ж, і Віктар не застаўся б ззаду, больш таго — і з вагона выскачыў бы ўцякаць далёка не апошні.

Гэткі ўжо быў наш Віктар. І ў сумесным жыцці са сваімі двума сябрамі ён быў, здавалася, залатой сярэдзінай між гарачым, парывістым, бойкім і агрэсіўным Кастусём і флегматычным, павольным, заўсёды задуманым, разважным і цвёрдым Сымонам.

V

Цэлае Сымонава дзяцінства было перапоўнена горам і нядоляй. З семярых дзяцей, што былі ў бацькі, Сымон быў пятым з чаргі паводле веку. Меў трое сясцёр і столькі ж братоў.

Бацька меў нейкіх дзесяць гектараў ворнай зямлі й каля дванаццаці гектараў балота — у тым ліку каля чатырох гектараў балотных сенажацў. Калі б не тыя вечныя хваробы ў хаце, аб якіх нам раней давялося ўспамінаць, можна было б сямейку добра прагадаваць і, як кажуць, песенькі спяваць.

Але Бог хацеў інакш...

З дзяцінства малому Сымону помніліся толькі дактары, шпіталі, нараканні, праклёны, малітвы — усё гэта перамяшанае, здавалася б, без пачатку й канца. Старэйшы брат, сястра й маці ўжо былі адышлі на той свет.

Асабліва помнілася Сымону маці. Якая гэта залатая, якая працавітая й гаротная была жанчына. Як цяжка змагалася яна з вечнымі хваробамі, недахопамі, жыццёвымі

катастрофамі, як старалася вывесці ўсіх дзетак у людзі. Сымон ніколі ў жыцці не здольны быў без вялікага хвалявання ўспамінаць пра матку. Дый ці толькі з хваляваннем, але й з сціснутымі зубамі. Бо хто ж іншы, калі не вясковыя знахары, бабы-шаптухі злячылі, са свету звялі саракадвухгадовую гаротную матку.

Толькі тады, калі выразна відаць было, што трэба шукаць нейкага наглага ратунку, павёз яе бацька зноў да гарадскога лекара, які парадзіў адаслаць жанчыну аж у Вільню, у шпіталь. Нядоўга давялося ёй там ляжаць. Пасля двух тыдняў адышла на той свет. Далёка ад дому, без блізкага чалавека каля смяротнае пасцелі, яна і ў апошнюю хвіліну жыцця не мела нармальнае для чалавека набожай пасцелі ўцехі, што прыносіць прысутнасць блізкіх. Ездзілі на паховіны бацька са старэйшай сястрой перад самым прыходам бальшавікоў.

Ажно тры гады пазней, калі Сымон вучыўся ў Вільні, адшукаў магілку маткі на Росах. Пагода амаль злізала надпіс з пахіленага драўлянага крыжа, і Сымон не без цяжкасцяў пераканаўся, што гэты, а не іншы грудок быў магілкай ягонаі маткі. Пацяшаў сябе думкай, што некалі, мо і ў недалёкай будучыні, паставіць на месцы збуцвелага драўлянага крыжа нейкі трывалы, мо каменны. Нічога з таго не выйшла. Не ведаў, што хутка й самому прыйдзецца пакінуць Бацькаўшчыну, хоць і не на той свет ідучы, як матка...

На давяршэнне ўсіх бедаў з сямейнымі хваробамі, са знахарамі ды шаптунамі, што больш шкоды, чым карысці прыносілі малаасвечанаму народу, была ў сям'і Сымонавага бацькі Спарыша яшчэ й вялікая гісторыя з замужжам найстарэйшай дачкі Веры. Замужжа гэтае характэрнае для беларусаў, і было яно паўтаранае па ўсёй Беларусі ў тысячах розных варыянтаў. Вера выйшла замуж не за чалавека, а за зямлю.

З агідай успамінаў пра свайго швагру Сымон.

— Яно ж сабе Лявон чалавек кепскі, да працы няздатны, п'яніца й гультай,— казаў, бывала, Сымонаў бацька пра будучага зяця,— але ж зямлі мае дваццаць пяць гектараў. Там ужо яно неяк уложыцца, утрэцца. Будуць жыць, нідзе не дзенуцца.

Ажно і не «ўлажылася» і не «ўцёрлася». І быў Лявон добры, пакуль жончын пасаг прапіў (а былі ў той час яшчэ ў старога Спарыша царскія залатыя пяцірублёўкі, й не адзін

дзесятак Веры ў пасаг даў). А як прапіў, тады й жонку пачаў выганяць.

— Ідзі,— крычыць абнаглелы п'яніца, падгавораны вясковымі абібокамі, што да старога Спарыша розныя злосці мелі,— нясі ад бацькі яшчэ золата! А як не прынясеш, дык не жывацей! Я з цябе выкалачу, такую тваю!..

І хадзіла Вера ўся ў сіняках. З прыгожай, як кветка, васемнаццацігадовай дзяўчыны за пару год адабраў Лявон усю маладосць і сілу. Колькі, бывала, даводзілася малому Сымону нагледзецца й наслухацца, як пакрыўджаная, да паўсмерці збітая старэйшая сястра гадзінамі й днямі плакала, прыбегшы да бацькоў, і жалілася, што яе, маладую, за бандытаву зямлю замуж адалі.

Але нядоўга Лявону давялося жыццём цешыцца. Неяк хапіла яго раз ці два на жывот. Лекар загадаў ад усякае садавіны ўстрымацца. Дык дзе ж там! Аднойчы, падпіўшы на кірмашы, спеленькімі грушамі да адвалу наладаваўся. Там жа хутка й скончыўся. Сляпая кішка, мусіць, не вытрымала, ці што. Так і на паховінах плакала Вера па ім адно для вачэй людскіх. Жыццё ейнае зруйнаваў ды ўдавой з трохгадовым сынам ды старэнькай свякроўкай пакінуў. І зямлі той толк малы быў, бо хутка ж прыйшлі крывадушныя «вызвольнікі» са зненавіджанымі калгасамі, дык зямлі хапіла ўсім, ажно пачало адрыгацца.

Мы вельмі павярхоўна пазнаёмлі чытача з тым, што адбывалася й як жылося ў сям'і Сымонавага бацькі. Мы пэўныя, што калі б хацелі апісваць самыя неабходныя й цікавыя дэталі адносна шматлікіх хваробаў, то мусілі б спісаць вялікую шпітальную кніжку, а калі б яшчэ давялося заглыбляцца ў розныя асноўныя беды сям'і старога Спарыша, то вунь колькі трэба было б паперы!

Хто сказаў, што для малявання жыцця ў аповесці патрэбна фантазія? Само жыццё бывае часта перапоўнена такімі капрызамі й фокусамі лёсу, што й найбольшы фантазёр пры найлепшым выдумлянні выявіўся б мізэрным майстрам. І таму якраз жыццё бывае такое непраўдападобнае, такое жахлівае, бо праўдзівае.

Часта Сымону даводзілася думаць над тым, чаму якраз у іхняй хаце не выводзіліся хваробы й калецтвы. Губіўся хлапец. Дый хто мог адказаць на тое пытанне? Ахкалі й надзівавацца не маглі суседзі, а старэйшыя бабкі так і вырашылі, што сям'я Спарышова пад нейкім урокам была. Урок нехта, дый годзе.

— Божа мой, Божа,— бедаваў часта Сымонаў бацька,— залом нейкі ў мяне ў сям'і. І чаму гэта ў мяне не так, як у людзей? Ці ж я больш за каго награшыў? Калі ж гэтаму канец будзе?

І не мог ужо, састарэўшы ад нядолі й цяжкой працы, бацька прадугледзець, што й самому яму, больш чым каму іншаму з сям'і, найбольш трагічны й найбольш жажлівы канец прыйдзе ўжо ў часе другой бальшавіцкай акупацыі ў канцэнтрацыйным лагеры... Ды што й рэшткі сям'і ягонай, тых калекаў і цэлых яшчэ, раней захаваных неяк лёсам, развее-раскідае люты лёс па цэлым свеце...

VI

Усе гэтыя нядолі-няшчасці моцна адбіліся на Сымонавым характары. Будучы яшчэ школьным вучнем, ён паставіў, што зямля не для яго, што трэба будзе шукаць іншых сцежак-дарожак. Гэтым і тлумачыцца тое, што без дазволу бацькавага паехаў і паступіў у Віленскую гімназію. Але не толькі бацькава, матчына ці сямейнае гора й жыццё цікавіла Сымона. Бачыў ён, што й навакол у суседзяў-сялян не лепш. Дый без хваробаў, як у іх. Бачыў навакол бяду й галечу.

Пад час першай бальшавіцкай акупацыі хадзіў у школу й вельмі падатны быў на ўсялякую прапаганду, нават і на школьную, бальшавіцкую. Дома бачыў зусім адваротны бок жыцця. Бацька, выпрацаваны да знямогі, вечна праклінаў «гэтую нячыстую сілу», вечныя турботы аб тым, як заплаціць падаткі, аддаць «культналогі», «ізішкі» й іншае, бясконцае й не зусім яшчэ малому хлапцу зразумелае,— усё гэта яўна запырэчвала казённай прапагандзе розных школьных і пазашкольных партыйных агітатараў. Народ апынуўся ў яшчэ большай галечы, чымся быў раней за панамі. Самае асноўнае, чаго Сымон Спарыш не мог зразумець і аб чым нельга было нікога запытацца, гэта — чаму бальшавікі так душэлі людзей, чаму вывозілі, чаму абкладалі такімі непасільнымі падаткамі, што прыходзілася сем дзён цэлымі порамі працаваць на тыдзень; агульна гаворачы — чаму не давалі людзям жыць?

Балючымі былі бясконцыя нараканні бацькі. Звычайна пасля колькіднёвай адсутнасці з дому па нейкай бальшавіцкай працоўнай норме, вывазцы лесу або камення, стары

Спарыш, вярнуўшыся зняможаным дахаты, хрысцячыся, вымаўляў: «Госпадзі міласэрны, дзе твая справядлівасць? Ці ж доўга ты яшчэ дазволіш, каб нячыстая сіла так народ душыла? Божа ж мой, Божа, няхай бы ўжо хоць нейкі чорт прыйшоў на змену, абы не гэтая нечысць паганая. Дзе ж яна на нас узялася, каб яна скрозь зямлю правалілася!»

Ажно прыйшла й змена, й той «чорт» на змену, што выявіўся анічуць не лепшым за тую «нечысць».

Маладому Сымону спачатку здалася, што пойдзе на лепшае. Неба было праяснілася. Пачулася нешта роднае, дарагое, цела ад свайго цела, дагэтуль забароненае, апаганенае, стаптанае. У беларускіх школах хлапец выразна ўсведаміўся. Да гэтага спрычыніліся найбольш лекцыі гісторыі й літаратуры на настаўніцкіх курсах. Настаўнік гісторыі, сам добры беларускі патрыёт, сваім навучаннем будаваў у сведамасці й сэрцы Сымона лепшага, паўнавартаснага чалавека, добрага й сумленнага беларуса, вялікага патрыёта.

І не дзіва, што цешылася юнакова сэрца, калі бачыў, як навокал раслі беларускія школы, арганізоўвалася моладзь, грамадскія інстытуцыі. Здавалася тады яшчэ Сымону, што немцы былі найлепшымі прыяцелямі беларусаў, а хто ведае — мо й найлепшымі людзьмі. Любіў надзвычайна чытаць і чытаў усё, што друкавалася па-беларуску. Нейкі час захапляўся перадавіцамі Уладыслава Казлоўскага ў «Беларускай Газэце». Здавалася, што каб тады даў яму хто ў рукі стрэльбу й сказаў самому аднаму абараняць, прыкладам, ад бальшавікоў Менск, то пайшоў бы без найменшага хістання.

Хутка прыйшлі расчараванні, а пасля й змены поглядаў, калі тое, што юнак меў у галаве дагэтуль, можна было назваць поглядамі. Дачуўся Сымон, што спалілі немцы вёску Залатуху непадалёк Параф'янава, побач чыгункі Маладзечна — Полацак. Аб сапраўднасці весткі не было сумлеваў — перадалі яе Сымону людзі, якім поўнасцю верыў. Спалілі ж не толькі малыя ў вёсцы будынкі, але папалілі жыўцом, пазганяўшы ў пуню, усіх жыхароў Залатухі, пераважна жанчын, старых і дзяцей. Хутка цэлая ваколіца з жахам пачала аб тым учынку гаварыць. Сымон глыбока задумаўся. У вёсцы, як апавядалі людзі, зусім не было партызанаў. Адною віной Залатухі было тое, што ляжала воддаль чыгункі непадалёк лесу, значыцца, бальшавіцкія партызаны маглі раз ці два заглянуць у яе па дарозе да чыгункі, якую падміноўвалі.

Чаму ж тады гітлераўцы палілі нявінных гаротных беларускіх сялян? Чаму дзяцей і жанчын? Ці ж і яны былі партызанамі? Ці ж гітлераўцы не мелі часу, каб разабрацца, дзе, хто й што, ці паленне й руйнаванне ляжала ў іхніх інтарэсах? Чаму, чаму й яшчэ раз чаму?

Жахлівае падазрэнне мільганула ў Сымонавай галаве: ці не ёсць і гітлераўцы такімі самымі знішчальнікамі, крывапіўцамі, эксплуататарамі беларускага народа, як і бальшавікі? Ці не ёсць і Гітлер такім самым крымінальнікам, як і Сталін?

Хутка пачалі прыходзіць весткі аб нямецкіх зверствах з усіх канцоў і ваколіцаў. Яны былі не менш жахлівымі, чым весткі аб зверствах над беларускімі сялянамі з боку бальшавіцкіх партызанаў.

«Што з таго, што гітлераўцы дазволілі арганізаваць беларускае школьніцтва й адміністрацыю? — думаў Сымон. — Яны ж паляць, рабуюць, страляюць людзей, адным словам, робяць з Беларусі пустыню».

Апавядалі аб стралянні яўрэяў. Сам Сымон бачыў, як немцы стралялі савецкіх ваеннапалонных. Каля самай іхняй вёскі прабягаў вялікі гасцінец. Гэта тут раз давялося бачыць Сымону, як гналі немцы вялікую й шырокую, у дзесяць шэрагаў, калону савецкіх палонных. Была зіма. Дарогаю валачыліся абдзёртыя, босыя, пасіненыя шкілеты. Здавалася, што не было ім ні канца ні краю. Іх накіроўвалі ў лагер у Бярэзвечых. Вясковыя жанчыны, панабіраўшы ў пелены бульбы ці хлеба, падыходзілі да дарогі й шпурлялі галодным. Шкілеты гуртамі кідаліся на хлеб і бульбу, а нямецкія канвойныя касілі іх з аўтаматаў, пакідалі кучы трупаў і йшлі далей... Ці мала чаго бачыў яшчэ Сымон...

Хто ж мог бы пералічыць усе тыя жахі й зверскія ўчынкі акупантаў, аб якіх давялося чуць. Прыходзілі на памяць нядаўнія бальшавіцкія ўчынкі ў Бярэзвечых, дзе ў колішнім манастыры, пераробленым на вязніцу, людзі пазнаходзілі кучы трупаў з паабразанымі насамі, языкамі, жаночымі грудзьмі, павыколванымі вачыма, павыломванымі пальцамі. Прыгадвалася цяжкое жыццё пад савецкай акупацыяй, вывазы ў Сібір, вечныя нараканні бацькі. І ў параўнаннях маладога Сымона абодва акупанты выглядалі аднолькавымі. «Чорт іх ведае, — думаў юнак, — адна нячыстая сіла, а другая яшчэ горшая. Мусіць, каб паставіў на вагу, дык ніводзін не пераважыў бы, абое, як кажуць, рабое».

Сымон аж усцешыўся, што ён сам, без ніякіх падказван-

няў збоку, дайшоў да такіх высноваў. Радасць была тым большая, калі пераканаўся ў далейшым, што ягонья нова-прыдбаныя погляды адносна немцаў былі зусім правільнымі. Калі ж адна думка была даведзена да канца, калі была пастаўлена над гэтым кропка, дык перад юнаком з'явіўся цэлы сцяг зусім новых пытанняў: хто ж тады прыцель беларусаў? Дзе ж народ павінен шукаць ратунку? І ці наогул быў ратунак?

У гэны час не мог юнак знайсці адказу на такія пытанні. Яны адно прынеслі недавер і насцярожанасць да ўсяго чужога ды яшчэ большую любоў да роднага, блізкага, свайго пакрыўджанага народа.

Не было ў Сымона ніякіх пытанняў да самога сябе. Даўно наважыў лічыць на свае сілы. Добра разумеў вартасць навукі, а таму й пастанавіў прадаўжаць яе далей. «А там ужо будзе відаць», — думаў сабе.

Але й час навукі ў Вільні быў кароткі. Ясна было, што немцы збіраліся адступаць, а калі б і не, дык падходзілі тыя гады, калі трэба было браць стрэльбу ў рукі. Хто быў дужэйшы, значыцца, хто трымаў зброю ў руках, той і лічыўся лепшым. Гэтую простую праўду пазнаў быў Сымон, назіраючы за рознымі падзеямі, якія заўсёды стараўся аналізаваць. Калі ў Вільні пачаўся прыём у школу камандзіраў БКА, калі гэтую справу тройка студэнтаў пачала разважаць, дык выявілася, што погляды ўсіх сыходзіліся. Так неяк выйшла, што ніхто й нікога не намаўляў. Паспяшылі ў памяшканне Віленскага беларускага нацыянальнага камітэта на медыцынскі агляд, дзе й былі прынятыя ў БКА.

VII

Шостага ліпеня школа прыехала ў Вірбален — мястэчка на летувіска-прускай мяжы. Кадэты затрымаліся ў вайсковых бараках. Толькі параненыя былі накіраваныя ў шпіталь недзе ў ваколіцы Кёнігсберга. Разам з імі паехаў і Камовіч, з якім, як пасля выявілася, хлопцы развіталіся назаўсёды. Параненых пасля не далучылі ўжо да школы камандзіраў, і ніхто не ведаў, што з імі сталася. У Вірбалене школа затрымана была на чатыры дні.

Быў гэта добры адпачынак. Пагода была цудоўная. Заняткаў — ніякіх. Рэкруты аглядалі самі сябе, чысціліся, парадкавалі свае рэчы, падлічвалі страчанае, загаралі на

сонцы, без канца дзяліліся перажываннямі з жахлівай бамбардзіроўкі ў Вільні, з дарогі. Коротка кажучы — гаілі свае духовыя раны. А раны гэныя ўжо былі паказаліся ці ў аднаго. Такая раптоўнасць выпадкаў за апошні тыдзень скаланула не аднаго — да самае асновы духовае істоты.

Значны ўплыў на настрой гэтага юнацкага аддзела прыносіла й няпэўнасць заўтрашняга дня, няведамасць будучыні. Ясным было ўжо, што не вярнуцца ім ані заўтра, ані паслязаўтра на пакінутую Бацькаўшчыну, хаця б нават і ў абяцаную перадыхадам з Менска Горадню. Што ж было наперадзе? Куды веў іхні шлях? Што сталася з іншымі аддзеламі БКА? Дзе была беларуская цэнтральная адміністрацыя, г. зн. БЦР, штаб БКА і іншыя? Пытаннў было без канца.

Вечарам, блізка на захад сонца, каля аднаго з баракаў на зялёнай траўцы сядзела грамада хлапцоў. Гаварылі аб тым-сім, пераважна ж аб пакінутай радзіме, бацьках, агульным палажэнні, будучыні. Сярод іх былі капітаны Мікула й Ласкутовіч. Маладым рэкрутам хацелася пачуць што-небудзь і ад сваіх афіцэраў, што-небудзь усцешлівае, упэўненае, бадзёрлівае. Таму, калі Мікула па-сяброўску пачаў гутарку, адкуль ні ўзяліся дзесяткі слухачоў, што хадзілі воддаль. Цеснай сцяной абкружылі абодвух капітанаў і замяніліся ў слых.

— Так, хлопцы, — гаварыў Мікула, — мы сёння рассыпаліся, хаця дагэтуль і мелі нейкую дзяржаўную арганізацыю. Не ведаем цяпер, дзе знаходзіцца Беларуская цэнтральная рада, дзе ёсць нашыя вайсковыя адзінкі. Мы страцілі адзін аднаго, бо ўцякалі. Цяпер трэба чакаць, пакуль усё стабілізуецца, і толькі тады я ясна пастаўлю пытанне аб існаванні афіцэрскае школы, бо цяпер яна, як такая, фактычна перастала існаваць. Трымайцеся ў цесным сяброўстве, не адыходзьце адзін ад другога.

Перад гэтым адзін з вашых сяброў сказаў, што ён страціў ужо бацькоў, Бацькаўшчыну і ўсё, што меў. Такім чынам, засталася толькі страціць галаву, на якой яму ўжо мала залежыць. Праўда, запал вельмі патрэбны, але памятайце, што галоў не трэба траціць надарма й без сэнсу. Якраз цяпер мы павінны старацца, каб іх як найбольш захаваць, бо ў будучыні будуць нам вельмі патрэбныя.

— У Вільні мы пацярпелі першыя, здаецца, дарэмныя ахвяры, — гаварыў далей капітан. — Але, з другога боку, падумаўшы, дык і не былі яны зусім дарэмнымі. Не былі ж бы

мы на віленскай станцыі, калі б не апранулі жаўнерскай вопраткі. А калі ўжо носім гэту вопратку, то й мусім быць падрыхтаванымі на ахвяры. Памятайце, што ахвяры ніколі не прападаюць дарэмна. Яны родзяць шэрагі новых змагароў, вядуць наперад, да вольнасці новых пакаленняў. Вы тут амаль усе з сярэдняй асветай. Вы ёсць тая залатая моладзь, якая ў будучыні павінна шмат зрабіць для Бацькаўшчыны. Перад намі ўсё жыццё, і вы ідзеце за яго змагацца. Тым часам трымайцеся ў цесным сяброўстве, слухайце сваіх камандзіраў. Цяпер дысцыпліна нам найбольш патрэбная. Амаль кожнага з нас сустрэў той самы лёс, і мы ідзем да аднаго мэты. Наша школа не пачала яшчэ працы, якую павінна быць пачаць. Мы яшчэ не сабраліся, калі здарылася...

— Чаму ж беларуская армія не зарганізавалася раней? — спытаў адзін з слухаючых.

— Не мы тут вінаваты. Нашы вайскоўцы ўжо ўлетку 1941 года ездзілі ў Менск і пачалі старацца дастаць дазвол. Пісалі ў розныя куткі, хадзілі, абівалі парогі, пісалі ў Берлін. Нашых просьбаў не слухалі. Я, прыехаўшы ў Менск і пабачыўшы, што ўсе дзверы зачыненыя ды няма чаго рабіць, вярнуўся ў Нясвіж, дзе надалей працаваў настаўнікам. Аж пазней немцы схамянуліся. Ды ўжо пазнавата было. Сягоння не прайшло трох месяцаў ад паклікання Беларускае Краёвае Абароны. Армія толькі пачала арганізавацца, а трэба ж вам ведаць, што для арганізацыі й вышкалення арміі патрэбны не месяцы, а гады. У выніку ўсяго гэтага што ж мы маем сёння? Ёсць адзінкі, хаця яшчэ недашколеныя, але й тыя рассыпаныя. А дзеля таго, каб што-небудзь дасягнуць, трэба, каб усе сілы цяклі ў адну крыніцу. І дзеля таго паўтараю: сёння згуртаванасць і здысцыплінаванасць — гэта асноўнае. Трымайцеся, а там яшчэ ўсё будзе наперадзе.

Кароткая Мікулава гутарка ўсё ж выдатна адбілася на настройх хлапцоў. Трэба заўважыць, што не былі яны яшчэ выпрабаванымі ў змаганні жаўнерамі, што даюць сабе ўсюды раду. Асабліва ў гэныя першыя дні на чужыне патрабавалі яны цёплага слова, сяброўскае падтрымкі ад сваіх афіцэраў. Дык і не дзіва, што зараз пасля капітанавай гутаркі пачаліся песні.

VIII

Песні трывалі коратка. Прышоў капітан Шнайдар у суправодзе трох нямецкіх інструктараў-падафіцэраў: Кацынскага, Будкэ й Турна. Пры пасярэдніцтве беларускіх афіцэраў загадаў ён, каб увесь алкаголь, якім удалося прызапасіцца на станцыі ў Вільні, быў зараз жа здадзены ім, немцам. Матываваў загад тым, што алкаголь быў маёмасцю нямецкага вермахта, што быў узяты на пажары без дазволу, й дзеля таго цяпер ён, Шнайдар, загадвае ўсё гэта вярнуць гаспадарам. Акрамя таго, рэкрутам — і ён асабліва падчыркнуў гэнае слова — не дазволена было піць. На выкананне загаду немец даваў паўгадзіны. Зараз жа казаў ісці ў баракі ўсім, што мелі каньяк, ды прыносіць і складаць яго тут жа на травіцы каля яго, Шнайдара.

— А скула яму ў бок! — адазваўся нехта. — Я свой добра схаваў, і фігу знойдзе.

— Трэба было самому набраць, — падтрымаў іншы. — Іш ты, які ласы на чужое знайшоўся!

— Выпіць, значыцца, захацелася. Ідзі ды купи! Во!

— Я яму аддам каньяк? А трасцу ў бок чорту нямытаму!..

Рэакцыя была аднолькавая. Ніхто не рупіўся выконваць загад немца. Кожны па-свойму каментываў яго, й ніводзін не скупіўся на сакавітыя словы. Капітана Шнайдара і ўсіх інструктараў-немцаў хлопцы моцна не любілі. Найбольш не падабаўся ім той панскі прускі падыход, з якім яны адносіліся да ўсіх беларусаў, пачынаючы ад афіцэраў, а канчаючы радавымі. Найбольш калола ў сэрца непашанотнае дачыненне немцаў да беларускіх афіцэраў. Чым больш пачыналі не любіць немцаў, тым больш прывязваліся да сваіх і шанавалі іх.

Калі Шнайдар пабачыў, што ніхто й не думаў выконваць ягонага загаду, дык выслаў у баракі сваіх трох немцаў і пару беларускіх падафіцэраў, каб абшукалі ўсе клункі. Калі немцы стараліся перапароць увесь рэкруцкі багаж, то беларусы быццам ім памагалі, але вось толькі так, нехаця, дзеля людскога вока. Лішне й гаварыць, што знайшлі колькі пляшак каньяку, хоць, пэўна ж, далёка не ўвесь, вывезены з Вільні, — з той простаі прычыны, што шмат яго было па дарозе выпіта, а некаторыя з хлапцоў, хітрэйшыя, што стараліся гэту небяспеку прадугледзець, былі пахавалі свой у месцах, дзе немцам і не снілася шукаць.

У гэны вечар п'янствавалі немцы аж за поўнач...

IX

Быў вечар. Школа камандзіраў БКА заладалася ізноў на цягнік. Адным эшалонам мелі ехаць і некаторыя паліцаі ды жаўнерскія сем'і. Цягнік чакаў на станцыі ў Вірбалене пару гадзінаў.

Сымону Спарышу давялося мець цікавую гутарку з адным паліцаем, нейкім Красоўскім. Сустрэў яго, шпацыруючы каля вагона, і той першы пачаў гаворку.

— А вы адкуль? — спытаў Красоўскі зусім без ніякіх уступных слоў.

— Адусюль, з цэлае Беларусі, — адказаў Сымон. Яму і ў галаву не прыйшло, што гэты шыракаплечы, сярэдняга росту, чарнявы, сыценькі паліцайчык мог цікавіцца ягоным, Сымонавым, асабістым паходжаннем.

— Я пытаюся, адкуль, з якога горада гэта ваша паліцыя?

— Мы не паліцыя.

— Як то? Вы ж носіце паліцэйскае ўбранне, — насядаў Красоўскі.

— Толькі да часу, бо зялёнага нам яшчэ не выдалі.

Адно цяпер заўважыў Сымон, што малы паліцай быў добра падпіты. Відаць, што практыку меў добрую, бо трымаўся надрэнна. Да іх далучыўся трэці. Сымон ведаў яго з выгляду — гэта быў адзін з менскай школы БКА, але ў той час не мог прыпомніць прозвішча.

— То хто ж вы, калі не паліцыя? — прадаўжаў паліцай.— О-о-о-о,— быццам здзівіўся ён, прыглядаючыся да «Пагоні» на юнаковай шапцы, — і коніка нейкага тут на шапцы бачу...

— Па-першае, гэта не конік, а «Пагоня». Для нас яна шмат даражэйшая, чымся нейкая нямецкая курыца ці свастыка, — адказаў задзёрыста Сымон.— Па-другое, мы не паліцыя, а афіцэрская школа Беларускай Краёвай Абароны з Менска.

— Афіцэрская школа? — здзівіўся Красоўскі й сплюнуў убок.— Го, го!

Сымон меркаваў, з якіх прычын так не падабаўся яму гэты прыпадковы размоўца. Ці гэтаму віной былі легкадумна-недарэчныя пытанні адносна яго й школы, ці хамска-зухаватая пастава паліцай.

— А адкуль жа вы будзеце? — пачаў Сымон.

— З Ліды.

— Вас тут многа такіх?

— А дзе там. Паразбягаліся хто куды, адны дадому, другія ў лес, у польскія легіёны.

— То ў вас там і польскія легіёны былі?

— Каб ты ведаў. Многа хлапцоў пераходзіла туды з паліцыі.

— Чаму ж яны пераходзілі?

— Усяк бывала. Кожны йшоў, куды яму было выгадней. Некаторыя йшлі проста таму, што ім падабаліся ў польскіх легіёнаў мундзіры.

— Бач ты! Вось дык гэта ўжо й людзі!

— А што ж у тым благога?

— А вам падабаліся мундзіры? Вы бачылі іх калі? — распытваў юнак.

— Бачыў не раз. Я й сам думаў пайсці, але неяк усё адкладаў, а цяпер гэта так раптоўна...

— Дык вось, значыцца, якія былі ў вас людзі! — дзіваваўся кадэт. — Пераходзілі да палякаў за мундзіры.

Сымон усё думаў, як ацаніць паліцая: ці гэта быў дробненькі дурань, у якога злятала шмат цікавага з п'янага языка, ці той, што мо пайшоў у паліцыю з нажывы, зладейства, рабавання беларускіх сялян, ці што іншае. Яго найхутчэй можна было аднесці да дробных, але надта назойлівых рабаўнікоў і шкоднікаў. З гэтакага матэрыялу выводзіліся сексоты, чужыя агенты, правакатары.

— І разумна рабілі, што да палякаў ішлі. А што вы там нейкую Беларусь выдумалі... — плёў далей Красоўскі. — Калі яна была, тая Беларусь? Га?

— Як гэта вы гаворыце, выдумалі? — узлаваўся Сымон. — А хто вы, не беларус?

— Я ніколі хамам не быў, — адрэзаў той.

— Ах ты, ссукін сын! — гукнуў Сымон і ледзь не кінуўся на паліцая.

— Чакай, братка, не кідайся! — хапіў юнака за руку Курэц (так звалі трэцяга прысутнага), што да гэтага часу прыслухоўваўся моўчкі.

— Вось ты гадзіна, псіна панская! Каб цябе гром спаліў! — закончыў Сымон і адышоў ад гэтых двух. Яшчэ азірнуўся й бачыў, як Курэц гаварыў з Красоўскім. Здалося, што тыя двое былі знаёмымі. Сымон расказаў Віктару пра сваю прыгоду. Той сядзеў у адчыненых дзвярах таварнага вагона й гойдаў даўгімі нагамі, стараючыся дастаць мыскамі да жвіру, панасыпанага кучкамі каля шпалаў.

— Што ж, пойдзеш біцца з ім? — адказаў Віктар.— Яшчэ ўся вайна перад намі. Хопіць боек, не бойся.

Познім вечарам цягнік рушыў у заходнім кірунку. На працягу наступных дзён ён затрымаўся ў Кёнігсбергу, пасля завярнуў на паўдзённы ўсход і, даехаўшы да Лік (Элк) на поўнач ад Граева, зноў крута павярнуў на захад на Аленштайн (Ольштын), а адтуль у Польшчу. Была ж карачейшая дарога з Кёнігсберга на поўдзень. Але, мусіць, недзе была змена загадаў.

«Kein Russland»*

I

Калі б вы хацелі ў колькі словах схааратарызаваць найбольш трапна тое, што адбывалася ўлетку 1944 года на Мазуршчыне і ва Усходняй Прусіі, то можна было б за прыклад даць наступны анекдот.

Адзін жаўнер пытае другога:

— Куды ты едзеш?

— Слухай, сябра, — адказвае яму другі, — калі ў цябе ніхто не пытае, куды ты едзеш, дык і ты не пытайся. Вязуць, дык і едзь. Якая розніца — куды?

Але ці ж гэта анекдот? Цэлыя масы ехалі, а яшчэ больш ішло. А куды? Хто ж мог адказаць на гэтае пытанне. Усе ведалі, адкуль — абы ўцячы, абы далей ад гэнай «нячыстай сілы». Калі б вам давялося тады сядзець дзе пры дарозе й прыглядацца гэнаму мору людзей, пабачылі б вы не толькі розныя вайсковыя й паліцыйныя аддзелы з цэлай Беларусі, пачынаючы ад Бранска й Смаленска, але пачулі б усе дыялекты нашай Бацькаўшчыны, ды, апрача таго, украінскую і расейскую мовы. Пабачылі б старых і малых абаіх родаў, босых і абарваных, галодных і сытых, хворых і здаровых. Ubачылі б вы палешука, што на возе побач з рознымі клункамі вёз свінку, а ззаду за возам валок прывязаную кароўку, і спачувалі б зморанаму пешаходу, што, разуўшыся, мачыў ногі ў прыдарожнай каўдобіне. Калі гэныя бясконцыя табуны ўцекачоў былі да нечага падобныя, дык хіба да цыганскіх абозаў. Усё рухалася на захад, а там-сям пакуль што й таўклося на месцы.

Для ўсіх супольнымі былі тры рэчы: трывога, няпэўнасць і турботы аб пражыцці. Не відаць было страху перад ворагам. Магчыма, што абыякавасць і штодзённыя клопаты адпрэчылі страх. Найбольш шкодным было тое, што ніхто не ведаў, дзе, што і як адбывалася. Стварыўся першакласны грунт для розных, цяжкіх для пацверджання плётак і здагадак ды звычайных меркаванняў.

Нельга сказаць, каб шмат хто з гэных качэўнікаў верыў, што немцы раптам падужэюць і затрымаюць бальшавіцка-маскоўскую хвалю наступу, але ўсё ж, як у Беларусі кажуць, — галоднаму хлеб наўме. Гаварылася й меркавалася

* Тут не Расея (ням.).

ўсяк. Бывала часта, што розныя гутаркі выклікалі й паніку. Дый былі на гэта прычыны. Бальшавіцкія аддзелы наязджалі, прарываючыся праз хаатычную нямецкую лінію абароны, на найбольш адсталых уцекачоў і там жа на месцы распраўляліся з імі па-свойму. Дый не дзіва. Заседжаныя ў акопах на ўсходзе Беларусі, яны зрушылі з месца, а пазнаўшы смак перамогі, дэмаралізаваліся рознымі здабычамі, спяшаліся хоць на кім спагнаць злосць за ўсе злачынствы, што нарабілі гітлераўцы ў Беларусі і ў тых абшарах Расеі, што яны акупавалі. Усіх уцекачоў лічылі за калабарантаў Гітлера.

II

Немцам здавалася (дарэчы, зусім правільна), што грунт пачаў хістацца ў іх пад нагамі. Яны рабіліся нервовымі й азвярэлымі. І калі мо яшчэ той зямельны грунт не ламаўся, то ўсё ж нельга забывацца, што мусілі яны спраўляць хаўтуры па сваіх вялікіх марах і летуценнях аб вялікай Нямецчыне, аб гэтак званай «Новай Еўропе», дзе немец меў быць панам, а ўсе іншыя, здэградаваныя да пазіцыі «унтэрмэншаў», мелі на яго працаваць.

І як жа горка было расставацца тэўтонскай душы з летуценнямі, што былі так блізка да рэалізацыі! Якой чорнай мусіла выглядаць будучыня! І што немцам было з таго, што вусаты капрал абяцаў нейкую новую, найжахлівейшую зброю, якой меў скрышыць, спапяліць цэлы свет, калі гэны свет перад тым не ўпадзе перад ім, капралам, на калені? Ён жа ці адно абяцаў і раней, улучна з той тысячагадовай вялікай Нямецчынай і «Новай Еўропай». Дык і хто, здарова думаючы, мог яму цяпер верыць? Пэўна ж, шмат было закаранелых нацыстаў, што верылі кожнаму слову Гітлера, але ж, як кажа прыказка, як топішся, то й саломкі хопішся. Дык і хапаліся за тыя новыя абяцанкі свайго фюрэра, быццам за саломку.

Але, з другога боку, падумаўшы, ці ж льга сказаць, што нацысты ўмелі цвяроза й здарова думаць? Адурманеныя спачатку гітлераўскай ідэяй аб нямецкім супернародзе, суперрасе, аб немінучасці нямецкага панавання над усімі іншымі, яны цяпер не маглі пагадзіцца з рэальнасцю, якая гаварыла, што хутка прыйдзецца падняць рукі ўверх, атрымаць заслужаную кару, а там ужо пасля й навучыцца жыць

як людзі з усімі ў згодзе. Дый здабыча была так блізкая, мэта, здавалася, ужо так недалёкая.

Тыя, што працерлі вочы і ўсё яшчэ былі адурманеныя, не патрапілі яшчэ пераацаніць абставінаў, што верылі яшчэ капралу, змагаліся, як цяжкараненыя дзікія звяры, якіх стараліся адагнаць ад пажывы, ад нішчэння ўсяго жывога, ды пасля асвоіць. А пры гэным змаганні не маглі стаяць побач бяздзейна й самыя звычайныя немцы — сяляне й работнікі, якія і з гэнай вайны, калі б яна й была выйграная, мала, а мо й нічога не скарысталі б. То была не іхняя вайна. Гэта была бойня раз'юшаных нацыстаў, функцыянераў-партыйцаў і вялікіх фабрыкантаў, высокае вайсковае клікі й найбольш і перадусім вайна няпоўнага розуму капрала-фюрэра. То была іхняя вайна супраць усяго, што стаяла на шляху да панавання хоць пакуль што над часткаю свету. Што мог бы тут скарыстаць і ці скарыстаў бы той найніжэйшы, найбяднейшы, найбольш эканамічна эксплуатаваны пласт народа?

Жахлівасць татальных войнаў ляжыць у тым, што ў іх найбольш церпяць найменш вінаватыя й найбольш пакрыўджаныя, найбольш пераносяць і гаруюць самыя бедныя і з прычыны гэнай беднасці найменш развітыя. Дык і што такія людзі робяць, калі набліжаецца ўпадак, прыходзіць канец іхнім панам, тым, што пагналі іх на непатрэбную бойню? Тут хіба нельга абагульняць. Мерка, якой можна было б паслугоўвацца ў дачыненні да іншых народаў, тут непрыдатная. Хіба ж ёсць на свеце другі такі здысцыплінаваны народ, як немцы? І ці шмат такіх ваяўнічых, як яны?

Кажуць, што мужнасць і сілу духу ваякі пазнаеш у часе паразы. З тым нельга не згадзіцца. Немец будзе ведаць, што заўтра трэба адступаць, што трэба будзе дынамітам узарваць усе вайсковыя ўладжанні, але сёння яшчэ будзе будаваць баракі. Хоць будзе бачыць, што скоро трэба йсці ў палон да праціўніка, але не кіне стрэльбы, пакуль мае патроны. Немец, нарэшце, калі ўжо трапіць і ў палон, то будзе падпарадкоўвацца ўсім загадам канвойнага, рэдка плануючы ўцёкі. Ён жа, калі й краіна ягоная пераможана ды разбіліся ўсе нядаўнія планы й летуценні, адразу, быццам тая мурашка, без лішніх нараканняў і разважанняў, бярэцца за адбудову разбуранага жыцця.

У гэтым і ляжаць жывучасць, сіла й дынамізм нямецкага народа.

Але, пэўна ж, немцы таксама й перадусім людзі, й таму

ўсё, што людское, ім не чужое. Дык і цікава было назіраць іх у гэны крытычны час улётку 1944 года. Рэкруты са школы камандзіраў БКА мелі добрыя магчымасці такога назірання.

III

Калі чыгуначны эшалон са школай і вайсковымі сем'ямі ды паліцыяй затрымаўся ў Плоцку над Віслай, сем'і назаўтра былі адзеленыя і накіраваныя на захад. Ніхто дакладна не ведаў, куды яны паехалі, хоць найчасцей называлі Лодзь. Капітан Ласкутовіч, камандзір школы БКА, знік разам з сем'ямі. Кадэты мелі на гэта іншае слова. «Змыўся, — казалі, — дзесь наш камандзір, а капітана Мікулу пакінуў». Ажно ўзімку 1945 года паказаўся на вочы беларускім вайскоўцам капітан Ласкутовіч у Берліне.

На трэці дзень побыту школы БКА ў Плоцку прыехаў туды камандуючы БКА маёр Кушалё. Ён, пабыўшы ў Кёнігсбергу колькі дзён і не маючы там ніякай работы, страціўшы з сваімі аддзеламі лучнасць, наважыў шукаць аддзелаў БКА і пасля шматлікіх клопатаў натрапіў на след школы. Не трэба забывацца, што ўсюды па чыгунках і дарогах панаваў хаос, слаба працавала сувязь. Паколькі беларускія аддзелы былі залежныя ад немцаў, а не самастойныя, лучнасць яшчэ цяжэй было ўтрымаць. Немцы рабілі, што ўздумалі, часта ігнаруючы беларускіх афіцэраў.

Капітан Мікула зрабіў маёру Кушалю справаздачу аб прыгодах афіцэрскае школы, перадусім аб цяжкім першым маршы з Менска ў Вільню, аб бальшавіцкай бамбардзіроўцы Вільні, у якой загінула колькі кадэтаў, а іншыя, цяжка раненыя, выбылі з шэрагаў. Адылі капітан Мікула ані разу не ўспомніў, што капітан Ласкутовіч быў далучыўся да афіцэрскае школы ў Вільні і што зноў яе пакінуў у Плоцку. Кушалё так і думаў, што Ласкутовіч з Менска не далучаўся да школы, а трымаўся недзе асобна.

IV

Цягнік адагнаны быў на бочную чыгунку непадалёк маленькай станцыі на ўсходняй ускраіне Плоцка. Загадчакаць. Рэкруты не мелі б шмат супраць чакання, калі б не голад. Вось тры дні ўжо нічога не елі. Зусім не дзейнічала

кухня, ажно на чацвёрты дзень з'явіўся нейкі рэдзенькі суп. Харчавых пайкоў не было. Хлопцы снавалі каля вагонаў, быццам цені. Як на злосць, неміласэрна пражыла сонца.

Самыя перадавыя й найбольш пранырлівыя пачалі выдумляць, як і дзе што-небудзь прыдбаць з'есці. Калі пасля вычарпання ўсіх магчымых і немагчымых захадаў, прыйшлі да вбівану, што амаль няма шансаў заспакоіць голад, зрок іхні затрымаўся на зялёным бульбянішчы мо за паўкіламетра ад чыгункі.

— Глянць там! — паказаў адзін.

— Што там? — пытаўся іншы.

— Бульба! Хадзем ды накапаем.

— Далібог, бульба. Як мы раней не дадумаліся!

Хутка дзiesiąткі вуснаў згаладалых кадэтаў з насалодай паўтаралі адно слова: «бульба». Ужо абмяркоўвалі, як накапаць і зварыць. Усе згадзіліся, што трэба чакаць змяркання, каб не адразу заўважылі немцы. У гэны вечар поле бульбы, што знаходзілася каля чыгункі, дзе затрымаліся менскія кадэты, пацярпела вялікія страты. Мо гэныя страты былі б меншыя, калі б самая бульба была, агульна беручы, большая за італьянскія арэхі. Але мазурская зямля ў гэтай галіне не такая ўрадлівая, як беларуская. Давялося кадэтам шмат павырываць каліўя, каб накапаць хоць па пару прыгаршчаў. Цэлую ноч пяклі й варылі бульбу, й ніколі раней у іхнім жыцці яна не была такой смачнай.

Ужо на наступны дзень капітан Шнайдар зрабіў агульную зборку й пад пагрозай вялікае кары забараніў капаць бульбу.

Хлопцам у меншай меры была крыўдная сама забарона, чымся тыя прычыны, дзеля якіх нельга было пажывіцца. Шнайдар тлумачыў, што яны — афіцэрская школа — знаходзяцца ўжо на тэрыторыі Нямецчыны. Паколькі ж гэта Нямецчына, — выходзіла з гутаркі Шнайдара, — а вы крадзеце нямецкую бульбу, дык гэтым самым абкрадаеце нямецкую дзяржаву. Паводле капітана Шнайдара, немцам можна было абкрадаць усіх, у тым ліку насам-перш беларусаў, але ўжо ніяк нельга было наадварот. Лішне гаварыць, што нямецкі камендант не хацеў помніць, што абавязкам нямецкае дзяржавы было накарміць кадэтаў, як і ўсіх іншых жаўнераў, што маршыравалі побач немцаў. Ён наўмысля забыўся, што людзі нічога не елі ўжо на працягу трох дзён.

Каб яшчэ больш падкрэсліць, што абазначала ягоная цэлая гаворка, ды каб рэкруты не забываліся, дзе яны ёсць, Шнайдар колькі разоў паўтараў:

— Тут вам не Расея («кайн Руслянд»). Гэта вы раз назаўсёды памятайце!

Заўвага адносна «Руслянд» найбольш пакрыўдзіла кадэтаў. Не йшло тут ужо аб самую галоўную думку капітана, якую можна было б коратка выразіць так: тут не Расея, а Нямецчына й што нам, немцам, можна было рабіць у Расеі, таго вам, «унтэрмэншам», нельга рабіць у Нямецчыне. Найбольш укалола тое, што немец лічыў іхнюю Бацькаўшчыну Расеяй — «Руслянд». Гэта кадэты прынялі як знявагу.

Ці ж Шнайдар не ведаў, што ўсе яны з сярэдняй асветай, свядамыя беларусы, вялікія патрыёты, што прыйшлі добраахвотнікамі й не ў нямецкую армію, а ў сваю? Ясна, што ведаў. Але ці не вылазіла тут наверх тая ігноранцыя прускага афіцэра, які, пакінуты самому сабе, без загадаў (а нямецкі афіцэр без загадаў — быццам рыба без вады), не ведаў, як даць рады, ды толькі тое й рабіў, што паказваў сябе перад гэтымі людзьмі з усходу «обермэншам». Кадэты яшчэ больш паглыбілі сваю нянавісць да немцаў, зроджаную яшчэ на Бацькаўшчыне. Яны з гэтым надта й не крыліся.

Варта прыгадаць яшчэ адзін выпадак, які кадэты ўзялі на асабліваю ўвагу. На трэці дзень побыту ў Плоцку юнакі заўважылі пры станцыі трох беларускіх афіцэраў: маёра Кушаля, лейтэнанта Р-ка і ст. лейт. Гуцьку. Яны гутарылі міжсобку. Тут жа збоку ацялюгваўся й Шнайдар у таварыстве якогасьці немца. На станцыі былі жанчыны й дзеці з тых сем'яў, што яшчэ не ад'ехалі, у тым ліку й немкі. Некалькі з іх, абчапіўшыся клункамі, сядзелі пад малой стрэшкаю вакзала. Яны намагаліся схавацца ад спякоты пад вузенькім ценем. Старшы лейтэнант Гуцька заўважыў нешта смешнага ў немак і не стрымаўся, каб голасна тое каментавач і пасмяяцца. Шнайдар, што стаяў побач, выразна спасцярог той смех і падумаў Бог ведае што.

— Du lachst über Deutsche Frauen, Mensch! Du, Weissrutene... — пачырванеў і ўспыхнуў Шнайдар. — Du kannst die Ehre eines Offiziers nicht verletzen*.

* — Ты смяешся з нямецкіх жанчын. Ты, беларус... Ты не павінен зневажаць гонару афіцэра (ням.).

Гуцька збянтэжыўся й адышоў ад немца.

Памінаючы, што немец гаварыў да беларускага афіцэра на «ты», што было яўнай знявагай і паніжэннем, з якой злосцю ён накінуўся! А якое меў на гэта права? Тыя кадэты, што бачылі й прыслухоўваліся побач, не забыліся з найменшымі дэталямі расказаць аб гэтым сваім сябрам. Гэткім чынам Шнайдар пасеяў у шматлікіх сэрцах яшчэ адно зярнятка нянавісці да немцаў, а пасеянае, пэўна ж, ужо прынясе нейкія плёны...

V

На вайсковы дзённы паёк у той час складалася 250 грамаў чорнага хлеба, які крышыўся, сыпаўся, не мог утрымацца ў адным кавалку й быў празваны цэглай; каля 50 грамаў маргарыны, зубок сыру прыблізна такой жа вагі; макулінка мармеладу ды дзве цыгарэты. Але апошніх ад даўжэйшага часу кадэты не атрымоўвалі зусім.

Раніцою была чорная кава, на абед якая-небудзь рэдзенькая зупа з ледзь бачнымі плямкамі тлушчу, вечарам жа — таксама кава. Атрымаўшы такі паёк, кожнаму жаўнеру даводзілася развязаць цяжкое заданне: ці ўсё гэта з'есці адразу й наесціся сяк-так хоць раз у дзень, ці тры разы намагацца замарыць голад. Адны рабілі так, а другія йнакш. Голад усё роўна дакучаў.

Бульбу ж, калі дзе па-суседску была, баяліся капаць, бо хто ведае, што немцам магло прыйсці ў галаву. Той паёк, званы па-нямецку *Verpflegung*, быў тут жа ўдачна й скоро перайменаваны на блізкае па сугуках, але зусім рознае паводле значэння нямецкае слова *verfluchte* (пракляты). Пасля паўдня, калі прыходзіў загад двум чалавекам з кожнага звяза браць коц і йсці да харчавога падафіцэра па паёк- «фэрпфлегунг», то навокал было чуваць: «Гэй, давайце па «фарфлюктар»! Хутчэй «фарфлюктар» ідзіце браць». Пакуль хто пайшоў па харчы, то слоўца «фарфлюктар» было паўторанае з вялікім смакам і націскам на розныя лады й рознымі галасамі дзiesiąткі разоў. Гэным паўтараннем кадэты зусім недвухсэнсоўна давалі знаць, што яны думаюць адносна нямецкага харчовага пайка. Немцы ж тое выразна чулі, й некаторыя нават усміхаліся.

На шосты дзень побыту ў Плоцку прыйшоў загад накіравацца ў ваколіцы Цеханава. Цягнік вечарам пакінуў стан-

цью й на наступны дзень прыехаў у Цеханаў. Яшчэ ноч пераспалі людзі ў вагонах. Вымаршыраваўшы раніцою, пасля трохгадзіннае хады, школа затрымалася ў маёнтку Даменты. Тут быў пакінуты першы звяз разам з усімі функцыйна-гаспадарчымі службамі й канюхамі, а другі й трэці звязы пайшлі ў суседнюю вёску. У іх ліку пайшоў Кастусь Дзежка, а два ягоныя сябры засталіся ў Даменты.

Наступная нядзеля ўдалася надзвычайна пагоднай. Было б зусім весела, калі б не спякота. Першы звяз выйшаў на свежажатае поле састаўляць жытнія снапы. Гэткая праца была для юнакоў новасцю ў войску, дык і не дзіва, што сярод кадэтаў чулася такая гутарка:

— Ну, браток, цяпер мы ўжо сабе й на хлеб заробім,— пачаў нехта.

— Ты думаеш, што нам таўстапузы немец падвоіць за гэта порцыю «фарфлюктару»? — засмяўся іншы.

— Э, ці аб гэтым тут ідзе. Які ты цямяк, нічога не кеміш. Мы ж трымаем другую лінію фронту, так сказаць, забяспечваем тых, што змагаюцца, хлебам.

— Тут ты, брат, як пальцам у неба папаў.

Некалькі галасоў засмяялася.

— От, абы неяк вайну пражыць, і з нас будзе даволі,— пазяхнуў іншы.

— Я б то так і да канца вайны згадзіўся ездзіць ды нават і парабкам служыць, абы...

— Чакай, цябе яшчэ завязуць, пабачыш!

— Дык ты і парабкам нават служыў бы? Вось дык дагаварыўся!

— І гэта гаворыць адна з кветак беларускае моладзі — надзея нашай паняволенай Бацькаўшчыны!

— Ты там ужо з кветкамі вылазіш? — агрызнуўся той, што хацеў быць парабкам.— Герой знайшоўся гэтакі!

— Як бы там ні было, а за «фарфлюктар» адрабіць мусіш.

Неміласэрна пякло ліпеньскае сонца. Юнакі пацелі ў таўстой суконнай чорнай вопратцы.

— Калі мы ўжо скінем гэтыя паліцыйныя шматы? — прыгадаў адзін.— Хаця б во скарэй што зялёнае далі.

— Скідай цяпер, чаго ж чакаеш.

Апошні скінуў тоўсты мундзір і шпурнуў на ржышча. Гледзячы на яго, тое самае зрабіла цэлая група. Сымон з Віктарам кінуліся ў хітрыкі. Саставіўшы па пару копак, яны залезлі ў цень ды, аблажыўшыся навокал снапамі, праспалі

ледзь не да абеду. Нямецкі «цугвахмайстар» (звязовы) Турн сядзеў у канаве пры дарозе й не надта сачыў за тым, дзе хто робіць. Хтосьці хапіў соннага Сымона за нагу, што тырчэла з-пад бабкі.

— Гэй, глянце, хлопцы, хто ў бабках схаваўся! — крычаў ён з уцехаю. Бабка ўся пахіснулася й на момант упала.

— Перастань ты! — усхапіўся сонны Сымон. — Што за дурныя жарты, ледзь нагу не выкруціў!

Навокал дружна зарагаталі.

— Сымон, мусіць, даўно на «фарфлюктар» зарабіў.

— Няма надта на каго рабіць. Мы прыйшлі ваяваць, а не нейкія снапы састаўляць, — апраўдваўся Сымон.

— Чакай, яшчэ наваюешся.

Апаўдні павольным крокам звяз ішоў дадому польнай дарогаю. Турн трымаўся ззаду калоны. Па абодвух баках дарогі стаяла буйнае, спелае, нязжатае жыта. Некаторыя цяжкія каласы навісалі, пахіліўшыся, над дарогаю. Адзін з кадэтаў, выцягнуўшы руку, скубануў пару поўных жытніх каласоў. Ён церушыў іх у руцэ й рассыпаў зерне па дарозе. Гэтак часта, бывае падсведама, па прывычцы, робіць дбайлівы гаспадар-селянін, каб прыгледзецца й палюбавацца спелым зярняткам жыта. Турн гэта заўважыў.

— Halt!* — гаркнуў ён.

— Rechts um!** — скамандаваў.

Усё павярнулася направа і ўпілося здзіўленымі вачмі ў немца. Той падбег да рэкрута, што трымаў яшчэ ў руцэ колькі зярнят. Быў злосны й зачырванелы, як бурак.

— Што ты робіш, чалавеча?! — пачаў раўці на збянтэжанага юнака. — Ты ідзеш па дарозе, рвеш каласкі й рассыпаеш зярняткі. А ці ведаеш ты, што нямецкі жаўнер на фронце галадуе? Ты свіння! Цябе, мусіць, наўчыць трэба!

Ён хапіў хлапца за руку й павярнуў фронтам да калоны.

— Глядзецце ўсе! Глядзецце ўважна! Гэты чалавек нішчыць нямецкае дабро, нішчыць хлеб!

Дзве постаці перад фронтам калоны выглядалі надта камічна: адзін у сваёй раптоўнай злосці, другі — у збянтэжанасці. Юнакі пазіралі то на немца, то на свайго сябру, што, растапырыўшы пальцы, трымаў на далані пару зярня-

* Стой! (ням.)

** Направа! (ням.)

так жыта. Не ведалі, ці з таго смяяцца, дзівіцца, ці ўспрымаць наагул паважна. Ці ж Турн думаў гэнымі двума каласкамі накарміць галодных немцаў на фронце, ці гэта проста быў ізноў жа здзек над чалавекам, што, пэўна ж, не думаючы зусім над тым, яшчэ па дамашняй сялянскай прывычцы, пацікавіўся спелымі каласкамі?

— Es ist kein Russland hier!* — звярэў Турн. — Памятайце, тут Нямецчына! Гавару вам гэта апошні раз!

Ізноў тое ж Шнайдарова «кайн Руслянд», што выклікала лішнюю дозу нянавісці да гітлераўцаў, адлюстравалася, замацавалася ў думках кожнага з гэных юнакоў-рэкрутаў.

Увечары таго дня Сымон Спарыш трымаў варту. Вечар быў лагодны, пагодны й ціхі. Нямецкія падафіцэры з афіцэрскае школы й суседніх ротаў пазбіраліся ў садзе й п'янствавалі ды гарлапанілі да позніх гадзінаў. Шмат хто нават «ездзіў у Рыгу», як прынялося казаць між жаўнераў. Адзін нямецкі звязовы падышоў да вартавога й доўгі час гутарыў з ім. Калі Сымон спытаўся, ці весела яму, той адказаў, што не, хаця й напіўся. Жаліўся, што па дарозе праз Торунь ягоны афіцэр не дазволіў яму адлучыцца наведаць сям'ю, што там жыла. Немец ляў вайну, афіцэраў і шмат яшчэ чаго, хаця не быў надта п'яным. Ад яго ж Сымон даведаўся, што ў наступную сераду, за тры дні значыцца, афіцэрская школа мела накіравацца ў паўночна-ўсходнім кірунку і далучыцца да нейкага палка беларускае паліцыі.

* Тут вам не Расея! (ням.)

Капітан Мікула і ўтварэнне трыццатае дывізіі

I

Віталі Мікула нарадзіўся ў 1913 годзе ў сям'і малазямельнага селяніна каля Нясвіжа. Ягоная вайсковая кар'ера пачалася рана таму, што меў старэйшага брата ў польскім войску, які захацеў яго «вывесці ў людзі». Сам старэйшы брат Віталя, будучы пакліканым у польскае войска ды выказаўшы добрыя здольнасці, быў пасланы на падафіцэрскую школу, якую скончыў з добрымі вынікамі. Па нейкім часе здаў экзамены ў афіцэрскую школу для падафіцэраў. Вучыўся там чатыры гады і быў авансаваны на падпаручніка.

Калі Віталі скончыў сямігодку, старэйшы брат накіраваў яго здаваць экзамен у кадэцкі корпус. У Польшчы былі спачатку тры, а пасля адно два кадэцкія корпусы, у якія прымалі маладых хлопцаў, што скончылі сямігодку ды змаглі здаць канкурсовыя экзамены. Скончыўшы корпус, юнакі былі кандыдатамі ў афіцэрскія школы.

Віталі Мікула вытрымаў экзамены паспяхова. Апрача праверкі агульных ведаў, ад кандыдатаў у кадэцкі корпус вымагаліся пэўныя фізічныя дадзеныя. Віталі быў малым, хударлявым, замораным хлапцом. Калі стаў на вагі, то выйшла, што важыў на колькі кілаграмаў менш, чым вымагала норма. Лекар маладога беларуса адкінуў.

Аднак Мікула не здаўся. Ён наважыўся на вельмі радыкальны крок: напісаць заяву прэзідэнту Польшчы Масціцкаму. У заяве, між іншага, пісаў гэтак: «Карпусовы лекар адкінуў мяне за тое, што мая вага не сягае нормы. Гэта праўда. Але лекар не ведаў таго, што я ў хаце ад маленства гадаваўся адно на бульбе з халадніком». Няведама, ці гэты аргумент пераканаў Масціцкага, але прэзідэнт налажыў на пісьмо Мікулы рэзалюцыю «прыняць». Віталі Мікула трапіў такім чынам у кадэцкі корпус.

Так добра злажылася, што кадэт Віталі трапіў у роту Кушала Франціша, добрага вайскоўца й ведамага беларускага патрыёта. Кушаль узяў хударлявага вучня на асабліваю ўвагу.

Было гэта ў 1932 годзе, якраз пасля пераводу Кушала з палка ў кадэцкі корпус на становішча камандзіра роты. Вучыўся Мікула вельмі добра, але фізічным заморышам застаўся і далей, нягледзячы на тое, што кадэтаў добра кармі-

лі. У 1935 годзе кадэцкі корпус, аб якім мова, перавялі з горада Хэлмно на Памор'і ў горад Равіч у Пазнаньшчыне. Была ў Равічы ведамая вялізарная турма, дзе побач са злачынцамі адбывалі кары й розныя палітычныя, у тым ліку й грамадоўцы*-беларусы.

Увесну 1936 года, калі Кушалева рота рыхтавалася да выпускных экзаменаў, камандзір яе быў папрошаны ў канцэлярыю камандзіра корпуса палкоўніка Кавальскага. Апошні пачаў распытваць Кушала аб кадэце Мікуле. Атрымаўшы найлепшыя водгукі, Кавальскі тыцнуў камандзіру роты нейкі ліст і загадаў тут жа прачытаць. У лісце гэтым адзін чалавек з тае вёскі, адкуль паходзіў Віталі Мікула, пісаў свайму сябру-беларусу, які сядзеў у Равіцкай турме, быццам за камунізм, што ў Равічы знаходзіцца «свой чалавек», Віталі Мікула, які можа яму дапамагчы. Турэмная адміністрацыя, заміж таго каб уручыць ліст вязню, пераслала яго палкоўніку Кавальскаму.

Паляк заявіў Кушалу, што Мікула неадкладна будзе звольнены з кадэцкага корпуса. Шмат нерваў каштавала беларусу, каб упрасіць Кавальскага пакінуць Мікулу ў корпусе, каб хаця здаў экзамены. Неахвотна, але паляк згадзіўся. Малая была з таго пацеха, бо калі пасля экзаменаў усіх паспяховых вучняў накіравалі ў афіцэрскія школы, Мікулу адлічылі. Але малады беларус і тут не здаўся, а, паклікаўшы на дапамогу свайго брата, сам паехаў у Торунь, дзе была артылерыйская афіцэрская школа й куды ўдалося яму ўладзіцца. Скончыўшы школу, Віталі Мікула быў авансаваны на падпаручніка артылерыі.

З малых гадоў, трапіўшы яшчэ ў кадэцкі корпус, малады Віталі заўважыў дыскрымінацыю нацыянальных меншасцяў палякамі. Яму ж, якому давялося перажыць ці мала ліха, паўгалоднаму, недагледжанаму, які жыў, вечна турбуючыся за заўтрашні дзень і ўважаючы на свой кожны крок, каб дзе не праваліцца (абы, як гаварыў той старэйшы брат, «выйсці ў людзі»), нацыянальнае ўсведамленне прыйшло ў раннюю пару. Памаглі, зусім ясна, у гэтым самі ж палякі, якія на кожным кроку вытыкалі нацыянальную розніцу, хоць яны, ясна, не ўжывалі слова «беларус», а найчасцей — «хам» ці «кацап». У Мікулы, як і ў сотняў тысяч іншых прыгнечаных польскімі панамі беларусаў; нацыянальнае

* Сябры «Беларускай сялянска-рабочай грамады» — масавай рэвалюцыйна-дэмакратычнай арганізацыі ў Заходняй Беларусі, у 1927 годзе забароненай польскімі ўладамі.

цесна вязалася з сацыяльным. Дык і дарога да поўнага ўсведамлення не была крутая. Калі ў 1939 годзе ўспыхнула вайна, лейтэнант Мікула не належаў да тых, што стараліся грудзьмі ўтрымаць нетрывалы паверсальскі твор — дзяржаву, пад прыгнётам якой было некалькі мільёнаў беларусаў.

II

Магчымасць служэння свайму народу прыйшла ў 1943 годзе, калі арганізавалася «Беларуская Самаахова» й Францішак Кушаль паклікаў свайго былога вучня ў Менск. Віталі Мікула ўкладае элементарны беларускі вайсковы статут, працуе над устанаўленнем беларускай вайскавай тэрміналогіі й прысвячае шмат часу і сіл вайсковаму школьніцтву. Цэлы час ён мае надзею, што «Самаахова» ёсць адно пачатак беларускіх нацыянальных збройных сілаў.

Адносна акупанта ў яго няма ілюзіяў. Ведамы сваёй сціпласцю, вымагальнасцю да сябе й іншых ды настойлівасцю, ён часта ўступае ў канфлікты з немцамі ў абароне беларускіх жаўнераў. Ёсць сёння шмат людзей, якія цвердзяць, што гэныя канфлікты ўплылі на пазнейшы трагічны Мікулаў лёс. Вельмі праўдападобна.

Калі наспела арганізацыя Беларускае Краёвае Абароны, адкрылася шмат шырэйшае поле да дзеяння. Капітан Мікула, цяпер ужо заступнік камандуючага БКА, ведае, што сіла арміі ляжыць перадусім у афіцэрскіх кадрах. Выкладаючы на курсах перашкалення беларускіх афіцэраў для «Самааховы», ён спасцярог, што між добрага зерня была маса й мякіны, якую разнясе ў ліхі час першы вецер. На такі нетрывалы элемент нельга было абапіраць армію на даўжэйшы час. Толькі зусім малады, добра нацыянальна ўзгадаваны й сведамы, патрыятычны, адукаваны элемент мог стацца трывалымі падвалінамі пад будучую армію. Школа камандзіраў Беларускае Краёвае Абароны, у якую прымаліся юнакі ад 16 да 19 год, і была адказам на гэтыя высновы.

Мікула часценька прыгадваў колішнія свае цяжкасці й цэлую масу непрыемнасцяў ды перашкодаў, што давялося перанесці й перамагчы ў польскім войску беларусам, і добра ведаў вартасць навучання будучых афіцэраў БКА ў сваёй роднай мове й пад сваёй камандаю, хаця ў заўсёднай амаль прысутнасці немцаў. Дзеля таго ён прысвячаў афіцэрскай школе ці не найбольш увагі.

З выгляду Віталі Мікула быў чалавекам дробнага складу, сярэдняга росту, светлавалосы, з шэрымі вачыма і, здаецца, рабаціннем на твары. Наплечныя падкладкі вайсковага мундзіра рабілі ягоныя плечы шмат шырэйшымі, чым былі ўзапраўду. Рухі меў упэўненыя, надта апанаваныя, глядзеў заўсёды ласкава й стараўся прамаўляць ці гаварыць проста, без лішніх крывуляў. Твар ягоны, звычайна лагодны, меў тую ўласцівасць, што адразу будзіў давер і пашану да гэтага чалавека. Кадэты Менскае школы камандзіраў БКА хаця спазналі капітана Мікулу бліжэй упершыню ў тую чэрвеньскую раніцу, калі пакідалі Менск, адразу вычулі, што ў асобе капітана маюць свайго найлепшага сябру, пратэктара, чалавека, які будзе дбаць пра іхняе дабро не менш, чым пра сваё собскае. Яны, як пазней паказалася, зусім не памыліся.

III

Перад тым, калі спынімся над падзеямі, звязанымі з утварэннем трыццатае дывізіі, неабходна хаця павярхоўна пазнаёміцца нам яшчэ з дзвюма асобамі — палкоўнікам Зіглінгам і маёрам Мураўёвым.

У жніўні 1942 года ў раённае места Гарадзішча Баранавіцкае акругі з'явіўся на чале пяхотна-панцырнага батальёна капітан Зіглінг. Гэта быў 57-мы батальён, што налічваў звыш 600 чалавек. Была там маса беларусаў, частка ўкраінцаў і іншыя. Батальён гэты, утвораны для змагання з чырвонымі партызанамі, меў нямецкіх афіцэраў і бальшыню падафіцэраў, шмат конных фурманак, верхавых коней і лёгкіх панцырных аўтамашын. Меў таксама колькі лёгкіх гарматаў, шмат цяжкое аўтаматычнае бальшавіцкае зброі ды нават малы разведчы самалёт, званы «скрынкай».

Пасля колькіх сутычак з партызанамі ў ваколіцах відаць было па баявой спраўнасці людзей, што аддзел быў добра здысцыплінаваны й вышкалены. Жаўнеры паважалі свайго малажавага камандзіра, які адносіўся да іх па-людску й не належаў да тых тупых афіцэраў старое прускае вайсковае касты, што так шмат шкоды прынеслі гітлераўскай Нямецчыне ў часе вайны бесталковым ці проста зверскім абыходжаннем з чужымі.

Зіглінг меў добрую разведку ў ваколіцах. Сам часта выязджаў у далейшыя мясцовасці для вышукоўвання пар-

тызанскіх гнёздаў, асцерагаючыся, каб не цярпела цывільнае мясцовае жыхарства. Яго нельга залічыць да тых зверскіх тыпаў гітлераўцаў, што ў кожнай аперацыі супраць партызанаў бачылі нагоду, каб пусціць дымам адну ці другую беларускую вёску разам з ейнымі жыхарамі. Дзякуючы пільнасці й руплівасці Зіглінга, у незадоўгім часе авансаванага на маёра, Гарадзішчанскі раён і суседнія ваколіцы былі ачышчаныя ад чырвоных. Батальён браў удзел і ў шырэйшых акцыях супраць чырвоных супольна з іншымі аддзеламі ў далейшых мясцовасцях Беларусі. (...)

З украінскім русафілам маёрам Мураўёвым чытач сустрэнецца яшчэ шмат дзе ў будучыні, таму скажам пра яго адно пару слоў. Самае важнае, асноўнае, што нас цікавіць цяпер, гэта тое, што маёр Мураўёў быў надта блізкім сябрам Зіглінга, аж да розных інтымнасцяў, як, прыкладам, супольных вандровак да дзяўчат у розныя часы і ў розных месцах. Мураўёў быў калісь афіцэрам савецкае арміі. Пасля пераходу ў палон пайшоў на службу да немцаў і побач Зіглінга тры гады змагаўся з партызанамі ў Беларусі. Там абое й зблізіліся. Зіглінг часенька браў на ўвагу парады Мураўёва — мо таму, што той меў язык і больш ведаў краіну, а мо і з іншых прычынаў. Гэтае нас менш цікавіць. Асноўнае, што не было тайніцай, — маёр Мураўёў уважаўся правай рукой Зіглінга й нярэдка ўплываў на тыя ці іншыя пастановы немца.

IV

У месяцы ліпені 1944 года на Мазуршчыне на поўнач ад Варшавы ды ў самай Усходняй Прусіі знаходзілася колькі дзесяткаў тысяч людзей з розных збройных аддзелаў, а то й рэштак аддзелаў, што эвакуаваліся з Беларусі. Насамперш былі там аддзелы дапаможнае паліцыі, Беларускае Краёвае Абароны, рэшткі чыгуначнага батальёна, украінскай зялёнай паліцыі, што дзейнічала ў Беларусі. Там жа былі й рэшткі або цэласці такіх аддзелаў, як Зіглінгаў 57-мы батальён ды іншыя, створаныя немцамі з мэтай змагання з партызанамі. У складзе гэтых збройных частак пераважалі палонныя з Чырвонае Арміі. Паводле нацыянальнага складу, гэта разнаякае войска было ў сваёй бальшыні беларускім. Некаторыя цвердзілі, што беларусы складалі ці не больш за 80 % усіх вайскавікоў. Ясна, ніхто ж не правяраў і не падлічваў

працэнтаў, адно ўгадвалі паводле характару аддзелаў. З праўдай далёка не разміналіся.

Перад нямецкім вайсковым камандаваннем паўстала пытанне: што рабіць з дзесяткамі тысячаў людзей, што ў Беларусі так ці інакш былі дапамогай для акупацыйнага апарату? Безумоўна, немцы былі задаволены з наяўнасці людскіх рэзерваў, што лішні раз удасца выкарыстаць. Адно — ці паслаць іх да капання акопаў і будовы ўмацаванняў па-за фронтам, ці адправіць на паўнявольніцкую працу на фабрыках, ці, рэарганізаваўшы, — стварыць вялікую зброяную адзінку? Пару тыдняў усё, як здавалася, вісела ў паветры. Хадзілі розныя чуткі. Найчасцей цвердзілі, што неўзабаве давядзецца капаць акопы ці будаваць бункеры. Радзей меркавалася аб тым, што людзі атрымаюць зброю ці захаваюць тую, што маюць, ды пойдучь ваяваць на фронт.

Маёр Зіглінг быў выкліканы ў Берлін, дзе меў даўжэйшыя гутаркі з вярхоўнымі ўладамі. Безумоўна, ён добра ведаў як людзей, так прыблізна й іхнія настроі, а там ужо, зверху, пэўна ж, таксама мелі свае планы.

Хутка пасля Зіглінгавага выезду ў Берлін афіцэры зброяных адзінак, што знаходзіліся на Мазуршчыне і ва Усходняй Прусіі, атрымалі загад з'явіцца ў абоз у ваколіцах горада Эльбінг. Загад адносіўся да адзінак, у якія ўваходзілі беларусы і ў меншай меры ўкраінцы й расейцы. Іхны афіцэрскі склад быў мяшаны: прыблізна напалову — немцы, другая палова — афіцэры іншых нацыянальнасцяў.

24 ліпеня 1944 года каля першае гадзіны ночы ў абозе каля Эльбінга зрабілі трывогу. Афіцэры атрымалі загад неадкладна рыхтавацца да канферэнцыі. Транспартнымі аўтамашынамі перавезлі іх у вялікую падгарадскую вілу, абстаўленую моцнай вартай. Пры ўваходзе ў будынак кожны быў грунтоўна кантраляваны.

Ніхто не змог адказаць на агульнае, як здавалася, пытанне: што гэта за такая важная канферэнцыя, што турбуюць ажно а першай уночы, ды і навошта такія меры асяржонасці? Калі сабраліся ўсё ў залі, няведама адкуль з'явілася вестка, пушчаная, відаць, наўмысля, што чакаюць прыезду палкоўніка з Берліна, які мае тут жа і выявіць планы адносна далейшага лёсу афіцэраў і іхніх аддзелаў. Прысутных было больш за паўтары сотні. Самая вялікая зала набітая была бітком. Чакалі блізу чатыры гадзіны, аж да раніцы.

З афіцэраў амаль палова была немцамі. Другой па ве-

лічыні групай былі расейцы, колішнія чыны Чырвонай Арміі. Украінцы, пераважна русафілы, якія трапілі ад бальшавікоў у нямецкі палон і пасля перайшлі ў паліцыю, што аперавала ў Беларусі, былі трэцяй групай. Колькасна найменшая ў параўнанні з іншымі беларуская група мела таксама й найменш старэйшых рангамі: пару маёраў, колькі капітанаў, рэшта — малодшыя чыны. Яшчэ менш было між імі беларускіх патрыётаў.

Загадкавай была адсутнасць камандуючага БКА маёра Кушала, які ў час склікання афіцэраў у Эльбінг быў ці то ў Лодзі, куды заехаў пасля Плоцка, ці ўжо нават вярнуўся назад у Кёнігсберг. Як пазней выявілася, маёр Кушаль аб канферэнцыі быў наогул непаведомлены, хоць шэф штаба БКА капітан Мікула ў час атрымаў паведамленне ды, на вялікі жаль, не мог скантактавацца з Кушалем. Гэткім чынам капітан Віталі Мікула, апынуўшыся на канферэнцыі ў Эльбінгу, мусіў дзеяць на сваю руку, без папярэдняга паразумення са сваім начальнікам. Магчыма, што нават і нельга было мець нейкага папярэдняга паразумення ці планаў, бо ж сама канферэнцыя была неспадзяванай, тэмы нарадаў — няведамыя. Усё ж можна было б збольшага прадугледзець, што на парадку дня будзе лёс беларускіх збройных адзінак, іхняя будучыня, арганізаванне іх у нешта большае. Можна тады загадзя было б устанавіць беларускія пазіцыі, палітыку й тактыку.

Магчыма, што генерал-камісар Беларусі фон Готберг, які склікаў тую канферэнцыю й якому да гэтага часу падлягалі ўсе вайсковыя нянямецкія адзінкі з былога генералкамісараўрята Беларусі ды які, пэўна ж, і дэлегаваў маёра Зіглінга ў Берлін для нарады з вярхоўнымі ўладамі, не меў намеру памінуць цэлага штаба Беларускае Краёвае Абароны. Магчыма, што ў свой час і нейкай дарогаю быў высланы загад у Беларускаю цэнтральную раду, каб дала дыспазіцыі ўсім афіцэрам БКА быць там і там ды тады й тады. Магчыма, што той загад дзесьці й кімсьці быў загублены. Па-першае, Астроўскі з ад’ютантамі сядзеў у Лодзі, працаўнікі ж БЦР былі ў Кёнігсбергу, а сам камандуючы БКА, маёр Кушаль, як мы ўжо раней успаміналі, ездзіў па Мазуршчыне й па Усходняй Прусіі, шукаючы згубленых па дарозе з Менска розных беларускіх аддзелаў і афіцэрскае школы БКА. Перш за ўсё трэба помніць, што быў хаос, дык і шмат рэчаў было магчымых і немагчымых. Магчыма, што й тое-сёе сталася не без ведама расейцаў, што былі абселялі па-

сады каля людзей, якія тварылі трыццатую дывізію. Магчыма...

Перастанем губляцца ў здагадках, адно запам'ятаем, што са штаба Беларускае Краёвае Абароны на канферэнцыі ў Эльбінгу быў сам капітан Мікула. Беларускія афіцэры тварылі найменшую групку лічэбна, найніжэйшую рангамі і з найменшай колькасцю людзей нацыянальна сведамых і патрыётаў. Расейцы трымалі ў сваіх руках ці не ўсе козыры: памінаючы немцаў, яны былі шматколькасныя лічэбна, мелі нямала высокіх чыноў — пару палкоўнікаў і шмат маёраў. Па-іхняму ж думалі, пэўна, і многія ўкраінцы-русафілы. Іхнія людзі, у першую чаргу маёр Мураўёў, былі сябрамі Зіглінга.

V

Ужо днела, калі ў вялікай залі прыгараднай вілы ў Эльбінгу з'явіўся Зіглінг. Ён толькі што прыляцеў самалётам з Берліна й адразу паспяшыў на месца канферэнцыі. Магчыма, не ведаў нават, што чакаюць яго добрых пяць гадзін, бо крышку здзівіўся, што ўсе выглядалі надта соннымі, а некаторыя дык проста й не саромеліся пазяхаць.

У дзвярах сустрэў яго Мураўёў, які павіншаваў з новым авансам на падпалкоўніка. Давялося патрэсці колькі добра-зчылівых рук. Справа была пільная, а Зіглінг — чалавек свае справы, дык і не трацілася шмат часу на выказванне розных ветлівасцяў. За сталом з аднаго боку новага падпалкоўніка (дзеля скароту будзем называць яго палкоўнікам) прымасціўся ад'ютант-капітан немец, з другога ж — Мураўёў. Далей было колькі расейцаў наперамешку з немцамі. На залі асноўныя нацыянальныя групы захаваліся ў цэласцях — немцы, як найбольш лічбоўныя й гаспадары, не збіваліся ў кучу, затое асобна трымаліся расейцы, таксама як беларусы і ўкраінцы.

Зіглінг гаварыў паволі й выразна. Капітан-расеец перакладаў сказанае на расейскую мову. Каротка гаворачы, справа выглядала наступна: нямецкае камандаванне ўважае, што для чужых збройных аддзелаў, эвакуаваных з усходу, ёсць два выйсця — або быць зарганізаванымі ў адну вайсковую адзінку й працягваць змаганне супраць ворагаў Нямецчыны, або быць завербаванымі на працу пры пабудовах прыфрантавых умацаванняў і ў нямецкай прамысловасці. Нямецкае камандаванне лічыць, што першы выхад

быў бы карыснейшы для абодвух бакоў, але — і тут быў нясмелы намёк, што быццам выбар залежаў ад гэтак званых хаўруснікаў з усходу, — усё залежыць ад зацікаўленых людзей. Калі захочуць ісці працаваць, а не ваяваць, дык і тое будзе надта добра.

— Вы як афіцэры ведаеце, як вашы людзі думваюць. Адкажыце мне тады зараз на пытанне: што яны хочуць — ці быць у войску і ваяваць побач немцаў аж да перамогі, ці працаваць?

У залі зашумела. Паветра было цяжкое. Густы табачны дым еў сонныя вочы.

- Конечно, воевать будем! — пачуўся першы голас.
- Застаёмся ў арміі!
- Мы е солдаты, а не робітнікі!
- Все согласны с этим? — дапамог Зігліngu Мураўеў.
- Да, конечно.
- Усе.
- Так, давайте dalej.

Пасля аднагалоснага вырашэння першага й самага асноўнага, як здавалася, пытання пачалася гутарка над тым, якой па сваім характары мае быць новая вайсковая частка. Што па прызначэнні гэта будзе пяхотная дывізія — лішнім было гаварыць. Ішла гаворка адно пра назву, нацыянальны твар. Тут немцы былі няміла здзіўленыя, калі давялося прыслухоўвацца да розных думак, што былі ў канфлікце між сабою. Расейцы, якіх было найбольш сярод афіцэраў, настойвалі, што дывізія павінна быць па нацыянальным характары расейская: некаторыя ўкраінцы (надта ж неяк неадважна й невыразна) даводзілі, што для ўкраінцаў было б крыўдна, бо як-ніяк іх было ж шмат. Палякі былі ў асноўным у ліку «фольксдойчаў», значыцца, выступалі разам з немцамі. Ніводзін паляк не асмеліўся выступіць пад шыльдаю сваёй нацыянальнасці. А беларусы...

Капітан Мікула, што да гэтага часу маўчаў і ўважна прыслухоўваўся, добра ацаніў сітуацыю, у якой ён і група беларускіх афіцэраў, а шырэй гаворачы — тысячы беларускіх жаўнераў на Мазуршчыне і ва Усходняй Прусіі — апынуўся. Пераважная бальшыня жаўнераў была беларусамі, адно афіцэраў было малавата. Але, пэўна ж, у пачатках і іншыя афіцэры знайшлі б месца ў дывізіі, пакуль сваіх набралася б. Вунь жа ёсць афіцэрская школа. Адно абы дывізія была вызначана беларускай, а не расейскай ці якой іншай. БЦР і беларускія вярхоўныя дзейнікі мелі б перад немцамі козыры

ў руках. Дывізія была б капіталам, які можна было выкарыстаць палітычна. Калі ж такую нагоду пусціць люзам і не дамагацца свайго, дык гэта будзе непрабачальнай памылкай і адаб'еца адмоўна на беларускай справе ў будучыні. Нельга ж дазволіць, каб расейцы на беларускім тавары капітал сабе рабілі.

Капітан Мікула сумляваўся, што ўдасца чаго-небудзь дабіцца, але не было ж іншага выйсця. Як шэф штаба Беларускае Краёвае Абароны, перадусім гарачы патрыёт, што на першае месца заўсёды ставіў дабро свайго народа, ён мусіць заступіцца за сваіх жаўнераў, дамагацца іхніх правоў ды там-сям і паставіць пэўныя кропкі над «і», каб ведалі немцы і — мо ў найбольшай меры — расейцы.

— Спадар палкоўнік, — пачаў Мікула спакойным голасам, устаўшы, — спадары афіцэры. Я хачу гаварыць не проста як звычайны беларускі афіцэр, але як заступнік камандуючага Беларускае Краёвае Абароны. Лічу абавязкам усім насамперш прыпомніць, што ўсё войска амаль, аб якім ідзе гутарка, гэта беларусы. Ёсць іх там звыш 80 працэнтаў. Гэта жаўнеры Беларускае Краёвае Абароны, беларускай дапаможнай паліцыі, іншых беларускіх батальёнаў. Усе гэтыя людзі былі пад загадамі генеральнага камісара Беларусі, пасярэдне ж — пад загадамі штаба БКА й паліцыі. Праўда, у Беларусі былі й іншыя, чужанацыянальныя аддзелы, якія цяпер пры адступленні змяшаліся з беларусамі і становяць часць цэласці. Яны ж цяпер — гэтая малая часць — асмельваюцца дамагацца, каб усё беларускае войска, зарганізаванае ў новую дывізію, сталася іхнім па нацыянальным характары. Спадары афіцэры, гэта не толькі абсурд, гэта, мякка выражаючыся, непрабачальнае нахабства! — закончыў Мікула з націскам.

У залі падняўся вялікі шум, асабліва ў групе расейцаў.

Зіглінг прыслухоўваўся адным вухам да перакладчыка, іншым — да Валянціна Мураўёва, што, нахінуўшыся, стараўся нешта сказаць палкоўніку.

— Откудова он такой взялся!

— Что он чепуху плетет, большинство солдат — русские! — крычалі расейцы.

Зіглінгаў ад'ютант стукаў у стол, стараючыся наладзіць парадак.

— Наша беларуская пазіцыя мусіць быць і ёсць толькі адна, — прадаўжаў Мікула, калі супакоілася на залі, — новаарганізаваная дывізія павінна быць беларуская. Гэтага я

дамагаюся як шэф штаба Беларускае Краёвае Абароны. Гэта нашыя жаўнеры, яны былі да гэтага часу пад нашаю камандай, такімі яны й павінны застацца. Іншанацыянальныя афіцэры й аддзелы, як меншыня, могуць увайсці ў новую беларускую дывізію...

У часе, як гаварыў Мікула, Валянцін Мураўёў, нахінуўшыся, шаптаў нешта на вуха палкоўніку Зіглінгу. Той цікавіўся, здавалася, тым, што гаворыць украінскі русафіл, больш, чымся тым, што адбывалася на залі. Ізноў падняўся шум. Колькі афіцэраў з беларускай групы ўздыхнула з палёгкай, пачуўшы Мікулавы словы. Украінцы выглядалі збянтэжанымі, а расейцы шумелі найбольш, паглядаючы на Зіглінга й Мураўёва. Перакладчык коратка пераклаў Зіглінгу сказанае Мікулам.

— Как меншость! Ха-ха-ха! — пачуўшы апошнія Мікулавы словы, зарагатаў старэйшы вусаты маскаль — падпалкоўнік, што стаяў побач акна ў групе вышэйшых чынамі афіцэраў. — Да позвольте, господа офицеры, — прадаўжаў ён з сарказмам, — кому же этот молодой господин хочет очки втирать?!

— Где же ваши белорусские офицеры? Их большинство! Хэ-хэ, дураков шукают, что ли...

— Да зачем им офицера. И без них обойдутся... Хэ-хэ-хэ... — засмяўся яшчэ нехта іншы ў натоўпе расейцаў.

— Афіцэраў у нас на пачатак стане. А па-другое, ёсць вунь афіцэрская школа — дзвесце чалавек. Вось і будуць афіцэры.

— Молокососы! Погодите, пока научатся...

— Да не довольно ли с него?! — убіўся ў гутарку ізноў той вусаты падпалкоўнік, што знаходзіўся пры акне. — Валька! — звярнуўся ён беспасярэдне да Мураўёва. — Ты чего там зеваешь? Наведи порядок!

Капітан Мікула, заўважыўшы, што справа йдзе ў дрэнны бок, з усхваляваннем і ўжо маласкрыванай злосцю, голасна сказаў, звяртаючыся проста да Зіглінга:

— Спадар палкоўнік, гавару вам, што мы даволі маем маскалёў. Мы ніколі больш не пагодзімся, каб над намі верх трымалі ды намі камандавалі маскалі!

— Садись уже, садись, довольно с тебя! — рэзкім тонам спыніў Мікулу Мураўёў.

Шэф штаба БКА спачатку не верыў сваім вушам. Як быццам апараны варам, упрытомніўшы дзёрзка-зняважлівыя словы Мураўёва, ён акінуў зрокам беларускую групу,

быццам спадзеючыся так патрэбнага ў той час падтрымання. Яно не прыйшло. Мікула, імглістым поглядам абвёўшы залю, зачырванеўшыся, сеў. Што ў тую хвіліну думаў, няцяжка адгадаць. Адно не ведаў, што, калі так рэзка й адважна выступіў супраць расейцаў у абароне сваіх жаўнераў, наважыў аб сваім будучым лёсе.

— Дивизия будет русская! — закончыў з фінальным адценкам у голасе Валянцін Мураўёў.

VI

Школа камандзіраў Беларускае Краёвае Абароны афіцыйна перастала існаваць 28 ліпеня 1944 года — роўна месяц пасля выхаду з Менска й два месяцы пасля ейнага пачатку. Загадам штаба новаарганізаванай 30-й Усходняй (Другой расейскай) дывізіі яна сталася дванаццатай ротай чацвёртага палка. Рэкрутам была выдадзена блакітна-зялёная вопратка, і ў хуткім часе мелі распачацца заняткі над вышкаленнем. Камандаванне ротаю абняў старэйшы векам, сівы, павольны, з двума залатымі зубамі наперадзе, старшы лейтэнант Петрык, а шэфам роты быў назначаны «фольксдойч» Кацынскі.

Вестку аб ліквідацыі афіцэрскае школы кадэты прынялі з вялікім незадавальненнем. Фактычна была гэта толькі фармальнасць — школа ж перастала існаваць ад Менска. Але пакуль усё было плыннае, не надта выразнае, няведанае, дык ставала й месца на пешчанне надзеяў: а мо яшчэ не ўсё страчана, мо школа будзе ўзноўленай, мо капітан Мікула, на якога ўжо кадэты былі прывыклі пакладацца й якога палюбілі, асягне сваё. Маладыя юнакі-патрыёты нават не дадумоўваліся, якой катастрафічнай для беларусаў была сітуацыя ў вярхах. Не ведалі, што быў недахоп арганізаванасці, планавасці — замест іх часценька выступала прыродная, амаль першабытная стыхійнасць. Шэрагі беларускіх афіцэраў былі сціплыя, хісткі элемент, што так ці йнакш на Бацькаўшчыне лічыў сябе беларусамі, тут ужо паказваў іншае аблічча. Сам штаб БКА быў здэзарганізаваны, камандуючы БКА зусім страціў сувязь з сваім заступнікам, а кожны рабіў, што далосся на сваю руку. БЦР была раскіданая, галава не ведала, што рабілі рукі... Аб якой супольнай планавасці дзеяння магла быць мова? Кадэты аб гэтым не ведалі. Тое-сёе дайшло да іхніх вусэй пад час

арганізацыі 30-й дывізіі, але няведама было, ці то былі плёткі, ці праўда. Юнакі, як людзі з асветай, плёткам не давалі вялікай вагі, дык і цяпер з недаверам махнулі рукой. А шкада, што не пацікавіліся бліжэй, не распыталіся, асабліва не праведалі, што сталася ў самога капітана Мікулы. Афіцыйны загад замяняў школу камандзіраў на дванаццатую роту 30-й (Другой расейскай) дывізіі, ды і ўсяго. Што крылася за гэтым — кадэты не ведалі, мусіць, таму, што былі яшчэ занадта зялёнымі. А шкада...

Цэлы апошні тыдзень ліпеня праходзіў пад знакам рэарганізацыі. Было шмат зборак, перапісвалі ўсіх у роце, выдзялялі спецыялістаў — кулямётчыкаў, мінамётчыкаў, розных патрэбных рамеснікаў. Рота зноў зрабіла 25 кіламетраў у паўночна-ўсходнім кірунку і затрымалася ў вёсцы Альшэўка Пустулскага раёна. Размясціліся ў сялянскіх гумнах. У суседняй вёсцы Кзы быў штаб чацвёртага палка.

VII

Пагода пагоршала. Колькі дзён бесперапынна ліў дождж і значна пасцюдзянела. Аднаго дня рэкруты праводзілі страявыя заняткі ў гумнах. Пасля заняткаў, калі Сымон Спарыш ішоў з кухні, несучы ў кацялку суп, хтосьці гукнуў яму збоку:

— Сымон, ідзі, вунь Кастуся Дзежкі бацька прыйшоў.

— Дзежкаў бацька? — спытаў здзіўлены Сымон, і ў ягоным уяўленні мільгануў вобраз спакойнага, разважлівага, жартаўлівага старога, добрага беларускага патрыёта.

Сымон на хаду з'еў суп і накіраваўся ў гумно, дзе быў трэці звяз. Здалёк заўважыў пад згорбленай вярбой тры постаці. Віктар Караткевіч стаяў каля бацькі і сына. Сымон аж жахнуўся: ледзь пазнаў старога Дзежку. Пасівелая кароткая барада пакрывала ўвесь схудзелы твар. Худы, босы, з пасінелымі ад холаду нагамі, апрануты ён быў у нейкія танныя падкасаныя штаны і палатняную світку. З-пад расшпіленай на ўсю шырыню кашулі выглядалі касматыя грудзі. Вочы блішчэлі ад недахопу сну, харчавання і адпачынку.

— Вельмі прыемна бачыць вас на чужыне, — сказаў Сымон, вітаючыся, — дай Бог, каб я дачакаўся такой нагоды, як Кастусь. — Уяўленне Сымонава намалявала постаць свайго бацькі — старога, прыгорбленага, заклапочанага.

Цяжкі боль тузануў за сэрца. Стары Дзежка й Сымон прывіталіся.

— Якім чынам вы сюды з'явіліся? — спытаў юнак.

— А вось тут недалёка едзе наш абоз, недзе ў маёнтку затрымаўся. Дачуўся, што вы тут, і прыйшоў.

— Вельмі рады вас бачыць. Але ж вы й змяніліся. Матка Боская! Вось паглядзі, сын,— гаварыў Сымон да Кастуся,— як выглядае твой бацька на чужыне.

Кастусь моўчкі пазіраў на старога.

— Калі ж вы з Глыбокага выехалі? — пытаўся Сымон.

— З Глыбокага выехалі мы 27 чэрвеня. Усё яшчэ было цэлае. Пасля дайшлі чуткі, што ў панядзелак бальшавікі былі ўжо ў Глыбокім, а мы выехалі ў папярэднюю пятніцу.

— Хто хацеў, той выязджаў. Загадаў на гэта не было.

Навокал старога сабралася грамада хлапцоў. Хутка кішэні яго былі напоўнены махоркай, сухарамі, цыгарэтамі. Віктар аддаў яму сваё афіцэрскае гумовае дажджавое паліто, што купіў яшчэ ў Вільні. З апазданняў старога Дзежкі вынікала, што ў ваколіцы былі беларускія ўцекачы з Глыбоччыны, Наваградчыны й Баранавіччыны. Развітаўшыся з ім, Віктар, Кастусь і Сымон моўчкі пайшлі ў свае гумны. Вобраз схудзелага зморанага старога цяжкім каменем лёг ім на сэрцы. Гэта быў вобраз тысячаў, мо сотняў тысяч уцекачоў-беларусаў, што йшлі й не ведалі куды — худыя, галодныя, абдзёртыя, гаротныя.

Марш у Прусію.

Страйк за «фарфлюктар», Альбрэхтаў

I

Трэцяга жніўня 1944 года прыйшоў загад рыхтавацца ў дарогу. Мелі йсці пехатою каля 150 кіламетраў на поўнач ва Усходнюю Прусію, дзе канцэнтравалася дывізія для вайсковага вышкалення. Назаўтра раніцою а шостаі гадзіне дванаццатая рота пакінула Альшэўку й спалучылася па дарозе з батальёнам. Прайшоўшы Цеханаў, батальён накіраваўся на Млаву. Ішлі больш пехатою, а рэдка ехалі. Дзе была добрая дарога з горкі, там прысядалі на фурманкі й пад'язджалі, хто мог і каму ўдавалася. Сымон ужо колькі разоў шкадаваў свайго маленькага гнядога коніка, якім калісьці ехаў з Менска Камовіч, а пры ім цэлая суполка, ды якога пасля перадалі пад апеку Шуло.

Дзень быў ізноў спякотны. Каля трэцяй гадзіны дванаццатая рота затрымалася на ўзгорку пры дарозе. Фурманкі былі пастаўлены ў адзін шэраг, канюхі таўкліся пры сваіх конях. Адна з фурманак неўзабаве вярнулася ад батальённага харчавога з «фарфлюктарам». Службовы падафіцэр клікаў людзей, каб ішлі браць харчы. Ніхто не варушыўся з месца. Хлопцы стаялі групамі й штосьці абгаворвалі, нярэдка заядла спрачаючыся. Ужо ад некаторага часу заўважылі, што пайкі значна паменшылі без ніякай, як ім здавалася, прычыны. Пастанавілі знайсці прычыны гэтага.

Калі нямецкі харчавы падафіцэр сам яшчэ раз гукнуў, каб ішлі браць і дзяліць харчы, й калі ніхто не паварушыўся — ён збянтэжыўся. Да яго падышлі Кастусь Дзежка й Сымон Спарыш і заявілі, што гавораць ад імя цэлай роты. Выяснілі немцу, што рота адмаўляецца браць харчы аж да таго часу, пакуль не будзе выяснена, чаму паменшылі пайкі. Людзі былі галодныя й на тых пайках, што ім належыліся, а тут яшчэ іх зменшылі. Немец спачатку пачырванеў, пасля, выняўшы з-за пазухі паперку, пачаў выясняць, колькі й чаго належылася на дзённы харчовы паёк. Каля яго хутка з'явіліся Турн і Кацынскі, якія, разведаўшы, у чым справа, адвялі Кастуся й Сымона на бок ды побач паставілі са стрэльбаю вартавога. Два сябры толькі цяпер пабачылі, што справа была надта паважная, што яны былі арыштаваныя, і з нецярплівацю сачылі, што будзе далей, ці падтрымае іх салідарна цэлая рота.

Кацынскі загадаў усім неадкладна сабрацца. Паставіўшы іх у тры шэрагі, сказаў усім тым, што падтрымоўваюць дамаганні, выказаныя двума іхнімі сябрамі харчавому афіцэру, адысці тры крокі наперад і пяць направа. Рота адышла на вызначаную «фольксдойчам» адлегласць. Толькі Мулага й Жук засталіся на месцы. Два чалавекі з паўтары сотні выламаліся з агульнай салідарнасці.

Кацынскі стаяў і думаў. Гэтага ён ніяк не спадзяваўся. Бачыў, што справа тут паважная, бо за выняткам двух недалугаў (аб іх будзе мова пасля) усе былыя кадэты выступілі заадно. Кацынскаму, пэўна ж, выдавалася, што выступіць толькі адзін ці другі дзесятак чалавек. У такім выпадку арыштаваных можна будзе абвінаваціць у падбухторванні да бунту цэлага аддзела і, згодна ваеннага права, застрэліць тут жа на вачах ва ўсіх. З другога боку — прызнацца немцам, што яны давалі людзям меншыя пайкі толькі таму, што іх абкрадалі, таксама было цяжка. А калі й не прызнацца, дык усё ж хлопцы не дурныя, яны й самі аб гэтым ведалі. Гаворка ішла пра сам факт пацверджання гэтага немцамі.

Кацынскі ізноў паставіў роту на месца ды абяцаў, што разгледзіць іхнюю скаргу, праверыць, як яно ёсць з пайкамі ў харчовага падафіцэра. Ён звольніў Кастуся й Сымона з-пад арышту, загадаў усім разысціся ды браць харчы. Хутка пайкі былі падзеленыя, і ўсе з нецяярплівасцю чакалі заўтрашняга дня. Цікава было пабачыць, што прынес страйк за «фарфлюктар».

Назаўтра кожны з роты атрымаў больш хлеба, па адной кансерве мяса на тры дні й іншае. Ужо чаго-чаго, а мяса рэкруты даўно не бачылі. Значыцца, смеласць і салідарнасць аплаціліся. Ад гэнага часу раз назаўсёды перасталі давяраць немцам, бо вось самі ж былі змушаныя прызнацца, што з'яўляюцца зладзеямі.

Усе хвалілі за адвагу Кастуся Дзежку й Сымона Спарыша, ды проста здзекаваліся з двух рэнегатаў — Жука й Мулагі. Рота больш, чым дагэтуль, сталася адной цэласцю, скансалідаваным арганізмам, які пазнаў, што ў змаганні за сваё існаванне й правы павінен палягаць толькі на свае сілы.

II

Калі даводзілася праходзіць праз горад, калона маршыравала роўным прыгожым жаўнерскім крокам, нягледзячы на вялікую фізічную знямогу. Чысценькі, зялёны, абкружаны возерам гарадок Дойчэ Эйлаў, каля самай паўдзённай мяжы Усходняй Прусіі, ветліва ўсміхаўся ў цёплых праменнях сонца, што ўжо кацілася зусім на захад, калі даўгая расцягнутая калона забубнела сотнямі жаўнерскіх і конскіх падковаў на яго вуліцах.

Наперадзе йшла рота, утвораная з былой паліцыі, пераважна ўкраінцаў. Калі мінула невялікі мост і ўзышла на роўную вуліцу, жыдзенькі тэнар прышчаватага казачка-ўкраінца голасна зацягнуў «Чапаева».

— А мы што? — пачулася злоснае ў перадавых шэрагах дванацатай. — Гэта яшчэ маюць нам праклятым «Чапаевам» галаву дурыць?

— Давайце іх перакрычаць!

Кацынскі, што ехаў пры чале роты на самакаце, не браў увагі на гутаркі.

— Што за ідэя — перакрычаць? Спявайма па-людску!

— Дудкевіч, зачынай!

— Давайце там, зачынайце! — данеслася і з хваста.

— Мы бойкая моладзь, арлы маладыя, — пачаў не надта яшчэ смела спераду голас, але тут больш сотні паспяшыла яму на дапамогу.

За намі нядоля братоў,

Ў душах нашых шчырых ідэі святыя,

А ў жылах крывіцкая кроў.

Падраўняліся крокі, выпрасталася, мінуўшы мосцік, калона, і, здавалася, з усёй моцы паўтары сотні глотак стараліся сапраўды заглушыць «Чапаева». Але гэта не было так проста, як магло выглядаць. Спяваючы «Бойкую моладзь» ці пасля «Першы звяз», рэкруты з былой афіцэрскай школы БКА выяўлялі й сваю нянавісьць да бальшавіцкага Чапаева й пагарду да спевакоў-паліцаяў. Шмат хто з іх думаў і рабіў адно, служыў іншаму, а песні, запазычаныя ад ненавіснага ўсяму чалавецтву ворага, цягнуў і спяваў па ўсёй Еўропе. Быў гэта не першы выпадак песеннага змагання з паліцаямі, а разам з тым і змагання з усім бальшавіцкім, чужым, наносным, рэнегацкім. Таму й не дзіва, што й гэтым разам «Бойкая моладзь» і «Першы звяз» гучалі прыгажэй і ямчэй, чым «Чапаеў», і ўжо некаторыя з той, «чапаеўскай», калоны агля-

даліся ў кірунку патрыётаў-беларусаў з незадаваленнем. Жыхары ж горада з цікавасцю пазіралі на калону і прыслухоўваліся да песеннага канцэрта. Ці хто з іх ведаў, што ў гэты момант першы раз між іхніх вуліцаў і будынкаў разлягалася тут жа побач і адначасова песня ўжо недалёкай будучыні акупанта й песні стагоддзямі крыўджанага й прыгнятанага гэным жа акупантам народа...

III

Пасля ўсяночнага марша, каля гадзіны чацвёртай над раніцай батальён прыйшоў у вялікую вёску Альбрэхтаў, дзе й размясціўся. Дванаццатай роце была адведзена вялікая пуны. Рэкруты ўлягліся спаць на леташняй саломе, намошчанай навокал каля сцен. Толькі канюхі са сваімі фурманкамі затрымаліся ў іншым гумне.

Вёска Альбрэхтаў, як і тысячы іншых прускіх вёсак, мела высланую гладкімі камянямі вуліцу, свой «гастгаўз» (у дадзеным выпадку «Рэшкэ гастгаўз»), сваю стараватую мураваную лютэранскую святыню з вялікім пляцам каля яе, школу, дзе размясціліся таксама нашы жаўнеры, ну і ясна — колькі дзесяткаў гаспадарак.

Вёска Альбрэхтаў, пэўна ж, мела сваю гісторыю й традыцыі, мо й свой характэрны дыялект і сваіх баб-плётак ды наогул усё, што складае вясковае жыццё. Гэтымі дэталямі новапрыбылыя жаўнеры не цікавіліся, а каб і цікавіліся, дык што з таго? Час ім на тое не пазваляў. Затое іх абыходзіла ўсё, што беспасярэдна адносілася да іх, а да гэтага ў самую першую чаргу належалі дачыненні да іх прускіх баўэраў і наогул мясцовых немцаў. Трэба ж не забывацца, што першы раз у сваім жыцці апынуліся яны ў нямецкай вёсцы й тут мелі сустрэцца з карэннымі жыхарамі, што не насілі вайсковых мундзіраў.

Гэтак, у самы першы дзень побыту ў Альбрэхтаў, калі была зробленая зборка, звязовы Турн яшчэ раз, адно з шмат большым націскам паўтарыў і прыпомніў тое шнайдараўскае «кайн Русланд», што ім так ужо ўелася ў памяць. Турн сказаў, што яны ўжо цяпер знаходзяцца ў Нямецчыне, што Нямецчына гэта не Расея і што ўсіх рэчаў, якія можна там — у Расеі, тут нельга рабіць. Пад гэтым разумеў, што ў Расеі можна красці, можа, й забіваць, а тут — у Нямецчыне, усяго гэтага рабіць нельга. Не адзін з юнакоў пачырванеў ад

злосці, яшчэ раз слухаючы тую знявагу. Але што ж зробіш?

Калі малы Лабуня, неяк ідучы па вуліцы, кінуў вокам на яблыкi, што сваім цяжарам згіналі сукі шматлікіх дрэваў у садзе аднаго баўэра, то навокал, адкуль ні вазьміся, сабралася група малых падросткаў-немцаў, што махалі кулакамі й пагражалі яму, быццам злодзею. Відаць, дзеці былі ўжо навучаныя старэйшымі. Беларусы адразу заўважылі, што, дзе б яны ні павярнуліся, ці то на вуліцы, ці ў загуменні, іх сачыла не адна пара вачэй — быццам разбойнікаў ці зладзюгаў, якім ніяк нельга было давяраць. Ясна, што такія «добрасуседскія» дачыненні выклікалі з свайго боку й негатыўнае стаўленне беларусаў да немцаў. Варожасць да сваіх афіцэраў і падафіцэраў, што нарадзілася пад Варшавай ці яшчэ раней, цяпер паглыбілася і ўгрунтавалася ў сэрцах маладых беларускіх патрыётаў пры сутычцы з прусакамі.

Ужо на другі дзень немалая частка роты пайшла на вясковы пляц на страявыя заняткі, а іншым было загадана йсці да баўэраў на працу. Сымон і Віктар пайшлі касіць жыта да гаспадара, у якога затрымалася рота. Ішло цяжкавата. Папершае, яны былі амаль галодныя. Кожны касец ведае, што на чорнай каве й кавалку хлеба надта не накосіш. Нязручныя цяжкія нямецкія косы з крывымі касавідламі ніяк не спрыялі працы. На далонях хутка падняліся чырвоныя, набеглыя крывёю мазалі. Разам з Сымонам і Віктарам працаваў на полі паляк, што служыў у баўэра ўжо пяць год. Ён, разгаварыўшыся, наракаў на немцаў і свой дрэнны лёс. Каля абедняе пары касцы зусім аслаблі. Калі вярнуліся на абед, Турн спытаў:

— Ну, як працавалася? Не ляніліся?

— Працавалася так сабе. З пустым жыватом надта ж цяжка касіць, — адказаў Сымон.

— Як гэта? — насупіўся звязовы. — Што, ты раніцай не атрымаў кавы ці хлеба не маеш?

— Я піў каву, але на вадзічцы надта не накосіш. Цвярдзейшым чым-небудзь на такую працу пасілкавацца трэба.

— Альфонс! — клікнуў гаспадара звязовы Штык, што быў прыкамандзіраваны да роты ў вёсцы. — Гэтыя два пойдучь да цябе на абед.

Баўэр быў ужо выхіліў галаву цераз адкрытае акно й сам, мусіць, хацеў клікаць работнікаў на абед.

— Спарыш! — гукнуў Сымона Турн. — Аддай каму свой кацялок, каб прынёс тваю абеднюю порцыю зупы, вечарам з'ясі.

Абед у немца складаўся з кавалачка мяса, аблітага сосам, тоўчанай жменькі бульбы, тоненькай скібачкі хлеба й кубка маслянкі. Умясціўшы той скупы абед у жываце ды яшчэ наверх уплёўшы порцыю гарохавае зупы, прынесенай з жаўнерскае кухні, Сымон і Віктар зусім нядрэнна падсілкаваліся. Пасля паўдня зноў пайшлі ў поле вязаць снапы. Працавалі паволі, шмат гаварылі, але не стаялі. Дзень быў спякотны, ды надта й перапрацоўвацца не было для каго. Пад вечар прыйшоў гаспадар і, агледзеўшы звязаныя снапы, сказаў, што малавата зрабілі й каб ішлі дадому. Было тое незадоўга перад канцом працы, й хлопцы здагадаліся, што прусак адсылае іх загадзя, каб не даць вячэры. Віктар з Сымонам, вярнуўшыся, заселі з іншымі сябрамі гуляць у «ачко» і так прагулялі той час да вечара. Даводзілася ім працаваць яшчэ пару дзён у таго Рэшкэ, што меў гасподу. Калі хлопцы прыйшлі на абед, гаспадар — пузаценькі пяцідзесяцігадовы падсівелы немец, загадаў мыцца ў хляве, а пасля казаў яшчэ звязіць дровы. Юнакі моцна пакрыўдзіліся й сакавіта лаяліся, ідучы дадому.

IV

Яшчэ на Бацькаўшчыне давялося Сымону аднойчы пазнаёміцца з адным беларусам, што меў прэтэнзіі быць пісьменнікам, ды і сапраўды тое-сёе пісаў і там-сям друкаваўся. За часоў нямецкае акупацыі працаваў нейкім малым канторшчыкам пры генеральным камісарыяце, дзе й сталаваўся. Гэта быў, сціпла гаворачы, немафіл. У кожным нямецкім учынку бачыў штось асаблівае, вартае наследавання. Здаецца, што й сапраўды ўважаў немцаў за вышэйшую расу «гэрэнфольк». Сымон быў перакананы, што нават і самога сябе той пісьменнік уважаў за істоту, якая немцам далёка не раўня.

— Ты паглядзі на немцаў вунь, — гаварыў неяк Сымону пісьменнік, — вось дык культурны народ. Гэта ці бачыў хто! Хаджу на абед у сталоўку генеральнага камісарыята. Дык што ты думаеш? Не толькі чысценька з талерак ядуць, што ніводнай макулінкі не марнуюць, але ўжо калі йдзе аб хлеб, дык, глядзіш — і ўчарашнія чорствыя скарыначкі падчысцяць ды яшчэ й крошачкі пазбіраюць. Вось гэта дык культура! Гэта дык народ!

Сымону пазней часценька прыгадваліся тыя словы. Мо й

трэба з пашанаю адносіцца да эканомнасці й ашчаднасці,— думаў Сымон,— ды часамі не толькі варта, але прост-на-праст неабходна. Адно калі йшла гаворка пра тую пісьменнікаву заўвагу адносна немцаў, дык Сымон дабачваўся там і нечага іншага. Будучы ў Прусіі, заўважыў ненармальную нямецкую скупасць. Адна рэч, калі казаць пра нямецкую скупасць у дачыненні да чужых, але ж яна, скупасць гэтая, не абмяжоўвалася толькі чужымі, абымаючы ўсіх — у тым ліку й сваіх нямецкіх жаўнераў. Ніколі, прыкладна, не давялося Сымону бачыць, каб нейкі нямецкі баўэр пачаставаў ці хаця б даў што-небудзь свайму нямецкаму жаўнеру. Тут вайсковыя не хадзілі так па вёсках, жабруючы й просячы: «Матка, яйка, матка, шпэк», як гэта рабілі ў Беларусі.

Праўда, былі розныя гітлераўскія строгія правы аб падатках, усё ў кожнага баўэра было правэрана й падлічана — і жывёла, і маёмасць, і цэлы дабытак. Але ж тое было і ў Беларусі, куды ў большай меры эксплуатаванай акупантам.

Як ужо тыя акупанты ні душылі бедных беларускіх сялян, якім ужо не ставала самім не толькі хлеба, а часамі й бульбы. У найцяжэйшыя ваенныя часы беларусам ніяк нельга было раўняцца да прускіх баўэраў. І зноў у Сымонавай памяці ўваскрасала доўгая, здавалася, бясконцая, худая, абарваная калона шкілетаў — палонных з Чырвонае Арміі. Калона мінае Сымонавую вёску. Сялянкі, панабіраўшы ў пелены што было ў хаце пад рукою — скарынкі ці акрайцы хлеба, вараную бульбу, выходзяць да дарогі й шпурляюць яду ў калону. Чуваць крыкі палонных, яны кідаюцца кучамі на яду, смерць косіць бедных людзей жалеззем з нямецкіх аўтаматаў.

Беларусы, самі бедныя, абрабаваныя, ледзь не жабракі, дзяліліся з беднымі людзьмі апошнімі кавалкамі хлеба, а хто й таго ўжо не меў — бульбінай. І ці зрабілі б гэтак нямецкія баўэры? Сымон быў перакананы, што не. Гэта — народ без душы, без спачування.

З гэткага параўнання прыходзіла юнаку ў галаву думка, што народ ягоны быў адным з найлепшых, найбольш гасцінных, спагадных у бядзе. Меў вялікае, гуманнае, поўнае хрысціянскае любові сэрца. Яно абымала польмем кахання не толькі сваіх родных дзяцей — беларусаў. Войны паказалі, што нават жаўнер акупанта, калі ён быў галодны й папрасіў у беларускага селяніна кавалак хлеба, дый ці толькі хлеба, ніколі не адыходзіў ад дзвярэй з пустымі рукамі. І магчыма, што беларускі народ якраз за такую сваю дабрату так шмат

пацярпеў на працягу цэлае гісторыі ад іншых. Мо ён быў зашмат даверлівы, занадта добры, цераз меру спагадны.

Нараканні прускіх баўэраў, што быццам беларусы іх аб'ядаюць, а не едуць на фронт, былі зусім недарэчныя. Папершае, жаўнеры хадзілі паўгалодныя. Ужо як тады будзе на фронце, думаў ці адзін з іх, калі тут, дзе павінны быць нармальныя даставы, даводзіцца галадаваць. Па-другое, калі вы хочаце, каб вас баранілі, разважалі беларусы, дык хаця накарміць галодных выпадала б. Іншыя, у злосці на немцаў, кідаліся ў крайнасці.

— Чакайце, вы, швабы! — пагражалі немцам. — Хоць не з нашых рук, але дастанеце вы хутка. Вам бальшавікі пакажуць, дзе ракі зімуюць!

V

У кожнай сям'і — гаворыць народная мудрасць — бывае паршывая авечка. Знайшлася адна і ў дванаццатай роце. Даўно заўважылі сябры, што Курэц меў зладзейскія прывычкі. Гэта быў чарнявы, вастраносы, з зялёнымі вачыма, слабой інтэлігентнасці хлапчук. Ужо ці раз бачылі, як ён то там то сям, бывае, якую малапатрэбную рэч у кішэню суне. Мо яна й ніколі яму не прыйдзе ва ўжытак, але ўсё ж сцібне, от так — толькі з прывычкі. Дык і не дзіва, што ў Альбрэхтаў адзін ці другі ў роце заўважыў: глядзі, як Курэц вунь носам водзіць. Ужо ці не наважыў ён там што налева зрабіць...

І калі здарылася гісторыя з гуркамі, то ўсе адразу падазравалі Курца, хоць не шмат хто ў яго тыя гуркі бачыў.

Было гэтак. У баўэра, у якога рота затрымалася ў пуні, на панадворку, тут жа каля вуліцы й калодзеся, раслі гуркі. Гэта быў малы, трохкутны, абгароджаны частаколам, лапik. Ведама, як немец выкарыстоўвае кожную пядзю зямлі. Тут жа й выгадна было, не трэба здалёк ваду на паліўку прыносіць — адразу каля студні. Усе былі заўважылі тыя гуркі, што, як парсюкі, ляжалі на малых лешках. Уночы звычайна стаяў тут жа вартавы. Гэтак было і ў тую ноч, калі гуркі прапалі. Раніцою некаторыя з немалым здзіўленнем пабачылі, што бальшыня гуркоў знікла мінулае ночы, а на лехах засталіся сляды панабіваных цвікамі падноскоў вайсковых чаравікаў ды паломанае каліўе.

Як жа тут знойдзеш злодзея? Вартавыя нічога не бачылі

(і як жа маглі не бачыць?!), ніхто да пакражы не прызнаваўся. Колькі ні рабіў скандалу баўэр, колькі ні муштраваў цэлую роту нямецкі падафіцэр, ніхто пра гуркі нічога не ведаў. Ды і з самой роты, ясна, бальшыня нічога не ведала, а тыя, што ведалі, маўчалі.

— Няхай сабе, калі ў нас і ёсць злодзей, дык ён наш. Нашто дазваляць немцам, каб каралі яго,— меркавалі некаторыя. Гэта былі ўголас выказаныя думкі бальшыні роты.

Як і раней, пры страйку за «фарфлюктарам», рота выказала поўную салідарнасць. Няхай і шмат хто думаў пра Курца, былі ж і такія, што ведалі дый разам спажывалі, але ніхто не паказаў пальцам. Колькі ж за гэта прыйшлося ўсім, падаючы й падымаючыся, пабегаць па полі, колькі немцу давялося дзерці глотку. Злодзея так і не выкрылі.

Пасля нейкае нядзелі побыту ў Альбрэхтаў прыйшла ў адзел вестка, што цэлая трыццатая дывізія будзе перакінутая ў Францыю. Аддзелы ад'язджалі чаргова, ладуючыся на цягнік на станцыі Розенберг. Неяк аднойчы пад вечар прыйшоў у дванаццатую роту загад падрыхтавацца да ад'езду. Рыхтаваліся дацямна й чакалі. Позна вечарам загад быў адкліканы. Яшчэ чатыры дні затрымаліся на месцы.

VI

Зараз на загуменні на скошаным жытнішчы адбываліся заняткі. Гэта былі самыя элементарныя вайсковыя практыкаванні. Вучылі маршыраваць роўным крокам, паварочвацца, салютаваць, трымаць у розных позах зброю. Звычайна заняткі праводзіў нямецкі звязовы Штык. Каманда ўжывалася нямецкая, а не беларуская — як у Менску, і не ўсе добра цямілі нямецкую мову. Звычайна перакладчыкам служыў Вечка, высокі чарнявы худы хлапец з-пад Баранавічаў. Штык дзяліў роту на звязы, даваў беларускім звязовым інструкцыі, каб праводзілі тыя самыя практыкаванні ў сваіх звязах, а сам хадзіў і наглядаў. Амаль кожны дзень з роты выдзялялі каля пяці чалавек, якія пасылаліся на працу да нямецкіх сялян.

Часценька заняткі ў роце праводзіў шэф Кацынскі. Выпадае пазнаёміцца з ім крышку бліжэй. Гэта быў «фольксдойч» (фактычна паляк) з Быдгошчы. Гаспадарчы падафіцэр дванаццатае роты сяржант Грамыка служыў разам з ім у

польскіх уланах у Грудзэндзу, дзе Кацынскі адбыў 18 гадоў. Лёгка было заўважыць у яго вайсковыя ўхваткі. Шэф насіў боты з кароценькімі халяўкамі і нагадваў, як здавалася Сымону, то жолуд, завостраны зверху, то, іншым разам, растапыраны камель зношанай мятлы. Мо да гэтага крыху спрычыняліся адтапыраныя нізы мундзіра, востры вялікі нос ці нават і тая ўланская, вельмі характэрная хада. Росту Кацынскі быў высокага. Падоўжаны твар быў спераду закончаны даўгім шылаватым носам. Шпарка й злосна пазіраючы на ўсе бакі, верцячыся навокал, быццам тыя свярдзёлкі, бегалі несупынна маленькія вочы. Цяжка было разрозніць, ці Кацынскі смяяўся, ці моршчыўся ад злосці. А мова! Што гэта за мова! Калі пачынаў камандаваць, то вусны яго плявалі несупынным ручаём словаў нямецкіх, польскіх і чыста мазурскіх.

Бывала зранку, пасля снадання, службовы зробіць зборку ўсёй роты і паставіць у тры шэрагі. Кацынскі стаіць водаль і прыглядаецца. Прыняўшы ад падафіцэра рапарт, фельдфебель пачынае:

— Achtung! Gerade aus! Równaj, równaj! Tam, psiakrew, bzusek do tytu! Jesce, jesce! Verfluchte Mensch, wieviel mal muss ich sagen?!*

Калі той, што не схаваў жылот — «bzusek do tytu», не звярнуў належнае ўвагі на «фольксдойчавы» словы, Кацынскі падб'ягаў да вінаватага рэкрута, браў абедзвюма рукамі яго спераду за плечы ды правым каленам з усёй сілы пхнуў у жылот. Ясна, пхнуў ён не шкадуючы, так што гаспадару жывата ўжо не хацелася высоўвацца задалёка наперад круглай часткай свайго тулава.

Калі пасля сакавітае лаянкі Кацынскі выраўняе ўсе тры шэрагі і калі побач няма старшага лейтэнанта камандзіра роты Петрыка, ён ідзе павольна перад фронтам і прыглядаецца да кожнага паасобку. Барані Божа, калі ў цябе незашпілены гузік або брудныя чаравікі. Ой і дастанеца ж! Звычайна спаганяў усю злосць на Мулагу.

Бывае ж амаль у кожнай роце адзін найбольш нехайны й недалужны, а з прычыны гэтага — звычайна «казёл адпушчэння». Гэткі знайшоўся і ў дванацатай. Мулага быў ці не найбольшы за ўсіх ростам. Здавалася, што ён слаба панаваў над часткамі свайго цела. Не было агульнай каар-

* Увага! Раўняйся, раўняйся! Там, пся крэў, жылот назад! Яшчэ, яшчэ! Колькі я павінен табе таўчы?! (ням. і польск.)

дынацыі, гармоніі. Хадзіў, быццам складаны з кавалкаў. Дый ці толькі хадзіў. Усё рабіў не так, як належылася маладому й рухаваму хлапцу.

— Вы ведаеце што? — жартаваў адзін з сяброў. — Сёння прачнуўся я й гляджу: Мулагаў азадак ужо стаіць на варце, а галава яшчэ спіць.

Мулага хутка стаўся пасмешышчам роты. Што б ні рабіў, усё выходзіла быццам не сваімі рукамі. Калі й гаварыў, то здавалася, што язык адмаўляўся яго слухаць. І найбольш караны быў за сваю павольнасць. У той час, калі ўсе ўжо паснедаюць, апрануцца, пачысцяцца й павыходзяць на зборку, Мулага яшчэ толькі канчае есці. Не тое што многа любіў есці, калі было што, бо й росту быў вялікага й патрабаваў, але надта ж паволі варушыў пры ядзе сківіцамі. Здаралася, што прыбяжыць на зборку з выпушчанай наверх ніжняй кашуляй або без аднае ці дзвюх брызентавых халявак, якімі абкручваліся й зашпільваліся каля чаравікаў ніжнія канцы нагавіцаў.

Спыніцца «фольксдойч» перад Мулагам і ўвесь, пачырванейшы, як бурак, аж анямее ад злосці.

— Mulaha! — раўне на ўсю глотку фельдфебель. — Verfluchte Mensch! Hast du keine Zeit Ordnung zu machen? Відзіш там то дзеўко? — пакажа Кацынскі пальцам на суседняе дрэўца. — Forwärts maarsch! — Мулага бяжыць памаленьку. — Lauf, lauf, Mensch! Schnell, schnell!* — раве ўслед Кацынскі, Мулага паскорыць крок.

— Hinlegen!** — загадвае шэф. Мулага падае.

— Auf!*** — камандуе фельдфебель. Мулага падымаецца.

— Hinlegen! Auf! Hinlegen! Auf! Links marsch! Schnell, schnell! Hinlegen! Auf! Zurück marsch! Hinlegen! Auf!****

Каманды Кацынскага — падаць і падымацца на бягу — так хутка чаргуюцца, што Мулага не ўспее легчы, як ужо мусіць уставаць. Фельдфебель наўмысля накіруе рэкрута ў якую брудную лужыну ці каўдобіну. Спачатку ўся рота прыглядаецца гэнаму каранню Мулагі з насмешкамі й задавленнем. Паволі смех сціхае, й на шматлікіх тварах з'яўляецца цень сімпатыі да адсталлага сябра. Нікому не падабаюц-

* Мулага! Ах ты, пракляты! Няма часу навесці парадак? Наперад марш! Гэй ты! Бяжы, бяжы! Хутчэй, хутчэй! (ням.)

** Кладзіся! (ням.)

*** Падымайся! (ням.)

**** Кладзіся! Падымайся! Кладзіся! Падымайся! Налева! Хутчэй, хутчэй! Кладзіся! Падымайся! Назад марш! Кладзіся! Падымайся! (ням.)

ца здзекі «фольксдойча» Кацынскага, якога ў роце ніхто не любіў.

Пасля такой муштры Кацынскі звычайна пашле змучанага, спочанага, зусім забруджанага ў гразь Мулагу ў гаспадарскі панадворак з загадам вычысціцца й з'явіцца назад, быццам нованароджанаму, за дзесяць хвілін. У такім кароткім часе загад выканаць немагчыма. Калі Мулага спозніцца, атрымае другую кару, іншага характару. Адылі ніякія кары Мулагу не памагалі. Назаўтра паўтаралася тое самае, што было сёння. Дык і не дзіва, што насмешкі над адсталым сябрам з боку самых нават надаедлівых прыеліся. Паступова пачыналі ўважаць нармальнымі ўсе Мулагавы ненармальнасці.

VII

Аднойчы вечарам Віктар Караткевіч і Бука, вярнуўшыся з працы ад баўэра, голасна хваліліся ўсім, хто хацеў слухаць, што яны сёння надта добра наеліся.

— Калі б так кармілі,— гаварылі абое,— то без ніякіх цырымоніяў згадзіліся б быць у немцаў парабкамі да канца вайны.

Хлопцы, папрыносіўшы з кухні чорную каву, пасядалі ў пуні кожны ля сваіх клункаў і пасцеляў ды браліся за вячэру. Заяву Букі й Віктара прынялі па-рознаму.

— Гэта вы казалі, што гатовы быць парабкамі? — здзіўлена папытаў Сымон.— Дзіўлюся. Я ведаю, што, пакуль трымаю ў руках стрэльбу, датуль буду чалавекам. А як пакіну, тады хто ведае...

— Праўду Спарыш кажа,— падтрымаў Сымона Шытко.— У сённяшні час стрэльбы кідаць няварта.

Прысутныя паволі ажывіліся. Пачуліся з усіх бакоў галасы. У спрэчцы вырозніваліся тры групы: адны падтрымлівалі Сымона, другія баранілі Буку, якога падтрымліваў Халляўка, рэдка адзываліся Каранькевіч і Будрэвіч. Трэцяя група спачатку маўчала.

— Гаворыце вы шмат усе,— пачуўся голас прадстаўніка трэцяй групы Качановіча,— але што з таго, калі мала робіце...

— А што ж рабіць, па-твойму?

— Ты, спартсмен, можаш пакінуць свае дурныя абзацы, бо нікому яны не патрэбныя,— упікнуў нехта Качановіча.

Чаму яго называлі спартсменам — няведама. Мо таму, што быў высокі ды вельмі рухавы.

— Але чаму вы, хлопцы, як галодныя, — бараніўся Бука, — чаму вы тады гэтага не скажаце? Чаму тады кожны з вас вурчыць і злуецца? Чаму ты, Спарыш, тады не з'ясі сваёй стрэльбы замест хлеба?

Некаторыя засмяліся.

— Думкі аб стрэльбе тады, пэўна, у галаву не прыходзяць, — працягваў Бука. — Цяпер дык вы ўсе гаворыце, усе Спарыша падтрымліваеце, а тады дык не адзін кажа, што гатоў мундзір скінуць і за хлеб працаваць.

— Трэба й зброя, й хлеб, — сцвердзіў Каханчык. — Возьмем хаця б сабе такі прыклад, няхай і гістарычны. Як Напалеон стаяў у Альпах ды жаўнеры яго галадалі, яны ж не пакінулі зброі й не пайшлі зарабляць на хлеб. Напалеон сказаў: вунь хлеб, ідзеце й заваюйце. Яны пайшлі й завалялі.

Гутаркі на гэтую тэму цягнуліся доўга, бо аж да гадзіны адзінацатай вечара. Шмат было й дзяцінна-наіўнага й проста недарэчнага ў іх. Нехта ўспомніў і тое, што ўсе ўжо іх пакінулі (пад гэным «усе» разумелася перадусім Беларуская цэнтральная рада) і што справа была кепская, бо без правадыра можна лёгка загінуць.

— Правадыр сярод нас знойдзеца, — запэўніў Жылякоўскі.

— Мы цяпер, хлопцы, ваюем якраз так, як калісьці палякі йшлі разам з Напалеонам, — укінуў сваё Віктар.

— А ты, Караткевіч, лепш маўчаў бы, бо ты свайго голасу не маеш, — накінуўся на яго Бука. — Цягнеш то за адных, то за другіх. Ваяка гэтакі знайшоўся. Ваюем, кажа. Дзе ж гэта ты ваюеш, браце шаноўны? Вунь, каб пачуў порах, то нябось як тая мыш пад мятлу ўцякаў бы.

У канцы ўжо ніхто не падтрымліваў Букі.

— Як гэта, хлопцы, Бука мог быць у Крывічах асветным афіцэрам? Гэта ж трагедыя была, — смяўся з яго Сымон. — Куды б гэта ён завёў і чаго навучыў бы тых людзей? Падумайце ж толькі. Вось дзе б цярапела Беларусь!

Будучы ў Альбрэхтаў, Кастусю Дзежку яшчэ раз давялося сустрэць свайго бацьку. Валачыўся ён пры абозе ўцекачоў, што ехаў у Розенберг. Абоз складаўся са сваякоў людзей, што служылі ў войску. Стары Дзежка яшчэ больш пастарэў за гэты час. Вось што раскажаў ён Кастусю й сябрам:

— Калі ехалі мы праз вёскі Прусіі, немцы адносіліся

да нас вельмі дрэнна. Глядзелі на нас, як на людзей ніжэйшых, свіней якіх. Заходжу аднойчы ў хату і прашу вады. Вунь ідзі,— паказвае мне баба помпу на панадворку. А чым жа,— пытаюся,— піць? Рукой, кажа. Ну й злосць жа мяне ўзяла. Проста-напраста лічыць нас за жывёлу. Што я тады раблю? Як прыезджаю дзе ў вёску ці ў горад, адразу здымаю кашулю й б'ю вошы. Гэта ім за кару. Няхай прыглядаюцца.

Хлопцы зарагаталі.

— Цяпер жа сітуацыя паправілася,— закончыў стары Дзежка,— едзем у Розенберг, а там нас будуць вызначаць на працу да гаспадароў.

23 жніўня 1944 года аддзел пакінуў Альбрэхтаў і накіраваўся ў Розенберг, каб заладоўвацца на цягнік дзеля паездкі ў Францыю.

Падарожжа ў Францыю

I

Нехта недзе зрабіў вялікую памылку, загадаўшы перакінуць трыццатую дывізію з Усходняй Прусіі ў Францыю. Можна, пасля асоба ці асобы, адказныя за тое, і плявалі сабе ў бароды за такія промахі, калі пабачылі, да чаго тое прывяло. Ды было позна. Мо да пастановы спрычыніліся пэўныя меркаванні, але калі такія яны былі, то, пэўна ж, яны не палягалі на разліку на найбольшую баёвую выдайнасць дывізіі ў будучыні. Хіба ж немцы не ведалі, што для жаўнераў трыццатае дывізіі — беларусаў, украінцаў, расейцаў і палякаў, найбольш небяспечным ворагам быў бальшавізм? Хіба ж яны не прадугледжвалі, што ў змаганні з Чырвонай Арміяй мала каторы з іх дастаўся б жыццём у бальшавіцкія рукі?

Людзі, што пазналі й добра адчулі панаванне Сталіна, мелі ўсе прычыны на свеце, каб змагацца супраць бальшавікоў да апошняга патрона, нават ведаючы, што на другім баку могуць быць іхнія браты, нявышкаленыя й сілай загнаныя ў савецкія шэрагі. Адылі ў іх не было ніводнае прычыны, каб змагацца супраць заходніх хаўруснікаў. Хіба ж за нямецкі чэрствы хлеб і той «фарфлюктар», хіба ж за спалення немцамі вёскі, гвалчаных жанчын, за бацькоў, старых і дзяцей? Не, ніводнай прычыны да змагання з заходнімі хаўруснікамі ў іх не было. Таму й дзіўным выдаваўся загад, паводле якога дывізія была накіраваная ў Францыю.

Не ўсе жаўнеры адразу й поўнасцю ўсведамлілі, што загад гэны быў быццам Богам пасланым збаўленнем. Мо некаторыя й ніколі таго не спасцераглі, хаця, як чытач пазней пабачыць, амаль усе скарысталі пасля з нагоды, каб апынуцца на другім баку, дастацца ў вольны свет. Дый чаму ж было не скарыстаць?

II

Эшалон, на які заладаваліся аддзелы 4-га палка, мінуўшы Торунь, Франкфурт-над-Одрай, праязджаў праз паўднёвыя прадмесці Берліна. Тут першы раз на чыгуначнай станцыі была супрацьлятунская трывога. Зараз жа ўсе цяжкія пакідалі станцыю, не так як у Вільні — дзе чакалі на непрыяцельскія бомбы.

На чыгунцы сустракаліся работнікі з Усходу. Жаўнеры, праязджаючы, кідалі ім цыгарэты, на якія тыя прагна накідваліся. Усходнія работнікі часта відаць былі і на палях. Ці ў адным месцы жанчыны зграбалі й збіралі рукамі жытнія каласкі. Немцы стараліся не пакінуць на полі на змарнаванне ніводнага зярнятка. Паабапал чыгункі там-сям тырчэлі рэдкія сасновыя лясы, а спрактыкаванае сялянскае вока адразу заўважыла, што бедныя ўраджаі далі ў гэтым годзе пясчаныя глебы Саксоніі. На другі дзень пад вечар, мінуўшы Вітэнберг, цягнік на даўжэйшы час затрымаўся ў Ляйпцыгу.

Сымон быў прыдзелены да батальённай кухні. Мусіў дапільнаваць, каб былі дровы, вада, каб на час была распаленая кухня, ды наогул быў на загадах у кухара Вальтэра. Каля Сымона тоўкся й Віктар. Абодва размясціліся на адной з каламажак, што стаялі на адкрытых платформах. Верх зацягнулі маскавальнымі палаткамі, званымі «пляндэкамі», пазатыкалі ўсе дзіркі й шчэлкі з пярэдняга боку, каб не прадзьмуваў вецер, а ў сярэдзіне ўладзілі ненайгоршы мярлог. Тут жа збоку была й кухня, якую Сымон даглядаў, а Віктар тое-сёе памагаў.

Кухар Вальтэр — гэта сярэдняга веку карлаваты немец, які, як сам хваліўся, перад вайной працаваў дзесь у рэстаране. Мо ён і не працаваў у ніякім рэстаране, бо, каб зварыць якую вайсковую гароховую зупу, не трэба было шмат умець, але ж калі кухар Вальтэр гаварыў сваім жаўнерам, што некалі працаваў у рэстаране, дык тады й няўдалая зупа нават лепш смакавала, бо Вальтэр як-ніяк быў прафесіянальным кухарам, што дадала смаку. Мо Вальтэр быў кухарам проста таму, што ўсе пазіцыі ў трыццатай дывізіі, дзе варыліся ці раздаваліся харчы, былі абсаджаныя немцамі — гэта таксама магчыма. Хто там надта ўваходзіў у такія дробязі. Галоўнае, што Вальтэр варыў, а як варыў, дык гэта ўжо зусім іншая справа. Галодная кішка ўсё стравіць.

Дык хлопцы й прывыклі да Вальтэра, часценька гаварылі й жартавалі з ім. І кухар сам быў, здавалася, нядрэнны чалавек, на нікога не гаркаў і часцей усміхаўся, чым хмыліўся, што, як вядома, было рэдкасцю сярод вайсковых немцаў. Гэтак і пад час пастою цягніка ў Ляйпцыгу каля Вальтэра сабралася група хлапцоў. Гутарылі аб паляках.

Кухар цвердзіў, што палякі — гэта зусім не народ, што яны не маюць ніякай Бацькаўшчыны, што як тая скула сядзяць на нямецкім баку. Даводзіў, што палякі паўсталі толькі пасля 1918 года на нямецкіх землях. Адным словам, гавя-

рыў аб паляках так, як мог гаварыць аб іх кожны немецшавініст. Ад Вальтэра хлопцы даведаліся, што восьмага жніўня палякі распачалі ў Варшаве паўстанне, што ад немцаў моцна дасталося ім у скуру і што Варшава цяпер зусім зруйнаваная. Паводле кухара, палякі распачалі паўстанне, надзеючыся на хуткую падтрымку бальшавікоў, каб захапіць уладу ў свае рукі.

Нямецкі стары чыгуначнік апавядаў, што дзесьці наперадзе была чыгуначная катастрофа — стукнуліся два цягнікі — і таму гэтаму эшалону давялося так доўга чакаць. Чыгуначнік папрасіў у Вальтэра закурыць і скардзіўся, што ў Нямеччыне цяпер вельмі цяжка з куравам. На месяц даводзілася скурваць не больш чым адну пачку махоркі.

На наступны дзень ехалі праз Ваймар, Эрфурт і Айзэнах у кірунку на Франкфурт-над-Майнам. Учарашні манатонны краявід замяніўся ўзгоркамі, далінамі, густа пакрытымі садамі. Каля кожнай дарогі цяжка звісалі пад вагою пладоў сукі садовых дрэваў. Месты Турынгіі танулі ў зеленыя садоў і таполяў. Кідаліся ў вочы спічастыя гатыцкія святыні, чырвоныя чарапічныя дахі будынкаў, кветкі пры дамах, дагледжаныя агародчыкі. Усё гэта тварыла нязмерна прыгожы малюнак прыроды Турынгіі. Яна ўсміхалася цёпламу жнівеньскаму сонцу, натхняла чалавека жыццём, радасцю і хараством, быццам тысячамі галасоў старалася запырэчыць, што вунь не так далёка — на ўсіх канцах гітлераўскае імперыі — пануе смерць і знішчэнне.

III

У Герстунгене цягнік коратка затрымаўся. З правага боку, на суседнім чыгуначным палотнішчы, стаяў эшалон з варшаўскімі ўцекачамі. Гэта былі пераважна старыя й маладыя жанчыны ды дзеці. На схудзелых тварах утрываліся цяжкі адпячатак вайны. Цярпелі з голаду. У кожны таварны вагон было ўпакавана па 50 чалавек. Хлопцы даведаліся, што пакінулі яны Прагу й Варшаву ў мінулую нядзелю. Уцекачы пацвердзілі весткі, што места было поўнасьцю зруйнаванае й спаленае. Але змаганне паўстанцаў прадаўжалася. Немцы вывозілі ўсіх, хто трапляўся ім пад рукі.

Сымон аж жажнуўся, прыглядаючыся да руінаў Франкфурта-над-Майнам. Як вокам сягнуць па правым баку чыгункі калісь быў вялізны горад — сяння там засталіся

папялішчы. Толькі высокая, ведамая па ўсім свеце франк-
 фурцкая гатыцкая катэдра, як быццам той помнік над магі-
 лай, стаяла цэлай. Высокай спічастай вежай, нібыта паль-
 цам, паказвала яна ў неба, можа, хочучы звярнуць увагу
 Нябеснага Валадара на тья спустошанні й смерць, што ад-
 бываліся ў зямным пекле.

Бліжэй, побач самой чыгункі, не было руінаў. Тут уся
 зямля была падзеленая на маленькія лапікі, што зеляніліся
 агароднінай. На кожным кавалачку стаяла маленькая буд-
 ка, дзе, пэўна ж, гаспадары трымалі свае агародніцкія пры-
 лады, а мо й самі бавілі які час. Толькі ў адным такім ага-
 родчыку заўважыў Сымон згорбленага старога, што корпаў-
 ся з матыкай між градак. Наогул людзей нідзе не было ві-
 даць. Ці ж Франкфурт сапраўды замяніўся ў могільнік?

IV

- Спарыш! Спарыш! Уставай! — пачуў Сымон праз сон.
- Чаго?
- Пара хлапцоў будзіць, каб кухню дагледзелі.
- Добра, ужо зараз.

Сымон выкарабкаўся паволі з свайго мярлогу на кала-
 мажцы й абтрасаў салому, што там-сям папрыставала да
 вопраткі. Гэта клікаў яго службовы падафіцэр Гуць.

— Ку-у-ка-а-ры-ку-у-у-у-у,— пачулася тоненькім го-
 ласам.

— Цікава, якога пеўніка спеў мы чуем, — голасна думаў,
 пацягваючыся, Сымон. — Можа, французскага? Як вы дума-
 еце, спадар Гуць?

- Хутчэй усяго што французскага, — адказаў той.

Сымон разбудзіў хлапцоў, якім чарга была даглядаць за
 кухняй, заспанымі вачыма паглядзеў на ахутаныя імглою да-
 мы нейкага горада ды зноў палез у цёплы яшчэ мярлог. Але
 ўжо больш не мог спаць. Паволі пачалі прачынацца навокал.
 Па голаснай гутарцы хлапцоў з суседняга вагона дадумаўся,
 што нехта з іх зрабіў ужо экскурсію ў бліжэйшы сад і на
 ўвесь голас хваліў смачныя спелыя яблыкі. Быў гэта голас
 самага выдатнага «садоўніка» Курца.

«Садоўнік» у гэты момант меў, пэўна ж, шмат сяброў, бо
 чуваць было, як не адзін прасіў яго, каб падзяліўся здабы-
 чай.

Калі Сымон, па некаторым часе, ізноў выкарабкаўся з

фурманкі, пабачыў навокал сябе вялікі паўразбураны горад. З левага боку чыгункі ляжаў густа зрыты бомбамі могільнік, там-сям тырчэлі павыкіданыя наверх косці, пахіліліся на бакі або зусім паваліліся надмагільныя помнікі.

— Нават і мерцвякам супакою не даюць. Вось дык шэльмы, — вурчаў сам да сябе Сымон.

Побач цягніка работнікі папраўлялі пашкоджаныя бамбардзіроўкай шляхі чыгунак. Далей на левым баку відаць былі шматлікія коміны фабрыкаў. Там жа высілася ў праменнях узыходзячага сонца вострая высокая вежа святыні. Гэта быў Штрасбург — Эльзас, паводле таго ж кухара Вальтэра — усё яшчэ Нямецчына.

Ізноў рушыў цягнік і мкнуў проста на поўдзень. Побач чыгункі раскінуліся паласатыя шырокія палеткі, найчасцей засаджаныя кукурузай, засеяныя пшаніцай, радзей бульбай, а найбольш — з садовымі дрэвамі й вінаграднікамі. Направа сонца залаціла вяршыні Вагезаў. Прыгожа ў іхніх падножжах раскінуліся шматлікія вёскі. Раўніна — быццам стол. Сымон заўважыў, праязджаючы праз станцыі, што людзі з выгляду былі тут нейкія іншыя, не зусім мо такія, як немцы, дык прыйшоў да выснаву, што, пэўна, ці не французы.

А гадзіне дзiesiąтай раніцы праехалі праз Кольмар, апаўдні мінулі Мюльхаўзен і адтуль накіраваліся на захад.

Цягнік даўжэйшы час стаяў перад семафорам станцыі Альткірх. З бліжэйшага доміка жанчына вынесла поўную кашолку спелых яблык. Колішнія паліцаі, быццам тыгры, напалі на здабычу. Паналадоўвалі сабе поўныя кішэні, так што тым, якія на колькі хвілін падаспелі пазней, не засталася нічога. Жанчына стаяла побач і, усміхаючыся, прыглядалася, як паліцаі душыліся за яблыкамі. Пабегла ў хату і зноў вярнулася з поўным кошыкам, ва ўзнагароду, што пабачыла тую самую штурханіну.

Пад вечар, каля гадзіны шостаі, цягнік прыехаў у Бэльфорт, першы, нават паводле кухара Вальтэра, ужо зусім французскі горад. І мо таму, што ўязджалі ў Францыю, перад прыездам яшчэ кожны жаўнер атрымаў па шэсцьдзсят штук патронаў да стрэльбы.

— Ну, братка, цяпер ужо й дадзём! Трымайцеся, французы! — жартаваў адзін, пакуючы амуніцыю ў патранташы.

Колькі ўжо даводзілася хлапцам бачыць разбураных і знішчаных гарадоў, але пабачыўшы руіны Бэльфорта, яны аж жажнуліся. Места так было ўсеяна ямамі ад бомбаў, што,

здавалася б, не знайшоў між імі цэлага няўшкоджанага лапіка, каб чалавеку льга было сесці. Станцыі ў горадзе не было. Нават чыгунка й тая праходзіла па зусім свежым насыпе. Паперакульваныя паравозы, вагоны, абгарэлыя руіны будынкаў, уся дашчэнтэ ўзараная бомбамі зямля — вось гэта быў вобраз Бэльфорта, што кінуўся новапрыезджым у вочы.

Яшчэ таго самага вечара, праехаўшы чарапашным ходам колькі кіламетраў, цягнік затрымаўся ў малой мясцовасці. На станцыі транспарт стаяў каля дзвюх гадзінаў, пасля адышоў крыху назад і затрымаўся сярод поля нанач. Навокал была пастаўлена моцная варта. Тлумачылі гэта тым, што ноччу ехаць было нельга з прычыны вялікай небяспекі з боку французскіх партызанаў, званых макісамі.

Раніцою (а гэта была нядзеля) Сымон, прачнуўшыся, памыўся ў суседняй рэчцы і памог нанасіць у кухню вады. У гэны час з захаду надышоў ваенны транспарт, што затрымаўся побач. Гэта быў адзел з трыццатае дывізіі, які, паводле апавяданняў, даехаў быў на нейкіх 70 кіламетраў да нармандскага фронту, як раптам атрымаў загад вяртацца назад.

Шмат чаго апавядалі паязджане. Паводле іх, у Францыі становішча было кепскае з прычыны сільнай, узмоцненай хаўруснікамі партызанкі. Нейкая казацкая вайсковая адзінка пайшла на ліквідацыю макісаў у гарах і сама была зусім зліквідаваная. У другім месцы — апавядалі далей — адзін транспарт з трыццатай дывізіі спыніўся нанач блізка нейкай станцыі. Там чыгунка праходзіла праз адкрыты тунель, вышыня якога дасягала месцамі дзесяці метраў, мераючы ад узроўню чыгуначных рэек. Ноччу наляцелі амерыканскія самалёты й так закідалі эшалон бомбамі, што жывымі выйшла адтуль усяго дзесяць чалавек.

Цікава, хто так дакладна падлічыў гэную дзiesiąтку. Відаць, што перапалох меў вялікія вочы, а плеткары — надта ж даўгія языкі й нядрэннае ўяўленне. Лішнім было б сумлявацца, аднак, што ў гэных апавяданнях была доза праўды. Вайна тут, як відаць, не абмяжоўвалася толькі да асноўнага фронту. Фронт быў і ззаду, як і ў Беларусі, дык і трэба было быць падрыхтаванаму на найгоршае, на ўсякія неспадзеўкі.

Хлопцы з дванаццатай роты сустрэлі ў гэным транспарце Мельніка, што калісьці быў пры школе камандзіраў БКА, а цяпер — у трэцім батальёне. Ён застаўся ў чыне афіцэра. Мельнік апавядаў, што ў іхнім батальёне, як і ў першым,

кожная рота мела беларускага й нямецкага афіцэра. Не адзін з дванаццатай роты пытаўся сябе, чаму яны не мелі свайго афіцэра. І ўжо каму як каму, але іхняй жа роце, колішняй афіцэрскай школе, трэба было б мець беларускага камандзіра. І, відаць, было тое зусім не прыпадковым. Мо гэта мсціліся на іх цяпер за тую салідарнасць, выказаную аднойчы так дружна і ўдала пры страйку за харчы, а іншым разам — пасля пакрадзеных у прускага баўэра агуркоў. Хто ж мог ведаць...

У нядзелю днём давялося нашым хлапцам бліжэй пазнаёміцца з французамі. Побач чыгункі з правага боку працякала невялікая плыткая рэчка. Дзень быў спякотны й парны. Шмат хто пайшоў купацца. Каля паўдня пазыходзілася шмат французаў, старых і маладых, хлапцоў і дзяўчат. Хоць ніхто не ведаў мовы, там-сям бачныя былі ўсмешкі, размахванне рук, пры дапамозе якіх тлумачылася тое, чаго не змог язык. Кінулася новапрыехаўшым у вочы й смеласць дзяўчат. Дзе б вы бачылі ў Беларусі, каб узрослыя дзяўчаты так вольна і проста без ніякага сораму прыходзілі туды, дзе купаліся жаўнеры? А тут жа во былі побач, усялякіх выглядаў і ростаў. Што ж, калі языка не было. Нават і самы галоўны фліртаўнік Кастусь Дзежка стаяў бязрадным.

Безансон — Вальдагон

I

Раннімі гадзінамі 28 жніўня 1944 года жыхары французскага горада Безансон, што ляжыць на паўночна-заходніх схілах Альпаў, з вялікім зацікаўленнем прыглядаліся да даўгой калоны войск, што, пакінуўшы чыгуначную станцыю, пасоўвалася вуліцамі ва ўсходнім кірунку. Жыхары Безансона бачылі вайсковыя мундзіры, пэўна ж, не першы раз, і сам факт таго, што ў горадзе з'явілася новае войска, не спрычыніўся б да вялікага зацікаўлення ім. Адно, што гэтае войска, усё пяхотнае, выдавалася ім зусім іншым, чымся тое, што бачылі дагэтуль. Найбольш цікавасці выклікала не самая людская калона, але тое, што цягнулася ў хвасце за ёю: маленькія ў параўнанні з мясцовымі конікі, што хуткім дробненькім крокам цягнулі такія ж малыя каламажкі з падвойнымі аглоблямі й дугамі. Французам найбольш дзіўнымі выдаліся тыя дугі — бачылі іх першы раз у жыцці. І чатырохколавыя вазы пабудаваныя былі зусім інакш, чым іхнія, французскія, але ўжо ж гэныя малыя конікі сваёй пародай ніяк не маглі быць сваякамі іхнім французскім цяжкім цяглавым коням.

Дык і не дзіва тады, што амаль усе аддавалі асноўную ўвагу коннаму абозу. Ён быў прадметам гутарак і пераважна насмешак. Апошнія плылі не толькі на адрас саміх вайскоўцаў і іх фурманак, што йшлі ў гэным часе па вуліцы, але і на адрас «бошаў» — немцаў. І як жа было не смяцца з будаўнікоў «новай Еўропы», якія даваяваліся да таго, што паклікалі на дапамогу аддзелы, якія так выразна рэпрэзентаваліся перад варожым насельніцтвам такім выдатна-своеасаблівым транспартам? Хутка прыйдзе ім канец — так, напэўна, заключылі французы свае выснавы з тых назіранняў.

Вестка пра гэтае дзіўнае войска хутка разляцелася па Безансоне й суседніх вёсках, найперш тых, што ляжалі побач шашы ў Вальдагон. Спыніўшыся на часовы адпачынак у наступнай за горадам вёсцы, жаўнеры заглянулі ў шматлікія крамы. Тыя, што ўжо нейкім чынам прыдбалі франкі, накінуліся на віно. Крамнікі надта неахвотна бралі ў заплату нямецкія маркі. Дый чаму ж мелі б браць? Яны зусім справядліва варажылі, што дні нямецкага

панавання былі палічаныя. А пасля — што ты будзеш рабіць з маркамі?

Не адзін крамнік успеў ужо распытацца й даведацца, дарма што жаўнеры не ведалі французскае мовы, пра іхную нацыянальнасць.

— Нон алеман? — пытаўся крамнік, паказваючы пальцам на прысутнага жаўнера. Той па нейкім часе здагадваўся, што, мусіць, пытаюцца, якой ён нацыянальнасці.

— Но, нон алеман, — адказваў. — Я — белорусьен, рус блянк, — тлумачыў.

— Рус блянк? — ківаў з цікавасці галавой крамнік.

Хто ведае, ці не думаў, што жаўнеры гэтыя былі белымі расейцамі, у адрозненне ад чырвоных. Пасля мо ў галаве ягонай узніклі іншыя, звязаныя з гэным пытаннем, на якім не ўдалося б здабыць ад гэтых людзей адказу.

— Шпрэхэн зі дойч? — пытаўся крамніка жаўнер.

Француз з запярэчаннем ківаў галавой, што па-нямецку не разумее. На гэтым звычайна гутарка канчалася. Жаўнер паказваў пальцам на паліцы тое, што хацеў купіць, з цяжкасцю дагадваўся аб цане, ізноў жа паклікаючы на дапамогу рукі, і, заплаціўшы, выходзіў.

II

Асфальтавая, добра дагледжаная шаша вілася па гарах і ўзгорках, часта раздзяляючы падгорныя зараснікі й лясы, месцамі рэжучы горныя скалы. Прадугледжваючы магчымасці нечаканае засадкі з боку партызанаў, была выдзеленая й высланая на фронт калоны пярэдняга старожа ў сіле адной дружыны. Яна йшла са зброяй нападковае. Заўсёды трымалася на адлегласці зрокавага кантакту з галоўнай калонай. Такая ж самая старожа замыкала калону ззаду. Хоць войска было больш двух батальёнаў і непраўдападобным магло здавацца, што французы кінуцца ў ясны дзень на змаганне з такой сілаю, меры асцярожнасці былі нармальнымі ў чужой непрыяцельскай тэрыторыі.

Конікам, асабліва ўзбіраючыся пад горы, даводзілася цяжкавата. Наогул падарожжа было вольнае й маруднае. Дакучала спякота. Дарога пуставала. Рэдка праедзе ў заходнім кірунку вайсковая аўтамашына.

Першую ноч пасля Безансона аддзел затрымаўся пры дарозе на чыстым полі. Ноччу разбудзіў жаўнераў густы

лівень. Спалі пад наскора пабудаванымі палаткамі. Кожны меў трохкутны густы й непрамакальны кавалак матэрыялу, званы «пляндэкай», або проста маскіроўкай. Па самай сярэдзіне яе была прарэзаная падоўжаная адтуліна, у якую ўсоўвалася галава ў выпадку, калі маскіроўка апраналася. Канцы ж зашпільваліся навокал каля пояса. Калі трэба было пабудаваць палатку, чатыры жаўнеры складалі свае трыкутнікі-маскіроўкі, прымацоўвалі ніжнія канцы матузамі да паўбіваных у зямлю калочкаў, і было гатовае «памяшканне», дзе, хоць у цеснаце, магло памясціцца чатыры ўдзельнікі. Дый спаць было цяплей. Трэба прызнаць, што выдумаў гэныя маскіроўкі нехта надта практычны, бо служылі яны дзвюм мэтам: для апранання й для аховы ад ападаў у часе адпачынкаў.

Жаўнеры трыццатае дывізіі з вялікай цікавасцю прыглядаліся да французскіх гарадоў і вёсак. Найбольш дзіўным выдалася ім вялікая колькасць гандлёвых рэкламных шыльдаў. У Беларусі гэтулькі не было. Цэлыя франты крамаў былі размалёваны й пазавешаны рэкламамі. Рэдка дзе пуставаў кавалак сцяны. Сымону яшчэ раней, прыкладам, вельмі дзіўным выдаўся нейкі вялікі надпіс, што займаў цэлую сцяну сялянскай пуні ў прыдарожнай ферме. Гэтая рэклама была б проста дзівам у Беларусі. У тым знадворным выглядзе краіны жаўнеры й бачылі найперш асноўную розніцу між Францыяй і іхняй Бацькаўшчынай.

Хлопцаў з дванаццатай роты апанавала нейкая абыякавасць. Рэдка былі чуваць гутаркі. Калі дзе пад час маршу пры дарозе напаткалася яблыня, абкідвалі яе з усіх бакоў палкамі й хутка падбіралі ападкі. Немцы не глядзелі скаса й не крычалі ўжо, што тут «кайн Руслянд».

III

На другі дзень пад вечар аддзел прыйшоў у мясцовасць Вальдагон і затрымаўся на адпачынак у бараках. Быў тут вялікі й выгадны вайсковы абоз, прыгожа распланаваны на плоскай падгорнай раўніне. Відаць было, што не быў ён на скорую руку пабудаваны вайною, а, мабыць, раней.

Было тут і некалькі кухняў, і сталовых, і заля са сцэнаю, дзе, пэўна, некалі забаўлялі вайскавікоў мастацкія гурткі, і лазні, і маса розных будынкаў, што служылі складамі, і наогул усё неабходнае для вайсковага жыцця. Проста на

поўнач ад вайсковага абозу знаходзіўся вялікі кавалак поля для вайсковых шкаленняў. Там былі стрэльбішчы й палі практыкаванняў, плошчаю мо на пяцьдзсят квадратных кіламетраў.

Дванаццатая рота размясцілася ў двух суседніх бараках. З вялікім задавальненнем некаторыя заўважылі, што на жалезных ложках былі свежапанапіханыя сеннікі. Ці адзін ужо, кінуўшы збоку сваю зброю й вайсковыя клункі, з вялікай насалодай выпрастаўся на пасцелі, адчуваючы прыемную мяккасць сена. Прыемнасць трывала каротка. Прышоў загад, што ўсе без вынятку неадкладна павінны здаць усю амуніцыю. Гэткі незвычайны загад зацікавіў не аднаго. Пачаліся адразу здагадкі й распыты. І няведама дакладна, хто й адкуль прынёс тую вестку, мо нават яна раней яшчэ трапіла ў адзел, што затрымаўся цяпер у Вальдагоне, — цяжка было ўстанавіць. Адно, што калі немцы загадалі здаць амуніцыю, дык тут жа адразу знайшлося й паясненне: адзелы з трыццатае дывізіі ў шматлікіх месцах і нярэдка масава пераходзілі ў горы да французскіх макісаў. Паясненне было зусім рацыянальнае. Усе адразу паверылі.

Характэрнай была настойлівасць немцаў, каб ніхто не пакінуў пры сабе ніводнага патрона. Мусілі здаць якраз па шэсцьдзсят штук, колькі былі раней атрымалі. Бяда была тым, што па дарозе згубілі адзін ці пару патронаў. Як жа ты давядзеш немцу, што згубіў?

Загад аб здачы амуніцыі лішні раз пацвердзіў, што немцы не давяралі беларусам. Каму было малавата довадаў да гэтага часу, той цяпер канчаткова пераканаўся. Думкі аб уцёках у горы да макісаў былі ўжо ў некаторых юнакоў з дванаццатае роты й раней, амаль з першага дня прыезду ў Францыю. Цяпер жа, калі прыходзілі з усіх куткоў чуткі, што беларускія адзелы пераходзілі да французаў, з'явіўся штуршок, падахвочанне, прыйшла й смеласць. Ідэі пачалі крышталізавацца. Быў грунт для здзяйснення задуманага. Хіба ж тыя колькі дзсяткаў нямецкіх афіцэраў ды пад-афіцэраў маглі стаць перашкодай пры зрэалізаванні плана? Асноўнае — трэба было здабыцца на тую смеласць, упланаваць, а там ужо неяк пойдзе.

IV

Даўно сціх шум у бараку. Людзі, што ўжо два месяцы не спалі пад страхою будынка, акамянелі моцным сном. Некаторыя працяжна храплі. Толькі Сымон зусім не спаў. У галаве маячыліся розныя думкі, уражанні, успаміны. Перш за ўсё прыгадаў, што гэта быў вечар 29 жніўня — роўна два месяцы з таго часу, калі афіцэрская школа пакінула Менск.

Вось ён і цяпер бачыць сябе, як мерыць крокамі менскі запылены брук. Плечы давіць цяжкі жаўнерскі хатуль, едкі пыл душыць горла. Ён, Сымон Спарыш, пакідае за сабою сэрца Беларусі — Менск. Уся істота моўчкі пратэстуе супраць такога нечаканага гвалту. Ён усхваляваны. Ногі быццам адмаўляюцца ступаць наперад. Маршыруе маўклівы, апусціўшы галаву. Як жа выразна нарысаваўся ў памяці ягонай гэты момант, той памятны нешчаслівы дзень! Дзе гэта ён спыніцца? Ці ў той абяцанай Турнам Горадні?

Ажно вось прайшло роўна два месяцы, й за гэты час ліхі лёс закінуў яго з сябрамі за тысячы кіламетраў ад дарагой радзімы, на другі канец Еўропы, аж у негасцінныя французскія Альпы. Чаго тут апынуўся? Што тут мае рабіць? Ваяваць? За каго? Ягоная ж Бацькаўшчына й так ужо страчаная. Вораг даўно вунь здзекуецца над гаротным народам. Пакінуў адзін, пайшоў другі, а гвалт і здзекі надалей прадаўжаюцца. Толькі змяніліся крываваыя катнія рукі. Значыцца, ужо страціў усё найдаражэйшае — Бацькаўшчыну й сям'ю. Адно засталася свая галава. І як бы тады было, калі б і гэта апошняе давялося траціць? Ці мае ваяваць за немцаў супраць французаў, што таксама, як і беларусы, цярпелі пад панаваннем нялюдскага акупанта? Тое ж было б запярэчаннем усялякай логікі. Адносна гэтага не было ніякіх сумлеваў. Ён даўно размежаваў ворагаў ад прыяцеляў. Бунтарны дух ніяк не мог пагадзіцца, што мусіць выконваць загады тых, якіх ненавідзеў. Неяк прыйшлі на памяць радкі верша, што ўлажыў некалі, будучы шчэ ў Вільні:

Павесім немцаў на вяроўку
І скуру пасмамі здзяром,
А бальшавіцкаму звяругу
Сякерай голаў адсячом.

Сымон і раней не думаў вешаць усіх немцаў, адно тых, што здзекаваліся над ягоным народам, самых асноўных

гітлераўскіх катаў, што палілі беларускія вёскі, жанчын, дзяцей. Дый вершык той злажыўся ў яго зусім без ніякіх разумовых намаганняў, а проста спрычынены быў мо аж надмерным патрыятызмам і нянавісцю да ўсіх ворагаў Бацькаўшчыны, перадусім бальшавікоў і гітлераўцаў.

Вось і цяпер гэны вершык прыгадаўся. Як там ужо будзе з вешаннем немцаў, думаў Сымон, але ж у горы да французскіх партызанаў то скаблянучь можна. Ёсць усе магчымасці. Дык і чаму ж не скарыстаць? І Сымон аж заварушыўся на пасцелі ад такой новай, маласпадзяванай думкі. Крыху здзівіўся, чаму гэта раней такая добрая ідэя не прыйшла. Але ж і цяпер яшчэ не позна. Там трэба будзе з тым-сім пагаварыць, супольна абмеркаваць. А мо й не толькі ў яго аднаго такая думка ёсць, мо і ў каго іншага? Дык тады мо й разам? Варта падумаць больш глыбей, абмеркаваць усе «за» і «супраць», як кажуць. Гэта ж бо такія важны жыццёвы крок меў бы быць. Дый не толькі важны, але й небяспечны. Асабліва ж небяспечны. Крыху рызыкаўна, бо й краіна чужая ды няведамая. Але якая ж іншая магчымасць ратунку? Жыццё ж належыць да адважных і сільных духам.

Прыгадалася Сымону, што да гэтага часу ані ён, ані сябры ягоныя — ніхто не даваў вайсковае прысягі. Спарыш не ўважаў прысягу, як некаторыя іншыя, за чыстую фармальнасць. Прысяга для яго была таксама нечым большым, чымся ўрачыстая дэкларатыўнасць. Яна абазначала поўнае адданне, без рэзерву, без павароту, усяе свае духовай й фізічнае істоты на службу Бацькаўшчыне, народу. Магло пасля прыйсці Бог ведае што — раз дадзеная прысяга для Сымона была б святым правам і абавязкам на цэлае жыццё.

Лежачы ў Вальдагонне ў баракі на пасцелі, Сымон пастанавіў злажыць прысягу на вернасць Бацькаўшчыне. Лічыў, што час і месца зусім не горшае, чымся якое іншае. Дагэтуль — дарма што пайшоў у беларускую армію — ніхто не парупіўся з яго й пару сотняў іншых сяброў узяць прысягі. Тут жа чалавек стаяў на парозе няведамага, цёмнага, небяспечнага. Хто ведае, што можа стацца, куды лёс закіне. Што б у будучыні з ім, Сымонам, ні здарылася, якія б ні давялося рабіць фармальнасці, куды б ні давялося трапіць — няхай Бог і Бацькаўшчына ведае, што ягоная ўрачыстая прысяга ёсць святым словам, абавязкам, вежаю дарожнай, якая будзе накіроўваць яго ў будучыні.

«Няхай Бог усемагутны будзе мне сведкам,— шапталі ў цемнаце вусны,— дарагая мая Бацькаўшчына, што на ўсё жыццё прысягаю служыць Табе й толькі Табе. Колькі ў мяне стане сіл, здольнасцяў, здароўя — усё аддам для Твайго добра. Прысягаю на светлую памяць пакойнай маткі маёй, на нявінную кроў маіх суродзічаў, на памяць загінуўшых незлічоных нашых змагароў за лепшую долю, што верным застануся Табе аж да смерці. Калі б я сведама адрокся тут прырэчанага — няхай мяне пакарае Бог. Сведкамі гэтаму ёсць маё сэрца й сам Усемагутны».

Аж слёзы пакаціліся з вачэй, Сымон так сябе ўзрушыў, так усхваляваўся, што толькі цяпер, пасля дання волі сэрцу й душы, пасля прысягі, супакоіўся. Незадоўга ўжо спаў моцным і спакойным сном.

V

Раніцою, пасля скупага снадання й атрымання ўсёй, учора здадзенай, амуніцыі назад, даўгая шэра-зялёная калона накіравалася проста на поўнач. Дзень быў сонечны й душны. Маршыравалі павольна. Пераначаваўшы па дарозе яшчэ адну ноч, на другі дзень дайшлі да рэчкі Дуб, што плыла лагчынай, з абодвух бакоў абмежаванай гарамі. Войска павярнула шашой на ўсход. Сымон цэлы час ішоў моўчкі і ўсё песціў тую неспадзяваную думку аб уцёках у горы, што ўчора так раптоўна стрэліла яму ў галаву.

— Што ж ты так нос павесіў, быццам бы бацьку ў магілу пахаваў? — пачуў бас каля левага вуха. Гэта быў Віктар.

— Ведаеш, я й сам думаў з табой парадзіцца, але раней пастанавіў яшчэ перадумаць і абмеркаваць. Таму й нос, як ты кажаш, павесіў. Ці не варта было б смаргануць нам у горы?

— Як гэта ў горы? — здзівіўся той.

— Звычайна.— Сымон азірнуўся навокал, ці хто не прыслухоўваецца.

— Да французскіх партызанаў,— дакончыў амаль шэптам.

Віктар не выказаў здзіўлення. Добрых некалькі хвілін ішоў побач, нічога не адказваючы, ды, здавалася, перажоўваў такую новую ідэю.

— Га? Што ты думаеш? — перапытаў Сымон.

— Цяжка так адразу сказаць. Там няведама, дзе й да каго трапіш, мовы французскай не знаеш... Ды хто яго ведае. Надта ж рызыкаўна.

— Я ведаю, што рызыкаўна. Небяспека вялікая як з боку адных, так і другіх. Але падумай, як жа тут далей быць? Паўгалодныя цэлы час жывём. Пачакаўшы ж, пакуль прыйдзе фронт, у такое пекла трапіш, што сам Бог ведае, як удацца ўцалець. А выжыць трэба было б за ўсялякую цану. Не за таўстапузых швабаў, а за сваю Бацькаўшчыну мы йшлі ваяваць.

— Гэта лішнім і гаварыць... Ведаю, што ваяваць няма за каго. Можа, й варта было б уцячы. Толькі трэба было б абдумаць, як гэта зрабіць...

— Дык вось давай і абдумаем.

— А як ты думаеш уцякаць — нам дваім ці ўсім гуртам?

— Лепш было б усім гуртам, гэта ясна. Калі б пасля дзе й трапілася небяспека, дык лягчэй было б. Ды каб і да французаў цэлая сіла людзей прыйшла, дык больш лічыліся б. А то пару чалавек — чорт ведае каму можна ў рукі папасціся.

— Трэба лічыць на ўсё, нават на самае найгоршае.

— Вось жа пра тое і йдзе. Варта было б пагутарыць з бліжэйшымі хлапцамі й паглядзець, што яны думаюць. Мо хто яшчэ знойдзецца.

Памаўчалі.

— Слухай, — распачаў зноў Сымон, — пад час абедняга перапынку давай парадзімся з Кастусём і некаторымі іншымі. Пабачым, што яны аб гэтым думаюць. Калі ж ніхто не знойдзецца для кампаніі, дык смарганём удвух.

— Няхай будзе й так, — згадзіўся Віктар. — Толькі ж калі б давялося нам удвух, то як і калі гэта зрабіць?

— Няма нічога лягчэйшага. Адышоўся набок у кусцікі, быццам дзеля патрэбы, пачакаў, пакуль усе пяройдуць, а там і гайда...

— Так проста?

— Нічога не можа быць прасцейшага. Немцы нават не заўважаць да наступнай зборкі, а тая будзе ўжо аж надвечар, як затрымаюцца.

VI

Віктар Сянкевіч у апісаны намі час быў юнаком сярэдняга росту, даволі мізэрнага выгляду. Першае ўражанне ад яго складвалася між тым зусім памылковае. Можна было б падумаць, пэўна, што гэта лагодны, добрай натуры чалавек, зусім не здольны на больш паважныя нейкія рэчы. Мо да гэтага спрычынілася ягоная паўдзіцячая ўсмешка ці павольна-лянівая гутарка — цяжка сказаць. Магло здавацца, што перад вамі стаіць зусім яшчэ зялёненькі хлопчык. Тут якраз можна было найбольш памыліцца. Віктар розумам і практыкай быў вельмі даспелы, пранырлівы, вынаходлівы. Меў моцную сілу волі й гарачае патрыятычнае сэрца. Але з Віктарам нам часценька давядзецца бачыцца ў будучыні. Чытач сам яшчэ пераканаецца ў трапнасці нашай характарыстыкі.

Думка аб уцёках, што паўстала пераважна ў Вальдагоне, нарадзілася ў шматлікіх галовах. Некаторыя, схямянуўшыся, разважыўшы з усіх бакоў гэту новую ідэю, спакойненька адлажылі яе ці адсунулі ў нейкі бочны куточак мазгоў, бо былі баязліўцамі й нават голасна перад сабою не асмельваліся прызнацца, што ў іхніх галовах магла паўстаць такая смелая ідэя. Іншыя ж, адразу спасцярогшы новае, ухапіліся за яго й пачалі думаць і дзеяць. Да такіх, акрамя Сымона Спарыша, зусім незалежна ад яго належалі Кастусь Дзежка, Рак, Лабун і Віктар Сянкевіч. Было, ведамая рэч, і шмат іншых, больш пасіўных. Успамінаем прозвішчы чатырох толькі таму, бо яны з'яўляліся афіцыйным, але нелегальным камітэтам уцёкаў, які завязаўся сам сабой ужо ў Вальдагоне. Камітэт гэты, галавою якога фактычна быў Кастусь Дзежка, пастанавіў, пасля шматлікіх гутарак з сябрамі, прыступіць да арганізацыі пераходу на другі бок. Варта тут яшчэ зацеміць, што чытач ужо, без сумлеву, заўважыў, што ў камітэт не ўвайшоў ніводзін беларускі падафіцэр, хоць іх было ў роце чатыры. Адылі ўсе яны былі другараднае, а мо й ніжэйшае якасці. Былыя кадэты хутка спасцераглі, што немцы сведама не далі ў роту нікога з першакласных падафіцэраў беларусаў. Гэтым і тлумачылася, што сярод ініцыятараў уцёкаў іх не было.

Камітэт першым чынам пастанавіў упланаваць месца й час пераходу ды сагітаваць цэлую дванаццатую роту й тыя суседнія роты, якія ўдасца. Былі надзеі на ўдачы ў сваёй роце, асабліва прыгадваючы ранейшую салідарнасць і дружнасць.

Далёка не ўсе сябры згаджаліся на пераход да макісаў. У некаторых не ставала адвагі, іншыя ж не пагаджаліся з планам папярэдняга перастралення немцаў. Найбольш разыходжанню было адносна апошняга. Прадугледзелася, што немцы пры помсце могуць зліквідаваць многа самых перадавых беларусаў, якія застануцца ў іхніх руках. Урэшце, урадзілі немцаў не страляць, толькі асцерагчы, каб устрымаліся з рэпрэсіямі. Таму што людзі не ведалі канкрэтна, дзе яны знаходзіліся, як далёка ад нямецкае мяжы, трэба было неадкладна здабыць інфармацыі. Асабліва важным было ведаць, ці далёка быў ад Нямеччыны аддзел, які пасоўваўся ва ўсходнім кірунку шашой у катлавіне рэчкі Дуб. Трэба было бачыць карту. Камітэт даручыў гэтую справу Віктару Сянкевічу.

Віктар Сянкевіч, што выглядаў надта мізэрна й меў на нагах страшна дакучлівыя мазалі, пажаліўся камандзіру роты Петрыку, што далей ісці не можа. Петрык злітаваўся й папрасіў двух старэйшых афіцэраў, што ехалі на чале калоны ў аўтамабілі, каб узялі «інваліда». Сянкевічу толькі таго й трэба было. Прысеўшы ззаду на аўце, на сваю вялікую пацеху, Віктар спасцярог і карту, што адзін з афіцэраў трымаў на каленях. Адным вокам удалося Сянкевічу заўважыць вызначаную чырвоным алавіком трасу маршу, але дакладней не мог спасцерагчы ні мясцовасцяў, ні нямецкае мяжы. Афіцэры — абодва былі са штаба Зіглінга — амаль забыліся аб існаванні «інваліда». Зірнуўшы на карту, капітан павесіў мапнік на плячо і ўзяўся закурваць. Сянкевіч увесь замяніўся ў вочы. Хутка спасцярог, што калона была блізка нямецкае мяжы (фактычна мяжы Эльзаса), і ўжо на перапынку, калі войска затрымалася на адпачынак, злезшы з аўта, паведаміў Кастусю Дзежку й іншым сябрам камітэта аб выніках разведкі. Было пастаноўлена ўцякаць тае ж ночы, адкінуўшы канчатковы план страляння немцаў. На канчальную пастанову здабыліся ўжо пазна папаўдні.

VII

Пад час абедняга перапынку Сымон і Віктар Караткевіч выявілі сваю думку Кастусю Дзежку. Той пахваліў ідэю, але настойваў, што ўцякаць трэба гуртам. Заўважыў, што думка такая ёсць і ў шматлікіх іншых, але канчаткова зарганізаванага і ўпланаванага нечага яшчэ не было (адбывалася

гэта перад разведкай Віктара Сянкевіча). Іншыя сябры, да якіх звярнуліся Сымон і Віктар Караткевіч, былі зусім ненаважанымі й больш выпыталіся, чымся радзілі.

Мо тутака два нашы героі занадта пагарачыліся. Маглі б пачакаць, больш разнюхаць, разважыць, іншых намовіць. Дый не шмат трэба было каго намаўляць. Камітэт працаваў па звязах, усюды праводзілася агітацыя. Была зроблена сувязь з іншымі ротамі, й там пачалася прапаганда, але, як пасля выявілася, яна не прынесла жаданых вынікаў.

Сымон асабліва падкрэсліваў той факт, што цяпер міналі спрыяльную тэрыторыю, што праходзіў час, які трэба выкарыстаць, і што пасля мо не будзе такой добрай нагоды. Такім чынам Сымон Спарыш і Віктар Караткевіч пастанавілі ўцякаць у той жа дзень удвух пры першай лепшай нагодзе. Сымон меў першы адысціся на левы бок дарогі ў кусты, быццам для патрэбы, перачакаць, пакуль цэлая калона прайдзе, а там ужо — і ў горы. Мясцовасць добра падыходзіла. Горы высокімі скаламі засланылі паўночны бок. Такім самым спосабам, прайшоўшы яшчэ мо пару сотняў метраў, меў змыцца й Віктар Караткевіч. Безумоўна, усю зброю й амуніцыю мелі захапіць з сабою.

VIII

Рэчка вялікім лукам выгнулася ў паўдзённым кірунку, а побач яе бегла чыгунка. Толькі шаша не палегла тут побач рэчкі, а прасцяком адскочыла ад яе на паўтара кіламетра на поўнач ды апаясвала самыя падножжы гор. Зараз жа побач дарогі з левага боку былі густыя кусты, пасля ў кірунку гор цягнулася на метраў сотню шырокая паласа сенажаці, там жа зноў пачыналіся густыя горныя зараснікі. Самі горы былі з лагоднымі ўзбоччамі й невысокія. Сымон кінуў вокам направа й налева, памеркаваў і наважыўся. Была ўжо гадзіна чацвёртая ці больш папаўдні. Неба зацягвалася хмарами, неміласэрна парыла. Можна было лёгка ўгадаць, што прыйдзе дождж, калі не бура. Дзесь далёка на захадзе пагражаў гром.

— Слухай, Віктар, тут!

Віктар разгледзеўся.

— Ужо цяпер?

— А чаго чакаць? Ты зараз жа падрыхтуйся, не зявай. Там за некалькі дзесяткаў метраў шмыгнеш і ты.

— Я гатовы. Хіба ж ты не парадзіш мне хатуля забіраць, каб немцы пыталіся, куды іду.

— Добра, няма часу на жарты. Глядзі адно, як пачуеш у лесе мой голас, то адклікніся, каб мы, барані Божа, не згубіліся.

— Добра, ідзі ўжо.

Сымон паправіў за поясам сваю гранату, якую пазаўчора ўдалося яму знайсці ў Вальдагоне, агледзеў патранташы, стрэльбу й павольным крокам адышоў на левы бок дарогі, паплёўшыся ў кусты. Палажыў на траву стрэльбу, наўмысля, каб усе бачылі, адшпіліў пояс з патранташамі й прысеў за кустом. Якраз праязджаў на самакаце вязовы Штык, што бачыў Сымона й не звярнуў на яго вялікай увагі. Жаўнеры часенька па дарозе адыходзіліся ў кусты.

Таму, што Сымонава рота ішла пры хвасце калоны, доўга не давялося чакаць. Хутка хвост схваўся на загібе дарогі. Сымон хуценька зірнуў, ці нікога няма на дарозе, і шпаркімі крокамі кінуўся пад горы цераз паласу сенажаці. Адно некалькі крокаў дзяліла яго ад падгорных зараснікаў, як раптам з таго боку, дзе нядаўна знікла калона, высунулася нямецкая вайсковая аўтамашына. Між Сымонам і ёй было мо паўкіламетра адлегласці.

У кузаве ехалі жаўнеры вермахта. За першай паказалася другая й трэцяя.

Хаця Спарыш моцна ўстрывожыўся, але ў паніку не кінуўся. Яму выпадала або тут жа на месцы прылегчы на голай выкашанай сенажаці ды варажыць на тое, што немцы яго не заўважылі, або дабегчы тых колькі крокаў да кустоў. Мо да часу, пакуль дабяжыць, немцы яго й заўважаць. Але няўжо ж кінуцца за ім у кусты? Сымон думаў маланкай і наважыўся дабегчы да кустоў. Прыспяшыўшы як мага кроку й прыгнуўшыся, ён нарэшце грывнуўся ніцма цэлай сваёй постаццю на першыя зараснікі. Трапіў, мусіць, на нейкія калючкі, што, быццам кацінымі кіпцюрамі, дзёрнулі яму ўздоўж твару. Гвалтоўна білася сэрца, цяжка дыхалі грудзі. Сымон баяўся зварухнуцца. «Бачылі ці не? Няўжо ж бачылі? А вось тады мне папазедца».

Крышку падняў галаву, павярнуў яе направа ў кірунку дарогі й сачыў за тымі трыма машынамі. Яны затрымаліся. Сымону новая хваля крыві хлынула ў галаву. Ужо яму здалася, што вось-вось пачнуць саскокваць з машын жаўнеры й гнацца, шукаць яго, Сымона, па лесе. Але нічога

падобнага не сталася. Машыны пастаялі нейкіх пару хвілін няведама чаго й зноў рушылі. Юнак устаў і ледзь выблытаўся з густых калючых галінак. Правёў правай рукой па твары й пабачыў на далоні кроў.

— Каб цябе ліха! — прамармытаў.

Часу нельга было траціць. Хутка заглыбіўся ў зараснікі, якія зараз замяніліся сярэдняга росту дрэвамі. Пад нагамі шаласцела леташняе лісце. Затрымаўся, заладаваў стрэльбу, наставіў бяспечнік і трымаў яе напачатковае. Уважна разглядаючы навокал, а перадусім у правы бок, яшчэ прайшоў колькі крокаў і пачаў клікаць свайго сябру:

— Ві-і-і-і-і-ктар!

Рэха гулка раскацілася на ўсе бакі. Адказу не было. Сымон гукнуў яшчэ колькі разоў. Тое самае. Вецер моцна скалатнуў вершалінамі лесу. Сонца схавалася за хмарай.

Збочча гары раптоўна падымалася, і Сымон не без цяжкасцяў крочыў наперад. Часта хапаўся за камлі дрэваў, каб не спатыкнуцца й не скаціцца назад. Ішоў ці, дакладней сказаць, лез мо хвілін пятнаццаць. Дрэвы зноў парадзелі й замяніліся нізкімі кустамі. Уверсе вецер хутка гнаў хмары на ўсход. Яшчэ колькі хвілін, і пачнецца дождж. Сымон не мог зразумець, што сталася з Віктарам. Няўжо ж не асмеліўся?

Адзінокая аса, узбуджаная, відаць, раптоўнай зменай пагоды, а мо й нечаканым наведвальнікам, дробнымі кружкамі замітусілася над Сымонавым шлемам, быццам выбіраючы месца, дзе ўкусіць, і джгнула яго ў шыю.

— Ах, каб цябе нячыстая! — вылаяўся ўцякач.

Першыя рэдкія й цяжкія кроплі дажджу пасыпаліся на чупрыны кустоў. Сымон, выбраўшыся на плоскі гарызантальны хрыбет горкі, падаўся ў правы бок, асцярожна ступаючы наперад. Хутка апынуўся над самым краем стромай сцяны. Прысеў, схаваўшыся за куст. Тое, што пабачыў унізе, адразу выясніла яму ўсю сітуацыю.

Пад нагамі яго ляжала вялікая мясцовасць. Як пасля даведаўся — называлася Клерваль. Дарога раптоўна загнула налева якраз там, дзе Сымон, уцякаючы, убачыў тры нямецкія аўтамашыны. Віктар таму й не мог уцячы. Бок гары з усходу быў надта стромы, а калі б і не, дык Віктар Караткевіч не мог бы ўцячы ад свае калоны ў мястэчку. Сымон разглядаў мост на рэчцы, чыгунку, што праходзіла ля самага падножжа гары, шашу, якая, перабегшы на паўдзённы бок рэчкі, стужкай абкружыла даволі шы-

рокую даліну ва ўсходнім кірунку. Дарога была пустая. Сымонавай калоны ўжо не было відаць. Толькі ў мястэчку затрымаліся на вуліцы тры фурманкі. Па нейкім часе з дзвярэй крамаў выйшла колькі зялёных фігурак. Яны селі на каламажкі, якія трушком пакаціліся па шашы.

IX

Сымон сядзеў, разглядаўся й разважаў. У сэрца пачала ўкрадацца трывога. Уцячы — гэта адно, але што цяпер рабіць? Трэба было наважыцца й то хутка. Куды кінуцца? Дый як жа гэта аднаму быць? Бязвыхаднасць раптам ярка адлюстравалася ў Спарышовым уяўленні. Зрок блудзіў перш па далёкай дарозе, па стрэхах мястэчка й пасля спыніўся каля правай рукі, якой юнак быў падпёршыся. На шыракаватай, можа, на сантыметр цэлы, выхаджанай мурашкамі сцежачцы Сымон заўважыў вялікую чорную мурашку, што цягнула ў колькі раз большы за сябе кавалак сухога дрэва. Учапіўшыся за яго пярэднімі лапамі, яна паволі рухалася задам.

Спарыш на момант забыўся аб сваіх турботах і зацікавіўся працавітым жыхаром лясоў і палёў. Асабліва цікава назіраць было, як мурашка старалася перавалачы свой багаж на другі бок таўставатай галінкі, што ляжала поперека ейнай сцежачкі. Праз той вузенькі праход, што мурашкі вытачылі пад галінкай, кавалак дрэва не пралазіў. Пасля пары няўдалых спробаў мурашка выпаўзла сама, адапхнула дрэва назад, колькі разоў абабегла навокал яго, быццам мяркуючы, што рабіць далей, ды хутка зноў узялася за працу, каб перацягнуць ладунак цераз бар'ер. Але як ні чаплялася заднімі лапкамі за галінку й як ні натужвала ўсе свае сілы — нічога не выходзіла. Ізноў абабегла навокал багажу, мяркуючы, які тут знайсці ратунак.

Сымон сачыў тое мураўінае змаганне з захапленнем. На момант і забыўся, што сам знаходзіцца ў большым клопаце й небяспецы. Цэлую ўвагу аддаў малой істоце. Гэтак калісьці любіў сачыць мурашак і ў дзяцінстве. Дый хто ж не любіць назіраць за тымі працаўнямі. Адчуваў Сымон і нейкае задаваленне з мураўінага клопату — мо ад той свядомасці, што не толькі ён адзін у бядзе, але што і ўсё іншае ў прыродзе працуе, змагаецца й церпіць.

«І мог бы ж я памагчы ёй,— думаў хлапец,— але вось

жа няхай сама зробіць, а я буду збоку сядзець, сачыць і смяцца. Няхай мурашка пазнае, які лёгкі на гэтым свеце хлеб».

Тым часам мурашка наважылася, мусіць, пераправіцца цераз папярэчную галінку іншым спосабам. Стаўшы раўна-легла да свайго падоўжанага кавалка дрэва, яна пярэднімі лапамі падапхнула адзін ягоны канец уверх, так што ладунак ускосна лёг на бок галіны. Пасля, адышоўшыся крыху назад, ухапілася за задні канец і з вялікаю натугаю папхнула ўвесь цяжар уверх. Кавалак дрэва перакуліўся на другі бок галінкі.

Мурашка, відаць, узрадавалася, адскочыла назад і шпарка кінулася ў левы бок, каб самой пералезці на другі бок праз той вузенькі праход пад галінкай. Мусіць, ашчаджала сілы й сама не хацела пералазіць цераз верх без патрэбы. Сымон дзівіўся — колькі мудрасці ці мо толькі памяркоўнага інстынкту мела маленькая працавітая істота.

Мурашка зноў хапіла кавалак дрэва пярэднімі лапамі й пачала цягнуць паволі, як раней. Але тут Сымон наўмысля паставіў ёй на той вузенькай сцежачцы вялікі шырокі свой палец. Мурашка, кінуўшы ладунак, абгледзела перашкоду і ўжо старалася, мусіць, разгледзець, як абысці яе, бо кінулася крышку ўбок, хоць там дарожку загароджвалі сухія сцёблы травы. Шкада Сымону стала раптам мурашкі. Ён прыняў палец і з вялікім спачуваннем уздыхнуў: «Эх, братка ты мой, мурашка. Дзівяцца й людзі з тваёй працавітасці й цярпення. Але не ведаеш ты нашай горкай долі. Што й казаць! Ведала б — дык і не пазайздросціла!»

Юнак адчуў вялікі прыліў жалю й змагаўся са слязамі. Так і паплакаў бы, здаецца, уволю й пажаліўся б нават той мурашцы, бо не было ж каму. Але Спарыш не плакаў, хоць і сядзеў на вяршыні гары сам, хоць ніхто й не падгледзеў бы. Слёзы лічыў адзнакаю слабасці, а яму ж нельга было цяпер быць слабым, старой слязлівай бабай. Трэба было мацавацца, гартавацца й ходацца з лёсам.

Сымон вярнуўся да сваіх папярэдніх думак. «Уцёк-то ўцёк, — разважаў Спарыш. — Але што ж далей? Ці чакаць ночы, ці цяпер куды ісці? Дый куды? Невядомая мясцовасць, мова, людзі. І дзе ж былі тыя макісы? Казалі, што недалёка тут у ваколіцы ёсць, але ж гэта мяне не грэе. А што будзе, як пападуся ў рукі немцам? Яно ж таксама магчыма. Ды мо гэтакі канец і найверагоднейшы. Гэта ж тут каля самай дарогі, не абы-што табе. І што ж тут рабіць?»

У гэты час неба густым цяжкім дажджом лінула на Сымона зверху. Заслانیўся галінкамі куста, але яны нічога не памагалі. Так вось пабудзь пад такім дажджом, дык хутка прамокнеш, а пасля дзе высушышся?

«Трэба ж нагвалт на нешта наважыцца. Не магу так вось сядзець, — разважаў Сымон. — А мо каб пайсці дый дагнаць абоз? Пэўна ж, далёка не ад'ехаліся. Ці гэта не будзе небяспечна? Мо ўжо даведаліся, што мяне няма? Але які ж іншы выхад? Мо там як вытлумачуся, а мо маёй адсутнасці й не заўважылі, а калі й спасцераглі, дык можна будзе неяк выясніць, апраўдацца, сказаць, што проста дзеля патрэбы застаўся, ці яшчэ што выдумаць. Але што? І ці павераць? Дык што рабіць? Эх, што будзе, тое няхай будзе!»

Пры гэтай думцы Сымон махнуў рукой: буду даганяць!

Хуценька падняўся й, стуліўшы плечы, каб дождж не ліў за каўнер, падаўся назад тымі самымі слядамі, якімі прыйшоў. У лесе схаваліся пад страхой верхніх густых лісцяў. Менш дакучаў дождж. Хутка перабег тую паласу сенажаці й зноў апынуўся на шашы. Перш упэўніўшыся, што нікога няма на дарозе, на хаду разладаваў стрэльбу. Хуткім крокам ішоў па правым баку. У Клервалі вуліцы свяцілі пусткай, жывой душы не відаць было. Сымон мінуў масток і ўжо планаваў, як гэта будзе тлумачыць сваю адсутнасць. А тлумачыць, пэўна ж, прыйдзецца.

Х

Першая гвалтоўная хваля ліўня мінула. Церушыў дробненькі гусценькі дожджык. Сымон не зважаў. Каб толькі ўсяго й было бяды — дажджу. Прайшоўшы нейкіх пару кіламетраў, заўважыў насупраць аўтамашыну. Гэта была легкавая даўгая вайсковая машына, у якой ездзілі штабовыя афіцэры. Яна прыблізілася, звольніла, затрымалася. Спераду сядзеў шафёр, а ззаду — палкоўнік з капітанам. Сымон адсалютаваў.

— Што ты робіш адзін тут на дарозе й з якога ты аддзела? — гаркнуў палкоўнік на Спарыша па-нямецку.

— Я з трыццатай дывізіі, спадар палкоўнік. Мой аддзел пайшоў наперадзе, вы, пэўна, бачылі па дарозе...

— Я, яволь, — кіўнуў галавой афіцэр.

— ...а я крыху адстаў ззаду й стараюся дагнаць.

Афіцэр нічога не адказаў, уважна свідруючы Спарыша

вачыма. Махнуў шафёру рукой, і машына памчалася далей. Сымон паскорыў крокі.

Маршыраваў больш дзвюх гадзін. Дарога была зусім пустая. Яшчэ адзін раз праехала невялікая калона нямецкіх вайсковых аўтамашынаў у заходнім кірунку. Пасажыры іх, здавалася, са здзіўленнем кінулі вокам на адзінокага ўзброенага жаўнера на дарозе.

Трывога павялічвалася ў Сымонавым сэрцы па меры набліжэння да свайго аддзела. «А што будзе, калі прычэпяцца немцы? Што мяне чакае?» — думаў ён. Але пастановы ўжо не змяніў. У выпадку найгоршага разлічваў, што памогуць, заступяцца сябры. Шаша зноў накіравалася цераз мост на рэчцы Дуб і перакінулася на паўночны яе бок. Воддаль хлопец заўважыў свой абоз. Затрымаўся ён на шырокай лагчыне між шашой і рэчкаю. Канюхі, парастаўляўшы каламажкі ля самага берага рэчкі, ужо павыпрагалі й даглядалі коней, жаўнеры ж мітусіліся навокал сваіх ужо дзе-нідзе пабудаваных палатак. Шмат з іх, пасабіраўшыя групамі, пераважна пры фурманках, над чымсьці радзілі.

Сымона здалёк заўважыў Віктар і выбег насустрач.

— Ну як, уцёк? — смяяўся ён.

— Няхай цябе чорт, такога сябру! — скрывіўся Спарыш.

— Дык а што ж я меў рабіць, калі там зараз вёска натрапілася?

— Ведаю, добра ўжо... Не патрабуеш апраўдвацца.

— Ты й добра зрабіў, што вярнуўся.

— Пыталіся пра мяне?

— Штык пытаўся. Я сказаў, што ты дзеля патрэбы застаўся. Ідзі зараз да яго замэльдуйся.

Сымон так і зрабіў.

— А што ж з табой? Дзе ты так доўга бадзяўся? — спытаў немец, зырка ўталопіўшыся ў яго.

— Застаўся крышку зсаду, адпачыў. Пасля дождж зачаў падаць, дык пад кустом перачакаў, — тлумачыў спакойна Спарыш.

— Так? А не ведаеш, дзе Сіткоўскі й Камар?

— Не, не ведаю, — адказаў хлапец. Ён зараз здагадаўся, што гэтыя хлапцы ўцяклі пасля яго, і ў той момант ім пазайздросціў толькі таму, што ягоныя ўцёкі не ўдаліся. Здавалася Сымону, што звязовы Штык здагадаўся, дзе ён быў і што сталася з двума, аб якіх пытаўся. Ягоны, здавалася, і твар гаварыў: «Ты ж мяне, братка, стараешся вакол пальца

абвесці, але ж я ведаю, дзе ты, даражэнькі, быў». І толькі чакаў Спарыш, як вось-вось Штык скажа: «Ты лгун! Ты ў горы ўцякаў, ды не ўдалося. Забраць яго! Зараз расстраляем перад фронтам аддзела». І калі Штыкова правая рука палезла ў кабуру, у Сымона дзесьці каля каленаў пачалі бегаць мурашкі.

— Трымайце, трымайце яго! — крыкнуў Штык і выняў з кабуры «люгера».

Двое хлапцоў колькі крокаў воддаль трымалі добра адпасенага падцёлачка. Штык падышоў і, прыставіўшы рулю пісталета ў самы бычкоў лоб, стрэліў. Хлопцы адскочыліся, бычок гоцнуўся вобземлю, задрыпаўшы нагамі.

— Голад быў у Нямецчыне, дык хоць мо чужога пад'ядзём,— сказаў адзін з тых, што трымалі падцёлачка, сочачы ягоныя перадсмяротныя ўздрыгі.

— А фігу бачыў, дружа мой? — зарагатаў другі.— Немцы мяса з'ядуць, капыткі нам дадуць...— зацягнуў ён на матыў «Если завтра война».

Штык, пачакаўшы пару хвілін і ўпэўніўшыся, што падцёлак застрэлены, уважна аглядзеў «люгер» і палажыў яго ў кабуру.

— Бяжы да кухні памагаць абразаць бульбу!

Сымону не трэба было двойчы паўтараць.

Кастусь Дзежка вельмі ўзрадаваўся, знайшоўшы Спарыша пры кухні. Ён расказаў, што ўсе радзілі над уцёкамі ў горы ноччу, што вялася агітацыя. Пастанова была пэўная.

— А як будзе з табою? — папытаў Сымона. Той адказаў не адразу.

— Не ведаю яшчэ. Бачыш, вось я толькі вярнуўся з адных уцёкаў.

— Дык ты не марудзь, а памазгуй там у сваёй башчэ ды скажы мне. Я хачу, каб ты й Караткевіч, каб мы ўсе пайшлі разам.

— Добра, падумаю,— паабяцаў Сымон, шпурнуўшы абрэзанай бульбінай у вялікі кацёл.

Пераход да макісаў

I

«Дрэва вольнасці час ад часу мусіць быць адсвежана крывёй патрыётаў і тыранаў. Гэта — натуральнае яго ўгнаенне», — пісаў да палкоўніка Сміта, зяця прэзідэнта Адамса, аўтар амерыканскае «Дэкларацыі аб незалежнасці», будаўнік Злучаных Штатаў, архітэкт вольнасці й дэмакратыі — Томас Джэферсан.

Кроў няслаўных і зненавіджаных тыранаў праліваецца ў ахвяру новых і лепшых ідэяў; кроў змагароў за лепшыя ідэі родзіць вольнасць, шчасце, справядлівасць. Але колькі ж крыві праліваецца зусім без мэты, хіба толькі для насычання ненармальных, нялюдскіх інстыктаў тыранаў...

Калі ў раннюю пару другой сусветнай вайны нямецкія карныя аддзелы збурылі чэшскую вёску Лідыцэ й спалілі жывцом усіх яе жыхароў мужскога роду, дамэтныя й палітычна разумныя чэхі раструбілі аб гэтым зверстве па цэлым свеце, здабываючы вялікі палітычны капітал. Чэхі мелі за межамі спагадлівыя сэрцы, што спачувалі, пільныя вушы, што прыслухоўваліся, прызныя рукі, што спяшылі ім на дапамогу.

За час другой сусветнай вайны акупантамі ў Беларусі былі разбураныя тысячы вёсак, жывцом папалена іх насельніцтва. Крышылася, папялілася, гарэла, стагнала, енчыла шматпакутная Крывіччына-Беларусь. У пякельна-вогненнах муках уздымаліся пад неба, клічучы на ратунак і на помсту Усемагутнага, бяссільныя абамлелыя рукі беларускай маткі, жывцом душыліся дымам і гарэлі ў полымях пажараў няшчасныя нявінныя дзеткі.

Надлюдскія цяпенні гаротнага народа не ўзбагацілі беларускага палітычнага капіталу за межамі. Не было там вушэй, што прыслухоўваліся, зычлівых сэрцаў, што спачувалі, сяброўскіх хрысціянскіх рук, што паспяшылі б на дапамогу. Беларусь за межамі была няведамай, неадследаванай белаі плямай на мапе, чужой правінцыяй. Рэха народных імкненняў заглушана было грыватамі змагання за беларускую зямельку двух паразітаў-драпежнікаў.

А ў сталіцах заходніх дэмакратычных краінаў здзічалыя ў сваёй прагавітасці груганы — польскія абшарнікі, вайсковыя асаднікі, крывадушныя ксяндзы, ураднікі й іншая шляхоцкая й панская дробязь, што дваццаць гадоў жыравалі

на беларускім целе, рыхтавалі тым часам нашаму народу новыя аковы. Белыя расейцы — папы, чарнасоценцы, усякай масці няслаўныя нашчадкі Мураўёва-Вешацеля — з другога боку майстравалі яшчэ мацнейшае, больш удушлівае й цяснейшае ярмо. Адны й другія чакалі добрае нагоды. І знаходзілі ў заходнім свеце сімпатыі й падтрымку для сваіх захопніцкіх планаў і пасяганняў на чужое.

Цяжкімі ёсць пачаткі змагання за незалежнасць без агульнага ўздыму, калі полымя свядомага, творчага, змагарнага патрыятызму не ахапіла яшчэ цэлы народ. Колькі ж прыкладаў гэтага знойдзем, перагледзеўшы гісторыю нашай краіны, пачынаючы хаця б ад Кастуся Каліноўскага. Колькі дарэмных ахвяраў, неапраўданага й непраслаўленага героіства, колькі неўзнагароджаных цярпенняў, а з другога боку — нявыкарыстаных магчымасцяў!

Катаклізм другой сусветнай вайны да самых асноваў скалануў беларускі народ. Побач з незлічонымі стратамі ў ваеннай завірусе раслі й множыліся ладныя шэрагі новых змагароў за вызваленне й незалежнасць Бацькаўшчыны. Адбываўся прыспешаны працэс выростання й гартавання новага беларускага сына — змагара за будучае шчасце народа. Падрасталала й гартавалася ў школах і нацыянальных арганізацыях моладзь, што высока ўзняла бел-чырвона-белы сцяг і крыж Ярылы, смела крочыла на змаганне з варожай злыбядою. Гэтая моладзь, што расла ў самыя лютыя гістарычныя часы, прасякла бязмежнай люббёю да пакрыўджанай Бацькаўшчыны. Яна пераконвалася, што ратунак народа ляжыць толькі ў сваіх собскіх сілах. Як не хацелася таго акупантам, зерне імкнення да волі й самастанаўлення аб сваім лёсе, пасеянае на ўраджайнай беларускай глебе, расло й буйнела.

Юнакі, што ў чэрвені 1944 года з'ехаліся ў Менск у школу камандзіраў БКА, прыйшлі добраахвотнікамі, каб ваяваць за вялікую й несмяротную ідэю, імя якой — вольнасць і незалежнасць Беларусі. Маладыя гады, калі фармуюцца погляды й характары людзей, калі яны, быццам тая губка, што ўбірае ў сябе ваду, насычваліся ведамі й нацыянальнай свядомасцю, — гэтыя гады пражылі яны пад час вайны. Акрамя нармальнае навукі ў сярэдніх школах, дзе гадаваліся на добрых сыноў і свядомых грамадзянаў Бацькаўшчыны, мелі магчымасць сачыць, як на іхніх вачах рабілася гісторыя. Назіралі, як прыблуды-чужынцы тузалі на кукі, нішчылі ўсё роднае, жывое, як з аднаго боку гітлераўцы

праводзілі ў практыку ідэю Ніцшэ — «сіла ёсць права, а права ёсць сіла», а з другога боку расейцы яшчэ раз практыкавалі ідэі Івана Грознага, Пятра Першага й Мураўёва-Вешацеля.

Якое ж тады дзіва, што нянавісць да ворагаў-прыгнятальнікаў, чужых прыблудаў і эксплуатацараў радзіла ў сэрцах бязмежную любоў і адданасць да пакрыўджанае Бацькаўшчыны, радзіла патрыятызм, што часценька пераходзіў аж у фанатызм? Імкненні свае й адданасць у службе для Бацькаўшчыны выказвалі энтузіязмам у вайсковай навуцы. Іхнія патрыятычныя пачуцці і любоў да ўсяго роднага ў штодзённай жыццёвай практыцы выказвалася даверам да сваіх родзічаў, што ішлі тым самым шляхам; вялікая й шляхотная ідэя, за якую прыйшлі змагацца, узносіла сэрцы іхнія вышэй за ўсякія зямныя інтрыгі, махлярства й зло. Зялёныя яшчэ ў практычным будзённым жыцці юнакі, лунаючы ў вялікіх вышынях на крыллях чыстае ідэйнасці, што скіравала іхнія крокі ў Менск, часта-густа не ведалі аб розных практычных і варожых перашкодах, якія лёс і ліхалецце стаўлялі на іхнім цяжкім шляху.

Колькі ж разоў прыйшлося гэтым юнакам падаць на шляху дзеля свае неспрактыкаванасці. Колькі разоў падымацца й зноў падаць! Лёс, як наўмысля, ставіў розныя выпрабаванні. Гэты суровы лёс быў найлепшай школай. І слабыя паміж імі падалі й больш не ўставалі. А самыя моцныя, што мелі найлепшыя задаткі ў сваіх характарах, мацнелі й мужнелі, раслі шчэ больш духова і фізічна. А за тымі моцнымі падцягваліся, падраўноўвалі шэрагі й слабейшыя. Такім чынам, абсалютная большасць трывала, вучылася, набірала практыкі, дасведчання й сілы. А гэтай апошняй найбольш было трэба для беларускага народа. Гэтую простую праўду юнакі пазналі хутка. Сіла ў еднасці. Дзе еднасць — там сіла!

Калі ўжо пакінуць убаку іншыя прычыны, дзеля якіх юнакі пачалі хутка ненавідзець сваіх нямецкіх інструктараў, адну, самую асноўную, трэба яшчэ раз з поўнай сведомасцю падчыркнуць: усе яны, без вынятку, прыйшлі ў армію добраахвотнікамі й прыйшлі змагацца за ідэю, а не за нямецкі хлеб. Калі паўстала думка аб пераходзе да французскіх макісаў, то кожны разважаў, што калі прыйшоў добраахвотнікам, дык і адысці можа сам, калі захоча. Наверх усяго, меркавалі яны, прыйшлі ж у беларускую армію, а не ў нямецкую, ваяваць за беларускі народ, а не за

нямецкі. Дык і за што ж мелі змагацца яны, апынуўшыся ўжо ў Францыі, калі цэлая Беларусь была зноў у бальшавіцкім ярме? Ці не лепш было далучыцца да тых народаў, што змагаюцца супраць тыранаў? І якія прэтэнзіі маглі мець да іх немцы за такі ці іншы паступак? Яны ж не былі наёмнікамі.

Ужо ў той час ясна відаць было, што немцы вайну прайграюць. Логіка падказвала, што ўсякая кропля крыві, пралітая на гэтым баку фронту, будзе дарэмная. Тым часам, перайшоўшы на другі бок, можна будзе зрабіць шмат чаго добрага для Бацькаўшчыны. А праца для Беларусі, змаганне за яе вызваленне і — у канцы — само вызваленне й было іхняй мэтай.

II

Цэлы падвечорак 31 жніўня, значыцца, таго самага дня, калі Сымон Спарыш вярнуўся са сваіх няўдалых уцёкаў у горы, імжыў дробненькі густы дожджык. Хмары нізка навіслі над гарызонтам, лахматымі жыватамі чапаліся за вышэйшыя вяршыні гораў. Пахаладнела. Там-сям яшчэ завідна, бо вечарам было забаронена, жаўнеры параскладалі вогнішчы. Кожнаму дасталося па глытку спірту з вячэрай. Здагадаліся, што спірт паходзіў дзесьці з французскага склада, бо немцы ж чужым свайго алкаголю не раздавалі.

Адзел быў размешчаны на шырокім лузе даўжынёю каля двух кіламетраў, між шашою і рэчкаю. Каля самай рэчкі стаялі фурманкі й коні. Паабапал шашы вырас лес палатак. З паўночнага боку дарогі была невысокая гара, зарослая густаватым хмызняком. Лепшага месца для пераходу на другі бок ніхто й выдумаць не мог бы.

Дзесь па гадзіне адзінаццатай, калі ўжо, як здавалася, усё ў абозе спала, толькі хрупалі й пырхалі коні, з палаткі дванаццатае роты вылезлі дзве постаці. У руках адной быў ручны кулямёт «дзежцяроў», другая тарабаніла дзве скрынкі амуніцыі. Яны ішлі прыгнуўшыся, моўчкі, асцярожна ступаючы ў кірунку дарогі. Вартавыя, што паволі шпацыравалі па дарозе, кіўнулі ім галовамі, і двойка знікла ў цемры ў кірунку гор.

Мінаў час. Была ўжо поўнач.

Раптам з таго кірунку ў гарах, куды накіравалася двойка, пачуліся густыя кулямётныя стрэлы. Адна серыя,

другая, трэцяя... Сціхне і зноў. Вартавы з дванаццатай роты і з іншых па суседству стрэлілі па пару разоў уверх на трывогу. Як быццам на агульную каманду, у абозе вырасла, ледзь не з-пад зямлі, вялікая маса людзей. Падскоквалі ўверх малыя палаткі. Людзі былі апранутыя й трымалі зброю ў руках. Гэта былі тыя, што не спалі, а, прытаіўшыся, чакалі ўмоўленага сігналу. Маючы з сабой зброю, захапіўшы еміну й неабходныя рэчы, усе яны кінуліся бегчы ў кірунку гары, адкуль было чуто яшчэ тарахценне «дзегцярова».

— Партызаны! Партызаны! — чулася навокал.

Камандзір роты старшы лейтэнант Петрык і ўсе нямецкія інструктары начавалі ў палатках па суседству. Калі Петрык пачуў стрэлы перш у гарах, пасля ад вартавых і зараз жа гоман і рух у абозе, ён хуценька ўсхапіўся, насунуў боты, накінуў мундзір і выглянуў на двор. Бачыў, як жаўнеры беглі ў кірунку гары, чуў крык «партызаны».

«Але ж то файнае войска,— падумаў ён,— так хутка пачулі небяспеку й самі бягуць на змаганне з партызанамі». Дзеючы больш пад імпульсамі, чымся з развагай, ён хутка схапіў зброю, шлем і, клікнуўшы падафіцэраў, каб не заставаўся ззаду, кінуўся ў ведамым нам ужо кірунку. Бегчы прыйшлося нядоўга. Неяк па дарозе яшчэ цюкнула ў галаву Петрыку сумлеўная думка: чаму гэтае войска так хутка апранулася й зусім без майго ведама кінулася ў бок страляніны? Адкуль такі энтузіязм да наступу?

Петрыку доўга не давялося чакаць на адказ. Прайшоўшы ці прабегшы блізу кіламетр праз падгорныя хмызнякі, рэдкія дрэвы, ён апынуўся на нейкім узбоччы сярод сваіх жаўнераў. За ім, засопшыся, цягнуўся й нямецкі інструктар Будкэ. Толькі Кацынскі, што пры пачатку трывогі збіраў хлапцоў у групу, прыйшоў у баявым парадку. Раптам немцы заўважылі, што яны абкружаныя з усіх бакоў суцэльнай сцяной жаўнераў. Юнакі трымалі зброю напачатку.

— Злажыце зброю! — загадаў моцны ўпэўнены голас, і два чалавекі наблізіліся да немцаў. Тыя не супраціўляліся, толькі яшчэ з нейкай збянтэжанасцю, быццам вушам не верачы, пазіралі навокал.

— Лейтэнант Петрык, — пачаў той жа цвёрды голас, — мы ўсе, якіх тут бачыце, сёння наважылі пакінуць нямецкую армію й перайсці да французскіх партызанаў...

— Чаму? — вырвалася раптам у лейтэнанта.

— Самая галоўная прычына, калі хочаце ведаць, гэта

тое, што мы пайшлі ў беларускую армію, а не ў нямецкую. Мы пайшлі змагацца за Беларусь, а не за ваш нямецкі «фарфлюктар», і былі добраахвотнікамі. Думаю, што мы добраахвотнікамі можам і адысці, і вы, немцы, не павінны за гэты крыўдзіцца. Зразумела вам усё?

— Яволь,— адказаў ужо слабейшым і больш нясмелым голасам афіцэр. Ён азіраўся навокал, быццам знячэўку злоўлены ў пастку звярок. У гэты момант яму менш абыходзіла прычына ўцёкаў жаўнераў, чымся трывога аб сваім далейшым лёсе. Прабаваў угадаць, што з ім зробіць: ці адпусцяць, ці застрэляць. Дарма трывожыўся Петрык. Жаўнеры не мелі на яго злосці, бо ніякае крыўды ім не зрабіў. Быў найбольш бясколерным нямецкім афіцэрам, якога колішнім кадэтам давялося пазнаць пад час кароткае вайсковае кар’еры. Гэта быў процілеглы полюс да таго зненавіджанага Шнайдара. Заўсёды трымаўся быццам ззаду, а калі й даводзілася мець дачыненні з жаўнерамі — меў іх колькі разоў кожны дзень — то быў вельмі талерантным. Хлопцы яго за гэта паважалі. Калі ж ходзіць аб звязовых Будкэ й Кацынскім, то на гэтых шмат хто хацеў бы налажыць руку. Але трэба было браць увагу на тое, што ззаду засталіся сябры, якія маглі б пасля пацярпець за ліквідацыю немцаў. Дык найвыгадней было ўсіх трох адпусціць назад.

— Вы цяпер пойдзеце назад і слухайце ўважна, што вам скажу,— гаварыў Кастусь Дзежка.— Не смейце рабіць ніякіх рэпрэсіяў за наш пераход да французаў на тых, што з вамі засталіся. Яны за гэта не нясуць адказнасці. Калі ж вы станеце караць нашых людзей, дык памятайце, што мы дачуемся й вас знойдзем.

Апошнія словы былі вымаўлены пагрозлівым тонам, што не пакідаў ніякага сумлеву.

— Мы хочам, каб вы далі слова, што не будзеце рабіць рэпрэсіяў,— настойваў Дзежка.

Петрык нейкі час маўчаў і пазіраў на другіх немцаў, быццам хацеў спытаць, ці даваць такое слова.

— Дык што? Даеце слова?

— Я ж афіцэр, выконваю загады, служу Нямецчыне...— мармытаў немец.

— Вы можаце гаварыць як чалавек.

— Што ж, як чалавек я не буду старацца рэпрасаваць...

— А вы? — спытаў Дзежка ў Будкэ й «фольксдойча»

Кацынскага.

— Я нікога не зачаплю,— паспяшыў Будкэ.

— І я тэз...— вырвалася па-мазурску ў Кацынскага.

— Вельмі добра. Такімі мы заўсёды хацелі вас, немцаў, бачыць, каб з вамі часам як з людзьмі льга было пагаварыць. А то найчасцей вы захоўваліся й паводзіліся, як звяры. А цяпер...— тут Дзежка хапіў аўтаматы немцаў, павымаў з іх магазіны з амуніцыяй і перадаў зброю ўласнікам,— можаце ісці назад. І памятайце! Паўтараю яшчэ раз: не чапайце нашых людзей, бо мы вас знойдзем. Можаце ісці.

У шчыльным кругу зрабіўся праход, і немцы, раз аглянуўшыся навокал, павольным крокам пакінулі месца збору.

— Я б іх пусціў, гадаўё гэткае! — пагражаў голас.

— Пастраляў бы, вось што!

— Вось разумнік знайшоўся! Ты забыўся, што там нашы засталіся? Ці, можа, прыпомніць, як немцы робяць? Дзесяць за аднаго! Страляючы іх, ты страляў бы сваіх.

— А-ах!

— Вось табе й а-ах!

Раптам усе загаварылі. Пачаліся нарады — як і што?

— Увага! — гукнуў Дзежка.— Тут нам заставацца цяпер нельга, хоць і цёмна ісці, ды і хто ведае, куды можна трапіць. Але трэба меркаваць, што немцы могуць па нас вярнуцца ды з сілаю. Давайце тады прыйдзем хоць пару кіламетраў ад галоўнае дарогі, дзе затрымаемся да світаньня. Там ужо будзем бачыць.

Шнурком і групамі малы аддзел пералез гару, якая была невысокая, і паволі зышоў у лагчыну. Выглядала ў групе чалавек сорок, не больш, хаця шматлікія варажылі, што мусіла ўцячы больш. Паслугоўваючыся дзе вачыма, а дзе вобмацкам, аддзел пасунуўся перш на захад, як здавалася, а пасля крыху на поўнач. Каля другое гадзіны ночы пачаўся страшэнны лівень. Далей ісці было немагчыма. Зашыўшыся ў густы хмызняк, пастанавілі спыніцца. Людзі былі стомленыя ад непрывычнага хаджэння па ўзбочках гораў. Дарма што вада цякла ручайкамі пад нагамі — жаўнеры, стуліўшыся пад дрэвамі, стараліся заснуць і перачакаць ноч.

III

Уночы хтосьці моцна тузануў Сымона за нагу. Ён спаў пад нацягнутай на трох калочках трыкутнай маскіроўкай.

— Эй, Сымон! — забубнеў голас да соннага хлапца.— Ты не ранены?

— Га? Чаго ты?

— Ты не ранены?

Сымон не зразу ўпрытомнеў, чаго ад яго хацелі. Так моцна спаў, што не чуў ніякай страляліны, а зусім забыўся аб тым, што сябры ўцякалі ў горы.

— Што ты, здурэў? — крыкнуў ён злосна. — Якое ранены й чаго ранены? Уматывайся к чорту й не перашкаджай спаць!

Калі ён разбудзіўся раніцай, заўважыў, што ўжо мусіла быць шмат пазней, чымся звычайна, калі ўставала рота. Хутка стаў карабкацца з-пад свайго, нацягнутага на тры палачкі, маскавальнага трыкутніка. Таўхануў пасярэдзіне палатно, і вада лінула яму за шыю. Гэта ноччу дождж наліў на версе маскіроўкі маленькую сажалку.

— Вось, каб цябе нячыстая! — вылаяўся.

Лёгка туман пакрываў даліну рэчкі. Пацягваючыся й расчэсваючы буйныя валасы, Сымон аглядаўся навокал. Абуў чаравікі, апрануў мундзір і схпіў кацялок, каб пайсці зачэрпнуць з рэчкі вады й памыцца. Але тут вельмі дзіўнай раптоўна выдалася навакольная цішыня.

«Дзе ж гэта ўсё падзелася? Што яны робяць?»

Заглянуў побач пад Віктараў трыкутнік. Сябра ўжо быў устаўшы.

«Дзе ж ён мог быць?»

Воддаль заўважыў цыбатага Янкоўскага. Ён належаў да тых, што заўсёды і ўсюды плёўся ў хвасце й атрымаў мянушку «недаробленага». Быў гэта сярэдняга росту тонкі юнак, з даўгой шыяй, адвіслымі вушамі, прышчаватым тварам. Найбольш ненармальнымі былі ягоныя, падобныя да дзвюх мяцёлак, чорныя густыя бровы, што тырчэлі наўскасяк і ўверх. Янкоўскі корпаўся каля сваіх рэчаў. За ім заўважыў Сымон і малога Жука.

— Гэй, Янкоўскі! Скажы мне, дзе гэта ўсе нашы падзеліся? — гукнуў Сымон.

— А што, ты не чуў?

— Што чуў?

— Ноччу бальшыня пайшла ў горы.

— Ідзі ты...

— Праўду кажу.

— У горы пайшлі? А як жа то мяне пакінулі?

І цяпер толькі прыпомніў хлапец, як учора Дзежка прапанаваў ісці разам і як познім вечарам ён адмовіўся ды,

прымасціўшыся побач Віктара Караткевіча, палез пад свой трыкутнік і ноч пераспаў, нічога не чуючы.

— Дык, як то? Усе пайшлі й толькі цябе пакінулі? — перапытаўся Спарыш Янкоўскага.

— Шмат вунь засталася. Хто каля вазоў сабраўся, а іншыя сваімі справамі займаюцца.

З імглы высунулася шырокая сутулаватая фігура Віктара Караткевіча. Ён, мусіць, быў каля фурманак, адкуль чуваць быў гоман, але нічога не было відаць.

— Ты ўжо ўстаў? Я не хацеў цябе будзіць, бо сягоння пабудкі не было. Ты чуў, што сталася?

— Крыху чуў.

— А мы, брат, так і празывалі.

— Бачыш, што выйшла. Колькі людзей уцякло?

— Цяжка іх палічыць, але выглядае, што палавіна нашай роты й шмат з іншых ротаў.

— А хто з нашых беларускіх падафіцэраў?

— Грамыка й Гуць.

— Малайцы хоць за тое, што адважыліся. Ты слухай, а дзе нашыя швабы?

— Бачыў Штыка, як мітусіўся каля свае палаткі. Іншых не бачыў. Хтосьці казаў, што Петрык паехаў раненька на кані, мусіць, ці не ў полк...

— Такая справа.

Абодва памаўчалі.

— Чорт вазьмі, — з заклапочаннем церабіў каля правага вуха Сымон, — хто ведае, што з гэтага выйдзе. Ніколі не ведаеш, што швабы могуць зрабіць. Мо лепш было ўжо ўсім смаргануць разам. А што там каля кухні робіцца?

— Дыміць, відаць.

— Дык мо варта падысці туды, каб кавы хаця якой дастаць?

Хлопцы ўзялі кацялкі й пайшлі да кухні. Выдавалі каву. Вальтэр быў хмарны й з нікім у гутарку не ўваходзіў. Навокал групкамі стаялі жаўнеры й на розныя лады каментавалі наглыя падзеі. З гутарак відаць была агульная няпэўнасць што да будучыні. Усе з непакоем чакалі далейшых выпадкаў.

IV

Праз нейкія паўгадзіны тое, што засталася з дванацца-тай роты й іншых адзінак, якія начавалі на лузе, заварушы-лася. Вымаршыроўвалі ў далейшую дарогу. Пасля пару га-дзінаў маршу зноў пачаўся густы лівень. Затрымаліся ў вёсцы й перачакалі яго, пахаваўшыся, дзе хто мог — хто пад страху, хто пад дрэвы.

Як толькі спыніўся дождж, з'явіліся лейтэнант Петрык, Кацынскі й Будкэ. Першы быў на кані, два апошнія — на самакатах. З імі, таксама конна, быў нейкі незнаёмы лейтэнант. Гэта быў перакладчык са штаба батальёна. Калі рэшткі дванаццаатае роты сталі ў трох шэрагах, як было загадана, на зборку, аказалася, што лік паменшыўся напало-ву. Перакладчык пачаў да жаўнераў па-расейску:

— Сягоння шмат з вашых сяброў уцякло ў горы. Яны прылучацца да французскіх тэрарыстаў і пасля пападуць у рукі ангельцаў, якія адашлюць іх Сталіну, згодна заключанай умовы. Вашых сяброў чакае дрэнны лёс, калі не пагібель. Цяпер скажыце — а з вас некаторыя пэўна ведаюць — чаму яны гэта зрабілі? Ці ім было дрэнна ў нас? Ці есці мала? Або, можа, яны мелі іншую мэту? Можа, мелі з кім сувязь? Тут маўчаць не трэба. Пэўна, з вас нехта хоць адзін ды ведае прычыны.

Адзел маўчаў.

— Яшчэ раз прашу, хто ведае прычыны дэзерцыі вашых сяброў, сказаць нам аб іх.

— Ну дык кажы, чаго ж іх баішся, — голасам і таўхялём пад бок заахвочваў сусед Каханчыка. Гэты апошні быў адным з найбольш рослых, смелых і разважных у роце. Расейскі перакладчык заўважыў рух ягонага суседа.

— Вы што знаеце? — падскочыў да Каханчыка. Усе немцы пазіралі на хлапца з запытаннем.

— А што ведаю, тое магу сказаць, — пачаў смела, аглянуўшыся на сяброў, Каханчык. — Як толькі мы прыехалі ў Нямецчыну ці яшчэ ў Прусію, дык немцы адразу пачалі нам дапякаць, што тут вам «кайн Руслянд», сталі абзываць дурнямі й тым падобнымі, адным словам, зневажаць, колькі не трэба. А мы ж вунь прыйшлі ў Менск ахвотнікамі, дык нам і не падабалася, што як тых «кнэхтаў» нас трактуюць. Ды хаця ж, каб толькі не падабалася... Мы ж людзі з сярэдняй асветай. Думалі, што немцы гэта на ўвагу возьмуць. Афіцэрская школа як-ніяк... Ажна тутака адносі-

ліся, казаў той, не як да хаўруснікаў, якія прыйшлі добраахвотнікамі ў войска, а быццам як да нейкага быдла, што сілком пазбіралі, ці што... Што да ежы, то я адно пра сябе скажу: мне хапала...

— Мала было! — крыкнуў голас, набраўшы смеласці.

— Есці ніколі не хапала! — памог іншы.

Самы большы ядун Мулага не далажыў свайго слова, бо калі б і адкрыў рот, каб што сказаць, маглі б высмеяць. Да выказванняў Каханчыка тое-сёе далажылі іншыя. Усё зводзілася да таго, што немцы трактавалі колішнюю школу камандзіраў БКА не па-людску, адносіліся як да «унтэрмэншаў», што агоркла-абрыдла гэнае «кайн Руслянд» і іншае. Адылі аб сапраўднай прычыне пераходу сяброў іхніх да французаў ніхто й не заікнуўся. Бо хто ж мог быць настолькі смелым, каб вытлумачыць гітлераўцам, што беларусам, якія пайшлі ваяваць за шляхотную ідэю, было не па дарозе з імі, што вучні школы камандзіраў БКА даўно і надта ж падрабязна вывучылі іх, ведалі, што чакае іх у будучыні, калі б засталіся побач гітлераўцаў... Хто ж мог сказаць немцам, што вайну яны ўжо прайгралі? Дый ці варта было?

Цікава было б збоку назіраць, як, слухаючы трапныя простыя заўвагі, хаця і ў перакладзе лейтэнанта, і немцы наплывалі з твараў крывёй. Гэта ж мо ніводнаму з іх не даводзілася раней слухаць, каб чужынцы адкрыта іх крытыкавалі, дый што самае горшае — яны, нядаўнія паны Еўропы, стаялі, бязрадна апусціўшы рукі, і мусілі слухаць. Ці адзін з іх, паводле ранейшых прывычак, выхапіў бы аўтамат і пачаў бы касіць свінцом тых «унтэрмэншаў». Але ж самі адчувалі, што знаходзіліся на дрыгве. Іх было мала, а войска ўсё чужое. І дзеля таго злавалі яшчэ больш, усведаміўшы сваю бяссільнасць. Ці адзін мо абяцаў сабе ў думках, што адпомсціць за гэта «унтэрмэншам» у будучыні.

Нейкі час пазней дванаццатая рота перайшла пару кіламетраў наперад, дзе сабраўся цэлы аддзел у сіле каля двух батальёнаў, ці таго, што засталася з учарашніх двух батальёнаў. На невялікай вясковай плошчы стаяла жменя афіцэраў перад фронтам пастаўленага чатырохкутнікам аддзела, і зноў гаварыў перакладчык, паясняючы й пашыраючы тое, што сказаў яму старэйшы афіцэр. Яшчэ раз страшыў, што ўцёкшыя да тэрарыстаў беларусы пападуць у рукі Сталіна і г. д. Перакоіваў, што Нямеччына ў ніякім выпадку вайны не прайграе, бо гэтага нават і быць не можа.

Толькі, чаму быць не можа — перакладчык не вытлумачыў. Відаць, і сам не верыў у тое, што гаварыў.

— Эх ты, братка, махаеш ты нам перад носам старым пудзілам і старымі абяцанкамі. А папытаўся б хто, ці каторы табе паверыць...— каментавалі голас у другім шэрагу дваццаці роты.

Ужо ў часе гэтай батальённай зборкі хлопцы заўважылі, што ў першым звязе бракавала яшчэ чатырох чалавек, якія раніцаю былі на першай зборцы. Значыцца, махнулі ў горы. Віктар ізноў намаўляў Сымона, але калега адмовіўся.

У гэты ж самы дзень, калі, прайшоўшы некалькі кіламетраў, аддзел спыніўся на абед, Сымон з Віктарам адшукалі афіцэра-перакладчыка, якому яшчэ з большымі дэталямі расказалі аб прычынах незадавалення і ўцёкаў беларусаў. Гаварыў найбольш Сымон, а сябра слухаў і час ад часу дакладаў слова.

Паўтарыўшы сказанае раней сябрамі, Сымон успомніў яшчэ аб непашанотных адносінах немцаў да беларускіх афіцэраў і пасля даў два прыклады, як Кацынскі спрычыніўся да незадавалення жаўнераў, а ўрэшце і да ўцёкаў. Гэтымі прыкладамі былі сяржант Грамыка й звязовы Гуць.

Грамыка служыў яшчэ разам з Кацынскім у польскіх «уланах» у Быдгашчы. Няведама чаму Кацынскі мсціўся на даўным знаёмым. Адно ўсе бачылі яго нялюдскія й зняважлівыя дачыненні да беларускага сяржанта. А Грамыка як-нік быў шанаваны ў роце. Ён быў рослы, разважны дый не належаў да тых, што абы-каму дадуць над сабой верх трымаць. «Фольксдойч», зрабіўшы беларусу шмат непрыемнасцей, у Прусіі даў яму функцыю загадчыка канюхоў, гэтакім чынам фактычна аддзяліўшы ад роты.

Гуць у Менску быў гаспадарскім падафіцэрам школы. Адзін з найбольш гарачых патрыётаў, ён быў вясёлым і жартаўлівым хлопцам. Усе юнакі паважалі яго як старэйшага, дасведчанага й сяброўскага. «Фольксдойч» Кацынскі адабраў у Гуця па дарозе ў Францыю пісталет і вызначыў звязовага на сталую працу пры кухні. Такім чынам, Гуць з харчовага падафіцэра колішняй афіцэрскай школы стаўся памочнікам кухара Вальтэра. Ён не мог браць удзелу ў палявых занятках роты.

Абодва падафіцэры не маглі дараваць вялікае крыўды й чакалі на нагоду. Калі прыйшла магчымасць, яны адны з першых пайшлі да французаў.

Сымон расказаў перакладчыку і аб тым бунце за «фарф-

люктар» па дарозе з Цеханава ва Усходнюю Прусію. Расеец, выслухаўшы ўсё ўважна, запэўніў Сымона й Віктара, што ў штабе батальёна аб гэтых несамавітых выхадках Кацынскага не ведалі, і ён меркаваў, што як шэф Кацынскі, так і ўсе нямецкія інструктары дванацатай роты будуць змененыя. Сам перакладчык, як хлопцы ўцямілі з гутаркі з ім, быў колішнім афіцэрам Чырвонае Арміі. Яны не прывязвалі вялікае вагі да ягоных меркаванняў, бо і ён жа, пэўна, не спрыяў беларусам больш, чымся тыя гітлераўцы.

Пасля пераходу сяброў да макісаў, гутарак з афіцэрамі й частага ўжывання пудзіла Сталіна тыя, што засталіся ў дванацатай роце, не варажылі сабе добрае будучыні. Шматлікія чакалі, што немцы яшчэ пакажуць свой акрываўлены жалезны кулак. У якой форме ён выявіцца — ці ў форме працоўных лагераў, ці экзекуцыяў — дагадваўся, як хто мог. Не было нічога пэўнага, й кожны стараўся адганяць ад сябе найбольш чорныя думкі. Гэта было надзвычайна цяжка.

Колішняя всялосць роты, што вынікала з свядомасці ейнай сілы, аснованай на салідарнасці, што ці раз ужо была дэманстраваная й вытрымала экзамены перад немцамі, беспаваротна знікла. Рэшткі аддзела ўзышлі на самы небяспечны адрэзак вандроўнага шляху. Небяспечным ён быў таму, бо былі перакананымі, што не мінуць ім кары з боку немцаў, дый нічога парадзіць, каб запабегчы таму, не маглі. Трэба было аддацца волі лёсу й спадзявацца найлепшага.

Калі б вучні колішнія афіцэрскае школы БКА ведалі поўную сітуацыю, былі б яшчэ больш трывожнымі. Хаця да вушэй даходзілі такія-сякія весткі аб пераходах да макісаў іншых аддзелаў з трыццатае дывізіі, мала хто нават дагадваўся аб размерах дэзерцыяў. У катлавіне ракі Дуб, пачынаючы ад Монтбэльярда і Бэльфорт, сягаючы на поўначы да Бэзуль і на захадзе на Доль, па дарогах і чыгунках пасоўваліся, гэтым разам ужо на ўсход, элементы трыццатае дывізіі. Амаль не было дня, каб з таго ці іншага аддзела людзі не далучаліся да французаў. Дэзерцыі сталіся масавымі. Але пераходы малых групаў былі нічым у параўнанні з пераходам цэлага трэцяга батальёна, што пакінуў немцаў на захад ад Безансона, непадалёк Доль. Фактычна й нельга сказаць, што пакінуў немцаў, бо большасць нямецкіх афіцэраў была беларусамі зліквідаваная. Камандны склад трэцяга батальёна ў бальшыні складаўся з беларусаў. Пераход да французаў быў планаваны й добра арганізаваны.

Рэпрэсіі й ахвяры

I

Немцы заўважылі сваю памылку запозна. Палягала яна ў накіраванні трыццатай дывізіі ў Францыю. Беларусы хутка спасцераглі, хто іхнія хаўруснікі, і не хацелі ваяваць побач гітлераўцаў. Найбольш дзівіла немцаў тое, што за выключэннем колькіх арганізаваных пераходаў не менш людзей уцякала ў горы малымі групкамі. Значыцца, без ніякага кіравання, без падказвання зверху, зусім без агітацыі людзі пакідалі вайсковыя шэрагі. Выглядала, што думка была агульная. Пагражала небяспека, што калі б затрымацца аддзелах трыццатае дывізіі ў Францыі даўжэйшы час, дык бальшыня праройдзе да макісаў. Трэба было думаць аб контрмерах.

У інтарэсе немцаў было, каб адцягнуць аддзелы трыццатае дывізіі з Францыі ў Нямеччыну. Гэта якраз супадала з планами камандавання. 3-пад Марсэля пасоўвалася амерыканская армія, у складзе якое быў першы французскі корпус г. зв. Вольнай Францыі. Стратэгічна для абароны найбольш прыдатным быў хрыбет Вагезаў і французскіх Альпаў. Трэба было ўмацаваць, абсадыць войскам даліну ракі Дуб, раёны ад Дэль на швейцарскай мяжы й праз Бэльфорт на поўнач. Гэта мела быць абаронная лінія перад Рэйнам. Такім чынам трыццатую дывізію трэба было адцягнуць у Эльзас, які немцы лічылі Нямеччынай.

Каб спыніць уцёкі беларусаў у Францыі, трыццатая дывізія была абязброеная. Працэс арыштаў афіцэраў і абязброення дывізіі цягнуўся больш тыдня ў пачатку верасня. Галоўная хваля арыштаў афіцэраў адбылася зараз пасля арганізаванага пераходу да французаў трэцяга батальёна. Дзеянне было скаардынаванае па ўсіх раскіданых на вялікіх адлегласцях аддзелах. Вывезлі іх перш у лагер за Рэйн, пасля ў канцэнтрацыйны лагер у Дахаў. Даносчыкі, інтрыганты й звычайныя нелюдзі мелі тут важнае слова. Найбольш шкоды беларусам прынеслі расейцы, што былі абселялі вярхі каля палкоўніка Зіглінга.

Амаль па ўсіх аддзелах карысталіся немцы выпрабаванай тэхнікай разбраення. Звычайна людзям, якія мала што падазравалі, хаця й былі неспакойныя, загадвалася перад абедам ці перад вячэрай вычысціць зброю й паставіць яе ці то ў роўныя шэрагі, ці ў копкі, у залежнасці, дзе гэта адбывалася — на полі ці ў абозе. Калі жаўнеры,

паабедаўшы, вярталіся ад кухні, зброі на папярэднім месцы не знаходзілі. Часцей маглі навокал заўважыць узброеныя нямецкія паліцыйныя аддзелы. Гэткім чынам абкружаныя, яны чакалі са страхам і трывогаю, пакуль камандзіры павыбіраюць часць людзей для адпраўкі ў Нямецчыну на нявольніцкую працу. Вялікая маса беларусаў трапіла гэткім чынам на будову акупаў на другім баку Рэйна, у Дахаў, на будовы чыгунак, на фабрыкі й іншыя варштаты нявольніцкай працы гітлераўскага райха.

II

Капітан Віталі Мікула быў узяты немцамі й расейцамі на вока ад часу той памятнай эльбінскай канферэнцыі. Вучні колішняй менскай школы БКА бачылі яго апошні раз на цягніку, калі падарожнічаў адным эшалонам разам з імі з Усходняй Прусіі ў Францыю. Ужо пасля, калі шмат наважыўся ўцякаць да макісаў, кадэты шкадавалі, што не было пры іх капітана Мікулы, які змог бы пакіраваць і павесці. Ніхто з іх не ведаў аб лёсе шэфа штаба Беларускае Краёвае Абароны. Капітан Віталі быў, зараз пасля прыезду ў Францыю, назначаны камандзірам звяза ў першай роце шостага батальёна. Ротай камандаваў немец, а заступнікам ягоным быў расеец. Гэтак Мікулу спіхнулі на камандзіра адзінкі, якой мог бы, у выпадку неабходнасці, камандаваць старэйшы падафіцэр.

Мікула, спасцярогшы сваю дэградацыю, стараўся неаднаразова навязаць кантакт з Беларускай цэнтральнай радай або штабам БКА. Адылі, пасля шматлікіх захадаў, прыйшоў да выснаву, што яго наўмысля стараліся ізаляваць ад беларускай вайскавай верхавіны, тлумачылі, што не ведаюць, дзе ёсць БЦР і штаб БКА, ды давалі іншыя ўніклівыя адказы. Гэткім чынам, капітан Мікула не мог прабіць варожае яму сцяны Зіглінгавага штаба трыццатае дывізіі. Расейцы дбалі, каб гэты перадавы й адзін з найвыдатнейшых беларускіх афіцэраў і патрыётаў, раз трапіўшы ў пастку, не ўцёк з яе.

Мікула быў арыштаваны адным з першых, зараз жа пасля пераходу да французаву трэцяга батальёна. Дэпартаваны ў канцлагер каля Карльсбургэ, прабыў там больш месяца, а пасля быў адасланы ў Дахаў. У ліку незлічоных тысячаў іншых ахвяраў дахаўскія газавыя крэматыры спапялілі

й Віталія Мікулу — добрага чалавека, выдатнага беларуса й высокакваліфікаванага афіцэра, якіх у беларусаў было так няшмат.

Шырока вядомым ёсць сярод іншых народаў абразок, як адзін немец адпраўляў свайго сына ў войска. Казаў бацька юнаку: «Сыноч, калі трэба будзе загінуць за Нямеччыну, ідзі наперад смела. Памятай, аднак, каб вораг дорага заплаціў за тваё жыццё. Бо не будзе для твайго бацькі большай крыўды, а для народа большае няславы, калі ты загінеш задарма».

Шмат беларускіх афіцэраў, а перадусім адзін з найвызначнейшых з іх — капітан Віталі Мікула — не загінуў у Дахаў задарма. Адылі страта для беларускага народа была надта балючай.

III

З дванаццатай роты дзвюма групамі накіравалі немцы ў канцлагеры дванаццаць чалавек, у іх ліку й ведамага чытачу Мулагу. Зброю й іншае вайсковае знараддзе загадалі пакінуць у роце. Дазволілі забраць толькі па адным коцу й прылады да ежы ды вопратку й абутак. Новыя нявольнікі былі завезеныя ў лагер каля Карльсбургэ, дзе будавалі новую чыгунку. Спалі ў канюшні, елі раз у дзень, гадавалі вошы й ледзь валачылі на працы ногі. У гэтым лагеры была вялікая група, звыш тысячы рэпрэсаваных з трыццатае дывізіі. Былі сярод іх расейцы, немцы, татары, іншыя азіяты, пераважна ўзбекі, што некалі трапілі ў трыццатую дывізію з нямецкага палону. 80 працэнтаў усіх складалі беларусы.

Група Грамыкі ў макісаў

I

Сяржант Грамыка мог быць добрым загадчыкам канюхоў, добрым сябрам і нядрэнным жаўнерам, але, як выявілася пасля на шкоду цэлае групы дванаццатае роты, што адышла ад немцаў у ваколіцы мястэчка Клерваль і якую мы ад гэтага часу будзем называць групай Грамыкі, з яго быў дрэнны камандзір.

Каманду ж яму даверылі раніцою пасля тае ночы з 31 жніўня на 1 верасня, калі больш паўсотні былых кадэтаў, сяк-так задрамаўшы на ўзбоччы гары, задаволенымі былі, што нарэшце развіднела й можна будзе неяк рухацца далей. Сяржант Грамыка быў найстарэйшы векам (меў 37 год) і рангам. Выбар яго на камандзіра быў зусім лагічным.

Група ішла краем лесу, усё больш адыходзячы ад галоўнае дарогі. Дзень быў хмарны, але дождж перастаў яшчэ над раннем. Пастаноўлена было шукаць кантакту з французамі. Вычувалася нейкая крыўда да тых сяброў з дванаццатай роты, што не пайшлі разам у горы, а засталіся з немцамі. Адылі не было часу крыўдаваць, а трэба было думаць аб сабе, перадусім жа аб забяспечанні будучыні, здабыцці нейкай пэўнасці, грунту пад нагамі. Маршыравалі аж да гадзіны другой па абедзе, выбіраючы лягчэйшыя сцежкі й дарожкі ды асцярожна сочачы, ці не відаць якой вёскі. Пазнаходзілася больш сяброў, што давалі аб сабе знаць адзіночным стрэлам уверх. Ежы ў групе не было ніякай, але зброі хапала. Была ў кожнага стрэльба, два кулямёты, былі й гранаты. Па абедзе назбіралася звыш сямідзесяці чалавек.

На ўскраі лесу пярэднія заўважылі вёску, і ўсё спынілася. Пачалі радзіцца, што рабіць. Трэба было разведць, ці ў вёсцы ёсць немцы. Воддаль чуваць быў грукат аўтамашын. Няведама было таксама, як да беларусаў аднясуцца французы. Самае ж горшае — у групе Грамыкі не было ніводнага чалавека, што добра ведаў бы французскую мову. На вялікае шчасце, па некалькі словаў ведалі Лабун і Рак. Супольнымі сіламі яны маглі б неяк паразумецца. Іх і выбралі для навязання кантакту. Разам з Грамыкам накіраваліся ў вёску, а група заняла баёвыя становішчы на ўскраі лесу й чакала больш гадзіны.

— Відаць, што французы надта ж асцярожныя. Пакуль

абмацаваюць ды пытаюць, — каментавалі Дзежка, паглядаючы ўсё на рог хаты, за якім ужо даўненька схаваліся тры фігуры сяброў.

— А можа, нікога дома няма? — адазваўся іншы.

— Слушна кажаш. Можа, у цэлай вёсцы нікога няма дома. Вось башка твая зварыла.

— Калі ў хуткім часе не вернуцца, бадай, давядзецца нам ісці шукаць іх.

— Няйначай.

З-за кута крайняй хаты, адлеглай ад занятых групай пазіцыяў не больш чымся на трыста метраў, паказаліся тры вайсковыя фігуры ў суправодзе двух цывільных. Яны хутка прыбліжаліся. Усе ішлі спакойна, адно Лабун махаў правай рукою, паказваючы на ўскрай лесу, пасля далей назад, недзе на небакрай, мусіць, стараючыся французам расказаць, адкуль прыйшлі беларусы.

Французы з вялікай асцярожнасцю, але й з задаваленнем прынялі беларусаў да сваёй сям'і змагароў супраць супольнага ворага. Двух цывільных, што паўголасам замяняліся між сабою незразумелымі словамі, завялі ўсю групу ў даволі вялікую будыніну непадалёк вёскі й сказалі чакаць, пакуль не прынясуць ежы. За паўгадзіны прытарабанілі дзве скрыні з хлебам і сырам. Былыя менскія кадэты надта былі радыя, што нарэшце быў пастаўлены першы крок, звязаныя першыя ніткі з новым светам. Тым часам сама свядомасць таго, што чалавек сядзеў пад страхом у сухім месцы й мог што-небудзь улажыць у пусты жывот, падбадзёрыла й падтрымала не аднаго з іх.

II

Хутка пасля навязання кантакту з макісамі Грамыка згадзіўся аддаць французам зброю. Узамен за гэта французы забавязаліся карміць і трымаць беларусаў у бяспечных месцах аж да прыходу амерыканцаў. Гэта сведчыла, што мясцовыя аддзелы макісаў не планавалі ніякіх важных ваенных дзеянняў у задах нямецкага фронту, бо калі б што хацелі рабіць, пэўна ж, людзі былі б ім патрэбныя ў вялікіх колькасцях.

Гэткая ўмова Грамыкі выклікала ў групе вялікую буру. Французы пакінулі толькі чатыры стрэльбы й некалькі гранатаў. Некаторыя лічылі гэта поўнай капітуляцыяй.

Былі цяпер на ласцы й няласцы ў французскіх партызанаў. Найгорш балела тое, што зрабіў гэта добраахвотна ўсімі выбраны чалавек, якому даручылі свой лёс. Выявілася ў далейшым, што Грамыка не здольны быў да ніякага кіравання. Некаторыя беларусы падазравалі французаў, што з прыходам амерыканцаў яны мелі намер аддаць ім беларусаў як сваіх палонных.

Надышлі дні вандроўкі. Пераходзілі з аднаго месца ў другое. Французскія праваднікі — лучніковыя вадзілі беларусаў па лясах, хаваючы іх ад нямецкіх вайсковых аддзелаў. Адна вёска не магла пракарміць столькі людзей доўгі час. Вадзілі таму па розных вёсках, прычым у бальшыні выпадкаў беларусы ў вёсках зусім не паказваліся, а начавалі дзесь па суседству. Удзень, ведаючы, што немцаў навокал няма, людзі смялелі, заходзілі нават у хаты, дзе даставалі гарачыя стравы. Як маглі, так стараліся паразумецца з французамі на мігі. Колькі кіламетраў зрабілі беларусы пад час тае вандроўкі — цяжка сказаць. Хадзілі начамі й днямі, але ў асноўным круціліся па тых самых мясцовасцях.

III

Асноўная сутычка беларусаў з немцамі адбылася зусім неспадзявана. Было гэта ў вёсцы, дзе начавалі ўжо пару дзён. Перад абедам французы сабралі цэлую групу на вуліцы й пачалі пералічваць. Мелі выдаваць яду. Гэта адбывалася напрыканцы вёскі. Зусім неспадзявана з-за загібу вуліцы паказаўся нямецкі «тыгр», а за ім яшчэ некалькі. Нямецкія танкісты, пабачыўшы групу людзей на вуліцы ў нямецкай вопратцы, падумалі, што натрапілі на свой аддзел, і першы танк звольніў. Думалі, магчыма, што ад сваіх удасца здабыць якія-небудзь інфармацыі.

Беларусы ж ведалі, што гэта не «свае», і ў першы момант вельмі здзівіліся, якім гэта чынам немцы змаглі незаўважаныя пераехаць праз цэлую партызанскую вёску й так неўспадзеўку злавіць іх на вуліцы. Відаць было, што макісы часценька рабілі тое-сёе без самых элементарных мераў асцярожнасці. Магчыма, што камандзір мясцовага іхняга звяна быў больш аматарам, чымся жаўнерам.

Думаць было некалі. Усё, што жывое й мела здаровыя ногі, кінулася наўцёкі. У баку гораў быў высокі мураваны плот, які трэба было пераскокваць. Як яго ўдалося пераско-

чыць, мала хто памятаў. Людзі не беглі, а проста ляцелі. Зараз жа за вёскай была высокая й стромагая гара. Туды ўсё й накіравалася. Трэба было перабегчы шырокі луг. Танкі адкрылі агонь, але ў нікога не трапілі. Колькі чалавек, схаваных за муры будынкаў, спрабавалі адбіцца гранатамі. Немцы, дадумаўшыся, што гэта партызанская вёска, пачалі біць па ёй з гарматаў. Знішчылі сем хат. Беларусы не маглі не толькі змагацца наогул, але нават бараніцца. Што ж мелі зрабіць з чатырма стрэльбамі супраць танкаў?

На суседняй гары прасядзелі рэшту дня й цэлую ноч. Усе французы паўцякалі з вёскі. Ужо на другі дзень раніцою павялі беларусаў у іншую мясцовасць.

Група Грамыкі вычувала, што набліжаецца фронт. Хадзілі адно начамі й мусілі быць шмат больш асцярожнымі. Увесь раён, па якім блукалі, воджаныя й укрываныя макісамі, быў вельмі лясісты й гарысты. Пагода, на вялікае шчасце, трымалася добра. Рэдка былі дажджы, й часцей выглядала сонца.

Адно пачалі дакучаць вошы. Доўгімі гадзінамі, калі не было пагрозы ад немцаў, былыя менскія кадэты займаліся вынішчэннем дакучлівага ворага. Адны, здзеўшы кашулі, клалі іх на камень і білі другім камянем зверху. Другія ж знаходзілі большую забаўнасць, палюючы па швах і па рубчыках.

IV

— Але ты ведаеш, мусіць, дарма хваляць французаў як добрых кухараў, — казаў Віктар Сянкевіч Лабуну, які сядзеў побач. — Яны ж бульбу не ўмеюць зварыць. Сыравату прынеслі.

— Я спасцярог, што яны не сцэджаюць, як звараць, а так і пакідаюць у гарачай вадзе. Пасля выцягваюць і адразу ядуць. Таму яна й ёсць такая вадзяністая, — спасцярог Лабун.

— Мусіць, няма большых спецыялістаў ад бульбы, чымся беларусы, — дадаў Сянкевіч.

Абодва сядзелі пад дрэвам на ўскраі лесу. Навокал быў чуваць гоман іншых сяброў. Вось французы толькі што раздалі гарачую, недавараную бульбу й сыр (хутчэй нейкі камяк з тварагу, чымся сыр) на абед. Ужо тры дні трымаюцца яны пры гэтай вёсцы. Перайшлі сюды цераз галоўную дарогу. Ледзь немцы іх не спасцераглі, хоць і было тое ўночы.

Сярод макісаў знайшоўся тут у сярэднім веку маскалѣк, які пару дзён імі «апекаваўся». Гэта маскалѣк расказаў Віктару Сянкевічу, што макісы тут наогул былі слаба актыўнымі, ніколі лішняй адвагай не грашылі, надта ў бой не кінуліся б. Адно былі пасіўнымі праціўнікамі акупанта, хаця й зброі мелі ці мала. Вось такую работу, як, прыкладам, прыхінуць дэзерціраў іншых нацыянальнасцяў, асабліва ж памагчы ўцекачам-палонным — гэта было па іхняй спецыяльнасці. Беларусы былі для іх навіною, але таму, што самі пакінулі немцаў і прыйшлі ваяваць на гэты бок — адразу сталіся прыяцелямі.

Той маскалѣк расказаў Віктару Сянкевічу, што калі б немцы ў гэтай вёсцы наскочылі неспадзеўкі, то трэба бегчы ў паўночны бок у лес каля гораў, дзе ёсць вялікая «яма», у якую льга добра схвацца. «Яма» ў будучыні выдатна памагла Віктару Сянкевічу ў распазнанні вёскі.

У той момант, трымаючы ў правай руцэ недавараную бульбіну, а ў левай — камяк сыру, Сянкевіч паволі перажоўваў адно й другое ды ні аб чым надта не думаў. Воддаль была відаць польная дарога, непадалёк — хаты малой вёскі. Дзень быў пагодны. Дакучалі крыху намуленыя ногі, й Віктар пачаў меркаваць, ці не лепш скінуць чаравікі ды даць нагам адпачыць, праветрыцца. Шкарпэткі былі амаль гнілыя. У левым чаравіку падносок адстаў ад скуры і ўбаку відаць была шчэрбіна. Бадзяючыся часценька па мокрадзі, не ўсцеражэшыся ад вады. Дык Віктар цяпер і меркаваў, ці не паскідаць чаравікі й праветрыць шкарпэты. Ужо глядзеў, дзе тут побач палажыць бульбіну й той сыр ды ўзяцца разувацца, як раптам непадалёк на польнай дарозе вырас, быццам тая дамавіна, з чорным крыжом на баку нямецкі танк. За ім паўзло яшчэ некалькі. Першы з іх неадкладна пачаў пляваць агнём.

Віктар Сянкевіч не памятаў, калі і як сарваўся з месца й пусціўся наўцёкі. Хутка натрапіў на нейкую канаву й мерыў адлегласць, колькі меў сілы. Побач, стараючыся не астацца ззаду, соп Каравы.

— Бяжым налева! — крыкнуў той Сянкевічу.

— А мо лепш направа? Га?

• Налева відаць былі нейкія зараснікі, быццам балота, а направа было сушэй. Віктар Сянкевіч, доўга не думаючы й не зважаючы на спадарожніка, кінуўся направа. Па некаторым часе заўважыў, што ніхто з ім не бяжыць. Уся група кінулася ў тым кірунку, куды пабег Каравы. Нямецкія тан-

кі, пастраляўшы ды спасцярогшы, што ў балотныя зараснікі рызыкаўна ехаць, завярнулі й паехалі сваёй дарогай. Усе аддыхнулі лягчэй. Толькі Віктар Сянкевіч, адбегшыся ад цэлай групы, не ведаючы, што сталася, наважыў ісці сваёй сцяжынай наперад. Праз нейкіх пяцьдзесят метраў натрапіў на дарогу. Многа не думаючы, зірнуў у бакі й шпарка пераскочыў яе. Прайшоўшы яшчэ метраў трыста, Сянкевіч пачуў галасы, што гаварылі па-нямецку. Ён бухнуў у густа зарослую канаву ды падлез пад вялікі куст, што адначасна служыў сховішчам ад людзей і быццам парасонам ад дажджу, які зараз пачынаў церушыць. Прыліп да зямлі й затаіў дыханне, хоць у гушчары не было чаго баяцца: цяжкавата было б некаму спасцерагчы малога юнака.

Сянкевіч выразна чуў галасы нямецкіх артылерыстаў. З іхняй размовы здагадаўся, што поблізу стаяла процілятунская гармата. Як доўга ляжаў Віктар — сам не патрапіў бы сказаць. З надыходам ночы асмеліўся выкарабкацца й зашыцца ў гусцейшыя кусты, прымасціцца на сушэйшым, каб праседзец там мо й цэлую ноч. Толькі цяпер намацаў у кішэні тую недавараную бульбіну, якую перашкодзілі ў супакоі даесці нямецкія танкі. Астылая й развадзянелая, смакам нагадвала, як здалося Сянкевічу, мокры грыб. Але, як казаў той, кішкі марш гралі, дык не ганьбаваў бы й другой такой бульбінай, калі б знайшлася пад рукой. Каля поўначы побач прайшлі немцы. Яны голасна гутарылі і ішлі з настаўленымі ад дажджу каўнярамі ды глядзелі пад ногі, дык Віктара й не заўважылі.

Адгалоскі

I

Калі б вы належалі да тых шчаслівых, што маюць час і грошы падарожнічаць дзеля прыемнасці ў мірны час, і калі б апынуліся ў Францыі, варта было б заглянуць і ў Эльзас. Можа, мы й не зусім дакладна кажам. Варта было б заглянуць у Эльзас у тым выпадку, калі вы маеце асалоду любавання прыгожымі краявідамі й тым больш, калі з'яўляецеся садоўнікам або, прынамсі, любіце сады. Тут жа й засцерагаем ся. Калі б вы ехалі з Мюльхаўзе на поўнач, варта было б ехаць паволі, мо нават не цягніком ці аўтамашынай, проста самакатам ды сям-там і затрымацца, каб нацешыцца й налюбавацца гэтай краінай. Варта наведаць яе ў жніўні й пры добрай пагодзе.

Воддаль на колькі дзсяткаў кіламетраў на ўсход і на захад шашы, раўналегла да яе, расцягнуліся апранутыя лёгкім блакітам ланцугі гораў. На захадзе — Вагезы, на ўсходзе — крышку далей за Рэйнам — Шварцвальд. Лёгка вышчарбленымі грабнямі вырысоўваюцца яны на спакойным, бясхмарным, залітым сонцам гарызонце. Вы, можа, затрымаецеся на дарозе й пачнеце ўгадваць, якая адлегласць ад аднаго да другога горнага ланцуга. Можце лёгка памыліцца. Трэба ўзяць на ўлік, што абодва грабні гораў акаймляюць падоўжаную, роўную, як стол, нізіну па абодвух баках Рэйна.

Выехаўшы з Мюльхаўзена й пасоўваючыся ў паўночным кірунку, якіх дзесяць — пятнаццаць кіламетраў будзеце праязджаць праз лясы акацыяў, клёнаў, таполяў, грабаў і дубоў. Калі ж вы беларус і пачнеце шукаць тут вольхаў ці бярозаў — дарэмныя будуць шуканні. Мінуўшы лясы, вы будзеце пасоўвацца па роўненькай нізіне. Да вас будуць усміхацца чырвоныя й жоўтыя спелыя яблыкі, усялякіх родаў грушы, жоўценькія й цёмна-сінія слівы, а часта сустранеце й вялізнае, як дуб, разложыстае галінамі ўверсе дрэва, на якім растуць італьянскія арэхі. Па баках шашы, можа, пачнеце лічыць высокія платы вінаграду. Дарэмна: іх тут такая маса, што ўсялякі лік страціш. Цяжкія й сытыя галіны вінаградных ягад аж просяцца, каб іх пакаштаваць. У іншым месцы позірк ваш затрымаецца на высокім ураджайным полі кукурузы. У бальшыні гэта кукуруза кармавая, якую ўзімку

так любіць усякая хатняя жывёла. Там-сям натрапіце на загон пшаніцы, жыта ці бульбы, але, параўноўваючы колькасць агульнай плошчы, занятай гэтымі культурамі, пэўна, зацікавіцеся, ці мясцовыя жыхары часам не харчуюцца больш яблыкамі, грушамі, слівамі й вінаградом, чымся жытнім ці пшанічным хлебам. А вось гэтыя вялікія расліны з надта шырокімі лісцямі, што цяпер мінаеце, — табака. Яе тут надта шмат.

Побач дарогі заўважыце моцныя, ужо добра зверху пазарастаныя й амаль непрыкметныя бункеры: гэта звяно лініі Мажыно. Высокія шкілеты жалезных слупоў трымаюць на сваіх вярхах таўстое павуцінне электрычных правадоў. Па іх электрычная энергія бяжыць з электрастанцыяў з Альпаў і Вагезаў у фабрыкі й памешканні Мюльхаўзена, Кольмара й Штрасбурга.

Калі б вам пашанцавала ў залаты пагодны жнівеньскі дзень узысці дзесь на які ўсходні схіл Вагезаў і кінуць вокам на ўсход, прыліпнеце нагамі да свайго месца на доўгі час. Бо хіба ж не захочаце налюбавацца той цудоўнай панарамай, што перад вамі раскінецца?

Пад нагамі зялёным дываном разаслаўся суцэльны сад, паперасяканы бліскучымі асфальтавымі стужкамі дарогаў. Між каронаў высокіх разложыстых дрэваў і спічастых таполяў адрозніце чырвоныя стрэхі эльзаскіх вёсак; над кожнай з іх абавязкова дамінуе высокая вежа гатыцкай святыні. Сярод гушчы зелені вашае зыркае вока лёгка ўгледзіць высокія коміны й цёмныя карпусы фабрыкаў Мюльхаўзена й Кольмара. І тыя дымныя коміны, і шэрыя фабрыкі здадуцца вам зусім не на месцы ў гэтым пладавітым велізарным эльзаскім садзе. Вока хоча цешыцца зеленню й прасторам. Грудзі з насалодаю ўцягваюць свежае горнае паветра, а зрок павандраваў гэтак далёка — аж да блакітна-туманнага хрыбта Шварцвальда за Рэйнам. Вы ў такую хвіліну з'яўляецеся шчаслівым чалавекам і будзеце дзякаваць Творцу за тое, што маеце магчымасць напівацца асалодай аднаго з найпрыгажэйшых вобразаў Ягонага тварэння.

Але вы, здаецца, знаходзіцеся не ў Вагезах, а на дарозе й набліжаецеся да вёскі. Уязджаючы ў яе, пэўна ж, заўважыце на правым баку вялікую статую Збавіцеля або св. Дзевы Марыі і, калі вы набожны чалавек, з пакораю схіліце галаву. Чырванастрэхія, крытыя дахоўкай, тынкананыя дамы гусценька абступілі па абодвух баках вуліцы. Некаторыя з іх маюць так званыя тырольскія сцены, іншыя ж сха-

валіся — абраслі дзікім вінаградным жываплотам.

Вы, пэўна, ужо не адну гадзіну ў падарожжы й дзеля таго спыніцеся ў мясцовай гасподзе, дзе перш за ўсё замоўце адборнага віна, каб адагнаць смагу. Сядайце за стол і раскашуйцеся, на колькі дазваляе ваша падарожная кішэня. Эльзасцы — народ бывалы, турыстаў ведаюць: накормяць, напояць і прыхінуць.

II

Але мы не турысты, кішэні ў нас пустыя, і час ваенны. Калі б нам раптам і прыснілася, што падарожнічаем на ўлонні мірнае прыроды дзеля свае асалоды, нядоўга будзе трываць уява. Пагоднае залатое жнівеньскае ці верасеньскае неба падняло з непрыяцельскіх лётнішчаў цэлую масу ангельскіх ганчакоў «спітфаераў» і амерыканскіх «мічэляў». Пэўна ж, яны не кружаць над эльзаскай раўнінай, каб прыглядацца чупрынам яблыняў, сліваў ці лічыць зверху платы густых вінаграднікаў. Шпаркім лётам снуюць над дарогамі, пільна сочаць усякі рух аддзелаў пад загадамі Трэцяга райха, цяжкім грукатам з лёгкіх гарматак частуюць тых, што былі настолькі неасцярожнымі, каб у такі сонечны й выгадны для паветраных сіл дзень асмеліцца ўжываць мясцовыя шляхі зносінаў.

А гарматкі тыя не звычайныя. Яны пасылаюць ускосным ланцугом уніз рой вісклівых цяжкіх куляў, што пры сутычцы з цвёрдым прадметам — ці гэта садовае дрэва, нямецкая вайсковая аўтамашына, ці мякаць чалавечага цела, або нават і коніка дванаццатае роты — ірвуць аб'ект на сотні дробных кавалкаў. Кулі тыя завуцца бом-бом, і калі адна, не дай Божа, трапіць у вас, не знойдзеце ратунку. Адно добрае — канец ваш будзе хуткі, бо надта хутка сплывец крывёю. Дый самае грукатанне гарматак цяжкое й дэмаралізуючае. Нават калі й не вы, а нейкі сусед знойдзецца пад абстрэлам, вы ўсё ж не на жарты перапалохаецеся. Грукат той скалане вас да самай глыбіні, моцна патрасе вашы й так ужо напружаныя, а мо й зусім знячуленыя нервы. У той момант будзеце праклінаць хвіліну, калі вам уздумалася ці было загадана якраз у сонечны дзень апынуцца на гладкай эльзаскай дарозе. Мо на адзін міг уявіце, як слаўна было б, калі б побач раней яшчэ нехта нарыхтаваў ямку, каб вы маглі цяпер гоцнуць у яе й перачакаць небяспеку. Але вам кажуць ісці да-

лей, і йсці трэба. Бо вы ж не турысты, і час цяпер ваенны.

Бывае, што гэтыя ганчакі апоруць вялікую ваенную калону. Як жа заядла зачнуць яе рваць на дробныя кавалкі, мясіцы! Хавайся, хто жывы! Эльзаскі сад, перапоўнены грукатам, узрывамі, свістам, стогнамі і енкамі, замяняецца ў пекла.

Вунь далёка на захадзе ў Вагезах два штурмавікі «спітфаеры» дзяўбуць нешта ўжо на працягу гадзіны. Хутчэй за ўсё разбіваюць мост або нейкі доўгатрывалы абаронны пункт. Вось адзін з іх шырокім лукам закружыў над мэтай і, адляцеўшы на пару кіламетраў, набіраючы імпэту, зноў прыбліжаецца да яе. Вось ужо ён далятае і, быццам той каршун, падае раптоўна на ўгледжаную здабычу. Вам здалёк здаецца, што ён зараз разаб'ецца аб горы — так нізка прыблізіўся да зямлі. Але не. Раптоўна пад вострым кутом адрываецца і не мінае дзесяці часінаў, як да вушэй вашых далятае перш скугольны энк, а потым глухі і адрывісты гук цяжкага ўзрыву. Гэта «спітфаер»-штурмавік паслаў у аб'ект лшчэ адну бомбу. А вунь ужо і другі пачынае раптоўна падаць уніз. Другая бомба крышыць назначаны аб'ект.

Вам здаецца, што два самалёты, проста забаўляючыся, дзяўбуць здабычу. І не дзіва. Нідзе навокал не пабачыце ніводнага нямецкага самалёта. «Люфтваффэ» дажывае апошнія месяцы. Ёй не хапае паліва, паветраных апаратаў, лётнікаў. Дзеля таго і забаўляюцца ангельскія штурмавікі над эльзаскім садам.

Бывае, што яны забягуцца, каб пацікавіцца, што робіцца за Рэйнам. Там ужо забава цяжэйшая. Нямецкая супрацьлятунская артылерыя пачынае раптоўна пляваць у блакітныя высі з дзесяткаў хуткастрэльных гарматаў. Снарады ўзлятаюць у неба і там ірвуцца на шмат дробных кавалкаў. Здаецца вам, што нехта б'е малаткамі па пустых чарапах. Немцы, відаць, умацоўваюцца і наважыліся бараніцца на Рэйне. Пэўна, спадзяюцца, што рака яшчэ раз выканае ролю добрае натуральнае абароны Нямецчыны з захаду, як рабіла ўжо ці раз у мінулым.

Але вось з усходу чуваць магутны гул. Дрыжыць і стогне зямля. Гул мацнее і бліжэе. Гэта сотні хаўрусніцкіх бамбавікоў вяртаюцца з рэйду на Нямецчыну. Цяпер яны ўжо, як вокам сягнуць, пакрываюць лёгкаблакітнае верасеньскае неба. Якая ж іх маса! Не пералічыш! Яны сягоння поўныя валадары нямецкага неба, а заўтра — пераможанага нямецкага народа.

III

Можа, у мірны час войска стаіць і школіцца на месцы ў якімсьці абозе ці, як яшчэ даўней, у цвярдыні. Можа, тым, што стаяць доўгі час на адным месцы, брыдзее што-дзённасць, можа, яны хочучь даўгіх маршрутаў, змены месцаў, новых абставінаў. Адылі вайною дакучае пяхотнаму жаўнеру сталая валакіта. Цэлымі месяцамі не ведае ён утульнай цеплыні барака, супакою рутынна-манатоннага жыцця вайсковага абозу. Вялікая й бязлітасная ваенная машына кідаецца ім, быццам вецер, лёгенькай пярынкай. Сёння, кладучыся спаць, ён не ведае, дзе будзе наступны яго супачынак.

Надта цешыліся жаўнеры дванаццатай роты, калі, нарэшце, пасля даўгой дарогі, што пачалася ад Альбрэхтаў, спыніліся над нейкім каналам на поўнач ад Мюльхаўзена й даведаліся, што тут даўжэйшы час давядзецца затрымацца.

— Значыцца, мы й дома, — гаварыў нехта, усміхаючыся.

— Покуль што дома. Адно — покуль што... — адказаў іншы.

Бесперапыннае падарожжа не было адзіным няшчасцем дванаццатай роты, што ад гэтага часу якімсьці загадам перамянілася ўжо ў шостую. (Мусіць, думалі рэарганізаваць дывізію.) Асноўным ворагам быў голад. Вось ужо мінула два дні, як жаўнеры не атрымлівалі ніякіх пайкоў. Жылі пераважна садавінай і бульбай. Калі з Кольмара прывезлі хлеб, людзі ўсцешыліся, бо надарылася магчымасць прыпомніць, як ён смакуе.

Уявіце сабе, з якой урачыстасцю дзялілі колішнія кадэты той «фарфлюктар». Перш трэба было падзяліцца ўсім на групы па сем чалавек у кожнай, бо бохан хлеба выпадаў на сямёх. Гэтак сабралася сем чалавек, што накіравалі свайго найбольш даверанага сябру пайсці прынесці харчы. Пайшоў чалавек з коцам пад пахаю, а шасцёрка стаіць ззаду й чакае на ўрачыстасць. Вяртаецца сябра і ў перакінутым цераз плячо коцы нясе штосьці ды аж прыгінаецца, быццам ад цяжару вялікага. Хлопцы сустракаюць яго смехам. Смяцца ж трэба, бо смех трымае цябе пры жыцці, гумар дадае сілаў і вытрываласці.

Гэтак выбраны харчавы з вялікаю павагай, паволі кладзе на травіцу коц ды надта ж асцярожна разгортвае яго.

— Увага, хлопцы, увага! — падняўшы ўверх паказальны палец правае рукі й зрабіўшы позу, быццам той святар на

казанні, пачынае ўзнёслым тонам.— У гэты ўрачысты момант, з ласкі самага добрага й ласкавага «фюрэра», вы маеце магчымасць прыглядацца харчавому прадукту — гэтак званаму хлебу. Усе помняць, што такое хлеб і як яго есці?

З уданым здзіўленнем, цесна абступіўшы харчавога, шасцёрка маўчыць.

— Дык пытаюся яшчэ раз: ці ўсе ведаюць, што такое хлеб? Ці вы ўжо зусім адвыклі ад яго й прывыкаць не хочаце?

Сем пар вачэй упіваюцца ў падсохлую, чарнявую, быццам зямля, крохкую малую буханку хлеба, што ляжыць пасярод коца.

— Хлеб? — пытаецца адзін з гримасай.

— Хлеб, кажаце? Запраўды ён?

— Гляньце, хлопцы! Далібог, мусіць, хлеб!

— Не можа быць!

— Як жа не! Зірні вунь на гэны аб'ект. Да чаго ён падобны?

— Да цэгля.

— Эш, дурань ты. Гэта ж хлеб!

— І хто ж дасць таму веры? Дай лепш панюхаем, ці запраўды ён, і тады будзем ведаць напэўна.— Гэтак сказаўшы, аўтар словаў намагаецца ўзяць баханку.

— Прэч, нячыстыя рукі! — крычыць харчавы і зноў з вялікай пашанай кладзе хлеб на месца.— Ёсць якія прапановы?

— Засушыць цэлую баханку, надзець на завостраны калочак і трымаць перад вачыма ўсіх ува ўсе часы дня й ночы, каб ніколі не забываліся, як выглядае хлеб! — прапануе адзін.

— Эх, братка, і зварыла ж галава твая! Дык уночы ж нехта ўкрадзе й з'есць.

— Як украдзе? Вартавога паставім!

— Дык вартавы й з'есць, каб хутчэй варту мог скончыць і йсці спаць.

— Разумна гаворыш.

Усе дружна рагочуць.

— Дык ты ж, харчавы, не марудзь надта. Дзялі ўжо.

— Усе згаджаюцца? — пытае харчавы.

— Дзялі! Дзялі! — крычаць.

— Добра,— кажа харчавы.— Воля народа — воля Бога. Калісь Хрыстос надзяліў некалькімі баханкамі колькі тысяч

чалавек, а я ж спадзяюся, што гэтай баханкай нас сямёх задаволю. Цьфу! Цьфу!

Харчавы быццам плюе на далоні й з вялікай павагаю закасвае рукавы, а хтосьці ўжо падсоўвае яму нож. Нагінаецца над баханкаю хлеба, вокам вымярае таўшчыню кавалкаў і пачынае рэзаць. Усе, нахіліўшы галовы, уважна сочаць кожны рух нажа.

— Ты ж глядзі, хаця не крышы,— перасцерагае нехта.

— Не бойся. Ніводная макулінка не змарнуецца.

Баханка ўжо парэзаная. Раптам рука з нажом павісае ў паветры над парэзанымі кавалкамі. Харчавы вінаватым позіркам акідвае таварышаў.

— Эээээ! Дык што ж ты да сямі лічыць не ўмееш?

— А дзе ж ты двух падзеў?

— Браточки, вінаваты! — апраўдваецца харчавы з пакаяннем.— І як гэта сталася, што пачынаў дзяліць на сем, а выйшла толькі пяць?

— Ты ж скажы.

— А мо хто не хоча хлеба?

— Хто не хоча хлеба? Руку ўверх!

Маўчанне. Па тварах бегаюць усмешкі.

— Э, браткі,— цярэбіць заклапочана галаву харчавы,— мусіць, мне давядзецца цяпер паварушыць мазгаўніцай, як тут з пяці сем склеіць.

— Ну, дык хутчэй варушы, ды ўжо ж надта не марудзь, бо зашмат мы возімся.

Харчавы доўга мяркуе, нажом значыць палоску на кожным кавалку, пасля адразае. Стараецца з малых кавалачкаў злажыць вялікія. Выходзіць нядрэнна. Амаль усе кавалкі роўныя.

— Ну, як? — пытае, акідваючы ўсіх пераможным поглядам.

— Удала, удала! — апрабуе адзін.

— Дзялі ўжо маргарыну! — спанукае іншы.

Паўтараецца той самы працэс з маргарынам й мармалядам. Нарэшце ўсё падзелена, й кожны бярэ свой паёк.

— Ну, вось, браткі,— зноў гаворыць харчавы,— цяпер застаецца вам толькі вырашыць пытанне, ці гэты так званы хлеб кожны з вас мае праглынуць за адзін раз, ці захаваць кавалачак на памятку. Але гэта ўжо справа кожнага з вас паасобку.

IV

У аўторак 12 верасня на новым месцы пастою адбылася зборка цэлага батальёна, да якога належала шостая (раней дванаццатая) рота. Толькі цяпер, ужо пасля пераходу людзей да макісаў і пасля нямецкіх рэпрэсіяў, можна было заўважыць, як пахуднеў батальён.

Найбольш беднай выявілася шостая рота, хаця й іншыя паменшалі. Тэмаю зборкі была адозва камандзіра дывізіі Зіглінга да жаўнераў. У ёй гаварылася, што ўцёкляя ў Францыі жаўнеры былі загітаваныя й перацягнутыя на другі бок французскімі тэрарыстамі дзеля знішчэння, што неразумным і неабдуманым крокам самі трапілі ў варожую пастку, бо пападуць у рукі Сталіна, а там ужо ведама, што іх чакае.

Адозву чытаў той самы перакладчык, з якім нам давялося пазнаёміцца раней. У прыгожа афарбаваных словах Зіглінг выясняў, што Нямецчына не толькі не прайграе вайны, а што цяпер, як ніколі раней, стаіць яна на парозе канчальнай перамогі над усімі ворагамі гэтак званай новай Еўропы й нацыянал-сацыялістычнага ладу. Нямецкія вучоныя працуюць над новай зброяй, якая будзе такая рэвалюцыйная й знішчальная, што адразу забяспечыць Гітлеру перамогу. А пасля гэткай перамогі і ўсе тыя, што верна служылі й памагалі «вялікай Нямецчыне» ў самы цяжкі й выпрабавальны час, атрымаюць узнагароды паводле заслугаў.

Канец адозвы ў вельмі нясціпных выказах дакляраваў усім розныя ўзнагароды, й выглядала, што іхнія велічыні ўзалежніваліся ад ахвярнасці й вытрываласці, якую жаўнеры цяпер маюць выказаць.

Ясна было, што Зіглінг стараўся падняць мараль ненадзейных і прыпадковых хаўруснікаў Нямецчыны. Прыпадковых таму, бо велізарная бальшыня гэтых апранутых у нямецкія мундзіры чужынцаў апынулася ў іх толькі дзякуючы свайму бязвыхаднаму становішчу, а часта й капрызнай памылцы лёсу. Аднак, як прыкладам, былыя чырвонаармейцы пайшлі сюды, каб у нямецкіх лагерах ваеннапалонных не памерці з голаду й холаду, жаўнеры БКА выбралі чужыну, каб не застацца пад бальшавіцкім прыгонам. Школа камандзіраў БКА апынулася тут таму, бо пасля эвакуацыі з Менска была надзея прадаўжэння заняткаў і ў Горадні, а пасля ўжо не было іншага выйсця.

Была гэта, ясна, зусім іншая група. Да яе трэба аднесці і

шмат каго з былых паліцаяў. Сярод іх было багата добра-сумленных людзей, пераважна беларусаў, якія ніколі нікому не зрабілі крыўды, выконваючы службовыя абавязкі на Бацькаўшчыне. Але ў групе гэтай была маса й такіх, што апынуліся ў паліцыі дзеля нажывы й рабунку. Былі гэта пераважна палякі, якія пасля назваліся беларусамі, або рознае масці рэнегаты. Шмат яны зрабілі людзям крыўды й многа вынішчылі нявіннага беларускага народа. Людзі гэтыя, калі б асталіся дома, сустрэлі б заслужаную кару ад самога народа, які нядаўна так безаглядна вынішчалі дзеля собскай нажывы ці ў інтарэсах варожых для беларусаў сіл.

Адозва Зіглінга не магла дасягнуць свае мэты. Усе ўжо перасталі верыць словам немцаў. Вечны голад, нястача курыва, цёплае вопраткі — гэта рабіла самы большы ўплыў на людзей.

Трынаццаць чалавек з шостаі роты было адвезена ў штаб батальёна, што знаходзіўся на другім баку канала. Украінскі капітан у прысутнасці двух немцаў выбраў з групы найбольш выглядных хлопцаў — дзесяцёх з трынаццаці, у тым ліку нашых двух герояў: Віктара Караткевіча й Сымона Спарыша. Былі павыбіраныя людзі і з іншых групаў — агулам 169 чалавек. Украінец патлумачыў, што ўсе выбраныя пойдучь на ўтварэнне аднаго баёвага батальёна. Які гэта меў быць батальён і чым меў розніцца ад іншых адзінак дывізіі, капітан не выясніў.

Фактычна канцом існавання былой школы камандзіраў БКА, цяпер шостаі роты, як суцэльнай, моцна спаенай патрыятычным беларускім духам адзінкі трэба лічыць сярэдзіну верасня 1944 года. Апрача ўзятых з шостаі роты дзвюх групаў — адной у канцлагер і другой у новы батальён — за пару дзён частка людзей была выслана зноў у зусім іншы аддзел. Такім чынам, у шостаі роце засталася малая жменька беларусаў з колішняй афіцэрскай школы з Менска. Рота была папоўнена чужымі з іншых аддзелаў. Відаць, такое разбіццё роты было немцамі добра ўпланаванае, і ўжыццяўленне яго мела сваю мэту, аб якой няцяжка было дадумацца, беручы на ўвагу кароткую гісторыю маршу афіцэрскай школы з Менска да Эльзаса.

Батальён Мураўёва

I

Шаснаццатага верасня дзесятка хлапцоў з шостай роты ў суправодзе падафіцэра, пакінуўшы сваіх сяброў, прайшла дарогай восем кіламетраў у паўдзённым кірунку і, павярнуўшы ў бок Рэйна, зрабіла яшчэ кіламетры чатыры. Быў тут лес, бальшыню якога складалі не высокія й гонкія дрэвы, а розныя нізкія кусты.

Колькі баракаў стаяла ў двух шэрагах. Яны былі ў добрым стане. Дарожкі між баракаў, таксама як і асноўная дарога, што вяла ад асфальтавай шашы, былі заасфальтаваныя. Непадалёк, на поўнач ад баракаў, была паляна. На ёй рудзела выпаленая сонцам трава. Відаць, і трава не вельмі расла на гэтым недагледжаным лапіку зямлі, хаця, выйшаўшы з лесу, вялікі ростам чалавек мог адразу поўнасю схаватца ў рослай кукурузе ці табацы. Ужо па дарозе ў абоз хлопцы з вялікім задаваленнем заўважылі лапушыстую табаку, бульбу, яблыні й садавіну, што цяжка прыгінала галіны дрэваў.

Хутка давялося ім ці мала скарыстаць з ураджайнай ваколцы. Першых пару дзён пасля прыходу ў абоз амаль ніякіх заняткаў не было, адно рабілі розныя спіскі для картатэкі новага аддзела. У вольныя хвіліны, асабліва надвечар, хлопцы хадзілі па полі, дзе абладоўваліся бульбай, садавінай і зялёнай табакай, якую пасля сушылі на вогнішчах у лесе. На такія харчы яны не надта наракалі, бо колькі ж ужо разоў раней даводзілася быць у шмат горшых абставінах.

Баракі запаўняліся войскам. Папрыходзіла па жменьцы чалавек з усіх аддзелаў дывізіі. Людзі былі пераважна дабраныя: маладыя векам, здаровыя, хоць перамучаныя дарогай і недаяданнем. Хутка давялося пазнаёміцца з афіцэрамі й даведацца, у які аддзел яны трапілі.

На той палянцы сабраўся цэлы батальён у сіле каля 600 чалавек. Усе афіцэры давалі каманды й гутарылі толькі па-расейску. Яны былі былымі чырвонаармейцамі. Ужо ж каму як каму, а тым дзесяці юнакам з шостай роты трэба будзе вучыцца каманды ў трэцяй мове: пасля сваёй беларускай і чужой нямецкай прыйшла на змену расейская.

Маёр Мураўёў, векам гадоў каля 35, зграбны, ніштаваты

з выгляду, з добра вытрэніраванымі вайсковымі манерамі, прыняў рапарт ад камандзіра першае роты й пачаў гаварыць па-расейску. Гаварыў без лішняй нацягнутасці, проста, адкрыта й зразумела. Вось што ў галоўным сказаў:

— Я скажу вам ясна, маніць не маю прычыны. Нашае палажэнне цяпер няважнае. Вялікая колькасць нашых сяброў з дывізіі Зіглінга, якога я асабіста знаю, пайшла да французскіх тэрарыстаў. Яны здрадзілі тым, з кім побач тры гады ваявалі. Цяпер, калі немцам прыйшлося туга, яны пакінулі іх і пайшлі на той бок. Ці добра зрабілі? Не!

Яны як адыходзілі, дык, мусіць, забыліся, што гэтым сваім крокам кладуць пляму на ўсіх тых сваіх сяброў, што застаюцца. Пайшло два батальёны цэласцю. Апрача таго, пайшло шмат з іншых аддзелаў меншымі групамі. Яны пабілі сваіх афіцэраў і інструктараў-немцаў. Але на французскім баку іх зараз абязброілі. Яны ж нам так напаскудзілі, што больш і нельга было. Палажылі пляму не толькі на нас, але на ўсіх тых, што прыбылі з усходу ў Нямеччыну.

Што ж заставалася рабіць? Зіглінг заявіў аб гэтым здарэнні Гітлеру. Той, памеркаваўшы, што з дывізіі гэтай, мусіць, нічога не выйдзе, загадаў адаслаць яе на цяжкія работы пры будове фартыфікацыяў над Рэйнам.

Палажэнне было цяжкое й амаль бязвыхаднае. Я як маёр выпрасіў у Зіглінга дазволу на ўтварэнне з часткі гэтых людзей аднаго баёвага батальёна на спробу, каб паглядзець, што з таго выйдзе. Гэта была мая добрая воля. Я даў Зіглінгу слова, што з выбраных людзей зраблю дасканалую вайсковую адзінку. Палкоўнік мне дазволіў. Даў мне таксама нашых найлепшых афіцэраў, бо я веру, што вы лепш будзеце слухаць сваіх афіцэраў, чымся нямецкіх.

Мураўёву, мусіць, і ў галаву не прыйшло, што шматлікія выбраныя ім людзі расейцаў, г. зн. ягоных афіцэраў, уважалі такімі ж самымі чужынцамі, як і немцаў.

— Цяпер я звяртаюся да вас,— працягваў украінскі русафіл,— нават не як да жаўнераў, а проста як да людзей. Прылажэцеся вы працай і ўсімі стараннямі, каб дасягнуць тое, што перад сабою мы паставілі. У вас павінна быць яшчэ жаўнерская гордасць. Ад вас залежыць лёс сем'яў і вашых сяброў. Або вы сваімі паводзінамі загоніце іх у магілу, або давядзеце, што вы можаце быць жаўнерамі. Дык дайце мне слова, што будзеце на сто працэнтаў выконваць усе загады, каб дасягнуць нашу мэту. Ну што, даяце?

— Даём! — крыкнула часць сабраных.

— Ну, паглядзім,— закончыў пагрозліва маёр.— Крычаць вы таксама ўмеете, я гэта ведаю.

У голасе Мураўёва не чулася фальшывае ноты. Здавалася, што гаварыў шчыра й сам верыў у тое, што казаў. Адно ў тым жаўнерскім адказе «даём» чулася нотка няпэўнасці, хістання. Што ж мелі рабіць? Ізноў вунь пазганялі, спрабуюць нанова ляпіць новае ці ўжо надта ж старое, майстраваць нешта ў імя няведама чаго. Трэба ж неяк усё гэта перажыць. А там? Далей мо праясніцца, будзе відаць.

II

Было прыгожае верасеньскае надвячор'е. Стаяла залатая пагода. Вяла ападалі на зямлю першыя пажайцельныя лісткі дрэваў, ледзь-ледзь варушыў чубамі дрэваў і кустоў навакольнага лесу вецер.

Каля пятай гадзіны васемнаццаць чалавек, у тым ліку й Сымон Спарыш, рыхтаваліся трымаць варту. Раптам прыйшоў загад сабрацца цэламу батальёну. Ізноў месцам зборкі была суседняя паляна, дзе пару дзён таму назад прамаўляў маёр Мураўёў. Прыехаў вайсковы духавы аркестр. Батальён стаў у дзве раўналеглыя калоны. Чакалі коротка.

У прысутнасці двух ад'ютантаў-капітанаў і маёра Мураўёва з'явіўся палкоўнік Зіглінг. Быў гэта чалавек сярэдняга веку й росту, з гладка прычэсанымі цёмнымі валасамі, ледзь паднятым уверх носам, мала заўважнымі яшчэ маршчынамі на лбе. На гладка дапасаваным зялёным мундзіры відаць быў цэлы шэраг медалёў. Сярод іх увыдатняўся Жалезны крыж, пад ім нейкі меншы белы крыж, колькі адзнакаў за раны. На правай пярэдняй кішэні зіхцела вялікая зорка, пакрытая меншай свастыкай. Абуты быў у кавалерыйскія боты з доўгімі выглянцаванымі халявамі.

Прыняўшы рапарт ад камандзіра першае роты, госць затрымаўся каля правага фланга аддзела. Чаргова вітаўся, салютуючы й падаючы руку камандзірам ротаў. Між афіцэраў завязалася жывая гутарка, густа пераплятаная смехамі й жартамі. Відаць, што палкоўнік быў прыхільнікам блізкіх кантактаў са сваімі падуладнымі, добра ацэньваючы іх вартасць для пабудовы цяснейшага сужыцця й зразумення, якое так часта патрэбна ў баях. Ён хутка, без лішняй помпы, зрабіў вакол сябе хатнюю сяброўскую атмасферу.

Аркестр, што стаяў побач, зайграў марш, пасля колькі іншых песняў, разам з падношанай і надта ж ужо ўцёртай бальшавіцкай «Кацюшай». Жаўнерам было загадана сесці з дазволам курыць і размаўляць. Усе прынялі загад з задаваленнем. Паселі там, дзе стаялі.

Камандзір дывізіі быў цэнтрам агульнай увагі. Сеў ён на прынесенай лаўцы, па правай руцэ пасадзіўшы Мураўёва. Навокал паселі іншыя афіцэры. У рухах і гутарцы Зіглінга відаць была ўпэўненасць і свядомасць таго, што ён тут поўны гаспадар. Пару разоў пачаставаў бліжэйшых афіцэраў цыгарэтамі, гутарыў і жартаваў з імі. Над жаўнерамі падымаліся густыя клубкі смярдзючага табачнага дыму. У большай меры быў гэта дым з недасушанай, накрадзенай вечарамі зялёнай табакі, што расла тут жа па суседству.

Прайшло больш гадзіны часу. Усе ўсталі, выраўняліся пад гучную каманду афіцэра. Штаб дывізіі адышоўся ўбок, і батальён пад гукі аркестра пачаў вымаршыроўваць у кірунку абозу. Палкоўнік прыглядаўся.

Раптам нізенька з грымотным гукам шмыгнуў над самымі чупрынамі лесу непрыяцельскі самалёт. Ледзь здолеў нехта крыкнуць «флігэрдэкунг»*, як усе, быццам вялікі статак мышэй перад катом, куляючыся й падбіваючы адзін аднаго, кінуліся ў кусты. Самалёт маланкай праляцеў, і не паспелі яшчэ ўсе рассыпацца, як голасны рогат пачуўся з афіцэрскае групы. Там, дзе стаяў аркестр, ляжала на траве цэлая куча інструментаў, адно адзін вялікі барабан, відаць, кінуты барабаншчыкам на хаду, ёмка каціўся па цвёрдым мурагу воддаль ад месца зборкі. Некалькі разоў перакуліўся барабан па пожны і, насмяшыўшы ўсіх уволю, затрымаўся на карлаватым кусціку.

III

На поўнач ад абозу, на ўскраі лесу, быў ладны кавалак выгану, дзе штодзённа праводзіліся заняткі. Той факт, што гэны кавалак зямлі марнаваўся без карысці для сялян, тлумачыўся хіба тым, што тут тырчэлі добра падгнілыя, але моцныя яшчэ карчы высечанага некалі лесу. Рэйна адгэтуль не відаць было — ён хаваўся дзесь далей на ўсход, за зеленню кустоў.

* Налёт (ням.).

Заняткі ў найбольшай меры былі баёвыя: вучыліся страляць і ўсякіх іншых хітрасцяў пяхотнага баёвага майстэрства. Відаць, на звычайную страйваю муштру не было часу. Мала яго вызначалася й на вывучэнне савецкае зброі, бо прадбачылася, што перад адыходам на фронт усё роўна выдадуць — нямецкую.

Змяніўся аддзел, і змянілася атмасфера й песні. У модзе былі песні калі не савецкія, дык, прынамсі, расейскія. Колішнім сябрам з менскае афіцэрскае школы БКА прыкра было слухаць выхвалянне Чапаева й іншае маскоўскае макароншчыны. Віктар Караткевіч і так ніколі не спяваў, бо не меў голасу. Сымон жа надта любіў спяваць, адно цяпер устрымоўваўся, бо чужыя песні быццам тупой іржавай пілою рэзалі дзесьці па нервах, хоць часта і ў чужой мове спявалі аб Беларусі.

Вось чуецца, як жызенькі тэнэр наперадзе зацягвае напеў:

Ой там у лесу белорусским
Солдат молодой умирал...

Яму ўтораць паўтары сотні жаўнерскіх глотак. І далей ізноў напеў:

Там дралісь проклятые бандиты
Из первым белорусским полком...

Песняй, што ўсім прыйшлася даспадобы й спявалася па ўсіх ротах, была наступная:

Товарищ, товарищ, ты ходишь туда,
Скажи, с кем ухажерка гуляет моя...

По правде сказавши, товарищ ты мой,
Твоя ухажерка гуляет со мной.

Не жаль мне кареты, не жаль мне коня,
Но жалко девчонки — она молода.

Карету я справлю, коня я куплю —
Такой ухажерки нигде не найду...

З іншых, часцей ужываных, трэба прыгадаць «Скакал казак через долину», што Бог ведае ад якіх казакоў узяла пачатак. Пару разоў прабавалі нашы юнакі з былой школы БКА зацягнуць «Першы звяз» і «Ідуць жаўнеры беларусы», але нічога не атрымалася. Былыя паліцаі й чырвонаармейцы не маглі ведаць патрыятычных беларускіх песняў,

ды яны пераважна й спяваліся без напеваў, не так, як расейскія.

Зараз пры ўваходзе ў абоз ад галоўнай шашы з правага боку быў бункер. Пабудаваны ён быў з доўгіх круглякоў, ды зверху й з бакоў абложаны зямлёю. У ім — двое дзвярэй ды колькі шчылінаў навокал. Далей, па правым баку, стаяў даволі вялікі трысцен. Там мясціліся два кухонныя катлы, у адным варылі каву, у іншым — зупу. Варыцца, бывае, тая зупа на абед, а смурод ад каніны разносіцца ветрам па ўсёй ваколіцы.

— Што сягоння будзе на абед? — спытае адзін другога.

— Што ж у цябе, братка, нос не ў парадку? Конская галёнка, брат, будзе.

— Наядзёмся каніны і — ух! Іржаць будзем, як жарэбчыкі. А як пабяжым на фронт, дык, пэўна, промаху не дамо. Трымайцеся, ворагі!

Жарты жартамі, а ці каму ўдалося б наесціся каніны, каб і хацеў. У зупе той, як казалі яшчэ дома, бывала, крупіна за крупінай ганялася з дубінай, а наверху пару ледзь заўважных свеччак конскага тлушчу можна прыкмеціць было. Даводзілася людзям паясы яшчэ больш сціскаць. Недарма часта здаралася, што ў бараках адзін ад другога апошнюю мізэрненькую пайку хлеба краў.

IV

Напрыканцы верасня батальён Мураўёва пачаў праводзіць тактычныя заняткі. Адбываліся яны на падчышчаным ужо кукурузным полі, на поўнач ад барака, на скраі лесу. Каля самага лесу быў высакаваты, на метры чатыры, насып. Ён быў, відаць, зроблены даўно для затамавання разводдзяў з Рэйна й цягнуўся ўздоўж лесу на колькі кіламетраў.

У адзін прыгожы пагодны дзень праграмаю заняткаў батальёна быў наступ і атака. Меў прыехаць Зіглінг, але не з'явіўся. Спадзеючыся ягонага прыезду, дружыновыя яшчэ загадзя падбадзёрвалі сваіх хлапцоў, каб выявілі максімум старанняў і паказалі сябе найлепш вышкаленымі. Пад час практыкаванняў мела быць ужываная вострая амуніцыя. На кожную стрэльбу было выдадзена па дваццаць ладункаў. Стралаць мелі ў расстаўленыя на полі й каля насыпу мішэні. Выхадным пунктам наступу былі рэдкія кусты каля заросла-

га густой травой ручайка на заходняй ускраіне кукурузнага поля. Увесь рух меў адбывацца ў кірунку Рэйна, што хаваўся дзесь за лесам.

Першы наступ быў праведзены напуста. У ходзе яго шмат пакрычаць давялося камандзіру першага звяза, у якім былі Сымон і Віктар, старшаму лейтэнанту Рэштатаву, што ладна надарваў свой голас. Пад час другога наступу, ужо каля гадзіны дзiesiąтай, ужываліся вострыя патроны. Для назірання практыкаванняў прыехаў маёр Мураўёў. Затрымаўся на краі поля, ззаду на левым фланзе першага звяза.

Жаўнеры стараліся перабягаць наперад індывідуальна, як і вымагалася, бо пад вялікую траскатню стрэльбаў і кулямётаў не чуваць было загадаў камандзіраў. Часта рабілі «флігэрдэкунг», бо брытанскія самалёты таксама цікавіліся практыкаваннямі. Не дапаўзаючы якіх трыццаць метраў да насыпу, усе мелі ўстаць і на маскоўска-бальшавіцкі лад, з «громкім ура», у поўны рост кінуцца ў атаку.

Сымон пільнаваўся, каб надта не высоўвацца наперад, але й не заставацца ў хвасце. Каля яго падбягаў і падаў вобземлю, сапучы, як мядзведзь, Віктар. Прыбліжаючыся да насыпу, Сымон заўважыў, што меў яшчэ два патроны. Адзін выстраліў, калі ўсе ўсталі й з тым «громкім» кінуліся наперад.

— Прекратить стрельбу! — пачуўся ззаду загад з колькіх афіцэрскіх глотак.

Сымон памеркаваў, што, мусіць, аднаго патрона няварта пакідаць, а лепш пусціць уверх, і, хоць усе былі ўжо на насыпе й страляніна спынілася, ён, наставіўшы ўверх руль стрэльбы, паціснуў курок. Не прайшло й хвіліны, як заўважыў капітана, што бег у ягоным кірунку ад маёра Мураўёва.

— Ты куды страляў? — пытае Сымона афіцэр.

— Уверх.

— Ты чаму страляў уверх?

— У мяне застаўся адзін патрон, а загадана было...

— Дурыла ты! Знаеш, што табе за гэта будзе? Валяй хутка да маёра!

Сымон пусціў у рух ногі. Камандзір батальёна прыбліжаўся ў ягоным кірунку.

— Спадар маёр, па вашаму загаду...

— Ты куды страляў? — насупіўся Мураўёў.

— Уверх.

— А куды было загадана страляць? Ты... — тут маёр

вылаяўся зацяжным маскоўскім трохпавярховым матам, — сукін сын!

Пры гэтых словах, як трымаў у правай руцэ скураныя рукавіцы, з усёй сілы сцэбануў імі хлапца па твары. Толькі пярэдняя стрэшка Сымонавага шлема крышку затрымала ёмкі ўдар.

— Ты знаеш, што на тым баку шмат народу пры акопах працуе? — дзёрся Мураўёў. — А што, калі ты каго з іх забіў? Ты разумеш гэта ці не, дурак? Каму гэта даваўся загад спыніць стральбу?

У Сымона ад страху аж павукі забегалі па спіне й знядужалі ногі.

— Зараз абяззброіць яго й адвесці ў бункер! — крычаў камандзір. — Адправім у працоўны лагер, а калі прыйдуць весткі з таго боку Рэйна, што ёсць забітыя, застрэлім, як сабаку, перад фронтам цэлага батальёна. Забраць яго, адвесці!

Да Сымона падбег капрал з ягонае ж роты, што выконваў цяпер ролю лучнікавага. Узяў юнакову стрэльбу, пас з патранташамі й шлем ды загадаў: «Ну, пайшлі!»

Зайшоўшы ў свой барак, Сымон расказаў аб выпадку старшыні роты. Старшынёй быў добры чалавек — украінец Налепа. Ён надта ж па-людску абыходзіўся з жаўнерамі роты. Дазваляў ім вечарамі хадзіць у яблыкі, табаку, бульбу. Вядома, што чалавекам з начальства, які можа зрабіць найбольш прыкрым або прыемным аднастайнае жыццё жаўнера, бывае старшыня роты. Налепу жаўнеры паважалі й слухалі, добра ацэньваючы ліберальнае дачыненне да іх. Выслухаўшы Сымона, Налепа сказаў, што не было нічога так страшнага, як хлапец уявіў, што яго, пэўна, патрымаюць да вечара й пусцяць. Сымон з лягчэйшым сэрцам, падбадзёраны, павандраваў з капралам у бункер. У адной каморцы бункера сядзела чатыры чалавекі. Сымона пасадзілі самога ў другой. Пры бункеры стаялі два вартавыя.

Сымон захапіў у бараку кніжку і, крышку памеркаваўшы, прыйшоў да выснаву, што надта не выпадае бедаваць, бо, пэўна, усё добра скончыцца. Узяўся за чытанне. Але й чытаючы, колькі разоў хаця-нехаця вяртаўся да трывожнага пытання: «А што, калі возьміць і застрэліць? Чорт яму верыць, маскалюгу гэтаму!»

Яшчэ ніколі раней не сустрэўся Сымон лоб у лоб з пытаннем аб магчымай смерці. Нават калісь пад вагонам пад час тога пекла ў Вільні, калі жыўцом гарэлі параненыя сябры, ніяк не прыходзіла ў галаву, што яго могуць

забіць. Калісьці й дзесьці — а дзе дакладна, дык не патрапіў бы й сказаць — ён пастанавіў, што не павінен дарма прапасці ў гэтай вайне, а мусіць перажыць яе за ўсякую цану. Трэба ж было яшчэ так шмат зрабіць для сваіх родных і Бацькаўшчыны. Ці ж ён, малады, здаровы, поўны сіл, сведамы сваёй беларускасці юнак, мог дараваць усе крыўды, што ворагі зрабілі ягонаму народу? О, не! Сто разоў не! Як і што ён будзе рабіць — Сымон не ведаў, ды ці й быў цяпер час над тым думаць. Галоўнае вось, каб жыццё захаваць, а там дзесь ужо неяк праясніцца й будзе відаць, што рабіць трэба. Дык усё й зводзілася да захавання жыцця.

І цяпер Сымон аж жахнуўся пры думцы, што так лёгка й зусім за дурніцу мог налажыць галавой. Але гэта былі толькі хвілінныя, як джала, пякучыя думкі, што хутка адыходзілі й не пакідалі па сабе следу. Не верыў жа юнак, што сапраўды за нейкі дурны патрон могуць яго застрэліць.

«Вось, пэўна, настрашыць яму ўздумалася. І Налёпа ж казаў, што, пэўна, вечарам выпусцяць,— супакойваў сябе юнак.— Але ж чаму я такі легкадумны? Няхай бы ён ужо згарэў, той патрон. Як быў загад спыніць страляніну, дык чаму ж я не паслухаў? Калі ўжо неяк тут з гэтага клопату выкарабкаюся, дык трэба будзе пільней прыслухоўвацца да загадаў і падпарадкоўвацца. Такая ж во бязглуздзіца й да чаго можа чалавека давесці».

Віктар прынёс Сымону кацялок зупы й «фарфлюктар». Пад'еўшы, хлапец ужо больш супакоіўся й амаль цэлае паабеддзе чытаў. Каля шостаі гадзіны прыбег да бункера дзяжурны афіцэр.

— Гэта ты сядзіш за дваццаты патрон? — спытаў Сымона.

— Я.

— Бяжы да маёра.

Перад баракамі стаяла група афіцэраў. Яны пакурвалі, жартавалі. Вечар быў сонечны й цёплы. Сымон адразу спасцярог, што ўсе афіцэры, у тым ліку й Мураўёў, былі ў добрым настроі. Гэта яму дадало шмат адвагі.

— Ты за што сядзеў? — пачаў Мураўёў.

— За сённяшні выстрал,— бойка адказаў хлапец, хоць дрыжыкі ўсё яшчэ бегалі па лытках.

— А ты куды страляў?

— Уверх.

— А куды было загадана страляць?

— У насып.

— Ці ж у насып? А не ў мішэні?

Усе прысутныя афіцэры змоўклі й прыслухоўваліся. Ус-мешкі бегалі па некаторых тварах.

— У мішэні,— згадзіўся Сымон.

— Дык вось бачыш, якая рэч... На тым баку Рэйна працуе шмат людзей пры акопах, і толькі цяпер званілі мне, што ёсць адзін паранены.

Калі б Сымон тады меў час думаць над тым, што сказаў камандзір батальёна, дык пазнаў бы хлусню. Бо й як жа, каб з такой колькасці людзей, ды яшчэ й дзесь далёка за тым Рэйнам, якраз ягоны, Сымонаў, нефартунны стрэл некага параніў? Эх, ужо ж і не ўмеў Мураўёў выдумляць.

— Праўда,— прадаўжаў маёр,— уверх стралялі й іншыя... Але што я цяпер павінен з табою зрабіць? Як ты думаеш? Ці, па-твойму, вінаваты ты, ці не?

— Вінаваты.

— Дык што я павінен з табою зрабіць? Як пакараць? Ты прыдумай сам — якую б ты даў сабе кару?

Сымон маўчаў. Мураўёў паўтарыў пытанне.

— Маё ўяўленне, спадар маёр, занадта абмежаванае, каб прыдумаць сабе кару,— адпаліў Сымон.

— Эх ты, хітрун! Ну ладна. На гэты раз дарую. Глядзі, каб у будучым слухаў загадаў. Уматвайся ў роту!

Сымон як скаблянуў адтуль у свой барак, дык аж костачкі бразджэлі.

Такая была гісторыя з дваццатым патронам.

V

Каб бліжэй пазнаёміцца з людзьмі, што складалі батальён Мураўёва, варта нам, паважаны чытач, прыслухацца да адной даволі цікавай гутаркі, якая аднойчы адбылася ў бараку другой роты, да якой належалі Сымон і Віктар.

Каля даўгога стала сядзеў старшына роты сяржант Налёпа й каля дзесятка хлапцоў, што чысцілі зброю, рыхтуючыся йсці на варту. У ліку іх з колішняй афіцэрскай школы БКА былі Пісаронак, Войнік, Віктар Караткевіч, Жылякоўскі й Сымон Спарыш. Усе іншыя служылі ў Беларусі ў паліцыі. Да іх належаў Курленя, што, паводле ягоных жа словаў, быў калісьці капралам у польскім войску, Замет — зусім неадукаваны селянін-паляшук, Шэ-

мет, якому таксама варта было б скончыць, прынамсі, пачатковую школу і які вырозніваўся адно высокім ростам і даўгімі нагамі, ды Гвардзейчык — малажавы хлапец, што вельмі любіў парадак і чысціню, як у вопратцы, так і ўсюды.

Гаварылі аб дробных штодзённых справах. Гутарка не вязалася.

— Але ты, Гвардзейчык, гаворыш па-расейску, якраз як паляк, — сказаў Сымон. — Можа, ты і ёсць паляк? — спытаў ён.

Гвардзейчык ледзь заўважна пачырванеў.

— Адкуль ты ўзяў, што я гавару, як паляк? — адказаў пытаннем.

— Акцэнт дык у цябе, братка, якраз як у паляка, што вось толькі што наламаўся па-расейску. Вось няхай жа іншыя скажуць. — Пры гэтых словах Спарыш зірнуў уважна на сяброў, быццам спадзеючыся іхняй падтрымкі.

— Чорт яго знае, — адказаў Гвардзейчык, — язык змяшаўся, і сам не ведаеш, як гаворыш.

— Ты кажаш, — звярнуўся да Сымона Замет, — што ён гавора, як паляк. А ты ж як гаворыш?

— Па-беларуску.

— Так, ты гаворыш па-беларуску... Ты сам не ведаеш, як гаворыш.

— Ён-то ведае, — падтрымаў Сымона Віктар. — Ён гавора па-беларуску. Але ты ведаеш? Наогул, ці ведаеш, хто ты ёсць?

Замет натапырыўся.

— Я гавару так, як усе гавораць, а па якому...

— Ты і сам не ведаеш, — дакончыў за яго Пісаронак, і ўсе навокал засмяліся.

— Нейкай ломанай мовай, — казаў далей Замет, — пэўна ж, і не па-беларуску. Чорт яе тую беларускую мову ведае. Гаварыць гэтак, як цяпер пісалі ў беларускіх газетах, дык можна і язык паламаць. Нейкі ж дурань такое выдумаў.

— Дурань, кажаш, выдумаў? — заатакаваў Земета Віктар Караткевіч. — Ці ведаеш ты, такі разумны, сам хто ты ёсць?

— А цікава, ці ведаеш, хто ты ёсць? — памог Пісаронак.

— З якога ты гэта народу?

— Як быў дома, дык казаў, што тутэйшы, а тут дык і не ведаю, — тлумачыў паляшук.

— А цяпер, мусіць, таксама тутэйшы! — укінуў сваю капейку Гвардзейчык. Усе голасна зарагаталі.

— Эх, брат, дык, мусіць, твая нацыянальнасць тады залежыць ад месца жыхарства, калі ты ўсюды тутэйшы, — рагатаў Жылякоўскі.

— Беларусь ваша... — умяшаўся Курленя. — Вы, як сядзелі там на месцы, тады, мусіць, і Беларусь будавалі, а як самім давялося пацярпець, дык, мусіць, і нічога не здабудзеце. Як немец устанавіў быў нейкую там Беларусь, дык тады й начальнікаў хоць адбаўляй. Тады яны былі ласымі на гатовенькае. А саветы як ударылі, дык усе, як мышы, паразбягаліся. Дзе ж ваш Астроўскі? Чаму аб Кушалю нічога не чуваць? Дык цяпер нас, дурненькіх, ваяваць выпраўляюць, а начальнічаць, дык іх было поўна.

Гэту тыраду Курлені падтрымлівалі Шэмет і Земет. Варта заўважыць, што, згодна з апавяданнямі іншых, брат Земета пайшоў у польскія партызаны ў раёне Лідчыны.

— А ты, мусіць, хацеў, каб Астроўскі ці Кушаль з табою пад адным вашывым коцам спалі? — адпаліў Курленю Сымон. Некаторыя засмяяліся. — Ці твой прымітыўны розум можа хаця ўявіць клопаты тых людзей?

— А якія ж яны маюць клопаты? Зашыліся недзе ў спакойны куток і сядзяць, як мышы пад мятлюю. Клопаты ў іх! Не маюць чаго рабіць, дык няхай бы хоць сюды пару слоў сказаць прыехалі.

— Але ж, але! Чулі вы? — перадражніваў Курленю Віктар. — Курленя, важная персана, загневаўся, што да яго Астроўскі на пацеху й падтрымку штаноў не прыехаў.

Усе зарагаталі.

— Чаго ты смяешся, дурань ты! — Пры гэтых словах Курленя сакавіта лаяў. Старшыня Налепа ад некаторага часу сядзеў на сваёй пасцелі насупраць стала й моўчкі прыслухоўваўся да гутаркі.

— Астроўскі — вялікі пан! — цягнуў Курленя. — Нідзе аб ім і не чуваць. Калі вы яго бачылі ці чулі ад яго хоць адно слова?

— Чаму ж не, — адказаў Караткевіч, — прыезджаў да нас у Вільню ў гімназію, гаварыў, і мы чулі.

— Што ж ён вам гаварыў? — пацікавіўся Земет.

— Ён сказаў нам коротка й ясна, — тлумачыў Сымон, — сцеражыцеся нягоднікаў.

Усе вельмі голасна зарагаталі. Земет узлаваўся.

— Іш ты, скалазуб! Толькі смяцца, а каб што дзель-

нага сказаць, дык ты не можаш,— бурчэў ён, гледзячы на Сымона.

— Так, Беларусь збудаваці,— пачаў пагардлівым тонам Курленя,— а як прыйшлося самім пацярпець, дык усе начальнікі ў лес пайшлі.

— Хацелі збудаваць, чаго не было й не будзе,— дапамог Замет.

— Пэўна ж, што на гэтых дурнях, як вы, нічога не збудуеш. Вы нікому не служылі, не толькі Беларусі. Толькі й здольныя былі самагонкаю залівацца ды людзей аграбаць! — падсыпаў жару Жылякоўскі.

— Бачыш ты, які патрыёт знайшоўся! — апраўдваўся першы.— Калі ты стаў гэткім? Вам, мусіць, у гэных школах у галовы дурнаты набілі.

— Вось у тваю дык, мусіць, нічога не наб'еш, бо зараз усё з яе вылеціць,— адказаў Жылякоўскі.

— Слухай, Замет, і ты, Курленя,— пачаў Гвардзейчык,— ты думаеш, што гэтка дзяржава, як Беларусь, магла так хутка стаць на ногі і ўтрымацца? Калі яна атрымала дазвол на арганізацыю свае арміі? Аж напрыканцы сорок трэцяга года. А ты глянь, якія ўжо добрыя былі пачаткі...

— Ды што ты там пустое плячеш,— не даў Гвардзейчыку дакончыць Курленя,— я сам бачыў, што выраблялі беларускія начальнікі. У нас быў адзін афіцэр, якога западозрылі ў палітычных зносінах з бальшавікамі. Я там дакладна не ведаю, як тое было, але ён нас усіх хацеў немцам выдаць і ўсю віну зваліў на нас. Добра, што памяшаў гэтай справе адзін, што знаў усё, дык мы й засталіся жывымі, а так...

— Чакай хвілінку,— укінуў слова старшыня Налепы,— дык гэты афіцэр, ці хто там, пэўна, камуніст быў, няйначай. Па тваіх словах гэтак выходзіць.

— Які ж ён камуніст, калі быў у нас у войску? Гэта ж было цяпер, а не пры саветах.

— Дык што ж ты думаеш, што цяпер камуніст не мог у войска залезці? — трымаў сваё Налепы.

— Мусіць, Курленева галава зацеснаватая, каб такую магчымасць мог уявіць,— засмяяўся Караткевіч.

— Ты ж перш казаў, што гэта там за нейкую дзяўчыну выйшла,— дапёк Курленю Гвардзейчык.

— Дзе там за дзяўчыну! За якую табе дзяўчыну...

— Ага, за якую... Ты й сам не ведаеш, што гаворыш. Сягонняшняе не ведае, што ўчарашняе плявузгала.

Усе голасна смяяліся з Курлені. Збіты з панталыку былы паліцай яшчэ спрабаваў агрызацца.

— Перастань ты, Курленя, ужо даводзіць, бо нічога не кеміш,— адазваўся Пісаронак.

— Даволі вам, хлопцы, сварыцца. Для ўсіх па метру зямлі хопіць,— уткнуў свае пяць капеек Войнік.

— Вось гэта дык разумна сказана.

Усе голасна засмяяліся.

У роце даволі часта вяліся гутаркі на тэмы, звязаныя з Беларуссю й беларускімі справамі. Прычынаю была прысутнасць юнакоў з колішняй школы камандзіраў БКА. Курленя, Замет і Шэмет — не адны, што выразніваліся тупасцю й няведаннем усяго, звязанага са сваёй Бацькаўшчынай і палітычнымі справамі. Былі сотні такіх. У роце, як і ў цэлым батальёне, было даволі ўкраінцаў, з якімі беларусы ніколі не ўваходзілі ў калізіі, дыскутуючы палітычныя тэмы.

Украінцы былі беларусам добрымі сябрамі. Дружба выплывала з супольнага гістарычнага лёсу абодвух народаў, што, маючы на працягу стагоддзяў супольных ворагаў з захаду і ўсходу, прывыклі, зжыліся з ідэяй, што яны браты ў нядолі й адзін другога мусяць заўсёды падтрымоўваць. Гэта не была тая фальшывая, некім зверху накінутая, дружба. Яна мела карані ў сівой мінуўшчыне і ўважалася з'явай нармальнай, прост-напраст арганічнай, штодзённай, аб якой нават і не ўспаміналася.

VI

У палове верасня батальён Мураўёва пакінуў абоз над Рэйнам і спыніўся ў адлегласці нейкіх 25 км на захад у вёсцы Ільгойзэрн. Гэта была вялікая вёска, прыкладна за 15 км ад першых хрыбтоў Вагезаў. Войска размясцілася па гаспадарскіх гумнах, а дзе каму ўдалося — дык і па хатах. Сымон Спарыш у гэтым часе атрымаў новую функцыю: ён быў вызначаны канюхом. Вярнуў назад сваю каламажку й малага гнядога коніка, што калісьці мы ўжо бачылі ў руках у Камовіча пры выхадзе з Менска.

Прызнацца, Сымон быў задаволены сваёй новай павіннасцю, бо канюхі мелі, акрамя шматлікіх клопатаў, некаторыя выгоды. Да гэтых перш за ўсё належала тое, што заўсёды былі забяспечаныя транспартам, не мусілі ў маршах валачыць на плячах сваіх рэчаў, тое-сёе здабытае збоку,

прыкладам, гародніну ці садавіну, маглі прыхаваць на возе, дый на заняткі не хадзілі рэгулярна. Сымон адно стараўся знайсці прычыну, чаму яго вызначылі канюхом. Падазраваў, што калі б сам папрасіў такой функцыі, не атрымаў бы яе. І прычыну няцяжка было адгадаць.

Камандзірам другой роты быў капітан Вінніцкі — сярэдняга веку высокі ўкраінец, які асабліва нічым не выразніваўся. У роце былі чатыры звязы й камандзірам кожнага быў афіцэр. Першым звязам, да якога належалі Сымон Спарыш і Віктар Караткевіч, загадваў старшы лейтэнант Рэшатаў — расеец самай чысцюсенькай вады. Гэта быў дробненькі ростам, круглатвары, крышку курносенькі, з малымі зласлівымі вочкамі былы чырвонаармеец. Рэшатаў быў вельмі рухавы й энергічны. Калі гаварыў да каго, вочкі ягоныя, быццам два свярдзельчыкі, здавалася, вярцелі яго наскрозь — нічога ад іх не схваецца. Малы маскалёк найбольш і даўся Сымону й Віктару ў знакі, асабліва ж першаму.

Трэба зацемиць, што хлопцы давалі вялікую волю сваім языкам, будучы часценька зусім неасцярожнымі. А асцярожнасць была асабліва патрэбная, проста неабходная. Яшчэ ў абозе над Рэйнам аднойчы капітан Вінніцкі прыпамінаў роце, што ніхто не мае права выказваць свайго незадавалення, шырыць розныя, шкодныя Нямецчыне чуткі. «Усе вы, — казаў капітан, — прыйшлі ў гэты батальён добраахвотнікамі. Мы раней пыталіся тых, што не хочучь у нас службыць, каб выявіліся. Для іх ёсць шмат месца ў працоўных лагерах. Калі ж вы засталіся, дык цяпер трымайцеся й не наракайце».

Папярэджанне было пагрозлівае, без ніякіх недаказнасцяў. Яно, адылі, не падзейнічала ані на Віктара, ані на Сымона. Яны й далей давалі поўную волю языкам. Сымон даўно заўважыў, што Рэшатаў чапіўся да яго без патрэбы. У войску ж, ведама, як трапіш свайму начальству на вока — яно будзе памятаць табе цэлы час.

Гэтак і з крымінальнікам: хоць і адбудзе сваю першую кару, нават і будзе старацца паправіцца, паліцыя ўсё роўна цэлае жыццё будзе за ім сачыць. Калі здарыцца дзе што ў ваколіцы, яго першага правяраюць, паклікаючы на допыты.

Рэшатаў жа чапіўся да Сымона й Віктара Бог ведае за што. Мо заўважыў, што іхнія языкі гладка хадзілі, асабліва ж Сымонаў. Што Рэшатаў не любіў Сымонавага языка —

у гэтым юнак хутка пераканаўся. Гэтак аднойчы ў вёсцы Ільгойзэрн, хутка пасля пераезду туды, хлапец паехаў на кані да батальённага ветэрынара. Не тое каб гнядому чаго не хапала ці хворы быў, але ж ветэрынар мусіў мець нейкі занятак, дый коні рэгулярна хадзілі на праверку здароўя ў войску — так, як і людзі. Сымон затрымаўся ў гаспадарскім панадворку, там, дзе кватараваў ветэрынар, і, чакаючы яго, сядзеў на возе ды ад нечага рабіць жаваў саломіну. Вуліцаю праходзіў Стыкар і яшчэ пару вайсковых.

— А ты што тут робіш? — спытаў Спарыша Стыкар.

— Адпачываю.

— Ты, Спарыш, там будзь больш асцярожным. Учора чуў я, як обер-лейтэнант Рэшатаў казаў, што трэба будзе цябе ўсцішыць, бо ты незадаволены й надта шумна сябе вядзеш. Тых чатырох ужо «форт»! — пры гэтым апошнім слове махнуў рукой. Стыкар гаварыў аб чатырох, што ў мінулую нядзелю напіліся гарэлкі ды, даўшы волю п'янаму ўяўленню, зрабілі засадку на камандзіра чацвёртага звяза Юхневіча. Мелі намер яго забіць. Нехта, відаць, даказаў, бо штучка ім не ўдалася, і ўсіх чатырох выслалі ў рабочы лагер. — Так што глядзі, — асцерагаў Стыкар канюха, — крыху стрымайся.

— А чаму ж Рэшатаў так гаварыў?

— Ды ў сувязі з высылкай тых чатырох.

Бачыш, што вырабляецца, разважаў Сымон. Прышло яму ў галаву, што Рэшатаў, пэўна, меў у роце сваіх давераных людзей, якія ўсё яму даносілі. Гэта й не дзіва: у батальёне існавала шпіёнская сетка. Афіцэры ў бальшыні паходзілі з савецкае арміі, дзе начальства мела сярод байцоў заўсёды надзейныя вочы й вушы. Чаму ж і тут не практыкаваць старых прывычак?

Сымон надта ж ненавідзеў таго паршывенькага, як ён называў Рэшатава. І курносенькі маскалёк, калі звяртаўся да канюха, дык заўсёды са знявагамі, прычэпкамi. Вельмі ж злосна бегалі малыя обер-лейтэнантавы вочкі й моршчыўся, падымаўся курносенькі нос.

Чысціць, бывала, Сымон свайго гнядога гадзінамі цэлымі. Загадаюць. Выглянцаваць мусіш так, каб аж ззяў. От жа і ўелася яму тая чыстка. Блішчыць ужо конік з усіх бакоў — здаецца, вычысціў так, хоць ты вядзі на выстаўку. Прыйдзе Рэшатаў ды плясь коніку па азадку. Возьме ды пацягне, прыціскаючы, далонню па баках, пад жывот нават злазіць. Пасля выме з кішэні чысцюсенькую белую хусцін-

ку, уважна абатрэ далану, і... тут ужо пачынаецца. Як гэта так? Чаму на чыстай хусцінцы цэлая жменя пылу?

— А это что? Чистил, говоришь? Да какая же это чистка? Ты почисти как следует, дурака-то валять мне нечего! Давай-ка опять за работу!

З такой лютасцю й нянавісцю пазірае тады Сымон на скрыўлены обер-лейтэнантаў твар, так цярэбяцца рукі. «От бы ж і з'ехаў аплявуху,— думае хлапец, але паўстрымоўваецца ў пару.— Каб ты здох, пракляты маскалюга!»

— Ну, чого стоішь? — грымць той.— Давай-ка, поди. Берись за работу немедленно!

Сымон вурчыць, злуецца, плюе дый зноў пачынае ад конскай морды. Бывае, без малага цэлы дзень скрабе.

«І ці ж гэта не здзекі? — разважае ў думках.— Ну навошта ж гэту падлу так скрабці? Эх, чакай жа ты, не мінеш маіх рук!» — пагражае канюх у думках Рэшатаву.

VII

Сымонава нянавісць падвоілася, калі аднойчы атрымаў у апеку обер-лейтэнантавага верхавога. Гэта быў вялікі, спрытны, беглавы конь.

— Ты уже с одной разленился-то,— гаварыў Рэшатаў,— мало работаешь. Так вот тебе другая. И смотри,— пры гэтым махаў пальцам,— чтобы была чистой как следует. И не только лошадь, а и седло.

«Ах, каб ты здох, гіцаль, дзе ты на маю галаву ўзяўся!» — кляў сам сабе пад носам Спарыш.

Яшчэ колькі разоў паўтаралася гісторыя з хустачкай і пылам з той розніцай, што Сымон звяртаў цяпер найбольшую ўвагу на верхавога. Прышлося папацець удвая, а мо і ўтрая больш, чымся раней. Усё роўна не мог задаволіць маленькага расейца. Вычарпалася аж да дна юнакова цярпенне. Раз неяк заўважыў, што два раменьчыкі ў сядле з правага боку, якімі падшпільвалася падпруга, былі надарваныя. Сымон патузаў іх, пакруціў, надарваў яшчэ больш перагнілыя ніткі, так што яны ледзь трымаліся.

— Чакай жа ты, сукін сын, хоць гэтым ды адамшчуся.

Назаўтра раненька рота выходзіла на стрэльбішча ў Вагезы. Ужо каля шостага гадзіны Сымон меў падаць обер-лейтэнанту каня. У горы трэба было ісці больш дзвюх гадзін, і дзеля таго выходзіла рана. Сымон збольшага махнуў

граблом і шчоткай па кані ды ўжо ўскідаў сядло, як тут збоку пачуў крыклівы голас расейца:

— Эй, турок ты! Что, еще не готов?

— Зараз, обер-лейтэнант!

Рэшатаў стаяў і глядзеў у другі бок вуліцы, прыкурваючы цыгарэту. Там ужо ішла першая калона войска. Яны былі не далей як на сто метраў ад канюха й афіцэра.

— Калі ласка, обер-лейтэнант,— падаў Сымон каня.

Трымаў верхавога за аброць, аддаўшы камандзіру ў рукі павады. Той усадзіў левую нагу ў стрэмя, схапіўся абедзвюма рукамі за сядло і, ёмка падпіхнуўшы сябе правай нагой, ужо маніўся закінуць яе наверх, як раптам усім цяжарам, разам з сядлом, бразнуўся вобземлю. З калоны, што бачыла ўсю гэту сцэну, загрымеў голасны рогат колькі дзесяткаў чалавек.

Конь, хутчэй адчуўшы, чымся ўбачыўшы, што яздок чамусьці апынуўся на зямлі, зрабіў колькі крокаў убок заднімі нагамі й левым вокам накасавурыўся на лейтэнанта. Рэшатаў маланкаю ўсхапіўся з зямлі й, як раз'юшаны тыгра, кінуўся да Сымона. Ніколі хлапец не ўяўляў сабе, што ў такога маленькага чалавечка магло быць столькі кіпучай злосці. Аж пабляднеў ад страху.

— Ты-ы, сукин сын! Бродяга ты! — Тут маскалёк перасаліў сваю лаянку трохпавярховым маскоўскім матам, пачынаючы недзе з Ленінграда, а канчаючы на Растове.— Я тебе за ето знаешь что сделаю?! Я тебя, гада, в тюрьму, в рабочий лагерь! Вот! Я уж тебя постараюсь, погоди-ка, сукин сын ты!

Юнак дрыжаў ад страху, хоць дзесьці ў глыбіні грудзей давіў моцны смех. У той момант не мог ведаць, ці дорага абыдзецца яму гэты жарт. Тым часам Рэшатаў кінуўся да сядла й знайшоў прычыну ўсяго няшчасця. Уважна агледзеў раменьчыкі.

— Это когда они порвались? А?

— Учора надвечар, обер-лейтэнант.

— А ты почему не зашил?

— Дык калі ж я? Ноччу меў зашываць?

— А мне что к этому? Разве ты не знаешь своего дела?

Погоди-ка, я тебя научу, сукин сын ты! Лавинский, где дружиновый Барлай?

Канюх Лавінскі, з паходжання ўкраінец, што даглядаў каня капітана Вінніцкага, замітусіўся:

— Зараз найду, обер-лейтэнант!

Пабег і за пару хвілін прывёў дружныновага Барлая.

— Этого негодяя,— тросся злосны Рэшатаў, паказваючы пальцам на беларуса,— посадить на пять суток в сарай на воду и хлеб и поставит караульного. Там я еще придумаю, что с ним сделать. Утром и вечером только выпускать, чтоб лошадей досмотрел, а так держать под караулом в сарае. Понял?

— Так есть, господин обер-лейтенант.

Барлай пазіраў на раз'юшанага афіцэра, на ляжачае на зямлі сядло й пабляднелага, перапалоханага Сымона, стараючыся, мабыць, адгадаць, што сталася.

— А ты, Лавинский, сейчас же пришить ремни! — загадаў Рэшатаў украінцу.— Имеешь пять минут время.

— То як цэ за пяць мінут? — пачаў той.

— Ты еще здесь? — кінуўся да яго маскалёк.— Ступай же немедленно.

Лавінскі падняў сядло, узяў каня й пайшоў на панадворак.

— Забирай этого негодяя! — крыкнуў афіцэр Барлаю.

— Пайшлі,— кінуў галавой дружныновы.

Гэткім чынам канюх Спарыш апынуўся ў пустым, высланым чыстай саломай баўэрскім хлёўчуку. Знадворку да дзвярэй загадалі гаспадару зрабіць прабой і прынесці замок. Паставілі са стрэльбаю вартавога. Быў гэта незнаёмы Сымону хлапец з трэцяга звяза. Вязень не надта наракаў на свой новы быт.

— Эт, чорт з табой,— бурчэў ён,— хоць крыху адпачну.

Надта ж дакучаў голад. Прыносілі толькі адну лусту, значыцца, паўпайка, чорнага хлеба на дзень і паўгаршка чыстай вады.

Але Рэшатаў не выканаў пагрозы. Пратрымаў хлапца пад замком і вартаю адно дзве пары. Параўнальна лёгка абышоўся Сымону той жарт над обер-лейтэнантам. Адно яшчэ больш дакучлівым, прычэплівым і нязносным стаўся ад той пары малы маскалёк.

VIII

У канцы верасня й першай палове кастрычніка ў ваколіцы Вагезаў праводзіліся тактычныя баявыя заняткі пры ўдзеле цэлай дывізіі. Відаць было, што час вышкалення канчаецца, Па аддзелах кружылі розныя плёткі аб хуткім

фронце. Адна з такіх плёткаў, прыкладам, гаварыла, што хутка «трыццатка» мае паехаць у Чэхаславачыну ці нават і ў Югаславію.

Маёр Мураўёў на зборцы свайго аддзела, акрамя колькіх шаблонных перасцярогаў і іншых слоў для падтрымання маралі, паведаміў, што генерал Уласаў вёў перамовы з камандаваннем вермахта і з самым правадыром райха, каб з усіх усходніх фармацыяў стварыць адну вялікую армію пад ягонай жа камандаю й выслаць на Усходні фронт.

Тым часам становішча з харчаваннем было нецікавае.

У вёсцы Ільгойзэрн і ў суседнім Гэмары жаўнеры панадзіліся былі наведваць мясцовыя пяркарні. Спачатку некаторым собіла дастаць адну ці другую баханку чорнага хлеба. Адылі, калі вестка аб такой магчымасці абляцела пададзелы, калі пры пяркарнях пачалі расці зялёныя натоўпы, немкі, робячы вялікія вочы, казалі:

— Ohne Karte gibts nicht*.

Тады некаторыя з найсмялейшых кінуліся зусім на яўнае нахальства. Валачыліся па хатах і, як кажуць, проста з моста прасілі:

— Bauer, bitte Brot**.— Нехта з тых жа баўэраў хутка парупіўся данесці цывільным уладам. Выйшла забарона прадаваць войску хлеб у пяркарнях і ў хатах.

Давялося налягаць на садавіну й бульбу, якія лягчэй было дастаць. Асабліва цярпелі садовыя дрэвы й вінаграднікі пад час вялікіх тактычных заняткаў. Часта бывала, што адзін ці другі жаўнер, перабягаючы пад час заняткаў з месца на месца, заляжа пад кустом вінаграду або на бягу пачне калаціць яблыню ці грушу. Пакуль скончацца заняткі, то аж пуп трашчыць, а ў роце аскому нагоніць.

Аднойчы на полі канюх Сымон натрапіў на цэлую кучу параскіданых і раздуваных ветрам дробных ангельскіх лятучак. Былі пісаныя ў ангельскай і нямецкай мовах. Схаваў юнак пару штук у кішэню й вечарам, ужо вярнуўшыся на базу, уважна прачытаў нямецкі змест.

Камандзір амерыканскае арміі заклікаў нямецкіх жаўнераў здавацца ў палон. Лятучка гаварыла, што становішча Трэцяга райха ўжо зусім безнадзейнае. Немцы былі бітыя на ўсіх франтах, хаўрусніцкія арміі набліжаліся хуткім тэмпам да Рэйна, нямецкія месцы ляжалі ў руінах. Амеры-

* Толькі па картах (ням.).

** Гаспадар, хлеба (ням.).

канец раіў немцам ратаваць сваё жыццё, не слухаць вар'ята фюрэра й пераходзіць у палон. Даваліся інструкцыі, як гэта рабіць. Трэба было, увайшоўшы ў кантакт з войскам хаўруснікаў, абавязкова найперш падняць уверх рукі, махаючы такой адной лятучкай, каб пераможцы ведалі, што ты не прыйшоў да іх у госці, ды выясніць, што здаешся ў палон ангельскімі словамі: «I surrender»*. А там ужо будзе ўсё добра. Цябе не пакрыўдзяць і, пэўна ж, не заб'юць.

«Маем, значыцца, й запрошанне,— падумаў Сымон і схаваў тую лятучку ў самую найдалейшую ніжнюю кішэню свае вопраткі.— А хто ведае? Мо й давядзецца скарыстаць з запрошання хутчэй, чым спадзяемся». Аб тым, што яму, канюху Сымону, давядзецца гасціць у амерыканцаў ці там у каго іншага на другім баку, хлапец не меў сумлеваў. Толькі ж, вядома, мо яшчэ прыйдзеца перад тым пастраляць крыху, вось хаця б сабе ўверх, абы дзеля вачэй людскіх...

* Здаюся (англ.).

Набліжэнне

I

Мапны пакой бункера галоўнакамандуючага нямецкімі збройнымі сіламі ярка асветлены. Пакуль што ў ім толькі адзін прысутны — малодшы штабовы афіцэр. Усе сцены пакоя абвешаны мапамі. Пасярод стаіць доўгі стол, таксама засланы мапамі. Больш у пакоі няма ніякай мэблі. Афіцэр стаіць на зэдліку каля сцяны, у левай руцэ трымае спісаны машынкаю ліст паперы і, часта на яго пазіраючы, правай рукою бярэ сцяжкі, паўтыканыя ў розных месцах мапы, ды перасоўвае на іншыя месцы. Чырвоныя сцяжкі са свастыкай пасярод. Яны вызначаюць крывулі тэўтонска-фашыстоўскага дыназаўра, што раптоўна ў апошнія часы пачаў худнець і звужацца. Там, дзе стаялі сцяжкі, гарэла зямля, людзі, жыццё — там быў фронт. Але ці толькі там?

Цяпер ужо ўсюды быў фронт. Вось хоць бы выйці наверх з бункера. Што там робіцца! Пекла! Вечная трывога. Людзі днямі й ночамі не вылазяць з нораў-падвалаў. Гарыць, ломіцца, крышыцца, папяліцца шкілет яшчэ наймагутнейшага ў свеце горада. А тут унізе, тут што ж... спакойна. Які ж зманлівы гэты спакой. А мо ўжо так перад надыходам той канчатковай, вырашальнай, немінучай часіны? Мо гэта ўжо дыханне смерці?

Але ж не! Сто разоў не! Тут жыве яшчэ «ён». О, так! Гэты «ён» валодае ўсім і ўсімі, натхняе, кіруе, вядзе. Гэта мозг усяго, клубок, да якога вядуць усе ніткі яшчэ шматлікіх, хоць ужо надта ж паскубаных, зняможаных армій, групаў, аддзелаў... А яшчэ ж «ён» кажа, што будзе такая зброя, аб якой і свет не сніў. А слоў жа ніколі вунь на вецер дарма не кідаў, з ранейшага ведама... Ого! Яшчэ пазнаюць ворагі. Яшчэ на каленях прыйдуць да яго міласці й міру прасіць. Вось абы ўжо хутчэй гатовая была гэта зброя. А тады... Ого, што будзе тады!

А тым часам...

Афіцэр у бункеры часта трэ правай даланёю бараду, мармыча, штось лае сабе пад нос. Заўсёды, як толькі дзе даводзіцца перасунуць сцяжок на ўсходняй крывуліне ў заходні бок ці на заходняй ва ўсходні, голас яго мацнее, вурчыць, гаркае. Ківае галавою. Ці ж гэта лёгка?! Помніць жа ён лепшыя часы. Сцяжкі тады перасоўваліся ў зусім іншых кірунках. Дыназаўр сыцеў, таўсцеў, выпяціў быў свой жывот

аж на прадмесці Масквы, лапай ледзь не зачапіў Александрыю ў Егіпце ды думаў растаптаць брытанскія абтокі. Ох, якая ж тады была асалода перастаўляць сцяжкі! Разам з дыназаўрам рос і ён сам, неяк і галава падымалася вышэй дый ногі раўней хадзілі.

А цяпер полымя дабіралася да нервовага цэнтра райха. Гэта было тое самае страшнае зямное полымя, што вогненна-жалезным языком лізала жыццё не толькі выдатных ваякаў вермахта, але і ўсе славуцья фюрэравы мары-летуценні, спадзяванні. І яно было больш жахлівае й знішчальнае за тое полымя, што пасылала неба. Афіцэр яшчэ раз уважна праверыў усе крывуліны на сценнай мапе, задуманы, уталопіўшыся ў мапу, пастаяў хвіліны тры, паківаў галавою, пасля падышоў да стала й там правёў тую самую аперацыю. Тут ужо пайшло барзджэй дый вурчэння, гаркання таго менш было. Хутка накіраваўся да дзвярэй, і крокі яго паглынула рэха бункернага калідора.

II

Мінула каля паўгадзіны. З калідора пачалі далятаць гукі розных галасоў. Пры ўваходзе адбываўся самы грунтоўны кантроль. Рукі мацалі партфелі, правяралі дакументы, зыркя вочы доўга й уважна аглядалі візітантаў. Нельга ж было, каб ізноў паўтарыўся ліпеньскі дзень у Прусіі*. Дый фюрэр апошнімі часамі дзіваком нейкім ставаўся, бачыў усюды й знаходзіў тое, чаго не было, выдумляў непраўдападобнае, шукаў вінаватых. Але ж не ім, дробным чарвям, дадзена было разгадаць тайніцы фюрэравага мозгу. Поўзалі ж перад ім, дык і цяпер лётаць не пачнуць. Трэба цягнуць да канца...

Пасля доўгай і дэтальнай экзаменацыі язык гаркаў кароткае адрывістае слова. Крокі мералі недаўгую ўжо адлегласць да магнага пакоя, і ў дзвярах вырасталі адчаканеныя постаці: маршалы, генералы, адміралы. То й былі тыя ніткі, што лучыліся з галоўным клубком. Гэта тыя мацаўкі-лапы спрута, што ціснуў, душыў усіх і ўсё, высмоктаў з іх апошнія сокі й кроў у імя будучага панавання «супернарода», «супермэнаў», «вярхоўнай» арыйскай расы. Гэта тыя слу-

* Маецца на ўвазе няўдалы замах на Гітлера, падрыхтаваны групаю нямецкіх афіцэраў.

жакі колішняга капрала кайзераўскіх войск, што бурыў усё старое, будаваў «новую Еўропу».

А мо яны — гэтыя маршалы, генералы, адміралы — ужо перасталі быць будаўнікамі, мо сталі ўжо магільшчыкамі? Хто ж мог напэўна сказаць. Але ж не! Яшчэ раз не! Ён жа ўсё ведае, за ўсіх думае, усяго дапільнуе. Яшчэ выведзе й прывядзе. А ім тым часам што? Хіба ж толькі па сваіх дзялянках ды адрэзках... А там ужо ўва ўсім галоўны — ён...

У мапным пакоі час ад часу стукаюць запятакі, сціскаюцца выцягнутыя рукі пры вітаннях, падаюць прыцішаныя словы. Мундзіры абступаюць стол, сцены. Вочы ўпіваюцца ў тыя пункты-сцяжкі. Вочы звужаюцца, касурацца. Твары моршчацца. Панурыя гэта твары — яны даўно забыліся, як смяяцца. Заўсёды напружаныя, неспакойныя. Мяркуюць, у якім «ён» настроі, што зробіць, загадае, як аднясецца. Ці зноў не палезе на тую найвышэйшую ноту. А мо што й пацяшальнае скажа. Недарма ж паўзлі з усіх канцоў, спышаліся, дэнерваліся. Мож... можа...

У пакоі іх ужо пару дзсяткаў. Раптам уся актыўнасць і рух спыняюцца. Чакаюць, прыслухоўваюцца. Усе вочы ўпіваюцца ў дзверы. Прыбліжаецца, ідзе. У дзвярах паказваюцца чорныя варухлівыя вусікі, звіслая на лоб пасма валасоў, рудыя вочы. Спыняецца пара чорных выглянцаваных ботаў. Мо гэта тыя самыя боты, што калісь падрыгвалі з захаплення ў Камп'енскім лесе ў дзень капітуляцыі Францыі? Побач — два рослыя цені. Ногі на момант затрымліваюцца, вочы хутка паўзуць па ўсіх прысутных, і пасля ўжо ногі прыбліжаюцца да цэнтра стала.

Фюрэр, мусіць, не ў гуморы. На твары ў яго цень. Галава то апускаецца над настольнай мапай, то падымаецца, павяртаючыся ў той бок, да каго гаворыць. Палец блудзіць па крывулінах. Чуваць рапарты, пытанні, перапытванні. Часам у тым пакоі так глуха, што, калі б вочы не бачылі, падумаў бы, што тут нікога няма. Але ў гэты момант якраз найбольш напружана працуюць мазгі прысутных. Стараюцца ўгадаць, што «ён» думае, што зробіць, скажа ці спытае наступнае. Усе вочы ўпіваюцца ў ягоны твар, стараюцца злавіць найменш заўважны цень думак. Смяротная цішыня. Толькі час ад часу шаргануць па цэменце падковы ботаў або пачуецца нясмелы кашаль ці прытоенае дыханне.

Не так шмат часу патрэбна ўжо фюрэру: мо пару месяцаў, паўгода, у найгоршым выпадку год. Ужо Лондан

стогне пад агнём «У-2», супраць якое англічане не ведаюць абароны. Але ж гэта адно пачатак. Што ж ракеты «У-2» у параўнанні з той зброяй, што мае на думцы фюрэр і над якой дзень і ноч працуюць найбольш вартасныя нямецкія мазгі! Абы час дазволіў, абы ўсё не развалілася, не скрышылася. Цяпер усё асноўнае й зводзіцца да здабыцця часу. Дык за любую цану трэба ўтрымацца, загарадзіць, не пусціць.

На мапе, бывае, акрамя фюрэравага пальца з'явіцца побач і іншы, што ўслужліва стараецца дапамагчы першаму. І вось фюрэраў палец даязджае ў сваю чаргу й на эльзаскі адрэзак, тыцкае на тую даліну між Вагезамі й Альпамі.

— А як сітуацыя тут? — чуецца хрыплаваты голас.

— Калі б можна... — пачынае іншы.

— Тут вельмі важны адрэзак, — перабівае яго той першы, — тут праціўнік будзе старацца прарвацца любой цаной, бо гэта асноўны падыход да Рэйна з паўдня.

— Не дапусціць яго! Галоўная абаронная лінія на Рэйне мусіць яшчэ лепш умацавацца. Якое цяпер становішча?

— Наступ ворага затрыманы. Фронт статычны. Акцыі зводзяцца да разведак. Праціўнік падцягвае вялікія сілы, запасы, рыхтуецца да наступу. Аддзелы нашы аслабленыя, змучаныя ад доўгага адступлення з паўдзённай Францыі й патрабуюць перагрупоўкі.

— Які стан рэзерваў? — гаркае фюрэр.

Другі голас называе колькі аддзелаў.

— Ёсць там і трыццатая пяхотная расейская дывізія, — заканчвае ён.

— У якім стане?

— Канчае вышкаленне.

— Даць яе супраць французаў. Матэрыял гэта другарадны, але, умела пакамандаваўшы, можна яго добра выкарыстаць. Французам яны павінны даць рады. Неадкладна дайце дыспазіцыі ў гэтым кірунку.

Фюрэраў палец пасоўваецца на поўдзень, да Італіі.

За пару гадзін з воўчага логава зашыфраваныя загады паляцелі ва ўсе канцы, у меншыя воўчыя логавы. Ляціць той голас па дроціку і ў штаб трыццатай. І там ужо выпрастоўваецца шыя й плечы дзяжурнага афіцэра, пачынаецца рух у штабе. Стукаюць падковы, гаркаюцца ў тэлефонныя трубка загады, бразгаюць дзверы. Галоўны загад дзеліцца на кавалачкі, на дзесяткі, сотні меншых. І далей ужо, у самых меншых аддзелах, ён яшчэ больш драбіцца, ажно пакуль,

як той кій у муравейніку, не спрычыніцца да агульнага, гарачкавага руху. А там ужо, гэтым разам з самых нізоў, ад самых найменшых выканальнікаў, чуюцца сакавітыя каментарыі, заўвагі. Дый якія ж цікавыя яны бываюць...

III

У пакойчыку, пры цьмяным святле маленькай лямпы, Віктар Караткевіч даўно выводзіў свае храпунскія рулады. Не было тут ніякіх пасцеляў — усё жыццё адбывалася на падлозе. Побач з Віктарам, прылётшы на сenniку, аблакаціўшыся на правую руку, Сымон прыглядаўся да тройкі сяброў, што гулялі ў ачко, а то зноў вяртаўся да свайго занятку — набівання табакаю папяросных гільзаў. Ужо амаль даехаў да сотні. Табакі ўдалося прыдбаць ад баўэра. Стараўся хлопец зрабіць запас на будучыню. Трое ўкраінцаў — Лавінскі, Антаненка й Панамарэнка — так загуляліся ў карты, што забыліся аб часе й існаванні.

Раптоўна й хутка адчыніліся дзверы, й дзяжурны падфіцэр крыкнуў:

— Алярм! Хуценька пакаваць усё да самага найменшага. Прыготовіць коні й фурманкі. Не марудзіць! Няма часу!

Шах-барах-бам. Пачаўся грукат, рух, суматоха. Чуліся сакавітыя слоўцы з прычыны страты тае ці іншае рэчы. Беганіна на двары, запраганне коней, ладаванне ўсякай усячыны. Нарэшце ўсё гатова, й пачынаецца чаканне аж да раніцы. Жаўнеры ў поўнай гатоўнасці апошні раз кладуцца, дзе хто пападзе, стараюцца схапіць крышку сну.

А гадзіне чацвёртай над раніцай войска пакінула Ільгойзэрн і накіравалася на тую самую дарогу, якой калісьці прыйшло з Францыі. Ізноў прыйшлі дні й ночы ў маршы, з адпачынкам — дзе й як давядзецца.

20 лістапада ў ліку іншых аддзелаў дывізіі батальён Мураўёва наблізіўся да вёскі Гальфінгэн, непадалёк Альткірха. Цэлую ноч выразна чулася рэха гарматаў з захаду. Агонь гарматных залпаў частымі пробліскамі асвятляў заходні гарызонт. Церушыў дробненькі густы назойлівы дожджык.

А другой гадзіне ночы прыбылыя ў вёску Гальфінгэн жаўнеры размясціліся па гаспадарскіх пунях. Схапіўшы колькі мага сну, ужо каля гадзіны дзiesiąтай раніцою войска было на нагах. Атрымалі прадукты, новенькія нямецкія

стрэльбы, амуніцыю. Кожная рота, акрамя бальшавіцкіх кулямётаў і мінамётаў, прывезеных з Беларусі, атрымала па чатыры супрацьтанкавыя панцырфаўсты. Тут жа, нападготове, коратка было й выяснена, як іх ужываць. Справа зусім прасценькая, здаецца. Трымаеш панцырфаўст пад пахай, уважаючы, каб канец трубка і тырчаў на пядзі тры ззаду, каб у часе стрэлу не ўдарыла ў цябе полымя, — а там ужо толькі прыцэліўся ды прыціснуў курок.

Зараз пасля паўдня на нямецкіх аўтамашынах войска выехала на фронт. Пад вечар пакінуў вёску й абоз разам з кухнямі. Жаўнеры надзеяліся, што мо нарэшце перастануць ужо карміць іх канінай, тым больш што бачылі, як ад фронту нямецкія жаўнеры гналі табуны чырвоных эльзаскіх кароў.

Абоз з кухнямі затрымаўся на паляне сярод лесу, на ўсход ад вёскі Асбах, што цераз рэчку межавала з Альткірхам. Але нядоўга давялося яму там быць. На наступны дзень, пад цяжкім мінамётным агнём праціўніка, вялікая частка абору пакінула паляну й вярнулася назад у Гальфінгэн.

Ужо надвечар таго самага дня пачалі з'яўляцца першыя ўцекачы з фронту, што апавядалі пра баявое хрышчэнне.

IV

— Ты ведаеш, брат, ну і наваैयाў жа я, — апавядаў Віктар Сымону.

— Гэта ўчорака нас як забралі адсюль на машынах, дык завезлі аж на другі бок Альткірха. Высадзілі й давай фармаваць. Чуем там за нейкім узгоркам страляніну, але рэдкую. Кажуць нам туды йсці. Наш звязовы, гэты сабака Рэшатаў, сам не йдзе на першы агонь сустракаць праціўніка, а выпраўляе нас ды сам ззаду пляцецца. Мне загадалі несці амуніцыю да «дзегцярова». Ну што ж, думаю, можа, з «дзегцяровым» будзе зручней, чым са стрэльбаю. Але ж, каб цябе халерачкі, цяжкавата трошкі. Трэба гэтую качаргу на плячы тарабаніць дый дзве скрыні амуніцыі, дык і нялёгка, чорт вазьмі. Як жа тут, думаю, даць сабе рады? Ідзём так дарогай шнуркамі па абодва бакі каля канаваў, каб у выпадку чаго зручней скрыцца было, а я ўсё думаю, як бы тут з гэтым цяжарам палагодзіць. Аж тут проста мне быццам на падмогу каля дарогі пакінуты дзіцячы возік бокам ляжыць...

— Які возік?

— Дзіцячы, звычайны дзіцячы возік на чатырох калёсцах і ў добрым стане нават.

— Што ты кажаш...

— Сапраўды, — запэўніваў недаверлівага сябра Віктар. — Вось дык, думаю, шчасце. Я цап за яго, палажыў скрынкі з амуніцыяй, стрэльбу й пхну яго сабе па дарозе, быццам ні ў чым не бывала. Іншыя толькі паглядаюць на мяне, пальцамі сябрам паказваюць ды рагочуць. А мне што? Я іду, як на тым парадзе, быццам баба з дзіцём па гарадской вуліцы, ды пасвітваю.

— Ха-ха-ха! — рагатаў Сымон.

— Ідуць, знаеш, немцы ад фронту. Эсэсманы пераважна, старыя, аброслыя, паперакідаўшы зброю цераз плечы, плятуцца. А я пытаюся ў іх — wie gehts*? А яны, братка, як ашчэрыліся на мяне, як зачалі злосна лаяць, з'елі б, здаецца...

— Ну ў цябе ж розуму хапіла. Гэта ж уявіце толькі: тыя, пэўна, у азадак добра ад амерыканцаў дасталі, а тут вось па дарозе нейкі блазан ідзе з дзіцячым возікам перад сабою й пытаецца — wie gehts. Гэта ж, братка, знявага проста...

— Ну і заеліся ж былі. Я думаў, што каторы аплявушыць кінецца.

— Табе толькі заставалася яшчэ спадніцу бабскую надзець ды хусцінку павязаць — можа б, тады амерыканцы ў госці прынялі...

— Якія амерыканцы?

— Як то якія? А хто ж там на другім баку?

— Дзе там амерыканцы! Французы на другім баку, вось хто. Кажуць нават, што чужаземны легіён, брат. Я ж, пэўна, не разабраўся яшчэ, нікога не бачыў, але ж іншыя кажуць.

— Чужаземны легіён, кажуць?

— Няўжо ж...

— Дык там жа крымінальнікі з усяго свету...

— А чорт іх ведае, братка, хто там. Зрэшты, можа, яшчэ даведаемся й пабачым. Але цяпер слухай жа, што было далей.

— Ну, раскажвай.

— Мінулі мы першы ўзгорак з правага боку каля дарогі. Там бачыў я нямецкія гаўбіцы — акапаня стаялі.

* Як маецца? (ням.)

Ажно падыходзім пад нейкую вёску (гэта была Балерсдорф на захад ад Альткірха). Загадана нам легчы й сачыць, што наперадзе робіцца. Відаць з правага боку пры дарозе касцельная вежа, там ці не назіральнік артылерыйны сядзеў толькі. Заўважылі нашы нейкіх падазронных людзей, рух наперадзе. «Давай,— кажа дружыновы,— папробуем». Чуваць было таксама воддаль каля дарогі ў кустах, як танкі равуць. Нашы кулямётчыкі давай псяюрыць па кустах, а мінамётчыкі — міны пускаць у ход. Але ж, братка, доўга й чакаць не давалося. Мусіць, з таго боку добра нас угледзелі, асабліва з той касцельнай вежы. Як сцягнулі мы на сябе агонь, ратуначку няма. Французы як прыпсяюрылі па тым узгорку, што мы мінулі з правага боку каля дарогі, дык гаўбіцы нямецкія ажно ўверх падскокваюць. Найгорш, што й нідзе схавацца няма, каб хаця дзе якую ямку выкапалі. Так нам прысмажылі, што я аж увесь са страху пачаў калаціцца. Братка ты мой, я й сам не ведаю дакладна, як і што сталася пасля. Не помню, калі я пастанавіў уцякаць і ці наогул я пастанаўляў. Мусіць, ногі самі мяне адтуль панеслі. Адно апамятаўся тады, як ужо пару кіламетраў назад зрабіў і перад Рэшатавым апынуўся.

— Як гэта — перад Рэшатавым? Дык ён так далёка застаўся ззаду?

— Так, братка. Ён зусім з намі не хадзіў. З падафіцэрамі наперад пхнуў, а сам ззаду застаўся, маскалюга пракляты.

— Дык які з яго тады камандзір? Ці Вінніцкі яму дазволіў? Гэта ж камандзіры звязаў на першыя пазіцыі разам з войскам мусяць ісці.

— Кажу табе, што з намі не пайшоў, а ззаду застаўся.

— Вось які ваяка, значыцца.

— Ён ваяка толькі з канюхамі, а не на фронце.

— Ну добра, раскажвай далей.

— Дык тут і пачалося самае цікавейшае. Як пабачыў мяне й іншых Рэшатаў ды як запеніўся, як пачаў раўці, то я думаў, што застрэліць на месцы. «Караткевіч! — раве на мяне. — Дызерцір ты! Дзе твая зброя, амуніцыя? Як ты смеў усё на полі пакінуць?!» Але ж і запеніўся. Я не на жарты перапалохаўся. І ведаеш што? Загадвае мне, каб я йшоў назад і ўсю мною пакінутую амуніцыю й стрэльбу прынёс. Я тлумачыў, што там ужо нікога з нашых няма, бо й сам жа ён бачыў, што ўсе паўцякалі, дык нічога не памагае. «Ідзі! — раве. — Прынясі назад стрэльбу й амуніцыю, а то

застрэлю зараз, як сабаку». Што ж было рабіць? Мне прыйшло ў галаву, што ці ад Рэшатава кулю дастаць, ці ад французаў, дык фактычна няма розніцы. Не мог я сказаць, што не выканаю загаду. Дык і паплёўся я назад па тую амуніцыю, ізноў мне аж той дзіцячы возік прыпомніўся. У канцы канцоў, — думаю, — як ужо траплю да французаў у палон, дык таксама не прайграю. Тут надыходзіў ужо й вечар, дык, думаю, пакуль дайду, то й сцямнеецца. Іду, й лыткі мае ад страху дрыжаць. Дзе пабачу які куст ці які цень — хоць тых ценяў і не было, бо дробны дожджык імжыў, — дык мне здаецца, што за кожным француз сядзіць. Ізноў жа — як я туды зайшоў, як знайшоў тое месца, як прыцягнуў назад тую амуніцыю з возікам, дык і сам не цяплю. Адно што, здаецца, каб другі раз мне так нехта загадаў, дык і не пайшоў бы. Вось, браце, як я ваяваў. Можаш сабе ўявіць.

— Як той ваяка Швэйк.

— Падобна.

Караткевіч змоўк. Гутарка адбывалася надвечар другога дня пасля Віктаравых прыгодаў, у Гальфінгэне на сене ў пуні.

— А што там чуваць пра вынікі баёў іншых? — спытаў пасля кароткага маўчання Сымон.

— Якія там наогул баі! Нашы людзі, братка, наогул баёў унікаюць. Ужо дзе калі прыпруць і выхаду няма, дык адбіваюцца.

— Дык усе, значыцца, так, як ты, адразу драпака смарганулі?

— Ды не ўсе. Былі сутычкі ў іншых. Але ўсе адступілі. На заходнім прадмесці Альткірха, ужо пазней ноччу, першая наша рота адзін танк французскі знішчыла, але такіх паважнейшых і большых баёў не было, адно сутычкі. Нашы ўцякаюць, бо папраўдзе дык і ваяваць няма чым. Ну як ты затрымаеш танкі? Кулаком? На адну роту далі па чатыры панцырфаўсты. Дык добра ж, калі яшчэ пападзеш, а то й напуста пусціш каторы. Дык і ўцякалі. Колькі ўжо ў палон да французаў папалася...

— І ў палон ужо?

— О, так. Ужо многіх не далічыліся.

— Дык дзе ж цяпер нашае войска?

— Ужо на гэтым баку Альткірха, па гэтым беразе рэчкі ў вёсцы Асбах загадана акупвацца. Увесь батальён тут.

— Слухай, а чаму ж ты аж сюды прыбег? Ці над табою

добрае сэрца Рэшатава змілавалася ды адпусціў цябе на адпачынак?

— Смяешся? Уцёк я, вот і ўсё.

— А ты знаеш, што цябе чакае, як зловядць?

— Дык я ж пры сваім абозе. Што ж яны зробіць? Адпачну й пайду назад.

— Але ж з цябе й ваяка. Ты ж без загаду, самадумам нічога не павінен рабіць. Што ты — маленькі, ці што?

— Ат,— махнуў рукою Віктар,— неяк будзе. Вось давай лепш паспім, а тады буду бачыць, што рабіць. Можа, Рэшатаў нават і не ведае, што я тут...

— Як то не ведае?

— Мо ўжо думае, што я да французаў папаўся. Не аднаго ж мяне не стае.

— Ну, глядзі. Не кажы, што я цябе не папярэдзіў.

Але змучаны Віктар, выпрастаўшыся на сене, ужо драмаў. Сымон перастаў яго турбаваць. Знадворку чуваць было конскае хрупанне й частае фырканне, а з захаду лёгкі вясеньскі вецер часценька прыносіў глухі гул гарматаў. Сымон лёг каля сябра і, перадумаўшы ўсё расказанае Віктарам, заснуў.

V

Прышла ў абоз у Гальфінгэн вестка, што два французскія танкі заехалі назад у вёску Гаймсбрун і, заняўшы пазіцыі на могільніку пры шашы, перасеклі адну з галоўных артэрыяў сувязі фронту з тылам. Вёска Гаймсбрун ляжала ў адлегласці трох кіламетраў проста на поўнач ад Гальфінгэна і кіламетраў восем на захад ад Мюльхаўзена. Лінія фронту, што бегла па рэчцы Іл ад швейцарскай мяжы ды лукам абгінала з захаду Мюльхаўзен, зусім блізка падыходзіла да Гаймсбруна. Танкі выканалі зручны манеўр, адрэзаўшы адзін шлях сувязі й даставаў. Не было ніякай мовы аб праездзе немцамі дарогай цераз Гаймсбрун на фронт.

Шаша лёгкай дугой абгінала могільнік. Адзін танк, заняўшы пазіцыю на адным краі, сачыў за дарогай на поўдзень, другі ж, стаўшы на другім баку,— за дарогай на поўнач. Тут жа, насупраць могільніка, на другім баку вуліцы, стаяў касцёл. На званіцу паслалі французы пару кулямётчыкаў, што назіралі за дарогамі, а пры дапамозе пераноснага радыё паведамлялі танкістам унізе аб усякім руху, што адбываўся на шашы.

У той дзень, 24 лістапада, калі немцы наважылі зліквідаваць непрыяцельскія танкі, у абоз канюхоў у вёску Гальфінгэн з'явіўся Вітвіцкі. Ён прыйшоў мабілізаваць канюхоў для выканання баявога задання. Сабраў восем чалавек, у іх ліку й нашых двух герояў, уручыў ім два панцырфаўсты, кулямёт, і такія баявы адзел накіраваўся ў Гаймсбрун.

Хто ж быў Вітвіцкі? У нашай аповесці ён і выступае ўсяго адзін раз, але варта з ім бліжэй пазнаёміцца хаця б таму, што гэты вырадак пакінуў крывавыя сляды й папялішчы па ўсёй Глыбоччыне. Доўга не забудуцца пра яго сяляне Глыбоцкае акругі як пра аднаго з перадавых гітлераўскіх катаў-нелюдзяў.

Пасля смерці будаўніка версальскае Польшчы маршала Пілсудскага ў 1935 годзе польскія акупанты Заходняе Беларусі наважыліся замацаваць памяць «дарагога маршалка» на Віленшчыне пабудовай на казённы кошт сотні пачатковых школаў, параскіданых па ўсім Віленскім ваяводстве. Адна такая сямікласная школа імя Пілсудскага — двухпавярховы шэры цагляны будынак — вырасла й на станцыі Каралеўшчына. Пад школу быў адведзены вялікі пляц, навокал абгароджаны плотам. З заходняга боку, крокаў на пяцьдзесят воддаль ад школы, вырасла абабітая шалёўкамі малая трохпакаёвая хатка, крытая гонтам. Гэта было памяшканне для школьнага вартаўніка.

Віктар Караткевіч і Сымон Спарыш пачалі наведваць новую школу ад пятага класа. Апрача шматлікіх дзяцей мясцовых польскіх ураднікаў, чыгуначнікаў, асаднікаў і панкоў, што вучыліся тут, амаль палова дзяцей былі беларусы з навакольных вёсак. І ў гэтай школе Сымону й Віктару першы раз давялося сустрэцца з Вітвіцкім. Як школьнікі сустракаюцца з вартаўніком? Проста бачаць яго дый часамі ўцякаюць ад яго, калі ўлезуць, дзе забаронена, а той выганяе. Так і нашы два героі ведалі Вітвіцкага адно з выгледу.

Фізіяноміяй сваёй ён належаў да людзей, пабачыўшы якіх, не забудзецца ніколі. Перадусім — нос. Што гэта за нос! Гарбаты й даўгі, як сланоў хобат, тырчаў ён далёка наперад на вузкім твары й плоскай галаве. Блізенька носа з двух бакоў сядзела пара зялёна-рудых вачэй. Доўгія хвалістыя валасы ападалі аж на шыю. Трэба прыгадаць і густа зморшчаны, не зусім нізкі лоб ды асабліва ж вусны: рот быў вузкі, а вусны таўстыя. Калі Вітвіцкі гаварыў, то здавалася

вам, што голас дзесь выходзіць з даўгога гарбатага носа-хобата, а таўстыя кароткія вусны вось так адно для гульні неяк дзіўна скручваюцца ў трубку, каб не пахваліцца, што за ім размясціліся падобныя да конскіх іклы й калаваты, быццам маленькае палена, язык.

Асабліва Сымон цікавіўся тым носам-хобатам. Бывала, ідучы з верхняга паверха на двор на перапынак, здалёк заўважыць Вітвіцкага каля знадворных дзвярэй і вялікага акна. Той звычайна пабрыньквае ў правай руцэ вялікім званком, прыглядаецца, як вучні выходзяць на двор. Сымон, бывала, зойдзе збоку ды так угледзіцца ў нос-хобат, што нарэшце й сам вартаўнік заўважыць ды, жартуючы, ськне на хлапца, каб напалохаць. Гаварыў Вітвіцкі хутка, адрывіста й неяк зусім не так, як мясцовыя палякі. Здавалася, што польскія словы вымаўляе з вялікай цяжкасцю.

Вітвіцкі ажаніўся з беларускай дзяўчынай з недалёкіх Міхалёў, дзяцей не меў і, пэўна ж, сядзеў бы й працаваў пры школе яшчэ доўгі час, калі б не прыход бальшавікоў. Раптоўна Вітвіцкі прапаў. Гаварылі людзі навокал, што быццам трапіў у вязніцу ў Бярэзвечых, дзе ў былым кляштары над возерам бальшавікі трымалі сотні людзей. Гаварылі ўсяк, але напэўна ніхто не ведаў. Дый хто там надта цікавіўся былым школьным вартаўніком. Пагутарылі й хутка змоўклі.

Адно з прыходам гітлераўскіх акупантаў выявілася, што Вітвіцкі сапраўды сядзеў у Бярэзвецкай вязніцы, што за польскім часам працаваў на карысьць нямецкае разведкі й што быў звернуты ў Нямеччыну бальшавікамі пад час вымены людзей, якая адбылася ў 1940 годзе між Масквою й Берлінам, калі Сталін і Гітлер былі добрымі хаўруснікамі. Калі ў 1941 годзе былы шпіён Вітвіцкі з'явіўся ў Глыбокім, дык шмат хто пэўна не пазнаў бы колішняга школьнага вартаўніка з Каралеўшчыны, калі б не тая сталая прыкмета — нос-хобат. Гэтым разам і дэкарацыя была іншая. Цяпер Вітвіцкі ўжо прыехаў сюды гаспадарыць. Гэты былы вартаўнік заняў пачэснае месца нямецкага школьнага шэфа й інспектара на Глыбоцкую акругу. Якім прыхільнікам беларусаў быў Вітвіцкі, няхай сведчыць хаця б адзін першакласнае вагі ў школьных справах факт, што на беларускага акруговага школьнага інспектара ён трымаў ведамага непрыяцеля беларусаў — маскаля Субботіна, які нават на школьных вучнёўскіх пасведках падпісваў сваё прозьвішча з падвойным «б» і «т».

Было б яшчэ паўбяды, каб былы шпіён Вітвіцкі абмежаваўся адно школьнымі справамі ў акрузе. Адылі ўлада ягоная, як і ўсіх гітлераўцаў-акупантаў, была неабмежаваная. Школьны шэф, на вялікае няшчасце загнаных у гета жыдоў і беларускага насельніцтва Глыбоччыны, выкарыстоўваў тую ўладу поўнасьцю.

Кожны яўрэй з гета, калі ішоў вуліцаю ў калоне на працу ды здалёк заўважыў немца, мусіў здымаць шапку й кланяцца. Шматлікія немцы, асабліва мясцовыя працаўнікі цывільнай улады, не бралі таго на ўвагу. Інакш было з Вітвіцкім. Барані Божа, пападзіся яму пад руку яўрэй, што ішоў па ходніку, замест па бруку, або што не скінуў перад ім шапкі — застрэліць на месцы. І колькі ж было такіх выпадкаў. Ведалі ў Глыбокім яго ўсе жыды й баяліся як агню.

Добра было, калі Вітвіцкі ішоў па вуліцы ў ярка-зялёным мундзіры цывільнага ўраднака. Тады яўрэй мог убачыць яго здалёк і ў пару дрыжачай спрацаванай рукой скінуць шапку. Бяда, што ён часценька хадзіў у цывільнай вопратцы. Казалі некаторыя, якія ведалі гэтага вырадка бліжэй, што рабіў ён гэта наўмысля. Ідучы апранутым у цывільнае, Вітвіцкі заўсёды трымаў у кішэні напаягове «люгэр». Сустрэшы калону яўрэйў на вуліцы ды заўважыўшы, што некаторыя не ўспелі яму пакланіцца, не міне яе, каб не пакінуць на бруку пару трупаў.

З мясцовых гарадскіх польскіх басякоў усякае масці арганізаваў Вітвіцкі аддзел, што трымаў варту каля будынка нямецкага камісарыята ў Глыбокім. Было іх звыш сарака. Усе выводзіліся з гарадское польскае басоты, гатавай на ўсё за адпаведную заплату. Чаму ж з польскіх басякоў? — спытаў бы нехта. Хіба ж не было ў горадзе ці навокал ахвотных хлапцоў з беларускае моладзі?

Усё гэта сталася не прыпадкова. Немцы, згодна зверху накінутага плана ці інструкцыяў, паслугоўваліся адкідкамі грамадства з ненавіснай беларускаму насельніцтву польскай басоты. Яны ведалі, што тая здольная была на ўсе брудныя справы. Дый патрэбная ж была немцам нязгода й грызня між мясцовым беларускім і малымі рэшткамі польскага насельніцтва. У агульны нямецкі план, дзеля таго, уваходзіла польская басота, сюды ж пэўна належаў і маскаль інспектар Субботін; бабскія брыгады прастытутак-полек, што, быццам тыя мухі гной, абсели акруговы камісарыят, нямецкую жандармерыю, СД і паасобных, важных у адміністрацыі немцаў; палякі ў чорнай паліцыі й іншыя.

Вітвіцкі з бандай польскай басоты хутка даўся ў знакі беларусам навокал Глыбокага, асабліва ўздоўж чыгункі Полацк — Маладэчна. Ён здабыў сабе пару пакінутых бальшавікамі транспартных аўтамабіляў, прыдбаў чэшскую зброю й часценька выязджаў на паляванні. Ясна, не называў таго паляваннем, а рэйдамі супраць чырвоных партызанаў. Бяда ў тым, што ні камандзір, ні аддзел баякоў нічым не выявіліся як змагары супраць бальшавіцкіх групаў. Затое колькі ж яны папалілі й абрабавалі вёсак уздоўж успомненай чыгункі, дый ці толькі каля яе!

Выедуць, бывала, на тыдзень ці два. Дзесь знойдуць на чыгунцы міну. Значыцца, трэба ж знайсці й вінаватых. Дзе яны там будуць ганяцца за сапраўднымі злачынцамі! Лягчэй спаліць суседнюю адну ці другую вёску. Так і глядзіш, як абкружаць яе, пазганяюць у пуню ўсіх малых, старых бацькоў і матак ды ўсіх жыўцом спаліць. Паздзекаваўшыся ўволю над маладымі дзяўчатамі, аддадуць іх пасля разам з хлапцамі ў адпаведнае месца й рукі, каб накіраваць на нявольніцкую працу ў Нямеччыну. Такія оргіі, дзе цякла самагонка й кроў, адны гарэлі жыўцом, а іншыя былі гвалчанымі, Вітвіцкі надта ж любіў. Пасядзеўшы ў Глыбокім пару месяцаў пры «школьных справах», былы вяртаўнік выязджаў са сваёй групай на правінцыю, каб піць, душыць, забіваць, гвалціць, паліць. «Ваякі» не адставалі ад камандзіра. Выезды былі даволі перыядычныя.

Пра здзекі Вітвіцкага над беларускім жыхарствам Глыбоччыны можна было б, сабраўшы тысячы фактаў і праслухаўшы сведкаў, напісаць вялікую асобную працу. Гэта не ёсць наша мэта. У няслаўных шэрагах гітлераўскіх катаў нашай акрываўленай Бацькаўшчыны Вітвіцкі заняў адно з перадавых месцаў. Мы толькі коратка абмежаваліся ўспамінам пра Вітвіцкага таму, што тэма гэта размінаецца з нашым асноўным апавяданнем, і хацелі чытача хоць збольшага пазнаёміць з абліччам чалавека, якога мы пакінулі ў таварыстве васьмі канюхоў на дарозе з Гальфінгэна ў вёску Гаймсбрун, дзе чакаюць іх два французскія танкі й пара кулямётчыкаў на касцельнай званіцы. Дык і вернемся цяпер да іх.

VI

Маленькая група пакінула Гальфінгэн раніцою каля гадзіны дзевятай. Імжыў дробненькі дожджык, вецер хутка гнаў хмары й гнуў абголеныя ўжо восенню дрэвы. Дарога ў Гаймсбрун была пустая.

На самым перадзе малой баявой групы, што павольна йшла дарогай, тырчаў хобат-нос Вітвіцкага. Побач дрыпалі два жаўнеры з панцырфаўстамі на плячах. Наступным ішоў кулямётчык, амуніцыйныя, а ў самым хвасце, неахвотна стаўляючы ногі, дцягнуліся Віктар з Сымонам. На плячах неслі стрэльбы, якія празывалі «качэргамі».

— Ну, што ж, папаўся? Га? — смяяўся з Віктара Сымон. — З аднаго фронту ўцёк, дык хоць на другі трапіш.

— Вязе мне, брат, — усміхнуўся таварыш, — ніяк не выкручуся.

— Мож, з цябе ваяку яшчэ й зробім. Як ты думаеш?

— З мяне-то яшчэ, але ж і ты не калека. Га-га-га... Нарэшце выцягнулі й цябе. Паваюй крыху, годзе канюхом быць.

— Але адкуль, ты думаеш, гэты сабака ўзяўся? Ты думаеш, ён пазнаў нас?

— Пэўна ж, пазнаў. Ён раз пабачыць чалавека й поніць заўсёды. А нас жа бачыў не раз на настаўніцкіх курсах дый пасля. Чаму б яму не пазнаць. Мусіць, недзе пры нашай дывізіі прыляпіўшыся быў, нячысцік.

— Ці ты калі сніў, як мы яшчэ ў пяты клас дома хадзілі, што некалі нас школьны стораж у бой павядзе?

— Дажыліся гонару, што й гаварыць! — адказаў не адразу Віктар.

Гутарка не клеілася. Вычувалася нейкая далёка схованая, але яўна прысутная трывога. Баявое заданне, што стаяла перад групай, як-ніяк было цяжкое й складанае. Варта не забывацца, што некаторыя канюхі ніколі раней не бралі ўдзелу ў баях. Праціўнік, што пры дапамозе двух танкаў заблакаваў дарогу, кожную хвіліну спадзяваўся немцаў і, пэўна ж, сачыў усе падходы. Седзячы на званіцы, французы маглі далёка навокал бачыць усё праз біноклі. Даждлівая пагода прыйшла канюхам на помач. Маглі падысці зусім блізка незаўважанымі, хоць элемент раптоўнае атакі быў выключаны, бо праціўнік быў падрыхтаваны на ўсялякія неспадзеўкі.

Увайшоўшы ў вёску й мінуўшы колькі двароў, Вітвіцкі

затрымаў групу. Паясніў сітуацыю й план, якім шляхам аддзел меў зліквідаваць французскія танкі. Воддаль, ледзь заўважна праз імглісты дожджык, чарнелі невялікія дрэвы на могільніку й побач цераз вуліцу направа — касцельная вежа. Вітвіцкі гаварыў адно аб танках, нічога аб кулямётчыках на вежы не ўспамінаў. Ніхто не ведаў аб іх. Паводле плана, сам ён з кулямётчыкам і адным панцырфаўстам меў ісці наперадзе. Далей ішоў яшчэ адзін жаўнер з панцырфаўстам. Двое са стрэльбамі мелі йсці паўз агароды з правага боку вуліцы, а двое з левага — дзеля дапамогі цэнтру з флангаў.

Гэтак хутка размеркаваўшы людзей, група, ужо гатовая да бою, рушыла наперад. Вітвіцкі з кулямётчыкамі, амуніцыйным і панцырфаўстамі пасоўваўся асцярожна каля сцен хатаў на вуліцы. Вёска была зусім мёртвай. Сымон з Віктарам накіраваліся паўз агароды з правага боку. Яны сачылі за вуліцай, а мо не найменш і за агароднінай ды якой садавінай.

— Ну, куды цябе пагнала? Хадзі хутчэй! — спанукаў Сымон сябра, які заскочыў пад яблыню, каб паглядзець, ці не захаваўся дзе які позні ападак.

— А табе куды спяшацца? Бяжы, як хочаш.

— Але ж калі ўжо не хочаш біцца, дык хаця ўдаваць мусіш. А то што будзе, як пабачыць Вітвіцкі?

Хлопцы, туляючыся паўз гаспадарскія будынкі й пераскокваючы цераз платы, паволі пасоўваліся наперад. Затрымаліся, паслухалі. Мёртвая цішыня. Ізноў крануліся наперад. Раптам са званіцы зарагатаў кулямёт. Хутка пасля гэтага на вуліцы пачуўся крык. Сымон і Віктар кінуліся туды, каб пабачыць, што сталася. Выбегшы з двара, спасце-раглі, як два жаўнеры цягнулі параненага. Папалі яму ў нагу.

— На, трымай гэтую балдавешку, — аддаў адзін з іх Віктару панцырфаўст.

— Што там сталася?

— Як сыпануў вунь са званіцы, дык і хавацца не было дзе.

— Дзе ранілі?

— У нагу.

З боку могільніка чуваць была перастрэлка. Вітвіцкі, відаць, спрабаваў адбівацца, але ручны аўтамат не раўня быў кулямётам танкавым і тым, са званіцы. Хутка паказаўся й ён ды, махнуўшы ўсім рукой, загадаў ісці назад у Галь-

фінгэн. Параненаму сяк-так перавязалі вышэй калена нагу, палажылі на захопленую ў адным панадворку кароткую драбінку, што служыла за ношкі. Дарога назад выдавалася шмат цяжэйшай, бо трэба было валачыць параненага.

Тое, чаго не змаглі зрабіць канюхі пад камандаю Вітвіцкага, зрабіў нямецкі танк «тыгр» на наступны дзень. Ён прыехаў дзесь ззаду й адно ўспеў паказацца ў Гаймсбрун, як абодва «шэрманы» кінуліся наўцёкі. Ведама, «шэрман» «тыгру» не раўня, і ў такіх выпадках тым, што сядзяць у «шэрмане», добра мець зручнага шафёра. «Тыгр» дагнаў і спаліў аднаго, а другі ўцёк у бок фронту. Дарога праз Гаймсбрун зноў была адкрытая.

Чалавек, якога немцы не маглі застрэліць

I

Віктар Сянкевіч пастанавіў шукаць нейкага прытулку. Ноч была дажджыстая. Малады юнак палохаўся кугакання соваў і іншых лясных жыхароў, але найбольш баяўся немцаў. Не ўгадаеш, дзе можаш на іх наткнуцца. Здавалася Віктару, што прырода й людзі — усе разам змовіліся супраць яго. Змочаны, дрыжучы ад холаду, галодны, ён ледзь цягнуў ногі, наўздагад выбраўшы кірунак. Заўсёды, зрабіўшы колькі крокаў, затрымоўваўся, прыслухоўваўся ўважна навакольным гукам і ўпіваўся зрокам у цемру, хочучы супакоіць сябе, што небяспека аднікуль не пагражае. Не надта верыў Віктар, што ў чужым лесе, у нейкіх няведаных гарах ды ў дажджлівую ноч удасца знайсці нейкі прытулак: Калі б тады нехта й папытаў яго, які прытулак меў наўвеце, пэўна, не патрапіў бы адказаць. Абы што-небудзь: хату якую, пастухову будку або нават нейкую сухую нару — усё было б добра, адно каб схавацца ад гэтага праклятага настырлівага дажджу, што да касцей прабіраў зябам. Колькі разоў здалося Сянкевічу, што непадалёк пачуліся людскія галасы, і ўжо ўяўленне малявала сілуэты немцаў. Затрымоўваўся, устрыжаны, на месцы й з палёгкай уздыхаў, калі побач не бачыў ворага.

Над раніцай выйшаў на скрай лесу й непадалёк, цераз поле, убачыў будынкi. Па змучаным бяссонніцай твары прабег цень задавалення. Пастанавіў ісці ў вёску. У самай крайняй хаце сустрэлі Віктара з недаверам і пытаннем. Сям'я складалася з сярэдняга векам чорнага тоўстага мужчыны, ягонай хударлявай жонкі й дзяўчынкі, векам каля гадоў дзесяці.

Віктар, як умеў, так пытаўся, ці ёсць у вёсцы немцы. Гаспадар некалькі разоў хітнуў галавой у знак запырання. Толькі калі Сянкевіч даў яму зразумець, што ён не немец і што ўцёк да макісаў, твар у француза праяснеў, і ён паглядзеў на юнака больш прыхільна. Ноздры Віктаравага носы казытаў пах нейкай стравы, а вочы, здавалася б, каб маглі, дык уміг з'елі б толькі што пачатую баханку белага хлеба на стале.

Ён ужо быў і наважыўся папрасіць есці, але гаспадар

папярэдзіў, сказаўшы ісці разам з дзяўчынкай, якая завядзе Віктара ў добрыя рукі да макісаў.

Хата, у якую прывяла Сянкевіча дзяўчынка, знаходзілася ў адлегласці мо паўкіламетра ад галоўнай дарогі. Гаспадыня была палячкай, а муж ейны, як пасля выявілася, шэфам правінцыйнай партызанкі. Ніштаватая з выгляду, гадоў трыццаці, жанчына была даволі гаваркая. Віктар даведаўся ад палячкі, што ён ужо другі, які прыйшоў прасіць «азылю». Першы быў нейкі паляк, які, згодна словаў гаспадыні, саскочыў з нямецкага аўта ды ўцёк сюды да партызанаў. Паляк называўся Зэмбэк, і гаспадыня хутка Віктара з ім пазнаёміла. Быў гэта сярэдняга росту бландзін, даволі ветлівы й бесклапотнай натуры сілезняк. Гаварыў дыялектам Сілезіі.

Перш за ўсё Віктар звярнуў самую асноўную ўвагу на яду, якой палячка наставіла цэлы стол. Было там мяса й бульба, малако й белы хлеб і шмат іншага. Пасля колькідзённай галадоўкі юнак накінуўся на яду, й на працягу нейкай паўгадзіны для яго нічога на свеце, акрамя стала са стравамі, не існавала. Аж павесялеў хлапец, адсапнуўшы пасля ежы. Другое, што ўсцешыла Віктара, гэта тое, што ў хаце знайшлося тое-сёе з цывільнай вопраткі. Гэткім чынам, скінуўшы з сябе ўсё мокрае і вашывае, Віктар прасіў гаспадыню; каб спаліла нямецкую вопратку разам з вошамі, якіх, пэўна, было там сотні. Хоць яно не ўсё так пасавала, як хлапцу хацелася б, усё ж таўсты й цёплы сіні світэр, а таксама суконныя штаны й шэры падношаны гарнітур былі не найгоршай здабычай, беручы на ўвагу, што дасталіся з ласкі добрых людзей. Для пакрыцця галавы атрымаў Віктар зусім на сваю меру капялюш з даволі высокай стрэшкай. Ён ніколі не мог падазраваць, што высокая стрэшка капелюша некалі ўратае яму жыццё. Паляк і беларус былі адвезеныя ў лес. Тут ім, як казалі французы, амаль зусім не будзе пагражаць небяспека. Атрымалі па некалькі коцаў для сання, і кожны дзень прыносілі ім есці. Дэзерціры надзеяліся, што гэтак выгадна, у лясной яме пад прыкрыццём галінаў, пралежваючы цэлыя дні й спажываючы чужыя харчы, дачакаюцца прыходу хаўруснікаў. На вялікі жаль, гэтак не сталася.

II

Прайшло некалькі дзён. Аднойчы ва ўмоўлены час ніхто не прынёс яды. Наогул ніхто не паказаўся да гадзіны пятае. Уцекачы здагадаліся, што нешта не ў парадку. Дзень быў дажджлівы й вельмі ветраны. Раптам пачулі шмат людскіх галасоў і заўважылі сярод дрэваў, даволі далёка яшчэ, нямецкіх жаўнераў, што йшлі шнурам са зброяй напачатку. Гэта быў аддзел, што ачышчаў лес ад партызанаў. Уцекачы кінуліся бегчы, пакінуўшы ў сваім мярлогу кацялкі, коцы й іншыя драбніцы. Немцы не заўважылі ўцекачоў, толькі, знайшоўшы іхні свежы мярлог, не маглі разгадаць, як гэта так сталася, што здабыча ўцякла з-пад носа. Сянкевіч і Зэмбэк, зашыўшыся ў гушчар, прасядзелі да позняй ночы.

Дождж не пераставаў. Хлопцы пастанавілі йсці далей. Вылезшы з гушчару, накіраваліся да той хаты, дзе Віктар упершыню навязаў лучнасць з французамі. Прайшлі адно пару сот метраў, як збоку пачулася вострае: «Гальт!» Наскочылі на нямецкі патруль. Колькі мага сілаў у нагах, двойка рванула назад. За плячыма зарагатала аўтаматычная зброя. Пад час уцёкаў Віктар Сянкевіч згубіў Зэмбэка. Упадёмку, моцна перапалоханы, Віктар бег туды, куды ногі кіравалі. Галоўнае было — бегчы, чым далей ад куляў, ад немцаў...

Па дарозе Сянкевіч натрапіў на нейкую глыбокую канаву, напоўненую вадой. Па калені ў вадзе праседзеў там колькі хвілін, пасля памаленьку, амаль вобмацкам, асцярожна, каб не рабіць шуму, Віктар ці то плыў, ці то йшоў, абы як надалей хаця ад вартаўнікоў. Нарэшце ўдалося выкарабкацца з вады. Увесь мокры ў ніжняй палавіне, заглыбіўся зноў у лес. Жывячыся арэхамі, ягадамі й слімакамі, удалося Сянкевічу праседзець там пару дзён. Адылі надта пачынаў дакучаць голад. Навокал нічагусенькі не было чуваць: ні стрэлаў, ні галасоў. Здавалася юнаку, што ўсё замерла ці прытаілася й чакала на ягоны наступны крок. Нават совы й тыя прыціхлі.

Віктар не мог ведаць, што сталася. Меркаваў, што, мабыць, немцы адступілі й запанавала міжфрантавая цішыня. Нейкая сіла зноў пхала юнака наперад. Ды ўжо й нястачы цяргеў вялікія: трэба было чаго-небудзь добра пад'есці й падсушыць вопратку.

III

Віктар выйшаў з лесу й накіраваўся ў вёску. Зірнуў на свой ручны гадзіннік, які добра трымаў час, нягледзячы нават на тое, што быў замочаны пад час уцёкаў і боцькання ў вадзе. Была адзінаццатая гадзіна. Юнак прыгадаў, што была гэта нядзеля. Прайшоўшы пару сотняў метраў, пабачыў тую самую хату, дзе першы раз заглянуў да французаў і адкуль яго накіравалі да палячкі. Стаў як укапаны і думаў, што рабіць. Ісці ці не ісці? Аглянуўшыся навокал і не ўбачыўшы нідзе немцаў, ішоў далей па аўсянішчы. Заўважыўшы па дарозе адзінокі сноп аўса, што, быццам сірата, ляжаў на апусцелай ніве, Віктар, як сялянскі сын, нават па прывычцы, без лішняй думкі ўзяў сноп пад паху. Ужо набліжаўся да хаты, як раптам перад носам заварушыліся нямецкія жаўнеры. Было іх там каля сотні, калі не больш. Сядзелі ў акопах і, зразумелая рэч, даўно бачылі Сянкевіча. Хлапец на адзін дроб часіны захістаўся ў сваёй хадзьбе. Зусім не разгубіўшыся, ён маланкава пастанавіў, што трэба ўдаваць нейкага сына французскага селяніна, што йдзе наведць свайго дзядзьку дзесь далей каля дарогі. Немцы Віктара не зачэпілі, а ён стараўся выглядаць зусім бесклапотным і нават крыху здзіўленым, што пабачыў у адным месцы столькі жаўнераў.

Калі ўвайшоў у хату, тоўсты чорны мужчына й ягоная хударлявая жонка адразу пазналі ранейшага наведвальніка, хоць цяпер ён быў у цывільнай вопратцы. На тварах іхніх адбіўся вялікі перапалох. Француз з нескрыванай трывогай махаў рукой, паказваючы на дзверы. Сянкевіч зірнуў на гаспадыню й папрасіў хлеба й малака, але тая дала зразумець, што не можа яго цяпер карміць. Нічога не заставалася, як адно пакінуць хату. Выйшаўшы на двор, Віктар ужо павярнуў направа й наважыў ісці да палячкі, але не зрабіў і пяці крокаў, як пачуў ззаду шурпаты голас: «Halt, Mensch!»*

Быццам не чуючы таго голасу, ішоў далей. Раптам за самай спіной пачуў выстрал. Стаў і азірнуўся. Да яго падышлі тры немцы.

— Хто ты такі? — спытаў адзін з іх.

— Я жыву ў суседняй вёсцы і йду да майго дзядзькі, што жыве там каля дарогі.

Віктару здавалася, што так сказаў, але й сам не верыў,

* Стой! (ням.)

бо гаварыў нейкай французка-нямецкай мешанінай, якую жаўнеры няведама ці разумелі. Безумоўна, што б хлапец там ні казаў, не мела б яно вялікае вагі. На яго гаркнулі, а адзін штурхануў рулём стрэльбы ў плечы, й павялі ў пуню, дзе была каманда нямецкага аддзела. Прывёўшы, пачалі шукаць зброі. Знайшлі ўсе Віктаравы дакументы, пісанья ў нямецкай мове. Пачырванелі ад злосці, а сяржант з васпаватым тварам, плюнуўшы Віктару проста ў вочы й лаючы яго мянушкай дэзерціра, сабакі, здрадніка й Бог ведае яшчэ чым, пачаў аплявушваць юнака дзвюма рукамі.

Забралі ад Віктара гадзіннік, усе дакументы, здымкі, нават хустачку. Пазванілі некуды, й за хвілін дзесяць прыехалі два афіцэры. Шмат з хлапцом не цацкаліся: проста загадалі адвесці метраў сто ад будынкаў і расстраляць. Заданне было даручана двум жаўнерам. Адзін з іх насадзіў штык на стрэльбу і, ударыўшы Віктара прыкладам у азад, гаркнуў, каб выходзіў. Нічога не заставалася, як падпарадкавацца загадам. Выходзячы, схпіў з полкі сваю хустачку й пару франкаў, што ляжалі побач. Чаму гэта зрабіў — сам не ведаў. Немцы, быццам не дагледзеўшы, не ўзялі таго на ўвагу.

Ішлі па польнай дарозе — Віктар спераду, а два немцы заду. Зрабіўшы крокаў дваццаць, Сянкевіч пачуў недзе касцельныя званы. Магчыма, што яму здалося. Апошнія перажыванні, хваляванне, цяперашняя ледзь не паніка перад немінучай смерцю дый ранейшы голад, фізічная слабасць, вычарпанне — усё гэта магло выдатна спрычыніцца да ўяўленых званоў. Званы чуліся, як здалося Віктару, зусім выразна. Разам з гэтым ва ўяўленні вырас зморшчаны, заклапочаны твар маткі, а дзесь вышэй над гэтым усім — воблік Бога. У адну тую хвіліну Віктар Сянкевіч заглянуў у раннюю сваю маладосць і ў будучыню, якая вось мае скончыцца за пару хвілін. Пасля здавалася, што ў момант гэты перажыў раптам некалькі гадоў. Нейкі падсведамы голас падказаў: уцякай направа!

Віктар азірнуўся назад, а немец, ціснучы штыком у спіну, крычаў:

— Schnell, du verfluchte Schweinehund! Marsch!*

Непадалёк, з правага боку, пачынаўся лес, з левага ж быў абгароджаны калючым дротам гарод. Юнак незаўважна зусім паціснуў на правы бок дарогі, а немец, спасця-

* Хутчэй, проклятая свіння! Марш! (ням.)

рогшы гэта, яшчэ раз поркнуў штыком у плечы. Прайшлі так метраў з дваццаць. Віктар, сочачы прыбліжэнне свайго канца, мераючы апошнія крокі на гэтым свеце, цвёрда наважыў, што не называцца яму больш беларусам, калі, як тая авечка, паслухмяна дазволіць сябе застрэліць. Колькі меў сілы, раптам ірвануў направа.

Пырскнуў агонь з аўтамата. Наступна пачуўся крык, і Віктар падсведама ведаў, што за ім бягуць. Кулі світалі каля вушэй, але неяк зручна іх абмінаў, зігзагамі перабагаючы між дрэваў. Нешта сарвала з галавы капялюш. Ужо шмат пазней мясцовыя французы, знайшоўшы прастрэлены капялюш, шукалі па лесе ягоны труп, будучы пэўнымі, што немцы юнака застрэлілі. Пасля дзесяці ці больш хвілін бегу Сянкевіч упаў зняможаны. У галаве паказаліся сотні рознакалёрных зорак, здавалася, што лёгкія вось і глядзі як разарвуць грудзі, два цяжкія малаткі білі ў скроні. Адкрыўшы рот, з вялікімі цяжкасцямі ён стараўся злавіць паветра. Воддаль чуліся нямецкія галасы.

IV

Калі яны сціхлі, а Сянкевіч крыху адпачыў, наважыўся ісці далей. Было ўжо па абедзе. Па нейкай раскіданай чыгунцы выбраўся з лесу й пайшоў полем. Чаму ішоў, чаму не сядзеў на месцы? — на гэтае пытанне не змог бы адказаць не толькі ў той час, але й ніколі пазней у сваім жыцці. Магчыма, што поўнасьцю не змог перанесці ўдару таго моманту, калі немцы вялі яго на расстрэл, калі так нечакана стаў на парозе смерці... Магчыма, што цяпер яшчэ не верыў, што ён жывы й цэлы. Як-ніяк, а за гэтых паўгадзіны ці болей ад часу, калі, знайшоўшы ягоныя дакументы, пачаў аплявушваць яго нямецкі сяржант у пуні, аж да часу, калі, уцёкшы ад нямецкіх жаўнераў, прытаіўся ў лесе, Віктар перажыў адразу некалькі гадоў. Калі б юнак здольны быў рацыянальна думаць, першае, што паставіў бы адразу пасля ўцёкаў, было б пасядзец, ахаладзец, адпачыць і добра абмеркаваць наступны крок. Замест таго Віктар зусім без ніякае развагі ўстаў і пайшоў.

Каля гадзіны пятай па абедзе, зрабіўшы кіламетры найменш чатыры, пабачыў ён воддаль нейкую вёску й туды накіраваўся. Здавалася, што яму зусім не рабіла розніцы, ці там будуць немцы, ці хто іншы. І толькі падышоў да

першае хаты, як прымеціў нямецкага жаўнера з біноклямі ў руках. Гэты цэлы час немец сачыў за Віктарам і чакаў ягонага прыбліжэння. Уцякаць не было куды, дык Віктар абыякава накіраваўся ў хату. Там былі тры дзяўчыны ў школьным веку й старая, што, як здалося Сянкевічу, была іхняй маткай. Першае, што спытаўся Віктар, гэта — ці далёка былі «Americains». Яму адказалі, што амерыканцы былі зусім недалёка, што фактычна тут цяпер прабыла нямецкая франтавая лінія — самыя перадавыя пазіцыі. Віктар папрасіў есці, й яму адно паспелі даць два яблыкі, як у хату ўваліліся тры немцы: два радавыя й адзін падафіцэр. Радавыя ўміг схапілі Сянкевіча за рукі, а падафіцэр стаў крычаць на ўсю глотку:

— Ты, пракляты «швайнгунд»! Ты думаеш, што ты раз уцёк ад нашых, што цябе не застрэлілі, дык ізноў уцячэш?! Ты пракляты «унтэрмэнш», дэзерцір! Марш! Застрэліць яго зараз жа, як сабаку!

Адзін з жаўнераў пры гэтых падафіцэравых словах ляснуў замком.

— Не тут! Не тут! Du verfluchte Mensch!* Вядзі на двор ды адыдзіся якіх метраў пяцьдзесят ад будынкаў.

— Iawohl, Herr Feldvebel!** — гаркнуў адзін з жаўнераў, а Сянкевіч, папхнуты магутным штуршком руля ад стрэльбы, ледзь носам не занурыў каля парога. — М-ааа-р-р-р-рш! — крыкнуў ззаду немец. Калі Віктар кінуў вокам навокал, выйшаўшы з хаты, у яго не было найменшай надзеі на ратунак. Нідзе ані кусціка, ані дрэўца — вялікі роўны луг. Тут каб і ўцякаць пачаў, каб і страусавы ногі меў, дык цяжка лічыць было на поспех. Але дапамога прыйшла, адкуль Сянкевіч зусім яе не спадзяваўся. Адышліся не больш як метраў трыццаць; Віктар — ідучы наперадзе, а два немцы ззаду. Раптам навокал пасыпаліся снарады.

— Hinliegen!*** — крыкнулі абодва немцы й прылеглі да зямлі.

Сянкевіч, з маланкавай хуткасцю пастанавіўшы выкарыстаць момант, прасіў Бога, каб дадаў сілы ў нагах. Ён нырцом кінуўся праз узрывы й энк снарадаў. Толькі пасля Віктар меркаваў, што амерыканцы, пабачыўшы, як два немцы вялі нейкую цывільную асобу на расстрэл, наўмысля

* Ты, пракляты! (ням.)

** Слухаюся, гер фельдфебель! (ням.)

*** Кладзіся! (ням.)

адкрылі агонь з мінамётаў. Так і не спасцярог, што сталася з двума жаўнерамі, якія мелі быць ягонымі экзекутарамі — ці засталіся ляжаць, ці даганялі, ці былі пакалечаныя амерыканскім агнём. Адышоў кіламетры тры ў кірунку гор. Быў у такім стане фізічнага й духоўнага напружання, што ўсё навокал пачало здавацца яму паўрэальным. Два разы стаяў на парозе смерці й выратаваўся. Сведамасць адмаўлялася гэтаму верыць. Заміж таго, каб цяпер узяць нейкія меры асцярожнасці, каб зрабіць выснавы, паставіць тую кропку над «і», Сянкевіч, быццам наўмысля, яшчэ раз выклікаў на выпрабаванне свой лёс. Тое, што з ім нядаўна два разы сталася, выдавалася яму па-за межамі ўсялякай заканамернасці, рэальнасці, нават логікі. Быццам учадзелы, колішні менскі кадэт цяпер зусім, як кажуць, не шманаў, што з ім далей будзе. Ішоў наперад і не ведаў куды, быццам у імгле...

На падыходзе да ракі перад Віктарам раптоўна вырасла зялёная замурзаная фігура старога жаўнера.

— Гальт! — крычаў немец. — Куды йдзеш?

Удаючы маладога француза, што крыху ведае нямецкую мову, Віктар тлумачыў немцу, што амерыканцы разбілі ягоную вёску, забілі сваякоў і што ён проста ўцякае ад небяспекі. Стары, здавалася, паверыў, тым больш што нядаўна бачыў пажар у тым кірунку, адкуль з'явіўся Сянкевіч. Ён не толькі не затрымаў хлапца, але яшчэ перасцярог яго, сказаўшы, што той ходзіць па самай лініі фронту. Віктар падзякаваў старому й пайшоў да рэчкі. Была гэта рака Дуб, у гэтым месцы даволі шырокая. Доўга не думаючы, Віктар кінуўся ў ваду й перабраўся на другі бок. Невядома чаму здавалася яму, што ўжо ніякая небяспека аднікуль не пагражала.

Там-сям уздоўж рачной даліны чуваць былі стрэлы, недзе ў гарах сакатала аўтаматычная зброя. Віктар, сеўшы пад дрэвам, распрануўся, павыкручваў ваду з вопраткі, павыліваў яе з чаравікаў. Адпачываў мо паўгадзіны, пасля пайшоў пад горы. Заглыбіўся ў гушчар лесу і, прымасціўшыся сям-так пад кустом, заснуў. Ноччу прачынаўся ад грукату артылерыі, што была вельмі актыўнай. Падпоўзшы пад вялізны дуб, прасядзеў там да абеду наступнага дня.

Устаўшы, пайшоў шукаць яды. З другога боку гары знайшоў некалькі дзічак-ігруш і так добра «паабедаў». Калі артылерыя зусім сціхла, Сянкевіч зноў наважыўся ісці шукаць недзе прытулку. Адылі гэтым разам юнак

цвёрда пастанавіў трымацца воддаль ад будынкаў, перш асачыць, ці няма немцаў. Калі з узбочча гары заўважыў хаты, наважыў завярнуць назад і абгледзець лепш ваколліцу. Скруціўшы направа, зрабіў пару кіламетраў і наткнуўся на пустыя нямецкія акопы. Усё паказвала на тое, што тут нядаўна было войска й што наспех адсюль уцяклі. Параскідванія навокал валяліся шлемы, шынялі, кацялкі, амуніцыя. У адным месцы знайшоў Віктар кавалак размяклага хлеба, які спажыў з вялікім смакам.

Адышоўшы крыху ад акапаў, ён наткнуўся на вялікую яму. Пачаў шукаць у памяці й прыгадаў старога маскаля, які некалі расказваў пра яму, у якую трэба было б уцякаць на выпадак небяспекі. Гэта ж і была тая яма, каля якой знаходзілася некаторы час уся група Грамыкі. Віктар прыгледзеўся ўважней і нават распознаў некаторыя раней знаёмыя месцы. Калі так, то побач і была тая вёска, што на працягу колькіх дзён утрымоўвала харчамі Грамыкавых людзей.

Да вушэй Віктара Сянкевіча дабеглі нейкія зусім новыя, даўно ўжо нячутыя ім гукі: вясёлы смех і спеў дзяўчат, радасны гоман, шум матораў... Хлапец меркаваў, што ў вёсцы, напэўна, ужо ёсць амерыканцы, й неадкладна туды накіраваўся. Наваколле было зрытае бомбамі. Пад дрэвамі зусім неспадзявана Віктар спасцярог француза, які, седзячы, здаецца, драмаў, з аўтаматычным пісталетам на жываце, і якога распознаў як колішняга шэфа, што апекаваўся групай Грамыкі.

— Monsieur!* — гукнуў Віктар. Той ускочыў, быццам падпалены агнём, наставіўшы на Віктара аўтамат.

— Allemagne?***

— No, non Allemagne!*** — станоўка й шчыра запырэчыў аброслы барадой, аблеплены балотам, галодны юнак. Француз не мог прыгадаць Віктара, калі той стараўся давесці, што ён належаў некалі да групы беларусаў, якімі апекавалася суседняя вёска й гэты самы «мусье». Недзіва, бо раней чалавек быў у нямецкай вайскавай вопратцы, а цяпер — у цывільнай. «Мусье» завёў Віктара ў крайнюю хату да маладой жанчыны й папрасіў, каб накарміла яго. Віктар чакаў хвілін пятнаццаць. На стале з'явіўся белы хлеб, а да яго — яечня, віно, фрукты. Галодны й фізічна

* Месье! (франц.)

** Немец? (франц.)

*** Не, не немец! (франц.)

зусім вычарпаны юнак не ведаў, на што перш кінуцца. Выпіў шклянку віна й адразу асалавеў. Страўнік, што да гэтага часу працаваў на слімаках і дзічках, быў зусім збянтэжаны ад прыплыву чырвонай вадкасці, што давала ўздым і цеплыню.

Добра пад'еўшы, Віктар аж па пояс згінаўся ў падзяках шчодрай гаспадыні. Яна перадала госця ў рукі карлаватаму, з вялікім кругленькім пузам, старэйшаму дзядзьку, што, здавалася, не ішоў на кароценькіх ножках, а каціўся, быццам бочачка. Той павёў Сянкевіча да амерыканцаў, якіх была поўная вёска. «Джып», зрабіўшы пару кіламетраў, затрымаўся перад вялікім будынкам, ранейшай школай. Адчыніўшы дзверы, Віктар убачыў вялікую грамаду дарогіх людзей — усіх сяброў з групы Грамыкі. Кінуліся вітацца й цалавацца. Сыпаліся пытанні й урывістыя адказы. Кастусь Дзежка прытуліў Віктара, быццам роднага брата. Калі ўсё навокал сунялося, яму першаму апавядаў Сянкевіч на працягу пару гадзін, як немцы ніяк не маглі яго застрэліць...

Амаль усе сябры з групы Грамыкі даўно былі пэўнымі, што Віктар Сянкевіч падарожнічае дзесь на іншым свеце...

V

На наступны дзень транспартныя машыны павезлі групу Грамыкі на захад. Праехаўшы некалькі кіламетраў, амерыканцы выладавалі людзей каля паўразбуранай фермы. Непадалёк знаходзіўся вайсковы абоз і склады. Калі ўсю групу завялі ў хлеў, высланы свежай саломай, і сказалі, што ад гэтага часу ён будзе з'яўляцца для іх жыллёвым памяшканнем, калі навокал паставілі канвойных, калі беларусы даведаліся, што ад заўтрашняга дня пачнуць працаваць з рыдлёўкамі, як магільшчыкі, расплюшчыліся ў былых менскіх кадэтаў вочы.

— Гэта здрада! Гэта праклятыя макісы нас, як палонных, амерыканцам аддалі! — жаліўся адзін.

— Вось табе й хаўруснікі! Ты бачыў такую нечысць, што зрабілі! — падтрымліваў другі.

— Нам не трэба было зброі аддаваць. Дурніцу зрабілі. Гэта Грамыка ўсё вінаваты, вось што!

— І што б ты рабіў з той зброяй, калі б не аддаў французам? Ваяваў бы з імі й амерыканцамі?

— Я, братцы, плюю на гэтых хаўруснікаў. Гэта проста зволач, дый годзе!

— І толькі падумайце сабе: прыйшлі самі да іх са зброяй у руках. Разам нядолю дзялілі, а яны вось што... Гэта самая звычайная подласць. Цьфу!

— Як яны маглі нас так аддаць, быццам сваіх палонных?

Гнеў быў усеагульны. Нянавісць да макісаў узрастала. Колішнія кадэты з Менска не надта ведалі, чаго яны чакалі ад хаўруснікаў. Кожны меркаваў, што будуць з імі амерыканцы лічыцца, як з хаўруснікамі, што, мабыць, пусцяць як вольных людзей, што атрымаюць магчымасць выбараў далейшых шляхоў у жыцці. Ніхто не спадзяваўся, што здраджаныя французскімі макісамі, перададзеныя амерыканцам, як быццам палонныя, апынуцца ў нейкім хляве, каб займацца пахаваннем трупаў на суседнім могільніку... Гэтага аніяк ніхто не спадзяваўся.

Праца на могільніку была цяжкая. Кожны мусіў выкапаць адну яму ў дзень. Зямля была цвёрдая, быццам скала — хоць ты зубамі грызі. І тут былыя менскія кадэты зачалі сапраўды адзін другога пазнаваць. Калі хто не спраўляўся са сваім заданнем, дык іншыя, сільнейшыя, дапамагалі слабейшым. Адны ездзілі пад самы фронт і збіралі трупы, іншыя «апраналі» прывезенае ў мяшкі, трэція капалі ямы, а чацвёртыя закопвалі. Праца йшла ледзь не канвеерам, як на амерыканскіх фабрыках. Адно есці было малавата, хоць яда была наогул нядрэнная. Цяжка папрацаваўшы, арганізм дамагаўся дастатковай пажывы. Нянавісць да амерыканцаў пабольшылася, калі аднаго дня прывезлі яны й размясцілі побач нямецкіх палонных. Беларусы чуліся надта пакрыўджанымі. Некаторыя бажыліся, пры наплыве злосці, што, калі б другі раз апынуліся пры нямецкай арміі й мелі выбар — уцякаць да макісаў ці заставацца пры немцах, — больш не зрабілі б памылкі.

— Я б, братка, біў гадаўё гэтае, пакуль амуніцыі ставала. Пасля пайшоў бы ў палон, і тое самае было б. Адно, што лішняга гада са свету звёў бы, вось што! — казаў Кастусь Дзежка. З Кастусёвай думкай згаджалася цэлая група.

VI

У Віктара Сянкевіча пад пахаю вырасла вялікая скула. Ён не мог больш працаваць з рыдлёўкаю ці кіркай. Амерыканскі вайсковы лекар, аглядзеўшы яго, сказаў, каб больш нічога на могілках не рабіў, пакуль не адашлюць у шпіталь. Віктар атрымаў новую функцыю, якую й сам не ведаў як бы назваць: не то парадкавага, не то падручнага да ўсіх працаў. Збіраў смецце, падмятаў памяшканні, дзе жылі амерыканцы, выконваў іншыя дробязі. Акрамя смецця Сянкевіч збіраў арэхі, яблыкі, грушы па суседніх садах, недакуркі ў абозе. Усю такую здабычу зносіў у хлеў і дзяліў сярод сяброў вечарам пасля працы. Часценька даставаў ад амерыканцаў шакаладу, пячэнне й іншыя прысмакі. Асабліваю цану мелі ў групе акуркі, бо хлопцы цярпелі на нястачу табакі. Гэткі Віктараў занятак патрываў з тыдзень часу. Амерыканцы адвезлі яго ў шпіталь у Безансон, дзе праляжаў сем дзён. Адтуль быў высланы ў Авіньён каля Марселя. Група Грамыкі, папрацаваўшы каля трох тыдняў магільшчыкамі, таксама ў бальшыні сваёй апынулася пасля ў абозе ў Авіньёне, а адтуль трапіла ў Другі корпус Андэрса ў Італію.

Лейтэнант Сцервін

I

Яшчэ за дзень перад гэтай няўдачнай выправай канюхоў у Гаймсбрун давялося Сымону Спарышу везці на фронт на сваёй фурманцы харчы. Чатыры вазы, у тым ліку й Сымонаў, паехалі ў галоўны харчавы склад, што быў у гумне суседняй вёскі, і, наладаваўшы свае возікі, павалакліся ў кірунку Асбаха. Ужо на ўсходнім беразе вёскі заўважыў Спарыш там-сям па абодвух баках дарогі нямецкія гарматы, што папрытуляліся, нахутка акапаняныя, каля дрэваў і кустоў. Характэрна, што нідзе не відаць было цяжкіх гарматаў, танкаў ці панцырных машынаў. У галаве не надта спрактыкаванага ў ваенных справах канюха Сымона паўстала пытанне: якія мэты мелі немцы на гэтым адрэзку фронту? Ці спадзяваліся яго доўга ўтрымаць? Калі так, то дзе ж была ўся неабходная зброя?

Элементы трыццатай дывізіі, месцамі ўперамешку з іншымі аддзелаў, займалі адрэзак фронту ад швейцарскай мяжы, праз Альткірх, і дугой абгіналі на захадзе Мюльхаўзен. Іншыя, адарваныя ад дывізіі аддзелы, былі параскіданыя яшчэ далей на поўнач і на захад — баронячы й так даволі недаступныя шляхі ў Вагезах.

Жаўнеры з «трыццаткі», седзячы ў акопах на самым левым фланзе каля швейцарскай мяжы, ноччу маглі бачыць святло на швейцарскіх межавых вышках. Усе аддзелы былі лёгка ўзброеныя. Ці ж яны маглі трымаць ворага кулямётамі й мінамётамі нават у тым выпадку, калі б стараліся й хацелі? Шмат хто думаў, што на фронце прыйдуць на дапамогу панцырныя часці, цяжкая артылерыя, самалёты. Але вось прыйшоў фронт, і нічога таго не было відаць. Немцы разлічвалі, відаць, адно на затрыманне наступу праціўніка, каб, такім чынам, ззаду на лініі Зігфрыда за Рэйнам даць больш часу для падрыхтоўкі ўмацаванняў. А там ужо зіма й цяжкі для фарсіравання Рэйн прыйдуць абаронцам Нямецчыны на дапамогу.

Прайшло каля трох гадзін з часу, як вярнуліся канюхі з баявога паходу на французскія танкі ў Гаймсбрун. Віктар Караткевіч усё яшчэ круціўся каля Сымона й варажыў, што рабіць: ці лепш самому вярнуцца на фронт, ці чакаць на тое, што лёс прынясе. Дарма турбаваўся хлапец, бо лёс зусім неспадзявана вырашыў праблему.

Надвечар з'явіліся ў вёсцы два афіцэры, заданнем якіх было сабраць усіх дэзерціраў і адвесці на фронт. Адзін з іх, капітан са штаба Мураўёва, паклікаў падафіцэра, што наглядаў за канюхамі, і пачаў распытваць пра дэзерціраў.

Выявілася, што ў вёсцы было іх колькі дзесяткаў. Найчасцей скрываліся пры канюхах у сялянскіх хатах. Некаторыя ўжо паспелі ўпіцца добрым мясцовым віном, не беручы на ўвагу пратэстаў сялян, шнырачы па іхніх вінных і фруктовых складах.

Мабілізацыя дэзерціраў заняла звыш дзвюх гадзін. Сяляне памагалі афіцэрам шукаць, пазбываючыся няпрошаных і шкодных «гасцей». На скрыжаванні вуліц у цэнтры Гальфінгэна сабралася ладная група ўцёклых з фронту жаўнераў, а ўсё яшчэ знаходзілі новых. Віктар Караткевіч не кідаўся ў ніякія хітрыкі, а спакойна павесіў на плячо «качаргу» й далучыўся да натоўпу. Агулам сабраны было трыццаць два чалавекі. Сымон наважыў пацікавіцца тым, што робіцца, і таксама падышоў да месца зборкі. Стаяў побач, прыглядаючыся.

— А ты што робіш? — клікнуў яго капітан. — Давай далучайся! — Канюх збянтэжыўся. Думаў, што капітан не да яго гаворыць, і азірнуўся назад, каб пабачыць, ці хто за ім не стаіць, але там нікога не было. Гэны рух спасцярог капітан.

— Ты, ты! Я да цябе гавару! — паказаў на канюха пальцам. — Чаго аглядаешся? Давай, станавіся ў калону! Хутчэй!

— Гаспадзін капітан, я ж канюх, а не дэзерцір.

— Няважна, хто ты. Ногі маеш здаровыя, стрэльбу насіць можаш, дык і далучайся.

— Дык як жа конь мой сам застанецца? — спрабаваў Сымон.

— Даволі! Далучайся! Дзе твая зброя?

— На возе.

— Бяжыце й прынясіце ягоную стрэльбу і ўсё іншае, — загадаў капітан падафіцэру. Той хутка пабег у пуню, каля якой стаяла Сымонава фурманка, і вярнуўся з «качаргой», шлемам і торбай-хлебаком.

«Цьфу на цябе! — кляў сам сябе Сымон. — І чаго мяне сюды чорт нёс? Ці не мог гэты я дзе збоку, здалёк ад іхняга вока перачакаць? Але хто ж там угадае, дзе цяпер лепш».

— Ха-ха-ха! — смяўся Караткевіч.— Папаўся, галубок!

— Ну, добра. Табе ўжо буду кумпанію трымаць. Прынамсі, пад маім наглядам ад цяперашняга часу будзеш ды другі раз з фронту не ўцячэш.

— Ты глянь, які ваяка! Пабачым, як ты сам устоіш!

II

Дробненькі асенні дожджык не ўнімаўся. Густыя зрэбныя хмары паўзлі нізка над зямлёй. Змяркалася рана. З-за хмараў час ад часу выглядаў тоненькі серп маладзіка. Ужо ладна сцямнела, калі адзел змабілізаваных дэзерціраў, у іх ліку й канюх Сымон Спарыш, пакінуў Гальфінгэн і накіраваўся дарогаю на Альткірх.

Ішлі моўчкі. Нават тыя, што былі нядрэнна падпілі пры сялянскіх вінных бочках, хутка працверазелі. На чале адзела йшоў лейтэнант Сцервін. Капітан, з якім ён з'явіўся ў вёску, яшчэ раней ад'ехаў на самакаце, спяшаючы ў батальён.

Лейтэнант Сцервін быў у батальёне Мураўёва звязовым камандзірам у трэцяй роце. Быў гэта сярэдняга росту, тонкі, чорнавалосы, з шэрагам залатых зубоў наперадзе, нябрыдкі з выгляду мужчына. Гадоў яму было звыш трыццаці пяці. Шмат хто называў яго франтам. І не дзіва, бо лейтэнант Сцервін аддаваў асаблівую ўвагу не толькі вопратцы, але й выгляду наогул. Яму здавалася, што ён вельмі прыгожы. Вопратку ўважаў дадатковай аздобай. Любіў таксама розныя цацкі й бліскучкі, як на руках, так і на мундзіры. Не толькі цяпер, але шмат раней, калі ўдалося яму здабыць месца камандзіра паліцыі раённага места Х. на Бацькаўшчыне, прыдбаў сабе вялікі срэбраны пярсцёнак з чэрапам і дзвюма скрыжаванымі косткамі — якраз такі, як насілі некаторыя гітлераўскія каты. На другім меншым пальцы лейтэнант-францік насіў вялікі залаты пярсцёнак з манаграмай. На левай руцэ ў Сцервіна гняздзілася каштоўная залатая «Амега», якую собіла здабыць у курсе выконвання «службовых абавязкаў» у Беларусі.

Афіцэрскі мундзір Сцервіна аж залішне выразна быў паабшываны сярэбранымі ніткамі. Калі б вам давялося сустрэць лейтэнанта ў Эльзасе ў святочны дзень, калі ён

прыбраны й адфранчаны йшоў па вуліцы, каб заглянуць да якой-небудзь мясцовай дзяўчыны, вы падумалі б, што бачыце перад сабою старэйшага рангам афіцэра, калі ўжо не самога генерала. Гэтак свяціліся й блішчэлі абчэпленыя аздобамі рукі, ззялі адзнакі на паплечніках і на шапцы. Любіў Сцервін зафарсіць выглядам — што й гаварыць.

Бяда вось адно, што надыходзіць бура. Прышоў фронт і надта ж няпэўныя часы. Тут ужо малавата было спрактыкаваных паліцыйных здольнасцяў Сцервіна, каб пранюхаць, што чакае наперадзе.

Чалавек гэты быў беларусам адно з назову й для выгады. Сэрца ў яго — калі сэрцам называць не той кавалак плоці, што пульсуе ў чалавека ў грудзях, а крыніцу прывязанасці й кахання некага ці нечага — не было. Бацька быў расейцам, а маці нечым невыразным — не то палячкай, не то ўкраінкай-галічанкай. Коротка гаворачы, дома Сцервін не атрымаў ад маці тае прывязанасці й любові да свайго народа й Бацькаўшчыны, што маткі даюць дзецям са сваім грудным малаком, з прыгожымі народнымі калыханкамі, казкамі, фальклорнай культурай. Хлапец меў і нядрэннае ўгадаванне, казалі, што скончыў гімназію, хоць быў ладны гультай і надта да навукі не хіліўся.

Але ён быў перадусім камбінатарам. Надта ж палюбіў выгаду й багацце, каб на шляху дасягнення хоць часткі матэрыяльнага дабрабыту маглі перашкодай стаць такія рэчы, як сумленне, асабісты гонар, прынцыповасць ці пашана да правоў іншых. Ужо за часамі польскае акупацыі Сцервін неяк прымазаўся ў лясніцтве. Нядрэнная была пасада, тым больш што ці раз даводзілася якога мужыка за каўнер у лесе злавіць або й маладзіц, што збіралі ў недазволеных месцах ягады. Ды пакуль там суд ды справа, дык і паздекавацца ўволю можна было.

Эх, як соладка быць начальнікам! Сцервін ужо як асмакаваўся тым «карытам», дык дзе ж там яго адгоніш. Усе добрыя пасады ці службовыя месцы ён заўсёды называў «карытамі». Дарма што для ўспакаення палякаў і задавалення прыёмных на працу ў лясніцтва нормаў трэба было з праваслаўнага на каталіка перахрысціцца, дарма што даводзілася ці раз польскім вялікім і малым начальнікам рукі лізаць, дарма што і ў «двойку» (польскую разведку-дэфензіву) даводзілася часамі тое-сёе даносіць — Сцервін жа трымаўся пры «карыце» й меў усе намеры ўтрымацца далей.

Куды горш было, калі прыйшлі бальшавікі й давялося ў зусім іншы раён змывацца, дакументы падрабляць. Але й тут нос Сцервіна не падвёў. Зрабі ты каму паслугу, зрабяць і табе. Сцервін заўсёды трымаўся гэтай аксіёмы й шчэ ніколі не расчараваўся ў сваіх разліках-камбінацыях. Іншая справа, што трэба было ведаць, каму ласкі рабіць і хто табе мог тым самым аддзячыць. Гэтак і пры бальшавіцкай акупацыі ўдалося там падмазаць, там падкупіць, а ці ў адным месцы дык і проста звычайна папрасіць, і ўсё ж, урэшце, удалося цёпленькае местачка пры гарадскім гандлёвым прадпрыемстве знайсці. Не тое каб ён быў гандлярком. О, не! Але ўсё ж, як кажуць, дзе п'юць, там і льюць. Ці ж чалавек не мог скарыстаць хоць з маленькага карытца? Няўжо ж меў каля крамаў, як іншыя, у чэргах гадзінамі й днямі тырчаць? Трэба ж было й есці, й апрацаваць. Дык і шмат зручней было пры гарадской бальшавіцкай гандлёвай фірме працаваць. Там, як ужо прынялося, усё было «па блату». Ты некаму, дык і нехта табе. Так яно й вялося зверху аж у самы ніз. Праўда, трэба было мець зыркія вочы й надта ж чуллівыя вушы, каб дзе не праваліцца.

Але ж вочы й вушы ў Сцервіна былі ледзь не падвойныя, калі гаварыць пра практыку, набітую руку. Дык і йшло ўсё гладзенька, як па маселцу...

Ажно тут новая перамена — немцы. Зноў спатрэбіліся ўсе інтэлектуальна-вынаходніцкія здольнасці. Ды тут і не так проста. Вайна ж трывала. Хто ведае, хто там каго зможа, пераможа, чым тое ўсё кончыцца. Чакаць мо на цішэйшае даўжэй давядзецца, й неяк не хацелася ўсяго на адну карту стаўляць... А як жа тут без «карыта»? Нейкі час давялося сядзець, як той мышы пад мятлой, прыглядацца, сачыць, што іншыя робяць, варажыць. Бачыў, як усялякая гарадская басота, польская ў найбольшай меры, у паліцыю кінулася. Сачыў, як нажывалася. Дык што ж там і варажыць доўга. Трэба ж наважыцца, каб запозна не было. Любіў жа ўладу. А хто ж вайной мог мець уладу, калі не той, што зброю трымаў? Дый не там — на фронце, але тут — ззаду, дзе было крышку выгадней, зацішней.

Доўга не надумваўся. Пакаштаваў жа вунь некалі ваеншчыны яшчэ пад польскай акупацыяй. Можна б, тут так і знайсці тое «карыта»... Іншыя там беларускім патрыятызмам, нацыяналізмам загарэліся, у адміністрацыю,

школьніцтва кінуліся. Гэта ўсё не для Сцервіна было. Якое ж там «карыта»?

Ясна, цяпер пастараўся ўсюды самым чыстым і адданным беларусам фігураваць. Трэба ж было лезці. Дык і ўлез на кароткатэрміновыя афіцэрскія курсы й нядрэнна скончыў. А пасля ўжо й да «карыта» бліжэй.

Эх, і «карыта» ж было гэта! Не абы-якое! Тут ужо трэба было неяк з нямецкімі ўладамі, пераважна з жандармерыяй камбінаваць. Дык і што ж там такога... Ці ж першы раз даводзілася даносіць на тых, што на дарозе стаялі, у ласку ўбівацца, падкупліваць? Як на тое шчасце, надта ж разумны чалавек быў камендантам нямецкай паліцыі. Добра разумеў такіх людзей, як Сцервін. Што было да гэтага лейтэнанта, што пры ім пацярпела пад мянушкаю камуністаў колькі нявінных беларускіх патрыётаў, што разбагацеў немец — усё бачыў. Здабыўшы месца каменданта гарадской раённай паліцыі, пачаў жыраваць і сам Сцервін. Тут жа й яўрэяў можна было выкарыстоўваць і над сялянамі ўволю паздзекавацца, асабліва ж дзе ў акцыю супраць бальшавіцкай партызанкі паехаўшы. І піць жа было, хоць ты, казаў той, заліся. Не шкадаваў Сцервін ані сабе, ані тым, што памагалі яму да ўлады далезці. Пажыў, казаў той, па-людску.

Калі б было ў Сцервіна нейкае сумленне, можа, варта было б пачаць гаварыць аб ім. Адылі гэта быў бы пусты гук.

III

Калі мы кагадзе заўважылі, што Сцервін быў фарсун, дык мусім дадаць, што ў яго якасць гэтая вязалася вузка й цесна з заўсёдным паляваннем на прыгожы род. Ці аднае ж дзяўчыны ласкаў удалося пакаштаваць Сцервіну на працягу свайго бурненькага жыцця! Хто ж іх і пералічыць. Ды мо не зусім і ласкамі яны часамі былі. Бывала, што й змушаць прыходзілася, асабліва ж калі ўлада была ягоная. Бывалі дзяўчаты, аб якіх Сцервін і забыўся — пералётны момант прыемнасці, дый толькі. Бывалі й жанчыны. Усё тое зацерлася, от так выкарысталася ды і ў нябыт адышло. Адно сваёй сяброўкі школьнай, у якую калісьці, як казалі, утрэскаўся па вушы, ніяк забыцца не мог. Не хінулася да яго дзяўчына, дый годзе. Колькі ж быў налазіўся, нацягаўся за ёю, грошы страціў, намаганняў рабіў. Рыба ніяк не клявала.

Можа б, што было, каб паабяцаў жанімства. Але не меў жа такіх шляхотных намераў. Заўсёды трымаўся тае аксіёмы, хто ведае калі й кім яму ў вушы ўложанае: «Усіх дзевак не здабудзеш, але старацца трэба». Дык і стараўся. Ды нічога ж не выходзіла. І Сцервін быў злы. Як жа, яго, такога прыгожага (а гэтакім заўсёды сябе лічыў), і проста так, як нейкую кузурку, пад нагу, ці як тую анучу — набок? Гэтага ж ён не даруе. Эх, не даруе! Не будзе ж ён называцца Сцервіным, калі тое вось так люзам пусціць.

Доўга чакаў. Не было магчымасцяў, дый абставіны не тыя. Бывалі моманты, што й не верыў, што некалі наогул дзядзецца свой намер ужыццёвіць. Ажно як камендантам паліцыі стаўся, ідэя ў галаве нарадзілася. Праўда, жанчына тая даўно замужам была, хлопчыка чатырохгадовага мела. Як жа тут? Ды шчэ й муж на адказным становішчы ў адміністрацыі служыць. Яно ж сабе хоць і ў беларускай, хоць і не на такой ужо высокай пасадзе, але ж чалавек быў іншымі шанаваны, давер меў, ведамы беларускі патрыёт.

Самае горшае, што жанчына як наўмысля ўвесь час пад носам была, Сцервіна дражніла. Дый яшчэ больш расцвіла, папрыгажэла. На яго ж цяпер і зусім ужо ўвагі ніякай не звяртала, хоць і ці не найбольшым начальнікам у гарадку быў. Эх, як жа тут дараваць. Гнаілася старая рана, й свярбелі рукі, што трымалі стэрно лакальнае ўлады. Часцей і часцей усё меркаваў Сцервін, як, калі й якім чынам...

Хто ведае, што магло б яшчэ быць, калі б не камендант нямецкае жандармерыі. Той дык як з неба быў пасланы. Можа б, ён і не прыдаўся так для собскіх мэтаў Сцервіна, калі б не факт, што немец быў бяздзетны й што ягоная живоцістая немка няздольная была малых у сямейку прыводзіць. Муж быў вельмі тым незадаволены, але й не было рады.

Адно пасля таго, калі нямецкі камендант раз на вуліцы ўбачыў прыгожага сінявокага светлавалосага сынака той жанчыны, на якую ад маладосці вастрыў зубы Сцервін, калі спытаўся, чый гэта быў хлопчык, адно тады прыйшла ў галаву лейтэнанта светлая думка.

— Якое ж бы гэта было шчасце, каб я такога меў, — гаварыў немец, гледзячы на малага хлапчука, што праходзіў з маткай па вуліцы.

Сцервін часценька выпіваў з немцам, гаварыў яму

«ты», адным словам, быў блізім чалавекам. Немец быў у пажылых гадах, на вайну папаўся не з сваёй волі й, пэўна ж, каб не гэтая завіруха, дык і ў паліцыі даўно не служыў бы, а спакойна сядзеў бы на пенсіі, пакурваў люльку ды смактаў бы з куфля хмельнае піва ды мо таксама, як і цяпер, наракаў, што жонка сям'і не памножыла.

— А гэтага вы не хацелі б часам за сына мець? — паспрабаваў адважна, кіўнуўшы ў бок малога, Сцервін.

Немец адразу не ведаў, што сказаць, і памаўчаў, доўга пазіраючы то на свайго субяседніка, то на дзіця з маткаю, што ўжо павярталі за рог дома.

— Гм... чаму ж бы не. Прыгожае дзіця. Зусім рыхтык як немец.

Ізноў памаўчалі. Сядзелі абодва на верандзе дома, дзе мясцілася паліцыя.

— Можа б, як давалося зрабіць... — быццам так, ад нехаця кінуў Сцервін.

— Матка ж ягоная. Што з ёй? Што з бацькам? — быццам пытаючы самога сябе, спахапіўся немец.

— Што ж матка... можна б як-небудзь набок.

— Я не ведаю. Муж ейны чалавек ведамы...

— Пакіньце справу мне, а я ўжо так неяк нешта прыдумаю, — запэўніў Сцервін.

Немец доўга і ўважна прыглядаўся да падпітага таварыша. Нарэшце твар ягоны паяснеў, і выраз поўнага разумення, а мо ўжо і ўяўлення шчаслівай будучай сямейкі адбіўся на абліччы. На твары ў Сцервіна мільганула агідная ўсмешка, прагавіта-злосныя шэрыя вочы бліснулі полымем нянавісці ў тым кірунку, куды пайшла жанчына, а тонкія вусны моцна сціснулі нямецкую цыгарэту.

Муж нічога не падазраваў, калі выкліканы быў хутка пасля гэтае размовы ў паліцыйны кабінет Сцервіна. Давалося каменданту вочы хаваць, у твар не глядзець, але не мог жа, раз пачаўшы, нічым скончыць. Чалавека збаёдаць было лёгка, а ў Сцервіна практыкі было хоць адбаўляй. Не вельмі ж Сцервін пасля браў на ўвагу й розныя выказванні ды пагрозы сяброў зліквідаванага.

Са шмат большай далікатнасцю давалося дзейнічаць у дачыненні да жонкі застрэленага. Колькі ж разоў приходзіла бедная маладая жанчына да каменданта, як горка плакала, як прасіла. Спрабаваў пасылаць яе Сцервін да каменданта нямецкай жандармерыі, на яго віну звалюючы, але той ці не так разумеў цэлую гульню, ці не

хацеў рукі пэцкаць — адсылаў жанчыну назад да Сцервіна.

Хадзіў камендант па кабінеце й насалоджваўся відам прыбітай горам жонкі й маткі, якая, быццам тая безабаронная, не аброслая яшчэ ў пер'е маладая птушачка, звалілася з гнязда і не ведала, што з ёю, бездапаможнаю, сталецца. Колькі разоў запэўніваў, што мужу ейнаму не будзе ніякага ліха, што павезлі яго на допыты ў Менск, што ўсё будзе добра, але жанчына не давала яму супакою. Калі захацела даведацца адрас, дзе можна было знайсці мужа ў Менску, паставіла Сцервіна ў тупік.

Давялося нарэшце намёкамі апераваць. Мо Сцервін не быў надта вынаходлівы з тымі намёкамі, мо крыху грубавата праводзіў цэлую справу. Як жа жахнулася, збялела, ледзь не самлела, пакрыўджаная, калі аднойчы ягонья, Сцервіна, намёкі поўнасцю яе ўпрытомнілі і калі яна ўявіла, што камендант ад яе хацеў. Лепш бы той сцэны й не прыпамінаць, — гаварыў сабе пасля Сцервін. Але ж трэба было неяк. І як жа інакш?

Пару дзён яна не паказвалася зусім. Ужо камендант Сцервін і надзею пачаў траціць і сумлявацца ў мэтазгоднасці цэлага прадпрыемства. Але адно на момант. Меркаваў, што ці не прыйдзеца й з ёй радыкальным спосабам, так, як з мужам, скончыць. Не мог жа затрымацца на паўдарозе. Немец чакаў на дзіця. Аж на грудзях палягчэла, калі на трэці дзень, апусціўшы вочы, сама, без хлопчыка, яна прыйшла. Тады ўявіў сабе камендант, як моцна гэта прыгожая істота мусіла кахаць свайго мужа, што для ратунку яго, пасля доўгіх і цяжкіх змаганняў, непраспанных начэй (гэта й на пахудзелым і збляднелым твары відаць было), згадзілася гонарам сваім ахвяраваць. Дзесьці ў натуры ў Сцервіна з'явілася нешта ў выглядзе спачування. Адылі адно на момант, бо зараз жа ў памяці адрадіўся той бесцырымонны спосаб, якім яна некалі, яшчэ дзеўкай будучы, пазбылася яго ды пасля ён быццам і не існаваў для яе. Стары чарвячок злосці й нянавісці, прагнасці помсты зноў заварушыўся пад грудзьмі.

Не мог і цяпер Сцервін не заўважыць нескрыванай пагарды, што свяцілася ў прамяніста-блакітных вачах. Найбольш і калолі яго тыя вочы. Яны разам вабілі й здзекаваліся з яго, прыцягвалі й мучылі, чаравалі й смяяліся з ягонай нікчэмнасці.

Не пайшло яно ўсё так, як планаваў Сцервін. Асноўнае — памыліўся камендант, калі лічыў, што гэта годная

жанчына з крыштальна чыстым сэрцам, непераможна-ўзлётнаю душою, незапэцканым сумленнем, высокай маральнасцю наважыла ахвяравацца сваім гонарам, аддацца Сцервіну фізічна, нават і для ратунку мужа. І цэлае шчасце, што ў пару спасцярогся, а то магла б зарэзаць. Гэтак трымаючы ўжо яе ў абдымках ды розумам і чуццём падрыхтаваўшыся да кульмінацыйнай насалоды, спасцярог Сцервіна хуткі рух, і ў пару заўважыў сталь нажа ў ейнай правай руцэ. Вырваўшы з рукі нож, моцна разгарачаны, амаль не помніў камендант, як сціснуліся кляшчамі ягоныя пальцы вакол мяккай, быццам лебядзінай, шыі... Апамятаўся адно, як нехта пастукаў у дзверы.

Прабаваў супакойваць сябе пасля Сцервін, даводзячы, што помста прыйшла, што мэту асягнуў, што аддаў дзіця немцу, што ўзмоцніў сваю пазіцыю й лішні барыш здабыў. Ды нешта й не тое было. Птушачка зарана выскачыла з рук. Добра адчуваў, што ў параўнанні з задушанай жанчынай, якую не ўдалося згвалціць, ён быў адно малым, нікчэмным, брудным, запэцканым у чужую кроў чарвяком.

Часамі й пабойваўся помсты за той вялікі злачын. Хоць здавалася, што ані муж, ані жонка не мелі навокал сваякоў, усё ж былі пагрозы з боку мясцовага беларускага актыву, а мо дзе якое вока й сачыла. Стараўся ад гэтага часу ўважна прыглядацца й прыслухоўвацца. Асабліва цяпер, ужо на парозе пераходу ў зусім іншы, заходні свет, пад іншую ўладу, якая, пэўна ж, будзе шукаць злачынцаў і караць іх, Сцервін быў моцна ўстрывожаны. А злачынстваў тых зрабіў шмат — і супраць жыдоў, і палякаў, і найбольш супраць беларусаў, пераважна сялян. Дык і было чаго баяцца. Недарма ж слухаў вушамі й стараўся абнюхваць носам.

IV

Ідучы на чале аддзела дэзерціраў па дарозе на фронт у Асбах, Сцервін не сягаў зрокам на свой жыццёвы шлях. Думаў тое-сёе пра цяперашняе. Дый думаць было цяжкавата. Так, як і шмат іншых афіцэраў, ён быў амаль пэўны, што раней ці пазней прыйдзецца апынуцца на другім баку, а там ужо давядзецца носам на ўсе бакі пачмыхаць, панюхаць, паглядзець, разведаць. Мо й там дзе якое «карыта» будзе, калі ўдасца, калі грахоў не прыпомняць. Дый «ка-

рыта» ж мо будзе не зусім такое, як у Беларусі. Хто ж яго ведае...

Задатак жа нейкі ў яго пры сабе ёсць. Вось, успомніўшы аб задатку, гэтым жалезным капітале, былы камендант аж крыху павесялеў. Як жа хваліў сябе цяпер за мудрасць і далёказорнасць: у гарачы час, калі эвакуіраваўся з Бацькаўшчыны, стукнула яму ў галаву ідэя жменьку ці другую залатых манетаў паўшываць у розныя месцы мундзіра. Адно ж уцеха ўцехай, але каб хаця капітал як захаваць, каб вось неяк чэрці не знайшлі. Хто яго ведае, як там будзе з тым пераходам. Трэба будзе старацца, камбінаваць.

Гэтак Сцервін, ведучы калону, найбольш цяпер і думаў аб тым капітале. Пару разоў для пэўнасці й рукамі там-сям па швах і па гузіках памацаў, улучна аж і з тым найбольш бяспечным месцам. Ажно весялей неяк зрабілася.

«Ужо калі б на тым баку дзе й давялося цяжкавата, дык, можа, пры дапамозе жменькі гэтых манетаў удасца дарогу як-небудзь прачысціць. Людзі ж нідзе не без грахоў. Можна намовіць, перакупіць. Хто ж мог бы на мікалаеўскія не паахвоціцца?» — разважаў былы камендант.

Прыходзіла часамі на думку Сцервіну й ягоная сям'я: жонка й двое дзетак. Не было часу забраць іх з сабою, уцякаючы, так гарача было. Што ж зробіш... Нельга было прыхінуць сям'і, дык хаця самому трэба было ратавацца. Не мог жа заставацца на пэўную смерць. І не вінаваціў сябе за тое. Ды наогул калі-небудзь і пры больших «справах» ці вінаваціў сябе ён? Усё ж рабілася для палепшання будучыні. Дык і навошта было гуляць нейкімі апраўданнямі? Ці ж то ён устанавіў правы жыцця? Жыццё ж, паводле Сцервіна, гэта былі джунглі, дзе мацнейшыя й хітрэйшыя заўсёды былі наверху, а слабейшыя й пакрыўджаныя крычалі аб праве, праўдзе й іншых драбніцах. Бяда была ў тым, што жаўнеры не ведалі гэтага прыродна-жыццёвага права, што палягалі на сумленні, справядлівасці, гарэлі нейкім патрыятызмам, верай у Бога ці яшчэ чым.

«Цьфу на гэта ўсё! То было для іншых, а не для яго, Сцервіна, што рана пазнаў асноўную жыццёвую праўду. Ведаў, што ў жыцці, асабліва дзеля больших здабыткаў, ці нат для собскага ратунку ў выпадку небяспекі, ахвяры трэба было несці. Дык і што ж такое, калі ён тут у ахвяру прынёс сям'ю сваю? Выхаду ж не было. Не мог жа з

сабою забраць. Калі б дзеля сям'і застаўся, дык усе разам пацярпелі б — у гэтым не магло быць сумлеву. Дык і чорт яе там з бабай — другая будзе. Падумаеш, баба! Крышку шкада было дзетак, дзяўчынкі й хлопчыка. Пэўна, бальшавікі іх зліквідуюць. Але як жа йнакш льга было...»

Ад гэткага разважання ў думках Сцервін зноў перакінуўся да цяперашняй сітуацыі, і няпэўнасць пачала закрадацца ў яго свядомасць.

«А што, калі знойдзецца такі адзін ці два, што на другім баку данясуць, пастараюцца ўсе ягоныя мінулыя грашкі прыпомніць? Нямала ёсць ворагаў.

Мала што можа здарыцца? І хіба ж калі нават дзе хто й быў, што трымаў яго на воку, дык ці ж ён вылезе цяпер наверх? Гэта там, ужо на другі бок дастаўшыся, трэба будзе ўважней прыглядацца. Ужо калі хто пастараецца паклікаць яго да адказнасці ці на нейкі суд перад нейкай уладай (а ўлада ж там, як бы яна ні выглядала ці называлася, усё ж будзе), дык, пэўна ж, — на другім баку. Але што ж меў цяпер рабіць, каб гэтаму запабегчы? Нічога. Зробленага — не вернеш. Трэба падрыхтавацца на найгоршае, а там ужо няхай будзе, што будзе, што мае быць. Добра вось, што яшчэ жменьку гэтых залаценькіх неяк захаваў. Мо на помач прыйдуць. Дый калі не яны, у выпадку няшчасця, дык хто ж тады мае памагчы? Трэба сцерагчы й хаваць іх, быццам сваё вока. Можа, у іх будзе пачатак і канец ягоных непрадугледжаных цяжкасцяў? Абавязкова, абавязкова трэба дапільнаваць, каб не адабралі. Гэта ж, можа, апошні ратунак».

Гэтак Сцервін, заглыбіўшыся ў свае думкі, валачыўся з правага боку на чале калоны. Ад некаторага часу крыху звольніў кроку і, маршыруючы амаль на ўзроўні сярэдзіны групы, адным вухам падслухоўваў, як нешта ўсё вурчаў свайму сябру той канюх, якога прыпадкова залічылі ў лік дэзерціраў і паслалі з імі на фронт. Не падабаўся Сцервіну хлапец. «Хто яго ведае чаму? — думаў сабе. — Можа, ён што пра мяне ведае? Чаго так уважна колькі разоў да мяне прыглядаўся? Нават і тады, калі яго арыштавалі за лішні выстралены патрон і калі Мураўёў ужо надвечар выклікаў з бункера, калі ўсе афіцэры стаялі каля барака, дык надта ж неяк дзіўна быў уталопіўся ў мяне. Няўжо ж мяне знае? Не можа быць. Хлопец, здаецца, зусім незнаёмы. Каб ведаў, каб быў пэўны, дык, можа б, дзе тут пры фронце як-небудзь набок яго ўдалося? І чаму ён мне не падабаец-

ца? Мо таму, што заголосна заўсёды выказваецца са сваім патрыятызмам? Гэта ж і ад Рэштатава пару разоў пра яго й пра ягонага сябру чуў. А патрыёты — асабліва цяперашнія, беларускія — гэта ж вар’яты. Яны там за нешта ўзнёслае, уяўленае, неіснуючае стаяць, дык і гатовы добраму, практычнаму, такому, як ён, чалавеку крыўды прынесці».

Сцервін уважней наставіў вуха й стараўся слухаць, што гаварыў канюх. Той колькі разоў пазіраў на яго і, відаць, нешта хацеў сказаць.

— Спадар лейтэнант, — нарэшце асмеліўся, гаворачы чысценька па-беларуску.

— Ну, что?

— Пусціце мяне назад у абоз. Мяне ж памылкова забралі.

— Как то? Да при чем здесь я? Разве я тебя забрал?

— Хоць, можа, і не вы, а капітан той, але ж я канюхом быў і толькі прыпадкова папаўся яму пад руку. Дый конь мой застаўся сам, даглядаць за ім няма каму. Пусціце, спадар лейтэнант.

— Если и была ошибка, то не моя, конечно. Пусть тебя назад я не имею права.

— То ж вы цяпер камандзір. Як жа не маеце права?

— А тебе какое дело? Разве я должен тебе докладывать о том, что делаю? — Пры гэтым Сцервін накасавуўся і ўжо даволі пагрозліва зірнуў на канюха.

— Пакінь ты! — таўхануў пад бок Сымона Віктар. — Чаму ты яго просіш? Будзем во разам.

— Я ж думаў, што мо чалавек зразумее, ажно...

Сымон не сёння заўважыў фарсістага афіцэра. Не змог бы пэўна вытлумачыць, чаму той яму так не спадабаўся з выгляду. Не ішла гаворка аб вопратцы ці аб тых бліскучках, але найбольш — аб самім твары. Сымону здавалася, што гэта наскрозь фальшывы чалавек. Хоць бліжэй яго й не ведаў, назіраў адно здалёку, але ж хто мог не спасцерагчы ягонай празмернай лісліваці да сяброў-афіцэраў, асабліва да старэйшых камандзіраў сваіх, і той абыякавасці, штучнай адлегласці, на якой трымаў сябе Сцервін у дачыненні да малодшых чыноў?

Цяпер жа Сымон першы раз трапіў пад ягоную ўладу. Чуў раней, што быццам Сцервін быў беларусам. Дык і чаму ж, калі іншыя афіцэры гаварылі па-беларуску й па-ўкраінску, памінаючы ўжо толькі чыста вайсковую расейскую

каманду, чаму ён — гэты францік з шэрагам залатых зубоў наперадзе, аніяк не хацеў з ім, Сымонам, нават і цяпер гаварыць па-беларуску?

«Эх, тут нешта не тое. І цікава, чаму гэты чалавек мне так не падабаецца? Ці не варта было б крышку больш аб ім пранюхаць?»

V

— Гальт! — пачулася з цемры наперадзе, і два ручныя ліхтарыкі з абодвух бакоў дарогі вузенькімі палоскамі святла прарэзалі восеньскую цемру ды коўзалі па тварах затрыманых Сцервіным людзей. Дарожная старожа нямецкае вайсковае паліцыі сачыла за рухам у абодвух кірунках, лавіла й затрымоўвала падазронах й дэзерціраў.

Сцервін падышоў наперад да немцаў, замяніўшыся з імі колькімі сказамі, і малая калона паволі рушыла наперад. Яшчэ зрабілі адзін кіламетр. Пад узгоркам шаша павярнула дугой налева ды пасля стужкаю выпрасталася ў кірунку Асбаха. З правага боку, ледзь заўважныя ў цемры, тырчалі густаватыя зараснікі.

Дарога была пад сталым абстрэлам артылерыі праціўніка. Ледзь заўважны цёмны гарызонт асветліцца водбліскам гарматных стрэлаў, да вушэй прыбяжыць свіст снарадаў. Гул узрываў спыняе манатонна-нуднае выццё асенняга ветру. Праціўнік страляе вобмацкам, наўгад. Вось ізноў чуваць, як дзесьці за ўзгоркам зарагаталі жалезныя глоткі, і сотні кілаграмаў жалеза з непрыемным дэмаралізуючым энкам лятуць у кірунку малое групы дэзерціраў. Сцервін не турбуецца. Яшчэ з Бацькаўшчыны, а то й з апавяданняў ведае, што не трэба баяцца тых снарадаў, свіст якіх чуеш загадзя. Свішчуць толькі пералётныя. Тых, што могуць у цябе трапіць або не далятуць, свісту ніколі не пачуеш. Дык Сцервін і не турбуецца. Не тое каб ён адважным быў. Зусім не. Ці раз дома даводзілася, не аглядаючыся, назад пяткі падмазваць, а то часамі й камбінаваць, каб дзе пад лівень агню не трапіць. Праўда, была ў Сцервіна адвага іншага роду: прыкладам, у селяніна самагонку адабраць ці над жыдамі паздзекавацца, абрабаваць дзе каго пад час «выканання службовых абавязкаў». Баявой жа адвагай не грашыў...

Колькі снарадаў загрымела шнурам побач дарогі. Вечер прынёс смурод пораху. Але што ж такое? Дзе ж гэта

людзі? Азірнуўшыся, Сцервін спасцярог, што бальшыня ягоных людзей з перапалоху пакацілася ў прыдарожную канаву. Толькі жменька, звольніўшы крок, не ведае, што рабіць.

— Эй, там! — раве на ўсю глотку лейтэнант. — Кто вам приказал прятаться? Встать сейчас же, такую вашу...! Ишь ты! Вон какие с вас, значит, вояки. Подымайтесь! Погодите, вы еще ничего не видели! Еще, может быть, забудете, куда и прятаться надо будет!

Не без задаволеная ухмылкі на твары параўнаў у гэты момант Сцервін сябе, спрактыкаванага і, паводле яго ж самога, вельмі адважнага жаўнера, з гэтым, на яго думку, палахлівым збродам дэзерціраў. Аж выпрасталася з задавалення кароценькая шыя і раўней пайшлі ногі.

Перад будынкам, дзе мясцілася каманда батальёна, падзел людзей адбыўся хутка. Усе былі накіраваныя да сваіх ротаў.

— Глядзецце, хлопцы, не курыце й ціха гаварыце, — перасцерагаў звязны падафіцэр малую групку, у якой былі Сымон і Віктар.

Групка мінула колькі цёмных хатаў, увайшла ў зараснікі ды, з цяжкасцю выцягваючы ногі з мяккай размоклай гліны, павярнула на край лесу, дзе ледзь відаць былі абрысы нейкага будынка. Падышоўшы, заўважылі, што была гэта невялікая святыня. Увайшлі. Вокны касцёла пазавешаныя былі знутры жаўнерскімі коцамі, а ў цьмяным святле адзінокае свечкі, што гарэла ў куточку, можна было разгледзець пару дзiesiąткаў замурзаных, аблепленых задохлаю глінай людзей, што спалі на падлозе. За алтаром, у круглай адтуліне ў сцяне, тырчаў кулямёт, а пры ім сядзеў чалавек. Побач, у кутку, галава статуі Маткі Боскай схавалася ў рудавата-глінястым шлеме. У куце, змешаныя з розным жаўнерскім хламам, туліліся касцельныя рэчы.

— Хто тут ёсць? Войнік! Гэта ты? — пачаў клікаць Сымон, прыпомніўшы, што тут павінна быць пару ягоных сяброў.

— Как, Спарыш? И ты здесь? Каким образом? — пачуў хлопец непрыемны голас курносенькага Рэштатава, што ў паўдрэмцы сядзеў на прыступках алтара.

— Я не ведаю, гаспадзін обер-лейтэнант, — збянтэжыўся такім спатканнем Спарыш. Ён быў ужо крыху й падзабыўся аб існаванні расейца, хоць прыгадваў, што ён тут. У сустрэчы не было нечаканасці, адно збянтэжанасць.

— Накіравалі мяне толькі аднаго з канюхоў. Ці гэта, можа, прыпадкова? Пашліце мяне назад, обер-лейтэнант. Тут адзін не мае стрэльбы, дык я яму аддам гэту, а ў абозе маю другую.

— О, нет! — ашчэрыўся Рэшатаў. — Ты тепер с фронта не уйдешь, будешь здесь все время. Уж будем воевать вместе...

— Давайце строіцца тыя, што прыйшлі! — загадаў лейтэнант Калмыкоў. Старшына Налёпа ўзяўся за ўпарадкаванне новапрыбылай групы.

— Зараз пойдзеце ў акопы, дзе маеце прасядзеццэ у абароне па дваццаць чатыры гадзіны, — тлумачыў Калмыкоў. — Глядзецце, каб ніхто не пакідаў пазіцыяў без загаду.

Калмыкоў даў кароткую інфармацыю аб баявой сітуацыі й распалажэнні роты. Трынаццаць чалавек, прызапасіўшыся амуніцыяй, пакінулі касцёл. Прайшоўшы прыблізна дзвесце метраў, спыніліся на самым бугры ўзгорка. Перад імі на захадзе адкрылася даліна. Пры млявым святле месяцавага сярпа Сымон заўважыў у цемры будынку горада Альткірха. Прыблізна адлеглая на пяцьсот метраў на захад, цьмяна вызначалася стужка шашы, што бегла да пярэдніх акупаў батальёна Мураўёва. Бліжэй у гэты бок ледзь можна было заўважыць крывулю прасёлачнай дарогі. Бугор, на якім затрымалася група, быў даволі абрывісты; пэўна, цяжка было б узлезці на яго танкам праціўніка. Гэтулькі спасцерагло маласпрактыкаванае ў вайскавай тапаграфіі вока канюха Сымона. Зігзагаватая глыбокая канава, аж па калені напоўненая вадой, была адным з перадавых акупаў.

— Хлопцы, вылазьце! Змена прыйшла! — гаркнуў звязовы.

Паволі, з вялікай цяжкасцю выцягваючы з глінястае калатушкі ногі, пачалі вылазіць з ямы запэцканыя з ног да галавы цёмныя фігуры.

— Але ж вы й абляпіліся! Чаго тут і баяцца: вас і супрацьпанцырны не ўзяў бы! — здабыўся адзін з прыбылых на жарт.

— Скалі, скалі зубы. Пабачыш, як табе стане весела, тут пасядзеўшы, — агрызнуўся нехта з папярэдняй змены.

— Колькі чалавек прывёў? — пачуўся голас дружыновага Лакусты.

— Трынаццаць.

— Хто з вас знае панцырфаўст?

— Я,— пахваліўся Уладзік.

— І я,— далучыўся Сымон.

— Ідзеце там колькі крокаў проста наперад. Там у бункеры сядзяць трое з гэтым «шрэкамі» — змяніце іх. Хто трэці? Давайце хутка, не марудзіць! Чаго стоўпіліся так у кучу? Што, вы на кірмашы, думаеце? Хочаце, каб вас мінай узнагародзілі? Давайце, хто там яшчэ,— пяць чалавек ідзеце налева. Завядзі іх, Пісаронак, пакажы!

Сымон, Уладзік і трэці, ім незнаёмы, накіраваліся наперад. З бункера вылезлі Войнік, Панумарэнка й Бабрыцкі. Ногі ўлезлі аж па калені ў глінястую калатушку. Упоцёмку хлопцы абмацалі ў сценах бункера даўгаватыя палкі, высланыя ўжо вільготнай саломай. Два Сымонавы таварышы палезлі на тыя палкі спаць, а канюх, узяўшы з сабою панцырфаўст, што называў «балдавешкай», ды «качаргу», падняўся па выразаных прыступках на перадавы назіральны пункт, каб трымаць варту. Толькі цяпер прыгадаў, што дзесь па дарозе згубіўся вызначаны, мабыць, у другі акуп Віктар Караткевіч.

— Але ж цяля,— бурчаў пад носам Сымон.— Яго, як тое дзіця, за ручку вадзі. Чаму ж нам цяпер якраз сабіла раздзяляцца, у абліччы найбольшай мо небяспекі...

Ноч і світанне

I

Зольная асенняя эльзаская ноч дыхала хуткабежнымі нізкімі хмарамі, хлістала густым і назойлівым, праймаючым аж да касцей дробненькім дожджыкам, там-сям шпурляла й тузалася мінамі й снарадамі. Людзі зяблі й дрыжэлі, ляскалі зубамі, мясіліся ў жыдзенькім гліняным цесце, адхуквалі й церлі пасіনেल्या рукі; трасучыся ад золі, туліліся да акалелых і насычаных вадою сценаў акапаў, абрасталі рудаватаю глінаю. Людзі, як краты. Краты ў гліне.

Сымон Спарыш прыліп да пярэдняе сцяны акапа. Дрыжыкі пачыналіся знізу, ад мокрых нагавіцаў і шкарпэтак. Хваляю прабягалі па спіне й канчаліся на пасінелых ад сцюжы вуснах. Цяжка было трымаць паднятымі алавяныя павекі. Мала памагаў настаўлены тонкі каўнер мундзіра. Маскавальная палатка крышку ратавала ад дажджу, але не грэла. Навокал былі дзіч і пустка. Хмары, дождж і гліна. Золь і гліна. Зямля й цемра.

Сымон амаль не здольны быў думаць. Здавалася, што пад халодным шлемам праязблі мазгі. Толькі нудны й жаласны вецер свістаў каля шлема, паўзучы нізенька над самымі грудамі раллі. Над акапамі мільганула нейкая цёмная шыракакрылая і, пакруціўшыся, шыннула з ветрам у кірунку лесу. Здалося, што груган.

— Цьфу на цябе! — злаваўся былы канюх. — На ня-добрае ты, гад, мусіць, варожыш.

Чалавек быў у тым стане, калі ані не спіць, ані не жыве сведама. Мусіць, і мазгі былі здранцвелыя, акалелыя. У галаве праплывалі вобразы-трызненні.

Першае — міска стравы. Тлустай, сытнай, гарачай. Абавязкова гарачай, хоць мо й не так тлустай. Ах, якое то было б багаслаўленне для прысохлага да спіны жывата, для скалелага арганізма. І няхай бы хто папробаваў тады сказаць Сымону, што ёсць на свеце лепшыя дабрадзеіствы за тлустую, сытную, гарачую міску стравы.

Нічога не было. Была адно цемра, золь, быў галодны праязблы Сымон, і ў ягоным уяўленні — гарачая міска стравы.

Дзе гэта апошні раз давялося былому кадэту-канюху спажываць такі прысмак? Хіба ж не была гэта тая густая

нямецкая гарохавая зупа ды ўжо й, пэўна ж, не рэдзенькія крупы са смярдзючай канінай. Не. Гэта было хіба шмат раней. Так. Напэўна, раней. Здаецца, так нядаўна — усяго чатыры ці пяць месяцаў таму назад, а з другога боку — цэлая вечнасць. Гэта было дома, яшчэ на Бацькаўшчыне, у бацькавай хаце, калі прыехаў з Вільні...

Другое трызненне — абед у сялянскай хаце. З-за шырокага дубовага падоўжанага стала далятае звон алюмініевых лыжак аб гліняныя міскі. Сямейка, аблакаціўшыся, нахіліўшыся над міскамі, заядла сёрбае. Няма часу. На полі чакае жніво, а то й малацьба. Мала хто гаворыць. Толькі кот мяўкае, круціцца й трэцца каля ног пад сталом, назірае, дзе й як падпільнаваць кусочак леташняй, пахучай, на дробненькую мязгу пацёртай у зупе свініны.

— Кастусь, не разлівай на кашулю, разінька ты, — перасцерагае й навучае бацька.

Кастусь — самы малодшы. Ён яшчэ не ўмее добра валодаць лыжкаю. Пакуль пад'есць — залье ўвесь перад сінняй кужэльнай кашулі. На сцяне паволі, мераючы хвіліны, цыкае-такае вага вялікага, пазалочанага, прывезенага некалі бацькам з Петраграда гадзінніка. Вось захрыпелі спружыны, адхінуўся далёка назад мядзяны малаточак.

— Бум!

— Раз, — чуюцца дзіцячы голас з-за стала.

— Бум!

— Два.

— Чую без цябе. Глядзі ўжо, куды лыжку нясеш, разінька, — ізноў не вытрымаў бацька.

Як прыемна й утульна было ў роднай хаце, хоць і беднай, але ж сваёй. Дзе ж яны падзеліся — родныя, дарагія, незаменныя? Ці змеў іх ужо з паверхні зямлі нячысцік з усходу? Госпадзі, Валадар Усемагутны! Ці ж пры падзеле долі на гаротнай зямельцы гэтай не выпала ў Цябе трохі больш дабра беларусу? Чаму й за што так цяжка караеш?

Пасіনেल्या вусны шэпчуць, ледзь варушачыся ў цемры...

Уяўленне зноў вяртае вобраз бацькі — хваравітага, спрацаванага, згорбленага горам і несканчнай жыццёвай злыбядой. Зморшчаны ласкавы твар. Блакітныя спачувальныя вочы. І словы:

— Ідзі ж, сыноч, калі ты ўжо так пастанавіў, але помні, што сам сабе мусіш раду даваць. Я больш не ў сілах.

Каб во не бяда гэта й не вайна, дык, можа б, як і памог, а так...

І ў гэты момант, здаецца, няма між бацькам і сынам адлегласці.

Голас зноў абрываецца. Ён — зусім нерэальны. Ці й сапраўды калі такі быў? Усё ж ужо нерэальнае, нават жыццё самое. Яно — жахлівае, беспрасветнае...

Але ж не. Некалі не было для Сымона ані гэтай эльзаскай калатушкі-гліны, ані чужой золі, ні выючага ветру. Была сям'я, цяпло, утульнасць, бацькоўскае й мацярынскае каханне й клопаты. Было роднае цёплае гняздзечка, крылле, што ахоўвала, вусны, што спявалі й цешылі, грудзі, што тулілі, сэрца, што білася любоўю... Былі штодзённыя дробныя клопаты, звычайная будзёншчына ў сваёй сямейцы. Усё гэта, такое далёкае, непаўторнае, цяпер адышло ў нябыт...

Трэці міраж: на Росах ледзь стаіць ужо пахілены, збуцвелы, падгнілы драўляны крыж. На ім пагода амаль злізала чорны надпіс. На зусім аселую, амаль зраўнаную з навакольнай зямлёй магілку дрыжачая юнацкая рука стаўляе запаленую свечку. Вецер гасіць яе. Далонь ахутвае слабое полымя. Заплылыя слязамі вочы яшчэ раз поўзаюць па тым злізаным на крыжы надпісе, каб упэўніцца, што яна тут, а не ў іншым месцы... Дарагая, незаменная, адзіная... Хоць адзін сын знайшоў сюды сцяжыну, каб адведаць, успомніць. Чаму ж ліхі лёс не дазволіў легчы табе ў роднай вёсцы, каб адведвалі дзеткі, каб штодзень зрок іхні шукаў зводдаль месца твайго супачынку?

Калісьці даўно-даўненька, здаецца, назад цэлыя стагоддзі таму, было гэта. Сымону гадоў ці не дзесяць тады мінула. Вунь памагаў ужо матцы з сярпом пры загоне пераспелага жыта. Трэба ж чым хутчэй. Суседзі, у якіх стае рук да працы, даўно пажалі. Памагае й самая старэйшая замужняя сястра. Рэжуць вострыя сярпы таўстыя сцёблы, й паволі пляцецца гутарка.

— Эх, Божа ж мой, Божа,— уздыхае, выпрастаўшы спіну й навокал пазіраючы, маці,— працуеш, працуеш век, а памрэш, дык ці ўспомніць хаця хто...

— Мама, мамачка даражэнькая... каб ты толькі ведала...

Але гэтых апошніх слоў не чуваць на жытнішчы. Іх цяпер заглушае жаласлівы вецер на чужой эльзаскай зямлі.

II

Ад самай першай сутычкі з французамі, ад часу заняцця пазіцыяў на фронце, перабежкі людзей да праціўніка прадаўжаюцца. Пераходзяць найчасцей малымі групамі — па тры-чатыры. Камандзіры бачаць, як таюць шэрагі, як урываюць людзі. Рапарты аб перабежках падаюцца ўверх позна — каб адцягнуць, утаіць. Афіцэры бачаць, што мараль войска нізкая. І чаго ж вартая ў баі армія, якая нават на сталым адрэзку фронту не можа наладзіць нармальнага харчавання?

Няма сумлеву, што праціўнік ад перабежчыкаў ведае колькасць, якасць, твар, баявую маральнасць і распалажэнне ўсіх адзінак на гэтым баку. Ён ужо добра зарыентаваны, што тут адно павуціная заслона, прайсці праз якую не будзе ніякіх цяжкасцяў. Ведае, пэўна ж, і тое, што беларусы не маюць намеру бараніць чужой нявольніцкай імперыі. Праціўнік, як відаць, спыніўся адно для перадышкі, каб падцягнуць запасы амуніцыі, харчоў, людзей. Тое з трыццатай дывізіі, што само не адпаўзе добраахвотна на той бок ды пакуль што трымаецца ў цэласці, жыве на пазычаным часе.

Галодныя жаўнеры насуперак загадам зверху лаяць па гаспадарскіх падвалах, забіраюць усё, што пападаецца пад руку з еміны. Іншыя, забываючыся, заліваюцца віном. Ці адзін ужо дастаў за гэта кулю ў лоб ад немцаў. Але галодных не накорміш загадамі, забаронамі, не пашлеш у акуп бараніць свае пятлі...

Камандзіры батальёна Мураўёва, прынамсі, тыя, што стараюцца бачыць і думаць, ведаюць, што штучна склееная адзінка дажывае апошнія дні. Дзеля таго думаюць яны аб ратаванні свайго жыцця ў недалёкай будучыні. Калі пачнецца апошні акт драмы на нямецкім баку, калі гарматнымі грывотамі адчыняцца дзверы ў новы свет, трэба ўцалець пад агнём і перайсці на другі бок — вось асноўная ідэя, што гнездзіцца ці ў адной галаве.

Лейтэнант Сцервін зноў паклікае на дапамогу ўсю сваю вынаходлівасць. Што хутка фронт крахне — у яго няма сумлеву. Застаецца адно крыху прадугледзець, а пасля — папярэдзіць выпадкі. Трэба перабрацца на той бок — гэта ўжо ясна, ведама й пастаноўлена не сёння. Трэба не толькі перайсці цэлым, але й захаваць усё сваё багацце.

Лейтэнанта Башмакова — камандзіра звяза з чацвёртай роты — Сцервін ведаў яшчэ з Беларусі. Разам у паліцыі доўгі час служылі. Каб яму, Сцервіну, столькі год здаровага й шчаслівага жыцця, колькі яны ўдвух літраў самагонкі зглумілі. Дый чаго іншага толькі не выраблялі пад час таго глумлення... Адным словам, гэта — «парень», з якім шмат чаго можна было зрабіць. Дый ці першы раз рабіць прыйдзеца...

Не трэба было Башмакову й двух слоў, каб зразумеў, у які бок кіруе Сцервін свае аглоблі.

— Так в чем же дело, — адказаў былы чырвонаармеец, — давай, не медля...

Умовіліся на сёння. Башмакоў мае быць дзяжурным па роце, будзе цэлы час у баявой гатоўнасці. Каля гадзіны адзінацатай сустрэнуцца на перадавых пазіцыях, на левым крыле абаронных акупаў Асбаха. Сцервін будзе абыходзіць пазіцыі свае роты, а там ужо сустрэнуцца й гайда... Так, здаецца, проста й дасканала. Як піць даць, казаў той. Ужо раней асачылі й абмеркавалі дарогу на другі бок, найбольш праўдападобныя месцы пазіцыяў праціўніка, да якіх трэба накіравацца.

Сцервін зацягнуў пару глыткоў пахучага дыму з нямецкае цыгарэты, устаў і зірнуў на камандзіра роты, што драмаў за сталом пры закуранай лямпе.

— Думаю прайтись, Иван Павлович, — кінуў, быццам нехаця.

— Да, да, хорошо, пройдитеесь, — адказаў камандзір, — проверьте, как там ребята и вообще, что где слышно. Черт подери, уже двадцать три человека из роты удрало, — церабіў галаву. — Разве они не знают?.. Да, впрочем... — махнуў вялай рукой капітан.

Сцервін бярэ на плячо аўтамат і, не азіраючыся, выходзіць.

— Але ж і цёмна, бляха! — кляне, спыніўшыся за дзвярыма.

Ноч цёмная, як дзёгаць. Лейтэнант пастаяў, колькі змог разгледзеўся, штосьці памеркаваў. Рука выцягнула з-пад пазухі плоскую пляшку, а вусны ўзяліся смактаць з вялікай прагнасцю. Цеплыня разлілася па жываце.

Сухі вецер магутнымі крыллямі бушаваў у цемнаце. Дзесьці ўверсе шумелі густыя клубы хмараў, калаціліся вяршыні аголеных дрэваў. Вецер церабіў грыўку валасоў.

Нідзе нікога не відаць. Лейтэнант пастаяў, пасля, паво-

лі адмераўшы крокаў трыццаць у заходнім кірунку, павярнуў налева ў бочную вулічку. Ужо набліжалася адзінаццятая, і хто ведае, ці Башмакоў яго не чакае. Ён і не думае паказвацца ў акопы свае роты. Чаго? Няма дурных. «Трохі мо й занадта цёмна, але хто яго ведае. Можа, так і лепш», — мяркуе, асцярожна ступаючы, Сцервін.

Здаду, здаецца, чуваць нейкія крокі. Ён спыняецца й азіраецца, але нічога не бачыць. Зрэшты, навокал жа свае. Чаго ж тут баяцца? Але нейкая няпэўнасць пачала дакучаць апошнімі днямі... Ледзь не трывога. Ніколі так раней не было... Эх, дурнота, — махае ён у думках рукой і для пэўнасці падцягвае ды трымае напаятоў аўтамат, каб у выпадку нечаканасці... Туліцца бліжэй да сцяны забудавання па левым баку. Можа, так хутчэй спасцеражэ спадарожніка.

Ізноў спыняецца й чакае момант, але нічога не відаць. «Ат, мусіць, ці не здалося мне. Дый чаго я так, як дзіця, трывожуся? Свае ж навокал...» — і ставіць смялей крокі, трымаючыся амаль самых сцен.

Раптам нечыя рукі, быццам стальныя кляшчы, хапаюць за шыю й цягнуць за вугал хаты.

— Ах ты! У-у-ух! — вырываецца нечакана ў Сцервіна, і ён напружвае ўсе сілы, каб вырвацца са стальных абдымкаў. Але напаснік балюча крутануў назад левую руку Сцервіна, а другой уміг скінуў з пляча аўтамат і трымае за горла.

— Стой, гадзюка! — нянавісцю дыша голас. — Папаўся ты нарэшце!

Здаду хуткім трушком збліжаюцца нечыя крокі, й перад Сцервіным вырастае рослая фігура.

— Маліся, нячысцік, калі ў Бога верыш! — загадвае шурпаты бас. — Бо прыйшла хвіліна помсты. За ўсе крыўды, якія ты прынёс беларускаму народу, за гвалтаную матку, мужа, дзіця, за расстраляных і апаганеных...

— Пу-у... — задыхаецца і ўецца, быццам тая гадзюка ў кляшчах, Сцервін.

Вочы ягоныя аж вылазяць з вачніц, спасцярогшы маланкавы рух правай рукі папярэдняга напасніка. Даўгое жыгала кантаватага штыка ўядаецца пад рэбры.

— У-у-ух!

Сцервінавы калені гнуцца, арганізм слабее й звужаецца, паглынае ўсё навокал начны дзёгаць.

Дзве постаці моўчкі пару хвілін стаяць над свежым

трупам. Насок жаўнерскага чаравіка паварочвае ўверх уліплы ў балота нос.

— Ці не лепш было б дзе прыхаваць?

— Пэўна ж. Але дзе?

— А вось, давай, цягнем туды,— паказвае гаспадар голасу ў бок будынка з большым падстрэшшам.— Чым-небудзь накрыйем. Пакуль суд ды справа, дык і не будуць ведаць, дзе падзеўся. Падумаюць, што ўцёк. А то нашы нявінныя хлопцы пацярапець могуць...

— Дык давай хуценька!

Адзін бярэ труп за рукі, другі за ногі й цягнуць пад іншы будынак. Палажыўшы пад самай сцяной, воддаль ад вуліцы, бяруць, што трапляецца пад рукі — усялякі хлам — і кідаюць наверх. Штык застаецца ў грудзях.

— Здаецца, што будзе добра.

— Мабыць, ужо не відаць,— мяркуе другі.

— Ты стой! — спасцерагаецца першы.— Гэты ж гад на сабе кучу золата, пэўна, меў... Чаму б не папароцца? Момант маўчання.

— Можа, й праўда... Ах,— махае рукой другі,— няхай яно яму на водкуп ад чарцей у пекле будзе. Хадзем хутчэй!

Адзін падымае кінуты па дарозе каля вугла хаты Сцервінаў аўтамат, і абое накіроўваюцца ў поле. Паволі, крадучыся, мінаюць пярэднія пазіцыі і, кіруючыся на захад, таюць у ночы.

III

Пасля ўсяночнай варты, па калені ў калатушцы, Сымон быў зменены. Вярнуўшыся ў касцёл, крышку, што ўдалося, падсушыў, адпачыў і зноў быў накіраваны з панцырфаўстам у хату, дзе з двума іншымі мелі назіраць з акна ў падвале. Тут крышку пажывіліся. Праўда, у гаспадарскай пустой хаце не знайшлі хлеба. Тут не яны ўжо першыя былі, ды мо й не апошнія. Адно было ўволю яблыкаў і кіслага белага віна. Цэлы час паласкалі віном засохлыя горлы й закусвалі фруктамі.

Таго самага вечара, калі помста дагнала лейтэнанта Сцервіна, Сымон зноў быў высланы на правы фланг у малы ненакрыты акупчык. З ім пайшоў ведамы ўжо чытачу Гвардзейчык. Ніводзін не спаў, бо й спаць было цяжкавата

неяк. Каля паўночы сухі вецер пачаў разганяць хмары, і зноў паказаўся серп-месяца. Міны не давалі заснуць. Яны світалі, чаргуючыся, па ўсёй лініі фронту. Направа ад таго месца, дзе трымалі пазіцыю Сымон і Гвардзейчык, на паўночны захад ад іх, нехта нанізваў вогненныя пацеркі на шнурочак. Рэгулярныя дугі агнявых куляў то падымаліся ўверх і лукам спадалі да зямлі, то зноў ёмка несліся, прыгнуўшыся, здавалася, да самых чубоў недалёкіх кустоў. На дапамогу ім побач рагаталі снарады лёгкай артылерыі й мінамёты. Аб'ектам праціўніка быў мост на канале ў вёсцы Гагэнбах. Здабыўшы яго, можна зайсці ў тыл аддзелам у Асбаху, адрэзаць ім дарогу водступу. З боку «трыццаткі» агонь быў слабы. Нават няшмат зарыентаваным у вайне Спарышу й Гвардзейчыку пасля паругадзіннага назірання ясна было, што праціўнік здабыў аб'ект і вужакай улез у зробленую адтуліну. Пад дзень агонь перанёсся добрых пару пядзяў на ўсход.

Нядзельнае світанне 26 лістапада загрымела сотнямі глотак французскіх гарматаў. Загарэлася доўгая дуга эльзаскага фронту. Французы згусчалі агонь на пярэдніх пазіцыях вёскі Асбах, намацвалі бункеры й звычайныя акопы. Снарады торгалі мяккія грудзі голага поля, крышылі дрэвы. Жвавы вецер разганяў едкі сінявы дымок пораху па-над буграмі й далінамі. Пасля блізу гадзіннай артылерыйскай, амаль аднабочнай, кананады згусцелі хвалі гукаў танкавай, аўтаматычнай і пяхотнай хуткастрэльнай зброі. Сухі ляскат «стэнаў» — амерыканскіх кароценькіх скарастрэлаў — нагадваў трэск ломаных галінаў.

Цяжар галоўнага ўдару пайшоў на Асбах і направа ад Сымона, праз вёску Гагэнбах, дзе ноччу праціўнік здабыў мост на канале. З боку «трыццаткі» супраціў быў зусім слабы, амаль ніякі. Толькі на пярэдніх пазіцыях Асбах кароткі час бразджаў «максім», але й той хутка заглох. Праціўнік хутка й глыбока ўядаўся ў грудзі «трыццаткі».

Яшчэ на досвітку, калі хваляй пасыпаліся артылерыйскія стрэлы, Сымон гаварыў Гвардзейчыку:

— Ну, братка, ці не ёсць ужо гэта пачатак канца?

— Так выглядае.

— Няхай там што будзе — будзе, а кішкі зноў пачынаюць марш падыгрываць. Варта было б крышку іх заспакоіць.

Гэтак памеркаваўшы, двое сяброў палезлі ў свае сінія

торбы, званыя хлебакамі, і памалу жавалі чорны сухі хлеб, пасля яблыкi. Нарэшце, не спяшаючыся, закурылі, увесь час пазіраючы наперад у бок праціўніка. Лагчына перад фронтам была пустая й спакойная. Яны не спускалі вачэй з бочных і задніх акопчыкаў, з якіх ледзь тырчалі вяршкі шлемаў. Ззаду, крокаў сто воддаль, блізка краю лесу, тырчаў з ямы шлем лейтэнанта Калмыкова, і за ім абое найбольш сачылі. Калмыкоў ад учарашняга быў на той самай пазіцыі, адкуль назіраў, каб ніхто не пакідаў прызначаных месцаў.

Ураганны агонь французскай артылерыі быў перанесены далей назад, а з боку Асбаха й з правага крыла ўжо далёка ззаду даляталі водгукі рэдкіх і кароткіх серыяў «стэнаў».

— Слухай, ці не пара нам вылазіць? — запытаўся ў Гвардзейчыка Сымон.

— Хто яго ведае.

— Бач, Калмыкова ўжо няма, ці не скрыўся дзе ў лесе. Шлемы таксама парадзелі па акопах.

— Дык давай, вылазім.

— Падпаўзём, давай, да суседзяў налева.

— Слухайце, дзе Калмыкоў? — пыталі суседзяў Гвардзейчык і Сымон, асцярожна аглядаючыся навокал.

— А я не ведаю, — адказаў адзін.

— Дык чаго тады сядзець? Давайце ў лес.

У лесе далучыліся да вялікай групы — каля паўсотні чалавек. Былі тут обер-лейтэнант Рэшатаў, Калмыкоў, дружыновыя Лакуста, Булько, Віткоўскі й іншыя падафіцэры. Новапрыбылыя хутка даведаліся аб трапнасці сваіх ранейшых меркаванняў. Праціўнік заняў вёску й абкружыў ззаду лес: завязаў мяшок, як казалі. Доказам гэтага быў трэск і грукат разнаякай зброі, перанесены далёка на поўнач за канал. Да групы цэлы час далучаліся новыя. Радзіліся, як найлепш й найбяспечней трапіць у палон.

— Так вот, ребяты, — пачаў курносенькі Рэшатаў, — жэлаем мы этого или нет, у нас только один остался теперь путь — это в плен. Мы окружены. Слышите стрельбу со всех сторон? Удирать нам уже некуда. Только и кранись, как всех нас перестреляют. Нужно сдаваться. Ваша судьба, конечно, лучшая, чем у нас, офицеров. Кто знает, что с нами сделают. Но вы сами знаете: я мог давно удрать, да ведь остался только для вас. Потому и остался, что вас жалко...

— Каб табе скула ў бок, як ты праўду гаворыш, ты,

крывадушны маскалюга! — злосна загрымеў былы Рэшатаў канюх Спарыш.

Обер-лейтэнант раней гаварыў, гледзячы больш сабе на мыскі хромавых боцікаў, чым у вочы людзям, а цяпер, пры такой нечаканай рэакцыі ці нават, як магло яму здацца, пагрозе, яўна збянтэжыўся й на момант зусім збіўся з панталыку. Кінуў вокам перш на былога свайго канюха, пасля на Калмыкова й рэшту людзей, быццам чакаючы ад іх слоўнай дапамогі.

З групы пачуліся галасы:

— Кінь ты, Спарыш, цяпер не пара на гэта.

— Перастань, Сымон.

— Дык чаго тады чакаць? Давайце, ідзём,— запрапанаваў адзін з групы.

— Все согласны? — пасмялеў маскалёк і зірнуў яшчэ раз на Сымона.

— Давайце.

— А погонь нужно сорвать, я думаю,— гаварыў Калмыкоў Рэшатаву.

— Да зачем? Разве солдаты не знают или не скажут? Пушай уже, что будет — все равно.

— Давайце тады не чакаць, бо могуць па нас страляць,— перасцярог Булько.

— Паслаць аднаго да іх. Кто тут умеет крыху пафранцузску? Няхай ідзе й скажа, што мы тут чакаем.

— Кідаем зброю! — крычаў голас.

— Давайце сюды ў кучу. Пасы, патранташы — усё чысценька. Не разыходзьцеся.

— Только не кричать! — супакойваў сам неспакойны Рэшатаў.— Могут услышать — они здесь близко — тогда дело плохо.

— Кто там пойдет к ним?

— Лоеў, давай ты, ты ж крышку гаворыш...

— Давай, Лоеў!

Таго, каго называлі Лоевым, не трэба доўга намаўляць. На хаду адкінуў пас, хлябак і накіраваўся лясной дарожкай у кірунку Асбаха.

IV

Скідаючы з пляча стрэльбу й пас з патранташамі ды шлем, Сымон Спарыш адчуваў, што закрывае яшчэ адзін

раздзел у сваім жыцці. Шкадаваць не было чаго, і перад сумленнем не трэба было рабіць справаздачы: сілай апра- нутае адкідалася набок, на ваенны сметнік. Адно, што юнак думаў, — гэта тое, што не адкінуў бы так лёгка зброі, калі б змагаўся за Бацькаўшчыну. Свядомасць сілы, як права, ужо даўно была асвоеная яшчэ гадамі зялёным юнаком. Для Сымона стрэльба была больш чымся прыла- да, якой можна было забіваць; гэта быў сымбаль прына- лежнасці да тых, якія нейкае права маюць ці мець могуць, да тых, што змагаюцца за быт і людскія правы, а зусім не да тых, што надужваюць сілу для паняволення і прыгня- тання слабейшых. Стрэльба ў Сымонавых вачах — гэта перадусім прылада абароны, адстойвання сваіх правоў у тых месцах і абставінах, дзе лічыліся толькі з моцнымі.

Юнак стараўся меркаваць, дзе і на якіх пазіцыях ён быў і куды пойдзе ў будучыні. Як-ніяк — знаходзіўся на парозе няволі. Ці ў няволю йдзе дабравольна ці пад прыму- сам — менш істотна. Сымон цешыў сябе, лепш сказаць — ашукваў сябе тым, што йдзе ў няволю дабравольна... Дык і стрэльбу трэба было дабравольна адкінуць.

У хуткім часе вярнуўся Лоеў. Ногі ягоня ледзь вала- чылі цяжкія драўляныя клумбы, што французы далі ўзамен за чаравікі.

— Гляньце, гляньце! Ужо ўспелі пераабуць! — здзі- віўся хтосьці з натоўпу.

— Нявузка, брат! Якія ёмкія дзеравяшкі!

— Это плохо, что они сапоги снимают, — заўважыў Рэшатаў і з жалем, развітальным поглядам кінуў на свае хромавыя боцікі.

— Давайце хутчэй! — загадаў Лоеў. — Далі мне пят- наццаць хвілін часу і папярэдзілі, што калі за гэты час не прывяду вас, то будуць страляць. Станавецся трой- камі!

Два разы не трэба было паўтараць. Усе сталі трой- камі і рушылі дарожкай, кіруючыся ў вёску.

— Падымайце рукі ўверх! — крыкнуў Лоеў, ідучы на- перадзе і махаючы не зусім ужо чыстай і не надта белай насаткай.

Спераду, з прыдарожных кустоў, вырасла некалькі фігу- раў і, гарлапанячы на розныя лады незразумелай мовай, падняўшы ўверх аўтаматы, набліжаліся да калоны палон- ных. Адзін, старэйшы рангам, паказаў рукой, каб спыніліся.

— Афіцэры, наперад! — загадаў па-нямецку.

Успомненыя выйшлі на чало калоны.

— Ці зброі ў каго няма?

— Няма.

— Марш наперад! І не гаварыць! Рукі трымаць уверсе!

Калону з двух бакоў абступіла больш дзесятка французаў. Некаторыя з іх хісталіся на нагах, відаць, былі падпіўшы. Два былі апранутымі ў чорныя цывільныя штаны, у аднаго ў похве пры баку вісеў доўгі нож. Усё гэта было малое, хударлявае, мізэрнае. Між імі — тры чорныя. Як даведаліся палонныя пазней, тут было шмат мараканцаў, сенегальцаў і іншых афрыканцаў.

Сымону з першага пагляду не спадабаліся гэтыя «вызвольнікі». «Што ж, — разважаў ён, ідучы, — каб хаця йшоў чалавек у палон ды да нейкага сапраўды людскога войска. Парабак і той добрым панам ганарыцца. А тут во нейкая невыразная плеўка, казаў той. Аж сорамна да такіх у палон ісці. Ці ж гэта войскам яно называцца мае права? Вунь гэты паўцывільны й паўвайсковы, а гэты во з нажом ходзіць... Цьфу ты, нячыстае! Бандыты нейкія, дый годзе. Вось каб было за што ваяваць, дык адпсяюрылі б што называецца, паказалі б мы ім, дзе добрае войска. Вы гэта не думайце, што нас зброяй перамаглі...»

Найбольш балючым і паніжаючым у Сымонавым разуменні было тое, што вось гэтыя, хто ведае адкуль пазбіраныя ў адну кучу бандыты думалі, што зброяй перамаглі й прымусілі здацца ў палон такіх рослых, дужых, але — на іх думку — баязлівых і малавартасных жаўнераў...

Сан Брэгіл

I

Ад швейцарскае мяжы аж да паўдзённых Вагезаў 26 лістапада 1944 года прарваная была лінія нямецкае абароны. Павучынне пяхоты, месцамі толькі падтрыманае артылерыяй, не выказала значнага супраціву. Адно штаб Зіглінга й рэшткі некаторых аддзелаў мелі час і магчымасць адступіць. Масы беларусаў — жаўнераў трыццатае дывізіі — хлынулі ў адчыненыя французамі й амерыканцамі дзверы, узышлі на парог новага свету. З акапаў і бункераў, з умацаваных будынкаў, з узгоркаў і далінаў, адусюль, дзе знайшоў іх хаўрусніцкі агонь, па адным, меншымі й большымі групамі валакліся гэтыя новыя нявольнікі пад зброю французскіх і амерыканскіх канвойных. Вочы іх гарэлі-святліліся ад непраспаваных начэй, запалыя шчокі, бледныя твары сведчылі аб недаяданні й вялікіх фізічных цяжарнях. Кожны цягнуў на сваёй вопратцы па пару кілаграмаў гліны ці чорнай гразі. Шмат каго канвойныя пазбавілі чаравікаў, абулі ў танныя дзеравянкі, а то й пакінулі ў шкарпэтках ці анучах.

Група Рэшатава й Калмыкова кіравалася галоўнай вуліцай Асбах а ў бок Альткірха. Пры ўваходзе ў вёску, налева побач дарогі, французскія танкісты стараліся выцягнуць з вязкай гразі цяжкі амерыканскі танк «шэрман». Па абодвух баках яго вежы бялелі лёрэнскія крыжы — прынятыя дэ Голем знакі Вольнай Францыі.

Вёска была перапоўненая цывільнымі й войскам. Па вуліцы ва ўсходнім кірунку паволі паўзлі танкі й машыны. Жаўнеры, седзячы на іх зверху, насалоджваліся хвалямі радасных галасоў і прывітанняў жыхароў, якія падносилі ім хлеб і віно. Маладыя дзяўчаты, якіх жаўнеры трыццатай дывізіі рэдка й бачылі, кідаліся ў абдымкі да афрыканцаў, голасна смяяліся й дарылі іх сакавітымі пацалункамі.

Група Рэшатава са слімачай хуткасцю пасоўвалася па самым краі вуліцы. Яе праводзілі крыкі, гігіканне, ляянне й здзеклівыя насмешкі чорных афрыканцаў. Адна ці другая жанчына з натоўпу раз'юшана падскоквала да калоны з кулакамі. Мужчыны кідаліся з яўным намерам, каб ударыць каторага палоннага. Канвойным цяжка было трымаць вод-

даць цывільных, што раптам набраліся адвагі. Жыхары Асбаха хацелі, відаць, адпомсціць галодным жаўнерам «трыццаткі» за тое, што адважыліся на працягу апошняга тыдня заспакойваць свой голад кускам іхняга хлеба ці агародніны.

Сымон заўважыў у натоўпе жанчыну гадоў сарака з дзіцём на руках. Яна, прыглядаючыся да палонных, горка плакала. Хто ж мог увайсці ў тайніцы ейнага гора ў гэты дзень і час? Магчыма, што дзесь на далёкім фронце, мо на другім баку Еўропы, мела сына ці мужа ды ўяўляла, што й ён дзесь галодны, празьбылы, а мо й хворы пляцецца ў ліку палонных пад чужым канвоем. А мо ўжо была ўдавой...

Адно двух- ці трохгадовае дзіця, нічога не разумеючы, чаму навокал такая вялікая суматоха, шырока расплюшчанымі нявіннымі вочкамі, толькі дзецям уласцівым поглядам, пазірала навокал.

На заходнім баку Асбаха, злева, дымілі яшчэ галавешкі хаты, а ў суседняй вываленая была цэлая сцяна. Магчыма, што якраз адгэтуль заікаўся халоджаны вадою стары бальшавіцкі «максім» пад час ранняга наступу французскіх аддзелаў. Далей дарога збягала ў лагчыну. Па абодва бакі яе валяліся снарадныя лускі, нямецкія шлемы, шапкі, патранташы. Крыху воддаль, налева й направа ў вадзе ляжала колькі пашматаных на кавалкі французскіх жаўнераў. Як давялося даведацца пазней Сымону, французы раніцою, зусім без элементарнай асцярожнасці, відаць, п'янаватыя, ішлі тут групамі ў наступ. Адзін з пярэдняе абароны батальёна Мураўёва пачаставаў іх парай панцырфаўстаў, ды, пэўна ж, і той, ужо раней прыгаданы «максім» таксама наступоўцаў не пагладзіў.

Плетучыся паволі побач бясконцай калоны машын і танкаў, пад дзікія крыкі й насмешкі мараканцаў, палонныя мінулі на рэчцы новапабудаваны мосцік і накіраваліся ў вялікі двор фабрыкі пры ўваходзе ў Альткірх. У варотах двара групе загадалі спыніцца й пачалі вобыскі. Акрамя канвойных, падыходзілі да палонных і іншыя, што спыніліся з машынамі. Яны шукалі па кішэнях, выцягвалі запальнічкі, ножыкі, забіралі з рук гадзіннікі, а некаторыя нават выкідалі ў грязь усякую непатрэбную ім дробязь. Праз увесь гэты час палонныя былі прымушаныя трымаць рукі ўверх.

Непадалёк на адкрытым джыпе сядзеў афіцэр і штосьці

балбатаў у радыёперасыльны апарат. Магчыма, гэта быў карэспандэнт, а мо й афіцэр сувязі.

— Вы откудава? Вы русские? — адлажыўшы набок трубку, раптам спытаў ён па-расейску.

— Не, беларусы.

— Да всякие есть, — паправіў іншы.

— А чего же вы за Гитлера воевать пошли?

— Да мы не пошли. Он нас сам забрал.

— Да уж ожидайте, пока вам поверим, — скрывіўся афіцэр.

Адзел, да якога трапіў Рэшатаў са сваёй групай, як выяснілася, складаўся пераважна з мараканцаў. Было сярод іх шмат чорных, а таксама расейцаў, палякаў, а магчыма, што й беларусаў. Зрэшты, дзе пад час другой сусветнай вайны не было славянаў? Ваявалі яны пад усімі сцягамі й па ўсіх тэатрах вайны.

На вялікай фабрычнай плошчы група спынілася. Пачаўся ўжо другі й яшчэ больш грунтоўны кантроль з боку канвойных. Бедны быў той, хто меў добрыя боты: хутка давялося з імі развітацца. Сымон быў задаволены, што меў адно падношаныя чаравікі. Разутыя найчасцей не атрымоўвалі нічога ўзамен. Французы, відаць, запасаліся абуткам, каб пры нагодзе было за што выпіць.

Воддаль ад новапрыбылых стаяў натоўп — сотні мотры — раней ужо прыгнанных з трыццатай дывізіі. Сымон спасцярог там Налепу й шмат іншых са свае роты. Афіцэры стаялі ў асобнай групе побач. Лейтэнант Башмакоў ніяк не мог дапытацца, дзе згубіўся лейтэнант Сцервін. Камандзір роты Багданаў цвердзіў, што пазаўчора каля гадзіны адзінаццатай Сцервін сабраўся ў абход пазіцыяў і ад гэтага часу яго не бачыў. Думалі, што пазней выясніцца, што мо на гэты бок забадзяўся, ажно й тут няма. Чалавек як у ваду кануў. Ніхто з іх так і не даведаўся, што сталася са Сцервіным, а тыя, што ведалі, тым часам маўчалі.

Пасля блізу гадзіннага чакання ўсіх палонных накіравалі ў горад пад канвоем мясцовае паліцыі. Прайшоўшы колькі вуліцаў, спынілі іх перад будынкам каменданта. Афіцэраў паклікалі на допыты. У гэтым часе французскія жаўнеры, што праходзілі й праязджалі, шнырылі ў людзей па кішэнях. Ужо зусім сцямнелася, калі загналі палонных у падвал нейкага вялізнага будынка. Там прасядзелі мо пару гадзін, атрымаўшы першую страву па гэтым баку — па лыжцы нясмачнай поліўкі.

Заладаваўшы людзей на шматлікія транспартныя машыны, завезлі іх за паўдзiesiąтка кіламетраў у нейкае мястэчка, дзе размясцілі на начлег (як Сымон назаўтра даведаўся, прыгледзеўшыся) у пустой жыдоўскай сінагозе. Пры ўваходзе ў яе яшчэ раз лазілі людзям па кішэнях, і ў шматлікіх беларусаў вытварылася ідэя, што французы — дасканалыя кішанёвыя майстры.

Сымон апынуўся намерсе, у вялікім бочным пакоі. Людзей напакавалі туды, як у бочку селядцоў. Праз вокны свістаў вецер. Было цёмна. Людзі клаліся адпачываць на сцюдзёнай падлозе. Ногі й галовы так паблыталіся, што цяжка было б і разгледзець, што да каго належыць.

У адным кутку чуваць было нямецкую мову.

— Ты куды нагу ўпёр мне ў плечы! — жаліўся адзін голас.

— Павярніся ж ты хаця крышку, каб і я прылёт.

— Вось дык і жывём, — уздыхнуў трэці.

— Камэрад, камэрад! Дас іст фаў драй! — дражніў немцаў Рэшатаў. Колькі чалавек гучна засмяялася.

II

Раніцою Сымон разгледзеўся. Бажніца была паўнюсенька набіта народам. Балкон, ніжняя зала, бочныя каморкі — усё было перапоўнена.

— Слухай! — гукнуў Сымона Пісаронак. — Караткевіч тут ёсць.

— Так? Дзе ён?

Знайшлі Віктара на балконе. Сядзеў і, пазяхаючы, разглядаўся. Усміхнуліся, паздароўкаліся, моцна паціснулі рукі.

— А калі ж ты трапіў? — пытаў Сымон.

— Учора апаўдні.

— Дык дзе ж ты так доўга быў заваляўся?

— Братка, каб ты толькі ведаў, — пазяхаў ізноў той. —

Хацеў я ўжо быў заставацца ў селяніна. Дамовіўся, усё абцяпаў, як належыцца. Начаваў у яго цэлую ноч. Дзе ж ты, братка, такое бачыў... Як пасядзеў адну парў ў тых акопах — вады па калені... Не, думаю, не такі я дурань, каб калець на сцюжы. Дык ведаеш, пайшоў да Рэшатава й прашу, каб даў мне боты. Ён кажа: дам табе боты, дык хутка ні цябе, ні ботаў не ўбачу. Зараз змыешся, кажа. Як узяла

мяне, братка, злосць. Не, думаю, скула ж табе ў бок. Калі так, думаю, дык і фігу мяне больш убачыш. Забраўся я да мужыка ў пуню на сена й выспаўся як належыцца. Спаў да васьмі. Раніцаю ўстаў, папіў культурна кавы, паснедаў у гаспадара дый толькі ўжо збіраўся ў цывільнае пераапрацаца, як тутака табе й пачалося. Ад хаты да пуні не было як перабегчы: міны кругом клаліся, кулі навокал світалі...

— А я-ткі думаў, чаго яны так моцна ў тым баку страляюць? — жартаваў Сымон, ведаючы, што сябра заўсёды дабаўляе й перахвальвае. — Ажно гэта яны цябе стараліся з бяспечнага сховішча вывудзіць. От яно як!

— Ты смейся не смейся, — крыху збянтэжыўся Віктар, — а надта смачна й не было. Гаспадар дамовіўся мне цывільную вопратку ў пуню прынесці. Дык дзе там! Не было як. Ці то не мог прайсці, ці то пабаяўся. Ягоная хата была якраз з таго боку вёскі, дзе найбольш абстрэльвалі. Што ж тады мне заставалася рабіць? Залез я, ведаеш, у хлеў і схаваўся пад бычкоў за карыта...

— Куды? Куды?

— Схаваўся за карыта ў быкоў.

— У быкоў? Га-га-га! — рагатаў Сымон, а Пісаронак яму памагаў. — А даіць іх не прабаваў? Га-га-га, хэ-хэ...

Віктар збянтэжыўся.

— Ну, апавядай далей, — спанукаў сябра.

— Што ж там многа апавядаць? Прыйшлі й выцягнулі.

— Хто прыйшоў і як выцягнулі?

— Гаспадар сказаў ім, мусіць, бо доўга чакаць — не чакаў. Прыйшло, брат, двое — чорны з белым. Як хвацілі мяне за рукі й ногі ды як павалаклі з-за таго карыта, дык чаго ўсіх канцавінаў не павыкручвалі. Як убачылі, заразы, гадзіннік, дык чаго з рукой не адарвалі. Забралі ўсё ўсенькае: і хлябак, і шапку, застаўся во як стаю.

— Эх, брат, ну й ваяка ж з цябе, — смяяўся Сымон.

Рана пачалі ладаваць палонных на машыны. Між афіцэраў відаць было й маёра Мураўёва. Ён стараўся быць вясёлым, але гэта не надта ўдавалася. Вясёласць была штучная. Тое ж наглядалася й між іншых афіцэраў. Яны апранулі штучныя маскі бесклапотнасці, з-пад якіх відаць было няпэўнасць ці нават і некаторую трывогу. Магчыма, што ў галовах гняздзіліся ранейшыя, часта паўтараныя немцамі пагрозы, што ўсе палонныя будуць аддадзеныя ў рукі Сталіна.

Даўгі траспарт з палоннымі, што стаялі ў кузавах аўтамашынаў, ужо каля паўдня выехаў у кірунку Бэльфорта. Праезджалі праз вёскі, густа ўпрыгожаныя французскімі сцягамі, міма святочна апранутых жыхароў і калонаў французскага войска, што пасоўвалася на фронт. З боку як адных, так і другіх у адрас палонных чуліся дзікае выццё, пагрозы й насмешкі. Той ці іншы з французаў падбягаў і стараўся плюнуць у палонных. Хто ведае, ці сустрэчныя адносіліся б інакш, калі б ведалі, што палонныя не былі немцамі.

Транспарт праязджаў праз вялікую вёску, дзе разбурэнні й розны хлам на вуліцы сведчылі аб нядаўніх баях. Усюды было поўна цывільных і вайсковых. На павароце аўтамашыны спыніліся. Сымон з сябрамі стаяў у кузаве другой машыны. Колькі цывільных, у тым ліку адна жанчына, набраўшы поўныя прыгаршчы гразі, пачалі абкідваць ёю палонных. Яны дзіка смяяліся й крычалі, калі гразь пападала ў мэта. Канвойныя, што стаялі па чатыры ў кожным кузаве з бакоў, з уцехаю глядзелі на тыя здзекі, бесперапынна жуючы амерыканскую гуму.

Малы смаркаты падлетак, каб зблізку лучыць гразёй у каторага палоннага, спрабаваў узабрацца на прыступку кабіны. Гразь, няўмела кінутая малой рукой, адбілася аб борт кузава й часткова трапіла смаркачу за каўнер. Пачырванеўшы ад сораму й злосці, ён схапіў з кучы хламу палку й зноў стараўся дастацца на прыступку, каб біць безабаронных людзей. У гэты час адзін старэйшы чарнаусы мужчына, прыдбаўшы добрую дубіну, пачаў абкладаць ударамі палонных на кузаве трэцяй машыны. Былі там пераважна немцы, й тым па краях добра папалася. У кузавах машынаў адбываўся ў часе гэтых пабояў рух: мацнейшыя выпіхалі слабейшых на краі, а самі ціснуліся, прысеўшы на кукарэчкі, у бяспечную сярэдзінку. Пабоі й дзікія крыкі натоўпу прадаўжаліся, аж пакуль транспарт не рушыў з месца.

На змярканні транспарт прыехаў у малое мястэчка блізу Монтбэльярда. Велізарная пустая фабрычная заля памясціла звыш тысячы чалавек. У ліку іх было каля чвэрці немцаў. Вечарам былі выдадзены першыя харчы: дванаццаць бісквітаў (сухароў) на кожнага, вялізная пушка — каля трох кілаграмаў — валовай кансервы на восем чалавек і па пушцы кансервананага супу на кожнага. Многія цвердзілі, што паёк гэты быў лепшы, чымся ў арміі пры немцах. Мелі слухнасць. Такі ж самы паёк атрымалі й на наступны

вечар, дык і на голад не давялося жаліцца. Адчувалася адно нястача вады, якой выдавалася абмежаваная колькасць. Пасля валовай кансервы нядрэнна п'ецца, і дзеля таго кожны хацеў прапаласкаць рот.

На другі дзень немцаў пачалі накіроўваць у далейшы абоз, а новыя транспарты цэлы час прывозілі палонных з фронту. Да Спарыша, Караткевіча і Пісаронка далучыліся тут Жылякоўскі, Дудкевіч, Сакоўскі, Лобік, Замочак і іншыя. Пасля абмену весткамі выявілася, што на фронце з ліку былых кадэтаў з менскай афіцэрскай школы загінула двое сяброў. Качаноўскі, прызваны спартсменам, загінуў у лесе на правым крыле ад Асбаха. Лях, што паходзіў дзесьці з Наваградчыны ды разам з Дудкевічам трымаў пазіцыю пры кулямёце на поўдзень ад Альткірха. Відаць, снайпер узяў яго на мушку. Як сядзеў пры кулямёце, якога не маніўся выкарыстоўваць, так і ўзлэг на яго. Сябры думалі, што задрамаў. Паспелі яшчэ пахаваць. Ніхто не мог з пэўнасцю сказаць, ці хто з былых кадэтаў адступіў з немцамі на ўсход.

III

Дзве пары прабылі палонныя ў пустой фабрыцы і на трэці дзень пехатой былі накіраваны ў Монтбэль'ярд, дзе затрымаліся на вялікім школьным панадворку. Тут жа былі ўжо ўсе палонныя афіцэры. Адлучыўшы немцаў у асобную групу, француз у цывільным адзенні загадаў сваім людзям пры дапамозе палонных афіцэраў перапісаць асобна палякаў, а асобна расейцаў. Беларусаў і ўкраінцаў як быццам і не было.

Выглядала, што французы мелі наўвеце дзяржаўную прыналежнасць, а не нацыянальнасць. Гэткі загад паставіў у тупік шматлікіх гарачых патрыётаў беларусаў і ўкраінцаў, для якіх адмова ад собскае нацыянальнасці азначала шмат больш, чымся двукоссе на ўрадавай паперы. Дарэчным было б старацца даводзіць некаму з французаў, што акрамя палякаў і расейцаў ёсць народы, якія страцілі незалежнасць, але ніколі не выракліся сваёй гістарычнай спадчыны і змагаюцца за аднаўленне дзяржаўнасці. Папершае, палоннага ніхто не слухаў, і той, хто наважыўся б выясніць справу нацыянальнасці, сцягнуў бы, пэўна, на сваю галаву больш клопату, чым дабіўся б карысці, па-другое,

хто ж мог бы спадзявацца, каб нейкі французскі вайсковы ці цывільны чыноўнік мог разбірацца ў такіх справах ды шчэ ў такіх умовах, дзе ён быў поўным гаспадаром жыцця й смерці гэтых палонных...

Разумеючы ўсё гэта, нават самыя гарачыя беларускія патрыёты пакінулі думкі аб тым, каб пісацца беларусамі. Ведалі, што гэта магло б раўняцца самагубству. Маглі б іх палічыць за расейцаў. Пасля ж, хто ведае, маглі б выслаць да Сталіна. Усё ж такі цяжка чалавеку рабіць гвалт над собскім сумленнем, тым больш калі яно да гэтага часу было чыстым перад сабою, Богам і Бацькаўшчынай. Адно ратаванне жыцця змусіла шмат каго на такі крок.

Пасля даўгаватага працэсу перапіскі выявілася, што група расейцаў была вельмі скупая — усяго пару дзесяткаў чалавек. У іх ліку апынулася трое кадэтаў з Менска, што да вайны гадаваліся пад маскоўскай акупацыяй. Польшча ж значна пабагацела на новых «палякаў», на перапіску якіх пайшло шмат аркушаў паперы. «Палякамі» сталіся Сымон Спарыш, Віктар Караткевіч і іншыя іх сябры з былое школы камандзіраў БКА.

Калі жарты й кліны ў амаль бязвыхадным становішчы сапраўды вызначаюць жыццяздольнасць і трываласць некаторых людзей, дык можна сказаць, што якраз да такіх належала большыня былых менскіх кадэтаў.

— Відаць, братцы, выгадней будзе ад цяперашняга часу апрагнуць чужую скуру, — каментавалі адзін перапіс і шлях у «палякі».

— Як то чужую? А што ж ты мо не паляк? Ці ж не сам гэта меў гонар радзіцца ў вялікай і моцарствай? — падпусціў другі з нескрыванай іроніяй.

— Ці-і-і-і-і-ха вы! — перапалохаўся трэці. — Не забывайцеся, што могуць непакліканыя вушы гэту гутарку пачуць. Вам тады не на жартачкі выйдзе.

— Дык, мусіць, братцы, калі мы — «палякі», варта й на польскую гутарку памаленьку пераключацца.

— Пся крэў! — пераключыўся ўжо адзін.

— Перастанеце вы нарэшце ці не? Пара ўжо вырасці й быць больш асцярожнымі. А то быццам дзеці малыя, смешачкі ўсё...

Ноч пераначавалі ў школьным падвале на голай падлозе. Назаўтра раніцою, заладаваўшы палонных на аўтамашыны, транспарт накіраваўся ў Безансон. Ехалі той самай дарогай побач ракі Дуб, якой калісьці адступалі з Францыі. Пазна-

валі вёскі й мястэчкі. Кадэты БКА пазналі нават тое месца, дзе бальшыня іхніх сяброў перайшла да макісаў. Шмат мясцінаў было цалкам разбурана й спалена. Макісы, як відаць, дрэнна стараліся ўсцерагчы маёмасць свае краіны перад знішчальнымі аддзеламі немцаў.

У Безансоне аўтамашыны накіраваліся на ўсход ад горада дарогай, што вяла на высокую гару, на версе якой палонныя пабачылі высокія муры старой цвярдзіні — Сан Брэгіл. Вужакай узабраўшыся наверх, дарога перарэзала першую старасвецкую каменную сцяну. Зараз за гэтай першай, даволі высокай сцяной паабাপал дарогі налева й направа відаць былі руіны. Другая сцяна была яшчэ вышэйшая й мацнейшая. За ёй цягнулася глыбокая шыракаватая канава, абодва бакі якой спалучаў трывалы каменны мост. Аўтамашыны спыніліся перад галоўнай брамай цвярдзіні, ля якой стаяў вартавы. Гэта ўжо трэці з чаргі мур вышыні мо на метраў пятнаццаць быў асноўным і найлепш утрыманым. Скрыпнулі дзве вялікія палавіны старое брамы, і машыны з людзьмі пакаціліся адна за другой на шырокі двор.

Амаль у цэнтры яго, на невялікім бугры, стаяў немалы каменны двухпавярховы будынак прастанутнае формы. Крыху воддаль за ім ззаду стаяла малая капліца. Паміж двума будынкамі, як давялося пасля заўважыць прыезджым, знаходзілася брацкая магіла закатаваных немцамі французскіх патрыётаў. На магіле стаяла вялікая пліта з крыжам ды дзесяткамі імёнаў і прозвішчаў. Можна было меркаваць, што безансонская цвярдзіня — Сан Брэгіл была ператворана немцамі ў катойню. Муры ейныя былі апырсканы кроўю французскіх патрыётаў.

Вялікі двор, у цэнтры якога былі прыгаданыя намі кагадзе аб'екты, быў абкружаны двух- і трохпавярховымі будынкамі з тоўстымі каменнымі сценамі, у прызначэнні якіх цяжкавата было разабрацца.

Сярод палонных было шмат немцаў, адасобленых ад усіх іншых. Па схудзелых і змучаных тварах можна было здагадацца, што кармілі іх дрэнна ды што знаходзяцца яны тут ад даўжэйшага часу, збіраныя з усіх адрэзкаў фронту.

Новую групу зноў падзялілі паводле нацыянальнасцяў. Групай «палякаў» заапекаваўся сярэдняга росту й веку, шыракатвары, добра адпасены мужчына, апрануты напалову па-цывільнаму, напалову па-вайсковаму. Меў цёмна-зялёны

мундзір, шэрую вайсковую фуражэрку з жаўтаватым арлом наперадзе й чорныя цывільныя штаны.

— Uwaga! Baczość! — вырвалася з ягонае хрыплаватае глоткі.— Ustawić się w trójszereg!*
 «Палякі» схамянуліся, пачуўшы новую для іх ці ўжо надта ж даўно забытую мову й каманду, ды памалу, як авечкі, топчучыся, і не без лішніх таўхалёў, пачалі ставіцца ў калону па трое.

— Naprawo r-ó-ó-wnaj! — не сунімаўся новы камандзір. Беларускія афіцэры на правым крыле, а за імі цэлая вялізарная калона так-сяк выраўнялася. Камандзір з двума французамі пералічыў усіх, пачынаючы з правага крыла, выдзеліў у асобную групу афіцэраў, параўнаў колькасць усіх з колькасцю прозвішчаў на перапісаных лістах і, адлічаючы зноў па колькі дзесяткаў, накіроўваў кожную групу ў адны ці ў другія дзверы падвала каменнага будынка.

IV

Змяркалася. Падвал, у які трапілі Віктар і Сымон з сябрамі, быў зусім цёмны. Палонныя вобмацкам шукалі, дзе прытуліцца нанач. Новапрыбылыя хутка выявілі, што падвал не быў пусты: колькі папярэджанняў і лаянак у польскай мове сведчылі, што тут ужо прысутнічала пэўная група «родакаў». Пасля колькіх пытанняў новапрыбылыя даведаліся, што тыя таксама служылі пры нямецкім войску, хоць і былі палякамі, як яны тлумачылі, сілаю забранымі з «кангрэсоўкі» або з Сілезіі. Беларусы ўгадвалі, што быў гэта не хто іншы, як польскія «фольксдойчы», якія цяпер пры змене палітычнага ветру змянялі й нацыянальны колер.

Людзей налезла, як селядцоў. Паветра было цяжкое, пахла цвіллю. Сымон і Віктар вобмацкам знайшлі пустое месца на вялікім круглым камені. Угадвалі, што быў гэта млыновы камень. Тут жа побач яго намацалі вялікае драўлянае кола. Усё гэта сведчыла, што падвал некалі служыў млыном.

— Вот, братка, будзе табе сёння пасцеля,— гаварыў упоцёмку сярод ціхага агульнага гоману Віктар.

— Адно, што на галаву капаць не будзе. Што й гаварыць — выпімся па-людску.

* Увага! Зважай! У тры рады шыхтуй! (польск.)

— Яшчэ б! Бяда вось адно, што нічога пасёрбаць не далі. Кішкі марш граюць.

— Весялей, брат, будзе спаць.

— І што, ты думаеш, з намі будзе?

— Вось дзівак, яшчэ пытаецца. Усё добра будзе. Ты сягоння памножыў шэрагі палякаў, дык яны цяпер аб табе й клапаціцца будуць.

Удзень яшчэ, адразу пасля прыезду ў Сан Брэгіл, «палякі» даведаліся, што ў хуткім часе маюць быць добра-ахвотна высланыя ў польскую армію ў Італію.

— Так, гэта я ведаю. Мяне цікавіць толькі, як яно там тое польскае войска выглядае,— меркаваў Віктар.

— Нейкі ж там цяпер у іх маршалак ці «вудз начэльны» ёсць. І, пэўна ж, такімі, як мы, «патрыётамі» запякуецца.

— Чорт пабяры, але ж, брат, і цвёрда. Ніколі ж не даводзілася яшчэ на камені спаць,— жаліўся Віктар, паспрабаваўшы прылегчы і не звярнуўшы ўвагі на саркастычную нотку ў Сымонавым адказе.

— Але ты ведаеш,— цягнуў сваё Спарыш,— нашы дарогі, мая з тваёй, значыцца, мусіць, ніколі не разлучацца. Гэта ж я думаў, як нас там пад Альткірхам разлучылі ды паслалі ў іншыя акопы, што мо прыйдзе якая завіруха й згубімся. Ажно не. Мусіць, ужо нам лёс вызначыў быць усюды разам.

— Або як мы некалі ўмовіліся ўцякаць у горы,— прыпамінаў Віктар,— і ты пайшоў, а я не. То ты пасядзеў на гары й вярнуўся. Ізноў дарогі чуць не разлучыліся.

— Даволі дзіўна злажылася. Відаць, што й будучыня ў нас супольная. Давай, брат, ужо трымацца разам, што б ні было.

— Трымаліся ад пятага класа, дык чаму б цяпер не трымацца. Але ж, брат, і муліць гэты камень, чорт бы яго пабраў!

— Гэй, сусед! Сусед! — клікнуў Сымон у курінку агню папяроскі, што мігаў упоцёмку.— Хто гэта? Ты, Дудкевіч? Дай і мне пару разоў смактануць, хоць вусны папячы.

— Нічога, браток, ужо не пацягнеш. Дастаў во сам на ногаць даўжыні тут ад аднаго збоку,— тлумачыў Дудкевічаў голас,— адно слінькі засталіся.

Дзесьці з кутка, спачатку ціха, а пасля галасней, дрыгаючы, заікаючыся й захлынаючыся ў агульным бубненні людскіх галасоў, прыбегла да вушэй якаясьці песня аб Касі й Ясю.

— Вось табе й весялей цяпер будзе, — таўхануў Спарыш Віктара. — Мо калісь і сам спяваў ды забыўся, дык прыпомні.

— Глядзі во, некаму ж і весела тут. Маўчалі б ужо лепш.

Гул у падвале паволі сціхаў. Нядоўга трывала й выццёпевакоў. «Няма лепшага лякарства на забыццё нядолі, чымся сон», — думаў Сымон, стараючыся заснуць. Адылі сон нялёгка прыходзіў. Акрамя мулкага млыновага каменя пад бакамі й галавой, сама галава была перапоўнена роём думак.

Поўная змена абставін, а самае галоўнае — тое, што воляй-няволяй давялося трапіць у «палякі», вярэдзілі пачуцці й сумленне беларускага патрыёта. Ясна, што не было іншага выйсця, што чалавек бачыў сябе, як нейкую дробненькую бездапаможную пылінку на хвалях бурлівага ваеннага мора. Але пачуццё не заўсёды накіруеш сцюдзёнага й прадуманага выснаву, асабліва калі ім кіруе гарачая й бязмежная любоў да паняволенай Бацькаўшчыны.

V

Разбудзілі рана. Пры дзвярах падвала, з якіх паволі вылазілі на двор палонныя, стаялі па тры перапісчыкі. Сымон з Віктарам і іхнія сябры заўважылі пры сваіх дзвярах Кнора — камандзіра іхняга звяза ў Менскай школе БКА. З ім быў іншы афіцэр з батальёна Мураўёва й трэці, якіх хлопцы не ведалі па прозвішчах.

— Як прозвішча? — спытаў Кнор па-польску Сымона.

— Сымон Спарыш.

— Пан з'яўляецца палякам, пане Спарыш?

Пры гэтым Кнор зусім выразна, але незаўважна для двух іншых афіцэраў маргнуў Сымону правым вокам.

— Так, я ёсць паляк.

Пры гэтым пытанні й адказе карціла юнаку зарагатаць перад Кнорам на ўвесь голас, але асцярожнасць падказала іншае. Кнор адзначыў знаёмага ўжо яму амаль шэсць месяцаў «паляка» па спіску й апытваў далейшых. На шырокім двары электрычны рухавік пампаваў вадзі. Адна помпа забяспечвала нейкія тры тысячы палонных у мурах Сан Брэгіла. Як давялося даведацца нашым героям, большыня тутэйшых сталых палонных былі немцамі. Атрымоўвалі яны на дзень па 250 грамаў чорнага хлеба й па ма-

кулінцы маргарыну. Два разы на дзень атрымоўвалі ваду, за якой ужо цяпер становіліся групамі ў чаргу каля помпы.

З аднаго будынка двое палонных вынеслі на насілках цень чалавека й заладавалі на аўтамашыну, што накіравалася вонкі цераз галоўную браму. Яшчэ адна ахвяра вайны й няволі...

Атрымаўшы сціплую порцыю чорнага хлеба й маргарыну, палонныя рушылі каля паўдня на безансонскую станцыю. Сымон дачуўся ўжо пазней, што маёр Мураўёў з Рэшатавым і шматлікімі іншымі былымі савецкімі афіцэрамі, а таксама й група радавых, трапілі з безансонскай цвярдні за калючы дрот абозу, адкуль стараліся іх выслаць да «бацькі» Сталіна. Хадзілі чуткі, што некаторым з іх удалося дастацца ў французскі чужаземны легіён, а некаторых везлі ў савецкую Расею, ды што не адзін з іх кінуўся з борта мараплава ў Міжземнае мора. Усё гэта былі толькі чуткі, якія немагчыма было вайной праверыць.

Эшалон з палоннымі быў пад наглядом былых афіцэраў. Канвойных не было, акрамя колькіх чалавек польскае ваеннае місіі. Фактычна людзі ўжо не былі палоннымі й вальней уздыхнулі. Сымона здзівіла тое, што бальшыня людзей ўжо пераклучылася на польскую мову. Калечылі яны яе, здзекаваліся над ёй на розныя лады — аж слухаць было брыдка. Усё ж Сымонавы й Віктаравы сябры, былыя кадэты з Менска, гутарылі па-беларуску й ні перад кім не крыліся.

Цягнік з таварнымі вагонамі, перапоўненымі «палякамі», пакінуўшы Безансон, накіраваўся праз Доль, Дыжон і Валенцыю ў Авіньён, што ляжыць у дэлье Роны, блізка на поўнач ад Марселя. Іншым разам чалавек мог бы захапляцца хараством вінаградных палёў ронскай даліны, жажнуцца, убачыўшы знішчэнні Дыжона й іншых спадарожных гарадоў. Цяпер усё было ахутана пакрываалам абьякавасці. Голад, нядоля й няволя прытупілі рэакцыю на ўсё чутае й бачанае. Апатыя да жыцця з'яўляецца адзінай меркай перыяду існавання, калі нармальна не жывецца й не адчуваецца.

VI

Польскі транзітны абоз у Авіньёне меў адно заданне: працай вайсковае місіі, што трымала кантакты з камандамі хаўрусніцкіх сіл у паўдзённай палавіне Францыі, збіраць усіх грамадзян былой Рэчы Паспалітай, так ці йнакш трапіўшых пад нямецкія вайсковыя штандары, і накіроўваць іх у Італію ў Другі корпус, што ўваходзіў у Восьмую брытанскую армію. Акрамя людзей з нямецкіх фармацыяў, вайсковая місія старалася вербаваць і іншых палякаў на тэрыторыі Францыі. Абоз быў адно зборным і перасыльным пунктам. Не было тут ні дакладнага медыцынскага агляду, ні выдавання вайсковай вопраткі, ні вайсковых заняткаў. Людзей збіралі, кармілі, у выпадку патрэбы давалі медыцынскую дапамогу і адсылалі мараплавам з Марселя ў Неапаль.

У абозе былі выгодныя баракі, кухні, лазні, прасторны пляц, што пад восеньскімі дажджамі замяніўся ў жыцзенькую жаўтаватую калатушку, ды — ці не самае найважнейшае — вялікія канцылярыі, што гулі сотнямі галасоў, вечна пульсавалі жыццём бесканечнае ракі народа. Харчы былі добрыя. Праезджыя адпачывалі тут, нічога не рабілі, адно памалу загойвалі фізічныя раны.

Якіх там толькі людзей і тыпаў не давялося бачыць! Перадусім — вопратка. Шмат было апранутых па-цывільнаму. Іншыя дзесьці й аднекуль, мо яшчэ з перад вайны, захавалі ведамыя чатырохрожныя шапкі, званыя рагатоўкамі. Надта смешнымі выглядалі яны для непрывычных вачэй. Вялізная колькасць, мо больш паловы, насіла нямецкую вайсковую вопратку. Былі некаторыя ў амерыканскіх і брытанскіх «батлэдрэсах». Акрамя польскае мовы, чуваць было найбольш беларускай і ўкраінскай. Не ўсе хаваліся са сваёй мовай і нацыянальнасцю. Хіба ж і вайсковая місія й каманда Другога корпуса ў Італіі не ведалі, што амаль палова насельніцтва перадваеннай Польшчы была беларусамі і ўкраінцамі? Дык і цяпер мусілі талерантна адносіцца да моваў і нацыянальнасцяў.

У Авіньёне нашы героі прабылі цэлы тыдзень. За гэты час адпачылі й фізічна пахарашэлі. Чысцілі, мылі, латалі, вылежваліся ў сухіх і цёплых чыстых пасцелях або хадзілі па абозе й збіралі навіны.

На трэці дзень пасля прыезду сустрэлі пры санітарным пункце Віктара Сянкевіча й Касіновіча — двух сяброў з

групы Грамыкі. Узрадаваліся ім, як братам, тым больш яшчэ, што ад іх здабылі весткі аб частцы колішняй афіцэрскай школы, што перайшла да макісаў. Была надзея, што зноў усе збяруцца ў кучу, хоць ужо на італьянскім беразе.

Пасля шасцідзённага адпачынку ў Авіньёне група ў ліку 418 чалавек накіравалася ў Марсель, дзе затрымалася ў транспартным абозе блізка порта. Пару дзён пазней прыехала з Авіньёна яшчэ 200 чалавек. Выходзіць у горад было забаронена. Забівалі час гульнёю ў карты. На зведанне горада мала было ахвотнікаў. Не ведалі мовы, не мелі грошай. Ніхто не хацеў валачыцца без мэты. Чакалі на выезд.

ЧАСТКА

ДРУГАЯ

БЕРЛИН-ЦВИЗЕЛЬ-
НЕАПАЛЬ-БАЛОНЫЯ

Кляймо нячысціка

I

Вялікія прасторы пустога адкрытага мора заўсёды натхняюча ўздзейнічаюць на чалавека. Які прастор! Якая вольнасць! Якая магутнасць! Зрок ваш блудзіць па шэра-блакітных ці зеленкаватых бурлівых хвалях і, не знаходзячы пункта апоры, мімаволі паведамляе розуму пра веліч і бязмежнасць бачанага. Мо першы раз у жыцці вы бачыце мора ці акіян і не можаце наглядзецца. Яно вас паглынае, усочвае ў сябе. Яно — вольнасць, яно — уздым, яно — магутнасць! Вы адрываецеся ад рэчаіснасці, забываецеся, што, будучы на борце мараплава, усё яшчэ з'яўляецеся часткаю людскога й цывілізаванага. Блудзіце зрокам туды, дзе амаль незаўважна край мора зліваецца з прасторам неба. Захапляецеся стыхіяй бязмежнае, здаецца, вады й паветра і ўяўляеце, што вы таксама частка яе. Калі вы здольныя глыбока думаць і марыць, то забудзецеся аб фізічным існаванні й станеце часткаю неабсяжнага мора, часткаю вольнае, магутнае прыроды.

Не дзівіцеся, калі паэт, сутыкнуўшыся з вялікім прасторам мора, гойдаючыся дзесь на мараплаве, адкоціць такі ёмкі верш ці паэму, што вы ніколі й не падазравалі б яго ў такіх здольнасцях. Мора — яго натхненне. Ён жа абавязкова пад тым вершам ці паэмай і зазначыць, што напісана на Атлантычным ці іншым акіяне, ды і не забудзецца аб даце, каб ведалі, маўляў, што ён быў там і што магутныя воды маюць і на яго такі самы творчы ўплыў, як на сотні й тысячы іншых слаўных папярэднікаў — тварцоў мастацкага слова.

Не дзівіцеся, калі пачуеце, што мора мае й гаючыя ўласцівасці. Ці адзін духова змучаны й скалечаны чалавек знойдзе ў мерных і шумных марскіх пералівах бальзам, што гоіць духовыя раны, дапамогу ў турботным жыцці, раўнавагу духовае трываласці, знойдзе надзею й пабачыць зарысы лепшае будучыні.

Але мора — гэта перадусім стыхія, сіла. Неабмежаваная, невычарпальная. Яно ад бяспмятных часоў нішчыла, крышыла й тапіла на сваім шляху ўсё слабое, бездапаможнае. Незлічоныя разы было загубай для чалавека. Тапіла ягоныя заакіянскія экспедыцыі, руйнавала ўзбярэжную маёмасць і здабытак. Чалавек нарэшце знайшоў сродкі

бяспечнага падарожнічання па моры, але ніколі не пакарыў яго неабмежаванай сілы.

Сымон, едучы з Марселя ў Неапаль мараплавам разам са сваімі сябрамі, першы раз быў на моры. Перад вачыма задумлівага юнака разлёгся новы, вялікі й бязмежны свет. Ціхае зеленкаватае Міжземнае мора дыхала магутнасцю, вольнасцю. Лёгка паўдзённа-заходні вецер часаў грывы хваляў, асеннім халадком перакачваўся й разгульваў па шурпатай гладзі. Чарада чаек шнурам цягнулася ў хвасце за мараплавам, манатонным і сумным крыкам наганяючы нейкую тугу й журботу.

II

Пасажыры павольна хадзілі па палубе, заглядалі ва ўсе закануркі старога мараплава, сачылі за руціннай працай матросаў, прыглядаліся хвалям і птушкам, гаманілі аб тысячы й адной розных дробных справаў.

Задуманы Сымон стаяў, абапёршыся на агароджу борта, і дзесьці блудзіў зрокам удалечы. Легкашумнае мора, журботны крык чаек і раўнамерны рух мараплава нараджалі ў юнацкай галаве ці мала думак. Жыццё, як яго бачыў хлапец, было нецікавае й невясёлае. Даўно абьякавасцю апрапуліся ягоныя пачуцці. Як мараплаў цяпер плыў у нейкі чужы Неапаль, у новую прыстань, так, выдавалася яму, плыла й вялікая, страшная хваля жыцця. Хтосьці аднекуль кіраваў гэтай хваляй, вызначаў ейны бурлівы ход да нейкай мэты. Ён, Сымон, быў несены ёю міма сваёй волі, кіданы з аднаго канца Еўропы ў другі. Вось хваля тая хутка выкіне яго на незнаёмы бераг, там падхопіць іншая ды з новай сілаю панясе далей у невядомасць, і так, здавалася, будзе без канца. Не быў гаспадаром самога сябе, не загадваў курсам жыцця й лёсу, а даўно ўжо стаў часткаю нейкай вялікай, бяздушнай, жахлівай пражорлівай машыны. Яна дыхала агнём і жалезам, харчавалася смерцю й калецтвам, нішчыла слабое й бездапаможнае, крышыла-папяліла ўсё па дарозе.

Дык і што з таго было Сымону, што сёння пакінуў ззду Марсэль, а заўтра пабачыць Неапаль? Ці ж італьянская зямля магла быць для яго больш гасціннай, чымся французская? Або што яму з таго, што цяпер задарма падарожнічае па Міжземным моры? І ці ж дарма? Ці ж не прыйдзе

дзень, калі крывёй давядзецца заплаціць за такое падарожжа? Дзе ж была тая крыніца надзеі й веры ў нешта вялікае, лепшае, да чаго чалавек імкнецца й што трымае яго пры жыцці? Да чаго цяпер мог імкнуцца Сымон, не будучы гаспадаром самога сябе й трапіўшы ў шэрагі людзей, якіх даўно навучыўся ненавідзець за іхнія здзекі над беларускім народам? Ці льга было адгадаць, што нясе будучыня?

Даўно ўжо мінула пяць гадоў ад часу, як Сымон, тады яшчэ чатырнаццацігадовы школьны хлапчук, жыві пад польскай акупацыяй. З успамінаў, што захаваліся ў галаве адносна акупанта, стараўся цяпер угадаць, як выглядае польская ўлада, войска й паны на чужыне. А ўспамінаў гэтых было — хоць адбаўляй. Надзвычайна добра прыгадваў усё з ранняга дзяцінства, лепш мо нават, чымся тое з недалёкай мінуласці.

Вось, прыкладам, першы дзень у школе.

Даўно карціла Сымону ў школу. Будынак быў па суседству, і хлапец вечна то тырчаў на школьным панадворку, то падслухоўваў пад класнымі дзвярыма. Сачыў і слухаў, што робяць дзеткі. Зайздросціў ім і шкадаваў, што так паволі расце ды яшчэ яму не пара з большымі ў школу. Кожны дзень выпытваў матку, калі ж яна нарэшце пашле яго на навуку. Ажно прыйшоў доўгачаканы дзень.

Матка, трымаючы босага Сымона за руку, прывяла яго ў клас. Настаўніца ўталопілася ў дзіця, зірнула на босыя бруднаватыя ногі, зрэбныя сінія порткі з працёртымі ўжо каленямі, саматканую кужэльную сінюю й даволі зашмальцаваную кашулю й спыніла свае вострыя, быццам цвікі, рудыя вочы на пакрытым рабаціннем твары. Правай рукою пагладзіла вялікую на Сымонаў век галаву й спытала:

— Поведаз, як се называш?

Сымон збянтэжана й нічога не разумеючы пазіраў то на чужую, злосную, здавалася, жанчыну, то на матку.

— Як се называш? — паўтарыла настаўніца й сагнулася так, што рудыя вочы апынуліся на ўзроўні хлапчуковага носа.

— Якса называш... — паўтарыў збянтэжаны малы.

— Вучыцелька пытаецца цябе, як завешся, — тлумачыла сыну матка.

— Ну, скажы.

— Сымон, — асмеліўся малы.

— Шымон? — перапытала настаўніца.

Хлапец нічога не адказаў.

— То ідзь, Шымон, і сядай тутай,— загадала настаўніца, узяўшы малога за руку й садзячы на самай першай лаўцы, насупраць свайго стала.

Сымон сеў і баяўся паварушыцца на месцы, сочачы за незнаёмай жанчынай і не разумеючы амаль нічога з ейнай гутаркі. Толькі тады крышку пасмялеў, калі прынесла кавалак паперы й кавалак алавіка ды загадала маляваць сабачую будку. Па некаторым часе асмеліўся нават зірнуць направа й налева і, праверыўшы, што небяспека знікуль не пагражае, узяўся за маляванне. Гэтак пачалася Сымонава навукa ў польскай школе.

Не мог прыпомніць, колькі было яму гадоў, калі ў вёсцы польскія ўланы праводзілі манеўры. Не разумеў тады, што такое гэтае «манеўры», але так усе старэйшыя называлі той вялікі рух людзей у зялёным, што адбываўся навокал. Было тое, мабыць, пад восень, бо добра ўцямілася хлапцу, як уланы абтрэслі й да апошняга яблычка падабралі ўвесь іхні й суседнія сады, патапталі агароды, панішчылі дабро на палях. Даводзілася бачыць, як цягалі снапы аўса з поля на корм для коней, чуць, як бацька злосна праклінаў апрунутых у зялёнае людзей, як сварыўся з імі і як гэта нічога не памагала. Усе тыя людзі гаварылі таксама незразумелай для Сымона мовай. Ужо тады малы адчуваў, што нейкія чужыя крыўдзяць ягонага бацьку і ўсіх у вёсцы. Ужо тады і ён пачаў іх за гэта не любіць.

Хлапец заўсёды быў першым вучнем у сваім класе. Меў неабмежаваную прагавітасць да навукі. Скончыўшы чатырохгодку, прасіў бацьку, каб паслаў яго ў пяты клас у бліжэйшае мястэчка. Настаўніца таксама радзіла Сымону прадаўжаць навуку. Пяты й шосты класы скончыў самым першым вучнем з узнагародамі. Адзін раз атрымаў блакнот, іншы — пяро-самапіску. Вельмі ж тым ганарыўся. Але дзверы да далейшае навукі й дарога ў свет былі зачыненыя.

У мястэчку вучылася ў старэйшых класах сямігодкі шмат палякаў. Былі гэта дзеці вакольных панкоў, асаднікаў, чыгуначнікаў і ўраднікаў. Усе яны, амаль без выключэння, не важна як вучыліся, пасля сканчэння шостага класа йшлі ў гімназію. Навукa ў сярэдняй школе каштавала шмат грошай, якіх Сымонаў бацька ніколі не мог бы здабыць. Ясным было для хлапца, што ягоныя й самыя лепшыя ацэнкі не былі тут дапамогай. Вучыўся той, хто меў грошы, а яны ўсе чамусьці былі ў палякаў. Тут жа, на перашкодзе, стаяла й веравызнанне й нацыянальнасць.

III

Вучыць праваслаўнай рэлігіі ў вясковую школу кожны панядзелак прыезджаў з адлеглае на шэсць кіламетраў царквы аднавокі дзяк. Быў гэта чалавек гадоў звыш сарака, адзін з тых беларусаў, што разам з царкоўшчынай пашыралі сярод народа й расейшчыну, уважаючы, мусіць, што й Бог хутчэй паслухае, калі звяртацца да яго ў чужой мове. Прыезджаў у школу на самакаце.

Хаця дзяк, акрамя царкоўнай славяншчыны, стараўся гаварыць і вучыць па-расейску, усе дзеці гаварылі на лекцыі й адказвалі па-беларуску, так, як умелі з дому. Ужо пазней, два ці тры гады перад вайною, польскае міністэрства асветы загадала, каб і на лекцыях праваслаўнае рэлігіі ўжывалася адно польская мова.

Гутарачы па-беларуску, дзеткі чуліся неяк смялей, быццам дома, хоць і не ведалі, што прычынаю ўсяму была родная мова. Дзяк жа й сам добра не ведаў расейскае мовы ды быў дзіўны й меў свае капрызы.

У малодшым класе адбывалася лекцыя, тэмай якой было тварэнне свету. Аднавокі дзяк апытваў вучняў, як паўстаў свет.

— Ну, вот ты там, — тыцнуў пальцам у самага рослага ў класе Хведзьку, сына Сцяпана, што меў собскую малатарню ды абмалочваў усе навакольныя вёскі, — скажы, как Бог сатварыл свет.

Хведзька быў найтупейшым вучнем у класе. Шмат хуліганіў, рэдка слухаў, што гаварылі настаўнікі, і мала калі што ўмеў. Так і цяпер ён не заўважыў бы даўгога, скіраванага ў яго дзяковага пальца, калі б сусед не штурхануў у бок. Прыпадняўся паволі і ўталопіўся ў дзяка.

— Ну, гавары! — налягаў аднавокі.

— Што гаварыць?

— О так, значыць, ты і не слыхал! Чэм жа занімаешся? Хто паўторыць, што я пытаўся? — Дзякава вока хутка павандравала па тварах усяго класа. Паднялося некалькі рук.

— Вот ты скажы, — тыцнуў дзяк пальцам у хлапчука з трэцяй лаўкі.

— Ты пытаўся, як Бог рабіў свет, — адказаў той.

— Як то ты на мяне кажаш «ты»? — пачырванеў дзяк. — Як трэба абрашчацца да старшых?

— Вы...

— Ну садзісь.

Дзякава адно вока зноў уталопілася ў Хведзьку.

— Чаго ж стаіш? Атвічай, как Бог сатварыл свет!

Хведзька пераступіў з нагі на нагу, упіўся зрокам у павыразаныя ножыкам наверхсе лаўкі розныя выкрунтасы, быццам там стараючыся знайсці адказ, кінуў левым вокам на суседа й нясмела пачаў:

— Спачатку была ноч і цьма й нічога...

— Как, как? — спыніў яго дзяк, буслінымі крокамі мераючы ўшыр і ўдоўжкі клас.

— Спачатку была ноч...

— Как ты гаворыш? Какое «спачатку»? Как нужна сказаць?

Малацьбітоў сын збянтэжыўся. Дарма моршчыў лоб. Не ведаў, як сказаць «спачатку» не толькі, мусіць, ён, але й бальшыня ўсіх вучняў, бо ўсе прыціхлі, быццам тыя мышы ў нары перад набліжэннем ката. Сачылі, што будзе далей.

— Ну атвічай, атвічай! Чаго выпяціў глаза, как дурак! У мяне на лбе не напісана.

— Спачанатку нічога не было...— пачаў Хведзька.

— Какой яшчэ «пачанатак»? Што з табой?

Клас замёр. Усе думалі, як яно мае быць: «пачатак» ці «пачанатак».

— Спачанатку была ноч...

— Глупы ты «пачанатак»! — узлаваўся аднавокі дзяк. — Гавару, што не так, а ты сваё. Как нужна сказаць, хто знае?

Збянтэжаныя вучні разглядаліся навокал. Як жа магло быць, калі не «спачатку» й не «спачанатку»? Толькі адна рука паднялася да адказу ва ўсім класе. Належала яна Лабаковай Жэні, брат якой быў ведамым на цэлую ваколіцу камуністам, шмат гадоў праседзеў па вязніцах і дома ды наогул усюды часценька гаварыў па-расейску.

— Как нужна сказаць?

— Сначала.

— Харашо, садзіся.

Клас з палягчэннем уздыхнуў. Ад гэтага часу малацьбітовага Хведзьку празвалі «пачанаткам», і мянушка прыліпла да яго ў школе на цэлы час. Сымон, што надта любіў вучыцца мовы, часценька думаў пра тое «сначала», якога нідзе навокал — ані дома, ані на вуліцы ніколі не чуў. Гэтак побач польскай мовы беларускія дзеткі калечыліся й расейшчынай з дазволу й з ведама тых жа самых акупантаў.

Калі настаўніца аднойчы аб'явіла, што ад гэтага часу

не толькі на лекцыях, але й на перапынку дзеці павінны паслугоўвацца адно польскай мовай, хіба ж ёй і не снілася, што нялёгка выкараніць беларушчыну. Толькі пры гутарках з настаўніцай карысталіся дзеці польскай мовай, а ў гутарках міжсобку — ці то ў класе, ці на перапынках — і не думалі. Увядзенне ж польскае мовы на лекцыях праваслаўнае рэлігіі яшчэ больш збіла сялянскіх дзетак з панталыку, хаця й да гэтага часу былі яны збянтэжаныя расейшчынай.

IV

У вёсцы, хат дзесяць воддаль ад Сымонавага бацькі, жыла сям'я католікаў Грыніцкіх. Рыгор Грыніцкі быў малазямельным; жыў на чатырох гектарах малаўраджайнае зямлі. Гадоў яму было за шэсцьдзсят, і даўно-даўненька быў удаўцом. Меў дзве брыдкія дачкі: адной — крышку менш, а другой ужо пераскочыла было за саракоўку. Ніводнай не пашанцавала з замужжам. Рыгор кешкаўся дзень і ноч, апрацоўваючы свае чатыры гектары, ды шкадаваў, што некалі Бог не даў яму сына. Абабітая белай шалёўкаю хата ўжо ладна ўрасла ў зямлю, на дзіркатай страсе раслі сабачыя грыбы й там-сям па каліве травы, а гнаёўка з-пад хлявоў летам падбіралася аж пад сцены хаты. Пасля дажджу цяжкавата было дабрысці праз забалочаны панадворак да Рыгоровых дзвярэй. Бяда свяцілася і ў пазапіханых анучамі вокнах, і ў перагнілым ужо, пахіленым набок плоце, й на неўрадлівым пясчаным полі.

Адылі дочкі лічылі сябе нейкай шляхтай (мусіць, таму, што былі католікамі), значыцца, згодна з логікаю акупанта,— і палякамі. Ды як яшчэ тым ганарыліся! Дарма што ўсюды свяцілася бяда, гэта ж яны як-ніяк ды належалі да лепшых людзей, калі ўжо не да паноў ці падпанкаў, дык не былі ж і мужыкамі, а шмат лепшымі за іх. А чым лепшымі й іншымі былі яны ад навакольных беларусаў — пэўна ж, і не патрапілі б вытлумачыць.

Шляхоцкасць сваю абедзве дэвоткі стараліся звычайна дэманстраваць раніцою кожнае нядзелі, калі, апануўшы, што мелі найлепшае, ды скомкаўшы чаравікі пад пахамі, мясілі босымі нагамі вулічную грязь, каб не спазніцца ў аддалены на пяць кіламетраў касцёл. Хіба што вялікая непагода стрымлівала іх у хаце. Інакш не было Божай нядзелкі, каб старэйшая Яніна й малодшая Вікця сядзелі дома.

— Гляньце, гляньце, вось ужо й «пшэкі» ў касцёл пруюць! — смяялася ці адна вясковая жанчына, спасцярогшы старых дзевак на вуліцы. Хто й калі падгледзеў, як Яніна аднойчы ў касцёле трымала дагары нагамі малітоўнік і шаптала нешта, малпуючы іншых, цяжка было дайсці. Адно бабскія языкі, раз асмакаваўшыся тэмай, пачалі дадаваць ад сябе й размалёўваць. Смеху й гутаркі было на доўгі час.

Вікці ж пашанцавала й замуж выйсці, хаця й надта позна. Неяк, панёшы ў мястэчка на продаж яйкі, трапіла яна на вока Антку Віткоўскаму. Якая ж вялікая была старой дзеўцы радасць, калі «каляяж», па колькіх месяцах знаёмства, пасватаўся. Дый не ведалі ў вёсцы напэўна, ці пасватаўся ды калі тое сталася, адно здзівіліся, як Вікця выйшла за Антка замуж. Дарма што разведалі й разнюхалі, што Антак кінуў першую жонку, што пасля доўгі час жыў напавер з жыдоўкай, што быў нячэсны чалавек і вялікі крутадух, для Вікці быў гэта чалавек, мусіць, ці не з самага неба пасланы. І гаварыў адно па-польску, а гэта ў Вікціных вачах было вярхамі ўсіх вярхоў. Нарэшце старая дзеўка стала сапраўднай шляхціцкай, хоць мо крышку і ў гнаі задрыпанай. Антак па нейкім часе й «калею» пакінуў, дарма што Вікці надта тое не падабалася. Прышоў да цяся ў хату й пабудаваў на ўзгорачку кузню ды час-часам й на полі тое-сёе памог. Каваль з яго быў ніякаваты, дый браў даражэй за іншых. На доказ свае заавансаванасці ці прагрэсу Антак паказваў сялянам, што ён не карыстаўся звычайным кавальскім мяхом, як іншыя, а раздзьмухваў вугалле ветрачком, наганяным вялікім колам з ручкаю. Вікцін Антак вызначаўся сярод мясцовых тым, што рэдка стыкаўся дома, найбольш валачыўся ў суседняе мястэчка, дзе, як маўлялі, круціўся з рознымі бабамі.

Першага сына свайго назвала Вікця Чэсем і старалася выгадаваць з яго добрага палячка й шляхціца. У адным была бяда: сама не ўмела не толькі пісаць й чытаць, але й добра «пшэкаць».

Чэсю мінула ўжо гадкоў пяць. Заўсёды і ўсім цікавая старэйшая Агата праходзіла неяк вуліцай, і слаба чуткае вуха ейнае ўлавіла на Вікціным панадворку нейкія гукі. Гэта «шляхціцка» гутарыла з малым Чэсем. Яна калупалася з кіёчкам у свінным вядры, а малы стаяў збоку й церабіў раскудлачаныя валасы.

— Чэсю, свэньдзі глуўка? — пытала матка.
Малы маўчаў.

— Чэсю, свэньдзі глуўка, свэньдзі, аж цярэбіць.

Як пачула Агата гэтае «свэньдзі, аж цярэбіць», дык на той жа самы дзень сама палавіну вёскі абегла. А там яно ўжо маланкай па цэлай вёсцы разышлося. Як «шляхцянка» сына на палячка вучыла — гэта ж смеху людзям было — хоць ты адбаўляй. Так і празвалі ад гэтага часу Вікцю «свэньдзі, аж цярэбіць», бо на тую «глуўку» дык неяк і язык людскі цяжкавата было ламаць.

Сымон і той не дараваў. Калі раніцою ў нядзельку «пшэкі» — Яніна, Вікця, Чэсь і часамі Антак — ішлі ў касцёл, выбягаў на вуліцу й пускаў ім услед: «Чэсю свэньдзі, аж цярэбіць!», «Чэсю свэньдзі, аж цярэбіць!» Яно сабе як Антак ішоў паўз хату, дык малы Спарыш і сябры ягоныя крышку асцерагаліся з тым «свэньдзі», але ўжо ж спаганялі, бывала, лахву, калі ішлі адно жанчыны з Чэсем. Чуць не на кіламетр беглі за «пшэкамі» ззаду й «свэньдзілі» так, як адно дзеці патрапяць гэта рабіць.

Так малыя вясковыя беларусы, і не апошні ў іхнім ліку Сымон, вучыліся адрозніваць чужое й старэйшымі высмейванае ад свайго любага й дарагога, наноснае — ад мясцовага, штучнае — ад натуральнага.

V

Хутар Сымонавага бацькі межаваў з вялікім фальваркам польскіх ваенных асаднікаў, братоў Жарноўскіх. Ці раз малы хлапец, пасучы кароў на вузкім папары, прыглядаўся, што рабілася ў асаднікаў каля хаты й на полі. Тое, што бачыў, нават малому ў ягоных гадах кідалася ў вочы. Там і жыта было больш рослае й буйнейшае, чымся ў навакольных сялян, там ярчэй залацілася й ямчэй пад лёгкім подыхам ветру згіналася цяжкакалосная пшаніца, адтуль вецер дыхаў вострым пахам цвітучай буйнай грэчкі, там ярчэй і весялей зеляніўся авёс, там каровы былі сыцейшыя й поле раўнейшае. А што й гаварыць ужо аб вялікім кавалку рослага гонкага лесу, у які ці раз Сымону даводзілася бегаць крадкам збіраць баравікі й падасінавікі. На полі ў Жарноўскіх наёмны пастушок даглядаў вялікае стада кароў. Лёгка было яму пасвіць: жарцікі — травы вунь колькі, ды яшчэ якой! Гэта не тое што Сымонавы каровы (ніколі больш чым за дзве з цялушкаю не было) вечна голага папару ў бочную ярыну ці сенажаць мецілі.

Хутка наядаліся каровы Жарноўскіх (было заўсёды пару дзесятка), і пастушок заганяў іх апаўдні ўлетку ў вялікую загарадзь каля хлявоў на добрых пару гадзін. Інакш было з Сымонам. Папробуй адно — загані, дастанеш ад бацькі там, дзе баліць. Дарма што каровы на папары пацелі й ледзь маглі ад рою аваднёў сяк-так адбараніцца. Бацька наказваў хлопчыку, каб трымаў як найдаўжэй: мо дзе якую лішнюю травіну знойдуць. Адно напайць дамоў ганяць даводзілася. Маці часценька й даіла ўдзень на полі, хоць і малака таго было як кот наплакаў. Даілі ж аж тры разы, каб хоць лішнюю кропельку выціснуць. Адкуль жа малако, калі не ставала пашы?

У Жарноўскіх дастатку было — хоць адбаўляй: і кароў, і коней, і свіней, і ўсякіх свойскіх птушак, а зямлі — мусіць, гектараў за сотню ды самай ураджайнай. Не дзіва, што маглі пастуха за шэсць пудоў жыта ды пару ботаў на лета наймаць ці жнеек цэлымі дзесяткамі... У час жніва на вузкіх сялянскіх навакольных палосках тырчалі жаночыя хусткі-адзіночкі, а ў асаднікаў — цэлая грамада ў распачатым хвасце кішэла. Дружныя маладыя дзявочыя галасы жніўнымі песнямі на цэлую ваколіцу на заходзе сонца гудзелі.

Увосень і зімою браты Жарноўскія са стрэльбамі на паляванні хадзілі. Сабак паляўнічых мелі некалькі. Ды хадзілі не толькі па сваім, але й па навакольным сялянскім. Хто ж ім мог забараніць? Яны ж — паны і «владза». Мусіць, і стрэльбы тыя маглі адно да «лепшых» і багацейшых належаць — меркавалі суседзі.

Меў адзін Жарноўскі малую дзяўчынку, званую Тарэскай, што з Сымонам у адным класе вучылася. Вучаніца з яе была слабая, адно вопраткай вырознівалася на цэлую школу. У яе сукеначкі й пальчаткі з новенькага й краменькага былі, не так, як у іншых: з хатняга саматканага ды яшчэ з латамі на латах. Знелюбіў Сымон Тарэску ад самага пачатку. Прычынаю была, мусіць, тая «панскасць» і «лепшасць», хоць малы Спарыш адчуваў усё тое падсвадома.

Калі Тарэска аднойчы ішла ў школу вытаптанай паўз мяжу Спарышовага хутара сцежкай, то хлапец адважыўся і, падбегшы, шырока раскірэчыўшы ногі, загарадзіў ёй дарогу. Не тое каб адважыўся. Не было ж каго баяцца. Барзджэй наважыўся, чым адважыўся.

Дзяўчынка нясмела зірнула на рослага хлапца, кінула

вачмі на бакі, назад і не ведала, што рабіць. Пад пахаю трымала бліскучую новенькую скураную сумку.

— Не хадзі тут! Гэта наша сцежка, а ты хадзі дарогай! — грозна загадаў Сымон.

— Пусьць мне, — плаксівым голасам паспрабавала дзяўчынка.

Сымон не ўступіў, дарма што чорная карова дабіралася ўжо да суседняга аўса. Таго нават і не бачыў, а цэлай істотаю сачыў, што будзе рабіць «шляхцянка». У «шляхцянке» перш задрыжэла ніжняя вусніна, а потым ужо й то надта раптоўна пакаціліся па твары слёзы. Яна хутка крутанулася на правай назе і ўжо на бягу дамоў кінула пагрозліва Сымону:

— Я повед маме. Зобачыш ты, хаме, кацапе едэн!

Не першы раз давялося хлапчуку чуць такія словы. У суседнім мястэчку, бывала, калі праходзіў вуліцай, адлучыўшыся ад бацькоў, малыя польскія падросьткі абкідвалі гразёй і крычалі ўслед «хаме» й «кацапе». Дык там хаця ж былі хлопцы, а тут такая малая жаба Тарэска й тая адважылася.

— Ах ты, шчанё, здыхлячка панская, ты мяне яшчэ празываць будзеш! Трымай яе! — кінуўся за дзяўчынкай.

Тарэска, уцякаючы, згубіла скураную сумку, і Сымон спыніўся. Адагнаў з аўса чорную карову й адно цяпер затрывожыўся. Сачыў за фальваркам Жарноўскіх. Хутка адтуль паказалася зноў малая фігура Тарэскі ў суправодзе маткі. Прайшлі побач, скоса пазіраючы на Сымона.

У тую раніцу спазніўся хлопчык у школу, бо старэйшы брат занадта адцягнуў з падменай на пасце. Трапіў на суровыя й злосныя вочы настаўніцы. Ведаў, што ўсё пераказана й атрымае кару. Надта ж балелі ногі, калі давялося за тое «наша» прастаяць цэлую гадзіну на каленях. Нічога добрага для Тарэскі не варажыў Сымонаў погляд. Зненавідзеў ад таго часу малы хлапец яшчэ больш не толькі Тарэску, але і ўсё, што яна й ёй падобныя рэпрэзентавалі.

VI

Чытач, які знаёмы з абставінамі жыцця прыгнечаных беларускіх сялян пад польскай акупацыяй, што мо на сваёй скуры перажыў панскае панаванне, добра павінен ведаць метады гаспадарання польскіх паноў і асаднікаў ды адмі-

ністрацыі ў прамежку між першай і другой сусветнымі войнамі. Ці ж льга забыцца ўсю тую смуту, застрашванне, эксплуатацыю й паніжэнне, якія былі спадарожнікамі польскіх акупантаў? І хіба ж чытач не смяяўся б, калі б мы спрабавалі вобразна паказаць, як наш малады герой сам усвядоміўся сацыяльна й нацыянальна? Гэткіх рэчаў не было й быць не магло. Поўнае сацыяльнае й нацыянальнае ўсведамленне магло прыйсці адно збоку. Дапамогай была беларуская школа, царква, свае гурткі, арганізацыі. Толькі яны маглі паказаць беларусам дарогу з цямніцы, у якую заперлі палякі.

Але ці ж пачне хто цвердзіць, што беларусы былі поўнасю несвядомыя нават пры адсутнасці сваіх школ, святыняў і грамадскіх інстытуцый? Школы й гурткі свае былі ж зараз пасля вайны, калі народ пачаў быў будаваць незалежную дзяржаву. Адно ўжо пасля палякі іх паступова зліквідавалі. Старэйшыя ўсё гэта помнілі. І калі часам некаторыя не маглі выказацца, якой яны нацыянальнасці, а паводле веравызнанняў дзялілі сябе на «рускіх» і «польскіх», то ўсё ж поўнасю ведалі адно, што яны былі «тутэйшымі», значыцца, гаспадарамі, а ўсё, што было ў школе, царкве ці касцёле, — гэта чужое, прынесенае тымі, што запрэгли іх у ярмо. Эканамічныя, палітычныя й духоўныя эксплуататары беларусаў былі вечным аб'ектам іх насмешак, казак і жартаў. Расейскі поп, польскі ксёндз і пан былі, як правіла, асноўнымі героямі насмешлівых і куслівых жартаў, што незлічонай колькасцю кружылі ў народзе. У тых насмешках, жартах і казках народ знайшоў найлепшую зброю супраць акупантаў. На іх узгадоўваліся й бедныя сялянскія дзеткі й моладзь, бо ведама ж, што людзі ў маладым веку найбольш цікавяцца казкамі й анекдотамі. Гэта была мо адна страва, якой пакрыўджаны народ карміў і ўзгадоўваў маладое пакаленне й якую не маглі забараніць ні польскія ксяндзы ці паны, ні верныя Маскве папы.

Стары Спарыш ведаў, што ён беларус, хоць, як і прыгнятальная бальшыня іншых, спалучаў нацыянальнасць з праваслаўнай рэлігіяй. Першы раз пачуў Сымон слова «беларус» пры перапісе насельніцтва. Было яму тады гадоў каля васьмі. Хоць і не распытваў пасля бацьку, што гэта такое тое «беларус», па-свойму запамятаў і вытлумачыў. Адночы давялося яму ў суседняга вясковага доктара-самавука заўважыць на сцяне адрыўны каляндар, пісаны лацінкай. Вучаны ў польскай школе хлапец не ведаў, навош-

та ў слове «чацвер» над абодвума, пісанымі лацінкай «ц» стаялі нейкія птушкі, й прачытаў цэлае слова не «чацвер», а «цяцвер». Толькі пасля ўдалося распытацца доктаравага сына, свайго аднагодка, што гэта быў беларускі каляндар, які бацька дастаў з Вільні.

Самі палякі былі сваімі магільшчыкамі ў акупаванай Заходняй Беларусі, калі сваю апрычонасць ад мясцовага насельніцтва й быццам «лепшасць» і «вышэйшасць» выказвалі не добрай гаспадаркай, навукай і паляпшэннем дабрабыту насельніцтва, а вечным, штодзённым вытыканнем беларусам іхняга невуцтва, цемнаты, бяды й прымітыўнае адсталасці. Народ, загнаны на дно матэрыяльнай галечы, ведаў, на каго паказваць пальцам, як на віноўніка. У паноў ляжалі тысячы гектараў слабавыкарыстоўванае зямлі, асаднікі абразалі хутары й вузкія палоскі, а селянін беларускі часта-густа душыўся на пары гектарах самае неўрадлівае зямлі, а то й зусім быў беззямельным ды цягнуў бяду батраком, працуючы на пана ці асадніка. Недарма ж людзі вечна сварыліся й судзіліся за зямлю, а судовы акупацыйны апарат выцягваў з іх апошні цяжка зароблены грош.

Нічога не ўтрывалася так у Сымонавай памяці, як справа з сярнічкамі. Прадукцыя сернікоў была ў руках манаполю. Нават на бензінныя запальнічкі трэба было мець дазвол, за які салёна плацілася. Пачка ж сернікоў каштавала восем грошаў. Калі параўнаць, што мужчыны пры касьбе ці жанчыны пры жніве зараблялі ў сярэднім не больш за паўтара злотага, а дзесятак яек пад вясну каштаваў каля сарака грошаў, выходзіла, што сернікі былі надзвычайна дарагімі. Каб ашчадней было, сяляне звычайна шчупалі сярнік на дзве, а то й на чатыры часці. Прыгадваў Сымон, як маці, скончыўшы страву раніцою, зграбала ў кучку гарачыя вугалькі ў печы, каб захаваць прысак на распалку вечарам. Здаралася ж, што й не было чым у хаце дроў у печы ці лямпы запаліць.

— Бяжы, сыноч, да Антаніны, папрасі пару вугалькоў, каб печ распаліць,— прасіла хлопца маці,— а калі няма, то няхай сернікоў з пяток пазыча.

Прынесеную хлапцом пазычаную запалку намагалася маці найперш падзяліць вострым нажом на колькі частак. Часценька не ўдавалася. Найцяжэй было з галоўкаю серкі, што часта пры расшчэплванні зусім адпадала ад дрэва. Сымон ніколі не забыўся, як цяжка пры гэтым уздыхала маці:

— Божа ж ты мой, от жа якое ліха. І не ўдалося. Ка-жуць — дзе каротка, там ірвецца.

Спяшыў назаўтра Сымон з дзесяткам як у мястэчка. Свая сям'я бачыла яйкі на стале адно на Вялікдзень ці пры цяжкіх летніх працах. Збыўшы тавар, вяртаўся дахаты хлапец з новым запасам сернікоў, а маці зноў старалася кожную штуку падзяліць на чатыры.

Усе малыя дзеці цікавяцца рознымі машынамі. Малы Спарыш любіў цягнікі, аўтамабілі й самалёты. Першых нагледзеўся ўволю, бо чыгунка прабягала каля вёскі. Горш было з аўтамашынамі. Хаця вёска ляжала пры галоўнай дарозе, яны праходзілі там надта рэдка. Бывала, спасце-ражэ хлапец на дарозе вялікі клуб пылу і — адкуль возьмуцца тыя ногі — прэ, задыхаўшыся й адвесіўшы язык, каб хаця ж успець прыгледзецца зблізку. Звычайна ехаў гэта з адлеглага на восем кіламетраў маёнтка пан Слівінскі. «Які ж бы я быў шчаслівы, — думаў Сымон, — калі б гэны пан спыніўся хоць на мінутку й дазволіў прыгледзецца да самаходу, а мо й дакрануцца да яго».

Колькі чуў хлапец пра магутнасць польскае дзяржавы, колькі наслухаўся ад настаўніцы гісторыі апавяданняў аб польскім геройстве ў мінулым, аб сіле Польшчы ў сучасным. Ад мясцовых панкоў і ўсякай адміністрацыйнай дробязі чуў, што Польшча мае самую найсільнейшую армію ў Еўропе, што такой не маюць ні немцы, ні расейцы. Былі ў палякаў, паводле іх, і моцныя танкі й самалёты, і падводныя лодкі «Ожэл» і «Сэмп», і іншая зброя.

— Няхай адно цяпер адважацца швабы ці кацапы сту-піць на нашу польскую зямлю! — вымахвалі кулакамі панкі й падпанкі. — Не дамо ніводнага гузіка ад нашага польскага плашча.

І хутка прыйшла нагода. У палякаў забралі не толькі ўсе «гузікі», але й сам «плашч». За два тыдні згінула «вялікая моцарствовая», якую паны так нядаўна маніліся яшчэ раз-будаваць «ад можа да можа». Польскі акупацыйны апарат, быццам тая пена, знік з беларускага цела, а маскоўская чырвань, дазволіўшы сялянам на парумесячную перадышку, хапіла іх за горла абцугамі калгаснае сістэмы. Запоўніліся на станцыях гаротнікамі-беларусамі цяплюшкі-вагоны, і ўчора яшчэ прыгнятаны панамі беларускі селянін ехаў сёння ў Сібір следам тых жа прыгнятальнікаў.

Калі раней Сымон Спарыш меркаваў, што палякі ёсць фальшывыя, эксплуататары, нялюдскія ў дачыненні да сла-

бейшых, дык за часамі гітлераўскае акупацыі, сочачы, як верна служылі немцам і дзе маглі вынішчалі беларусаў, пераканаўся, што было сярод іх ці мала подлых. З агідай глядзеў, як людзі, якіх ведаў са школы, што раней пагражалі «швабам», сёння за кавалак хлеба гатовыя былі лізаць ім пяткі, здэкаваліся над безабароннымі, абы выслужыцца новым панам.

«Так,— думаў юнак, прыглядаючыся зеленкавата-шэрым хвалям Міжземнага мора з мараплава, што вёз яго цяпер у Італію,— вельмі ж цікава, як выглядаюць і што робяць цяпер «пшэкі» й ці хоць крышку змяніліся, навучыліся й паразумнелі за вайну. Дый глядзець цяпер ужо буду іншымі вачыма. Колькі ж за час вайны набраў чалавек жыццёвай практыкі. Гэта ж не тое, што калісьці — свет быў закрыты. Галоўнае, што прыйшла нарэшце нацыянальная свядомасць і што з поўнай разумовай спеласцю магу цяпер добра ацаніць колішняга акупанта».

На сонечным узбярэжжы

1

Неапаль! Колькі на працягу стагоддзяў валадары пярэ прысвяцілі табе слоў, колькі кампазітары складалі аб табе песняў, колькі маляры спэцкалі фарбы, стараючыся адлюстравачь тваё прыгожае аблічча. А ты ўсміхаўся празрыста-блакітнаю гладдзю шырокае паўкруглае затокі, вітаў падарожных залатымі праменнямі ўзыходзячага з-за твае спіны сонца, супіўся шэрымі, па гарбатым схіле раскіданымі мурамі ды вечна пагражаў цёмным сілуэтам велічна-маестатычнага Везувія.

Уязджаючы ў Неапалітанскую затоку з захаду, мінаеце па дарозе з правага боку малы скалісты абток* Капры. Недарма ў даўнейшыя часы служыў ён добрым сховішчам і абароннай цвярдэнай для піратаў. Стратэгічнае палажэнне забяспечвала рабаўнікам хуткі й зручны доступ да ўсіх пунктаў горнага пахілага ўзбярэжжа, а лабірынт водных злучэнняў пад скаламі абтока быў дасканалым сховішчам для нарабаванай здабычы, зброі й ваенных матэрыялаў.

Змяніліся спосабы людскіх войнаў і разбояў, а разам з імі й прызначэнне абтока Капры. У выгодных вілах, санаторыях і на летнішчах адпачываюць багатыя замежныя госці з усяго свету, лечацца й дужэюць змучаныя й хворыя, упіваюцца сонцам і палашчуцца ў крыштальна чыстай вадзе падарожнікі, кішэні якіх патрапяць вытрымаць немалыя кошты. Абток Капры славіцца па цэлым свеце ў песнях, памінаецца ў назвах вуліц, мільгае свётламі неонаў у рэкламах. Абток Капры лагодна казыча прыемныя ўспаміны ці аднаго з багачоў, якому ўдалося правесці там у выгадзе й пяшчотах сонечныя часы жыцця.

Адылі для звычайнага чалавека, што праязджае паўз Капры ў Неапаль, абток застаецца ў памяці нерэальным, невыразным сілуэтам ахутаных ранішнім туманам скалаў. Затое Неапаль — гэта не з'ява, а рэальнасць, даступная большыні хаця б таму, што з'яўляецца галоўнай брамай, праз якую замежнае людское мора плыве на сонечныя берагі Апенінскага паўабтока.

Нельга не захапляцца прыгожай панарамай Неапаля ўдзень, а ўжо зусім немагчыма ўстрымацца ад захаплення

* Востраў.

ўначы. Тады старажытны горад забаўляецца золатам мільёнаў сьветлаў. Калі вам давялося б увечары прыглядацца месту з мараплава, пэўна ж, вы імкнуліся б адрозніць верхнюю мяжу, дзе электрычныя сьветлы зліваюцца з яркімі зоркамі, і другую мяжу ўнізе, дзе яны выразна адлюстроўваюцца ў спакойнай вадзяной роўнядзі. Падумаеце, што нечая магутная рука шчодрой жменяю рассыпала кавалкі золата ў небе, на зямлі і ў вадзе.

Кіньце вокам на паўдзённы бераг, што дугой абгінае затоку. Розныя збудаванні непарыўным шнуром абмелі бераг, як сьгнуць вокам — аж да Сарэнта. Колькі ж разоў спіхаў людзей і іхнія збудаванні ў мора магутны двухгаловы Везувій. Яны зноў мабілізавалі сілы й сродкі ды дзяўблі чорную вулканічную лаву, зноў узбіраліся вышэй і вышэй на падножжа вулкана. Так і цяпер самыя найадважнейшыя, а мо й найбяднейшыя пасяліліся аж на мяжы небяспечнае зоны. Пражыць іх сонца зверху й пячэ чорная лава знізу. Яны першымі адчуваюць кожнае дыханне, кожны ўздрыг небяспечнага суседа. Вунь тросся ж ён ізноў пад вясну ў 1944 годзе. І цяпер заўважыць можна малых хлапчукоў па вуліцах Неапаля, Пампеі й суседніх мясцовасцяў, што ў шклянках прабоўках прадаюць на сувеніры турыстам па жменьцы гэтае апошняе, чорнае, да дзёгцю падобнае лавы. Дый хто пэўны, што гэта лава, дый якраз апошняя? Мо каторы набраў, дзе чаго пад руку папала. Ім жа, малым, босым, паўгалодным, абарваным, абы тую ліру здабыць, абы з дня на дзень пражыць.

Калі Неапаль вітае вас тварамі незлічоных будынкаў і палацаў, затока аж кішыць рухам усякіх мараплаваў і лодак. У порце людзі ўвіхаюцца над выладоўваннем транспартных суднаў. Ваенныя матэрыялы й прадукты едуць з-за акіяна, з Ангельшчыны. Трэба карміць вялікую ваенную машыну, што намагаецца цяпер выпхнуць немцаў з італьянскага бота на поўнач. Мараплавы халодзяць свае жываты й грэюць бакі каля берагоў прыстаняў. Каля іх мітусяцца малыя лодкі — быццам тыя парасяты каля сытых свінаматак. Гудзе рой людзей, цывільных і вайсковых — быццам у гарачую летнюю пару пчолы каля вулля. Між портам і абтокамі Капры рэгулярна курсуюць пасажырскія з дзвюма палубамі, адкрытыя параплавы. Яны заўсёды запойненыя народам. Гледзячы на той людскі мурашнік, можаце ўявіць важнасць гэтай арганічна-жыццёвай артэрыі, праз якую перанаселеная Італія, а цяпер пад час вайны

й звыш мільённая армія, лучыцца й супольна жыве з вонкавым еўрапейскім і заакіянскім светам.

Гледзячы на Неапаль і ваколіцу, можаце дзівіцца, якім гэта чынам сабраў Творца сюды столькі цудаў прыроды. Хто ведае, ці ў працэсе тварэння не спыняўся ён тут на адпачынак і ці не пазносіў тыя скарбы ў гэтае месца наўмысля, каб налюбавацца-нацешыцца вынікамі свае працы...

II

Нягледзячы на тое, што ўжо палова снежня мінула й што ў далёкай Беларусі, пэўна, пануе лютая зіма, Неапаль купаецца ў сонцы. Вуліцы ягоня брудныя й пыльныя. Па асфальтах бразджаць і стогнуць вялікія зялёна-шэрыя грузавікі. Дзесьці далёка на поўначы шалее бесперапыннае змаганне. Тут жа адно цягнецца тоўстая нітка, што вядзе да гэтага клубка агню й смерці. Па ёй плывуць сокі, што стала ўзмацняюць і папаўняюць неабходнымі калорыямі ўсе клетачкі вялікага арганізма ваеннае машыны. Побач гэтай ніткі таўчэцца самая бедная, абадраная й звычайна зладзейская гарадская неапалітанская галеча. Прагнымі вачыма сочыць, ці дзе няма якое прорвы, ці не пацячэ набок, каб накінуцца, нарабаваць. А калі само дзе не пацячэ, то й дзірку пастарацца зрабіць, дапамагчы, абы нажыцца.

Вялікая калона «палякаў», выладаваўшыся ў порце, паўзе ў кірунку чыгуначнай станцыі. Зацікаўленая публіка затрымліваецца на тратуарах і стараецца ўгадаць, што гэта за яны такія ў нямецкай вайскавой вопратцы. Вока шукае й не знаходзіць канвойных. Наперадзе калону вядуць два польскія афіцэры ў ангельскіх апранахах. Загадка развязана. Гэта палякі, што ваявалі за Гітлера, а цяпер, мусіць, ці не будуць ужо памагаць ангельцам. Гэтак падумаўшы, зацікаўлены з тратуара прадаўжае сваю дарогу. Ад калоны адно не адстаюць падшыванцы — малыя хлапчукі. Іхняе заданне зусім празайчнае: што-небудзь дзесьці ўпаляваць. Усё ж і ў гэтых палякаў сёе-тое ды мусіць быць.

Калона чакае на станцыі. Вунь ужо паўзе даўгаваты вуж вагонаў, хутка заладуюцца ды паедуць. Гавораць, дзеляцца ўражаннямі, закурваюць. Розныя хатулі без ніякага парадку параскіданыя ляжаць на платформе. Воддаль стаіць не адна й не дзве, а некалькі групаў босых, замурзаных, абарваных малых італьянцаў. Прыглядаюцца жаўнерам, горача між-

собку перакідваюцца словамі. Адважнейшыя ледзь заўважна прыбліжаюцца да клункаў.

— Гэй там! Глядзі! Глядзі, вунь цыганё пляцак папёрла! Лаві яго! — раве нечы голас.

Малы басаногі хлапчук, схапіўшы пляцак, колькі сіл у нагах прэ цераз чыгуначныя рэйкі. За ім зрываецца зялёная фігура й вось-вось, глядзі, як дагоніць. Злодзеі кідае хатуль і сам дае ходу. Іншыя групкі хлапчукоў як быццам хто мятлой падмёў. Не дурныя яны цяпер тырчаць пад носам у жаўнераў, калі аднаму не ўдалося.

III

У самым куточку між абцасам і падноскам італьянскага бота ляжыць вялікі й стары партовы горад Таранто. Колькі кіламетраў на поўнач ад яго, побач галоўнае шашы на Бары, у часе другой сусветнай вайны знаходзіўся вялікі пераходны вайсковы абоз* Ёлянда. Ляжаў ён на камяністай, парослай аліўкавымі дрэвамі раўніне. Дробныя кусты й аліўкавыя дрэвы складалі тут асноўную флору. Зямля навокал адно месцамі была культываваная. Там-сям каля дарогі заўважыць можна было адзінотныя каменныя, з плоскімі вярхамі будынкі. Там жылі наёмнікі й арандатары вялікіх фермаў, што належалі да багатых абшарнікаў, уласнасцю якіх была большая частка паўдзённае Італіі. На ўзгорках пасвіліся, пабрынькваючы званкамі, козы й авечкі, раслі аліўкавыя дрэвы, а на ўраджайнейшых глебах — вінаграднікі й аранжавыя сады.

Абозам Ёлянда была вялікая колькасць сярэдніх, пераважна васьмісабовых, шэрых брызентавых палатак. Толькі кухня й харчовы склад былі мураваныя з белаі каменнай цэглы. Нават склад вопраткі й абозная канцылярыя былі размешчаныя ў палатках. Абоз прымаў рэкрутаў, надзяляў іх вопраткай, класіфікаваў паводле здольнасцяў і зброі ды высылаў у базы вайсковага шкалення — асноўным чынам у пяхотную 7-ю дывізію, папулярна званую базай «сёмкі», што была ў адлеглым на нейкіх пятнаццаць кіламетраў па дарозе ў Бары абозе ў мясцовасці Сан-Базыльё.

У Ёляндзе рэкруты затрымліваліся нядоўга: найбольш каля двух тыдняў. Тут скідалі старую, пераважна нямецкую,

* Лагер.

вопратку й атрымоўвалі цёмна-зялёныя ангельскія «бат-ледрэсы», праходзілі медыцынскі агляд, першыя канцылярскія фармальнасці й чакалі далейшага прызначэння.

Транспарт людзей з Францыі, выладаваўшыся на чыгуначнай станцыі ў Таранто, за пару гадзін успеў пехатою ў Ёлянду. Пры ўваходзе ў абоз прыбыўшыя заўважылі спорную групу людзей. Тыя выглядалі сярод новапрыбылых сваіх сяброў і знаёмых. Чуліся ўсхваляваныя выкрыкі й голасныя вітанні. Знаходзіліся раней згубленыя.

Амаль усе жыхары абозу насілі на галовах скручаныя накштатт шапак зялёныя шалікі, а пры баках — прычэпленыя да портак вялікія чорныя нажы-складанчыкі. Хто й калі ўвёў тут такую моду — няведама. Шалік, служачы галаўным уборам, тлумачыўся хіба адсутнасцю берэтаў, якіх тут новым рэкрутам не выдавалі. Але чаму нажы былі ў кожнага прычэпленыя якраз з правага боку й віселі ды гойдаліся пры хадзьбе — гэта цяжэй было паясніць. Некагорым з новапрыбылых, што ўбачылі такую групу людзей пры ўваходзе ў абоз,— усіх з зялёнымі шалікамі на галовах і нажамі-складанчыкамі пры баках — магло здацца, што, пэўна ж, было гэта ўжо тут устаноўлена нейкім загадам, а калі не, дык няйнакш увайшло ў традыцыю, няведама калі й кім пачатую. Гэтак і новыя пасля наследавалі ранейшым жыхарам.

Для адміністрацыйных мэтаў новая група людзей была падзеленая на дзве вялікія роты. Сымон Спарыш трапіў у 84-ю, а Віктар Караткевіч і Дудкевіч — у 85-ю.

IV

Як ні разглядалася наша тройка сярод жыхароў абозу, не магла знайсці ані сяброў з былой школы камандзіраў БКА, ані іншых з трыццатай дывізіі.

На трэці дзень пасля прыезду звязовы папрасіў Спарыша памагчы пры перапісцы людзей. Сымон быў заняты ў канцылярыі, седзячы задам да дзвярэй, як ззаду раптам нехта абедзвюма рукамі закрыў яму вочы якраз так, як робяць пры гульнях дзеці.

— Адгадай — хто! — пачуўся ў беларускай мове перамешаны са смехам ззаду нечы бас.

— Пусці. Далібог, не адгадаю.

Сымон адварнуўся. Перад ім стаяў невысокі ростам

сябра са школы камандзіраў БКА, прозвішча якога ніяк не мог прыгадаць. Помніў, што той уцёк у Францыі ў горы. Сябра ўсміхаўся.

— Пазнаеш?

— Чаму ж не? Здароў.

Хлопцы моцна сціснулі на прывітанне рукі.

— Якім жа чынам ты тут апынуўся? — зацікавіўся

Спарыш.

— Зусім проста. Так, як і ты, толькі што раней, — смяяўся той.

— Мо Дзежку бачыў?

— А вось ён стаіць, — паказаў знойдзены сябра ўбок.

Сымон выглянуў з палаткі. Усміхаючыся, стаялі там Дзежка й Лабун. Хлапец хацеў кінуцца да сяброў, каб прывітацца, ды спыніў яго голас звязовага:

— Піш, пан, піш!

Прайшло каля дзесяці хвілін, пакуль Сымон змог закончыць свой абавязак і кінуцца да хлапцоў, каб з асалодаю паціснуць іхнія рукі.

— А бадай жа на вас! Вось дзе дык сустрэча. Шукалі мы вас тут на месцы й не спадзяваліся, што так хутка.

— Ну, ну. Ізноў наша тройка сабралася.

— Але цікава, што Дзежка й да гэтага часу ад Лабуна не адкацілася.

Хлопцы дружна зарагаталі.

— Дзе ж вы пасяліліся? — цікавіўся Сымон.

— У школе падхаронжых, кіламетраў дваццаць адсюль. За нейкіх пяць хвілін наш воз ад'язджае.

— Шкада, што так хутка. Нічога не зробіш. Думаю, што хутка ўбачымся. Скажыце, як вы там выжылі? Як вялося?

— Зусім добра. Працаваў у амерыканцаў на кухні, — казаў Дзежка.

— І цэлы час чакаляду налева спіхаў, — памог Лабун.

— Цікава, аднак, што табе амерыканцы гумары з галавы не выдурылі.

— Не, братка. Жывём.

Ізноў засмяяліся.

— Мне цікава было ведаць, як вам вялося да таго часу, пакуль да амерыканцаў трапілі, — пытаў Сымон.

— Гэта, братка, доўгая гісторыя. Раскажам, як трапіце да нас.

— Дык вы ў школе падхаронжых?

— Фактычна дык не школа, а кампанія, з якой ідуць у школу. Там усе з сярэдняй асветай.

— Дык, мусіць, і мы туды трапім.

— Пэўна ж. Старайцеся. Гані Дудкевіча й Караткевіча ды рэшту. Гэта патрэбна для нашай справы й будучыні. Трэба, каб там было як найбольш беларусаў.

Сымон запісаў адрас, і сябры развіталіся.

Сустрэча пад аліўкавымі дрэвамі ўзбагаціла Сымонава жыццё й падняла ягоны дух. Няма ў жыцці нічога больш каштоўнага, чымся ў незнаёмых людскіх джунглях, выкіну-таму на чужы бераг й адзінокаму, сустрэцца з дарагімі сябрамі.

У гэны ж самы дзень, надвечар, адбыўся ў роце падзел па зброі й вайсковых аддзелах, у якія мелі накіроўвацца рэкруты. Сымон Спарыш, Віктар Караткевіч і Мікола Дудкевіч трапілі ў тую роту «цэнзусоўцаў», у якой раней апынуліся Дзежка, Лабун і іншыя былыя кадэты з Менска.

V

Вечар на Куццю быў хмарны й ветраны. Але вецер і хмары былі сухімі, а надвор'е — цёплае. Жыхары Ёлянды гудзелі каля палатак, быццам тыя пчолы каля вулляў пасля гарачага працавітага дня. Кожны па-свойму стараўся вызначыць урачысты вечар, калі не пры сталае й сярод сяброў ці найбліжэйшых родных, дык, прынамсі, у думках. Сам дзень у абозе нічым не розніўся ад іншых дзён чакання на далейшы лёс. Адно пры атрымліванні сухіх прадуктаў, акрамя звычайнага пайка, кожны атрымаў па мяшочку італьянскіх арэхаў і пачцы салодкіх фігаў. Тыя, што былі абжыўшыся й ведалі мясцовыя хады, прыдбалі аднекуль італьянскага віна — белага «Б'янка» ці нават лепшага чырвонага «Россо». Гудзелі ў групах пры свечках у палатках і пад голым небам. Падпітыя няроўнымі шурпатымі галасамі заводзілі калядкі.

Сымон сядзеў, абапёршыся спіною аб камель аліўкавага дрэва, й моўчкі лушчыў арэхі. Побач яго, на разасланым на траве коцы, выцягнуўшыся, як парсюк пасля яды, ляжаў Віктар. Лёгкі вецер казытаў дробныя лісточкі нізенькіх аліўкавых дрэўцаў. Хлопцы маўчалі. Мо не было аб чым гаварыць, а мо й гаварыць ленаваліся. Дый аб чым? Цэлы час разам былі, разам цярпелі й перажывалі. Хіба ж пры-

памінаць і паўтараць абодвум ведамае? У гутарках разумеліся на паўслове.

Калі б у гэты час раптоўна перад іхнімі насамі прарваўся з умлі водны фантан, то хіба й таму не здзівіліся б. Адно мо зварухнулі б галовамі, каб пераканацца, што не страцілі здольнасцяў распазнавання навакольных з'яў. Даўно перасталі ўсяму дрзвіцца. Жыццё за апошніх колькі месяцаў прынесла столькі неспадзевак, што тыя прымаліся ўжо як звычайныя з'явы й на ўсё глядзелася зусім абыякава. Добра вось, што іх цяпер пакінулі ў супакоі, што колькі часу могуць пабыць вольнымі. А гэтка ж часіны надта рэдкія, проста выпадковыя.

Кожны з хлапцоў быў пры сваіх думках. Віктар, як звычайна, лянуецца думаць і адно прымружанымі вачыма паглядае ўверх на зрэб'е хмараў. Ён задаволены, што можа паляжаць і што нічога не трэба рабіць. Што яму да таго, што недзе ў некага цяпер Куцця й што недзе й некалі там нарадзіўся Збавіцель. Віктар наогул мала думае. У галаве, быццам кавалкі хмарнага зрэб'я ўверсе, з'яўляюцца лапікі ўспамінаў. Яны несучальныя, незвязаныя. Віктар не маніцца іх вязаць. Навошта? Трэба было б тое-сёе аналізаваць, хвалявацца, перажываць яшчэ раз, а на гэта ў Віктара няма ахвоты. Дык няхай і мільгаюць, і перасоўваюцца.

Сымон тым часам зусім не пад аліўкавым дрэвам, а далёка, на Бацькаўшчыне. У бацькавай хаце сівы дзед мароз тоўстым слоём лёду пазалепліваў шыбы ўсіх вокнаў і намаляваў-павыводзіў на іх усялякія ўзоры-выкрутасы. На дварэ лютая сцюжа, мо па калені ці па пояс снегу. Сам стары, барадаты, сівы дзед мароз таўчэцца каля акон і чакае, пакуль паклічуць яго ў хату куццю есці. Вунь засланы ўжо сенам і накрыты чысценькім белым абрусам доўгі й шырокі стол. Гусцеюць на ім першыя стравы. Глыбокая міса з куццёй, быццам каралева, расселася ў самым цэнтры. Побач — другая з салатай-вінегрэтам. На талерках, быццам парсюкі, серабрацца селядцы, абложаныя пакроенай і палітай ільняным алеем цыбулькай. Навокал шэрагам парастаўляліся талеркі, паляглі нажы й відэльцы. На краі стала спачывае спорная баханка чорнага жытняга хлеба. Дзесь там на прыпечку ў катле, пры грамадзё гліняных місак, чакае поліўка з грыбамі.

Вось сядзе за стол уся сямейка, і бацька адмаўляе малітву. Усе набожна хрысцяцца. Месцы навокал стала занята, акрамя аднаго. Мусіць, пакінулі для яго — Сымона.

Сон гэта ці рэальнасць? А мо няма ні стала таго, ні хаты, няма й цэлай сям'і...

Але не, не! Яны мусяць быць! Яны жывуць! Не мог жа Бог дапусціць! Вунь, усе за сталом. Так, усе чысценька, адно яго, Сымона, не стае. Часта пазіраюць на пустое месца. На ягонае, Сымонава. Хоць яго й няма сярод іх цела, але ж ён прысутны духам. Ох так, напэўна. А ці ж яны ведаюць, што Сымон жыве? Адкуль жа? Колькі ж бы хлапец цяпер даў, каб ведалі, што ён жыве й што зусім цэлы, што хаця сядзіць у паўдзённай Італіі пад аліўкавым дрэвам, але што ён з імі ўсёй істотай, усім сваім існаваннем.

Колькі ж гэта часу мінула ад дня, калі й Сымон дзяліўся куццёй з роднымі за бацькоўскім сталом? Год? Два? Не быў жа на Каляды дома і ў мінулым годзе — не ўдалося з Вільні без пропуску цягніком даехаць.

Вунь пачалі ўжо цягнуць з-пад абруса сена й варажыць. Найдаўжэйшую травіну выцягнула найменшая Сымонава сястра. Усе прарочаць ён шчасце і ўсміхаюцца. Бацька выцягнуў найкарацейшую й зажурыўся. Іншыя нешта казалі, й стары павесялеў. За Сымона цягне малодшы брат. Усе пільна сочаць за ягонай рукой. Выцягвае доўгую, сухую, пакручаную, тонкую травіну. Задумаўшыся, прыглядаюцца і ўздыхаюць. Ці ж могуць угадаць Сымонаў лёс? Сам Бог ведае. А традыцыя — традыцыяй.

Далёкі бацькоўскі дом, Бацькаўшчына. Якое яно ўсё цяпер нерэальнае. Здаецца, што й зусім нічога рэальнага няма на свеце, апрача гэтых сытных італьянскіх арэхаў, салодкіх фігаў і аліўкавых дрэваў. Дый самая тая Куцця. Гэта ж сёння Куцця каталіцкая, а праваслаўная — аж за два тыдні.

Дык усё гэта няпраўда. Дарма. Мо й шкада ў галаве ярэзолец. Мо лепш так, як сябра Віктар — парсюком выцягнуўшыся, на зрэбныя рэдзенькія хмары ўпоцемку ўглядаецца...

Хмары былі ў мінулым, плывуць яны бесперапынна цяпер, хмары й на гарызонце будучыні...

VI

— Дык раскажвай, як і дзе вы там гадаваліся ў Францыі, — прасіў Сымон Кастуся Дзежку. Было гэта па пераездзе ў Сан-Базыльё. На ўзмежжы кустоўя сядзелі на

крушні: Лабун, Дзежка, Спарыш, Дудкевіч і Караткевіч.

— Гадаваліся, няма чаго й казаць. Ладнае ты, братка, слова падабраў,— уздыхнуў Дзежка.

— Дык як сказаць? Існавалі?

— Гэта будзе бліжэй да праўды.

— Колькі вас было тады ў групе?

— У той, што перайшла?

— Так.

— Добрая рота, братка, мусіць, за сотню спарней. Не праўда, Лабун? Нашых са школы больш паловы было, а рэшта з суседняе роты, што побач стаяла. Помніш?

— Але ж.

— Ну, дык вось.

— І куды вы тады пайшлі?

— Тады ўночы мы нікуды надта не пайшлі: Адышліся ад абозу, выставілі варту й прычкакалі дня. Пераспалі, як хто мог і як папала. Паршывенькі дождж надта дакучаў. Назаўтра разгледзеліся й папаўзлі далей, выбіраючы, дзе зацішнейшыя міжгорныя сцяжыны.

— І як вы, усе разам ішлі?

— Ясна, што гуртам стараліся трымацца.

Дзежка тут даволі падробна расказаў, як быў навізаны першы кантакт з макісамі і як пазней беларусы хаваліся ад немцаў.

— А цяпер, хлопцы, хачу бачыць перад сабой дзесяцёх з цыгарэтамі,— паўжартам спыніў Кастусь апавяданне.

— А свае дзе падзеў? Ужо ў макароннікаў?

— Мусіць, не ў макароннікаў, а ці не ў карты прабуліў.

Кожны жаўнер на тыдзень атрымоўваў па сто штук цыгарэт. Апрача таго, дазвалялася купіць пяцьдзесят штук па нізкай цане, бо не плацілася падатку. Нават найбольш апетытным курцам такой колькасці хапала. Некаторыя ж прадавалі свае цыгарэты італьянцам, каб здабыць грошы на віно, карты й іншыя прыемнасці.

— Дык што ж гэта вы? Хочаце мо, каб вам задарма апавядаў? — жартам злаваўся Дзежка.

Перад ягоным носам з'явіліся тры пачкі з цыгарэтамі.

— Паволі, паволі! Не пхайцеся, станьце ў чаргу! Не магу ж я кожнаму з вас зрабіць гонару. А цяпер сотня з агнём!

З'явіўся й агонь. Усе закурылі.

— Ну й што далей? — пытаўся Караткевіч.

— Далей... аж жах прыпомніць, братка. Няхай мне

цяпер каторы ўладыка стане аб пекле рассасульваць, то хуценька развітаецца ён з барадой. Няма хіба нідзе горшага пекла за тое, што мы бачылі.

Дзежка цяжка ўздыхнуў і, спяхмурнеўшы, зірнуў на Лабуну.

— Няхай вось ён скажа.

— Што ж то ўжо было за пекла там такое?

— Цэлы месяц трупаў збіралі й закопвалі...— дапамог Лабун.

— Трупаў?

— Самых сапраўдных. Да таго ж часамі ўжо такіх гнілых і смярдзючых, што аж табе тое галоднае нутро вырывала. А цьфу!

— Немцаў ці амерыканцаў?

— Усялякіх. Гэтыя заразы — французскія макісы, сіфіліс гэты, выдалі нас амерыканцам, як палонных сваіх. Надулі, дый годзе. Што ж зробіш... З Грамыкі камандзір быў ніякі, усю зброю французам аддаў, да таго ж ніхто мовы па-людску не ведаў. Ну і ўпялілі ж нам амерыкашкі — на могільнік! Падзялілі на групы, й гайда — адны ямы капаць, іншыя трупаў каля фронту збіраць, трэція ў мяшкі іх апранаць, чацвёртыя — закопваць. А то ж то восеньскае надвор'е — дождж, золь, не дай ты, Божа. Вопратка — самі ведаеце якая. Прамоклія заўсёды да апошняй ніткі хадзілі, зуб на зуб не пападаў. Часта непрытомныя былі ад голаду, як напрацуешся, то кішкі аж да пазваночнага слупа, здаецца, ліпнуць.

— Мала есці давалі?

— Давалі, братка. Наясіся таго, каб ім здароўе такое. Дадуць якую пушку кансерваванай фасолі й булку белага хлеба на дзень на васьмёх. Хлеб той быццам вата якая, не тое што жытні, на наш беларускі сялянскі жывот ён не пасуе. У гнілых трупах вунь па кішэнях пароліся, каб якую скарынку знайсці. Не жартачкі гэта!

— А як вы гэтых трупаў цягалі?

— Звычайна, братка. Возьмеш вяроўку, прывяжаш да ног, калі яны цэлыя, і цягнеш у выкапаную яміну. Гэта нямецкіх так. Амерыканскіх дык ладавалі на машыны й адвозілі на могільнік. Немцаў дык у агульныя ямы закопвалі. Слізка, брат, гліна мокрая. Запэчкаешся, бывала, ад ног да галавы, што й родная маці цябе не пазнала б.

VII

— Колькі, братцы, цікавых выпадкаў было. Каб гэта калі пры нагодзе сеў ды апісаў так, як яно было, валасы з жаху на галаве станавіліся б, чытаючы. І найцікавейшае тое, што чым чалавека больш крыўдзяць, чым больш над ім здзекуюцца, тым больш, здаецца, хочацца жыць. Чалавек стаіць на парозе таго свету: апаганены, скрыўджаны, аплёваны, даведзены да самай страшнай фізічнай і маральнай галіты. Здаецца, што між ім і чорнай маткай зямлёй няма ўжо ніякай розніцы. Ледзь ногі валачэ: хадзячы труп. Адною нагой пераступіў ужо парог смерці. Перад ім няма найменшай надзеі, найдрабнейшай макулінкі пацехі з зямнога жыцця. І тады, калі прыходзіць той апошні штуршок, імпэт якога перавядзе цябе цераз мяжу жыцця й смерці, тады ў гэты момант інстынкт фізічнага самазахавання й утрымання пры жыцці выяўляецца з найвялікшай, самай дынамічнай сілай. Тады крышацца на кавалкі моцныя характары, топчуцца апошнія сляды ўсяго таго, што называецца чалавечай годнасцю, абліччам ці як хочаце назавіце... Чалавек перамяняецца ў самую нізкую жывёлу, у нікчэмнага паўзучага чарвяка, у самую подлую істоту, гатовую зрабіць усё, каб утрымацца пры жыцці. У слабым, здаецца, ужо няздольным на ніякі адпор арганізме знаходзіцца столькі сілы, што ніколі не паверыў бы. Уся гэта сіла ўжываецца на тое, каб утрымацца пры жыцці. Як той клешч за цела, так хапаецца ён за апошнюю нітачку ратунку. Як гэта страшна, як жахліва, як брыдка!

— Што, ты бачыў каго так, у такім стане?

— Яшчэ б, каб не бачыў! Няхай Лабун скажа. Да гэтага ж якраз і вяду, каб на прыкладзе паказаць. Вы ўсе хіба добра помніце Курца?

— Гэтага злодзея, што ў Альбэртаў у немца гуркі пакраў?

— Таго самага.

— Чаму ж не помнім.

— Дык ён жа ўжо тут ёсць.

— Так?

— А што, ты не заўважыў?

— Здаецца, што бачыў.

— Дык што ж было з тым Курцом?

— Як нармальна, як кожны дзень, працавалі мы пры збіранні трупаў. Амерыканец канвойны загадаў яму памагаць

выцягваць трупы з ямы. Той заваліўся, мусіць, ці трапіў не туды, куды трэба было. Курэц мусіў узяцца за гнілую, запэцканую, смярдзучую вяроўку. Гэты гультай наогул ухіляўся ад працы й, дурань, узяў ды адмовіўся. Амерыканец, доўга не думаючы, яго пад стрэльбу й гоніць воддаль ад нас, каб застрэліць. Людцы ж вы мае, каб вы бачылі, што гэты падла вырабляў! Енчачы, скуголячы, як той благі сабака, скакаў перад канвойным, просячы літасці. Цалаваў яму ногі, рукі, плакаў, стагнаў. Выняў з кішэні нейкі абразок і, махаючы ім часта ды цалуючы, крычаў немым голасам: «Я поліш (паляк, значыцца) — хачу жыць! Даруй, даруй мне, міленькі!» Енчыў ён і візжэў то на каленях, то ўчапіўшыся абэроч за амерыканцаву нагу, то вытвараючы непраўдападобныя грывасы й фігуры ў падскоках. Бачыў хто з вас, як раптам курыцы тапаром галаву адсячэш і кінеш на зямлю, як яна падскоквае? — якраз гэтак. Калі б канвойны й хацеў яго застрэліць, то, мусіць, рады не даў бы. Жывёла гэта ўчэпіцца яму то за бот, то за шынель — ніяк адагнаць ад сябе не можа. Было б тое відовішча надзвычайна смешным, калі б не такім жалюгодным і трагічным. І як льга было змілавацца над такой нікчэмнай істотай? Гэта ж, гледзячы на гэтага гультая й злодззя, трэба было сароміцца, што такая нікчэмнасць ходзіць на дзвюх нагах і залічае сябе да роду людскога. Госпадзі ты мой, як гэта брыдка! Шкада слоў. Ды ці наогул ёсць адпаведныя словы, каб трапна схарактарызаваць такога, прабачце, «чалавека»?

Дзежжавы разважанні глыбока кранулі сяброў. Добра ведалі Курца, але мала хто меркаваў, што так нізка той мог упасці. У думках асуджалі маральны бок гэтага ўчынку. Трэба заўважыць, што гэтыя, векам яшчэ маладыя хлопцы найвышэй за ўсё цанілі гонар і асабістую маральнасць. Жыццё духова іх не звіхнула, дарма што калечыла фізічна й ставіла на найцяжэйшыя, самыя рэзкія духовыя выпрабаванні. Ваенная віхура ўзмоцніла й адшліфавала шляхотныя бакі характараў, зрабіла адпорнымі на розныя ліхалецці так, як шліфуецца сталь добра загартаванага мяча ў частых і густых бітвах. За шэсць месяцаў, ад Менска, фактычна перажылі некалькі гадоў. Прыспешаны жыццёвы працэс ламаў і нішчыў духова слабых, яшчэ больш узмацняў стойкіх і моцных. Прывязанасць да акрываўленай Бацькаўшчыны, вялікая ідэя ейнага будучага вызвалення не маглі існаваць там, дзе замест гонару, чыстага

сумлення, любові й веры ў Бога гняздзіліся задаткі подласці, здрадніцтва й нікчэмнасці.

— А што б зрабіў ты, калі б быў на ягоным месцы? — спытаў Кастуся Дзежку пасля агульнага парухвіліннага маўчання Віктар Караткевіч. Усе зноў углядаліся ў апавядальніка. Той бліснуў злосным поглядам у кірунку Віктара. Румянец разліўся па твары.

— Ты мяне смееш гэта пытаць? — зашыпеў нізкім, быццам змянімым, голасам. — Хіба ж табе не ясна? Чакай, — схамянуўся ён, нешта быццам прыпомніўшы. — А можа, й сапраўды не ведаеш, што трэба было б зрабіць. Яй-богу, мусіць, не ведаеш. Дык вось слухай, брацец ты мой. Накруці сабе гэта на вус. Перадусім, я не быў бы такі дурны, каб адмаўляцца выконваць загад канвойнага. Я ж безабаронны чалавек. Дык якім гэта чынам магу сказаць яму, што не буду рабіць таго, што загадае? Хіба ж бяду на сябе сцягваць? Па-другое, калі б ужо здарылася так, як з Курцом, то зрабіў бы адно з двух: або без пратэсту атрымаў бы кулю ў лоб, або калі б хацеў захаваць жыццё, — а гэта зусім ясна, што так было б — то не чапаўся б яму за рукі й ногі, не цалаваў бы апаскуджаных чаравікаў і рук, не прасіў бы ў яго літасці. Хутчэй за ўсё ўчапіўся б яму за стрэльбу, якую намагаўся б адабраць, і, калі б Бог мне дапамог, налева махнуць. Вось што я стараўся б зрабіць, грамадзянін Віктар Караткевіч. Зразумела вам? — закончыў, уталопіўшы вочы ў Віктара, узнятым голасам Дзежка. — Ніколі! Паўтараю: ніколі, — пры гэтых словах ён моцна стукнуў сябе кулаком у грудзі, — не скаціўся б я да такой подласці й нізасці, да такой быдлячай нікчэмнасці, каб у нейкага, можа, мяне нявартага, амерыканца, скуголячы, як той сабака, падскокваючы, як клоун у цырку, жыццё мне дараваць прасіць! Гэта ж тое самае, што апляваць і апаганіць не толькі самога сябе, але свой цэлы род. Толькі чалавек, які не мае гонару, што праваліўся маральна, так зрабіць можа. Зрэшты, калі ж ты, жывёла, меў смеласць адмовіцца ад працы, дык чаму ж не адважыўся атрымаць за гэта належную кару? Ах, цьфу! — махнуў на заканчэнне рукою. — Шкада й гаварыць.

— Ну не, брат, гаварыць не шкада. Гаварыць аб такіх рэчах трэба. Гэтак толькі й навучышся, — паправіў Дзежку Лабун.

VIII

— Мне ўчора неяк давялося гаварыць з гэтым самым злодзеем Курцом, — пачаў Мікола Дудкевіч. — Ён не толькі скрываецца й не прызнаецца, што беларус, але й беларускай мовы высцерагаецца.

— Ну й дзякуй Богу, што беларусы такой цацы пазбыліся. Насвініць ён і палякам.

— Гэта істота зусім перамянілася. Дарма шукаць у яе нечага людскага. Удае цяпер найлепшага й найцвярдзейшага паляка. Але калі б заўтра ізноў трапіў у небяспеку й дзеля ратавання свайго нікчэмнага жыцця трэба было замяніцца ў нейкага там папуаса, дык зрабіў бы гэта без хвіліны хістання. Нам трэба яго абмінаць і высцерагацца.

— Ён можа на нас нават і ўладам даносіць.

— Яшчэ б, каб не. Такі ўсё можа.

— Мне здаецца, што гэта адносіцца не да аднаго Курца. Ёсць і іншыя, што неяк дзіўна захоўваюцца, — адазваўся Сымон. — Можа, гэта які часовы дурман ці з перапалоху, а можа, й сапраўды думаюць палякамі парабіцца. Адным словам, тут нечым невыразным пахне. Не хочучь нават гаварыць па-беларуску.

— Аб кім ты гэта?

— Ды хаця б аб гэтым франце... як яго...

— Маклюку?

— Так, аб ім. Нейкі ж вельмі дзіўны ён цяпер. Спатыкаю ўчора, прыглядаюся дый пазнаць не магу: твар Маклюка, а вопратка «гарцэрская». Здароў, Маклюк, кажу. А той да мяне: «Як се маш?» Я, братцы, аж анямеў ад здзіўлення. Стаю, рот разявіўшы, дый не ведаю, што тут казаць. Ён дык мне проста ў вочы сароміцца глянуць. Выглядае так, быццам бы ў кіпучы вар трапіў. «Што гэта з табой? — пытаюся. — Што гэта за такія шматы ты апрануў? Ці не сабіраешся дзе на які маскаррад?» «Запісалэм се до гарцэжы», — глумачыцца, быццам сабаку праглынуўшы. «Што з табой? — кажу. — Ці не з глузду ты з'ехаў?» На гэта ён ані словам, быццам вады ў рот набраўшы. А пасля, ужо крыху адвагу вярнуўшы: «Веш, цо было то пшэшло, а тэраз ест цось зупэльне іннэго». Тут мне, братцы, як быццам хто доўбняй па галаве. Стаю, пазіраю на гэтага дзівака і не ведаю, што далей гаварыць ці рабіць. «Ну як жа маешся?» — пытаюся вось так сабе, абы нешта сказаць. «Добжэ», — адказвае мне ўсё яшчэ па-польску. Я думаў спачатку,

што прыкідваецца ці якой халеры, ажно й сапраўды да мяне цэлы час па-польску пшэкае. Гэта мяне, урэшце, як след узлавала. Што ты, кажу, па-людску гаварыць забыўся, ці што? Ён пачырванеў, як бурак, і стаіць ды бельмамі лыпае, у сабакі воч пазычыўшы. Я плюнуў і пайшоў.

— Маклюк у «гарцэжы» запісаўся! Га-га-га! — паехаў на ўсю глотку Караткевіч, які не мінаў нагоды, каб зарагатаць.

— Я б табе, Віктар, з вялікай ахвотай памог смяяцца, калі б тут было што камічнае. Па-мойму, не смяяцца, а плакаць трэба.

— Што я — дурны? Плакаць, што той «гарцэжам» зрабіўся? Смяяўся й смяяцца буду..

— Няма чаго кідацца ў крайнасці, — спасцярог Дудкевіч. — Ані смяяцца, ані плакаць не трэба. Мо гэта часовая хвароба, і хлапец ачуняе.

— Якая часовая хвароба? — усхваляваўся Спарыш. — Што ён дзіця, ці мо неадукаваны, ці несвядомы? Можна, не ведае, хто ён ёсць?

— Чакай, чакай, гэта зусім не тое. Трэба не забывацца, што між намі не ўсе былі духова моцнымі й патрыётамі. Адныя мо хочуць проста прытарнавацца да новых абставінаў, а іншыя мо не пазбыліся яшчэ запалоханасці, што палякі нагналі на нас некалі. Ды ў кожным стадзе знойдзецца паршывая авечка.

— Гэта ты трапна сказаў. Па-мойму, нам трэба асцерагацца такіх паршывых авечак, не гаворачы аб самых звычайных свіннях. Варта было б і адасобніць іх ад стада.

— Мы не маем цяпер такіх магчымасцяў, каб загадваць некаму, што мае рабіць, як называцца ці якой мовай гаварыць, — умяшаўся Лабун. — Тых, што стараюцца прытарнавацца да абставінаў, як нехта з вас сказаў, варта ігнараваць, але нельга зусім адкідаць. Магчыма, што некалі вернецца ў сваю сям'ю...

— Карысці з іх будзе, як з перадойкі малака...

— Цяпер галоўнае, каб усе тыя цвёрдыя, заядлыя патрыёты трымаліся разам і жылі дружна.

— Праўду гаворыш, Лабун. Ты мне проста словы з вуснаў выняў, — шлёпнуў Дзежка Лабун па плячы. — Трымаймся, хлопцы, разам, жывём дружна. У групе ў нас будзе сіла. А цяпер стараймся ўсе дастацца на школу падхаронжых, каб тое, што пачалі ў Менску, скончылі тут. Нашай Бацькаўшчыне афіцэры будуць патрэб-

няя, няважна, дзе й якія вайсковыя школы яны здабудуць.

— Вось гэта дык мне падабаецца, — дапамог Сымон. — Згода, хлопцы?

— Абсалютна ясна, што будзем трымацца.

— Слухайце, яшчэ хвіліну ўвагі! — прасіў Дзежка. — Я вам цяпер апавядаў, як мы цягалі й закопвалі нямецкія й амерыканскія трупы. Вось і заўважце: нас ужо ворагі на працягу стагоддзяў стараюцца задушыць і закапаць, а мы ўсё яшчэ жывём, наша Бацькаўшчына церпіць і змагаецца. Вось давайце й пастановім зрабіць усё ў нашых сілах, каб не сталася так, каб перад канцом вайны нехта нам паховіны спраўляў. Выжыць і ўтрымацца ў групе — гэта самае галоўнае. А пасля прыйдзе яшчэ наша змаганне.

— Але ж ты й маладзец! Ёмка, брат, сказаў. Відаць, што ты пры трупах часу не траціў, а цэлы час аднекуль чэрпаў мудрасць. Дык вось, братка, прыйдзеца мне паставіць табе не чарку, а цэлую пляшку! — жартаваў Сымон.

— Смех набок, а Канстанцін Дзежка — маладзец. Разумна гаворыць. Варта так рабіць, як некалі нехта сказаў: кроў за Бацькаўшчыну праліваць трэба, адно не сваю, а чужую.

Калі б хто, не ведаючы, аб чым ішла гутарка ў малой групе, прыглядаўся ёй зводдаль, то мо й здзівіўся б, што ўсе, паўставаўшы й голасна гаворачы, трэслі ўверх кулакамі, быццам некаму пагражаючы, пачалі сціскаць адзін другому рукі й пасля, ужо зусім супакоіўшыся й закурыўшы, памалу папляліся ў кірунку шэрых жаўнерскіх палатак.

Скрыготы і ўздрыгі

I

У вялікай канцылярыі базы сёмай дывізіі ў Сан-Базыльё поўна людзей. Сюды й туды снуюць меншыя й большыя начальнікі, скрыпяць дзверы, шоргаюць падковы, нярэдка чуваць стук запяткаў. Пры двух шэрагах сталоў сядзяць пісары. Капаюцца ў паперах, прыводзяць у парадак гэтак званую эвідэнцыю — персанальныя гісторыі рэкрутаў. У невялікім шэрым сшытку жаўнер А ці Б мае запісанае ў асноўным усё, што датычыцца ягонага паходжання, адукацыі й шмат іншага ад часу нараджэння. Шэрыя сшыткі, званыя эвідэнцыйнымі, пасля будучь стала папаўняцца: там будучь значыцца ўсе змены ў вайсковым статусе А ці Б, водгукі афіцэраў, поступы па вайсковай лесвіцы, удзелы ў баях, медалі й іншае.

Перад самым крайнім сталом канцылярыі ад рання стаіць чарга. Рэгіструюцца найнавейшыя «ахвотнікі» другога корпуса — тыя, што трапілі сюды з-пад сцяга свастыкі. Адзін капрал, не спяшаючыся, выпаўняе фармуляры, другі выпісвае вайсковыя кніжкі. Ідуць пытанні й адказы.

— Ваша імя й прозвішча?

— Спарыш Сымон.

Пасля ідзе месца й дата нараджэння.

— Веравызнанне?

— Праваслаўны.

Капралава пярэ асцярожненька круглымі прыгожымі літаркамі запісвае адказы. Сымон слядзіць за ягоным кончыкам. Калі яно пад рубрыкай «нацыянальнасць» пачынае «п», «а» і ўжо пераходзіць да «л», з вуснаў юнака зрываюцца словы:

— Хвілінку, пане капрал!

— Што такое?

Пярэ адрываецца ад недакончанага «пал» і павісае ў паветры.

— Я па нацыянальнасці беларус, а не паляк.

Твар капрала выражае здзіўленне. Глядзіць на Сымона, быццам на вар'ята, і, нарэшце, звяртаецца да лейтэнанта, загадчыка секцыі:

— Пане лейтэнант.

— Слухаю вас.

— Можна да пана з пытаннем?

— Калі ласка.

Капрал падыходзіць да афіцэра з фармулярам у руцэ ды кладзе на сталае перад носам.

— Гэты рэкрут кажа, што ён не паляк, а беларус. Як маю пісаць?

Афіцэр адказвае не адразу. Перш глядзіць на фармуляр, пасля акідае зрокам Сымона.

— Праваслаўны? Гм...— мармыча пад носам.— Запішыце яго беларусам.

Капрал вяртаецца да свайго стала. Пяро перачырквае тое незакончанае «пал» і выводзіць слова, да напісання якога рука надта нязвыклая. Сымон уздыхае з палёгкай і пазірае на сяброў, што стаяць за ім. «Ага, бачыце, як трэба? Крышку смеласці — і ўсё будзе ў парадку. Паспрабуйце ж цяпер вы запісацца палякамі»,— гаворыць ягоны зрок.

— Наступны! — загадвае капрал.— Як прозвішча?

— Жалудовіч.

— Жолондовіч?

— Не Жолондовіч, а Жалудовіч.

— Па-польску будзе Жолондовіч,— нецярплівіцца капрал.

— Я ж не казаў, што хачу змяніць прозвішча.

— То не змена. Вы былі раней Жалудовічам, а цяпер будзеце Жолондовіч! — гаворыць капрал з націскам, які не пакідае ніякіх сумлеваў, што пытанне вырашана.

Жалудовіч, заклапочаны, цярэбіць за вухам, аглядаецца на сяброў, што ледзь заўважна ўсміхаюцца, і не ведае, што рабіць.

Капралава пяро прыгожымі роўненькімі чорнымі ніткамі напісала пад рубрыкай «прозвішча» Жолондовіч.

— Як імя?

— Аляксандар.

— Веравызнанне?

— Каталік.

— Рыма-каталік?

— Так.

— Нацыянальнасць — паляк? — глядзіць капрал на Жалудовіча з усмешкай, што быццам гаворыць: «Папрабуй жа сказаць, што не».

— Не паляк, а беларус.

— Пёрруне! — лае пісар, злосна кідаючы асадку аб

стол.— А цо то за звежэ? Рыма-каталік і беларус? Як то можа быць?

— Звычайна,— не траціць раўнавагі «Жолондовіч».— Рэлігійная прыналежнасць — рыма-каталік, а нацыянальнасць — беларус.

— Няма каталікоў беларусаў! — злосна трымае сваё капрал.— Усе каталікі — гэта палякі.

— Так? — з іроніяй адказвае «Жолондовіч».— Дык тады запішыце, пане капрал, і ўсіх французаў, італьянцаў і гішпанцаў палякамі. Яны ж таксама каталікі.

Пісар, здзіўлены й анямелы, талопіцца ў Жалудовіча, быццам яму хто мокрай анучай з'ехаў па твары.

— Пся крэў! — гарачыцца ён бездапаможна. Падб'ягае зноў да лейтэнанта, і абое паўголосам доўга абменьваюцца думкамі. Капрал вяртаецца да свайго стала, і ў эвідэнцыйным фармуляры польскае арміі родзіцца яшчэ адзін беларус.

II

База другога польскага корпуса, званая «сёмкай» у Сан-Базыльё, займала звыш трохсот гектараў плошчы. Заўсёды была па берагі перапоўненая рэкрутамі, што вялікім адміністрацыйным апаратам дзяліліся тут на розныя зброі й аддзелы, і або на месцы атрымоўвалі перашкаленне ў майстэрстве пяхотнае зброі, або высылаліся, пасля сэгрэгацыі, у іншыя цэнтры шкалення. Камяністая раўніна была ўсеяна тысячамі палатак. З паўдзённага боку абозу шыракаваты каменны вал аддзяляў абоз ад нікому непрыдатных карлаватых кустоў-зараснікаў.

У цэнтры абозу, пасярод вялікае плошчы, знаходзіўся даволі вялікі, збудаваны з белых вапнякоў будынак. У будні дні быў ён кінатэатрам, у нядзелю — касцёлам. Пры польным алтары ксяндзы па чарзе служылі там імшу. Войска не магло памясціцца за адзін раз у будынку, і дзеля таго імша паўтаралася.

Адылі не ўсе жаўнеры ідуць у касцёл. Праваслаўныя маюць сваю капліцу побач галоўнае шашы. Іх невялікая жменя, ды і тая пад час службы не мае даволі месца ў палатцы, дзе ледзь памясціўся алтар. Святар, стары сівенькі 70-гадовы мужчына, прыбыў сюды з палякамі, вывезенымі калісьці з акупаваных Польшчаю зямель Заходняй

Беларусі і Украіны ў глыб Савецкага Саюза. Як і ксяндзы, ён мае ступень капітана й бярэ капітанскі «жолд». Заданне ягонае — духовая апека над праваслаўнымі «палякамі» й іншымі.

Святар служыць літургію па-славянску, а казанні гаворыць па-польску. Язык змагаецца з непрывычнай мовай. Выходзіць зусім не гладка. Здаецца, што ў кожны момант накінутая сілай у царкву палышчына заглохне ў вуснах старога, язык адмовіцца слухаць гаспадара й пераклучыцца на чысцюсенькую расейшчыну.

Між наведвальнікаў праваслаўнае капліцы бальшыня радавых. Рэдка стрэнеш падафіцэра, а афіцэраў хоць ты са свечкай шукай. На грамнічнае свята 1945 года сабралася каля сямідзесяці чалавек. Некаторыя ўціснуліся ў капліцу, іншыя прыслухоўваюцца да службы блізка ўвахода, а бальшыня стаіць групкамі воддаль. Мова ў бальшыні польская, рэдка беларуская або ўкраінская. Адно самыя смелыя й свядомыя не толькі не хаваюцца, а быццам наўмысля дэманструюць сваю няпольскую нацыянальнасць.

Усё гэта выдаецца нейкім нерэальным. Сказалі б вы, што перад вамі стаяць цені людзей, якія баяцца саміх сябе. Выкрыўленая святаром мова камічна пераплятаецца з калечаннем яе вернікамі. Адчуваецца, што нечая нябачная рука прыдушыла, але зусім не зламала яшчэ гэтых людзей.

Дзесьці ў глыбіні сэрца засталіся родныя парасткі, якім дай добрую пажыву, сонца й глебу — вырастуць і зацвітуць сваім родным.

Зусім зразумела, што Сымона Спарыша цікавіць, якія тут людзі. Дзе ж ужо тады, калі не тут сваіх шукаць. Ён і цяпер, паслухаўшы й пэўна ацаніўшы святара, ляніва блукае між малымі групкамі й прыслухоўваецца. На вока трапіла тройка, якіх па веку й выгляду назваў бы спаракхнелымі грыбамі. Па іх рухах і павольнай спеўнай гутарцы, па берэтах, што, быццам тыя сялянскія круглыя аладкі, нязграбна ляжаць на пасівелых галовах, Сымон дагадваецца, што гэта дзядзькі-сяляне. Капрызны лёс некалі адарваў іх ад плугоў, кінуў на Сібір ці ў Нямеччыну, а пасля прынёс аж сюды.

Адзін з іх, росту сярэдняга, гадоў каля пяцідзесяці, выцягнуў з кішэні чырвоную вайсковую кніжку й штосьці паказвае сябрам. Гаворыць па-польску. Сымон незаўважна асцярожненька прыблізіўся.

— А я падаваўся беларусам,— кажа той, трымаючы ў руках кніжку,— але накуль запісалі ў кніжку, дык палякам зрабілі.

— Ты беларусам падаўся? — пытае вастраносы, мо са-ракагадовы субяседнік.

— Так. І паглядзіце — тут напісалі паляк.

Тоўстым нязграбным пальцам тыцкае ў кніжку.

Сымон пазірае цераз плячо. У дзвюх рубрыках, дзе павінна быць паказана нацыянальнасць маткі й бацькі паводле нараджэння, густым чорным чарнілам замазаныя два словы, а пад нізом фігуруе па-ангельску «поліш» (паляк).

— А вось ты не беларус,— цвердзіць гаспадару кніжкі вастраносы.

— Чаму так?

— Ну, бо ў Польшчы жыў. Я таксама праваслаўны, але не беларус. Я табе скажу вось што: дзе быў польскі касцёл, там не было беларусаў, а дзе была царква — там былі.

— Дык што гэта ты плячеш? — адазваўся трэці.— Гэта ж ці не помніш, што ў нас праваслаўных рускімі называлі? Так і казалі — польскія Каляды й рускія Каляды. Іначай я і не чуў...

— Дык тыя, што называлі рускімі, то й былі беларусы.

Сымон спачатку маніўся ўмяшацца ў гутарку, але пасля памеркаваў, усміхнуўся й вярнуўся да сваіх сяброў.

III

Давялося за апошніх колькі месяцаў нашым героям навучыцца глядзець праз пальцы на шмат якія рэчы, праходзіць безліч фармальнасцяў і дзеля таго, калі пасля двухнядзельнага побыту загадалі ім стаць да прысягі «на вернасць Рэчы Паспалітай» у тым кінакасцёле, загад не выклікаў вялікіх супярэчнасцяў. Мо паўгода назад, калі б нехта сказаў ім, што змушаныя будуць прысягаць на белчырвоны сцяг, не адзін плюнуў бы гэтаму некаму ў вочы. Сёння ўважалі акт прысягі простаю фармальнасцю без значэння, неабходным злом, якога нікому з іх не мінуць. Важнае было тое, што гарэла ў сэрцы, а не беззмястоўныя для іх гукі шаблоннае прысягі ў чужой мове й чужому пану.

Адылі мы далёка размінуліся б з праўдай, калі б казалі,

што ніводнаму з іх гэта прысяга не лягла цяжкім болям на сэрцы. Дарма што логіка жыцця падказвала іншае — у сэрцах не пагасла юнацкая любоў да Радзімы й блізкіх. Прысяга была той тупой іржавай пілою, што бязлітасна шоргала па криватачывых духовых ранах. Калі вусны аўтаматычна паўтаралі ксяндзовы словы «на вернасць», уся духовая істота пратэставала супраць такога гвалту. Дзесьці з самага жыццёвага нутра ўпэўнены голас супакойваў, што гэта ўсё адна фармальнасць і дурніца, што галоўнае — гэта прысяга пачуцця, сумлення й гонару. Але й цяпер, як раней у Францыі, калі, трапіўшы ў палон, трэба было запісвацца палякамі, уся натура старалася бараніцца перад новым і яшчэ горшым гвалтам.

У чацвёртай роце ўсе рэкруты былі з сярэдняй асветай. Збіралі іх сюды, каб накіраваць пасля ў афіцэрскія школы, званыя падхаранжоўкамі. У першай палове студзеня 1945 года ў роце было каля паўсотні былых кадэтаў з менскае школы камандзіраў БКА. Прыходзілі групамі й паасобку: тыя, што перайшлі былі да макісаў у Францыі, і тыя, што пасля папаліся ў палон з трыццатае дывізіі. Усе, быццам змовіўшыся, накіроўваліся ў чацвёртую роту. Чым больш прыходзіла старых сяброў, тым было весялей.

Бальшыню з іх не звіхнуў бурны лёс — яшчэ больш памужнелі, набраліся практыкі, дасведчання, пасталелі розумам. Хоць не кідалася цяпер так у вочы тое патрыятычна-юнацкае злучво, дзякуючы якому некалі перамаглі супольна так шмат цяжкасцяў, хоць, здавалася, не было між імі сёння такой спаенасці, як некалі, іх трэба было лічыць адзіным і моцным целам. Трымаліся й сябравалі між сабою, часценька спявалі родныя песні й з вялікім недаверам адносіліся не толькі да польскіх камандзіраў, але й да палякаў наогул. Сваімі рэнегатамі пагарджалі й ігнаравалі іх.

Найсмялейшымі былі Кастусь Дзежка й Сымон Спарыш, першы мо нават больш, чымся апошні. Дзежка, дарма што наўта пацярпеў у амерыканскім палоне, не страціў ранейшага гумару. Больш таго — ён цяпер патрапіў быць здольным цынікам. Ніколі й нікому не ўступаў, асабліва ж калі ведаў, што слушнасць на ягоным баку. Выразна разумеў, што смех — гэта не толькі здароўе, але й найлепшая зброя ў дасведчаных руках. Сымон, што на свой век быў занадта сур'ёзным, шмат думаў і перажываў, не мог адразу зразумець таго-сяго з Дзежкавага захавання,

аж пакуль адно здарэнне не выясніла шмат чаго раней загадкавага.

У палатцы, дзе памяшчаліся Дзежка, Лабун, Самароб і Яронскі — чатыры менскія кадэты — жылі й чатыры палякі: жартаўлівы й звычайна ветлівы, паходжаннем дзесь з Пазнанскага краю, Чарнецкі, паважны й ціхі Фост'як, бесталковы й балбатлівы Скронскі й бурклівы, вечна незадаволены сын асадніка з Заходняй Беларусі, беларусаед Мыдлеўскі. Ён ад свайго бацькі атрымаў у спадак тое пачуццё «вышэйшасці», панскасці й «лепшасці» ў дачыненні да сялянскага беларускага народа, не гаворачы ўжо аб неталеранцыйнасці да ўсяго беларускага ды іншых адмоўных «цнотах». Не абмінаў нагоды, каб паздзекавацца над «кацапамі». Пад слова «кацапы» падводзіў не толькі расейцаў, але й беларусаў і ўкраінцаў. Хаця нейкім чынам трапіў у роту «цэнзусоўцаў», некаторыя сумляваліся, што меў сярэднюю асвету. Пабыўшы ў Сібіры, надта зненавідзеў расейцаў. Разам умацавалася ў яго й ранейшая нянавісць да беларусаў, на целе якіх некалі ўзрос і гадаваўся.

У Дзежкавай палатцы часценька гулялі ў карты, пераважна ў ачко. Стаўкаю былі цыгарэты, але таму, што яны ў банку нішчыліся й брудзіліся, дык гулялі сернікамі, якія пасля зменьвалі на цыгарэты. Гэтак у адзін студзеньскі падвечорак, пасля дзённых рэкруцкіх заняткаў на полі, аматары картаў заселі вакол малога століка. Дзежку выдатна шанцавала, і пасля няцэлай гадзіны перад ім ляжала з паўтузіна выйграных пачак цыгарэтаў. Ён паклікаў аднаго з сяброў, што сачылі за гульнёй, і, пашаптаўшыся, сунуў таму ў кішэню тры пачкі. Праз паўгадзіны сябра вярнуўся з дзвюма пляшкамі добрага віна. Дастаў яго, пэўна ж, ад італьянца, шмат якіх цэлы час круцілася каля базы, каб які гандаль зрабіць.

— Ну, хлопцы! — пачаў Дзежка, трымаючы ў кожнай руцэ па пляшцы віна.— Ведайце добрае сэрца радавога Канстанціна Дзежкі. Не хацеў жа я абгульваць вас сёння, але калі вы, проста сказаць, напросіліся, дык дазвольце мне хоць пачаставаць вас.

— Брава! Маладзец! — гукнуў Скронскі, што надта ж любіў пацягнуць віна, асабліва дармавога.

— А за што ж п'ём? — пытаўся Фост'як.

— Увага, панове, увага! — падняў уверх руку Дзежка.— Вып'ём сёння за новы беларускі ўрад!

— Урад? А дзе ж ён?

— А вось зараз зарганізую.

— А міністраў маеш?

— А во зараз будуць. Колькі ж гэта мне патрэбна? Чакайце хвілінку: найперш мушу мець міністра вайны, пасля гандлю, гаспадаркі, замежных справаў, асветы, нутраных справаў,— лічыў на пальцах.— Цьфу на цябе! Ужо шэсць трэба, а ў мяне пад рукою адно чатыры беларусы.

— Прэм'ер-міністрам хіба ж сам будзеш? — падказваў Скронскі.

— Абсалютна ясна, зразумелая рэч.

— У вас, у цэлай «Кацапіі», ці знойдзеца столькі разумных людзей, каб на ўрад хапіла...— кінуў з кутка Мыдлеўскі. Ён сядзеў воддаль ад гульцоў і ўшываў гузік. Хлопцы й забыліся б аб ягоным існаванні, калі б цяпер не адазваўся.

Арганізатар «урада» зірнуў на шляхцюка.

— Ты не бойся. Наш просты дзядзька табе гэткага разумнага шляхціца прадасць, купіць і грошы палічыць.

— Здзісек, перастань ты! — гукнуў да Мыдлеўскага Фост'як.

— Я гэтых хамаў знаю...— буркнуў той у адказ.

Дзежка ўдаў, што не чуў апошніх слоў.

— Ну дык давайце, хлопцы, вып'ем. Бяры, Чарнецкі, ты гэту пляшку,— сунуў Дзежка суседу віно,— ты самы тут у нас, мабыць, паважнейшы й пачынай, а я буду з гэтай.

— Дык ты ж урада не скончыў арганізаваць,— спасцярог Самароб.

— Няважна, братка, зарганізую пасля, а цяпер вып'ем за ягоныя поспехі.

У гэты час Спарыш, пачуўшы знадворку шуміху, увайшоў у палатку.

— А вось і яшчэ адзін міністр,— паказаў на новапрыбылага Скронскі.

— Так, братка,— хлопнуў Дзежка па плячы Сымона,— добра, што на час з'явіўся. Арганізую беларускі ўрад і якраз раздаю міністэрскія партфелі. Хочаш цёпленькую пасаду?

— То як гэта ты? — усміхнуўся Сымон.— З пляшкаю ў руцэ ўрад арганізуеш?

— Ну, ведаеш, трэба ж за здароўе й за будучыя поспехі абліць крышку. Дык давайце, хлопцы: за здароўе новага беларускага ўрада! — падняў Дзежка ўверх пляшку й прапаласкаў горла.— На, цягні, Самароб, і перадавай далей.

— За здароўе беларускага ўрада! — гукнуў Скронскі й нахіліў пляшку. Абедзве пляшкі пайшлі па руках. Кожны, не шкадуючы, стараўся добра пацягнуць.

— Давай жа мне, а то ўсё вып'еш! — адбіраў наступны.

— То як жа там з партфелямі? — пытаўся Скронскі.

— Няхай сабе то й жарт, — заўважыў Чарнецкі, — але як беларускі народ будзе нас паіць, дык, можа, й нашы суседскія дачыненні ўнармалізуюцца.

— Ясна, абы пабольш віна й водкі.

Усе дружна засмяяліся.

— Дык вось што да міністраў цяпер, панове, — прадаўжаў Дзежка, — Самароба назначаю міністрам гандлю, Яронскага — вайны. Сымон Спарыш будзе ў мяне міністрам юстыцыі — надта ж паважная й вялікая ў яго галава. Кацялок, панове, у яго варыць, што называецца. На міністра юстыцыі падходзіць. Згода, панове?

— Згода, брава! — памог Скронскі.

— Лабуна... чакайце, што ж тут даць Лабуну?

— Дай яму гаспадарку, — прапанаваў Чарнецкі.

— Куды ён. Гаспадар з яго ніякі. Беларусь галадаць будзе, — жартаваў Дзежка. — Вы ж не забывайцеся, што й вам, палякам, харчы прадаваць будзем, бо ў вас жа на тых голых мазурах нічога надта не расце. Не, мусіць. На міністра гаспадаркі я каго іншага знайду, а цяпер мушу Лабуну партфелем забяспечыць.

— Дай яму вонкавыя справы.

— Дай яму партфель хамскае асветы. Будзе вучыць кацапаў, як клапаў і вошы ганяць, — параіў гэтым разам ужо надта ж голасна Мыдлеўскі.

Усе ў палатцы сціхлі й пазіралі на Дзежку. Той змоўк і пачырванеў. Ледзь заўважна дрыгнула ніжняя губа. У вачах з'явіліся маланкі. Мыдлеўскі не першы раз дапякаў Дзежку й іншым беларусам і цяпер ці не перабраў мерку.

— Ты агідны, смярдзючы паразіт! — прашыпеў змяёй арганізатар урада. — Ты гніль з падонкаў жыцця людскога! Я б цябе, гада...

Мыдлеўскі не даў скончыць. Маланкаю кінуўся на Дзежку. Беларус адступіў пару крокаў убок, а былы асаднік з разгону, зачাপіўшыся за нейчую нагу, бразнуўся вобземлю. Дзежка хутка накінуўся на яго й пачаў таўчы кулакамі.

Усё гэта сталася так хутка, што адно цяпер прысутныя спасцераглі сур'ёзнасць выпадку. У палатцы падняўся крык і вэрхал. Змагароў пачалі разбароньваць, а Фост'як,

выбегшы на двор, клікаў службовага. У дзвярах пачуўся прарэзлівы гук свістка і вырасла высокая фігура капрала падхаронжага з бела-чырвонай павязкай на левым рукаве.

— Зва-а-жай! Што тут такое дзеецца? Што за балаган?

Змагары стаялі пасярод, засопшыся, і абтрасалі з вопраткі пысок.

— Ён на мяне накінуўся, пане падхаронжы! — жаліўся Мыдлеўскі.

— Я на цябе накінуўся? Ах ты, лгар! Няхай во хлопцы скажуць! — бараніўся Кастусь.

— Ці не бойка гэта тут была? — распытваў службовы.

— Ніхто не біўся, пане падхаронжы, — асмеліўся Лабун.

— Як то не біўся? Ён мяне біў! — крычаў паляк. — Пане падхаронжы, я не лгу. Я яму гэтага не дарую.

— Хадзеце вы двое за мною ў канцэлярыю.

IV

Камандзірам чацвёртай роты «цэнзусоўцаў» быў сярэдняга росту, лысаваты й гарбаносы лейтэнант Эдвар Цяслюк, празваны жаўнерамі Эдзем. У войску ёсць два роды афіцэраў: франтавыя й заднія або школьныя. Эдзё быў дасканалым прыкладам апошняга роду. Належаў да тых, што любяць капацца ў паперах, прытрымлівацца літараў загадаў, сачыць за найменшымі дробязямі; пільнаваць, каб блішчэла на кожным рэкруце вышліфаваная спражка й ззялі выглянцаваныя чаравікі; дагледзець, каб на мушцы стрэльбы не было аніводнай пылінкі, каб былі зашпілены ў жаўнерскіх мундзірах усе гузікі й аплікі; спасцерагаць, каб на паголенай жаўнерскай барадзе не было аніводнай вала-сінкі і каб у шэрагу роты, пастаўленай на «зважай», не зварухнулася без загаду аніводная постаць. Эдзё належаў да тых, што робяць усё магчымае, каб агарчыць і абрыдзіць жыццё рэкрутам розных ваенных школаў. Можна было б смела залажыцца, што калі б Эдзё нейкім чынам трапіў ваяваць на фронце ў ліку рэкрутаў, якіх школіў на жаўнераў, то першая куля, якую яму давялося б атрымаць, прыляцела б не з боку праціўніка, а ззаду ад сваіх людзей. Мо з гэтай прычыны школьныя афіцэры й не высылаюцца на фронт, хіба ўжо ў самыя крытычныя часы, калі вычарпаюцца афіцэрскія рэзервы.

Адылі Эдзё, акрамя спраўнага вока на розныя неаб-

ходныя й лішнія дробязі, валодаў яшчэ й іншым талентам, — яму, прынамсі, здавалася, што гэта быў талент, — красамоўства. Калі не ўяўляў сябе Цыцэронам, то ўжо найменш Пятром Скаргам. Без сумлеву лічыў сябе адным са слупоў узгадавання вызвольнай польскай арміі, а дзеля гэтага акрамя найстражэйшага выканання загадаў і розных, часамі аж камічных драбніцаў, уважаў здольнасць прамаўлення за адзін з найважнейшых сваіх атрыбутаў. Калі б Эдзэ, з гэтымі прамоўчымі здольнасцямі, апынуўся нейкім чынам на перадвыбарчай платформе мітыngu ў дэмакратычнай краіне, то здарылася б адно з двух: або пасля колькіх хвілін прамаўляў бы да пустых крэслаў, або прамоўца быў бы абшлёпаны памідорамі й гнілымі яйкамі. Але Эдзэ быў вайсковым афіцэрам. У войску ж ці табе хочацца ці не, падабаецца ці не, а слухаць мусіш. Афіцэр тое выкарыстоўваў і хіба сам адзін у найбольшай меры насалоджваўся собскімі прамовамі.

Амаль кожнае раніцы, пасля агульнае ранняе малітвы, снадання, падліку людзей і рапарта чацвёртая рота хаця-нехаця мусіла слухаць колькіхвілінныя Эдзевы прамовы. У лейтэнанта было шмат тэм, сярод найбольш улюбёных былі — аб чысціні й парадку, аб падпарадкоўванні загадам і аб розных духовых «цнотах».

Выпадак з Дзежкам і Мыdleўскім адкрыў перад Эдзем новыя небакраі. Чэмпіён пашырэння й узгадавання розных духовых «цнотаў» убачыў перад сабою новыя вялікія магчымасці выяўлення сваіх прамоўніцкіх здольнасцяў.

Перш за ўсё назаўтра два віноўнікі былі пакліканы да карнага рапарта. Мыdleўскаму лейтэнант даў адно вуснае папярэджанне, а Дзежку пакараў чатырма гадзінамі гэтак званае «стойкі ў поўным рыштунку». Кастусь адбываў кару на працягу чатырох дзён у абеднюю пару — па адной гадзіне кожны дзень. Роўна а дванаццатай адзначаўся ў службовага падафіцэра роты. Апануты быў як для паходу, улучна з плецаком, шлемам, патранташамі й стрэльбай. Пляцак напакаваны быў прыпісаным жаўнерскім рыштункам. Вопратка мела быць вычышчаная й выпрасаваная, як з-пад іголачкі. Службовы падафіцэр пасля інспекцыі адводзіў Дзежку ў цэнтральнае месца на пляцы перад палаткамі роты, дзе ставіў пакаранага на «зважай» са стрэльбаю на левым плячы, і ў гэтай пазіцыі юнак мусіў адстаяць цэлую гадзіну. Каму здаецца, што гэта лёгенька, няхай паспрабуе пастаяць гадзіну, як сказаў бы селянін,

улегцы, а не то што наладаваўшы на сябе мо пуды два рознага знараддзя. Пакараны не мае права зрабіць найменшага руху, акрамя моргання вачыма. Галоўная небяспека — млявасць, што праз пэўны час апаноўвае пакаранага. «Стойка» ў асноўным і палягае на змаганні ўкаранага з млявасцю і дранцвеннем цела. Апрача ротнага службовага падафіцэра, што не спускаў з Дзежкі вока, заглядаў у роту дзеля дапільнавання адбыцця кары й батальённы службовы афіцэр.

На наступны дзень пасля пакарання Дзежкі Эдзё наважыўся асвяжыць свае прамоўніцкія здольнасці. Нагодаю была ранняя зборка пасля сьнедання перад заняткамі ў полі.

— Рэкруты! — пачаў да пастаўленай на «вольна» роты самародны Цыцэрон.— Учора пакараў я радавога з нашай роты сумай чатырох гадзінаў «стойкі ў поўным рыштунку пад стрэльбай». Ведаеце, што гэта адна з найцяжэйшых караў, якія ёсць у войску, але я кажу, што за ягонаю віну — гэта кара надта лёгкая. Так, пане, гэта лёгкая кара, якую я мог адмераць за тое, што ён зрабіў. Ніколі, паўтараю, ніколі, колькі часу служыў я афіцэрам у войску, не было мне міла караць падуладных. Заўсёды аб гэтым зазначаў, казаў і вам колькі разоў, прасіў, каб вы захоўваліся й трымаліся ўсіх рэгулямінаў* і загадаў. Калі караю, дык толькі ў меру крайняй неабходнасці, толькі тады, калі падуладны не бачыць, што ўсё, што я раблю, гэта дзеля ягонага добра. Так, пане, дзеля ягонага добра й сам заслугоўвае кары.

Гарбаносы лейтэнант паправіў сваю напалеонаўскую паставу, кашлянуў разоў пару, прачысціў прасочанае алкаголем горла й пасля, акінуўшы суровым зрокам тры шнуры твараў, працягваў:

— Вы, можа, думаеце, што рэкрут Дзежка адбывае кару за звычайную бойку, пад час якой без правакацыі накінуўся на невінаватага сябра? Кажу вам, што не. То не была бойка з нейкае звычайнае прычыны. Біліся не таму, што падпілі ці не падзялілі дзяўчыны. Прычына была другая. Над ёй хачу й затрымацца.

Другі польскі корпус пасля цяжкіх і зацяжных геройскіх баёў у паўночнай Афрыцы пад Тобрукам і ў Італіі, асабліва пад Монтэ Касына й на Лініі Готаў, страціў тысячы, а мо й дзесяткі тысяч сваіх найлепшых жаўнераў.

* Статутаў.

Дарога наша са зброяй у руках да вольнай Айчыны яшчэ далёкая. Прайшлі мы, можа, толькі палавіну яе. Так, пане, хто ведае. Таму й армія наша патрабавала новых папаўненняў, свежых сілаў. Таму, ведаючы, што акупант Польшчы сілаю забіраў у свае шэрагі нашых «родакаў» і што яны цяпер, карыстаючы з пераможнага маршу хаўруснікаў, пераходзяць да іх масамі ў палон і жадаюць далучыцца да нас, наша каманда даўно папаўняе шэрагі корпуса палоннымі з нямецкае арміі. З гэтага дваякая карысць: і для тых, што прыходзяць, і для нашай арміі, бо яна расце й мацнее. Найбольшая ж з таго карысць для нашай Айчыны Польшчы, бо ейнае дабро толькі ляжыць у нас на сэрцы.

Але не забывайцеся, што гітлераўскі акупант Польшчы раз'ядаў і нішчыў цела нашага народа. Вынішчыўшы мільёны голадам і ў канцэнтрацыйных абозах, ён уводзіў розніцу й сеяў нязгodu сярод жывых. Адным з метадаў такога «ружнічавання» быў вынаход на тэрыторыі Польшчы нацыянальнасцяў, якіх раней не было або якія не выявіліся. Некаторыя людзі, якім убіта ў галовы, што яны не палякі й што палякі — іх ворагі, трапілі й да нас. Яны ёсць прадукт гітлераўскае палітыкі, аб чым найчасцей і не ведаюць. Я скажу вась што: пара было б ім прыпомніць тыя дабрадзействы, якімі іх надзяліла перадваенная Польшча, і забыцца...

— Ачхі! А-ачхі! А-а-апсік! — пачулася гвалтоўнае кашлянне пару дзесяткаў асоб у роце. Эдзё раптоўна змоўк і, злосны, зачырванеўся. Былыя менскія кадэты зрабілі анэльскія міны й чакалі далейшага.

— ...кажу, варта было б ім прыпомніць тыя дабрадзействы з перадваеннай Польшчы,— працягваў са злосным націскам афіцэр,— і выкінуць з галавы гітлераўскія «бздурны». Так, пане, асабліва цяпер, калі наша армія ўзяла іх пад крыллі свае апекі, павінны яны быць удзячнымі Польшчы. Але здаецца, што яны яшчэ не ўсвоілі лекцыі. Пад нямецкай акупацыяй маглі пашыраць розныя дурніцы й марыць аб нейкім «ружнічаванні». Для нас жа яны былі й будуць польскімі грамадзянамі. Іхні абавязак, так, як і наш, змаганне за вызваленне польскай Бацькаўшчыны. Таму дзіўна, што некаторыя з іх, трапіўшы нават цяпер у нашыя аддзелы, стараюцца дэманстравальна нейкія нацыянальныя розніцы. Я не хачу гэтага чуць і бачыць у сваёй роце! — крыкнуў, ледзь не запеніўшыся, нашчадак езуіта Скаргі.— Хачу папярэдзіць тых, што хочучь уводзіць у нас розніцы

й нязгону, што мусяць спыніць гэта неадкладна! Няхай выкінуць з галавы гітлераўскія «бздурны» дзеля свайго добра. Або яны будуць добрымі жаўнерамі й добрымі польскімі грамадзянамі, як усе іншыя, або, калі будуць далей прадаўжаць бруднае палітыканства, для іх знойдзецца месца па-за рамамі арміі. Так, пане. Запішыце гэта сабе на лбе, да каго гэта адносіцца!

Чэмпіён духовых «цнотаў» спыніўся, каб адсапнуцца, пераступіў з нагі на нагу й закончыў такімі словамі:

— Вы ўсе ёсць жаўнеры, й аб тым, што маеце рабіць, думае армія, у даным выпадку думаю я. Жывеце, працуйце, захоўвайцеся як жаўнеры. У войску няма й не можа быць ніякай палітыкі. Ясна ці не?

Рота стаяла нямая. Злосны й збялелы Дзежка, здавалася, каб мог — спапяліў бы зрокам і развезаў бы цень Эдзі.

— Пане старшыня, — звярнуўся камандзір да старшыні роты, старэнькага, але чэрствага сяржанта харонжага, — дайце дыспазіцыі да дзённых заняткаў.

V

Вечарам таго ж дня Сымон Спарыш заглянуў у палатку да Дзежкі. Там аж у дзве партыі рэзалі ў «ачко». Сымон пакруціўся і, лічачы сваю асобу лішняй, наважыў наведаць Лабуну. Застаў яго адзінокага ў пустой палатцы. Пры млявым святле свечкі нешта разглядаў у кніжцы. Лабун належаў да людзей, якіх слухна называюць кніжнай моллю. Калі не бываў п'яны ці падвыпіты (што часценька здаралася), вольныя хвіліны прысвячаў кніжкам. Быў надзвычайна здольны й начытаны. Сымон часценька клікаў яго прафесарам.

— Здароў, прафесар! — прывітаўся.

— Здароў, брат, здароў. Хадзі й прысаджвайся.

Сымон сеў побач і прыглядаўся да матэматычных фігур у Лабуновай кніжцы.

— Вось, братка, гэта дык неспадзеўка. Хто ў чым: адзін у карты, другі на выпіўку, трэці да дзяўчат бяжыць, а ты тут з нейкімі перапутанымі матэматычнымі фінцікляш-камі забаўляешся. Як цябе нешта такое цікавіць можа ў такі час?

— Кожнаму, братка, сваё, як ты сам сказаў, — бліснуў матэматык акулярамі.

— Дык гэта ты называеш сваім?

— Пэўна ж. Я люблю матэматыку.

— Ну ведаеш ты што? Я б хутчэй зразумеў, каб ты які цікавы раман чытаў, ці што... Не магу ўявіць, як нехта ў такіх абставінах і пры такой атмасферы матэматыку грызці можа...

— Дык вось ведай, што ёсць адзін такі,— распрамяніўся Лабун смехам.

— Пахваліся ж хаця, як далёка залез ты па матэматычнай драбіне.

— Глядзі вось сам,— падсунуў хлапец Сымону кніжку ў мяккай рудой вокладцы.

— Ого, братка,— ківаў Спарыш галавою,— ты ўжо так далёка, што я нічога не разумею. Вышэйшая матэматыка? Гм... Не ведаю, хваліць ці ганіць. Навошта табе яна?

— А вось няхай будзе. Што навучуся — маё, ніхто не адбярэ,— адказаў Лабун абыякава.

— У школу ісці манішся?

— Будзе відаць. Пакуль што няма магчымасцяў.

— Можа й, выпадала б табе пазайздросціць, што такую хлесткую маеш мазгаўніцу. Я каб і хацеў, то не мог бы, асабліва ў такіх абставінах.

— Невядома, ці лепшыя будуць.

— Я не гэта меў на думцы. Мяне страшна прыгнятае тое, што мы воляй-няволяй папаліся да гэтых пшэкаў, і ты бачыш, якія яны. Вазьмі гэты выпадак з Дзежкам. Што ты думаеш наконт яго?

— Паводле нашага Эдзі, дык ён заслужыў.

— Эдзю маю ў... Пытаюся, як паводле цябе.

— Думаю, што гэта крайняе свінства з боку Эдзі, вялікая несправядлівасць. Шляхцюк даўно правакаваў і прасіў аплявухі. Але, ведаючы гэту псіну, ці можна было чаго іншага спадзявацца?

— Хлопцы нашы ўсе такой думкі, а палякі глядзяць па-рознаму. Можна выпадак ацэньваць з двух бакоў: як чыстую бойку — і ў даным выпадку Мыдлеўскага поўная віна, бо ён першы на Дзежку скочыў,— або дашукоўвацца матываў і правакацыю разглядаць правакацыяй. Як ні вазьмі, якім бокам ні абярні, усё роўна кругом вінаваты панок гэты. А Эдзэ з поўнай свядомасцю судзіў аднабакова: прыпісаў Дзежку ўсю віну й знайшоў матывы ў нейкім гітлераўскім выхаванні й «бздурах». Вось дык суддзя, каб ты галавой налажыў! Гэта ж проста знявага й аплявуха для

нас, беларусаў. Гэта, братка, найбольш і баліць. Які б ён дурны, гэты сукін сын, ні быў, але тут прызнаць выпадае, што ведае, дзе ўдарыць у балючае месца. Хутчэй за ўсё ён кіраваўся абшарніцкай логікай: я тут пан, а ты — хлоп, не варты майго польскага пса. Правоў ніякіх не маеш і дзеля таго мусіш лізаць ногі свайму пану й яму падпарадкаўвацца. Вось як усё гэта выглядае.

— І з гэтага ты надта здзіўлены?

— Прызнацца — так. Чалавек шмат чаго нядобрага ведаў і бачыў у палякаў, але спадзяваўся, што мо вайна зрабіла на іх нейкі дадатны ўплыў, навучыла чаго. Кажуць — дасканалішся ў нядолі. Можа, яно не адносіцца да палякаў, а мо Эдзэ — вынятак. Калі ж яны ўсе такія, тады трэба іх пашкадаваць, бо не скарысталі з вялікай гістарычнай лекцыі.

— Ведаеш, я не філосаф і не гістарычны тэарэтык. Але тое-сёе ў гэтым разбіраюся. Успомні дачыненні палякаў да беларусаў між гэтымі войнамі. Польскія паны, дзякуючы сваім інтрыгам, дурной палітыцы ў дачыненні падбітых народаў і бяздарнай гаспадарцы, зруйнавалі не толькі сваю «Карону», але й Вялікае княства Літоўскае. Лагічна вынікала б, што доўгая няволя пад Маскоўшчынай мусіла б спрычыніцца да пераацэны імі дагэтуляшнага шляху, знаходу памылак, канкрэтнага перабудавання палітычнай псіхікі вядучага класа, пастаўлення новых вежаў да лепшае будучыні. А яны — што? Гістарычная лекцыя не была засвоена. Адразу пасля здабыцця незалежнасці ў васемнаццатым годзе прагавітыя панкі і іншая трухлядзь, кіруючыся абшарніцка-рабаўнічымі інтарэсамі, узяліся абрабоўваць наш бедны сялянскі народ, адбіраць у яго апошнюю зямельку, школы, цэрквы й іншае. Імкнуліся да поўнага знішчэння нашай апрычонасці, да асіміляцыі. Ты, зрэшты, ведаеш, як было. Там вась і былі зародкі іхняга няшчасця, новае вялікае трагедыі, якая адбывалася й цяпер адбываецца на нашых вачах. Мы, братка, не пазналі яшчэ добра палякаў цяпер, не ведаем добра, якія ўплывы зрабіла на іх вайна. Прытым заўваж, што маем тут справу з мілітарыстамі. Не трэба забывацца, што пасля першай вайны якраз легіянеры-пілсудчыкі былі тымі асаднікамі, што прыехалі ў Беларусь і паадбіралі ў нашых сялян найлепшую зямельку. Калі б гэтай хеўры ўдалося адваяваць Польшчу хоць у перадваенных межах, дык нашы сённяшнія афіцэры былі б заўтрашнімі асаднікамі. Такі Эдзэ лавіў бы беларускую рыбку й

паляваў бы на беларускіх зайцаў, а ты й я вывозілі б ягоны гной і гадавалі б збожжа.

— У тым-то й сук. Яно-то й самае цяжкое. Для нас якая з таго карысць, што палякі сёння, стараючыся адваяваць дзяржаву, адначасна ўжо руйнуюць і ейныя асновы? Ад таго часу, калі лёс спалучыў шляхі беларускай дзяржавы з польскай, наша нацыянальная зорка перастала ясна свяціць, а цяпер амаль зусім знікла. Толькі маскалі на тым скарысталі. Польскім панкам варта было б зрабіць парадак у сваім катушку, пакуль у чужы пхацца. Ніколі нікому не прынеслі яны дабрабыту. А цяпер, дзякуючы сваёй палітычнай недаспеласці, самі лятуць у бездань і іншых за сабой цягнуць!

— Нам трэба з імі мець як найменш супольнага. Як ты кажаш, будуць цягнуць нас за сабою ў бездань.

— Гэта ўсё справы будучыні. Цяпер вось трэба неяк ператрываць, асцерагацца, каб панскія «псы» цябе не ўкусілі. Можна, варта вучыцца на іхніх памылках. Гэта ці не будзе найбольшая карысць для нас у польскай арміі. Прыйдзе канец вайны, і хто ведае, як будзе свет выглядаць. Але што б ні сталася, тое, што навучыўся, — тваім будзе, а для нашай Бацькаўшчыны патрэбныя спрактыкаваныя людзі. Вучыся на памылках ворага. Як прыйдзе час — будзеш ведаць ягоную моц і слабасць. Змаганне з ім не будзе тады вялікай праблемай.

— Ты ж хаця не пачынай змагацца цяпер, пакуль на іхнім хлебе сядзіш.

— На іхнім хлебе? Але ж і дурань ты, хлопчык мой. А на чым яны? Ангельцы іх кормяць, і фактычна яны цяпер не больш чым найміты.

— Няхай сабе.

— Дык вось і «няхай сабе». Не зрабілі яны для нас ніякай ласкі, прымаючы ў армію. Кіраваліся сваімі інтарэсамі і не маюць чаго цяпер з чорнага рабіць белае. Не быў бы ты патрэбны ім за «пахолка» — фігу цябе ўзялі б.

— То праўда. Разумна гаворыш. Аж не пазнаю цябе часамі.

— Ну, ты ўжо кпінкі не строй, браце. Ясна, што праўда. І чаго ж цяпер маюць з сябе шляхоткаў удаваць, калі адзіным матывам іхнім было выкарыстанне нашых людскіх сіл. Тут і прабіваецца, як пад вясну вада праз лёд, тая фальшывасць, гнілізна і недаспеласць іхняга палітычнага характару. Заўсёды кіраваліся і кіруюцца логікай таго

негра, што сказаў: «Калі я ў каго ўкраў карову — дык гэта добра, а калі хто ў мяне ўкраў карову — дык гэта дрэнна».

— Ведаеш, я гаварыў з Дзежкам, і ён раіў, каб мы абое падаліся ахвотнікамі на фронт, — перайшоў на іншую тэму Лабун.

— На фронт? Ахвотнікамі? Як гэта разумець?

— Не ведаю й сам... Надакучыла гэта вазня рэкруцкая, абрыдла, агоркла проста. Вечна толькі «зважай» ды «вольна». Чацвёрты ці пяты раз ад таго самага пачынаем. Нейкай перамены трэба было б.

— Але ж Дзежкава башка й зварыла. Ці, можа, і твая тут памагла?

— Можа...

— Яго псіна гэта карае, а ён на фронт пайшоў бы. Якая ж тут логіка?

— Кажа, што асабістыя прычыны.

— Кінь ты. Няма ў яго асабістых прычынаў, выдумкі толькі. Я лепш яго знаю, чымся ты. Зрэшты, калі ззаду можна тое-сёе зманкіраваць, то на фронце не ўдасца. Ці мо пайшлі б пры нагодзе ў палон да ранейшага пана? Ах, — махнуў Сымон рукою, устаючы, — я не думаю, што гэта вы паважна.

— Была такая думка.

— Думкі могуць быць. Асабліва ў Дзежкі дык аж роіцца ад іх у галаве. Ён, брат, такі гарачы. Як нешта пастановіць, дык зараз загараецца саламяным агнём. А праектаў і думак — цьма. Не хачу слухаць. Слухай, цяпер хачу аб больш празаічным. Ці не грызе цябе чарвячок часамі?

— Прызнацца, — пацерабіў Лабун за вухам, — дык грызе. Варта было б замарыць.

— Вось цяпер толкам гаворыш. А маеш за што?

— Павінна дзесь быць.

— Ты ж не курыш. У цябе цыгарэтаў, пэўна ж, і свінні не ядуць. Цягні, брат, хутчэй. А я зараз знайду дзесь макаронніка, й крышку заморым чарвяка.

— Чарвякоў, — паправіў Лабун, — бо й твайго таксама.

— А ты думаў, я аб якім гэта? Ну дык ты насалоджвайся матэматыкай, пакуль я вярнуся, — казаў Сымон, узяўшы ад Лабун дзве пачкі цыгарэтаў і выходзячы па віно.

VI

Кожная вёска мае сваіх баб-плектарак, а кожны вайсковы абоз — дзівакоў-герояў. У Сан-Базыльё найбольш папулярным і ведамым героем быў не хто іншы, як сам камандзір базы 7-й дывізіі генерал Пшэўлоцкі, празваны Прашка. І прычынаю гэтага не была яго пазіцыя як камандзіра абозу, а зусім іншае. Ці то ён сапраўды быў камічным, ці то выглядаў камічным у вачах жаўнераў — было, мабыць, адно й другое. Стаўся аб'ектам показак, жартаў і насмешак...

Пшэўлоцкі распачаў вайсковую кар'еру яшчэ ў расейскай царскай арміі. Быў чалавекам расейскай культуры і ўзгадавання. Як ні сцярогся, расейскія словы ўсё роўна траплялі ў ягоную мову, як і тая «пряжка», што сталася ягонай мянушкай. Генерал меў слабасць да бліскучых жоўта-залатых спражак, што аздаблялі шырокабрызентавыя ангельскія вайсковыя пасы. Гэтак, сустрэўшы ў абозе жаўнера ды кінуўшы вокам на брудны пас і спражку, генерал нахмурыўся.

— Гэй, стшэльцу! — гукнуў радавога, калі той адсалютаваў.

— Я ёсць, пане генерал! — выпрастаўся радавы.

— Чаму ходзіце з такой бруднай пряжкай?

Радавы, збянтэжыўшыся, нічога не адказаў.

— Пытаюся, чаму пряжка брудная? — падняў голас на нотку вышэй Пшэўлоцкі.

— Не разумею, пане генерал.

— Як гэта не разумееш? Хто за цябе мае чысціць?

— Што чысціць, пане генерал?

— Дурнем прыкідваешся? Пряжку чысціць, пся косць!

— А што гэта такое «пряжка»?

— Пряжка то ёсць... гэта ёсць спшоншка, стшэльцу, — растлумачыў, на момант збянтэжыўся Пшэўлоцкі.

Ад гэтага часу мянушка прыліпла да старога афіцэра.

Расейшчына часценька прабівалася наверх то ў генералавай гутарцы, то ў навыках. Аб расейскім узгадаванні Пшэўлоцкага сведчыў сапраўдны факт, што здарыўся пры адкрыцці курсаў для жаўнераў корпуса ў Мачэраце. Генерал прамаўляў да вучняў, звяртаючы асаблівую ўвагу на тое, каб не марнавалі часу, казаў, што патрабуе іх Бацькаўшчына, а дзеля таго ён лічыць патрэбным падкрэсліць трагізм Польшчы ў мінулым.

— Польшча патрабуе асвечаных і кваліфікаваных кад-

раў як у войску, так і ў іншых дзялянках дзяржаўнага апарату. Старайцеся й вучыцеся, каб гэныя кадры папаўняць, каб народ наш быў мацнейшы, каб у будучыні апяклі рукі тыя, што палезуць па наша дабро.

— На працягу гісторыі, — палез Пшэўлоцкі ў мінулае, — Польшча пацярпела тры распадзелы. Здарылася яно так таму, што мы не былі пільнымі. Першы распадзел быў у 1772 годзе, другі за дваццаць гадоў і яшчэ за пару гадоў апошні. Нашы непрыяцелі пачацвярцілі Польшчу на тры няроўныя палавіны. З захаду, — тут генерал намаляваў у паветры нейкую крывулю, быццам дэманструючы дзе, — немцы забралі Памор'е й Пазнаншчыну, з паўдня другі кавалак узялі аўстрыякі, а з усходу мы таксама ўзялі кавалак... цьфу! — запозна спасцярогся генерал. — Я хацеў сказаць, што з усходу росыяне забралі кавалак.

Тое неспадзяванае «мы», заміж расейцы, збіла генерала з панталыку, і ён пачырванеў. Шмат хто з прысутных, не тоячыся, зарагатаў. Невядома, што больш смяшыла: ці тое, што Польшчу «пачацвярцілі на тры няроўныя палавіны», ці тое, што пузаченькі афіцэр прыдзяліў сябе да расейцаў, распадзельнікаў Польшчы.

Акрамя «прыхак», Пшэўлоцкі звяртаў ці не найбольшую ўвагу на салютаванне. У базе сёмай дывізіі прыгадвалі іншае здарэнне, што магло адпавядаць праўдзе.

Пры арміі была дапаможная жаночая служба, афіцыйна-на ведамая як «Помоцніча Служба Кобеца» (у скарачэнні ПСК — пээска). Ад гэтых скаротаў усіх жанчын пры войску ахрысцілі «пэсткамі». Пару сотняў было іх у Сан-Базылье.

І вось, апавядаюць, выязджае Пшэўлоцкі джыпам з абозу на шашу. Спераду — шафёр, а ззаду, разваліўшыся на сядзенні, выставіўшы кругленькі жывоцік, — сам генерал. Спераду джыпа, на самым цэнтральным месцы над радыятарам, хвалюецца ў ветры малы генеральскі сцяжок. Высокі пасажыр, пагладжваючы жывоцік, разглядаецца навокал.

Непадалёк за брамай абозу трапляе яму на вока маладая дзяўчына ў вайсковым адзенні. На вялікае генералава здзіўленне, яна не толькі не салютуе, але, здаецца, нават не спасцерагае генералавай машыны, ані пасажыра ў ёй.

— Стой, Збысю! — загадае шафёру генерал.

Машына борзда затрымоўваецца, а Збысь узіраецца ў камандзіра.

— Крані машыну назад да гэнай «пэсткі», — паказвае

зрокам афіцэр дзяўчыну, што засталася крокаў больш дваццаці ззаду.

Аўтамабіль едзе назад і затрымоўваеца каля «пэсткі».

На твары ў дзяўчыны з'яўляецца цень зацікаўлення. «Няўжо ж ён вярнуўся, каб мяне ўзяць ды падвесці?» — думае, відаць, яна.

— Охотнічко! — пачынае высокім тонам Пшэўлоцкі.

— Так ест, пане...

— Хадзі бліжэй!

Дзяўчына падыходзіць.

— Паглядзі сюды! Едзе генеральскае аўта, на перадзе фур-фур повева хоронгеўка і генерал сядзіць, як бык... а охотнічка для чэго не салютуе?

«Пэстка» зусім анесмялела й згубіла язык, асабліва таму, што генерал параўнаў сябе да быка.

Хутка па абозе Сан-Базыльё ды незадоўга й па цэлай арміі пачалі «пэстак» дражніць генералам-быком. Ідзе, бывала, які Ясё ці Здзісё й сустрэне «пэстку».

— Гэй, охотнічко! — гукне.— Едзе аўта, хоронгеўка повева фур-фур, генерал сядзіць, як бык, а охотнічка што на гэта?

Да гэтага аматары анекдотаў дабаўлялі часценька зусім нецэнзурныя варыянты.

У першых тыднях 1945 года рота «цэнзусоўцаў», акрамя шматлікіх вайсковых заняткаў, здавала экзамены, каб пацвердзіць сярэдняю адукацыю. У суседняй вялікай палатцы штодзённа з'яўляліся сябры вайсковай школьнай камісіі.

Віктар Караткевіч пад час экзаменаў з літаратуры пахваліўся, што польскай літаратуры не ведае, адно беларускую. Настаўнік адаслаў яго да мізэрнага з выгляду, дробненькага, худага калегі.

— Раскажыце мне, што вы ведаеце аб «Пану Тадэвушу»,— пачаў апытанне новы экзаменатар.

— Я ж казаў таму другому пану, што вучыўся ў беларускай гімназіі...

— Дык вы ведаеце беларускую літаратуру?

— Так.

— Дык раскажыце, што ведаеце пра Пранціша Аляхновіча.

Караткевіч быў адным з вучняў Віленскае беларускае гімназіі, што побач з сяброўкай-гімназісткай нёс адзін з

дзiesiąткаў хаўтурных вянокў за дамавінай вялікага беларускага мучаніка й драматурга, застрэленага бальшавіцкім агентам зімою 1944 года. Крышку здзівіўся з такога пытання.

— Магу гаварыць па-беларуску?

— Калі ласка,— адказаў па-беларуску афіцэр.

Пасля выяўлення сваіх ведаў аб творчым багажы Аляхновіча Караткевіч расказаў аб трагічнай смерці драматурга й паховінах, у якіх браў удзел. Афіцэр чуў аб гэтым першы раз і вельмі зацікавіўся. Пазнаёміліся. Караткевіч даведаўся, што настаўнік быў некалі бліжнім сябрам замардаванага пісьменніка, што сам быў вывезены ў Сібір у 1939 годзе, што быў беларусам, заслужаным у беларускім адрэджанскім руху. Быў гэта прафесар Гук.

VII

Пасля экзаменаў, у канцы студзеня рознымі загадамі 4-я рота «цэнзусоўцаў» пачала раздзяляцца. З групы колішніх менскіх кадэтаў чалавек дзiesiąць, у тым ліку Сымон Спарыш, Кастусь Дзежка й Аляксандр Лабун, трапілі на падафіцэрскі курс у 21-шы батальён. Віктар Караткевіч і Мікола Дудкевіч трапілі ў ліку іншых у школу падхаронжых у недалёкую Матэру. Доўга ім там не давлялося пабыць. Палякі, заўважыўшы, што ў афіцэрскую школу трапіла блізу паўсотні беларусаў, выдалі загад, што вайсковыя ўлады не маглі прызнаць ступеняў адукацыі, здабытых пад нямецкай акупацыяй. Зацікаўленыя ў будучыні, паводле таго ж загаду, могуць складаць заявы на курсы, што мелі быць зарганізаваныя пры войску, а тым часам, хіба яшчэ пасля некаторага вышкалення, мелі папоўніць франтавыя аддзелы. Гэтак палякі, у час спасцярогшыся, не дапусцілі ў афіцэрскую школу беларусаў, хоць тая самая прычына, г. зн. адукацыя, здабытая пад нямецкай акупацыяй, не перашкодзіла ім затрымаць у Матэры ўсякіх «слэнзакаў», «поможакаў» і «кашубаў». Шматлікія былыя менскія кадэты, уцалеўшы ў апошняй фазе вайны, падалі ўсё-ткі заяўкі на курсы й пасля паспяхова іх пакончылі.

Другая рота 21-га батальёна — фактычна падафіцэрская школа — праходзіла навуку прыспешаным тэмпам. Выглядала, што на фронце патрабаваліся людзі й што вучні недарма елі белы хлеб. Вестка аб сканчэнні шкалення

прыйшла ў канцы лютага. Камандзір роты, лейтэнант Олесь, раніцою пасля сьнеданьня сабраў людзей у прасторнай святліцы школы і, прыняўшы рапарт, пачаў гаварыць да вучняў:

— Сабраў я вас, хлопцы, дзеля таго, каб паведаміць, што сёння нам, на вялікі жаль, прыйдзеца разысціся. Хачу таксама ў кароткіх словах закрануць і нашу палітычную сітуацыю. Няма чаго хаваць, што палажэнне наша сягоння крытычнае. Вы самі гэта ведаеце. Інфармую вас згодна з загадам вышэйшых кіраўнікоў арміі. Палажэнне наша проста трагічнае. Гэта не значыць, што мусім апускаць уніз галовы. Былі ў нашай гісторыі цяжэйшыя моманты, і мы ператрывалі, дзякуючы гераізму нашага народа. Ператрываем і гэты. Дый не толькі ператрываем, але і дасягнем намечанае мэты.

Слухаючы, здавалася, што і сам лейтэнант Олесь не надта верыў у гэтае «ператрыванне» і перамогу.

— Крымская афера, як вам ужо ведама, паказала, да чаго здольны тыя, якіх мы ўважалі за сваіх хаўруснікаў. Яны зрабілі з ворагам гандаль нашым коштам. Яны нас здрадзілі. Выглядае цяпер, што Ангельшчына і Амерыка перастануць прызнаваць наш адзінапраўны лонданскі ўрад. Але гэта не значыць, што і мы перастанем прызнаваць яго. Ялта ці не Ялта, ён — адзіны ўрад, вакол якога згуртаваны ўвесь польскі народ. Мусім згуртавацца ля яго яшчэ шчыльней, каб з большай упэўненасцю ісці да мэты. Лонданскі ўрад — адзіная наша апора і адзіны легальны ўрад Польшчы.

Для пайнфармавання чытача мусім прыгадаць, што пад час другой сусветнай вайны Сталін утварыў з польскіх камуністаў, гадунцоў Масквы, гэтак званы Люблінскі камітэт, перайменаваны пазней у Варшаўскі ўрад. На канферэнцыі ў Ялце Сталін дамагаўся ад заходніх хаўруснікаў прызнання гэтага камуністычнага твора як адзінапраўднага ўрада Польшчы. Хаўруснікі не надта настойвалі, што эміграцыйны ўрад у Лондане, пад загадам якога быў другі корпус у Італіі, першы корпус Мачка ў Галандыі, нешматлікі марскі флот і паветраныя сілы, ды (пакуль яно трывала) збройныя сілы Варшаўскага паўстання, быў адзіным легальным польскім урадам. Справу развязалі кампрамісам.

Да часу вольных выбараў у парламент у акупаванай савецкімі войскамі Польшчы наважылі ўтварыць урад з двух існуючых урадаў. Гэткім чынам польскі вызвольны фронт

поўнасьцю прайграў, а маскоўскі чырвоны дыктатар атрымаў вольную руку ў акупаванай краіне.

Пасля абвешчання Ялцінскае ўмовы на Захадзе вялікая частка палякаў страціла надзею на вызваленне Польшчы. Нашчадкі Касцюшкі й Пілсудскага добра ведалі цану маскоўскім словам, і адно самыя наіўныя маглі верыць, што Польшча пасля вайны нейкім чынам станецца вольнай. Да такіх наіўных, як выглядала, лейтэнант Олесь не належаў.

— Я раней казаў і цяпер кажу, — прадаўжаў ён, — што канфлікт між заходнімі хаўруснікамі й Масквой немінучы. Гэта толькі справа часу. Мусім не траціць веры, мусім захаваць свае сілы да апошняга бою.

Афіцэр адчытаў спецыяльны загад камандзіра Другога корпуса генерала Уладыслава Андэрса, які закранаў Ялцінскую канферэнцыю, ейныя пастановы ў справе Польшчы й заклікаў жаўнераў не толькі прадаўжаць няскончанае змаганне з Нямеччынай, але вытрываць і мацавацца духам у далейшым.

Вучні падафіцэрскае школы таго ж самага дня разышліся па сваіх аддзелах. Нашы героі, вярнуўшыся да Эдзі й прабыўшы там дзве пары, атрымалі загад выязджаць на фронт і ў канцы лютага паехалі ў Брындызі — суседні порт на Адрыятычным моры, каб адтуль мараплавам накіравацца на поўнач.

Вегетацыя

I

Найцяжэйшым і найбольш страшным момантам, што пабуджае глыбокія духовыя перажыванні для трапіўшага першы раз у жыцці за краты вязня, ёсць першая хвіліна свядомасці пасля абуджэння з начнога сну. Яна больш жахлівая за той момант, калі чалавек перакрочыць першы раз парог турмы. У вязніцу чалавек уваходзіць усё ж падрыхтаваным да гэтага; ён пагаджаецца, што ў сілу нейкіх немінучых абставін сустрэне за гэтым парогам няволю, здэкі й цемру.

Адмоўна зарэагуе ён на абставіны, новае наваколле за цяжкімі ржавымі жалезнымі дзвярыма, можа, з перапалоху зробіць інстынктыўны крок назад адно таму, што ўяўленне раней не змагло адлюстраваць у свядомасці ўсіх нечаканасцяў, якія яму цяпер наканавана перажыць. Адно — ён не можа дакараць сябе за тое, што не ведаў, куды яго вядуць. Тым часам, будзячыся рана пасля першай ночы ў вязніцы, адкрыўшы вочы, не адвыкшы яшчэ ад вольнага жыцця й хатніх абставінаў, у гэную першую хвіліну соннай паўсвядомасці пачне чалавек вадзіць зрокам па шэрых турэмных сценах і столі і з вялікай натугаю старацца ўгадаць, дзе знаходзіцца. Першыя пасля сну промні свядомасці пастараюцца паклікаць на помач памяць, каб развязаць загадку. Паволі падымецца галава; вочы скіруюцца на адзіны сноп святла, што падае знадворку ў камеру праз густыя краты маленькага ваконца; розум пачне адрозніваць людзей, рэчы, наваколле, і ажно тады прыйдзе страшнае разуменне, што чалавек знаходзіцца ў вязніцы.

Інстынкт самазахавання падкажа розуму, што гэта ці не ёсць адно непрыемная з'ява, міраж; недавер у момант авалодае галавою. На момант заплюшчацца вочы й з'явіцца борзда народжаная надзея, што непрыемная з'ява, пэўна ж, знікне, што гэта, мабыць, толькі благі, кашмарны сон. Паволі й нясмела зноў пачнуць адкрывацца вочы, а з'ява ўсё ж не аддаліцца. Наадварот — органы чуцця пачнуць з упэўненасцю дэманстраваць, што першая з'ява была канкрэтнай і цалкам рэальнай; цені вязняў пачнуць рухацца й гаварыць; моцныя жалезныя краты ў цеснай адтуліне ўсё яшчэ тырчаць, разрэджаныя хмарным снапом святла; з-за цяжкіх турэмных дзвярэй прылятуць гукі мерных

крокаў турэмнага вартаўніка, лязгат турэмных ключоў — усе самыя розныя гукі й водгулле ранняй вязнічнай беспрасветнай будзёншчыны.

Разбуджаны навічок, канчаткова ўпэўніўшыся, што ён знаходзіцца ў катушку, будзе сядзець нейкі час нерухома, рукою падпёршы падбародак; пазяхаючы ды ўздыхаючы, пачне шкадаваць, чаму салодкі сон забыцця не трываў далей, чаму на змену прыйшоў бязлітасны кашмар сапраўднасці. У гэты момант як нельга лепш ацэніць ён волю й ніколі ўжо не зможа забыцца, якую вартасць мае сон, забыццё, нябыт, летуценні. Калі мае крылатае ўяўленне, дык пры дапамозе яго, магчыма, зробіць выснаў, што найлепш змог бы адсядзець у вязніцы, калі б увесь час мог спаць або знаходзіцца ў забыцці. Яшчэ ўчора, ведзены ў вязніцу, уяўляў, пэўна ж, гэту нецікавую сапраўднасць, фізічную нядолю. Адылі й цяпер ужо, пасля першага пачуццёвага ўструсу, здолеў пагадзіцца, што хаця-нехаця, а мусіць зжыцца з абставінамі, што гэтыя абставіны існуюць і існаваць будуць ад яго зусім незалежна. Ён ужо дасць гэтым абставінам правы грамадзянства дзесьці ў малой каморачцы свайго пачуцця й розуму. Зразумее, што й сам цяпер з'яўляецца арганічнай, шэрай, бястварай часцінай гэтых абставінаў, што мусіць падрыхтавацца фізічна й духова, прытарнавацца найвыгадней і найлепш, каб перажыць з найменшай для сябе стратай той быт-нябыт.

Але непераможны й заўсёды прысутны інстынкт самазахавання вечна шэпча й падказвае іншае, заўсёды намагаецца ратаваць, абнадзейваць, цягнуць з прадоння. Ён — падсвядомы й, здавалася б, незначаны, але заўсёды прысутны і ў момант фізічнага ці духовага крызісу спяшае людскай істоце на хуткі ратунак. Паколькі фізічнае існаванне чалавека бязвыхаднае, ён цягне пачуццёва-разумовую людскую істоту цераз адзін парог часовага ратунку, пераносіць яе ў зусім іншы свет — туды, дзе сам чалавек з'яўляецца поўным і абсалютным валадаром быту й нябыту — у свет мараў і летуценняў.

Кожны чалавек, няхай будзе ён найбольшы скептык, самы заядлы песіміст і нявера, мае гэtkі свет — менш або больш абмежаваны. Туды ён у найбольш цяжкія й крытычныя хвіліны ўцякае ад назойлівай сапраўднасці, там валадарыць і як магутна-крылаты арол бушуе па неабсяжных прасторах летуценняў. Шматочкі парваных і разбітых надзеяў саўюцца ў тонкую пражу нейкай суцэльнасці, з

руінаў разбуранага й развеенага духовага самабыту пачнуць вышукоўвацца рэшткі, макулінкі веры ў лепшае й святлейшае. Паўстануць падпоры й масты, праз якія зняможаны духовы арганізм пачне памалу, вобмацкам крочыць праз бездані да будучыні. Адно нявера можа затрымацца над непраходным прадоннем, а ў веруючага народзіцца надзея, аснованая на вечнай, адзінай і незаменнай боскай справядлівасці. Нефартунны духовы мучанік даверыць сябе ў рукі апекі й ласкі Найвышэйшага і Усемагутнага. У гэты час духовага ўпадку і фізічнага крызісу ён пачне мацнець любоўю да Адзінаправільнага Валадара. (...)

II

У нармальных мірных умовах дзяцінства, пакуль чалавек не стане на собскія ногі, нават падбіраючыся, а то й пераскочыўшы жыццёвую двацатку, ён рэдка мае змогу з аб'ектыўнасцю заглянуць жыццёвай рэчаіснасці ў вочы. Абапірае свае меркаванні й крокі на слаба абгрунтаваных, а то й фальшывых поглядах, бачачы твар жыцця праз сваю, асаблівую адно для яго, прызму. Адсюль такія шматлікія ў юнацкім веку памылкі, расчараванні ці іншыя няшчасці.

Сымон Спарыш мала меў часу, каб даспяваць у нармальных спакойных абставінах ды паўтараць тыя памылкі, што рабілі раней і будуць прадаўжаць рабіць пазней юнакі ранейшых і будучых пакаленняў.

Сусветны катаклізм кінуў яго ў ліку іншых сяброў на скрыжаванні пякельных дарог, туды, дзе раз'юшаная сіла й гвалт. Там не мелі вагі ані пачуццё, ні розум. Сіла была правам, а права — сілаю. Магутны цыклон-гігант душыў і цёр на мязгу ўсё падатнае й слабое, арганічна хворае, фізічна нетрывалае й крохкае. Трывала й буйнела адно моцнае й непакіснае.

Як малая, цвёрда злепленая снежная куля, кінутая на змякчаны адлігаю снег з высокай горнай вяршыні, буйнее, таўсеее й набірае разгону й сілы па дарозе ды крышыць пасля й нішчыць усё жывое й мёртвае, гэтак раздзьмуханая сіла ваеннага гвалту й знішчэння, здавалася, што далей, то больш набірала моцы й імпэту. Дэструкцыйнасць ваеннае сілы не можа быць рацыянальнай, поўнасцю накіраванай ці кантраляванай. У меру павелічэння ейнае раз'юшанае гвалтоўнасці першапачатковыя дзейнікі, што выклікалі яе з

пэўнымі вызначанымі мэтамі, трацяць над ёю нават частковы кантроль. Гэтаксама, як у групе падвыпітых дзецюкоў паб'юцца двое, пасля ж на дапамогу ці проста, каб узяць нейкі ўдзел, прыйдуць усе непакліканыя, і зробіцца неразбярыха такая, што пад канец няведама, каго вінаваціць, — таксама і ў вялікіх войнах. Пасля пэўнае мяжы сіла гвалту выклікае дзейнасць пабочных элементаў, дзеля розыгрышу асноўнае стаўкі непатрэбных. Гэтак бандыты рабуюць і забіваюць, выкарыстоўваючы ваеннае бязладдзе там, дзе няма пільнага вока ўлады; садысты страляюць і жыўцом паляць людзей не дзеля таго, што гэта неабходна, а таму, каб насыціць сваю звярыную прагавітасць смерці і знішчэння іншых.

Нарэшце нават найбольш нейтральныя, што, як кажуць, «Богу духа віноўныя», дзеля свае абароны змушаны прыняць удзел у агульнай разні і забойствах. Хто ж пасля гэтага здолее разабрацца — дзе, хто і ў чым вінаваты? У Беларусі пад час другой сусветнай вайны бальшыня сялянскіх вёсак, пераважна з лясных раёнаў краіны, пайшла з дымам. Жыхары — або там жа жыўцом паленыя, або страляныя — не жадалі браць удзел у чужой для іх вайне двух тытанаў. Хіба ж іхняя віна палягала ў тым, што не сумелі ў час абараніцца...

Маладому Сымону ў галаве не мясцілася, што цывілізаваны чалавек можа перайсці ўсе межы дзікасці і быць рухавіком такога ўсеагульнага гвалту — купацца ў крыві, засцілаць касцямі нявінных мільёнаў прасторы свету і пры гэтым яшчэ спяваць гімны і оды вялікім і малым кáтам. Гэта звярыная крайнасць людскай натуры да глыбіні скаланула і зрушыла нясмелыя яшчэ погляды юнака, паставіла перад ім цэлы сцяг пытанняў, на якія нельга было знайсці гатовых адказаў.

«Чалавека, што забівае, называюць зверам, — думаў юнак, — але ж звер, калі ён забівае, то не без патрэбы. Найчасцей спажывае здабычу, пасля адпачывае і не мае патрэбы знішчаць іншых дзеля самога толькі знішчэння. Інакш кажучы, звер робіць толькі біялагічную функцыю, забівае для ўтрымання пры жыцці свайго арганізма, робіць тое, да чаго пакліканы ў прыродзе, рэдка ці нават ніколі не выходзіць за рамы біялагічных нормаў існавання. Зусім іншае з чалавекам. Ён пакліканы не для забойства, а для сужыцця з іншымі ў любові. Бог стварыў яго, даў розум, каб дасканаліўся і наследваў Творцу. Да забойства

пхае яго прагавітасць, ненасычанасць. Раз распачаўшы гвалт над іншымі, не ведае межаў. Калі, такім чынам, параўноўваць чалавека са зверам, то параўнанне выпала б на карысць апошняга. Больш таго: калі б звер меў розум і ведаў, што ягоным іменем празываюць чалавека-забойцу, то, пэўна ж, моцна пакрыўдзіўся б. Было б гэта для яго ці не найбольшай знявагай».

Пасля такіх крайнасцяў у сваіх роздумах і выснавах Сымон меркаваў, што чалавеку добраму, які трымаецца Божых прыказанняў, няма на зямлі месца. Ён заўсёды будзе крыўджаны і эксплуатаваны, таптаны і біты іншымі. «Сярод ваўкоў вый па-воўчаму», — прыходзіла на думку старая народная мудрасць. Перад уяўленнем прабягаў шлях беларускага народа за апошніх пару стагоддзяў — шлях нядолі, крыўдаў і здзекаў з боку чужынцаў.

Ці беларус выйграў што-небудзь таму, што не біў і не гвалціў, што служыў чужым панам? Чым менш супраціўляўся, тым больш зносіў крыўдаў. Свет, аснованы на сіле, лічыцца адно з сілаю. Ніхто ніколі не ўважыць слабога, няважна, колькі б ён маліўся ці прасіўся, колькі б ні даводзіў аб сваіх правах, аб дабрыві, чысціні душы й сэрца.

III

Як таму вязню, што першы раз абудзіўся з начнога сну ў вязніцы, здавалася часамі Сымону, што ўся гэта жахлівасць гвалту й сілы, гэты жудасны рогат смерці, панарамы папялішчаў і могільнікаў, людской нядолі й енкаў з'яўляюцца адно благім сном, што не можа ж гэта быць, што ёсць жа нейкія нормы маралі, існуе ж нейкая любоў на свеце, дабраты ў сэрцы чалавечым. Пытаўся не раз сам сябе: ці дзякуючы нейкаму невытлумачальнаму прыпадку не сніць ён часамі, ці прост-напраст не здурэў?

Да агульных гэтых перажыванняў далучаліся зусім асабістыя, сямейныя. Постаць старога, хваравітага, спрацаванага бацькі рэдка пакідала юнакова ўяўленне. Сніў страшныя сны: то капаў бацьку магілку, то бачыў бацьку ў дамавіне, то выносіў тую дамавіну й спушчаў у яму. Цэлы цыкл сноў ад часу выхаду з Бацькаўшчыны аж да Італіі й далей заўсёды круціўся навокал бацькі.

«Ці не завініў я часам перад ім? — пытаў сябе. — Ці не мусіў я застацца ў хаце й быць яму падпораю,

дапамогаю на старасці? А мо,— і пры гэтай думцы аж дрыжэў хлапец з жаху,— мо бальшавікі ўжо звялі яго са свету за тое, што я пакінуў дом і што, будучы яшчэ дома, нідзе не крыўся са сваімі антыбальшавіцкімі поглядамі? Цэлая ж вёска аб тым ведала. А ці ж не было ў вёсцы здраднікаў-юдаў, дрэнных людзей?»

Думкі пра бацьку й сям'ю не давалі хлапцу супакою. Часценька ўночы, сасніўшы бацьку, найчасцей мёртвага, з дрыготамі будзіўся й выціраў з твару халодны пот. Доўга пасля ляжаў, адплюшчыўшы вочы, углядаючыся ў цемру й раздумваючы над цяжкім лёсам. Адылі як мага падбадзёрваў сябе й мацаваўся на духу, прысягаючы на бацьку, радзіму і ўсіх святых, што выкарыстае рэшту свайго жыцця, не пашкадуе сіл, каб у будучыні службыць пакрыўджанаму й паняволенаму народу, каб адпомсціць крыўдзіцелям і катам — чужым і сваім. І ў той момант свядомасць бяссільнасці радзіла бязмежную злосць і нянавісць на ўсіх тых, што стараліся й цяпер яго, Сымона, выкарыстаць для сваіх шкодных мэтаў.

«Каб гэта з Божай дапамогай,— думаў хлапец,— я стаўся нейкім веліканам або замяніўся ў непераможныя мільёны, ведаў бы, што рабіць. Пазбіраў бы па зямлі ўсе цацкі, званыя гарматамі, самалётамі й іншымі прыладамі знішчэння, пераплавіў бы іх на плугі, машыны й іншыя прылады міру й жыццёвага добра, а ўсім чысценька людзям загадаў бы працаваць і паводле запрацаванага атрымоўваць так, як вызначыў Бог. Даў бы вольнасць усім народам і не дазволіў бы на ніякія крыўды ці здзекі. Любоў бліжняга сталася б асноваю ўсяго жыцця».

IV

Сымон часта параўноўваў сябе да пабочнага гледача, які для задавалення цікавасці выйшаў на гарадскі ходнік, каб прасачыць вялікую й бурлівую хвалю натоўпу, што бушавала й імкнулася некуды да вызначанай мэты. Натоўп быў чужы, як і чужым было для яго змаганне, на якое спяшылі хвалі людзей. Ён вось толькі сабе так, з простаю людскою цікавасцю выйшаў з памяшкання, каб бліжэй прыгледзецца, што навокал рабілася й што азначала вялікая мітусня. А мітусня й гармідар павялічваліся, хвалі людзей несупынна прабягалі міма, дзесьці чуваць было страляніну, аднекуль

неслі параненых, цягнулі забітых. Усё мацней бушавала й буйнела людское мора. Яно разлілося не толькі на шырыню прасторнай вуліцы, але пачынала паглынаць і тратуары. Шумела й пагражала, гвалтаўнела й раўло.

Пабочны глядач Сымон адчуваў і ведаў, што яго з тым морам нічога не лучыла, ніякім чынам не мог быць удзельнікам, маленькаю пешкай у агульнай стыхіі. Стоячы гэтак і раздумваючы, не спасцярог, як яго таўхаюць і штурхаюць. Напаўдзікая хваля, што ў чужой для яго мове тысячамі глотак крычала й раўла нейкія лозунгі, імчала наперад, гусцела й буйнела навокал. Не прыйшло яму ў час у галаву, што можа паглынуць і панесці яго разам з сабой, дый не заўважыў, як, штурханы й піханы чужымі локцямі й целамі, апынуўся ў самай яе гушчы — пасярод вуліцы. Сярэдзіна вуліцы была хрыбтом хвалі — плынь тут была найбольш ёмкая. Адно цяпер юнак спасцярог, куды трапіў. Ногі яго, падбіваныя чужымі, чапаліся адна за другую, хаця-нехаця памалу крочылі ў агульнапрынятым кірунку. У галаве мільганула думка, што трэба за ўсякую цану ратавацца, вырвацца, прабіць неяк дарогу набок, ізноў апынуцца на ходніку ці дзе далей зусім збоку, адно каб у спакойным і зацішным месцы. Калі не ўдасца, ён дорага можа заплаціць за такую неасцярожнасць, бо воддаль відаць было ўжо мора агню, чуваць стрэлы гарматаў і дробнае зброі. Спрабаваў кінуцца ў адзін бок і ў другі, але людское мора так згусцела, што трэба было развітацца з думкамі аб ратунку. Хваля мела адзін кірунак і з вялікай гвалтоўнасцю несла на хрыбце сваім усё жывое. Нельга было ўстаяць і на месцы, бо вось тысячы людзей могуць паваліць цябе й растаптаць у жыдзенькае цеста. Выбару не было — адно рухацца наперад ды за любую цану пры небяспечнай нагодзе старацца захаваць жыццё.

Нейкая нябачная сіла кіравала той дынамічнай хваляй, штурхала яе наперад да вызначанай мэты. Людзі, здавалася, ап'янелыя прагавітасцю бою й крыві, напралом валілі па дарозе ўсе стрэчныя перашкоды. Там, дзе на небакраі гарэла ў моры агню й рагатала тысячамі гарматных глотак зямля, крышыліся апошнія ўмацаванні. Натопн ведаў, што пасля канчальнага збурэння іх зможа ступіць на сонечны бераг недзе яшчэ далей, што й было ягонай мэтай.

Але вось раптам прыляцелі зусім іншыя галасы. Спераду прыбегла вестка, што нават пасля ліквідацыі асноўнай перашкоды не ўдасца нікому ступіць на сонечны бераг, бо

той ужо заняты быў чужымі цёмнымі сіламі, адгароджаны бар'ерам, які ніколі не ўдасца скрышыць сіламі натоўпу, нават калі б ён і ўдзесьцярыўся.

«Зраднікі! Прадалі нас, ашукалі! — крычалі спераду на розныя лады. — Куды йдзём? Да якое мэты? Навошта цяпер бессэнсоўныя ахвяры?» Ды не было выбару. Рух наперад прадаўжаўся па ранейшай інерцыі.

Гэтак Сымону Спарышу ўяўлялася польская армія й ягоны ў ёй удзел.

V

Кароткі перапынак — калі льга так назваць перашкаленне ў Сан-Базыльё — скончыўся. Пешкі ў натоўпе — жаўнеры Другога Андэрсавага корпуса, хоць і ведалі ўжо, што іх здрадзілі й Бацькаўшчыну бальшавікам прагандлявалі, прадаўжалі свой смяротны марш. Загады зверху гучалі, як і раней: наперад, да перамогі над ворагам!

Недзе на поўнач, у ваколіцы Рыміні, цёк Рубікон. Калісь магутны Цэзар, пераправіўшыся цераз раку, сказаў: «Жэрабя кінула» і пайшоў на пераняцце ў свае рукі ўлады ў Рыме. Беларускі юнак таксама мусіў перайсці Рубікон, але на другім баку чакалі яго цемра й няпэўнасць, небяспека й безнадзейнасць. Адылі ў сэрцы туліў і песціў рэшткі разбураных надзеяў, як мага ўзмацняў веру ў першапачатковыя ідэалы, вынесеныя з далёкай, цяпер ужо нанавя чужнікамі крываўленай Бацькаўшчыны. Вера ў светлую будучыню свайго народа вызначыла мяжу між духовым жыццём і смерцю, між цяперашнім ператрываннем-перажыццём усёй падарожнай злыбяды й цярпенняў і поўным падзеннем у бездань.

Ніколі, ні на адзін кароткі момант не прыйшло юнаку ў галаву, што ў гэтай вайне мог бы ён загінуць. Не мог жа, проста не меў права! Было ж прызначэнне. Там жа наперадзе быў яшчэ хто ведае які вялікі прастор часу, на прасцягу якога давядзецца аддаць свае здольнасці, сціплыя веды й сілы для пакрыўджанага народа. І шлях гэты цяперашні... Хто ж там ведаў, што собіла Богу ў галаву прыйсці. Можа, гэта дуга цераз колішні эльзаскі, а цяпер італьянскі агонь была патрэбная, мо дарога ўжо павярнула на Бацькаўшчыну. Час і будучыня пакажуць. Цяпер адно: захавацца цэлым і непакалечаным і ператрываць!

Зрэшты, калі ўжо йдзе пра той самы натоўп, дык нельга цвердзіць, што ён, Сымон Спарыш, трапіў у яго сярэдзіну, у той вялікі і, як цяпер ужо было відаць, бессэнсоўны вір, зусім прыпадкова, дзякуючы нейкай неасцярожнасці. Першы ж крок — той, з Вільні ў Менск, — залежаў адно ад яго і больш нікога іншага. Зрабіў яго свядома. Мала таго — стараўся і сяброў з сабою цягнуць. Тое, што прыйшло пасля, пэўна ж, ад яго не залежала. Стаўся, як і сотні тысячаў іншых людзей, пешкаю, дробненькаю макулінкай, кіданай ветрам вайны па цэлай Еўропе.

Дык калі нельга было прытуліцца ў зацішнае месца, не гаворачы ўжо аб поўным ратунку, трэба было неяк адно перажыць, захавацца цэлым, дый найлепш, каб зусім не пакалечаным. У будучыні патрэбныя будуць маладыя сілы для яе адной, найдаражэйшай і наймілейшай, што цяпер так моцна цяпела.

Значыцца — абы ператрываць!

Беларуская цэнтральная рада ў Берліне. Генерал Езавітаў, Астроўскі й Шувалаў

I

Беларуская цэнтральная рада пакінула Менск 28 чэрвеня 1944 года. Працаўнікі Рады пасля шматлікіх падарожных прыгодаў чыгуначным транспартам прыехалі ў Кёнігсберг, дзе мелі інструкцыі затрымацца. Радаслаў Астроўскі са сваімі ад'ютантамі й найбліжэйшымі даверанымі людзьмі накіраваўся аўтамабілямі ў Лодзь. Меў там шмат знаёмых сцежак-дарожак яшчэ з часоў перадваеннае Польшчы, калі з Беларускае гімназіі ў Вільні, дырэктарам якое працаваў, пераведзены быў туды на настаўніка. Затрымаўшыся ў Лодзі, праседзеў там аж да прыбліжэння фронту з усходу.

У пачатку верасня 1944 года Беларуская цэнтральная рада была накіраваная з Кёнігсберга ў Берлін, дзе атрымала ў карыстанне малапашкоджаны бамбардаваннем будынак на прадмесці Вайсэнзэе. У ім размясціліся не толькі канцылярыі БЦР, але і ўсе ейныя працаўнікі са сваімі сем'ямі.

Адно Радаслаў Астроўскі выслаў сваякоў у невялікае мястэчка Гекстар у Вестфаліі, мусіць, ці не ўгадваючы будучыню.

Беларуская цэнтральная рада дзялілася на розныя аддзелы-рэферэнтуры, якія зарганізавалі на Вайсэнзэі свае канцылярыі й паступова прыступалі да працы. Трэба было звязваць канцы розных нітак, парваных-патузаных пад час эвакуацыі з Беларусі.

Характар працы шмат розніўся ад таго, які быў на Бацькаўшчыне. Як-ніяк Беларуская цэнтральная рада была беларускім прадстаўніцтвам на выгнанні. Былі свае людзі, раскіданыя па ўсёй тэрыторыі Нямеччыны. Паўставала шмат праблемаў, калі льга азначыць, юрыдычнага характару.

Калі на Бацькаўшчыне Рада мела пэўныя атрыбуты незалежнасці ці нават цень самастойнасці ў некаторых галінах, дык тут, у Берліне, немцы звыклі лічыць яе не больш чым сваім агенцтвам у зносінах з беларусамі, праз якое намагаліся праводзіць у жыццё розныя свае мерапрыемствы.

Гэтак амаль галоўным заданнем і працай Рады было вышукванне й рэгістрацыя беларускіх уцекачоў, уладжванне іх на працы ці ў войску.

II

З прычынаў ваеннае сітуацыі немцы, пад загадам якіх была Беларуская цэнтральная рада, а таксама й сам Астроўскі звярталі найбольш пільную ўвагу на ваенныя справы. Не дзіва тады, што найбольшая праца кіпела ў вайсковай рэфэрэнтуры. Палягала яна на вышукванні ў Нямеччыне беларускіх вайскоўцаў і канцэнтраванні іх у Берліне. Камендатура горада прыдзяліла беларусам для гэтай мэты вялікі будынак на Ліхтэнерштрасэ. Шматлікія беларусы ў Нямеччыне, дачуўшыся, што Беларуская цэнтральная рада ў Берліне, самі туды з'язджаліся. Усе яны, амаль без выняткаў, залічаліся ў войска й накіроўваліся ў беларускі гарнізон на Ліхтэнерштрасэ, дзе атрымоўвалі харчы й кватэру. Быў зарганізаваны Першы кадравы батальён для перашкалення жаўнераў.

У разгары гэтае працы ў вайсковай рэфэрэнтуры БЦР здарыліся перамены. Прыехаў генерал Канстанцін Езавітаў і запрапанаваў Радаславу Астроўскаму свае паслугі.

Імя генерала Канстанціна Езавітава цесна звязана з парой самавызначэння беларускага народа ў 1917—1918 гадах. Адылі беларускія гісторыкі-незалежнікі надта ж коратка, амаль мімаходам, прыгадваюць адно, што Езавітаў, разам з пазнейшым прэзідэнтам Беларускае Народнае Рэспублікі Васілём Захаркам, арганізаваў у Менску беларускія вайсковыя адзінкі, што мелі быць апорай новага ладу ў беларускай незалежнай маладой рэспубліцы. Варта дзеля таго хоць тое-сёе прыгадаць з жыцця генерала Езавітава.

Нарадзіўся Канстанцін Езавітаў у сям'і капітана царскае арміі ў Віцебску 5 лістапада 1894 года. Хаця бацька хацеў бачыць сына ў кадэцкім корпусе, юнак выбраў іншую дарогу і, маючы 17 год, скончыў настаўніцкую семінарыю, пасля чаго пару гадоў працаваў у сельскай школе. Толькі дзякуючы першай сусветнай вайне малады Кастусь апынуўся ў ваеннай школе, і напрыканцы вайны бачым яго ўжо ў чыне паручніка.

Сын палюбіў бацькаву прафесію і, будучы добрым патрыётам свайго народа, меркаваў толькі, як бы гэта аддаць свае здольнасці й сілы на службу Беларусі. Нагода прыйшла ў 1917 годзе, калі ў шэрагах здэарганізаванай царскай арміі пачынаецца арганізацыя беларускіх вайскоўцаў. Езавітаў з вялікім запалам і адданасцю прыкладаецца да працы і ўжо 31 кастрычніка 1917 года ўдзельнічае ў з'ездзе беларускіх вайскоўцаў у Менску. Там жа выбіраецца адным з заступнікаў старшыні прэзідыума Выканаўчага камітэта, што становіцца сталым кіраўнічым органам беларускіх вайскоўцаў.

Езавітаў бярэ ўдзел у Першым Усебеларускім кангрэсе ў снежні 1917 года й выбіраецца ў Выканаўчы камітэт кангрэса, пасля пераназваны ў Раду Беларускай Народнай Рэспублікі. Удзельнічае ў гістарычнай сесіі Рады БНР уначы з 24 на 25 сакавіка 1918 года, што абвясціла незалежнасць Беларускае дзяржавы. Пры фармаванні першага ўрада БНР Канстанцін Езавітаў быў пакліканы на пасаду міністра вайсковых спраў. Таму ж, што меў замалы чын на міністра, на чарговых паседжаннях Рады атрымаў ранг палкоўніка.

Разам з іншымі сябрамі першага ўрада Беларускай Народнай Рэспублікі Езавітаў апынуўся на выгнанні і ўжо пазней атрымаў чын генерала. Калі ў 1944 годзе стаў вайсковым рэфэрэнтам пры БЦР у Берліне, прэзідэнт Астроўскі гэты генеральскі чын пацвердзіў.

III

Вучні беларускіх школ у Латвіі прыгадваюць Езавітава не толькі як высакаякаснага настаўніка. Для іх ён быў перадусім нацыянальным бацькам.

— Чаго ходзіце такія згорбленыя, скрыўленыя, быццам бы цяжар усяго свету на сваіх хрыбтах цягалі? — дапякаў часценька настаўнік Канстанцін Барысавіч (вымагаў, каб так яго называлі) вучням.— Палякі ці маскалі няхай так ходзяць, але не мы, беларусы. Ніколі не забывайцеся, што на нас, беларусаў, увесь свет глядзіць і таму мусім як найлепш рэпрэзэнтаваць свой народ. Выпрастайцеся, трымайце галовы ўверх, смела заглядвайце кожнаму ў вочы, бо вы сыны й дочки вялікага й слаўнага народа. Гэтым вы павінны ганарыцца, а не горбіцца ды ўглядацца ў зямлю.

Настаўнік Канстанцін Барысавіч, будучы вядомым патрыётам і дзеячам беларускай гісторыі, найбольш увагі адыдаваў на выхаванне беларускае моладзі ў патрыятычным духу і на добрую апрацоўку асноўных бакоў яе характару.

Варта аддаць справядлівасць аб'ектыўнасці і прыгадаць, што ў дваццатых гадах, калі паўстала пад бальшавіцкай акупацыяй БССР, Езавітаў не ўсцярогся той, ледзь не агульнай для беларускага нацыянальнага актыву па-за межамі БССР памылкі і часова быў паверыў, што пад бальшавіцкім ярмом будзеца, як прынялося ўжо называць, Беларускі дом. Адылі, будучы асцярожным, у БССР ехаць не маніўся ды, прыгледзеўшыся пасля, што бальшавікі зрабілі са звабленымі ў Менск беларускімі навукоўцамі і выдатнымі нацыянальнымі працаўнікамі, борзда ачуняў ад часовага дурману.

У пачатку трыццатых гадоў адбыўся ў Латвіі судовы працэс, званы беларускім, дзе на лаве абвінавачаных апынуўся і Езавітаў. Закідалі яму, што ў школах і між грамадства пашырае думкі аб тым, нібыта Латвія няпраўна акупавала частку Беларусі, што загадвае вучням на мапах вызначаць раёны, суцэльна заселеныя беларусамі, і што ледзь не намагаецца адарваць гэтыя раёны ад Латвіі. Езавітаў выйшаў з-пад суда апраўданы, хаця і давялося да пачатку яго праседзець больш года ў вязніцы.

Ад вайны да 1922 года (гэта значыць, да часу ейнага закрыцця) Езавітаў быў дырэктарам Беларускае гімназіі ў Люцыне. Пазней доўгія гады працаваў настаўнікам Беларускае гімназіі ў Рызе.

З характару і выгляду быў ён калі не дамінуючым, дык, прынамсі, наскрозь аўтарытэтным, будзячы да сябе давер і пашану. Ростам высокі, моцна збудаваны, самавіты, паважны. У вачах іншых выглядаў арыстакратам. Валасы меў цёмныя, твар — поўны, вочы — пранікліва-шэрыя. Заўсёды трымаўся раўнамернага вайсковага кроку і таму ад вучняў атрымаў мянушку «Браняносец». Натуры быў наогул пагоднай, але не той, што распагаджваецца абы-якімі малаважнымі жартамі-драбніцамі. Умеў трымацца сукрыта і ніколі не гаварыць ці выяўляць лішняга, адно якраз столькі, колькі было трэба. Быў чалавекам надзвычайна высокае асабістае маралі, нацыянальнага гонару і духовае чысціні. Не належаў да хваравітых амбіцыянераў. Верыў, што вызначэннем вартасці чалавека з'яўляецца найперш праца, а таму

й не шкадаваў сіл у тым кірунку, куды найбольш хілілася сэрца й нацыянальная душа. Хоць быў жанаты, дзяцей не меў, а жонку страціў у часе вайны.

Як працаўнік беларускага школьніцтва ў Латвіі Езавітаў шмат пісаў. Тэматыка абмяжоўвалася пераважна навучальна-ўзгадаваўчымі матэрыяламі. Найчасцей можна было чытаць яго ў школьным квартальным часопісе «Беларуская школа ў Латвіі». Пад час другой сусветнай вайны супрацоўнічаў з часопісам «Новы Шлях», выдаваным у Рызе. Езавітаў пісаў і паэзію пад мянушкай Кастусёнак. Тое з ягоных твораў, што можна сёння там-сям знайсці, паказвае, што і ў гэтай галіне быў нядрэнным майстрам.

IV

Калі Беларуская цэнтральная рада ўзнавіла працу ў Берліне, немцы вымагалі ад яе, каб праводзіла мабілізацыю беларусаў у Беларускую Краёвую Абарону на абшары райха. Гэтай працай і заняўся Езавітаў як рэфэрэнт вайсковых спраў пры БЦР.

Шматлікія дзеячы яшчэ да сённяшняга часу закідаюць Астроўскаму й Езавітаву, што мабілізавалі беларусаў у войска для немцаў, хаця было ўжо ўсім ясна, што вайну яны прайгралі. Генерал Езавітаў рассылаў мабілізацыйныя карткі ўсім мужчынам-беларусам, дзе б іх ні знайшоў. Вярбоўнікі ягоныя ездзілі й па працоўных лагерах. Адылі гэта акцыя давала малыя вынікі, бо беларусы даўно перасталі верыць і немцам, і ў іхнюю перамогу.

Затое знайшлося было шмат старых афіцэраў, што былі ў «Самаахове», БКА, а нават і зусім апошнімі часамі не былі ў войску. Прыбылыя высылаліся ў распараджэнне палкоўніка Кушала, камандуючага БКА, на Ліхтэ-нерштрэсэ. Кушаль не меў пры сабе ніякіх апекуноў з нямецкага боку. Ён распрацаваў скарачаную праграму вышкалення й стараўся ў межах наяўных магчымасцяў праводзіць яе ў жыццё.

Восенню 1944 года расейскі генерал Уласаў, што калісь перайшоў да немцаў з Чырвонае Арміі, а пасля з іхняга дазволу і пры іхнім падтрыманні зарганізаваў з савецкіх ваеннапалонных гэтак званую «Русскую Освободительную Армию» (РОА), павёў моцную прапаганду для рэкрутацыі людзей у сваё войска. Прапаганда была накіраваная не

толькі да вайсковых і цывільных расейцаў, але таксама й да беларусаў. Немцы, нічым не рызыкуючы, спатуралі генералу Уласаву і ахвотна бачылі б рост ягонае арміі, спадзеючыся, што яна дапаможа паўстрымаць бальшавікоў на Усходнім фронце. На беларусаў гітлераўцы надта не надзеяліся, жадаючы бачыць іх хутчэй у агульным і большым уласаўскім катле, дарма што дазвалялі на мабілізацыю БКА на тэрыторыі Нямецчыны.

Агенты Уласава не толькі панадзіліся патаемна заглядаць у беларускі вайсковы цэнтр на Ліхтэнэрштрасэ, каб агітаваць жаўнераў, але й навязалі тайную сувязь з Астроўскім ды з тымі сябрамі Беларускай цэнтральнай рады, у якіх разлічвалі здабыць давер. Уласаўцы прапанавалі прыблізна наступнае: БЦР застаецца так, як яна ёсць, але прызнае Уласава сваім зверхнікам і ўсё беларускае войска аддаецца у ягонае распараджэнне.

Радаслаў Астроўскі ўласаўскія прапановы рашуча адкінуў, але сярод некаторых сяброў Рады пачаліся хістанні. Прэзідэнт БЦР склікаў паседжанне й катэгарычна заявіў, што не можа быць ніякае мовы аб паразуменні й супрацоўніцтве з Уласавым. «Сябры БЦР,— казаў ён,— якія пяройдуць да расейцаў, будуць уважацца за здраднікаў беларускае справы». Некаторыя не паслухаліся Астроўскага. Да Уласава адышлі Яўхім Кіпель, Селях-Качанскі і прапагандовы афіцэр вайсковае рэферэнтуры пры БЦР Уладзімір Гуцька. На Ліхтэнэрштрасэ ў кантакт з Уласавым увайшлі некаторыя старыя афіцэры, прапаршчыкі запасу царскае арміі. Расеец іх не прыняў як занадта старых, а самі яны пасля тлумачылі, што не пайшлі да Уласава таму, што не згадзіўся даць ім жаданых чыноў.

У кастрычніку 1944 года ў Празе Чэшскай адбыўся агульны расейскі з'езд пад старшынствам генерала Уласава. Выступалі там і беларусы, якія задэкляравалі супольна з расейцамі, пад камандаю Уласава, ваяваць за вызваленне народаў СССР і падпісаліся пад гэтак званым уласаўскім маніфэстам. Быў выбраны выканаўчы камітэт на чале з Уласавым з беларускім ды ўкраінскім аддзеламі.

V

Між усіх сяброў Беларускае цэнтральнае рады рэфэрэнт вайсковых спраў генерал Канстанцін Езавітаў быў найстарэйшы стажам працы ў беларускім нацыянальна-вызвольным руху. Не толькі людзі, з якімі штодня меў кантакты, але нават і тыя, што яго ведалі радзей, адносіліся да яго з вялікай пашанай. Больш таго, неяк агульна лічылася, што не БЦР падвысіла аўтарытэт гэтага старога, непахіснага й заслужанага змагара за інтарэсы беларускага народа, а наадварот — Езавітаў, ахвяраваўшы свае паслугі БЦР, падвысіў у вачах шырокіх мас народа ейную вартасць.

Радаслаў Астроўскі, як мы ўжо раней зазначалі, прывык быць поўным гаспадаром у сваім маленькім апаратку, хаця нават і прычэпленым да большага, няхай сабе й акупацыйнага апарату. А гэтакім апараткам ён лічыў БЦР. Не мог стравіць, што да яго нага падуладнага (якім паводле зяманага становішча быў генерал Езавітаў) адносяцца з большай пашанай, чымся да яго самога. У Астроўскага пачаў выплываць наўзверх зусім няўмела затоены да генерала Езавітава антаганізм. Няшмат прайшло часу, пакуль рэфэрэнт вайсковых спраў гэта спасцярог, але, будучы чалавекам высокай асабістай культуры, выдатна кантраляваўся й стараўся не ступаць Астроўскаму, як кажуць, на балючы мазоль. Удаваў, што й не заўважыў пагоршаных дачыненняў з боку прэзідэнта.

Радаслаў яшчэ горш знелюбіў за гэта генерала, і ўжо ў галаве ў яго, хаця спачатку й даволі туманная, нарадзілася думка пра помсту. Не мог жа ён, такі вялікі амбіцыянер, што вунь некалі не такімі справамі ды грашмі варочаў, дазволіць сабе выглядаць цьмянай кузуркай у святле нейкага свайго падуладнага. О не! На гэта аніяк не мог дазволіць. Цэлае жыццё, дзе калі ўдалося збудаваць або хоць і ўлезці ў некім іншым збудаваны апарат, заўсёды быў у ім самым важным, галоўным і адзіным святлом. Гэтак яшчэ ў Менску, стаўшы з волі гітлераўцаў прэзідэнтам Беларускай цэнтральнай рады, пільна сачыў, каб сябры Рады былі хоць на прыступку менш паважаныя, ведамыя, аўтарытэтныя. Нават калі давлялося й ад'ютантаў падбіраць, дык падабраў такіх, як яму здавалася, што стаялі ніжэй за яго ў вачах грамадства. Перш за ўсё ўзяць сабе хоць бы Мікалая Наронскага, самага даверанага ў Астроўскага

чалавека, аб якім беларускае грамадства нават не ведала — скуль узяўся й куды дзеўся. Або прыгадаць Радзевіча ці Плескачэўскага: у параўнанні з імі Астроўскі, безумоўна, вырозніваўся.

Мо Астроўскага дзесь у глыбіні свядомасці еў чарвячок сумлеву, што да сваёй асабістай цаны. Мо таму якраз і любіў абкружацца людзьмі, сціпла гаворачы, меншае вартасці, каб было відаць усім, што ён, чаго б там ні было, але прэзідэнт, вартасны дый зусім аўтарытэтны чалавек. Дык і як жа цяпер было цярпець, калі збегам абставін яго шмат хто пачаў уважаць пешкай, а Езавітава — ледзь не богам?

Вунь на днях неяк давялося Астроўскаму праходзіць калідорам будынка, дзе месцілася Беларуская цэнтральная рада. Здалёк заўважыў каля дзвярэй канцылярыі вайсковых спраў самога генерала ў кампаніі нейкіх дзвюх дзяўчын. Яшчэ не даходзячы, пачуў голас Езавітава, скіраваны да дзяўчат, як пасля даведаўся, ягоных колішніх вучаніц з Латвіі: «А вось і наш прэзідэнт».

Ці то здалося Астроўскаму, а мо й не дачуў, але ўявіў сабе, быў амаль пэўны, што генерал сказаў тое нейкім пагардлівым тонам, як быццам так: «А вось і наш пастух ідзе. Бачыце, як нос задраў».

Астроўскі быў апрануты па-будзённаму — у чорны падношаны гарнітур, зялёныя галіфэ-порткі й калісьці глянцаваныя боты з халяўкамі. Даўно ўжо адмовіліся тыя халяўкі блішчэць так, як гэтага ад іх вымагалася.

У дзвюх візітантак прэзідэнт выклікаў ніякаватае ўражанне. Падышоў, затрымаўся, пазнаёміўся, абмяніўся параю агульнапрынятых ветлівых слоў і пайшоў далей. Тыя ж нейкую часіну стаялі моўчкі, пазіраючы ўслед, а пасля, калі ўжо прэзідэнтава вуха не магло выразна чуць іхняе гутаркі, ажывіліся. Ізноў здалося Астроўскаму, што дасціпнасці пасыпаліся на ягоны кошт.

— Эх, братка, чакай жа! Не я буду, калі... — прабурчаў сабе пад нос прэзідэнт, і тое «калі» неяк часова павісла ў паветры, але зараз думка праяснела. — Трэба паказаць яму, хто тут гаспадар, крышку хоць рогі абламаць. Гм... трэба, трэба. А там... там пабачу. Можна і пазбыцца...

Думка, раз народжаная, пачала афармляцца й крышталізавацца. Стаў Астроўскі меркаваць, дзе й з якога боку падысці, каб паказаць гэтае «хто тут гаспадар». Разважаць шмат не давялося, бо Езавітаў, трэба ведаць, быў даволі

вялікім фармалістам. Заняўшы пасаду ў Беларускай цэнтральнай радзе, ён разбудаваў вялікую канцылярыю і ўжо чаго-чаго, а паперы не шкадаваў. Здавалася, мусіць, шанаванаму ўсімі генералу, што калі шмат зроблена і напісана ды выглядае прыгожа на паперы, дык яно мае так быць і ў сапраўднасці. За гэты слабы бок і ўчапіўся на паседжанні БЦР Астроўскі.

Можа, крышку занадта неасцярожна, не так, як спачатку меў намер, даволі груба пачаў Астроўскі ставіць генералу закіды. Увесь дагэтуль затоены антаганізм выплыў наверх. Езавітаў, ясна, не мог змаўчаць, і адбыўся сакавіты абмен словамі. Пасля паседжання для абодвух стала ясна, што далейшае супрацоўніцтва між імі немагчымае. Астроўскі цішком пачаў падшукваць кандыдата на месца генерала Езавітава. Кандыдат такі сам па сабе, быццам угадваючы думкі прэзідэнта і зусім незалежна ад яго, з'явіўся ў асобе палкоўніка Шувалава.

VI

З паходжання палкоўнік Шувалаў быў расейцам, а з пачуцця — у тыя часы, аб якіх мова,— хутчэй палякам, чымся расейцам. Выводзіўся з калісці добра ў Расеі ведамых графаў Шувалавых. Афіцэрам быў яшчэ ў царскай арміі. Пасля бальшавіцкага перавароту ўцёк да сваякоў у Польшчу. Ужо пад час польска-бальшавіцкай вайны ў 1920 годзе, дзякуючы пратэкцыі сваяцкай арыстакратычнай сям'і, атрымаў польскі чын палкоўніка. Перад другою вайной бачым яго ў вайсковым гарнізоне Слоніма, а пасля адступлення са сваёй вайскавай групай з-пад Варшавы, па дарозе на Валынь, Шувалаў трапляе ў нямецкі палон.

Адседжваў палон у абозе блізу Берліна. На пачатку 1945 года нейкім чынам Шувалаў даведаўся, што ў Берліне знаходзіцца Беларуская цэнтральная рада і арганізуецца беларускае войска. Вестка моцна яго зацікавіла. Надта ж абрыдзеў той палон. Цэлыя вунь чатыры гады праседзеў бяздзейна, хоць наракаць не было на што: сваякі з Ангельшчыны праз Чырвоны Крыж прысылалі розныя харчовыя прадукты, улучна з найбольш рэдкімі і цэннымі ў тыя галодныя ў Нямецчыне часы цыгарэтамі і кавай.

Другі б, чаго добрага, сядзеў бы вунь, дасыта наеўшыся ды Бога хвалячы, канца вайны чакаў. Але ж чалавек не

камень, асабліва яшчэ такі, як граф Шувалаў. Меў вуньчыны й пашану, усюды, казаў той, дзе патрэба была, дык і праз заднія дзверы патрапляў улазіць. Абрывзеў палон, сядзенне безнадзейнае тое, дый годзе. Прыгадалася графу, што ён «тоже белорус», бо некалі дзесь там у Магілёўшчыне «помесьце» меў. Гэткага падмацавальнага аргумента для навазнойдзенай нацыянальнасці было даволі. Пачаў граф варушыць мазгамі.

З нямецкім камендантам абозу пайшло як па масле, асабліва калі на падмацаванне просьбы падаспелі такія аргументы, як кава, цыгарэты й шакалад. Гэткім чынам у студзені 1945 года ў канцылярыю прэзідэнта БЦР, у суправодзе двух нямецкіх вайскавікоў, заявіўся высокі, стройны, худы й цёмны з твару, звышпяцідзесяцігадовы расеец Шувалаў і запрапанаваў свае паслугі як выдатны вайсковы спецыяліст.

Граф не мог трапіць да Астроўскага ў лепшы час. Апошні неяк зусім з увагі выпусціў тое, што «спецыяліст» на працягу апошніх чатырох гадоў вайны адно бібікі, як кажуць, забіваў і што шмат чаго з ягонай галавы з галіны той спецыялістыкі выветрыла. Расеец, ясна, не мог ведаць матываў Астроўскага. Прыняццём яго ў Беларускаю Краёвую Абарону й прыхільным прыёмам быў міла здзіўлены.

Прэзідэнт Беларускай цэнтральнай рады пад час інтэрв'ю, паставіўшы колькі зручных ключавых пытанняў, хутка зразумеў, што ёсць нагода адным стрэлам двух зайцаў забіць: першым зайцам быў генерал Канстанцін Езавітаў, на якога даўно вастрывуць зубы, а другім — Шувалавы «вещественные доказательства» графскай вартасці (не так ужо й сціплыя запасы розных харчовых прадуктаў, аб якіх палкоўнік неаднаразова ўспомніў, не забываючыся, ясна, падкрэсліць сваё графскае паходжанне, сваю «беларускасць» дый жывую крыніцу тых прадуктаў у Ангельшчыне). Астроўскі быў надта такой хадюю падзей задаволены й не турбаваўся, што новы «беларус» гаварыў нейкай польска-маскоўска-беларускай макароншчынай.

Захады перад нямецкімі ўладамі аб звальненні палкоўніка Шувалава з палону й адданне яго ў дыспазыцыю Беларускай цэнтральнай рады хутка закончыліся поспехам. Шувалаў, акрамя прадуктаў, быў назапашаны й грашыма. Астроўскі запрапанаваў яму пасяліцца ў сваёй прыватнай кватэры. Як прэзідэнт, так і ягоныя ад'ютанты вельмі

ўсцешыліся такому госцю й асабліва захапляліся ягоным спорным багажом. Неўзабаве ў памяшканні ў Астроўскага пачалося новае, шмат весялейшае жыццё.

Палкоўнік Шувалаў прыйшоў у рэферэнтуру вайсковых спраў пры БЦР на месца Езавітава. «Тоже белорус» зусім нядрэнна адчуваў сябе ў новай ролі, хаця шкадаваў, што надта ж раптоўна пачалі малець ягоныя запасы прадуктаў. У хуткім часе нават і працаўнікі БЦР прывыклі да новага твару. «Няхай будзе й адзін маскаль на завод»,— жартавалі міжсобку. Маючы такога прэзідэнта, дык яно ўсяго спадзявацца было можна: нават і графа-расейца на становішчы найвышэйшага вайсковага чыноўніка БЦР.

Дывізія «Беларусь»

I

26 лістапада 1944 года, калі амерыканцы й французы зрабілі вялікі пралом фронту на адрэзку Бельфорт — Эпіналь — Альткірх, паглынуўшы амаль усю трыццатую пяхотную, слаба ўзброеную дывізію, палкоўнік Зіглінг выратаваўся са сваім штабам і са жменяю жаўнераў, пераважна немцаў.

Параза вялікай неспадзеўкай для Зіглінга не была. Быў ён занадта дасведчаным камандзірам, каб яшчэ перад няўхільным наступам хаўруснікаў мець нейкія перабольшаныя ілюзіі пра баяздольнасць ці вытрываласць сваіх жаўнераў. Ведаў, што войска было слаба ўзброенае нават ручной зброяй, не гаворачы ўжо аб тым, што не мела панцырных аддзелаў і даволі артылерыі. У людзей не было ніякай ахвоты да супраціву. Масавыя дззерцыі ў жнівені і верасні былі яшчэ адным лішнім довадам, што людзі адно чакалі нагоды, каб апынуцца на другім баку фронту. Рэпрэсіі, якія Зіглінг змушаны быў правесці між афіцэрскага й радавога персаналу, яшчэ больш зняверылі й знеахвоцілі людзей да немцаў. Людзі не толькі незадаволеныя былі недахопам харчоў, цёплае вопраткі й зброі, яны ўжо наогул страцілі ўсялякую ахвоту да прадаўжання змагання.

Аб усім гэтым палкоўнік добра ведаў. Усё ж лічыў, што нават і ў гэткім стане войска ягонае здольнае будзе паставіць, прынамсі, мінімальны, супраціў. Ніяк не магло памясціцца ў ягонай галаве, што можа стацца так, як фактычна адбылося пазней: амаль усё войска, акрамя немцаў, дый тых не ўсіх, без вялікага бою перачакала першую артылерыйскую бамбардзіроўку праціўніка ды, калі непрыяцельская пяхота й панцырныя аддзелы папаўзлі наперад, тысячамі пайшло ў палон.

Зіглінг, відаць, быў занадта аднабаковым у сваіх разважаннях і заслаба ведаў беларусаў наогул, нават і тых, пад сваёй камандай, каб памеркаваць, што прычыны паразы былі шмат глыбейшымі. Нацыянальна свядомыя й ідэйныя беларусы не мелі намеру ратаваць учарашняга акупанта свае Бацькаўшчыны. Яны даўно й ясна ўявілі, што іхні супраціў амерыканцам ці французам, да якіх не адчувалі наймалейшае варожасці, будзе адно дарэмным кровапраліццем.

Найбольшай неспадзеўкай для Зіглінга была поўная

адсутнасць супраціву з боку батальёна Мураўёва. Як-ніяк — гэта ж быў пробны батальён, які, паводле ранейшых меркаванняў, меў быццам бы адкупіць віну за дэзерцыі, аддаць немцам доўг за той давер, якім яго абдарылі, паставіўшы на ўсе камандныя становішчы афіцэраў беларусаў і расейцаў. Сам маёр Мураўёў быў добрым і давераным сябрам Зіглінга, на яго палкоўнік пакладаў вялікія надзеі, добра ведаючы ягоныя баявыя здольнасці й заслугі. Таму Зіглінг і паставіў батальён на самым цэнтральным і найважнейшым адрэзку дывізійнага фронту — тут жа перад варотамі індустрыяльнага Мюльгаўзэна. Бессупраціўны пераход Мураўёва й ягоных людзей да французаў адабраў у Зіглінга апошнія рэшткі даверу, якія ён меў яшчэ да гэтых «унтэрмэнаў».

II

Здаючы рапарт аб поўным разгроме свае дывізіі вышэйшаму начальству, Зіглінг прыгадаў не толькі аб слабым узбраенні, недахопе падтрымкі з боку панцырных аддзелаў, браку харчоў, але вялікі націск палажыў і на тое, што гэтыя чужыя людзі не вартыя былі нямецкага даверу.

— А што ж мы на гэта парадзім? — запыталіся ў адказ. — Сваімі ж людзьмі ўсіх дзірак не залатаем.

Зіглінг падаў заяву з просьбаю, каб пераслалі яго ў чыста нямецкі аддзел. Меў надзею, што хаця перад канцом вайны будзе мець магчымасць змагацца побач людзей, якім мог поўнасьцю давяраць. Быў ён чыста франтавым афіцэрам, не любіў інтрыгаў, не любіў уваходзіць у розныя псіхічныя ці іншыя прычыны непаслухмяных і недаверлівых людзей. Хацеў быць на самым перадзе, дзе гаворыць адно зброя й дзе ведаеш; што калі ўпадзеш, дык цябе падбяруць, перавяжуць і дагледзяць, дзе твой афіцэр ці баявік-сябра збоку — твой прыяцель, які падобна думае, мае супольныя інтарэсы й турботы.

Палкоўнік спадзяваўся на задаваленне сваёй просьбы не таму, што нядаўна страціў на фронце масу людзей, але таму, што лічыў, што армія патрабуе маладых, энергічных, загартаваных у баях афіцэраў. За гэткага, безумоўна, сябе ўважаў. Быў бы задаволены, калі б атрымаў нават батальён. Адылі ягонай просьбе наадрэз адмовілі. Наадварот: не-

двузначна казалі, што паколькі змог у такі рэкордна кароткі час страціць столькі людзей, то ад яго цяпер будучь чакаць, каб у рэкордна хуткі час прывёў дывізію да ранейшага стану.

Усё было амаль па-старому: Зіглінг заставаўся камандзірам дывізіі, у складзе якой была адно жменька нямецкіх афіцэраў. Таксама, як некалі ў ліпені пад Варшавай, трэба было папаўняць яе людскімі сіламі з раней акупаваных усходніх земляў — пераважна з Беларусі. Дый часу на рэарганізацыю надта мала было. Гэта палкоўніку надта ж не прыйшло да смаку, асабліва цяпер, калі поўнасьцю страціў да беларусаў давер. Калі ж глядзець на ягоную асабістую кар’еру, Зіглінг вярнуўся да пункта, на якім знаходзіўся пад час першай арганізацыі трыццатай дывізіі каля Варшавы, з той адно розніцай, што ў ягонай вайскавай кар’еры з’явілася вялікая чорная пляма: параза ў Эльзасе. Хто ведае, ці ўдасца яе сцерці.

Яшчэ адно, ці не самае найгалоўнейшае, выявілася пры абмеркаванні новай сітуацыі, у якой знайшоўся: Зіглінг бачыў, што вайна блізлася да канца, параза Трэцяга райха была немінучай, а значыцца, яму не стане часу, каб набраць новых людзей і прывесці іх хоць да частковай баяздольнасці. Гэткім чынам новы загад вышэйшых вайсковых уладаў разумець трэба было як поўную адстаўку назад на пазіцыю школьна-адміністрацыйнага афіцэра, Гэта й было для яго найбольшай карай, не ўспамінаючы ўжо таго, што палкоўніку даўно карціла не мець нічога супольнага з «унтэрмэнамі» з усходу.

III

У пачатку снежня 1944 года палкоўнік Зіглінг разам з недабіткамі з Эльзаса прыехаў у баварскае мястэчка Гіршаў, недалёка на ўсход ад Нюрнберга. Зрабіўшы невялікія змены ў сваім штабе, распачаў працу. Людзі набіраліся з недабіткаў розных іншых аддзелаў, амаль з цэлай Нямецчыны. Нямецкага інструктарскага персанала напачатку хапала. Людзі, накіраваныя да яго загадамі зверху, былі пераважна беларусамі. Заняты планами адбудовы трыццатае дывізіі, камандзір не спасцярог, як мінуў Новы год. У пачатку студзеня атрымаў з Берліна тэлеграму, каб з’явіўся туды на інспекцыю Першага беларускага кадравана батальёна на

Ліхтэнерштрасэ дзеля магчымага ўключэння яго ў сваю адзінку.

У Беларускай цэнтральнай радзе адбылася нарада Зіглінга з Астроўскім і Езавітавым. Пасля настойвання двух апошніх і кансультацыі са сваімі ўладамі немец згадзіўся, каб дывізія называлася «Беларусь» і каб камандны склад быў беларускім да камандзіра батальёна ўлучна. Немцы мелі быць адно інструктарамі. Згадзіўся й на тое, каб пры ім быў беларускі афіцэр — сувязны паміж Беларускай цэнтральнай радай і дывізіяй.

Дамовіўшыся аб усім, Зіглінг паехаў на Ліхтэнерштрасэ. Уважна перагледзеўшы выстраеных беларускіх вайскоўцаў, сказаў, што старэйшых векам у дывізію не прыме. Крыху пазней з'явіўся ў Берліне пасланы Зіглінгам маёр. Атрымаўшы ад Езавітава спісы людзей, праверыў іх, пасадзіў на чыгуначны транспарт і павёз на поўдзень.

Усё гэта зрабіла на падпалкоўніка Кушала — камандуючага Беларускае Краёвае Абароны — надта цяжкое, нават трагічнае ўражанне. Выглядала, Беларускай цэнтральная рада перадала немцам беларускіх вайскоўцаў, што марылі аб змаганні за Беларусь, як звычайнае гарматнае мяса. Ды не было для беларусаў ніякае рады.

На афіцэра сувязі між Зіглінгам і БЦР вызначаны быў маёр Барыс Рагуля, які тады ж выехаў у Гіршаў, у ваколіцах якога размясціліся жаўнеры Беларускага кадравага батальёна. На сваім становішчы маёр Рагуля быў надта коротка. Немец намагаўся быць у дывізіі поўным гаспадаром, зусім не зважаючы на Рагулю. Атрымаўшы беларускіх афіцэраў і радавых, хутка пастараўся забыцца аб умове з БЦР і беларускаму маёру не надаваў больш вагі. Калі ж той неаднаразова дамагаўся ганаравання ўмовы, перадусім забеспячэння аддзелаў беларускім камандным персаналам, немец хутка знайшоў добрую прычыну, каб яго пазбыцца. Запрапанаваў Рагулі паехаць на школу перашкалення штабовых афіцэраў дзесь на Памор'і.

Маёр Барыс Рагуля чуў аб лёсе, што сустрэў капітана Мікулу ў Эльзасе, і ведаў прычыны яго. Наважыў, што не было патрэбы яму стацца другім Мікулам, бо для беларускае справы гэта не прынесла б ніякае карысці, таму й выехаў у прапанаваную школу. Гэткім чынам Зіглінг застаўся поўным панам у дывізіі і, маючы ўжо звыш паўтары тысячы людзей, распрацаваў планы ды пачаў заняткі.

IV

Штоначы, а нярэдка нават і пры дзённым святле, безабаронны з паветра Берлін цярпеў жахлівыя налёты амерыканскае авіяцыі. Аднойчы моцнае бамбардаванне пашкодзіла гасподу Беларускае цэнтральнае рады на Вайсээнзэе. Пад час паветранае атакі працаўнікі БЦР з сем'ямі хаваліся ў падвале будынка. Бомба трапіла якраз над самымі галовамi, шмат хто страціў прытомнасць, у іх ліку й сам прэзідэнт Астроўскі. Іншая бомба лучыла ў будынак на Ліхтэнерштрасэ, дзе месцілася рэшта беларускіх вайскоўцаў. Забітыя былі адзін афіцэр і ягоная жонка. Пасля гэтага сябры БЦР і працаўнікі яе пачалі неарганізавана пакідаць Берлін, кіруючыся на захад і на поўдзень.

Астроўскі падмеркаваў свой выезд пад 25 сакавіка. Забраўшы ў самаход ад'ютантаў, выехаў у Гіршаў, каб адсвяткаваць там Дзень незалежнасці Беларусі. Назад ужо не вярнуўся. З Гіршаў чыгункаю выехаў да свае радні ў горад Гекстар. Ад гэтага часу па ім і след прастыў. З'явіўся на вочы беларусаў адно ўвосені 1945 года пад прозвішчам Крывіцкі.

Напрыканцы сакавіка прыехаў у Гіршаў і падпалкоўнік Кушаль. Варта нам бліжэй пазнаёміцца з гэтым чалавекам, дзякуючы старанням якога пазней усе жаўнеры дывізіі «Беларусь» удала ўратаваліся пад самы канец ваенных дзеянняў.

Францішак Кушаль нарадзіўся 16 лютага 1895 года ў сяле Пяршаі былой Менскай губерні Менскага павета. Паводле пазнейшага польскага адміністрацыйнага падзелу быў гэта Валожынскі павет Наваградскага ваяводства. Атрымаў сярэдняю асвету. У травені 1915 года змабілізаваным быў у расейскую армію й прыдзелены ў 29-ты запасны полк у Варонежы. Скончыўшы рэкруцкае шкаленне й падафіцэрскую школу (г. зв. вучэбную каманду), атрымаў ступень малодшага унтэр-афіцэра. Напрыканцы таго ж года быў адкамандазiраваны ў Віленскае ваеннае вучылішча, што ў гэты час было эвакуаванае з Вільні ў Палтаву. Пасля чатырох месяцаў, скончыўшы гэту школу, быў авансаваны ў першы афіцэрскі ранг — прапаршчыка ды прыдзелены ў 155-ты запасны полк у Астрахані дзеля набыцця практыкі ў камандаванні звязам і ротай.

У траўні 1916 года Кушаль накіраваны быў на нямецкі фронт, у 276-ты купянскі полк. Там служыў увесь час да лістапада 1917 года. Будучы заўсёды на перадавой лініі, камандаваў ротай, браў удзел у шматлікіх баях, атрымаў дзве баявыя ўзнагароды й даслужыўся да штабс-капітана. Пасля развалу царскае арміі вярнуўся да сваіх бацькоў, што жылі ў Забор'і каля Налібокаў. На гэтым скончыўся першы этап Кушалевай ваеннай службы — у расейскай арміі.

Улетку 1919 года, калі польская армія, адкідаючы бальшавікоў на ўсход, займала Беларусь, штабс-капітан Кушаль жыў у Вільні. Група беларускіх дзеячаў прапанавала польскаму галоўнаму камандаванню арганізаваць беларускае войска дзеля змагання з бальшавікамі. Палякі ў гэты час былі не аброслымі яшчэ ў пер'е, як кажуць, ды не ведалі, ці ўходаюцца з бальшавікамі сваімі сіламі. Згадзіліся на прапанову й паклікалі Беларускаю вайсковую камісію, у якую сябрам увайшоў і Кушаль. Працаваў там кіраўніком персанальнага аддзела, а пасля эвакуацыі камісіі ў Лодзь, улетку 1920-га, выконваў абавязкі старшыні. Пасля сканчэння польска-бальшавіцкае вайны й ліквідацыі Беларускае вайсковае камісіі ды беларускіх вайсковых адзінак Кушаль увесну 1921 года выйшаў з войска й жыў у Вільні, беручы там актыўны ўдзел у беларускай нацыянальна-грамадскай працы.

Годам пазней уступіў у польскую армію ў якасці прафесійнага афіцэра й скончыў афіцэрскую школу ў Варшаве. Далей скончыў спецыяльную школу па спецыяльнасці «цяжкія кулямёты», быў прыдзелены ў 66-ты пяхотны полк, дзе й камандаваў падафіцэрскай школай. У 1932 годзе быў пераведзены ў корпус кадэтаў, дзе камандаваў ротай на працягу чатырох гадоў. Адгэтуль прыдзялілі яго ў школу падхаронжых рэзерву ў Пултуску. Такім чынам праз усю службу ў польскай арміі Кушаль займаў камандныя становішчы ў вайсковым школьніцтве.

У 1939 годзе браў удзел у баях супраць немцаў, галоўным чынам як камандзір батальёна ў абароне Львова. 17 верасня на загад камандзіра Львоўскага корпуса абаронцы горада капітулявалі перад Чырвонай Арміяй. Гэткім чынам, апынуўшыся ў бальшавіцкім палоне, Кушаль скончыў другі этап вайсковае службы — у арміі польскай.

Ад 1941 года пачаўся трэці раздзел Кушалевай вайсковай службы — гэтым разам для свайго беларускага народа.

Пасля арганізацыі дапаможнае паліцыі, Беларускае Краёвае Абароны Кушалъ, ужо ў рангу падпалкоўніка, займае становішча рэфэрэнта вайсковых спраў пры БЦР аж да прыходу генерала Канстанціна Езавітава, пасля чаго зноў вяртаецца на становішча камандуючага Беларускае Краёвае Абароны.

V

У канцы сакавіка 1945 года, прыехаўшы з Берліна ў Гіршаў, камандуючы БКА знайшоў дывізію «Беларусь» у поўным развале. Зіглінга, як відаць было, папярэдняя практыка ў Эльзасе здабываць давер у беларусаў не навучыла. Як магло, прыкладна, падабацца беларускаму радавому, што першы-лепшы нямецкі капітан загадваў падпалкоўніку Сокал-Кутылоўскаму, камандзіру батальёна, што той мае рабіць. Сокал-Кутылоўскі, колішні камандзір Слуцкае дывізіі ў змаганні супраць бальшавікоў, быў нацыянальным, агульнашанаваным і ведамым героем. Тое, што кожны немец меў верх над беларускім афіцэрам, было ў Зіглінга агульнай практыкай — раней у Эльзасе й цяпер у Баварыі.

З мясцовасцяў, куды надыходзілі амерыканцы, немцы вывозілі моладзь, якую пачалі арганізоўваць у новую дывізію СС «Нібелунгі». Таму, што для яе не было ні зброі, ні іншых вайсковых матэрыялаў, немцы панадзіліся адбіраць патрэбнае ў жаўнераў і афіцэраў дывізіі «Беларусь». Пакідалі беларусам адну стрэльбу ці адзін кацялок на некалькі чалавек. Акцыя гэта выклікала ў людзей падазрэнне, што немцы хочучь зрабіць з іх рабочыя аддзелы дзеля капання акапаў.

Камандзірам «Нібелунгаў» назначаны быў Зіглінг, а «Беларусі» — маёр Генэфельд. Быў гэта недалужны, пакліканы з рэзерву стары. Даў ён падпалкоўніку Кушалю вольную руку, і гэтакім чынам камандуючы БКА стаўся фактычным камандзірам беларускага аддзела.

Кушалъ неадкладна выкарыстаў новаствораную сітуацыю. У першую чаргу склікаў сход афіцэраў. Пераканаў іх, што ў гэткія цяжкія й крытычныя часы мусяць любой цаной трымацца разам са сваімі людзьмі. Адно арганізаваным парадкам могуць супольна ўтрымацца пры жыцці, ды, апрача гэтага, захаванне арганізаванасці будзе мець для беларусаў вагу й з боку палітычнага. На наступны дзень такія самыя гутаркі ўсе афіцэры правялі ў сваіх адзінках.

Войска пачало рэгулярна выходзіць на заняткі, неўзабаве ў дывізіі «Беларусь» наладзілася нармальнае вайсковае жыццё.

Хутка пасля гэтых падзеяў заглянуў у дывізію палкоўнік Шувалаў. Насамперш забраў пакінуты ў Гіршаў самаход Астроўскага. Надта надужваючы мову Пушкіна й Дастаеўскага, ён лаяў прэзідэнта БЦР і ягоных ад'ютантаў за тое, што, выязджаючы з Берліна, забралі ўсе ягоныя харчовыя й іншыя запасы. Хаця-нехаця граф цяпер галадаў. З'явіліся ў дывізіі і ўсе старыя афіцэры, што былі раней на Ліхтэнерштрасэ адкінутыя Зіглігам як няздольныя да ваеннай службы.

У пачатку красавіка завітаў да Кушалья галоўны шэф Саюза Беларускае Моладзі Міхась Ганько й паведаміў, што маса беларускае моладзі знаходзіцца непадалёк у Судэтах і што ён не ведае, што з ёй рабіць. Кушаль раіў прывесці моладзь у дывізію, бо ў крытычны момант найлепш быць разам. Ганько абяцаў зрабіць гэта ў найхутчэйшым часе. Адылі ані самога шэфа СБМ, ані ягонае моладзі ніхто больш у дывізіі не бачыў. Як скрозь зямлю праваліся.

Над Сэньё

I

Ранняя вясной 1945 года хвалістая лінія фронту ў Італіі працягала, пачынаючы з захаду ад Генуйскае затокі, праз паўночны хрыбет Апенінаў у кірунку на ўсход, адразаючы над Адрыятычным морам малы паўдзённа-ўсходні трыкутнік ураджайнай даліны По. Гэтак званая Лінія Готаў — серыі нямецкіх абаронных умацаванняў у паўночных Апенінах, што сцераглі падыход да стратэгічна важнай даліны ракі По,— была ў шматлікіх месцах праломаная. Дзве знедужэлыя нямецкія арміі — дзятая і чатырнаццатая — пад камандаю фельдмаршала фон Кесельрынга за ўсякую цану стараліся ўтрымаць пазіцыі. Таскана была ў руках амерыканскае Пятае арміі, а брытанская Восьмая, у склад якога ўваходзіў Другі корпус Андэрса, заняла частку правінцыі Эміліі з гарадамі Форлі, Фаэнцай і Равенай. Старажытная Балонья ляжала ў адлегласці каля сарака кіламетраў ад перадавых пазіцый Восьмае арміі.

У сваіх стратэгічна нявыгадных пазіцыях немцы не мелі шансаў на працяглае ўтрыманне фронту. Маглі адно апазніць пераможны наступ хаўрусніцкіх арміяў на поўнач. Румынскія нафтавыя палі ў Плаешты, што забяспечвалі патрэбы нямецкае арміі, ляжалі ў папялішчах. Пры недахопе паліва вермахта не мог лічыць на падтрымку ані панцэрнай зброі, ані люфтвафэ. Цяжка было й з транспартам. Жалезныя клешчы хаўрусніцкіх і бальшавіцкіх арміяў падпаўзалі ўжо пад Берлін, душылі за гарляк Гітлераў «тысячагадовы райх», што дрыгаў у перадсмяротных канвульсіях. Фон Кесельрынг ведаў, што абарона італьянскага бота была безнадзейнай. Хаўруснікі рыхтаваліся да апошняга рашучага наступу.

Асноўныя надзеі даводзілася немцам пакладаць на галодную перамучаную пяхоту. Сціплыя харчы і амуніцыю з прычыны недахопу паліва падвозілі італьянскімі валамі. Часта й густа жылі харчамі мясцовага насельніцтва. Дарма, што лаяўся «хаўруснік» Мусаліні — не было іншай рады. Ды немцы на дыктатара Беніта не надта й зважалі. Ці ж то не Скарцэні ўкраў яго з горнай цвярдзіні з рук хаўруснікаў пасля адыходу на другі бок маршала Бадольё? Дык паколькі квадратнагаловы дыктатар заўдзяч-

ваў Гітлеру сваё жыццё, навошта было яго на ўвагу браць? І так дні ягоныя былі палічаныя.

Польскія аддзелы, забраўшы каля Форлі Прэдап'ё, дзе нарадзіўся Мусаліні, абрабавалі паселішча дашчэнту. Быццам на апраўданне рабункаў прыгадвалі, што Беніта некалі перад вайной з вялікай пагардай гаварыў аб іхняй Бацькаўшчыне. Цяпер жа галава італьянскага фашызму са сваёй каханкай Кларай Петачы хаваўся недзе над возерам Кома.

У немцаў ніколі не было лішніх ілюзій наконт італьянцаў і іхняй баяздольнасці. Паколькі, з аднаго боку, жыхары апенінскага паўабтока вечна славіліся таленавітымі творцамі й выканальнікамі операў, дык з другога — іхняе ваеннае майстэрства амаль што ўвайшло ў насмешлівыя прыказкі. Які ж наіўны чалавек асмеліўся б спадзявацца, што яны, якія не ваявалі нават на пачатку вайны і адмаўляліся бараніць свае афрыканскія калоніі, маглі раптам цяпер перарадзіцца? Фон Кесельрынг да такіх не належаў. Гэта ж не тое, што змагацца на пясках з паўдзкімі ў той час і слаба ўзброенымі абісінцамі ці ўжо, як было напярэдадні другой вайны, схапіцца ўдужкі з грэкамі.

На поўдні, вызваліўшы тры чвэрці Італіі, стаяў добра дагледжаны, накормлены, апрануты, дасканала ўзброены й вышкалены жаўнер хаўрусніцкіх арміяў. Нават італьянскія фашысты ведалі, што абарона паўночнае часці краіны была бессэнсоўнай. Самі ж былі занятыя праблемаю, якую ніяк нельга было адкладваць: як змыцца ў нейтральную Швейцарыю або прыхавацца-прытаіцца ў іншым зацішным куточку.

Народ жа бачыў, што ўся вайна была фактычна нямецкай. Дык няхай тады немцы й ваююць. Народу — абы захаваць у цэласці свой здабытак. Уззяўшы ж на ўвагу, што галодныя немцы жывіліся рабункамі мясцовага насельніцтва, гэта якраз і было найцяжэйшым заданнем. Існавала ў немцаў за плячыма, пераважна ў гарах, італьянская партызанка. Былі партызаны нацыянальныя й чырвоныя, адны й другія вельмі слаба актыўныя. Абмяжоўваліся дробным сабатажам, а калі ўваходзілі ў збройнае змаганне з немцамі, дык адно там, дзе былі ў абсалютнай лічбавай перавазе.

II

2 сакавіка 1945 года італьянскі мараплаў «Аргенціна» прыбыў з Брындызі ў Анкону і выладаваў новыя рэзервы для франтавых аддзелаў Другога корпуса. Анкона ў той перыяд была найбольш высунутым на поўнач, вызваленым ад немцаў портам на Адрыятычным моры.

У ліку прыбыўшых былі Віктар Караткевіч, Сымон Спарыш, Аляксандр Лабун, Кастусь Дзежка й іншыя сябры. Транспартныя машыны, заладаваўшы жаўнераў, накіраваліся шырокай прыгожай шашой па самым узбярэжжы мора, у паўночным кірунку. Надвечар пакінуўшы Анкону, калона ехала цэлую ноч. Мінула Пэсаро, Рыміні, Форлі й павярнула ў бок на Брызігелю. Тут знаходзіліся семнаццаты й чатырнаццаты батальёны пяхотнай 6-й Львоўскай брыгады. Адзін Караткевіч трапіў у чатырнаццаты батальён, уся рэшта сяброў — у семнаццаты. Дзежка, Самароб і Чарнецкі былі прыдзеленыя ў другую роту, а Сымон, Лабун і Ялонскі — у чацвёртую. Сымону не пашанцавала: ён адзін трапіў у звяз «кар'ераў» роты.

Для паінфармавання чытача мусім звярнуць увагу на «кар'ер». Слова гэтае, жыўцом узятая з ангельскае мовы, азначае «носьбіт». У войску «кар'ерам» называўся лёгкі панцырны, з адкрытым верхам, воз на гусеніцах. Апрача шафёра звычайна ў ім памяшчалася двое кулямётчыкаў і ставала месца на запас амуніцыі. Будучы хуткабежным і надта паваротлівым, «кар'ер» ужываўся для перавозу амуніцыі на перадавыя пазіцыі, надаваўся на ўдарныя патрулі й наогул быў успамагальнай адзінкай для пяхоты. Маючы такія ўласцівасці, як вялікую сілу агню, хуткасць і паваротлівасць, «кар'ер» часценька выкарыстоўваўся ў пагонях за адступаючым праціўнікам. У першыя дні побыту на фронце Сымону давялося пераканацца, што «кар'ер» служыў і іншым патрэбам, зусім не прадугледжаным ані яго канструктарамі, ані камандзірамі.

Адным з шафёраў чатырох «кар'ераў» у звязе бых звышсаракагадовы, чарнявы, сярэдняга росту, шыракаплечы Пранук Бонк. Стары жаўнер, узяты бальшавікамі ў палон у 1939 годзе, перажыўшы шмат у Сібіры, пасля, прайшоўшы Сярэдні Усход і ваенную кампанію ў Афрыцы, Пранук чуўся ў войску быццам дома. Меў усе прыкметы старога жаўнера: няшмат думаў, быў вясёлым, нічым надта не клапаціўся й на вайне чуўся быццам той селянін з касою на

сенажаці. Гаварыў шмат, пераважна аб драбніцах, вельмі любіў выпіць і пагуляць з жанчынамі. Віна ў Італіі даволі было ўсюды, а тым больш пры фронце, дзе ў пакінутых гаспадарках стаялі вялікія, напоўненыя віном бочкі.

Звяз «кар'ераў» чацвёртае роты заняў пакінутую італьянцамі ферму ў адлегласці 300—400 метраў ад нямецкіх перадавых пазіцый. Была ранняя вясна, навокал усё прыгожа зелянілася. Трымалася залатая сонечная пагода. Неяк надвечар Пранук Бонк і ягоны сябра, званы Кашыбанда, вясёлыя вярнуліся ў хату, што служыла перадавым абаронным пунктам (ПАП). Іншыя то трымалі варту, то поркаліся каля зброі або кар'ераў. Пранук з самага пачатку трапіўся быў Сымону на вока як тып самага перасечнага польскага жаўнера. Ён часценька любіў тое-сёе зацягнуць сваім прапітым хрыплаватым басам. Гэтак і цяпер, ужо амаль на змярканні, ззаду хаты між садовых дрэў заскрыпеў Пранукоў бас:

...наварыла майму Тоні макароні, ого!
макароні, ого! Італьяно.
О-о-о макароні.
Нон капірэ італьяно, ого-о-о!

Гэта пародыя на нейкую італьянскую песню пашыраная была па цэлай арміі. Пранук з Кашыбандам не вельмі ўжо роўным крокам прыбліжаліся ззаду да хаты.

— Чаго ты гарлапаніш? — асцярог падпітага шафёра капрал, што сядзеў каля парога.

— Ты ведаеш што, пане капрал, — кінуўся перад ім Пранук, — ведаеш, што мы знайшлі ў суседняй пуні?

— Ну што?

— Ого-о што! Ну, адгадай! — памог Кашыбанда.

— Нямецкія вошы? — жартаваў капрал.

— От фраер! Вошы? Якія там вошы, пане капрал!
Ці ж мы б, на вошы паглядзеўшы, упіліся?

— Дык вы там пілі?

— Не пілі, пане капрал, але вось крышку пацягнулі, каб смагу прагнаць, вось што...

— Відаць, што й казаць...

Некалькі жаўнераў выйшла з хаты, прыблізіліся і тыя, што поркаліся каля кар'ераў, каб пачуць навіну.

— Я вам кажу, пане капрал, — прадаўжаў Пранук, — вось такую, з гэтую хату, бочку віна мы найшлі, дык не адну, вось што. Так, пане капрал, вось як...

— Не жартуеш? — заблішчэлі ў капрала вочы. — То надта добра. Але ты, браце, перш ідзі, дакладзі сяржанту, а пасля аб віне...

— Ну, што там новага прынеслі? — пытаўся Пранука й Кашыбанду сяржант Ядлецкі, седзячы пры сталае й разглядаючы нейкія паперы.

— Пане сяржанце, усё добрае, — пачаў Пранук.

— Ёсць там хто ў той хаце?

— Нікога няма, пане сяржанце, толькі...

— Толькі?

— Нядаўна нехта там быў.

— Як вы гэта ведаеце? — Сяржант устаў ад стала.

— Нехта прастрэліў вялізную кадушку з віном; такая вялікая яна, што, можа, пяць тысяч літраў мае і больш чым напалавіну поўная. Дзюркі мы так-сяк пазаторквалі, але віно ўцякае. Трэба было б...

І тут Кашыбанда, дапамагаючы Бонку словамі, у якіх вычуваўся жаль п'яніцы, што ўцякае «боскі нектар», лямантаваў, што траціцца так цэнная й зусім неабходная для жаўнерскага жыцця вадкасць. На ягоную думку, варта было б перашкодзіць поўнай катастрофе — пад'ехаць туды на «кар'еры» і напоўніць пару бочак віном.

III

Хата, аб якой была мова, знаходзілася на правым фланзе ад пункта звяза «кар'ераў», нейкіх метраў за дзвесце ўзад. Яшчэ раней сяржант выслаў Бонка й Кашыбанду ў гэны бок на разведку й вось цяпер атрымаў такі рапарт. Разведчыкі даводзілі, што немцаў нідзе не бачылі, што віно было сярэдняй моцы й добрай якасці, хоць і «б'янка» (белае), ды што яны ўжо зусім нядрэнна паспрабавалі.

У гэтым апошнім сяржант Ядлецкі не меў сумлеваў, добра ведаючы ўсіх людзей свайго звяза, з якімі зжыўся на працягу вайны, за выняткам хіба новага Сымона.

— Што ж... Як хочаце, дык пад'едзьце. Толькі не цяпер, а як сцямнее. Ды ўважайце, каб паціхеньку, каб часамі не паспаціся.

Гэтага толькі й трэба было. Два разы не давялося паўтараць. Хутка на адным, звольненым ад амуніцыі й зброі «кар'еры» з'явіліся дзве пустыя бочкі й лейкі, знойзеныя тут жа, на месцы. Чатыры чалавекі, у тым ліку й Сымон,

якога папрасілі дапамагчы ў такой важнай аперацыі, ледзь маглі дачакацца цямна.

Ноч была ціхая й цёмная. У шматлікіх месцах фронт гудзеў перастрэламі. З польскага боку адзываліся «брэны», а з нямецкага — «спандалы» (гэтак хаўруснікі называлі нямецкія кулямёты «машынгэвэр цвай унд фірцыг» ад месца іх прадукцыі ў Спандаў каля Берліна). Радзей шумелі ў паветры снарады з мінамётаў. Не маючы дакладна вызначанай мэты, яны страляліся адно з мэтай дакучання праціўніку.

Па гладзенькай, вылажанай каменнямі міжхутарнай дарожцы несамавіта гудзеў гнаны Бонкам «кар'ер».

— Павальней! Сцішы матор! — асцерагаў шафёра адзін з ездакоў.

— Надта ж, халера, чуваць. Каб хаця швабы не аблажылі нас мінамі.

Ледзь паспеў перасцерагчы, як непадалёк вялікім рэхам тарганулася начная цішыня. Адна міна, другая, трэцяя. Усе кулём пакаціліся на зямлю. Пачакаўшы колькі часу, з поўначы прынесла яшчэ тры.

— Пся крэў! Ці ж яны не разумеюць, што не на баявое заданне едзем?!

— А чаго гоніш, як вар'ят!

— Халерныя швабы! Дачакаецца, сукіны сыны!

— І як то нас так хутка абмацалі!

— Усё ў парадку? Дык давайце далей.

— Ты пад'едзь сам, а мы тут ужо трушком.

— О'кэй!

Мэта хутка была дасягнутая. Катастрофа ў трысцене, дзе стаялі дзве велізарныя бочкі, па тры метры вышыні й столькі ж у дыяметры, была вялікай. Віно выцякала праз папрастрэльваныя дзіркі. Яно вышынёй на пядзю заліло ўжо цэлы трысцен.

— Пся крэў! То ж мы заторкнулі. А Божа ж каханы, столькі выцекла за гэты час. Як то магло стацца? — жаліўся Пранук Бонк.

— Мусіць, мы слаба пазаторквалі, калі зноў пацякло, — паясніў Кашыбанда.

— Вы самі, мусіць, не памятаеце, ці заторкнулі. Напіліся, як бэлі, ды п'яныя назад папаўзлі.

— Не гавары ж ты мне дурніц. Як Бога кахаю, заторкнулі, — бажыўся, стукаючы кулаком у грудзі, нецвярозы яшчэ шафёр.

— Ну, добра. Давайце за працу! — скамандаваў кап-
рал. — Ты, Спарыш, стой там на дварэ на варце, а мы самі
справімся.

— Каго ты пасылаеш, такога зялёнага?!

— Як то зялёнага? Варту не ўмее трымаць? Дык чаго
ж тады на фронт прыехаў? Давайце за працу.

Сымон з «томсанам» напаятове выйшаў на двор і, пры-
слухоўваючыся да адгалоскаў навокал, піў зрокам цемру.
У трысцене тройка не марудзіла. Відаць было па іхніх рухах,
што аперацыю такую даводзілася праводзіць не ўпершыню.
Кашыбанда вялікімі глыткамі сёрбаў з кожнага напоўненага
вядра, а пасля напаўняў бочкі праз лейку, з якой аж цераз
берагі цякло. За нейкае паўгадзіны абедзве бочкі былі поў-
ныя, добра заторкнутыя. Пасля цяжкіх уздыханняў, пацен-
няў, стагнанняў і «псякрэваў» былі яны заладаваныя на
«кар'ер». Да фермы, дзе стаяў звяз, «кар'ер» папоўз чара-
пахай. Матор чхаў, заікаўся й душыўся пад цяжарам
ладунку.

Назаўтра Кашыбанда аднекуль прынёс скручаную мя-
дзяную трубку й колькі пасудзінаў — цэлы самагонны
апарат. Разлажыўшы ў вялікім італьянскім камінку малое
вогнішча, пачаў пераганяць віно на спірт. Сымон здага-
даўся, назіраючы за працаю самагоншчыка, што той меў у
гэтым прыдатным рамястве вялікую практыку, крышку быў
здзіўлены, што такая дзейнасць адбываецца з дазволу сяр-
жанта — шэфа звяза, што наогул ніхто таму не пярэчыў,
што ўсе любілі выпіць, і прыйшоў да выснаву, што ў такіх
абставінах было гэта зусім нармальным.

IV

Звяз «кар'ераў» быў падзелены й высланы на старожу
мастоў на невялікім канале — па чатыры чалавекі на кожны
мост. Сымон з трыма іншымі трапіў на мост, адлеглы
мо на паўкіламетра ад першага абарончага пункта. Канал
бег паралельна да ракі Сэньё. Усе рэчкі, якія да гэтага
часу давялося бачыць Сымону, былі з абодвух бакоў абло-
жаны высокімі, мо на метраў шэсць вышыні, проціпавод-
нымі насыпамі. Немцы, быццам тая краты, павыкопвалі ў
іх цэлыя лабірынты акапаў і бункераў. Мелі адтуль добры
нагляд над суседняй раўнінай.

Пры мосце стаяла ангельская шасціфутавая супрацьтан-

кавая гармата. Побач былі руіны мураванкі з падзіраўленымі снарадамі сценамі й згарэлай страхой. У ёй кватаравалі брытанскія артылерысты. Новапрыбылыя са звяза «кар'ераў» людзі двойкамі трымалі варту пры мосце. «Кар'ер» свой і рэчы пакінулі ў адлеглай на метраў дзвесце направа ад моста ферме. Сымон здзівіўся, убачыўшы на хутары цывільных. Як выглядала, яны зусім нармальна жылі, хоць мо не зусім нармальна гаспадарылі. Беручы пад увагу, што рака Сэньё й нямецкія перадавыя пазіцыі былі адлеглымі не далей як на паўкіламетра, трэба было дзівіцца сме-ласці італьянцаў.

Праўда, канал не быў пярэдняй лініяй хаўруснікаў. Наперадзе былі адзелы пяхоты. Усё-ткі, калі б пайшло на благое, калі б разбушаваў артылерыйскі агонь, італьянцы маглі б пацярпець не толькі маёмасцю, але й жыццём. Немцы ж ведалі, што войска з гэтага боку часта памяшчалася ў дамах ці іншых сялянскіх будынках. Жаўнеры неахвотна сядзелі пад голым небам, хіба ў выпадку крайняй патрэбы.

Маючы пад бокам цывільных, Сымон назіраў за іхнім жыццём. Гэта быў вялікі кантраст у параўнанні з жыхарамі паўдзённай Італіі. Зямля была ўраджайная, багатая садамі, вінаградом, пшаніцаю, гароднінай. Калі на поўдні ўсюды свяцілася бяда, дык тут нават і цяпер, пад час вайны, — дастатак. Даліна По правільна ўважалася свірным перанаселенай Італіі. Яе найлепш можна было б прыраўнаць да вядомай ужо чытачам Эльзаскай раўніны.

Перастрэлка на фронце была слабая. З нямецкага боку актыўнасць была мінімальнай. Часамі прыляталі на паўдзённы бок міны, радзей — артылерыйскія снарады. Шмат з іх не дэтанавала. Факт гэты тлумачыўся тым, што ў нямецкіх фабрыках было шмат чужых і варожых немцам работнікаў, якія займаліся сабатажам. Людзей, такім чынам, усцераглі ад калецтва й смерці. З боку хаўруснікаў артылерыя была даволі актыўная. У кожны ясны й пагодны дзень над лініяй фронту бурчэў у паветры маленькі двухкрылы самалёт-разведчык. Там артылерыйскі назіральнік, звычайна афіцэр, дакладна сачыў за непрыяцелем і па радыё інфармаваў артылерыйскія пазіцыі. Немцы баяліся ўдзень выкарыстоўваць сваю старанна замаскаваную цяжэйшую артылерыю, трываючыся, каб двухкрылы назіральнік не асачыў яе.

На другі дзень, калі Сымон і Кашыбанда вярнуліся з

варты, стары італьянец выйшаў з хаты й папрасіў іх на спагэці.

— Прэго, сіньёры, прэго! Манджарэ спагэці,— цягнуў нізенькі чарнявы гаспадар у хату.

— Аспэто! — затрымаў яго Кашыбанда.— Ты маеш ахвоту на спагэці? — пытаўся Сымона.

— Не ведаю. Ніколі не еў. Што гэта такое?

— Нешта падобнае да макаронаў, толькі надта даўгое й круглае. Хадзі, зараз пабачыш.

За даўгаватым сталом сядзела ўжо цэлая сям'я — матка, дзве дачкі й дзяцюк. Адна дачка была ў дваццатых гадах — чарнявая, круглаватая, вельмі прыгожая, іншая — падлетак. Побач старэйшай сядзеў дзяцюк.

Калі селянін прывёў двух жаўнераў, гаспадыня, быццам тая квактуха, усхапілася й забегала па хаце. Каля печы наладавала дзве талеркі горбамі спагэці, якія зараз жа апынуліся на стале перад гасцямі.

— Прэго, прэго! — паказваў гаспадар на крэслы.

Хлопцы селі.

Сымон прыглядаўся да залітых памідоравым соусам, пахучых спагэці, што тоненькімі сувоямі расплыліся па талерках. «Як жа іх есці гэтакім відэльцам?» — думаў юнак, сочачы за іншымі. Італьянцы чаплялі на канцы відэльцаў па колькі столак тоненькіх спагэці, пасля паволі круцілі цаўямі, аж пакуль не нарасталі на іх тоўсценькія клубкі, якія паважна неслі ў раты й спажывалі. Кашыбанда без лішніх слоў узяўся за яду. Зусім нядрэнна даваў сабе раду. Адно ў Сымона чырванаватыя й слізкія, быццам тыя чэрві, спагэці ніяк не хацелі накручвацца й трымацца. Як ні стараўся, відэлец заставаўся пусты. Меркаваў, што ці не лепш было б пасеч іх на кавалкі, каб былі карацейшыя, ды пасля ўжо, неяк падчапіўшы, у рот данесці. Хлапцу было вельмі нязручна, тым больш што італьянцы прыглядаліся да ягонай бяздарнасці.

З процілеглага боку сталá свяціліся, здавалася, з лёгкай усмешкай, цёмныя й прывабныя прамяністыя вочы. Сымону раней не было калі ўважней прыгледзецца да гэтай прыгожай дзяўчыны. Цяпер жа, седзячы зусім насупраць яе цераз стол, адчуваў, як нешта заказытала ў ягоных грудзях пад зялёным «батледрэсам». Сачыў за ёю больш, чымся за ейным суседам. Чамусьці здалося яму, што дзяцюк гэты мае на дзяўчыну нейкае права, пэўна ж, ён не брат, бо неяк і не па-брацку сядзеў побач, і беларус ужо падсвядо-

ма пачаў зайздросціць яму, а можа, й не любіць італьянца.

Са спагечі нічога не выходзіла. Дзяўчына, заўважыўшы хлапцову нязручнасць, перапрасіла, падсунула ягоную талерку на сярэдзіну стала, узяла відэлец і спрактыкаванаю рукою накруціла на яе вялікі клубок.

— Грац'я,— адказаў збянтэжаны хлапец і аж крыху пачырванеў, стараючыся нешта дагледзіць у цёмна-прамяністых вачах.

— Ваша дачка? — запытаўся ён, пасмялеўшы, у селяніна.

— Дзве дачкі,— адказаў, выцершы рукою вусны, італьянец.— А гэта Джузэпэ — нарачоны Анджэліны.

Сымон столькі ведаў італьянскай мовы, што зразумеў.

— Нарачоны? Дык скоро вяселле будзе?

— Пасля вайны, як скончыцца вайна,— паспяшыла на дапамогу маці.

Кавалер паглядзеў на Анджэліну, быццам на які ласы кавалак. У тым паглядзе свяцілася нецярплівасць няведама якога доўгага чакання й няпэўнасць адносна няведамага канца вайны.

— Але ж які вы бландзін! Якія прыгожыя маеце блёнд валасы! — выказала сваё здзіўленне, гледзячы на Сымонаў чуб, Анджэліна.

— А вас, італьянцаў, няма бландзінаў?

— Ёсць,— усміхнулася дзяўчына,— толькі маляванья.

— Ты ведаеш, браце,— сказаў да Сымона, канчаючы свае спагечі, Кашыбанда,— хутчэй мы іхнія ўсе боцкі асушым, чымся ў іх вырасце бландзін. Як Бога кахаю.

Пасля гэтага, не зважаючы на іншых, наліў са шкляннага графіна шклянку «б'янка» й вялікімі глыткамі прапаласкаў спагечі.

— Мольто грац'я, сіньёры,— дзякаваў, устаючы, Кашыбанда, а за ім паспяшыў і Сымон.— Спагечі мольто боно.

— Прэго, сіньёры, прэго,— падняўся з крэсла гаспадар.

— Арывідэрчы,— развіталіся жаўнеры й пайшлі вылежвацца на сонцы.

V

Прыйшоў загад у звяз «кар'ераў» даць пяць чалавек на падмацаванне перадавога абароннага пункта (ПАП) на левым фланзе роты. У лік вызначаных трапіў і Сымон.

— Запрагай каня! — крычалі Прануку жаўнеры.

— Конь запрэжаны. Сядайце! Хочаце, дык да самых швабскіх бункераў давязу.

Пранук Бонк, як і заўсёды, быў падпіты. Калі ўсе ўселіся, пусціў у рух матор і, ад'ехаўшы з паўкіламетра назад, разагнаў борзды «кар'ер» на поўную хуткасць. Густы пыл курыў па польнай жвіровай дарожцы. Праехаўшы мо кіламетр на захад, зусім не змяншаючы хутчыні, крутой дугой павярнуў направа. Мясцовасць была тут больш узвышаная, і, прыгледзеўшыся ўважней, лыга было спасце-рагчы воддаль насып над Сэньё. Пяцёрка сядзела на «кар'е-ры», выпрастаўшыся на поўны рост. Раптам з нямецкага боку праз гул матора пачулася густая траскатня аўтаматыч-най зброі. «Кар'ер» уміг спыніўся, а ездакі, быццам тыя галовы качаноў, пакаціліся ў бочную канаву.

— Ты, вар'яце! — крычаў нехта. — Чаго ты прэш? З глузду з'ехаў?

— Як то — чаго прэш? Чым вальней, тым ім лягчэй узяць на прыцэл.

— Усе цэлыя?

У адказ з нямецкага боку пачуўся працяжны й дэмаралізуючы рогат «спандаву», а кулі завішчэлі навокал пустога «кар'ера». Шасцёрка яшчэ мацней прыліпла да зямлі неглыбокай прыдарожнай канавы. Ясна было, што немцы добра асачылі «кар'ер».

— Давайце паўзём на гэну руіну. Чакайце яшчэ, забярэм рэчы з воза!

Метраў дваццаць налева ад дарогі тырчаў мураваны шкілет фермы. Да ПАП было ўжо недалёка, але «кар'ерам» неяк было далей ехаць. Трэба было перачакаць агонь.

— Ты, Пранук, перачакай тут, пакуль спыніцца агонь, ды давай назад, а мы ўжо дойдзем, — загадаў Бонку яфрэйтар.

— О'кэй, давайце.

Яфрэйтар асцярожна ўспоўз ззаду на «кар'ер» і па хвіліне пачаў адтуль шпурляць клункамі й зброяй у канаву.

— Бярыце ды паўзіце за гэныя сцены.

Лішнім было паўтараць. Хуткімі перабежкамі пяцёрка неўзабаве апынулася за сцяной разбітага дома. Успелі ў добры час. Адно прыселі за сцяной, як паблізу скалатнулася зямля, і колькі чарговых артылерыйскіх снарадаў падняло ўверх стаўбуры мяккай чорнай зямлі.

— Скурррррр... сыны! — лаяўся адзін з тых, што схаваліся.

Спрактыкаванае вока магло ацаніць, што немцы ўстрэльваліся ў «кар'ер». Пасля двух снарадаў па баках і аднаго ззаду цяпер мусіў прыляцець наступны, які меў папасці ў мэту. Гэтак звычайна артылерыст трапляў у малы нерухомы аб'ект чацвёртым снарадам, а больш спрактыкаваны мог рызыкнуць і трэцім. Чацвёрты не трапіў. Выкапаў вялікую яму метры два спераду «кар'ера» і абкідаў зямлёю ды асколкамі машыну й канаву. Пяцёрка з-за сцяны прыглядалася з затоеным дыханнем. Цікавіліся, ці паранены быў Пранук, што застаўся ляжаць у канаўцы побач воза. Як быццам у адказ ім, з канавы найперш паднялася Пранукова галава, а пасля й тулава. Хуткім крокам скочыў на «кар'ер», мяркуючы, мусіць, што хутка запозна будзе ратаваць. Не ўспеў ускарабкацца, як з нямецкага боку зарагатаў «спандаў». Пранук уздрыгнуў, застагнаў, і бязладнае цела звалілася перад гусеніцамі спераду.

У адказ пачуўся ледзь чутны стогн.

— Пся косць, на чорта яму той воз, чаму не ляжаў! — каментавалі адзін за сцяной.

Яфрэйтар маланкай перабег ад сцяны да «кар'ера». Прылёг і памацаў рукою параненага. Пасля колькіх хвілінаў ён ірвануў назад, і амаль у той самы момант, як даб'ягаў да сцяны, снарад шарпануў па «кар'еры», які ўміг ахапіла полымя й дым. Тыя, што хаваліся за сцяной, ужо не мелі патрэбы пытацца, ці жыве Пранук Бонк.

— Пся крэў! Скурр... сыны! — вылаяўся зноў яфрэйтар. — Давайце наперад, бо зараз і па нас зачнуць!

Пяцёрка трушком і перабежкамі кінулася наперад. З гэтага боку адазваліся гарматы й мінамёты. Дрыжала й калыхалася залатое вясенняе, напоўненае смяротнымі зыкамі паветра.

VI

Асноваю перадавога абароннага пункта, куды з'явілася пяцёрка, была вялікая мураваная хата. Вокны з паўночнага боку былі пазакладаныя мяшкамі з пяском. У кутах мурававыя былі адтуліны дастатнай велічыні, каб наглядць поле абстрэлу. З іх тырчэлі цёмна-шэрыя рулі цяжкіх кулямэтаў браўнінгаў. Два былі на першым, а адзін — на

другім паверсе. Нанач варта ўзмацнялася — адзін трымаў старожу ззаду хаты, а другі — на першым паверсе дома спераду. Узброеныя былі ручнымі аўтаматамі «томсанами». Камандзірам ПАП быў сухі ў твары, высокі й тонкі, у трыццатых гадах звязовы падхаронжы. Меў дванаццаць чалавек пад сваёй камандай.

Ззаду хаты, на метраў пяцьдзесят воддаль, стаяў пусты хлёў і свіран, побач яго — абрэзаны навокал даволі тонкі ўжо, але высокі стог саломы. Гэты ПАП больш быў умацаваны, чымся суседнія. Рака Сэньё рабіла тут дугу, й нямецкія пазіцыі больш былі высунутымі ў глыб польскае лініі, чымся ў іншых месцах. Да варожых пазіцыяў было адсюль каля трох сотняў метраў. З паўночнага боку хаты, зараз каля яе, раўналегла да абароннае лініі бегла міжхутарная дарога. Цяпер яна не ўжывалася. Адно начамі хадзілі па ёй патрулі. Згодна з іхнімі апавяданнямі, немцы часта падкрадаліся да самых польскіх пазіцыяў. Ночы былі найбольш небяспечныя. Удзень абодва бакі абмяжоўваліся лёгкімі перастрэлкамі з мінамётаў, аўтаматычнай ручной зброі й зусім рэдка з артылерыі.

Яфрэйтар адрапартаваў камандзіру ПАП аб знішчэнні немцамі «кар'ера» й смерці Пранука Бонка. Гэта была адно фармальнасць, бо раней яшчэ данеслі камандзіру ягоныя ж людзі, што сачылі за ўсім выпадкам. Тэлефанічна камандзір звязаўся з ротным, якому перадаў непрыемную навіну. Пасля змяркання рэшткі Пранука Бонка былі прыбраныя з дарогі людзьмі з санітарнае часці.

Сымонаў твар раз'яснеў шчырай, ветлівай усмешкай, калі ўбачыў Аляксандра Лабуна. Гэта быў, апрача яго, адзін беларус на ПАП. Сябры моцна паціснулі адзін аднаму рукі.

— Здароў, брат, здароў. Сціпла называю цябе братам, але ты мне даражэйшы цяпер, як брат, — трос рукой Сымон.

— Такіх мілых гасцей чымся пабольш. Ведаеш, як мне аднаму сярод чужых надакучыла.

— Што й гаварыць.

— Як жа ты ўцалеў? «Кар'ер» ваш немцы разбілі.

— Жартуеш? Такого загартаванага ваяку, як я, і кулі ўжо не бяруць.

— Не вер тым кулям, бо яшчэ, чаго добрага...

— Ускочылі былі за сцяну руінаў. Толькі бядака-шафёр папаўся, бо хацеў з «кар'ерам» — наўцёкі. «Спандавам» зрэзалі.

— Сукіны каты!

— Вам добра дакучаюць тут?

— Гэта месца даволі небяспечнае, асабліва ўночы.

Як быццам на запярэчанне гэтаму колькі мін тузанула паветрам. Адна ўпала блізка хлява, але не дэтанавала.

— Гэй, там! — пачулася з хаты. — Чаго пасталі, як разінькі сярод панадворку?! Бяжыце ў хату або трымайцеся бліжэй сцяны!

Два беларусы падышлі й селі ля кучы з пяском каля самай сцяны.

— Ну, як ты? Ужо прывык да фронту? — пытаўся Лабун.

— Ведаеш, братка, спачатку было страшнавата. Быў жа чалавек ужо не раз пад абстрэлам і на фронце — сам ведаеш. Але кожны новы раз, які б ты стары жаўнер ні быў, калі трапіш пад агонь, то нанавя прывыкай. Здаецца, што ўсе кулі лятуць у тваім кірунку й абавязкова ў цябе трапяць.

— А тая, што мае трапіць, дык так неспадзявана бзыкне, што й не агледзішся.

— У тым-то й сук. Толькі пасля ўжо чалавек звыкне, што ці кулі свішчуць, ці чмялі гудуць — усё роўна.

— Кажы, што дзе новага. Бачыў каго з нашых ці чуў мо?

— Не, братка, нікагусенькі, — адказаў Сымон. — А ты?

— Бачыў на днях Дзежку. Казаў, што ўсе нашы цэлыя й здаровыя. Як і раней, не траціць гумару.

— Ага, вось маю і я навіну.

— Ну?

— Не так даўно, тыдзень мо таму назад, чытаў я ў дывізійнай газетцы раздзел пошукаў Чырвонага Крыжа. І ведаеш, каго напаткаў?

— Каго ж?

— Мікула Мар'ян шукае брата Віталія Мікулу.

— Мар'ян Мікула?

— Так.

— Выглядае, што капітан Мікула меў брата.

— Мусіць.

— І што ты зрабіў?

— Ну, што ж мог... напісаў у Чырвоны Крыж, што ягоны брат Віталі быў, ведаеш, у БКА, пасля ў трыццатай, ды што быў немцамі арыштаваны й, падобна, застрэлены.

— Адказу яшчэ не атрымаў?

— Не было ж калі.

— Цікава. Мы й не ведалі, што Мікула меў брата ды яшчэ ў польскай арміі.

— Ды яшчэ маёра.

— Так?

— Гэтак падаваўся ў пошуках.

— Гм. Ён табе, напэўна, яшчэ раз напіша. Думаю, варта было б паінфармаваць яго дакладна, што ведаеш аб капітану Мікуле і што ён, ягоны брат, павінен толькі ганарыцца Віталем. Гэта быў адзін з герояў нашага народа. Кажу «быў»... Хто ведае, мо яшчэ жыве...

— Хадзілі чуткі, што зліквідавалі яго ў Дахаў.

— Сам Бог ведае.

І сапраўды за нейкі тыдзень пазней Сымон Спарыш атрымаў ад маёра Мікулы ліст, дзе той, пішучы па-польску, распытваўся пра брата й прасіў, каб Сымон напісаў усё ўсенька, хаця б найменш важнае, што ведае. Сымон напісаў другі ліст на беларускай мове. У цёплых словах адлюстравыў усё яму ведамае адносна былога свайго камандзіра, пачынаючы ад Менска й канчаючы Эльзасам ды пераходамі беларусаў да макісаў. Што да далейшага лёсу шэфа штаба БКА, хлапец адно меркаваў, бо й сам не ведае напэўна, ці капітан быў зліквідаваны немцамі ў Дахаў. На другі ліст адказу не атрымаў.

VII

Пяшчотна-цёплае вясенняе сонейка вяртала прыродзе жыццёвыя сілы. Навокал абароннага пункта пачыналі зелянець сады й вінаграднікі, усміхаліся краскі. Травіца зарастала й пакрывала зеленню сляды танкаў і «кар'ераў», неглыбокія канаўкі ад мінаў і снарадаў. Парваная, патапаная, парэзаная зямля, як магла, лячыла ваенныя раны. Густым зялёным дываном буйнела на палях азіміна. Ад ПАП у кірунку нямецкіх умацаванняў на насыпе ракі Сэньё роўнымі шэрагамі апрадаліся ў лісточкі яблыні, грушы й вінаграднік. Птушкі, часта палоханыя ўзрывамі й перастрэлкаю, маўкліва таіліся ў садах, а то і ўцякалі ад фронту, каб у бяспечнейшых месцах будаваць гнёзды. На гэтак званай нічыёй зямлі — паласой між нямецкімі й хаўрусніцкімі абароннымі пазіцыямі — зелень дрэваў мела ўплыў на павышэнне двухбаковай актыўнасці патрулёў. Пад аховай

зелені людзі падпаўзалі зусім блізка да ўмацаванняў праціўніка. Вартавыя напружвалі зрок, сачылі за рухам кожнае галінкі, каб у час спасцерагчы ворага й не дапусціць яго за мяжу небяспечнае лініі.

У адзін з такіх прыгожых вясенніх дзён на панадворку фермы сядзела група жаўнераў. Бальшыня была раздзетая вышэй паясніцаў і старалася здабыць першы вясенні загар. Чацвёрэ з іх, седзячы на траве на разасланых коцах, крокаў за восем ад задняе сцяны дома, гулялі ў карты. Адзін выпільваў коц. Сымон прымасціўся на старым крэсле пад сцяною каля дзвярэй і штосьці чытаў. Лабун стаяў побач карцёжнікаў. Было ціха й цёпла. То з аднаго, то з другога боку адклікаўся фронт. Міны капалі на палях і агародах новыя канаўкі.

Адна такая міна раптам разарвалася крокі за два ад карцёжнікаў і блізка чалавека, што выпільваў коц. Цэлая група здаровых і дужых людзей за імгненне да гэтага раптам замянілася ў акрываўленых калекаў.

Аднаму карцёжніку, што ляжаў на левым баку ды, выставішы ўверх рукі, трымаў карты, адарвала тры галоўныя пальцы правае рукі. Віселі яны на перасечанай амаль напалову далоні, што ператварылася ў акрываўлены кавалак мяса. Другому карцёжніку, што сядзеў задам да месца ўзрыву, асколак патузаў правае плячо. Трэцяму кавалак жалеза зашыўся ў мякаць правага бока. Аляксандру Лабуну два маленькія кавалачкі гарачай сталі трапілі ў ніжнюю шчаку. Кроў тоненькімі нітачкамі сачылася па шыі. Чалавека, які, трымаючы абедзвюма рукамі за рагі, выпільваў коц, нейкім цудам жалеза мінула. Адно ў руках з тоўстага суконнага коца засталіся падзюраўленыя, быццам сіта, абрыўкі. Сымону, што сядзеў найдалей ад месца дэтанцыі, нешта балюча лягнула па цемні на пальцы чатыры ўверх ад левага вуха. Ён памацаў між густых валасоў маленькі гузачок, прыціснуў яго, зірнуў на плямку крыві на пальцы і пераканаўся, што косць была непашкоджаная і што пад скураю не было асколка.

На панадворку падняліся энкі. З хаты выбеглі жаўнеры. Раненыя хутка так-сяк былі перавязаныя, а выкліканая тэлефонам санітарная машына забрала чатырох на пункт першае дапамогі. Ужо на змярканні Аляксандр Лабун вярнуўся назад з аблепленай бандажом ніжняй часткай левай шчакі. Тры раненыя засталіся ў шпіталі.

Міна, мо адна з тысячы такіх, выпушчаных праціўні-

кам, гэтым разам знайшла здабычу. ПАП паслабеў на трох чалавек. Таго самага вечара камандзір ПАП забараніў жаўнерам без службовай патрэбы выходзіць па-за сцены ўмацаванага будынка.

VIII

На другую ноч пасля вышэйапісанага выпадку, каля дзесятае гадзіны, Сымон стаяў на варце. Меў загад перш страляць, а пасля ўжо распытвацца, хто й што. Сымонаў пост быў пры паўдзённа-ўсходнім куце хаты. Сядзеў у сярэдзіне высокай, паўколам вылажанай гурбы мяшкоў з пяском. Адно шлем і вочы тырчэлі над краем. Перад носам — заладаваны скарастрэл «томсан», а побач яго — паўдзесятка гранатаў.

Спевы конікаў часта заглушаліся водгуллем ад выбухаў снарадаў і мін. На правым фланзе, ад польскіх пазіцыяў на ўсход, кожную ноч амаль бесперапынна гучала сімфонія гармат. Там былі пазіцыі яўрэйскай брыгады, створанай з уцекачоў з розных краін Еўропы. Адносна гэтага аддзела хадзілі між жаўнерскае масы розныя смешныя анекдоты. Тэмай бальшыні была прыказкавая баязлівасць нашчадкаў Аўраама. Якраз яна, як тлумачылі суседзі па фронце, спрычынялася да бесперапыннай начной стральбы на яўрэйскім адрэзку. Стралялі не таму, што немцы іх атакавалі, ці таму, што адрэзак іх быў найбольш важным і небяспечным, а, як казалі, таму, што стараліся дэмаралізаваць і палохаць праціўніка згодна старой адносна іх прыказкі: «Яўрэя не б'юць яшчэ, а ён ужо крычыць». Гэтак і цяпер: яўрэйскі адрэзак захлынаўся агнём, хаця суседнія хаўрусніцкія аддзелы абмяжоўваліся адно самай неабходнай перастрэлкай.

Дзесь далёка на захад і крышку наперад у нямецкі бок крычалі індыкі. Сымону давялося раней чуць, што індычыны гоман даносіўся з пакінутай птушынай фермы, якая апынулася на нічыёй тэрыторыі. Птушкі, трывожаныя стрэламі, а то й патрулямі, праводзілі неспакойныя ночы. На ферму часценька заглядалі патрулі з абодвух бакоў, і пасля кожнага такога візіту сям'я індыкоў змяншалася. Бывала, што варожыя патрулі там сустракаліся. Месца было вельмі небяспечнае. Паводле апавяданняў, на мінулым тыдні капрал з іншай польскай роты, што са сваім пяцісабовым

патрулём заглянуў на ферму ўночы (быццам службова, але фактычна таму, каб наладаваць мяшок птушкамі), застрэліў чатырох немцаў. Удалося гэта яму, як апавядалі, толькі дзякуючы вялікай цвярозасці й неразгубленасці ў крытычны момант, калі на ферме лоб у лоб сустрэўся з немцамі. Апавядалі далей, што капрал за гэткую вялікую баявую заслугу быў прапанаваны да ўзнагароды крыжам «Віртуці мілітары» — найвышэйшай польскай адзнакай за адвагу ў баі. Колькі было ў тым праўды ці выдуманага, Сымон не мог ведаць. Але ў тым, што на левым фланзе крышку ўперад існавала птушыная ферма й што там яшчэ й цяпер былі індэкі — не было сумлеву. Гэтак і цяпер гоман іхні гучаў дысанансам у агульным свісце снарадаў, тарахканні «брэнаў» і рогаце «спандаваў».

Пры святле батарэйнай электрычнай лямпачкі звязовы падхаронжы камандзір ПАП вызначыў трасы патруля, аглядзеў трох чалавек у баявой гатоўнасці й тэлефанічна паведаміў камандзіру роты аб высланні людзей. Той у сваю чаргу меў паведаміць іншыя польскія пасты, каб ведалі, што свае людзі знаходзяцца ў баявой разведцы.

Сымон Спарыш, седзячы на варце й прыслухоўваючыся розным гукам ночы, думаў аб усім і аб нічым. Абыякавасць ягонай, звычайна чуллівай натуры змянілася атупеннем. Падобным быў да таго палена, якое нядбайлівы гаспадар топча на дрывотні дзiesiąткі разоў замест таго, каб прыхаваць у зацішнае й сухое месца пад страхою. Аднаго дня нечакана заўважыць яго пад нагамі ды знойдзе ўжытак.

Хлапец быў маленькай незаўважнай пешкай, якому здэсьці ў будучыні на нейкім адрэзку жыцця прыйдзеца выканаць нейкую сваю, для яго асаблівую ролю. У гэтым не меў сумлеваў. Абы захаваць жыццё. А цяпер? Што ж цяпер? Няхай кідаюць і топчуць. Як бы ні тапталі, а ўжо ж зусім не стопчуць. Тапталі ж і раней, дый не такія таптуны. Цяпер дык хоць па-людску кормяць і апранаюць, хаця фізічна не прыходзіцца цярпець нястачаў. А абавязкі ж, якія б яны ні былі, выконваць трэба. Аб тым, што штучна прычэплены да гэтага чужога цела, з якім ніколі не зможа зрасціся, думаць шкада было. Даўно й безліч разоў раней ужо думаў і паставіў кропку над «і».

Думкі нейкімі незвязанымі абрыўкамі мітусіліся ў галаве. Прыслухоўваўся да заядлай страляніны на яўрэйскім адрэзку, пільна ўглядаўся ў вялія цені садовых дрэў і час ад часу пазіраў на ясны поўны месяц, што, зда-

валася, маестатычна й абыякава дзівіўся прабліскам агню на халявіне італьянскага бота. Сымон нагнуўся й прыкурыў папяроску. Трымаў яе ў жмені, каб, барані Бог, хто-небудзь зводдале не заўважыў. Ніколі ж нельга было быць пэўным, што адна ці другая пара вачэй не прытаілася дзесь за зеленню.

За сцяной ледзь чутны быў шоргат ног і гоман прыцішаных галасоў. У задніх дзвярах зашастала вопратка, прыклад нечага аўтамата стукнуў аб аўшак, і Сымон заўважыў тры постаці. Крокаў амаль не было чуваць. Абутымі былі ў лёгкія гумовыя спартовыя атопкі, каб у выпадку патрэбы ціханька, быццам тыя цені, падкрасціся да пазіцыяў праціўніка ды, калі собіць, і ўцячы барзджэй. Трох-асабовы патруль, трымаючы напатагове аўтаматы, асцярожнымі крокамі абышоў хату й схваўся за вуглом.

Сымона ні разу не высылалі яшчэ на начны патруль. Цяпер жа ён пачаў думаць, як чуўся, калі б яму давлялося ісці ў ліку тых трох, на якую б выстаўляў сябе небяспеку. Шнурок ягоных думак быў раптоўна абарваны сухім і густым трэскам нямецкага скарастрэлу «шмайсара» з пярэдняга боку ПАП. Пару часінаў пасля прыляцеў адтуль нечы крык, і з-за вугла выбеглі тры жаўнеры-патрулёўцы. Адзін з іх трымаў сціснутую вышэй локця левую руку. Ледзь успелі ўбегчы ў хату, як цэлы ПАП з пярэдняга боку ажывіўся цяжкім грукатам усёй аўтаматычнай зброі. Два браўнінгі знізу й адзін зверху ды пара ручных скарастрэлаў сеялі жалезным дажджом па агародзе, вінаградніках і садовых дрэвах спераду. З хаты выбег камандзір звяза і, прабегшы каля Сымона, прысеў за яблыняй ды пусціў у кірунку немцаў яркую асвятляльную ракету. За ёй — другую й трэцюю. Пасля пабег назад.

Страляніна трывала хвілін дзесяць. Аўтаматчыкі, заўважыўшы, што спераду, адкуль нехта пусціў пару серыяў са «шмайсара», не было ніякага водкліку, далі адпачыць нагрэтым аўтаматам.

Ужо на святанні два чалавекі высланы былі агледзець поле спераду хаты. Прынеслі назад два панцырфаўсты, адзін «шмайсар», колькі стрэльбаў і гранатаў. Не знайшлі забітых ані раненых немцаў. Паводле іхняга апавядання пра пазіцыі, дзе знайшлі нямецкую зброю, можна было ўявіць наступнае: вялікі нямецкі патруль, чалавек дзесяць ці больш, падкраўся да ПАП. Немцы йшлі вужом ля шэрагу вінаградных кустоў, маючы на мэце акружыць і знішчыць ПАП. Аб гэтым

сведчыла раскінутая дугой на траве зброя. Праслухаўшы такі рапарт, звязовы падхаронжы пацерабіў галаву.

— Бачыш, дрэнні, ледзь нас не накрылі.

— І як то яны падпаўзлі зусім так незаўважанымі.

— Добра сталася, што наш патруль у той час выйшаў.

— І яшчэ як добра.

Не было найменшых сумлеваў, што калі б патруль выйшаў на пару хвілін пазней... але тады зусім не выйшаў бы. Два панцырфаўсты замянілі б хату ў вялікае полымя. Ім дапамаглі б гранаты. Калі б немцы заатакавалі згодна з планам — можна было надвое варажыць, ці ўратаваўся б хто з ПАП.

Два дні пасля з нямецкага боку прыйшлі два жаўнеры. У палон з'явіліся самахоць, бачачы бессэнсоўнасць безнадзейнага змагання. Ад іх палякі даведаліся, што дваццацісабовы патруль, заданнем якога было знішчэнне ПАП, з вялікім перапалохам уцёк з-пад граду агню. Было трое раненых. Камандзір яго, нейкі фельдфебель, у сваёй справаздачы казаў, што па дарозе трапіў неспадзявана на засаду, што мусіў як мага ўцякаць, нават зброю пакінуўшы.

IX

На працягу сакавіка й пачатку красавіка хаўрусніцкія аддзелы папаўняліся рэзервамі людзей і матэрыялаў. Асфальты гладкіх дарог угіналіся пад цяжарам шматтонных вазоў, калечыліся гусеніцамі танкаў. З'явіліся дадатковыя сотні цяжкіх і лёгкіх гарматаў, танкаў, кулямэтаў, амуніцыі, тысячы новых людзей. Ярка-зялёныя галінкі садоў хавалі замаскаваныя даўгія й тоўстыя жаролы артылерыі, што неўзабаве агнём і жалезам мела змяніць карту Апенінскага паўабтока.

Калоны ангельскіх танкістаў пры дарозе спынялі свае «чэрчылі» й «кромвелі», каб не правароніць «ты тайм» (гарбатны перапынак). Вайна ці мір, а жыхар Ёркшыра ці Ланкашыра трымаўся сваіх звычак і традыцыяў. Вылазіў з пяцідзесяцітонных стальных пудзілаў, распальваў польны прымус і спажываў гарбату з малаком і бісквітамі. Цяпер жа й перашкодаў не было: двухкрылыя машыны маршала Герынга з недахопу паліва ржавелі на паўзнішчаных лётнішчах, а хаўрусніцкая авіяцыя была поўным гаспадаром неба.

Семнаццаты батальён шостаі Львоўскай брыгады сабраўся ў вялікім тэатры места Фаэнцы. Камандзір батальёна гаварыў аб дысцыпліне, п'янстве, венерычных хваробах, карным кодэксе. Гаварыў аб неабходнай жаўнерскай маралі, аб тым, што Андэрсавы корпус стаіць напярэдадні апошняга бою. Хутка мае распачацца наступ, што выкіне гітлераўцаў з паўдзённага боку Альпаў. Камандзір гаварыў, што ў немцаў, паводле здабытых разведкамі вестак, бракавала алівы да гарматаў, паліва, харчоў, медычных прыпасаў, амуніцыі, транспарту, людзей. Камандзір запэўніваў, што дарога ад Сэньё да Балоны будзе шмат лягчэйшай, чымся тая, якой прыйшлі яны на поўнач ад падножжа італьянскага бота.

Жаўнеры слухалі й напаўнялі вялікую тэатральную залу густым блакітным дымам сотняў цыгарэтаў. Што ж ім? Так ці інакш пачатае давядзецца скончыць. Хоць Сталінавы янычары ўжо панавалі ў Варшаве й Кракаве, хоць колішняя мэта — вольная й незалежная Польшча — даўно пахаваная была ў кучы ялцінскіх папераў, хоць зніклі й спапяліліся тысячы надзеяў, дарма страчаны дзесяткі тысячаў маладых жыццяў — пачатае трэба скончыць.

На гэнай зборцы Сымон не дашукаўся сваіх найбліжэйшых сяброў — Кастуся Дзежкі й Віктара Караткевіча. Згодна ранейшага загада, паехалі яны на кароткатэрміновыя курсы дзесь у паўдзённую Італію. Туды ж накіраваўся й Аляксандр Лабун. Сымонава паспяховая здача экзаменаў у Сан-Базыльё спрычынілася, мусіць, да таго, што быў пакінуты на фронце. Апошнімі днямі прыдзелены быў да трэцяга звяза свае роты, дзе з менскіх сяброў знайшоў Ялонскага й Ялушэвіча. Было крышку весялей — усё ж час ад часу колькімі роднымі словамі з другімі перакінуцца можна будзе.

Спарыш атрымаў «п'ят» і двух амуніцыйных на помач. «П'ятам» называлася кароткая, на метр даўжыні, супрацьтанкавая стрэльба. Дакладней кажучы, цяжка было назваць яе стрэльбай. Трэцюю частку даўжыні складаў паўадкрыты кодаўб, куды заладоўвалася шасціфунтавая бомба. У даўгі й вузкі нос бомбы ўкладаўся запальнік, і яна тады называлася завостранай, а сама аперацыя — вастрэннем бомбы. Другой часткай «п'ята» была даўгаватая, мо на сантыметраў дзесяць у дыяметры труба, закончаная паўкруглым прыкладам. У сярэдзіне металёвай трубы была доўгая й тоўстая пружына, якая пры націску курка пускала ў рух адбой, што дэтанаваў капсуль таўставатага патрона ў хвасце бом-

бы. З «п'ята», пастаўленага на кароткай ножцы, стралялі лежачы. Меў максімальны засяг на сто дваццаць метраў, але толькі на дзевяноста метраў стралец мог мець шансы трапіць у мэту. Пры выстрале прыклад «п'ята» з вялікай сілаю таўхаў у плячо, а паўадкрыты кодаўб, у якім ладаваўся снарад, зусім не заглушаў дэтанацыі патрона.

Неяк у адзін дзень, пры баявых практыкаваннях з «п'ятам» недалёка ад франтавой лініі, Сымон выстраліў дваццаць адзін снарад. Пасля гэтага, асабліва ж пасля начнога адпачынку, надта разбалелася правае плячо. Не мог без болю паварушыць рукой, а ў вушах шумела й звінела цэлыя наступныя тры дні. Адылі й да гэтага трэба было прывыкаць.

«П'ят» важыў звыш трыццаці фунтаў. На час акцыі прыдзялілі Сымону двух амуніцыйных. Кожны з іх меў насіць па шэсць снарадаў. Ляжалі яны па тры штукі ў кантэйнеры, што меў палатняны пасак дзеля перавескі цераз плячо. Калісьці ў трыццатай дывізіі на эльзаскім фронце вартаваў Сымон у акопах з нямецкімі панцырфаўстамі, цяпер жа быў таксама супрацьтанкавым стралком з ангельскім «п'ятам». Паўставала адно пытанне, ці будзе ў што страляць, ці мелі немцы на фронце танкі, а калі мелі, дык ці было паліва й аліва для іхняга ўжытку? Сымон пацяшаў сябе, што неабавязкова страляць у танкі; не толькі можна, але, пэўна ж, і трэба будзе знішчаць кулямётныя гнёзды ў бункерах, акопах ці мурах. Для гэтага ж «п'ят» надаваўся зусім не горш, чымся для ліквідацыі панцырнай зброі.

Наступ між цвітучых садоў

I

Цудоўны сонечны вясенні дзень 9 красавіка 1945 года запачаткаваў апошні раздзел хаўрусніцкай ваеннай кампаніі ў Італіі. Неўзабаве пасля абеду блакітнае бясхмарнае неба загрымела тысячамі цяжкіх ангельскіх і амерыканскіх бамбавікоў. Яны плылі на поўнач, каб знішчыць пульс жыцця ворага: пусціць з агнём ваенныя склады, чыгуначныя станцыі, раскідаць і спапяліць канцэнтрацыйныя пункты арміі фон Кесельрынга...

У праменнях мякка-цёплага й вясёлага вясенняга сонца ззялі смертаносныя магутныя птушкі, напаўняючы жыццядайнае неба злавесным рэхам маторных грывотаў. Іх былі сотні, а мо тысячы. Плылі роўненька й паволі. Здавалася, што ніякая сіла не здольная змяніць іхняга курсу, перашкодзіць ці не апошняму ўжо падарожжу туды, дзе пасеюць смерць і руіны. Сымон ніколі ў сваім жыцці не бачыў столькі самалётаў. Помніў нямецкі наступ на ўсход. Тады таксама немцы амаль закрывалі неба. Але з цяперашнім не было параўнання. Здавалася, што ўся плошча неба была занятая, кожная вышыня над зямлёю раўла тысячамі матораў.

З жаролаў дзесяткаў тысяч гарматаў ад Генуйскай затокі да Адрыятычнага мора артылерысты здымалі маскаванні й ахоўныя чахлы. А трэцяй гадзіне прыйшоў сігнал, і хвалістая стужка хаўрусніцкай лініі пачала шпурляць сталлю й полымем на поўнач. Крышыліся аслабленыя нямецкія ўмацаванні, пражылася зямля, й ападалі ў магутным дрыжэнні кволья пялёсткі кветак у цвітучых садах. Дбайлівая й працавітая пчолка, збіраючы мёд, губіла шлях у свае вуллі, слабы матылёк сляпіўся пылам і дымам з раздзіраных грудзей зямлі. Здавалася, што сатана раздзьмухаў усе вогненна-знішчальныя моцы пекла.

Ёсць нешта над меру магутнае й натхняючае ў гуле й грывотах тысячаў чародных гарматных залпаў. Трэба ўявіць, што стрэлы былі настолькі густымі й частымі, што не было між імі ніводнага, хаця б найкарацейшага перапынку. Гул гэтка ўлівае сілу й падымае з пасцеляў фізічна аслабленых і вычарпаных старых жаўнераў, змушае іх да самых крайніх натугаў, улівае моц і дынамічнасць у змучаныя органы, дэмаралізуе й паралізуе тых, што бароняцца.

Трэба мець сталёвую сілу волі й жалезныя нервы, каб, апынуўшыся пад такім ліўнем бомбаў і агню, ператрываць колькі гадзінаў, захаваўшы спакой і здольнасць супраціву.

Звяз і рота, да якой прыдзелены быў Сымон, былі ўчора адкліканыя з фронту й знаходзіліся ў адлегласці мо трох кіламетраў ад яго на хутары паблізу вёскі Санта-Лючыя. Адсюль франтавая лінія ва ўсходнім кірунку відаць была на дзесяткі кіламетраў.

Цікава было назіраць, як густая лавіна перамешанага з дымам сінявата-шэрага пылу хутка расла, буйнела ўшыр і ўвышкі ды паволі пасоўвалася ў паўдзённым кірунку. За пару гадзін яна зусім пакрыла паўночны небакрай, даплыла й густой павалокай апранула вёску Санта-Лючыя, замурзала, а пасля амаль зусім схавала сонца, што хілілася за грэбень Апенінаў.

— Але ж і даюць, — гаварылі жаўнеры з Сымонавага звяза. — Малайцы, што й гаварыць. Так ім і трэба! Лягчэй нам будзе, — і прамочвалі глоткі «б'янкам» з пукатых пляшак.

Бесперапынная артылерыйская кананада трывала больш дзвюх гадзін. Пасля парадзела, а эстафету пераняла танкавая й дробная пяхотная зброя. У гэты вечар фронт курыўся незлічонымі вялікімі й малымі агнямі. На адрэзку шматнацыянальнай Восьмай арміі праціўнік быў выкінуты з першых умацаванняў над Сэньё й іншых стратэгічных месцаў. Найбольш заўзята бараніўся ён пры асноўных дарогах. Страты на хаўрусніцкім баку былі нязначныя, на нямецкім — вялікія. Нават у гэту познюю пару вайны гітлераўскія фанатыкі заядла бараніліся, нягледзячы на вялікія ахвяры.

II

Сымонаў амуніцыйны Кіцынскі, паляк з Лодзі, быў навічком у польскай арміі. Прышоў з нямецкага боку не так даўно. У характары ягоным зазначалася так свойская палякам пыха, пабудаваная на зусім, здавалася б, нязначных дробязях, нонсэнсах. Здольны быў зрабіць з мухі слана, калі гэта была муха польская. Язык ягоны каментаванне ўсё навакольнае і, быццам тыя жорны ў дужай сялянскай руцэ, бесперапынна цёр рознае вотруб'е. Здавалася, што язык гэты й сам худаваты, сярэдні ростам, чарнявы Кіцынскі хацелі надрабіць тое, што давялося ім страціць за час побыту пад нямецкай акупацыяй.

— Глянй, глянь, якія танкі! Дзе швабам да нас цяпер дараўняцца! Няхай уцякаюць, бы тыя мышы пад мятлу! — захапляўся ён на трэці дзень, калі звяз рыхтаваўся да наступу на супрацьпаводны насып ракі Сантэрно, а танкі й людзі станавіліся на выхадныя пазіцыі ў занятай учора вёсцы.

Артылерыя пачала падрыхтоўчую атаку. Над самым насыпам ракі пікавалі ангельскія «спітфаеры», такія самыя, як помніў Сымон, што калісь так моцна дакучалі ім у Эльзасе. Адзін штурмавік шпурнуў бомбу ў бункер і, занадта знізіўшыся, раптам разляцеўся на кавалкі. Адбылося гэта ў адлегласці не больш паўкіламетра ад выхадных пазіцый пяхоты й танкаў.

— Пся крэў! Свая артылерыя самалёт збіла! Галганы еднэ! Не бачаць, ці што?

— То не артылерыі, а самалёта віна. Ты чуў, што яны заўчора збамбардавалі перадавыя пазіцыі трэцяй Карпацкай дывізіі й забілі дзесяць людзей ды больш як паўсотні ранілі?

— То праўда?

— Але.

— Дык тады яму й варта.

— Як то яму? Гэты ж «спітфаер», пэўна, там не быў.

— Не важна, быў ці не. Усё роўна ж гэта ангельцы палякаў пабілі.

— Але ж у цябе логіка, як у таго асла.

Самалёт разляцеўся на драбнюсенькія кавалачкі. Свой артылерыйскі снарад трапіў простым цэлам. Наступаючыя аддзелы, заняўшы пазней першы супрацьпаводны насып, знайшлі на ім вялікую выгаралую пляму і ў шматлікіх месцах адломкі металу. Нехта казаў, што адшукаў кавалкі стлелых касцей і нават шматок чалавечай скуры. Відаць, сам ладунак бомбаў брытанскага штурмавіка больш чым што спрычыніўся да катастрофы.

— Паглядзі, пан, паглядзі! — штурхануў Спарыша Кіцынскі. — Хто гэта такія?

Група пераважна маладых мужчын праходзіла вуліцаю вёскі. Былі гэта апранутыя ў цывільнае італьянцы з белымі апаскамі на левых рукавах.

— Віва полякі! Віва лібэраторы! — крычаў адзін, махаючы капелюшом і скалячы зубы.

— А вы хто? — пытаўся Кіцынскі.

— Партызаны. Італьяны партызаны. Тэдэскі вія! Віва полякі!

Італьянец, як відаць, быў падпіты.

— Ты скурчы сын! Ты такі партызан, што толькі ўмееш баб падшукваць ды віно прадаваць! — вурчаў Кіцынскі, быццам да яго толькі адносілася тое «віва лібэраторы».

Лейтэнант, камандзір звяза, паклікаў партызанаў і распывтаўся пра нямецкія ўмацаванні, іх колькасць і іншае. Тыя самі не ведалі. Былі яны, відаць, прыфрантавыя партызаны — значыцца, такія, якім ніколі не думаецца партызаніць, аж пакуль вораг сам не ўцячэ. Ужо пасля прыходу вызвольнікаў начэплівалі на рукавы беляя павязкі й лічылі сябе калі не героямі, дык, прынамсі, баявымі людзьмі.

— Глядзі, калега, глядзі на гэтых герояў. Не вузка табе прэзэнтуюцца скуррр...— таўхаў ізноў Спарыша Кіцынскі.

— Перастаў бы ты нарэшце малоць! Аж брыдка, яй-богу! — знецярплівіўся нарэшце Сымон.— Вечна быццам тая малатарня. Адкуль гэта ў цябе бярэцца. Ты ж ужо, напэўна, будзеш лепшым героем.

— Лепшым ці не лепшым, але ж не тое, што гэтыя макароннікі. За іх мы мусім кроў нашую польскую праціваць!

— Але ж ты й напраліваў ужо, жалься Богу. Ха-ха-ха! Хваліўся б хто пралітай крывёю, але ж не ты. Ха-ха-ха! — рагатаў Сымон.

— То ж я не аб сваёй гавару, вуйка ты,— бурчаў малы паляк, што, здаецца, аж прыгінаўся пад цяжарам шасці снарадаў. Відаць, «б'янка» затуманіла яму ў галаве. Шмат хто быў пад хмяльком, не выключаючы й Сымона. Ужо «партызаны» пастараліся пачаставаць не аднаго «лібэратара».

Артылерыйская кананада скончылася або часткова была перанесеная на далейшыя пазіцыі праціўніка. Танкі рушылі ў наступ, а за імі й побач іх — пяхота. З супрацьпаводнага насыпу ракі Сантэрно там-сям адазвалася дробная аўтаматычная зброя. Танкі пару разоў спыняліся й абсыпалі пачарнелы ўжо ад агню насып градам куляў. Трушком перабягалі пехацінцы. Тры агнямётныя «шэрманы», спыніўшыся ў адлегласці каля сотні метраў ад насыпу, пусцілі наперад густыя чырванаватыя языкі полымя й лізалі імі ўзбочча й верх першага насыпу.

— Так ім, сукіным сынам! Так ім трэба, швабам працятым! — каментавалі Кіцынскі. Быццам у адказ яму «шва-

бы праклятыя» з выдатнай рэгулярнасцю дзяўблі поле наступу з цяжкіх мінамётаў. Метраў за пяцьдзсят направа ад Сымона, зараз ззаду за «шэрманам», снарад трапіў у групу людзей. Пачуліся крыкі й енкі. З'явіліся санітары. Лежачы ніцма на насілках, чалавек сцякаў крывёю з вялікай, вырванай ззаду аж да нырак раны. Хвіліны ягонага жыцця былі палічаня.

Першы супрацьпаводны насып выказваў адно спарадычны супраціў. Неўзабаве апошнія пункты ягоня былі зліквідаваныя, й месцамі над акапамі загайдаліся на палках беля рызманы. Наступаючыя падпаўзалі на пахілае ўзбочча. З малых акапаў паказваліся ўверх найперш верхнія канцы рук, пасля шлемы й чорнымі бародамі аброслыя, замурзаныя, худыя твары. У адным месцы чалавек намогся быў выкарабкацца з акапа, і ў той жа момант «томсан» абсыпаў яго дажджом куляў. Верхняя палова чалавека пахіснулася, уздрыгнула, рукі, быццам апаленыя, схпіліся за грудзі, і той, што хацеў быць палонным, носам занурыў у абсмаленую агнямётамі зямлю.

— Не страляць палонных, лайдаку ты едэн! — крычаў афіцэр.— Што ты хочаш, каб кожны з іх змагаўся да апошняга патрона?

Самыя смялейшыя з наступаючых спрабавалі вылазіць на верх насыпу. З процілеглага насыпу чуўся грукат «спандава». Немцы трымаліся на другім баку. Тое, што не знішчыла артылерыя, не выбілі танкі, мусіла выкарчоўваць пяхота. Рэчышча рэчкі Сантэрно было вузенькае, але супрацьпаводныя насыпы па баках — шырокія. Адлегласць між іхнімі хрыбтамі сягала да ста метраў.

Найгоршы вораг наступаючага жаўнера — гэта нецярплівасць і нервовасць. У гэтым на собскія вочы мог пераканацца Сымон. Мо віною тут быў хмялёк у галаве. Здавалася вельмі непраўдападобным, каб цвярозы чалавек мог зрабіць так, як адзін з жаўнераў звяза. Цяжка было пасля, гледзячы на акрываўлены труп, у агні бою варажыць, якімі матывамі ён кіраваўся, калі раптам, падпоўзшы да самага верху першага насыпу ды асачыўшы на другім баку «спандаў», што, быццам гарохам, сеяў кулямі, ён устаў на цэлы рост і, нешта моцна крыкнуўшы, пачаў з «томсана» абсыпаць бункер, адкуль адзваўся «спандаў».

— Што ты робіш, вар'яце?! Кла-а-дзіся! — крычаў на яго звязовы. Ледзь паспеў падафіцэр скончыць заглушаную стрэламі перасцярогу, як з процілеглага берага пачуўся гру-

кат другой серыі «спандава». Неразумны польскі кулямётчык ад вялікага болю здрыгануўся ўсім целам ад галавы да ног, рукі выпусцілі «томсан». Чалавек скурчыўся й пакаціўся ўніз па даволі стромым насыпе, прыціснуўшы рукамі залітыя крывёю грудзі. Два жаўнеры падскочылі да яго ў часе перадсмяротных сутаргаў. Збялелы, стогнучы, варушыў яшчэ вуснамі й нешта стараўся сказаць, але не мог, а ў адкрытых вачах адлюстраваўся неспадзяваны жах. Быў гэта той самы кулямётчык, што пару хвілін таму застрэліў немца, які з паднятымі рукамі вылазіў з акопа, каб стацца палонным.

III

— «П'ят»! Давайце сюды «п'ят»! — клікаў Сымона камандзір звяза. — Там! Бачыш? — паказваў пальцам, падпоўзшы да самага верху насыпу, афіцэр. — Гэты бункер.

— Так ёсць, пане лейтэнант.

— Пачастуй іх.

На насыпе з другога боку рэчкі Спарыш заўважыў прыкрыты зверху абсохлымі ўжо зялёнымі галінкамі невялікі бугор. Крыху ніжэй чарнелася падоўжаная адтуліна.

— Уважай! Не вылазь занадта наверх! — перасцерагаў камандзір. Сымон на жываце ад'ехаў крок назад і выставіў правую руку да Кіцынскага:

— Давай хутчэй снарад!

З металёвай пушкі, з верхняй кішэні «батледрэсу» выцягнуў доўгі, на сантыметры тры, запальнік і завастрыў бомбу. Рыжа-чарнявы насып, спечаны нядаўна танкавымі агнямі, курыў яшчэ карэньчыкамі травы. Моцна пякло зверху сонца. Лёвым рукавом Сымон выцер з ілба пот, што заліваў вочы, і паставіў на ножку «п'ят», вызначыўшы адлегласць на шэсцьдзесят метраў. Прыклад кароткай стрэльбы моцна таўхануў правае плячо, што адчувала яшчэ ранейшы боль. Снарад разарваўся, не далятаючы да бункера, крышку направа ўніз.

— Давай зараз другі! Не марудзь! — спанукаў лейтэнант. — Калі за гэтым разам трапіш у мэту, заробіш ад мяне пляшку водкі.

— Думаю, што траплю.

— Дык давай.

У гэты час цёмнаватая адтуліна з супрацьлеглага боку

адклікнулася «спандалавым» залпам. Наступаючая пяхота не магла вылезці на верх насыпу. Дождж куляў бзыкаў па яго хрыбце, а некаторыя, адбіўшыся рыкашэтам ад рэд-кага камення, быццам тыя жукі, страціўшы ранейшы імпэт, завурчалі, пералятаючы за плечы.

Сымон падняў «п'ятаву» ножку вышэй, аблічаючы на адлегласць дадатковых дзесяці метраў, і заладаваў другую бомбу. Прычакаўшы, пакуль сціхне аўтамат, на жываце пад'ехаў да самага верху насыпу і цэліўся мо пяць секунд. Гэтым разам даўганосая, круглаватая, велічынёю з добрую бручку хвастатая бомба трапіла проста ў вызначаную адтуліну. Стаўбур зямлі, пылу й кавалкаў дробнага сучча падняўся на метраў пяць уверх. Бункер ахутаўся пылам, полымем і дымам.

— Брава! Вось маладзец! — крыкнуў у захапленні малады афіцэр.— Маеш ад мяне пляшку водкі.

— Калі, пане лейтэнант? — усміхнуўся ад задавалення Сымон.

— Пасля сканчэння акцыі.

— Ну, гэта дык па вадзе віламі пісана. Хто ведае, калі тая акцыя скончыцца.

— Я бы цяпер табе даў, дык уп'ешся й другі раз не трапіш у бункер,— тлумачыў афіцэр, вылезшы ўжо наверх і разглядаючыся па баках.

— Усё роўна я гэтага вам не дарую, пане лейтэнант.

Але той ужо не слухаў. Рукамі паказваў людзям, каб вылазілі наверх і падцягвалі для пераправы лодкі.

— Бяры ўжо, калега, і гэтую,— сунуў Кіцынскі апошняю з кантэйнера бомбу. Сымон узяў яе й завастрыў. На правым крыле жаўнеры спускаліся ўжо ўніз.

— Але ж і душна,— жаліўся Кіцынскаму Спарыш.

— Няхай яе кроў залье, такая спякота,— памог наракаць паляк.— І цягай, як той дурань, столькі ладунку на плячах. Добра, што хаця крыху ўжо выстралілі.

Рэчка была неглыбокая й вузкая. Пантонныя лёгкія лодкі бралі па пяць чалавек. Сымон пераязджаў на другі бок устоячкі, перавесіўшы цераз плячо «п'ят» і трымаючы ў правай руцэ завостраную бомбу. Вельмі ўважаў на доўгі нос і чырвоны запальнік, каб, барані Божа, чаго ім не дакрануцца. Запальнік быў надзвычай адчувальны, й часта бомба выбухала, стукнуўшы носам аб якую галінку...

На другім баку Спарыш не хацеў бачыць, якое знішчэнне зрабіла ягоная бомба ў бункеры. Хоць даўно звывся з кась-

бой смерці навокал, ён адно ў выпадку неабходнасці пазіраў на забітых ці пакалечаных. Апынуўся разам з Кіцынскім і нейкім малым тоўсценькім капралам у вузкім, кароценькім акопе, выкапаным накшталт лацінскае пяцёркі. Раён ракі Сантэрно на гэтым адрэзку ўжо маўчаў. Адно на левым фланзе, мо на кіламетр ці больш воддаль, трывала самая заядлая перастрэлка ўсялякае зброі, улучна з артылерыяй. Абаронцы моста й шашы сканцэнтравалі там вялікія сілы.

Вось наперадзе над чупрынамі садоў праімчаліся ў заходнім кірунку адзін за адным тры ганчакі-«спітфаеры», й там дзесь над шашою загрузацелі з гарматак якраз так, як калісь, пранюхаўшы калоны трыццатае дывізіі на гладкіх эльзаскіх дарогах.

Тыя самыя самалёты. Калісь — чужыя, цяпер — свае. Іхні грукат некалі напаўняў цябе трывогай, цяпер уліваў моц і сілу. І гэта ўсё на працягу пяці-шасці месяцаў. Ці ж не здурэў гэты свет? — думаў «п'ятавы» стралец.

Пераправа пяхоты праз рэчку трывала каля гадзіны. Займалі акопы й бункеры на паўночным баку. Нізка хілілася на захад сонца. Загадана было затрымацца. Шмат акупаў, як відаць было, абаронцы лініі Сантэрно ніколі не ўжывалі.

Магчыма, што наступ быў занадта гвалтоўны, магчыма, што ў немцаў не хапіла людзей. Апошнія было менш праўдападобным, бо як-ніяк Сантэрно было другой абароннай лініяй і мусіла быць абсаджана жаўнерамі.

На паўночны бок ад рэчкі краявід нічым не розніўся ад таго, з паўдзённага боку. Ад акупа, дзе сядзеў Сымон, праз цвітучы сад відаць была напаўразбураная артылерыяй ферма. Курьў, дагараючы, стог саломы й пуны. Уцалела адно белая хата-ляпанка. Меншы хутар знаходзіўся ў адлегласці метраў ста пяцідзсяці наперадзе крышку налева. Навокал нікога не было відаць.

Сымон зірнуў на ляжачы наўзверх акупа свой пуцаты завостраны «п'ятавы» снарад, на той малы хутар і звярнуўся да капрала:

— Як вы думаеце, пане капрал, ці не варта было б гэтай бомбачкай смалянуць па гэтай хатцы? — кіўнуў на снарад і на хату.

— Хто ж яго ведае. Мо й не зашкодзіла б.

Падбздэраны такім адказам, стралок ужо стаўляў сваю пузатую стрэльбу.

— Давай, кохасю, — песціў і гладзіў снарад Кіцынскі,

пакуль перадаць яго Сымону,— заляці ты туды й секані па швабах.

Ацаніўшы адлегласць да абгароджанай плотам і аброслай зеленню хаты, Сымон меркаваў, што «п'ятаў» засяг мог быць закароткі, дзеля таго й выцягнуў ножку на максімальную адлегласць. Капрал моўчкі прыглядаўся. Камандзір звяза, што аб'яцаў Сымону пляшку, пайшоў дзесьці налева, ці не да камандзіра роты, каб атрымаць далейшыя інструкцыі.

Сымон прыцэліўся ў самы шчыт страхі і, моцна прыціснуўшыся да пляча прыкладам, націснуў курок. Снарад разарваўся ў садзе, не далятаючы да хаты на метраў дзесяць. Навокал амаль не было стральбы. Усе зацікавіліся выбухам у садзе.

— Эх, партач ты, калега,— скрывіў тоўстыя вусны Кіцынскі.

— Сам ты партач! Не бачыш, што задалёка?

Як хутка выявілася, шчасце было ў тым, што «п'ят» не дасягнуў хаткі. Адно сціхла рэха выбуху, як з хаты выбегла нейкая фігура ў «батледрэсе» і, махаючы стрэльбай над галавой, крычала:

— Не стра-а-а-ляць, вы там, скуррр-чы сыны!

— То нашы там! — усхапіўся капрал.

— Мусіць, — схямянуўся Сымон.

— Пся крэў, матка Боская Чэнстахоўская, вось дык было б! — перапалохаўся Кіцынскі.

— Хто тут страляў?! — прыбег, засопшыся, з левага крыла камандзір роты. — Пытаюся, хто тут стрэліў цяпер у гэну хату?

Усе навокал маўчалі. Капітанаў зрок затрымаўся на «п'яце» й акупчыку, дзе сядзела тройка віноўных.

— Пане капрал, вы бачылі, хто тут цяпер стрэліў?

Капрал адказаў не адразу. Уталопіўся зрокам у Сымона, быццам мяркуючы, што сказаць, і шукаючы парады ды вырашыўшы, што была й ягоная віна, адказаў:

— Не, не бачыў, пане капітан.

— Там пайшоў наш патруль, і маглі пакалечыць сваіх людзей.

— Пане лейтэнант, — накінуўся ён на бягучага з левага боку камандзіра звяза, — чаму не загадалі вы сваім людзям спыніць агонь?

— Пане капітан, то само сабой было зразумелым, што лішняга...

— Мусіць, не ўсім было зразумела. Ледзь сваіх людзей не пастралілі. Будзьце пры звязе й чакайце далейшых дыспазыцыяў,— кінуў на адыход.

Сымону прыгадаўся дваццаты патрон, што ў батальёне Мураўёва выстраліў пад час практыкаванняў над Рэйнам і за які адседзеў колькі гадзін арыштаваны ў бункеры. «Мо трэба больш кіравацца развагай, а менш імпульсамі»,— меркаваў юнак.

IV

Сантэрно засталася ззаду. Ад часу той пераправы дзельціх іх ужо пару дзён. Семнаццаты батальён зноў ідзе ў наступ. Былі прыйшлі на змену іншыя, памаглі. Цяпер зноў ідзе іхняя чарга. Абы хутчэй дабіць і скончыць. Слабое дрыжыць, бароніцца рэшткамі сіл, крышыцца, раздрабняецца, разлятаецца, а нешта з паднятымі рукамі, раненае й змучанае, перасочваецца на другі бок у палон.

Вызвольныя арміі мкнуць на поўнач. Нікому не ўдасца ўжо іх стрымаць, аж пакуль не дойдуць да мэты. Мэтай — руіна праектаванага вялікага тысячагадовага райха. Праекты засталіся марамі, заўзятасць і вытрываласць, падпёртыя людской зверскасцю й безагляднасцю да ўсяго чужога, не змаглі пабудаваць суперімперыі, што праіснавала б дэкаду, не тое што тысячагоддзе.

У вялікай і шматнацыянальнай арміі ідзе наперад семнаццаты батальён шостаі Львоўскай брыгады. Чаму якраз Львоўскай? Некалі і недзе паны стварылі яе, ахрысціўшы назовам чужога горада. Мусіць, не дзеля чыстага сымбалізму, а каб звязаць-замацаваць за сабой чужое, каб выставіць руку па яго і ў будучыні, так як выстаўлялі ў мінулым. Дый не толькі выставіць, але й прыгнесці ды прывоіць...

Паны, як відаць, мала, а мо й нічога не навучыліся. І сёння паўтараюць старое, колькі разоў імі ж перажованае й для чужых жыватоў нястраўнае: аб бастыёне заходняе культуры на ўсходзе, аб місіянерстве каталіцтва, падмуры хрысціянства, паклікаюцца на Вастрабрамскую Божую Маці й шчарбец Баляслава Харобрага...

Пятая пяхотная дывізія называецца «крэсовай», а на жоўтым палотнішчы нарукаўнага шчытка красуецца горды зубр — волат Белавежскае пушчы. Ёсць жа й розныя іншыя «крэсовыя» палкі й брыгады, у іх ліку й Віленскі. Пана-

зывалі, каб трымаць у памяці, што ў чужых краінах ляжаў і ляжыць рэзервуар іхніх багаццяў.

У шэрагах той шостаі Львоўскай крочаць у шматтысячнай масе й Сымон Спарыш, і Ялонскі, і Ялушэвіч — колішнія менскія кадэты, што пачалі змаганне не толькі супраць чырвона-маскоўскіх, але наогул супраць усіх рабаўнікоў, у тым ліку й супраць паноў, магнатаў і ўраднікаў, што пратапталі сцежку ў Беларусь з Варшавы. Дый ці толькі гэтая тройка? Ёсць жа іх шмат, вялікая маса. Некаторыя сёння пахаваліся, прытаіліся. Нявольніцкі страх душыць ім грудзі. Не ў сілах цяпер выявіцца, клікацца сваім імем. Але пры нагодзе выявяцца. Бо ў глыбіні сэрцаў іхніх — гарачая любоў да адзінай і пакрыўджанай. Там — Вострая Брама й Жыровіцы, наваградскія й троцкія муры, Замкавая гара ў Вільні й святыні Полацка. Ніхто не адбярэ тых бясцэнных скарбаў-успамінаў.

Нуртуе й бурліцца гарачая любоў. Дарма, што сёння навокал і слова роднага не пачуеш, што й песні чужыя прыходзіцца заводзіць, дарма, што ў чужым мундзіры — надыдзе час выяўлення. Бо беларускі народ жыве, бо не знішчылі яго стагоддзямі, бо яшчэ ўчора ўсхапіўся да новага жыцця й паслаў у баявы марш тысячы юнакоў і юначак, сотні тысяч жаўнераў і інтэлігенцыі. Дарма, што на дарозе шмат перашкодаў — шэрагі вырастуць, узмацнеюць. Бо няма большае зброі на свеце, чымся любоў да свайго, бо яна з'яўляецца асноваю асноў, бо на ёй расце, красуецца, даспявае й дае плён ўсе добра пачатае.

Дык і дарма, што Спарыш, ці Караткевіч, ці трэці й чацвёрты ідуць сёння ў ліку семнаццатай ці шостаі Львоўскай, у ліку тых, што — калі б не Ялта — зноў прынеслі б паняволенне. Дарма, што й сэрцы іхнія сёння да ўсяго абьякавыя, зачарсцвелыя. Прыйдзе яшчэ ўзлёт, новае аднаўленне.

А калі Львоўская, дык і што ж? Былі ж розныя й раней, будуць і пасля. Вунь жа на другім баку агнявой крывулі крышацца й нявечацца сілы такога ж самага, што паквапіўся на занадта вялікі кусок чужога ды пасля праглынуць не стала сілы. А мо й здолеў бы, каб часам з другога боку памеркавалі. Але ж не дазволілі. Дык заўсёды і ўсюды адзін і той самы працэс — з аднаго боку прагавітасць, гвалт і агрэсія, з другога — абарона пакрыўджаных, часова ці даўжэй прыгнечаных, а то й зусім проста абарона, абы не дацца. Быў некалі ж такі працэс і з Літвой-Бела-

русю. Толькі ж зашмат ворагаў адразу наваліліся, прыціснулі, ледзь зусім не задушылі, ды і цяпер яшчэ душаць з большай сілаю, чымся калісьці. Але дарма іхнія натугі. Як сказаў бы той Сымон у хвіліну адсутнасці ўсялякага натхнення, так, проста з моста: «А скулу вам у бок, гадаўце і пошасць, хеўра цёмная! Не ўдасца — падавіцеся!»

Дык што ж, калі сёння крочыць ён сярод чужых па чужой зямлі і за чужое. Прыкрыў, захутаў абьякавасцю сэрца, каб, кривавячыся, зусім не аслабела, каб вытрымала, каб у часе паходаў гартаваўся дух і вера, каб мацаваўся ў днях злыбяды і вялікіх выпрабаванняў юнацкі характар. Прыйдзе час — спатрэбіцца. Учора ці заўчора страляў «п'ятам» па тых з гэтага боку. А якая розніца — за каго страляў ці па кім? Не так даўно ж страляў і з другога боку і таксама ж панцырфаўстам-«п'ятам», хоць, праўду гаворачы, не страляў, бо ўдалося абысціся, моўчкі і без стрэлу на другі бок пералезці. А тут жа, на гэтым баку, не было куды і чаго пералазіць, дык і страляў, бо і трэба ж было неяк абысціся.

Але ж вунь на другім баку засталіся радня і сябры. І хто ведае — капрызны лёс мог бы прынесці іх у гэты час і на гэты адрэзак. Дык і што? Ведаў бы Сымон, у каго страляе? Яны ж не са свае волі ў чужых мундзірах, там, дзе ён быў раней... Сёння, пэўна, галадуюць, церпяць — не так, як ён тут, на гэтым баку: усяго хоць заваліся. Падзялілі ж, паразганялі па ўсім свеце сыноў Беларусі, развеелі, быццам ліхі асенні вецер лісце па полі. Самы ж люты і найстрашнейшы з усіх страшных вунь дома бацькоўскія гнёзды разбурае-папяліць, ды, можа, дзе і Сымонаву сям'ю ў Сібір на самыя страшныя цярпенні пагнаў. Колькі ж з іх, што дома пажадалі застацца, таксама загіне. А колькі пасля буры дахаты дарогі не знойдзе, а мо і шукаць не будзе ды на чужыне пачне часовыя гнёзды віць, каб змаганне праводзіць за вольнасць тых, што церпяць. Маса загіне, але ж, пэўна, не ўсе.

Будуць такія, што знойдуцца, згуртуюцца, пачнуць новы марш у новых шэрагах ды ўжо са сваімі клічамі і пад собскім штандарам.

Дык і што, калі Спарыш сягоння ў ліку ўчарашніх, і хто ведае, ці не заўтрашніх захопнікаў з «п'ятам» па чужых сцяжынах і пад чужымі посвістамі куль крочыць? Прыйдзе мо хутка час, што гэты «п'ят» скіруе супраць сённяшніх «апекуноў»... Дай жа Божа! Абы хутчэй тое надышло. А што гэтага

дажыве, што мусіць дажыць, дык ніколі на маленькую часіну не сумляваўся. Бо — «скулу вам у бок, не праглынецце яшчэ раз, падавіцеся!».

V

Усюды відаць сляды ўчарашніх баёў і яшчэ ранейшых знішчэнняў ды рабункаў. Італьянцы наракаюць, што акупанты агалілі іх ад усяго дамашняга статка, усяго дабытка, гвалцілі жанчын, здзекаваліся над мужчынамі. Хто яго там разбярэ, што праўда, і ці ўсё тое, аб чым гавораць, на што наракаюць, па чым плачуць — праўда. Яно ж як зачнуць наракаць, дык размеры стратаў да невядомых маштабаў вырастуць. Пасля бою герояў — хоць адбаўляй, а ў цывільнага жыхарства стратаў і цяпленняў канца не дойдзеш. Бо чым большыя былі цяжкасці, тым больш герояў праслаўляць будуць. Дык ці ж італьянскае цывільнае жыхарства хацела быць выняткам? Яно ж таксама хаўруснікам старалася выказаць, што цярпела, а ў доказ паказвала, што рабавалі, білі, гвалцілі...

Ідзе наперад семнаццаты батальён, а ў яго ліку й Сымонаў звяз. Мінае Мардано й прыбліжаецца да канала (тады бязводнага), дзе займае выхадныя становішчы да новага наступу. Першая й другая роты з'явіліся апаўдні, пасля нялёгкіх баёў.

Па баках польнае дарогі стаяць дзве хаты. На панадворку правае ад дарогі ніцма, раскінуўшы рукі, ляжыць забіты немец. Сонца бязлітасна смажыць аблітыя крывёю плечы. Мухі роем таўкуцца навокал, стараюцца далезці да свежае ліпкае пажывы. За хатай у малым акупчыку сядзіць ці, лепш сказаць, тырчыць другі немец. Пры трапным прыцэле танка засталася адно тулава без галавы. Людзі глядзяць і адварочваюцца. Крыху далей, каля пуні дагарае салома. Гэта быў стог, пад якім нейкі праворлівы ваяка выграб сабе ямку й сеў за «спандавам». Ваяка быў кемны. Пусціў першых польскіх жаўнераў у хату без стрэлу, прытаіўшыся й чакаючы на таўсцейшую рыбу. І вось на долю нейкага малажавага лейтэнанта выпала тая цягучая стальная серыя, якой немец літаральна перарэзаў лейтэнанту грудзі. Лішнім гаварыць, што фанатык са «спандавам» не выратаваўся, бо не толькі застрэлілі, але й стог запалілі, каб там жа падсмажыўся — спёкся як след. Але ж большай рыбы перад няўхільнай

пагібеллю дачакаўся. Можа, гэта быў адзін з тых, якога бацька ў юнацтве навучаў: «Сыноч, кроў за нашу айчыну праліваць трэба, ды лепш чужую, чымся сваю. Калі маеш загінуць, дык з найбольшымі стратамі для ворага. Бо ведай, што няма большае шкоды й сораму ад таго, які прыносіш сям’і сваёй і народу, калі гінеш задарма». Дык вось мо й стараўся загінуць з найбольшымі стратамі для праціўніка. Хто ж ведае...

Нейкіх пяцьдзесят метраў ззаду за хатамі дымяць два «шэрманы». Немцы з панцырфаўстамі сядзелі на полі ў ямках да апошняй хвіліны, аж пакуль маглі на цэлы рост устаць і разбіць пяцідзесяцітонных звяроў. Ведама ж, калі нервова вытрымае стралок з панцырфаўстам, дачакаецца і ўстане перад танкам за пару дзсяткаў метраў, танк выра-тавацца ўжо не здолее, бо нават замантаванымі на версе кулямётамі гэткага адважнага ваяку не дасягне. Дык вось пару такіх дасядзелася, дачакалася, а пасля ўсталі...

Заходзяць людзі, у тым ліку й Сымон, у хату. У сенцах ляжаць два раненыя палонныя немцы. Абодва з аддзела парашутыстаў. Адзін з іх, аўстрыяк, ранены ў нагу. Ён не можа хадзіць, але, відаць, і не надта церпіць. Хтосьці з палякаў даў ужо яму цыгарэту й гаворыць з ім па-нямецку. Мо адзін з тых, што сам нядаўна з таго боку перабраўся. Другі — старэйшы, чарнявы, цяжэй ранены ў плечы — варочаецца з боку на бок і стогне. Твар ягоны худы й збялелы.

На парозе жаўнеры абступілі маладую італьянку й на ўсе лады калечаць прыгожую мову Дантэ. Дзяўчына, абкружаная такой грамадой «лібэратараў», не ведае, што рабіць. Быццам вось-вось злоўленае ў клетку птушанё, перапалохана-трывожным зрокам аглядаецца навокал. Хто ж іх там ведае, што ў іх у думках пад тымі жалезнымі талеркамі-шлемамі... Тым часам «лібэратары» пацягваюць віно са сваіх, абшытых зялёным сукном жаўнерскіх і пуцатых гаспадарскіх пляшак.

У хаце вялікі гоман. Поўна дыму, гутаркі й смеху. Пусцеюць пляшкі. Гаспадар пастачае новыя. На пасцелі й на падлозе — крываваыя сляды. Тут ляжалі раненыя, тыя, што ўцяклі з разбітых танкаў, і тыя з пяхоты, якіх раней прыбра-лі санітарныя машыны. Паўп’янай грамадзе тыя крываваыя плямы абы-што. Ці ж яны першыя, што такое бачылі, ці апошнія, што яшчэ ўбачаць. Былі раней, ёсць цяпер і будуць пасля. А жывое тым часам мусіць жыць, моцнае — змагацца, маладое — весяліцца. Хутка зноў рухнуць у наступ. Дык

і закурылі нутро хаты дымам, асушылі колькі пляшак, ды і яшчэ асушаць. Стараюцца нацешыцца й красою дзявочай.

Жанчына вешаецца старому на шыю з плачам: дом яе зруйнаваны, тры асобы з сям'і забітыя. Церпіць і крывавіцца сэрца маткі. Гармідар у хаце не да апісання. Віно цячэ побач з кроўю, смех крыжувецца з плачам, пагарда да смерці — побач са страхам.

VI

Паўзуць наперад танкі. У канавах каля дарогі шмат трупаў, цэлых і, як бы сказаў цынік, падзеленых на няроўныя кавалкі. Смярдзіць порах і гарэлае мяса, дымяцца купіны травы, і чарнеюць свежыя, узрытыя снарадамі канаўкі, звісае пакалечанае галлё садовых дрэў, і засцілаюць беллю траву абтрэсеныя пялёсткі садовага цвету.

Звяз даходзіць да хаты, дзе яшчэ апоўдні забралі ў палон двух немцаў са «спандавам». Нага раптоўным штуршком адчыняе дзверы, а руля аўтамата, быццам тое жыгала ядавітае гадзюкі, снуе навокал у паўцёмры. Спацелы ўказальны палец лашчыць курок аўтамата: найменшы рух у сярэдзіне будынка і круглая стальная адтуліна зазьяе полымем. Ногі з аўтаматам ідуць у пуню, адчыняюцца з працяглым галаслівым скрыпеннем дзверы. У прамежку між саломай чуваць нейкі рух, нехта карабкаецца. Ногі з аўтаматамі замярзаюць у чаканні, паказальны палец замірае на курку скарастрэла. З адтуліны найперш вылазіць пасівелая лысіна, пасля зарослы барадой звышпяцідзсяцігадовы твар.

— O, mia bambino, mio due piccoli bambini. Tedeschi non sparare? — галосіць стары італьянец.

— Niento paura, niente paura adesso, — адказвае жаўнер, — tutti Tedeschi via*.

Нехта тыцкае старому цыгарэту. Бярэ дрыжачай рукой і асмельваецца вылезці наверх. За ім карабкаецца падростак-хлапчук гадоў сямі, худы і мізэрны, як бацька ці дзед.

Няма часу. Наступаючыя ідуць далей. «Шэрманы» плююць агнём. Чуваць «спандавы» і «шмайсары». Праціўнік бесперапынна абкладае наступаючых з мінамётаў. Сымонава дружина, у ліку якой знаходзяцца сябры-кадэты

* Мае дзеткі, мае два маленькія, немцы іх не пашкадавалі.

— Не бойцеся, не бойцеся сёння, усе немцы ўцяклі (італ.).

Ялонскі й Ялушэвіч, вужам выходзіць з-за хаты й зігзагамі перабягае наперад. Сымон з Кіцынскім мае ісці апошні й яшчэ раз пазірае з-за вугла хаты, сочыць, як пайшлі першыя, стараецца памеркаваць, адкуль немец пасылае агонь.

У гэты момант дзесяткамі вялікіх снарадаў з «небельвэрфера» пачынае дрыжаць і енчыць паветра. Здаецца, што недзе ў зямных нетрах адчынілася п'якельная лавіна й нейкая пачвара стараецца з вялікім стогнам праз вузкую шчыліну грудзей зямлі вылезці-выбіцца наверх.

«Небельвэрфер» — гэта вязка мінамётаў, па шэсць у кожнай батарэі. Снарады адпальваюцца электрычнасцю й шахаўніцай пакрываюць поле абстрэлу. Бедны той пехацінец, што трапіць пад такі агонь. Удар паветрам пры дэтанаванні доўгіх, больш чым на метр, пузатых мінаў можа прынесці не менш шкоды, чымся асколкі. За адзін раз «небельвэрфер» можа пасеяць смерць на паверхні колькі гектараў плошчы. Для неакопанай пяхоты няма тады ратунку.

Сымон, пачуўшы прарэзлівы стогн, робіць пару крокаў назад і зноў хаваецца за рог хаты. Поле перад хатаю замяняецца ў разбушаванае, стогнуцае пекла. Ідзе адна хваля, другая, трэцяя. Вось падымаецца з зямлі Ялонскі, а за ім Ялушэвіч і паўзуць за хату. Першы ранены ў вуха, другі ў руку. Сымон глядзіць з сумам на сяброў. Няма часу словам перакінуцца, бо «небельвэрферы» сціхлі й дружыновы загадвае пасоўвацца наперад.

Пры наступнай хаце гарыць стог саломы. Ад нейкага часу танкісты атрымалі загад паліць пры фермах усе стагі, бо выявілася, што пад імі звычайна гняздзяцца нямецкія аўтаматчыкі. На дзвярах хаты відаць развешанае белае палатно, але яны зачыненыя. Сыплецца серыя з «томсана». Зялёныя, спацелыя фігуры ўрываюцца ўсярэдзіну. Хвіліна цішыні, й насцярожаныя крокі. Раптам ажываюць усе куткі. Цывільныя з плачам, змешаным з радасцю, кідаюцца ў абдымкі жаўнерам. Маладыя дзяўчаты прагна туляцца да вызвольнікаў. Нейкая таўставатая дзеўка абняла Сымона й аж падскоквае, выючы з радасці.

— *Aspetta, aspetta, signorina! Che cosa?** — стараецца пазбыцца дзясвоных пяшчотаў спацелы ад хуткіх перабежак Сымон.

— Што гэта тут? Гарэм быў ці якое што? — пытаецца

* Пачакай, паненка! Што такое? (італ.)

адзін з жаўнераў, лепш ведаючы па-італьянску. Тлумачаць, што гэта ўсе суседнія. Схаваліся кагалам, каб мець большую адвагу ператрываць небяспеку ды каб весялей было. Новыя акупанты не дзівяцца. Ім ведама, што італьянцы наогул любяць бываць вялікімі групамі, кагаламі.

Ідзе ў рух віно. Сымон прамывае прасохлае горла з тыцнутаў яму ў рукі пляшкі й разглядаецца. Каля сцяны на вока трапляе вайсковы нямецкі пляцак. Падыходзіць і пераварочвае яго нагой. Адпяразвае рамянькі й выцягвае вайсковую марынарку. Вока спасцерагае нарукаўны шчыток з надпісам «Летува».

Няма часу. Ізноў наперад. Войска пакідае хату. Жаночыя галасы прыводзяць яго ўсялякімі найлепшымі пажаданнямі. Да другога канала адлегласць невялікая. Кірунак — згрупаванне хат. Сымон ідзе пры дарозе канаўкай, за ім валачэцца й нешта меле языком, наракаючы на вагу амуніцыі, Кіцынскі. За Кіцынскім — звязны.

Дзесь наперадзе зноў адчыняюцца грудзі зямлі й рвуцца ў паветра дзесяткі снарадаў-мінаў. Сымон падае, а за ім і амуніцыйны.

— Пасоўвайся наперад! Чаго там лёг? — крычыць звязны.

— Снарады лятуць, дык і лёг.

— Прасі толькі Матку Боскую, і ўсё будзе ў парадку. Я заўсёды на яе надзеюся.

— Сцеражонага й Бог сцеражэ. Не рабі з сябе героя там, дзе цябе б'юць, а ты адбівацца не можаш, — адказвае Спарыш і, то прыпадымаючыся, то падаючы, трушком перабягае наперад. Язык, быццам у гончага сабакі, вылазіць наверх з перасохлага рота. Пот залівае вочы. Ледзь-ледзь ловяць грудзі паветра. Пудовы «п'ят», здаецца, пацяжэў у разоў пяць.

Пасля кароткага перапынку зноў чуваць «небелъвэрфер». Страшэнны гул дэтанацыі тузае ўсё цела. Чуваць энк і стогн. Нехта ранены, яшчэ нехта іншы — забіты. Крыжуюцца ў паветры снарады. Побач затрымоўваецца трэці звяз. Не можа пасоўвацца наперад пад такім густым абстрэлам змучаная пяхота. Крычыць-раве ззаду лейтэнант — камандзір звяза. Адно танкі стала паўзуць наперад і сякуць з гарматаў і браўнінгаў.

Ізноў, прабегшы колькі крокаў, Сымон падае. Адзін кароценькі момант, і адзін дарагі вобраз перад вачыма, а мо цэлыя міражы ў памяці... Гэта там, на Бацькаўшчыне. Высо-

кая, зялёная, пахкая канюшына. Чырванню абсыпаня межы, беллю ахутаня сады. Гаючы пах прыбраных жоўтай квеценню ліпаў. Тысячы працавітых пчолак роем гудуць гімн працы. Вішнёвы сад... Гэта там... А тут? Вясна, брутальна згвалчаная чалавекам, характаво й прыгажосць — стаптаня сілай. Буйныя загоны пшаніцы спаласаваня, парэзаня шырокімі гусеніцамі танкаў, падзіраўленя снарадамі, парыжэлыя ад полымя агнямётаў. Краса й знішчэнне, знішчаная краса...

Але няма калі... Трэба хутчэй і далей, асцярожна, але ўсё ж наперад, стала й як найхутчэй, каб не даць тым, з другога боку, звіць новых гнёздаў, хаця б і часовых, каб выпхнуць і дакончыць. Страшэнны гул торгае паветра. Ізноў падымаюцца й перабягаюць наперад згорбленыя, абцяжараныя рыштункам і зброяй спацелья фігуры, хуткім дыханнем ловячы ў грудзі гарачае паветра. Знікае ілюзія вясны. Застаецца адно знішчэнне. Яно патрэбнае, неабходнае. Каб знішчыць тых, хто нішчыць, каб больш не было знішчэння.

Пад вечар быў здабыты й апанаваны з двух бакоў наступны шырокі канал. Разведка рушыла наперад, а змучаныя людзі пазасядалі ў апусцелых хатах на начлег.

VII

Выбітыя з апошніх слабых, на хуткую руку падрыхтаваных лініяў абароны, немцы былі ў агульным адступленні. Там-сям трымаліся малыя аддзелы фанатыкаў. Некаторыя ж пераапаналіся ў цывільнае й гэткім чынам стараліся скрыцца ад палону. Пятая амерыканская й Восьмая брытанская арміі ўзышлі на раўніну даліны По й спяшалі дарогамі да вялікіх прамысловых цэнтраў і партоў Паўночнае Італіі. 21 красавіка 1945 года, а гадзіне дзiesiąтай раніцою, аддзелы амерыканцаў з захаду й палякаў з паўдзённага ўсходу сустрэліся на цэнтральным пляцы Балоны. Усё жывое ў горадзе вылезла на вуліцы вітаць «лібэратараў». Загулі дзiesiąткі званоў гарадскіх святыняў. У шматтысячным натоўпе з'явіліся італьянскія нацыянальныя й чырвоныя камуністычныя сцягі. Палякі сыпанулі агнём па чырвоных сцягах і забілі колькі чалавек. Танкісты выладоўвалі злосць на камуністах, хаця й не тых, што паняволілі іхнюю бацькаўшчыну.

Корпус Андэрса атрымаў загад спыніць марш. Адрэзак перанялі брытанцы.

— Бачыш іх, англішмонаў гэтых,— наракалі жаўнеры,— як біцца, дык іх не было, ззаду сядзелі. А цяпер на гатовенькае, вызвольнікаў гуляць, дык і яны знайшліся. На джыпах плады перамогі збіраць рухнулі...

Ангельскія зматарызаваныя калоны, амаль не спатыкаючы супраціву, накіраваліся дарогамі на Верону, Падую, Венецыю й Трыест, а там і ў Аўстрыю, да ракі Дравы, дзе пазней запісаліся ў гісторыю няслаўнай выдачай бальшавікам вялікай казацкай арміі, што памылкова палічыла іх за прыцеляў і хаўруснікаў.

28 красавіка на галоўным пляцы Мілана разбушаваны й ашалелы натоўп павесіў нагамі ўверх і доўга здзекаваўся над трупамі Беніта Мусаліні й ягонай каханкі Клары Петацы, якіх партызанам пашанцавала злавіць пад час уцёкаў у Швейцарыю.

Напрыканцы красавіка фельдмаршал фон Кесельрынг падпісаў капітуляцыю. Італьянскі фронт перастаў існаваць пару тыдняў перад канцом «тысячагадовага» райха.

У часе заняцця Балоні семнаццаты батальён шостаі Львоўскай брыгады пяхоты знаходзіўся кіламетраў за дзесяць на ўсход ад места. Загадалі вярнуцца й заняць кватэры на паўдарозе між Імоляй і Балоньёй. Сымон Спарыш вярнуўся ў свой звяз «кар'ераў». Акрамя Пранука Бонка ў акцыі загінула яшчэ чацвёра. Але ж была й нейкая прыбыль. Кашыбанда, вясёлы й жартаўлівы, як і раней, прыдбаў сабе «жонку». Так называў маладую, прыгожую ды фігурную дваццаціпаругадую італьянку, што прывёз з Балоні.

— Ваенная здабыча,— жартаваў, смеючыся й абдымаючы дзяўчыну.— Будзе нам варыць і даглядаць нас.

— О-го! А як жа! Здабыча, і не абы-якая! — захапляліся сябры са звяза.— А ўжо ці надаецца яна да гатавання стравы — дык гэта зусім другараднае пытанне.

Да чаго дзяўчына надавалася — аб тым ніхто ўголас не гаварыў. Ва ўсіх былі зусім недвухзначныя ўсмешкі. Камандзір звяза наўмысля ігнараваў новую прыбыль і быццам не заўважаў, што ў звязе з'явіўся яшчэ адзін рот.

Загуба генерала Езавітава

I

Факт назначэння расейца Шувалава рэферэнтам вайсковых спраў пры Беларускай цэнтральнай радзе быў надзвычай цяжкім ударам для генерала Канстанціна Езавітава. Перажываў вельмі моцна. Ніяк не магло памясціцца ў галаве, што прэзідэнт БЦР здольны на такі крок. Езавітаў на працягу свайго жыцця ўсе сілы аддаваў на службу беларускаму народу. Нацыянальна-вызвольная справа была для яго заўсёды важнейшай, чымся прыватныя інтарэсы. Пад час працы пры БЦР шмат чаго бачыў і зусім трапна ацаніў перадусім тое, што ўчарашні акупант Беларусі быў пры смерці. Меркаваў, што сваёй працай, гуртаваннем беларусаў усцеражэ й дапаможа шмат каму з суродзічаў захаваць жыццё. Ведаючы добра камандуючага БКА Кушалея й поўнасьцю яму давяраючы, верыў, што змабілізаваных беларусаў аддае ў добрыя рукі, што нават у крытычную хвіліну падпалкоўнік зробіць усё, каб выратаваць сваіх жаўнераў.

Самае крыўднае было тое, што прэзідэнт БЦР дазволіў сабе на такую вялікую, проста здрадніцкую нікчэмнасць у дачыненні да вельмі заслужанага змагара за волю беларускага народа. Калі б хаця той другі быў беларусам, дык з горам напалову, як кажуць, давялося б з лёсам пагадзіцца. А то ж гэны быў расейцам, што вунь вайну цэлую ў абозе ваеннапалонных прасядзеў.

Яшчэ ў ранняй маладосці, будучы на становішчы міністра вайсковых спраў Беларускае Народнае Рэспублікі, пасля ж будуючы беларускае школьніцтва ў Латвіі, аддаючы ўсе сілы ўзгадаванню свядомага маладога беларускага пакалення пад чужой акупацыяй, Езавітаў пазнаў цану кантролю над пачуццямі. Для некаторых пачуццёвы самакантроль быў рэччу цяжкай, для іншых — амаль немагчымай. Генерал ведаў, што страта самаапанавання была першай перадумовай паразы. Выдатна ўсведаміўшы гэта, ён рэдка хваляваўся, прынамсі, вонкава, а яшчэ радзей траціў раўнавагу.

Адылі гэтым разам удар быў такі моцны й балючы, ды яшчэ з дамешкаю подласці, што Езавітаў даўжэйшы час не мог апамятацца й здабыць духоваю раўнавагу. Асвоіўшыся нарэшце з думкаю, што ў даным часе й месцы для прэзідэнта Астроўскага граф Шувалаў з ягонымі запасамі прадуктаў быў чалавекам больш прынадным і вартасным,

генерал прыйшоў у тупік. Што ж рабіць далей? І самае найважнейшае: як жа паказацца цяпер на вочы беларускаму грамадству? Гэта ж справа не простая. Скажаць, што Астроўскі выкінуў яго, каб замяніць цёпленькім маскалём, дык яно й не выглядае так проста. Ці ж шмат людзей ведала асноўную істоту Астроўскага? Прост-напраст могуць не паверыць дыі, чаго добрага, — падумаць, што Езавітаў, нягледзячы на ягоны стаж у беларускім вызвольным руху, ёсць нейкі недарэка ці няздатнік.

Астроўскі не маніўся распашырацца сярод зацікаўленых прычынай, дзеля якой зрабіў змену на такім важным становішчы. Калі не мог сказаць праўды, дык наогул лепш было прамаўчаць. Пэўна ж, мог бы тлумачыць, што Езавітаў быў неэфектоўны на сваім становішчы, што не стаяў на вышыні задання, што ў працы ягонай былі недахопы й падобнае, але Астроўскі выбраў маўчанне. Магчыма, наўмысля даў Езавітаву нагоду, каб той мог уратаваць свой твар, дыі не сумляваўся ў тым, што стары заслужаны вайскавік знойдзе шлях такога ратунку.

І сапраўды, шмат перадумаўшы, генерал Езавітаў знайшоў ганаровы выхад з сітуацыі: з'явілася вестка, што адмовіўся ён ад становішча рэфэрэнта вайсковых спраў пры Беларускай цэнтральнай радзе з прычыны хваробы.

II

Канстанцін Езавітаў цярпеў на занядбаную правабочную грыжу. У апошнім часе гэты анатамічны дэфект пагоршыўся да тае ступені, што ўнемагчыміў яму доўгае стаянне, не гаворачы ўжо аб больш інтэнсіўным хаджэнні. Адылі стан хваробы ніяк не належаў да наглай катэгорыі, што вымагала б безадкладнай аперацыі.

У гарадскім шпіталі ў Фінстэрвальдэ, што ляжаў прыблізна сотню кіламетраў на поўдзень ад Берліна, працаваў беларускі лекар Мікола Шчорс, які часценька наведваў Берлін, Беларускаю цэнтральную раду й добра зблізіўся з Езавітавым. Шпіталь быў перапоўнены пераважна вайсковымі. Была добрая нагода зрабіць генералу аперацыю пад наглядам і апекаю свайго чалавека.

Езавітаў, цяпер пазбаўлены Астроўскім свайго становішча, хацеў пакінуць Берлін, дзе сваю прысутнасць уважаў зусім бязмэтнай. Мроіў аб тым, каб далучыцца да бела-

рускіх аддзелаў у раёне Вайдэн каля колішняй чэшскай мяжы. Ясна, што ў гэтым стане здароўя не мог накіравацца ў вайсковыя аддзелы, дзе штодзённыя заняткі й розныя непрадугледжаныя выпадкі ў сувязі з ужо амаль пэўным развалам Трэцяга райха вымагалі добрага здароўя.

— Братка, са сваёй грыжай я далёка не ўцяку,— гаварыў неаднойчы Езавітаў Шчорсу. Генерал меў на думцы ўцёкі ад бальшавікоў. Усходні фронт блізу двух з паловаю месяцаў трымаўся на месцы й прабягаў лініяй Одры й Нісы. Ад раёна Губэн, дзе былі перадавыя бальшавіцкія пазіцыі, да Фінстэрвальдэ было менш сотні кіламетраў — такую адлегласць танкавыя аддзелы маглі гуляючы прайсці за пару дзён. Нязменнасць Усходняга фронту, а таксама й частыя нямецкія гутаркі аб нейкай новай, яшчэ зусім няведамай і жахлівай зброі — «вундэрвафэ», што была апошняя надзея немцаў на перамогу, у вялікай меры спрычыніліся да таго, што генерал Езавітаў наважыўся выехаць у Фінстэрвальдэ на аперацыю.

Варта заўважыць, што Франціш Кушаль адраджаў генерала ад гэтага. Калі ж ужо Езавітаў настойваў, дык камандуючы БКА раіў яму паехаць у Амбэрг, дзе жыла ягоная, Кушалева, сям'я, дзе было многа вайсковых шпіталяў і (мо самае галоўнае) непадалёк якраз знаходзіліся беларускія вайсковыя аддзелы з дывізіі «Беларусь». Цяжка ў гэты час было прадугледзець, што магло стацца на Усходнім фронце. Усе зацікаўленыя, значыцца, перадусім Езавітаў, пасля ж — Шчорс і Кушаль, не маглі ведаць, што бальшавікі канчаюць сцягваць вялікія запасы ваенных матэрыялаў і прадуктаў, каб неўзабаве пачаць вясенні наступ для канчатковага разгрому гітлераўскае Нямеччыны. Кушаль даводзіў, што заўсёды існавала небяспека прарыву бальшавікамі Усходняга фронту й дзеля таго ў Фінстэрвальдэ ехаць было рызыкаўна — больш мо нават, чымся заставацца ў самым зруйнаваным Берліне. Генерал Езавітаў усё ж наважыўся мець аперацыю ў шпіталі, дзе працаваў Шчорс...

III

Генерал апераваны быў 15 красавіка 1945 года ў гарадскім шпіталі Фінстэрвальдэ. Дзесь на чацвёрты дзень пасля аперацыі бальшавікі пачалі генеральнае наступленне ў раёне

Губэн і Кюстрын. Весткі з фронту былі супярэчныя. Немцы цвердзілі, што бальшавіцкі наступ праваліўся. Адылі няшмат было наіўных, што ім верылі. Гарматны гул не толькі не сціхаў, але мацнеў і прыбліжаўся.

Лекар Мікола Шчорс, што пільна сачыў за пацыентам, меркаваў, што няма чаго чакаць. Неадкладна трэба было даваць нейкую раду. У месце знаходзіўся ад'ютант Езавітава Яневіч, што быў амаль неадступным ценем генерала. Быў ён вучнем Езавітава з Латвіі. Між імі былі ледзь не сямейныя адносіны — як у бацькі з сынам. Пад рукою працаваў і знаёмы паляк, санітар і шафёр, якога Шчорс добра ведаў яшчэ з варшаўскага шпіталя. Паляк належаў да тых, якім можна было давяраць.

Згодна з загадам нямецкіх уладаў, лекар Мікола Шчорс не мог пакінуць шпіталь пад пагрозай расстрэлу. Для ратавання Езавітава трэба было шукаць іншых рук.

У Шчорсавага шэфа ў гаражы стаяла аж тры аўтамабілі. Лекар меркаваў, што адзін з іх можна для такой вялікай неабходнасці пазычыць, тым больш што прыгаданы шэф дзесьці часова адсутнічаў. Гэткім чынам прыдбаўшы нямецкае аўта «ДКВ», давялося адно палагодзіць іншыя спешныя фармальнасці. Да іх належала перадусім выданне Езавітаву (на выпадак захопу яго бальшавікамі) фікцыйнага дакумента на прозвішча Я-га з Горадні. Пасведка была выпісаная на бланку Беларускага варшаўскага камітэта задняй датаю. Ясна, што генерал, як і Яневіч, што быў у мундзіры лейтэнанта, мелі дастаткова дакументаў для немцаў. Езавітаў быў у цывільнай вопратцы, а свой генеральскі мундзір трымаў у чамадане.

Два беларускія вайскавікі селі на заднім сядзенні. Паляк запусціў матор. Шчорс раіў ім ехаць проста на захад і нідзе не спыняцца. Не трацілі шмат часу на развітанне, бо было надта трыожна. «ДКВ» хутка згубілася ў агульнай хвалі машын, што паўзлі далей ад агню з усходу.

Пару дзён пазней Мікола Шчорс і ягоная нарачоная ўзялі самакаты, запакавалі, што мелі найбольш неабходнага, на багажнікі й накіраваліся на захад. Кіламетраў сорак на паўдзённы захад ад Фінстэрвальдэ ў малым мястэчку Эльстэрвэрдэ Шчорс зусім прыпадкова сустрэў на вуліцы Езавітавага ад'ютанта Яневіча. Той паведаміў зацікаўленаму лекару, што генерал знаходзіцца ў нямецкім палявым шпіталі ў гатэлі пад апекаю вайсковых лекараў. Мікола Шчорс наведаў той шпіталь і сцвердзіў, што ў пацыента

ў сувязі з нядаўнім пераездам наступіла загнаенне раны. Тэмпература даходзіла да 38 градусаў.

З хірургічнага гледзішча загнаенне раны пасля аперацыі нейкім паважным ускладненнем не з'яўляецца: прадаўжаецца працэс гаення й канчальнага здараўлення пацыента. Агульны стан здароўя Езавітава, як пераканаўся Шчорс, быў зусім здавальняючы.

Генерал Езавітаў і Яневіч паведамілі Шчорсу, што немцы паабяцалі іх вывезці ў той жа ці заўтрашні дзень з іншымі хворымі нямецкімі вайсковымі на поўдзень Нямеччыны. Шчорс у гэты час не ведаў, што бачыўся з Езавітавым апошні раз.

Ажно ў 1946 годзе, сустрэўшы Яневіча ў Нюрнбергу, лекар даведаўся, што ад'ютант пакінуў Канстанціна Езавітава на другі дзень пасля Шчорсавай з ім сустрэчы, некалькі гадзін перад прадугледжанай эвакуацыяй шпіталя. Яневіч запэўніваў, што пакінуў генерала згодна з ягоным жа ўласным жаданнем таму, што нямецкія ўлады адмовіліся ўзяць Яневіча, як поўнасьцю здаровага чалавека, у санітарны транспарт.

Гэткім чынам лейтэнант Яневіч быў апошнім беларусам з Беларускае Краёвае Абароны, што бачыў Езавітава жывым і вольным. Што далей сталася — няцяжка ўгадаць, узяўшы на ўвагу, што Яневіч пакінуў генерала Езавітава ў апецы нямецкіх шпітальных уладаў 22 ці нават аж 23 красавіка. Больш чым праўдападобна, што перадавыя бальшавіцкія панцырныя калоны захапілі нямецкі санітарны транспарт, а ў ліку яго й Езавітава, у дарозе. Трэба прыгадаць тут, што мясцовасць, у якой Езавітаў быў затрымаўся ў палявым шпіталі, знаходзілася за нейкіх пяцьдзсят кіламетраў на паўдзённы ўсход ад места Торгаў над Эльбай, дзе перадавыя амерыканскія й бальшавіцкія танкавыя калоны спалучыліся 26 красавіка 1945 года.

З вялікай насцярожанасцю аднесціся трэба да слоў Яневіча ў святле таго, што выйшла наяву зараз пасля сканчэння вайны. Амерыканская контрразведка ў Нямеччыне ўстанавіла, што лейтэнант Яневіч быў савецкім агентам. Арыштаваць яго не паспела, бо ўцёк. Такім чынам, найбольш праўдападобна, што Яневіч, да якога Езавітаў адносіўся, як бацька да сына, якому поўнасьцю і абсалютна давяраў, неадступна цэлы час быў пры Езавітаве, пакуль выдаў яго ў бальшавіцкія рукі. Не выключана, што й сам Яневіч не пакінуў Езавітава колькі гадзін перад эвакуацыяй шпі-

таля з Эльстэрвэрдэ, як пазней казаў Шчорсу, а трапіў да бальшавікоў, а пасля, атрымаўшы ўзнагароду ды новыя інструкцыі, падаўся на Захад і знаходзіўся ў Заходняй Нямецчыне пасля вайны аж да часу, пакуль амерыканская разведка яго не асачыла.

Наступная й ужо апошняя вестка адносна долі генерала Езавітава была перададзеная па бальшавіцкім радыё дзесь напрыканцы 1945 года. Паводле яе, «зраднік беларускага народа й радзімы, фашыст Канстанцін Езавітаў быў засуджаны ў Віцебску на кару смерці праз павешанне, й прысуд быў выкананы».

Чаму якраз у Віцебску, а не ў Менску? Ці ж не таму адно, каб насыпаць беларускаму народу солі на свежыя балючыя раны, загубілі маскоўскія акупанты аднаго з найбольш заслужаных народных сыноў у месцы ягонага нараджэння?

Гэткі фінал бурнага, працавітага й ахвярнага жыцця аднаго з самых перадавых сыноў беларускага народа. Стра-та была яшчэ больш балючая пры ўсведамленні таго, што яе можна было б пазбегчы, калі б не інтрыгі некаторых самалюбных і амбіцыйна хваравітых людзей. Дзякуючы ім Езавітаў знайшоўся ў найбольш крытычны час у найбольш небяспечным месцы на ваеннай шахаўніцы Еўропы — на шляху бальшавіцкіх панцырных калонаў, што як мага спяшылі на Эльбу, каб навязаць кантакт з перадавымі амерыканскімі аддзеламі.

Памінаючы ролю Яневіча, які з'явіўся адно дапаможным дзейнікам, каб даставіць генерала ў рукі Сталіна і ад якога, урэшце, апошнія падзеі на фронце не залежалі, нельга памінуць таго, што маральную адказнасць за згубу генерала Канстанціна Езавітава прыпісаць трэба прэзідэнту Беларускае цэнтральнае рады Радаславу Астроўскаму, які дзеля асабістых парахункаў замяніў генерала Езавітава на зусім прыпадковага чалавека, што нічога супольнага з беларускім вызвольным рухам не меў, на расейца — палкоўніка Шува-лава.

Дывізія «Беларусь» пераходзіць да амерыканцаў

I

15 красавіка 1945 года дывізія «Беларусь», папярэдне абяззброеная, атрымала загад маршыраваць з ваколіцаў Ваергамэра на чэшскі бок Судэтаў. Пасля колькіх дзён прабывання там маёр Генэфельд папрасіў да сябе падпалкоўніка Кушалья й аб'явіў, што, згодна з загадам вышэйшага камандавання, войска мае заўтра на досвітку вымаршыраваць на поўдзень у кірунку Пассаў. Кушаль мае весці дывізію, і (таму што самаход забраў палкоўнік Шувалаў) яму будзе прыдзелена параконная брычка. Сам жа маёр Генэфельд мусіць назаўтра з'явіцца ў вышэйшым штабе ды дагоніць дывізію пазней у дарозе.

— А куды ж дывізія перасоўваецца? — спытаў Кушаль.

— Я таксама ведаю, як і вы, — паціснуў плячыма Генэфельд. — Мне казалі, што далейшыя загады атрымаеце ў дарозе.

Кушаль загадаў усім аддзелам, уключна з абозам, каб заўтра раніцою а гадзіне чацвёртай былі гатовыя да маршу. У згаданы час беларускае войска вымаршыравала шашою ў кірунку Пассаў.

Доўгая калона праходзіла паўз штаб дывізіі, дзе раней памяшчаліся немцы. Быў гэта вельмі прыгожы будынак пры самай шашы. Ужо здалёк, едучы на сваёй брычцы, Кушаль заўважыў, як жаўнеры выбягалі з маршавае калоны, забягаліся ў будынак і пасля спешна даганялі сяброў. Параўняўшыся з будынкам, камандзір заўважыў на фронце яго вялікую шыльду, на якой на чэшскай мове было напісана «Выгляды». Паводле знадворнага выгляду й размяшчэння «Выглядаў» можна было меркаваць, што даўней была тут нейкая санаторыя ці нешта падобнае.

Калі Кушаль загадаў фурману затрымаць коні й для цікавасці забегся ў вялікі, на колькі дзесяткаў пакояў дом, перад ягонымі вачмі ў падвале з'явіўся наступны вобраз: сярод шматлікіх паразбіваных скрынак з гарэлкай, каньяком, вінамі, а таксама разнаякай емінай (сыры, шынкі, цукар і хлеб) ледзь ківаўся на нагах падпіты палкоўнік Шувалаў, а побач яго — культурна-асветны й прапагандовы афіцэр БКА сп-р Лобік. Пабачыўшы Кушалья, палкоўнік

Шувалаў не без цяжкасцяў намагаўся прывесці да паслухмянасці ацвярдзелы ад п'янкі язык.

— О-о-о! Госпадын полковник, как хоро... хорошо, что и вас бачым. Пожалуйте-ка, просим бардзо, будьте любез... — і граф ізноў перахіліў уверх пляшку з каньяком.

— Што гэта ў вас за шір і з якой нагоды? — ківаў галавой, гледзячы на ап'яnelых афіцэраў, камандзір дывізіі.

— Да вот германцы кинули тут эта всё, так разве можна ведь не позаботиться о сохранении? Да скажите, калі ласка, разве можно ли? — бацяляўся на аслабелых нагах граф.

— А-а-а, понимаю, понимаю! — пераклучыўся з усмешкай на расейшчыну беларускі падпалкоўнік. — Да и видно, вы уж очень усердно заботитесь о сохранении.

— Да вам-то что? Вы вот ведите дивизию, а мы вас из господином Лобиком догоним. Лишь надо позаботиться об разделении этих продуктов, да и только.

Шувалаў тыцнуў Кушालю ў руку пляшку каньяку й загадаў палажыць у фурманку паўмяха цукру. Кушаль пакінуў двух апекуноў алкагольных напіткаў і харчовых прадуктаў у падвале. Прыабяцалі яму заладаваць частку харчоў на вазы й даставіць у дывізію. Сапраўды харчы, дзякуючы старанням Шувалавага кумпана Лобіка, прывезеныя былі пасля да Кушала. Забралі іх фурманы з хваста дывізійнага абозу, што затрыманыя былі Лобікам у «Выглядах», і пасля дагналі галоўную калону.

Ніводнага з тых алкагольных і харчовых «попечителей» не пабачыў больш падпалкоўнік Кушаль да канца вайны. Шувалаў некуды змыўся сам, а ягоны кумпан Лобік ужо пасля сканчэння вайны выхваляўся, што ў Аўстрыі зашыўся дзесь да маладое ўдоўкі й сядзеў там, колькі яму падабалася.

— Я, братцы, быў самы апошні жаўнер з беларускае дывізіі, што пайшоў да амерыканцаў у палон.

Гэткая «баёвая вытрываласць» лейтэнанта Лобіка стала пасля прадметам жартаў у тых, якім шмат цяжэй давялося перажываць апошнюю фазу вайны.

II

Звыш дзвюх тысяч беларускіх жаўнераў былі цалкам на адказнасці падпалкоўніка Кушала. Пры кожным батальёне быў нямецкі капітан у якасці афіцэра сувязі, апрача таго, па пяцьдзсят вельмі добра ўзброеных нямецкіх жаўнераў. Пад час маршу беларусы пераканаліся, што нямецкая армія таяла на іхніх вачах. Па дарозе валялася шмат пакінутай немцамі зброі, вазоў з амуніцыяй і іншымі ваеннымі рэчамі. Беларусы дазбройваліся знойдзеным.

На другі дзень маршу пад вечар дывізія прыйшла ў Айзенштайндорф. Тут беларусы аканчальна пераканаліся, што палажэнне на фронце трагічнае, нямецкая армія неарганізавана адступае ці проста ўцякае. Аброслыя, худыя немцы групамі й па адным валачыліся дарогамі, самі, мусіць, не ведаючы куды. Адно войскі СС яшчэ трымаліся. Яны чынілі самасуды над здэмаралізаванымі жаўнерамі. Можна было назіраць шмат выпадкаў вешання эсэсаўцамі армейскіх афіцэраў, асуджаных за дэзерцыю.

Дывізія «Беларусь» пасоўвалася наперад, не ведаючы, куды й чаго. Ніякіх загадаў у часе маршу падпалкоўнік Кушаль не атрымаў. Можна было меркаваць, што змыўся дзесь у бяспечнае месца й сам маёр Генэфельд.

Прааналізаваўшы крытычную сітуацыю, Кушаль наважыў далей не маршыраваць, а даў загад спыніцца ў Айзенштайндорфе і чакаць выяснення сітуацыі. Паклікаў да сябе нямецкіх афіцэраў сувязі й заявіў, што дывізія далей не пойдзе, а калі ім гэта не адпавядае, дык яны й нямецкія радавыя маюць вольную руку. Гэтае абвешчанне немцам Кушаль зрабіў у прысутнасці свайго штаба, што складаўся з капітана Орсіча, старшага лейтэнанта С. і сяржанта П. Нямецкія афіцэры абурыліся на беларускага камандзіра й пагражалі, што ён будзе за гэта сурова пакараны. Пагрозы на Кушала зусім не падзейнічалі. Дывізія пачала размяшчацца па кватэрах у Айзенштайндорфе й суседніх вёсках. Так устанавілася ў Нямецчыне першая беларуская акупацыйная зона.

Каля паўночы на вуліцы падняліся крыкі й лаянка на нямецкай мове. Кушаль, пачуўшы гвалтоўны стук у дзверы свайго пакоя, усхапіўся. Калі адчыніў дзверы, у пакой убег камандзір батальёна, ранейшы капітан Чырвонай Арміі Таміла й адзін з нямецкіх капітанаў. Таміла скардзіўся, што немцы цішком намагаліся забраць беларускі абоз і ўця-

чы, але ягоныя вартаўнікі паднялі трывогу. Вось яны цяпер і прыйшлі да Кушала на вырашэнне справы.

Падпалкоўнік загадаў беларускаму капітану, каб у выпадку патрэбы зброяй бараніў ароз, але каб немцы спакойна адышлі з беларускае дывізіі. Ім меў быць выдадзены двухдзённы харчовы паёк і прыдзелена колькі фурманак для харчоў і амуніцыі. Нямецкі капітан на гэта згадзіўся, і гэтай ноччу немцы аканчальна пакінулі беларускую дывізію.

Кіламетраў за сем ад Айзенштайндорфа знаходзілася невялікае мястэчка Айзенштайн Маркт. Колькі беларускіх вайскоўцаў, пераапрунуўшыся ў цывільнае, былі высланыя туды Кушалам на разведку. Вярнуўшыся, разведчыкі прынеслі трывожныя весткі. У Айзенштайн Маркте стаяць вельмі добра ўзброеныя аддзелы СС. Немцы, пакінуўшы дывізію «Беларусь», паехалі туды й паведамлілі, што беларусы ўзбунтаваліся, у выніку чаго эсэсаўцы наважылі напасці на беларускую дывізію й знішчыць яе. Адначасна разведка паведамліла, што непадалёк знаходзіцца адна дывізія генерала Уласава.

Атрымаўшы такія весткі, Кушаль стаў перад праблемай: або бараніцца перад эсэсаўцамі самому, маючы малыя шансы на перамогу з прычыны вельмі значнай перавагі ворага ва ўзбраенні, або шукаць хаўрусу з уласаўскім аддзелам. З двух дрэнных выйсцяў выбраў другое й неадкладна паехаў шукаць камандзіра расейскае дывізіі. Калі з'явіўся ў штабе, сустрэў яго ад'ютант і, папрасіўшы пачакаць, пайшоў далажыць. Праз колькі часу з кабінета выйшаў нямецкі генерал і папрасіў Кушала заходзіць.

Камандзір уласаўскае дывізіі генерал Мальцаў паходзіў з сям'і расейскае інтэлігенцыі. Быў чалавекам адукаваным і добра выхаваным. Сярэдняга росту, шчуплы, з густой сівой чупрынай на галаве, жывым выразам твару, энергічнымі рухамі, быў ён у пяцідзесятых гадах. Гаварыў хутка й ясна.

Пазнаёміўшыся з Кушалам, запрасіў яго сесці пры сталі. У абшырным пакоі сялянскай хаты, акрамя Мальцава й вышэйменаванага нямецкага генерала, было яшчэ пару малодшых афіцэраў. Немец хутка выйшаў.

— Маглі б вы паінфармаваць мяне аб палажэнні на фронце, а таксама выказаць вашу думку адносна нашай сітуацыі? — пачаў Кушаль.

— Я быў бы вельмі рады, калі б вы маглі гэта зра-

біць. Я нічога не ведаю,— адказаў, усміхнуўшыся, Мальцаў.

— Што ж вы думаеце рабіць? — пытаўся Кушаль.

— Я думаю... ды не, не. Можа, вы сказалі б мне, што самі думаеце рабіць.

— Магу вам давяраць?

— Поўнасьцю.

— На маю думку, нічога нам не застаецца, як прабіцца праз нямецкі фронт і далучыцца да амерыканцаў,— не зводзячы з Мальцава вачэй, адказаў Кушаль.

— Правільна, зусім правільна,— ажывіўся Мальцаў і борздзенька захадзіў па пакоі.— Я вельмі рады, што вы з намі адной думкі. Цяпер скажу вам больш. Я ўжо навязаў лучнасць з камандзірам амерыканскага корпуса праз людзей, якія гарамі й лясамі пераходзяць цераз фронт туды й назад. У даны час дамаўляюся аб канкрэтным месцы й часе прарыву нямецкага фронту.

— А ці ведае аб гэтым той нямецкі генерал, якога я бачыў нядаўна тут у вас у кабінеце?

— О, гэты,— усміхнуўся расеец,— ён у мяне афіцэрам сувязі з нямецкім штабам, ведае аб маіх планах і салідарызуецца з намі поўнасьцю.

— Маглі б вашы перамоўнікі весці перамовы з амерыканцамі й ад майго імя дзеля пераходу беларускай дывізіі?

— Ды чаму ж не! Дзве дывізіі — не адна. Гэта будзе яшчэ лепш. Нам лягчэй удасца.

— Дык будзьце добрыя тады...

— Абавязкова. Неадкладна загадаю. Не турбуйцеся.

Пасля гэтага Кушаль і Мальцаў абмеркавалі праблему супольнае абароны ў выпадку атакі эсэсаўцаў з суседняга мястэчка. Мальцаў паабяцаў, што калі эсэсаўцы нападуць на беларусаў, ён адкрые па немцах агонь з цяжкіх кулямётаў і артылерыі. На тым гутарка скончылася.

Вярнуўшыся ў сваю дывізію, Кушаль загадаў сабраць усіх афіцэраў і падафіцэраў. Паінфармаваў сабраных аб палажэнні, аб пагрозе з боку нямецкіх эсэсаўцаў ды аб сваёй умове з камандзірам уласаўскае дывізіі. Загадаў неадкладна правесці зборкі ў аддзелах і расказаць аб гэтым радавым. Быў прыемна здзіўлены, пабачыўшы на вопратках амаль усіх жаўнераў Ярылавы крыжы й «Пагоні» замест нямецкіх адзнакаў.

Першы батальён, што быў закатараваны найбліжэй

Айзенштайн Маркта (ім камандаваў капітан Ч.), узяў абавязак выставіць моцную палявую варту й патруляваць ваколіцы аж да самага мястэчка.

III

29 красавіка з'явіўся ў Кушалья пасланец ад Мальцава й перадаў яму ліст. Расеец прасіў беларускага камандзіра, каб разам са сваім камандным афіцэрскім корпусам прыехаў у ягоны штаб на пільную нараду. Беларусы не марудзілі. Калі з'явіліся ў Мальцава, той, спасцярогшы беларускія вайсковыя адзнакі на мундзірах, сказаў:

— Вот вам, господа, и Лига наций.

Некаторыя з прысутных расейцаў усміхнуліся.

На супольнай нарадзе ўласаўскі камандзір падаў да ведама, што ўжо канчаткова дамовіўся з камандзірам амерыканскага корпуса аб пераходзе цераз нямецкі фронт 30 красавіка. Абедзве дывізіі маюць ісці шашой Айзенштайн Маркт — Цвізель, а ў часе пераходу амерыканскія паветраныя сілы й артылерыя будуць абстрэльваць нямецкія пазіцыі. Начальнік штаба прачытаў дакладны парадак маршу й план бою, калі б немцы спрабавалі ставіць супраціў.

Дзень 30 красавіка быў сонечны й бязветраны. Раніцою абедзве дывізіі ўпарадкаваліся ў доўгую маршавую калону са сваімі камандзірамі на чале кожнай і рушылі ў кірунку Айзенштайн Маркта і Цвізеля. Кожны батальён дывізіі «Беларусь» нёс разгорнуты бел-чырвона-белы сцяг.

Пасля трохгадзіннага маршу Кушаль пачуў ззаду сігнал самахода. Калі аўтамабіль параўняўся з беларускім камандзірам, той заўважыў у ім праз акно таго самага нямецкага генерала, якога бачыў у штабе Мальцава. Самаход дасягнуў уласаўскага генерала наперадзе, і ўся калона затрымалася. Чакалі амаль паўгадзіны. Раптам чало аддзела расейцаў завярнулася й накіравалася па шашы назад.

— Што здарылася? — спытаў Кушаль Мальцава, калі той затрымаўся каля яго.

— Мой афіцэр сувязі генерал Ашбэрг атрымаў ад Андрэя Андрэвіча (Уласава) радыяграму паўстрымацца з пераходам да амерыканцаў, аж пакуль ён не загадае. Бачыце, мушу паслухацца загаду свайго начальніка. А цяпер мне ісці вунь у тыя вёскі, — Мальцаў паказаў на адлеглую на пару кіламетраў мясцовасць на ўсход ад шашы, — там маем закатавацца й чакаць далейшага.

— Цьфу, прападзі ты, гэtkі хаўруснік! — ледзь не вылаяўся беларускі падпалкоўнік. — Давайце кінем уласаўцаў і маршыруем самі, — сказаў свайму начальніку штаба капітану Орсічу. Орсіч нічога не адказаў.

Тым часам над доўгай калонай войска ўверсе пачалі кружыць амерыканскія разведвальныя самалёты. Сітуацыя была крытычная. Небяспечна было самім беларусам без простаі сувязі з амерыканцамі ісці ў няведамае. Беларуская калона атрымала загад завярнуць назад. Маршыравалі каля дзвюх гадзін. Ізноў ззаду пачуўся сігнал, і войска абмінуў апрануты ў цывільнае чалавек на матацыкле. Затрымаў генерала Мальцава й перадаў яму пакет. Калона зноў спынілася.

— Камандзір беларускае дывізіі, да генерала Мальцава! — пачулася перададзенае па лініі.

Кушаль з капітанам Орсічам, прыйшоўшы да ўласаўскага камандзіра, заўважылі ягонае вялікае знерванне.

— Сам не ведаю, што рабіць, — казаў той. — З аднаго боку радыяграма Андрэя Андрэвіча загадвае чакаць з пераходам фронту, а з другога — паслухайце самі.

Ад'ютант Мальцава, што ведаў ангельскую мову, пачынае чытаць і тлумачыць загад камандзіра амерыканскага корпуса наступнага зместу: «Расейская дывізія генерала Мальцава й беларуская дывізія сёння маюць перайсці нямецкі фронт на шашы Айзенштайн Маркт — Цвізель. Мая артылерыя пачне абстрэльваць нямецкія пазіцыі а гадзіне дванаццатай апаўдні. У гэтым часе пачне дзейнічаць і авіяцыя».

— Што ж рабіць? — пытаецца ў прысутных афіцэраў уласаўскі камандзір. Большыня выказваецца за пераход да амерыканцаў. Калі б гэтага не зрабілі, амерыканцы могуць зразумець падзеі, як здраду, й пачаць атакаваць з паветра. Генерал Мальцаў канчаткова быў перакананы. Войска атрымала загад завярнуць назад і памаршыравала гэтым разам ужо без затрымак.

IV

Шаша бегла між гор. Па абодвух баках яе быў вялікі лес. Для паўстрымання наступу амерыканскіх танкаў немцы пазразалі й панавальвалі ўпоперак дарогі шмат дрэваў. Апрача гэтага, шаша была замініраванай. Беларусы й расей-

цы пасоўваліся наперад з хуткасцю чарапахі, адцягваючы з дарогі дрэвы й размінірваючы яе.

Нямецкія пазіцыі праходзілі ўздоўж ракі Рэген у кіламетрах трох ад Цвізеля, дзе былі ўжо амерыканцы. На Рэгене быў мост. Аддзелы беларускае дывізіі мелі выйсці наперад, заняць мост і ахоўваць яго, пакуль пяройдзе ўся калона. Пасля гэтага беларусы мелі йсці як задняя старожа калоны.

Рота беларускіх жаўнераў, узброеная шматлікімі ручнымі кулямётамі, згрупаваўшыся на краі лесу, рушыла на здабыццё моста, што быў адлеглы прыблізна на паўкіламетра. Воддаль відаць быў горад Цвізель. Амерыканская артылерыя пачала абстрэльваць нямецкія пазіцыі. Жаўнеры дывізіі «Беларусь» хутка перабягалі па чыстым полі. Калі ўжо зусім прыблізіліся да моста, быццам з-пад зямлі вырас з паднятымі ўверх рукамі цэлы аддзел немцаў. Беларускі камандзір загадаў немцам размініраваць мост, а калі праца была закончаная, падафіцэр з дружнаю адвядлі палонных у лес і адпусцілі іх.

Хаця відаць было, што немцы не мелі намеру супраціўляцца, беларускія аддзелы прынялі баявы парадак. Моцныя старожы былі пастаўленыя па двух баках моста. Уласаўцы рушылі цераз мост першыя. Калона іх была страшэнна доўгая. Асабліва вялікім быў абоз. Шматлікія вазы запрэжаныя былі павольнымі баварскімі валамі, што ледзьледзь ступалі з нагі на нагу. Ехалі жанчыны й дзеці — сем'і жаўнераў.

На краі Цвізеля амерыканскія танкі з рулямі кулямётаў, накіраванымі на дарогу, не варажылі нічога добрага. Каля танкаў у баявой гатоўнасці чакалі жаўнеры, амаль палова з іх — чорныя.

— Кідайце зброю! — крычалі амерыканцы.

Большыня так і рабіла, не марудзячы. Адзін з беларусаў не спяшыў кідаць свае стрэльбы. Да яго падбег амерыканскі сяржант, выхапіў стрэльбу з рук і, бразнуўшы яе вобземлю, пачаў таптаць нагамі.

Беларускі аддзел адведзены быў у будынак велізарнае пустое фабрыкі.

Жаўнеры, змучаныя цэладзённым маршам, сядзелі на сцюдзёных цэментовых падлогах; і шмат хто хутка засынаў.

— Камандзір дывізіі! Дзе ён ёсць? — пачуў Кушаль праз сон і раптоўна ўсхапіўся: — Тут ёсць!

Наступаючы ляжачым на ногі, падышлі да яго два амерыканцы, адзін з іх перакладчык. Папрасілі Кушала ў штаб камандзіра амерыканскае дывізіі. Там беларускі падпалкоўнік спаткаў і генерала Мальцава.

Афіцэры без слоў замяніліся паглядамі, у якіх выражаліся няпэўнасць і неспакой. Амерыканскі афіцэр, разгарнуўшы на стала карту, тыцнуў у адно месца пальцам.

— У гэтым месцы зараз жа пастроіце вашу дывізію, — загадаў Кушалу. Тое самае, паказаўшы ў другое месца карты, кіламетры два воддаль ад першага, загадаў і Мальцаву. Гэты факт быў довадам для падпалкоўніка Кушала, што генерал Мальцаў сапраўды веў з амерыканцамі перамовы ад імя беларускай дывізіі, як зусім асобнай ад сваёй.

Праз гадзіну часу, калі сонца ўжо нізка схілілася на захад, дывізія «Беларусь» стаяла ў стройным парадку на вызначаным месцы. На правым крыле кожнага батальёна быў разгорнуты бел-чырвона-белы сцяг. Ззаду за войскам дымілі кухні абозу. Гатавалі вячэру. Неўзабаве з'явіўся амерыканскі маёр з перакладчыкам. Кушаль скамандаваў на «зважай» і здаў яму рапарт. Амерыканец уважна агледзеў дывізію й сказаў, што яна вельмі добра прэзентуецца. Пасля таго загадаў падзяліць войска на групы па пяцьдзсят чалавек у кожнай дзеля заладавання на транспартныя машыны, што зараз пад'едуць.

— А абоз наш? — спытаўся Кушаль, паказваючы амерыканцу на кухні, вазы й коні.

— Застанецца тут як наша ваенная здабыча, — адказаў амерыканец.

З гэтага адказу беларускі камандзір зразумеў, што маюць перавезці іх у лагэр ваеннапалонных.

Калі войска заладавалася на аўтамашыны, што неўзабаве з'явіліся, Кушала пасадзілі побач шафёра ў самай прыднэй. Калона рушыла з месца. Ехалі гадзіны тры. Ужо зусім на змярканні заўважыў беларускі падпалкоўнік на полі велізарную грамаду народа. Гэта быў зборны пункт ваеннапалонных. Стаялі на мокрай сенажаці, месцамі аж па калені ў вадзе й гразі. Навокал быў калючы драцяны плот. Былі тут жаўнеры розных нацыянальнасцей: немцы, вугорцы, славакі, сербы, расейцы, палякі, грузіны й іншыя. У гэтую загарадку загналі й беларусаў.

Гэтак на мокрай сенажаці ў абозе ваеннапалонных скончылася беларуская ваенная эпапея. Трыццатая дывізія,

пераназваная пасля ў дывізію «Беларусь», двойчы згуртавала вялікія масы беларускіх вайскоўцаў — першы раз каля Варшавы, другі раз у Баварыі. Памінаючы розную лебяду, што заўсёды стараецца ўкараніцца побач карыснага й плённага на добрай глебе, два асноўныя імкненні былі цэлам і душою асноўнае масы вайскоўцаў гэтай нешчаслівай дывізіі: жаданне служыць пакрыўджанай і паняволенай Бацькаўшчыне й адмова ваяваць за сваіх ворагаў. Хаця першаму імкненню не суджана было здзейсніцца, беларускія вайскоўцы да канца вытрымалі без кровапраліцця за чужыя інтарэсы.

На мокрай балотнай сенажаці каля Каму беларускія ваеннапалонныя стараліся трымацца разам. З надыходам ночы кожны хацеў неяк прымасціцца й заснуць. Плецакі, шынялі й людзі вязлі ў размешанай гразі.

Уночы выпаў густы снег. Пакрытая беллю зверху, празбялая знізу шматтысячная маса людзей, хто седзячы, а хто скруціўшыся ў клубок і прылэгшы, старалася заснуць.

Пад раніцу падпалкоўнік Кушаль прачнуўся ад нязноснае сцюжы. Скінуў з сябе цэлую гурбу снегу, цёр здранцвелыя рукі й ногі. Нягледзячы на фізічныя нявыгады, Кушаль быў у душы задаволены тым, што лёс наканаваная яму падзяліць долю сваіх жаўнераў да канца.

V

Адылі канец гэты быў пачаткам новага. Беларусы, што добраахвотна, без бою перайшлі да амерыканцаў, надзеяліся, прынамсі, на людскія дачыненні ці неадкладнае атрыманне вольнасці, забыўшыся, што заакіяўскі гігант па руках і нагах быў звязаны ўмовай са Сталіным. Умова абавязвала амерыканцаў выдаваць бальшавікам усіх вайскоўцаў з `сям'і паняволеных народаў, у тым ліку й беларусаў, што так ці інакш апынуліся на баку тых, хто ваяваў за гітлераўскую «новую Еўропу». Амерыканцы, абуджэнне якіх перад пагрозай бальшавіцкае небяспекі мела прыйсці на колькі гадоў пазней, стараліся ўмову са свайго боку ганаваць.

У першым зборным аболе ваеннапалонных каля Каму, куды акрамя беларусаў трапіла й дывізія Мальцава, людзі ў голадзе й холадзе цяпелі больш тыдня. Пагода бы-

ла капрызная, маральна-духовы стан палонных — ніжэй нуля.

Аднаго дня пасля абеду прыехала ў абоз дваццаць амерыканскіх транспартных аўтамашынаў. Тым, што жадалі ладавацца для пераезду ў другі абоз каля Нюрнберга, выдавалі вельмі скупыя харчовыя пакеты. Ніхто нікога не строіў у калоны й не падганяў. Галодныя палонныя, каб здабыць колькі бісквітаў ці пушку фасолі, самі падыходзілі да аўтамашынаў і заладоўваліся. Гэткім чынам, не пранюхаўшы наперад, куды яны лезуць, вялікая часць беларусаў, між імі й афіцэраў, трапіла на першы этап падарожжа за другі бок «жалезнае заслоны».

У велізарным лагеры ваеннапалонных каля Нюрнберга жыццёвыя ўмовы былі яшчэ горшымі. Абоз, вельмі гліністы й гразкі, абстаўлены быў моцнай вартай. Людзі кешкаліся, мясіліся ў гліне, тапталіся, каб не акалець з холаду. Перавезлі сюды з-пад Каму адну часць войска. Пасля колькіх дзён накіравалі цягнікамі пад Вюрцбург, а адтуль — пад Майнц.

У велізарным лагеры каля Майнца, за дратамі й пад моцнай аховаю, было ў гэты час звыш двухсот тысяч ваеннапалонных, сярод іх шмат немцаў — афіцэраў і радавых. Тут беларусам упершыню давялося сутыкнуцца са шчупальцамі маскоўска-бальшавіцкае гідры. У абозе было колькі сотняў падсавецкіх грамадзян, некалі вывезеных немцамі на працу ў Нямеччыне. Пасля капітуляцыі, перад паваротам дадому, яны заангажаваліся на помач хаўруснікам, насамперш бальшавікам у пошуках і вылоўліванні як цывільных, так і вайсковых, што не хацелі вяртацца пад панаванне Крамля. Гэтыя людзі, прагныя помсты над немцамі, жадаючы выслужыцца амерыканцам і бальшавікам, апраўдаць свае собскія вялікія й малыя грахі перад «бацькам», былі свайго роду капо* ў адносінах да палонных. Яны рабілі ўсё, каб пагоршыць жыццё й долю зняволеных. Ім памагалі ў гэтым яўрэі-перакладчыкі, што служылі амерыканцам.

Здзекі з людзей выражаліся найбольш у выдачах харчавання. Адна баханка хлеба на сто чалавек, пара пудоў сырое бульбы, для гатавання якое выдавалі адну палачку

* У гітлераўскіх канцлагерах гэтак называлі чалавека, выбранага з ліку палонных, заданнем якога было біццё й падганяанне зняволеных. Капо звычайна стараўся выслужыцца перад гаспадарамі і надта здзекаваўся са зняволеных.

дрэва — гэткай зброяй змагаліся з палоннымі, каб канчаткова зламаць іхні супраціў і завабіць у бальшавіцкую пастку. Людзі грызлі сырую бульбу, хварэлі на жываты, больш рашучыя сваімі рукамі адбіралі сабе жыццё.

Амерыканцы праз перакладчыкаў пыталіся, ці жадаюць ехаць «на родину». Некаторыя ўважалі, што бальшавізм ёсць менш страшны вораг, чымся голад, і згаджаліся. Бальшыня ўсё ж трымалася.

Тых беларусаў, што, бачачы перад сабою кашмарную бальшавіцкую бездань, не выракаліся свайго нацыянальнага імя, можна й трэба ўважаць за герояў. Гэты гераізм мо большы за той, які жаўнер выказвае ў баі. Там ён выкарыстоўвае, акрамя духовых, і свае фізічныя здольнасці. Тут жа, стоячы на парозе гібелі ад голаду, чалавек адмаўляецца вырачыся свайго найдаражэйшага, што духова вяжа яго з народным целам: нацыянальнага імя й гонару. Супраць яго, слабога й апаганенага, змовіўся, як выглядае, цэлы свет. Заходнія хаўруснікі, непаінфармаваныя аб Беларусі, несвядомыя вялікіх цярдзенняў і крывавага змаганняў гераічнага народа, памагалі бальшавікам заганяць ваеннапалонных беларусаў, што добраахвотна перайшлі на іхні бок, у маскоўскую пастку.

Былы камандзір батальёна ў дывізіі «Беларусь» капітан Таміла, народжаны ў Амерыцы і ўзгадаваны ў Беларусі, што добра ведаў ангельскую мову, шмат разоў намагаўся тлумачыць амерыканцам, што яны робяць велізарную крыўду пакрыўджаным — фактычна іхнім сапраўдным хаўруснікам. Тамілавы словы адбіваліся аб глухія вушы. Адганялі яго, як карова ўлетку ў часе спякоты адганяе назойлівага авадня.

Пасля доўгіх фізічных і духовых выпрабаванняў палонныя беларусы апынуліся ў абозе Рэн у Францыі, а адтуль перавезеныя былі пад Шэрбург. Тут ціск на неахвотных, каб вярталіся ў Савецкі Саюз, дайшоў да кульмінацыйнага пункта. Пасланцы генерала Голікава, шэфа бальшавіцкага рэпатрыяцыйнага місіі ў Парыжы, праводзілі допыты й дзятлілі на ахвотнікаў і неахвотнікаў павароту.

У Шэрбургу «возвращенцы» атрымалі амерыканскія «віндбрэйкары». На плячах кожны меў намаляваную вялікую чырвоную зорку. Ім дазволена было хадзіць удзень у горад, і людзі іх добра ведалі. Выкарыстоўвалі гэта пры спекуляцыі на рынках. Ад «невозвращенцев» за скібку хлеба адкуплівалі прыхаванае да гэтага часу самае цэннае й

найдаражэйшае — гадзіннікі, пярсцёнкі ці іншае й нажываліся ў сотні разоў.

«Возвращенцев» вельмі добра кармілі. Рассыцелыя й аж папухлыя ад раптоўнага прыплыву тлушчаў, яны з'яўляліся відавочнай насмешкай у вачах тых, што яшчэ трывалі й адмаўляліся ад павароту ў рукі Сталіна. Было гэткіх у Шэрбургу звыш трыста чалавек. Іх пазнавалі лёгка па выдадзеных амерыканцамі паласатых капялюшах, гэтак званых панамах, якія мусілі заўсёды насіць.

З беларускіх афіцэраў, больш ведамых, трапілі ў Шэрбург наступныя: падпалкоўнік Сокал-Кутылоўскі, колішні камандзір брыгады пад час Слуцкага паўстання, капітан Орсіч, старшы лейтэнант Кушняровіч, старшы лейтэнант Сурнін, старшы лейтэнант Сасіновіч, што жахліва дрыжаў пры самой думцы, што пападзе ў бальшавіцкія рукі, бо раней быў маёрам у Чырвонай Арміі, старшы лейтэнант Змітро Стэльмах, два лейтэнанты браты Чырко і старшы лейтэнант Міхаль. У ліку афіцэраў было й колькі іншых, менш ведамых.

З найбольш ведамых расейцаў у групе быў насамперш сам генерал Мальцаў, які некалі давяраў амерыканцам і прывёў сваю вялікую дывізію ў іхнія рукі, ды маёр Бычкоў, раней два разы Герой Савецкага Саюза. У Шэрбургу двух вышэйменаваных расейцаў і падпалкоўніка Сокал-Кутылоўскага аддзялілі ад рэшты афіцэраў як асабліва важных. Трымалі над імі спецыяльную варту.

Наважыўшыся, што даволі цацкацца з «невозвращенцами», заладавалі іх у заднія тры вагоны чыгуначнага транспарту для перавозу ў бальшавіцкую зону Нямеччыны. Транспарт прыехаў у Айзэнах — першую станцыю ў савецкай зоне. Усіх заганалі ў вялікую гестапаўскую турму, дзе днямі й ночамі трывалі допыты. Там апошні раз бачылі Сокал-Кутылоўскага, Мальцава й Бычкова, якіх некуды вывезлі.

Рупар на вялікім вязнічным двары абвясціў палонным, што «родина вам простила». Неўзабаве людзі паспыталі гэтага «прощения». Бясконцыя допыты, галадоўкі, здзекі, пабоі, і гэта ўсё, нягледзячы на тое, што МВД мела ўжо дакладныя інфармацыі й спіскі адносна кожнага палоннага, зробленыя яшчэ раней у Францыі. Гэтак сіта бальшавіцкае паліцыі перасейвала, перабірала, дзяліла на групы. Пасля пары месяцаў нешчаслівыя людзі, якіх лёс у гэту

гістарычную пару паставіў між двух гігантаў, што змагаліся на смерць і жыццё, дорага заплацілі за давер да амерыканцаў і за тое, што верылі ў недзе на свеце існую справядлівасць. Сляды іхніх далейшых крокаў, для шмат каго — апошніх крокаў жыцця, сягоння ўжо зацёртых, шукаць трэба пры сценах бальшавіцкіх катоўняў, на вісельнях ці ў халодных бязлюдных прасторах мачыхі Сібіры.

VI

Фіналам апісаных у гэтым раздзеле падзеяў трэба лічыць не апошняй важнасці выпадак улетку 1945 года. Калі вецер развееў-разнёс дымы апошніх ваенных пажараў, а над пакалечанай Еўропай запанаваў супакой, прэзідэнт Беларускае цэнтральнае рады Радаслаў Астроўскі зазірнуў у малы баварскі гарадок, дзе адшукаў былога камандзіра дывізіі «Беларусь». Мусіць, стараючыся прадбачыць новыя плыні й кірункі пасляваенных хваляў і вятроў, Астроўскі замяніў сваё прозвішча на Крывіцкі.

Нельга сказаць, каб сустрэча Крывіцкага з Кушалем была радасная ці поціск рук пры вітанні быў надта моцным. Прэзідэнт БЦР з вялікай цікавасцю слухаў пра лёсы беларускіх жаўнераў у апошнія дні вайны й пра тое, як масы людзей выратаваліся, перайшоўшы да амерыканцаў.

Кушаль не мог расказаць, дый сам не меў вестак пра тое, як шматлікія выратаваныя ім вайскоўцы пасля, дзякуючы помачы амерыканцаў, трапілі ў бальшавіцкія рукі.

Перад выездам прэзідэнт Беларускае цэнтральнае рады пакінуў гаспадару два дыпламы, змест якіх падаецца.

Першы:

«Прэзідэнт
Беларускай Цэнтральнай Рады
№ 85/Прс

Гэкстар, 2 ліпеня 1945 г.

ДЭКРЭТ

За мужны прарыў нямецкага фронту на лініі Айзенштайн — Цвізель дня 30 красавіка 1945 году 1-м беларускім нацыянальным палком пад камандаю падпалкоўніка Ф. Кушала, гэтым надаецца Францу Кушалю ранга ПАЛКОЎНІКА БЕЛАРУСКАГА ВОЙСКА.

Р. Астроўскі
Прэзідэнт».

Другі:

«Прэзыдэнт
Беларускай Цэнтральнай Рады
№ 86/Прс

Гэкстар, 2-га ліпеня, 1945 г.

Камандуючаму БКА
Сп. Падпалкоўніку Кушалю
ў Амбэргу

Гэтым сьпяшаюся выказаць Вам, Сп. Палкоўнік, сваю глыбокую падзяку за ўсе тые мерапрыемствы, праведзеныя Вамі ў часе паміж 10—30 красавіка г. году, якія ўратавалі нашу дывізію «Беларусь» перад зьнішчэньнем яе немцамі.

Адначасна за мужны прарыў Вамі нямецкага фронту дня 30 красавіка г. г. на лініі Айзенштайн — Цвізель надаю Вам рангу ПАЛКОЎНІКА БЕЛАРУСКАГА ВОЙСКА.

З глыбокай пашанай

Р. Астроўскі
Прэзыдэнт».

ЧАСТКА

ТРЭЦЯЯ

БАЛОНЬЯ-ЛОНДАН

Зародкі

I

Калі Віктара Сянкевіча прыдзялілі ў другую роту сёмага батальёна трэцяе дывізіі й адразу выклікалі ў канцылярыю на рэгістрацыю, юнак не здзівіўся. Ведаў, што пад гэтай «рэгістрацыяй» трэба разумець допыт вайсковае дэфензівы («двойкі»). Наогул Сянкевіч пасля сваіх прыгодаў у Францыі, калі тры разы ўдалося ашукаць смерць, няшмат з чаго здзівіўся. Жыццё сваё заўдзячваў перадусім Боскай дапамозе, а пасля — спрытнасці ног і прыпадковасці. Тым, што ўдалося яму колькі разоў выратавацца ад расстрэлу, нідзе надта не хваліўся. Быў натуры сціплай і стрыманай. Адылі ў сэрцы заўсёды дзякаваў Богу за ратунак і меркаваў, што не для збівання бібікаў на гэтым свеце тры разы амаль цудам захаваў сваё жыццё.

Можна было б варажыць надвое: ці ў галаве ў Сянкевіча так рана пасля прыбыцця ў польскую армію ў Італіі паўстала б думка аб пякучай неабходнасці арганізавання сваіх суродзічаў, калі б не самі палякі, дакладней гаворачы, — іхнія адносіны да беларусаў. Зусім не падазраючы гэтага, якраз палякі прыспешылі працэс афармлення гэтых думак не толькі ў Сянкевіча, але і ў шмат каго яшчэ.

Перш за ўсё Сянкевіч прыгадваў бойку ў абозе каля Неапаля, зараз пасля прыезду з Францыі. Беларусаў было там больш за семдзсят. З імі зблізілася й трымалася разам жменька ўкраінцаў. Беларусы былі больш-менш параскіданыя па цэлым абозе, але ў палатках жылі разам. Зразумела, карысталіся між сабою беларускай мовай і перад палякамі не скрываліся. Апошнім надакучыла слухаць «хамскую» мову, й аднойчы вечарам група іх, добра падвыпіўшы, рушыла на палатку, дзе памяшчаўся Кастусь Дзежка з іншымі былымі менскімі кадэтамі, каб «даць кацапам».

Бойка пачалася чаравікамі, кулакамі, вайсковымі кацялкамі ды наогул усім, што было пад рукамі. Трывала амаль паўгадзіны. Была выклікана вайсковая паліцыя, і пару дзесяткаў людзей, бальшыня з іх беларусаў, была пратрыманая ноч у вайсковым арышце. У выніку колькі беларусаў кінулася з аднаго агню ў другі: запісаліся на выезд і былі адасланыя ў СССР. Бальшыні ж, што засталася, адкрыліся вочы. Ведалі, чаго чакаць ад палякаў у будучыні.

Прыгадваў Сянкевіч і першыя допыты «двойкі» ў Ёлан-

дзе. Ужо даўно пагадзіўся з тым, што быў у палякаў на «чорным» лісце. Лічыў гэта за гонар. Дый ці толькі ён быў на тым лісце. Амаль усіх іншых сяброў па колькі разоў цягалі й тлумачылі ім, што яны не беларусы. Колькі ж гэта каштавала нерваў і вытрываласці, каб часам не страціць кантролю, не ўзлавацца ды не кінуць ім у твар лішняга, чаго пасля шкадаваць давялося б. Пасля ж ізноў прыходзіла на памяць тая школа падхаронжых у Матэры, куды былі выслалі, патрымалі з нядзелю ды назад у аддзелы парассылалі, не прызнаўшы атрыманай беларусамі за часамі нямецкае акупацыі асветы. Дык і цяпер, калі быў прыдзелены ў трэцюю дывізію й атрымаў новы выклік на «рэгістрацыю», Віктар не здзівіўся.

II

У канцылярыі лейтэнанта Пшэрэмбскага, загадчыка батальённай «двойкі», пасярод прасторнага стала, заваленага ўсякімі паперамі, ляжаў раскрыты персанальны вайсковы сшытак Віктара Сянкевіча. Шэрая вокладка яго была шмат больш зношаная, чымся ў іншых жаўнераў — ад частага карыстання. На гэтую, не апошнюю вартасці дэталю Пшэрэмбскі насамперш звярнуў увагу. Відаць, што кліентам шмат цікавіліся й іншыя з персаналу «двойкі». Аб гэтым сведчыла колькі лісткоў густа запісаных следчых дадаткаў. Лейтэнант Пшэрэмбскі, уважна прачытаўшы іх, не знайшоў там нічога асаблівага, акрамя рутынных пытанняў і адказаў ды шаблонных справаздачаў.

Пшэрэмбскі, што паходзіў з сям'і польскага асадніка ў Беларусі ды перад вайною яшчэ на службе дэфензівы шмат займаўся з беларускім элементам, меў у гэтай справе набітую руку. Ведаў народ і мову, канспірацыйныя шляхі й дарожкі, метады працы й нацыянальную псіхіку. Розніца між Сянкевічам і ягонымі суродзічамі перад вайной, з якімі даводзілася Пшэрэмбскаму мець справы, была ў тым, што раней лейтэнант мог да падазроных прымяняць агульнаўжываную, зверху накінутую формулу: абвінаваціць іх у камунізме, у тым, што дзеяць на шкоду польскае Рэчы Паспалітае, загадаць некаму з агентаў, каб падкінулі намераным асобам камуністычную літаратуру, іншым агентам — каб ператрэслі й знайшлі яе, дый годзе. Справа была шытакрыта, як кажуць.

Тут жа, у арміі, ды на чужыне, было зусім іншае. Старыя метады й формулы мелі вартасць леташняга снегу. Быў вайсковы карны кодэкс, былі палявыя суды. Для абвінавачання чалавека трэба былі нейкія яўныя довады. Іх не ставала. Камунізм тут не мог быць тым конікам, што быў дома перад вайной. Бо калі б прышпілілі камунізм аднаму, дык трэба ж было б пасля шукаць каранёў, галінаў дый навокал розных парасткаў. Гэта ж быў бы поўны абсурд. Ды і, урэшце, што можна было закінуць Віктару Сянкевічу? Нічога канкрэтнага адносна нейкай канспірацыйнай дзейнасці не было. Хлапец быў «на воку», дый толькі. Так, прынамсі, вынікала з іншых следчых запісак. Пшэрэмбскаму кінулася ў вочы зусім нешта іншае, што, як мог дадумацца, трывожыла й ягоных сяброў з «двойкі», якія раней апыталі юнака: прозвішча, веравызнанне й нацыянальнасць. Якім чынам Сянкевіч дый каталік мог быць беларусам? Гэтага лейтэнант ніяк не мог памясціць у галаве.

Пшэрэмбскі любіў літаратуру, асабліва гістарычную. Генрык Сянкевіч з ягонай трылогіяй займаў некалі цэнтральнае месца ў ягоным дзяцінстве. Прыпаміналася старая «бабця» на фальварку, што доўгімі асеннімі й зімовымі вечарамі чытала яму з тоўстых падношаных кніжак школьнае бібліятэкі. Уставаў перад вачыма бравурны й голасны буян Заглоба, пранырлівы й адважны герой Кміціц ды цэлая галерэя іншых. Любіў некалі Пшэрэмбскі аж да забыцця ўпівацца духовымі сокамі польскае мінуўшчыны, так, здавалася, проста й па-майстэрску адлюстраванай вялікім пісьменнікам. Не дзіва, што ў сэрцы ягоным для Сянкевіча захаваны быў цёплы куточак. І вось тут — на табе, проста ці не знявага да геніяльнага майстра: тое самае прозвішча, у дадатак і каталік, дык пры чым жа тут беларуская нацыянальнасць? Не. Тут недзе й некім была зроблена памылка. Калі так, дык ужо хто як хто, але ён, Пшэрэмбскі, напэўна, нейкі недагляд зможа выправіць.

III

У канцылярыю ўвайшоў малы ростам круглатвары бландзін.

— Віктар Сянкевіч да пана лейтэнанта! — адрэкамендаўся, ёмка стукнуўшы падковамі чаравікаў.

Юнак, як выглядала, быў зраўнаважаны й апанаваны.

У ягоным спакойным, уталопленим у твар Пшэрэмбскага позірку не было ані ценю неспадзеўнае баязлівасці, што характэрная шматлікім людзям, якім даводзіцца лоб у лоб сустракацца з гэтак званымі рукамі кары й справядлівасці.

— Прашу, сядайце,— кіўнуў лейтэнант на крэсла, спачатку добра вонкава прыгледзеўшыся да «загадкі». Не зводзячы з хлопца вачэй і лянівым рухам касматае рукі выстукаўшы попел з даўно патухлае люлькі, ён адваліўся на спінку крэсла.

— Ваша прозвішча Сянкевіч?

— Так, пане лейтэнант.

— Па веравызнанні каталік?

— Так.

— Дык чаму ж вас тут запісалі беларусам?

— Таму, што я такім ёсць, пане лейтэнант.

— Вы мне хочаце сказаць, што вы каталік і беларус?

— Я так сказаў, пане...

— Слухайце, давайце ж паважна. Я не маю часу на жарты. Вы самі ведаеце, што гэта абсурд: не было ж каталікоў беларусаў у Польшчы.

— Былі, пане лейтэнант.

— Як то?

— Нават па афіцыяльных дадзеных польскага цэнзусу з 1931 года было шэсцьдзесят тысяч беларусаў каталікоў.

— Я не ведаю, дзе й хто вам гэта сказаў. Гэта няпраўда.

— Наадварот, праўда.

— Слухайце, «стшэльцу», я з вамі не буду спрачацца. Вы лепш паслухайце маёй рады. Я бачу, што вы маеце асвету, з'яўляецеся чалавекам з інтэлігенцыі і дзеля таго, напэўна, зразумеете мяне. Да таго ж і прозвішча ваша Сянкевіч. Знаеце, хто для палякаў быў Сянкевіч?

— Чаму ж не...

— Коротка гаворачы, вы, будучы каталіком і маючы такое прозвішча, не можаце не быць палякам. Што вам дае ваша беларускасць? Вы гэтым загараджаеце сабе ўсюды дарогу, дый толькі. А калі вы паляк, дык вам дарога ўсюды будзе адкрытая: і да авансаў, і да навукі, і да лепшай будучыні. Прыміце па-добраму маю раду й запішыцеся палякам.

— Не магу,— цвёрда адказаў юнак.

— Дык хто ж можа?

— Пане лейтэнант, ці ж вы не разумеете, што гэта справа нацыянальнага гонару?

— Вы, як Сянкевіч, мусіце быць палякам!

— Як гэта мушу?

— Я думаў, што недзе была памылка. Можа, гэта вашае ваеннае ўзгадаванне, можа, вам «бздуралі» у галаву ў акупацыйных школах напхалі. Гэта ж не можа быць. Гэта проста несумяшчальна: Сянкевіч, каталік і беларус! — з гримасай заключыў Пшэрэмбскі.

Беларускі юнак з цікавасцю студыяваў заклапочанага лейтэнанта.

— Пане лейтэнант, я цяпер узрослы чалавек. Ведаю, што гавару. Успрымайце, як хочаце. Адно ніколі не пішыце мяне палякам, бо я ім не ёсць.

— Добра. Вы хочаце быць упартым. Рабіце, як уважаеце. Я вам скажу адно: мы можам пастарацца, каб вас адаслалі ў савецкую Расею. Як гэта вам будзе падабацца?

— Калі вы пачуваецеся сябрамі бальшавікоў, дык адсылайце.

Гэткага адказу Пшэрэмбскі ніяк не спадзяваўся. Яму аж голас заняло. На момант разгубіўся і не ведаў, што на тое сказаць. Спачатку ледзь не кінуўся ў істэрычную злосць, але ўміг апанаваўся. Дзесьці ў падсвядомасці голас падказваў, што юнак гаворыць праўду і добра адстойвае сваё. Нават узнікла іскра пашаны да яго.

Пшэрэмбскі спрабаваў зайсці з іншага боку, угаворваць лагодненька, спачатку адводзіць на бочнае, каб пасля з супрацьлеглага боку падысці да галоўнага. Пытаўся пра матку і бацьку, пра мову, якой дома Сянкевіч карыстаўся, пра касцёл, які наведваў, на якой мове ў малітвах з Богам размаўляў. Калі выявілася, што ў польскай, папробаваў на гэтым факце мост доказаў будаваць, але калі зноў падышоў да галоўнага, упарты беларус адным сказам адрэзаў, што польская мова ў каталіцкіх касцёлах на гэтак званых «Крэсах» яшчэ не была доказам таго, што ўсе каталікі былі палякамі. Наадварот, беларускія вернікі чуліся пакрыўджанымі, што не мелі свае душпапастырскае апекі. Для падмацавання Сянкевіч прыгадаў каталікоў італьянцаў, французаў і гішпанцаў і, як здалася Пшэрэмбскаму, з пэўнай дозай кпінаў запытаўся, чаму ж іх усіх не запісаць палякамі.

Давялося Сянкевіча яшчэ раз запісаць беларусам. Пасля прайшло некалькі малаважных рутынных пытанняў, і юнака давялося адпусціць. Лейтэнант Пшэрэмбскі павольнымі крокамі пачаў мераць пакой, спыніўся каля стала, аднатаваў

на апытальным лісце, што трэба Сянкевіча трымаць «на воку», пару разоў голасна сказаў «пся крэў», адзін раз нават плюнуў у сметніцу ды зрабіў пэўныя перастаноўкі ў сваіх дагэтулішніх паглядах адносна беларусаў.

IV

У студзені 1945 года Віктар Сянкевіч быў прыняты ў гімназію трэцяй дывізіі (ДСК), што знаходзілася ў ваколіцах Форлі. Там, на сваю радасць, сустрэў вялікую групу былых менскіх кадэтаў. З супольных гутарак выявілася, што й іншыя з ахвотаю падзялялі Віктараву думку аб патрэбе ўтварэння нейкае беларускае арганізацыі. Вайсковы рэгулямін* забараняў тварэнне ў войску якіх-небудзь гурткоў. Адно, што можна было рабіць — шукаць сяброў з колішняе афіцэрскае школы ў Менску, трымаць з імі сталы кантакт ды вышукоўваць у чужой арміі наогул усіх беларусаў. Гэтае павучынне сувязі ў будучыні, калі б умовы змяніліся, паслужыла б адразу базай да ўтварэння арганізацыі. Гэтым група студэнтаў-беларусаў з гімназіі й пачала займацца.

Сянкевіч вельмі шмат часу прысвячаў перапісцы з сябрамі. Па-за школьнай навукай карэспандэнцыя паглынала ўвесь ягоны час. Лісты, якія пісаў, былі наогул сяброўскімі й простымі зместам. Юнак ведаў, што польская дэфензіва трымае яго на воку. Намагаўся быць асцярожным. Пасля колькіх месяцаў ліставання колькасць сяброў-карэспандэнтаў перавысіла 250 чалавек. Калі ўлічваць, што з іх кожны меў кантакт, прынамсі, з двума ці трыма беларусамі, дык лік асобаў, з якімі Віктар трымаў сувязь, перасягнуў 700.

Людзі з «двойкі» хутка зацікавіліся масавай карэспандэнцыяй Віктара Сянкевіча. Спачатку адно назіралі. Адылі хутка ў пакой да Віктара прыслалі новага жыхара. Быў гэта высокі, худы, з сінімі вачыма бландзін. Назваў сябе Чманевічам. Адно ў меру цікавіўся Віктаравай беларускасцю і наогул стараўся быць карэктным ды, як кажуць, не ступаць чалавеку на пальцы.

Аднойчы Віктар спасцярог, што недзе знікла колькі ягоных лістоў. Свайму новаму «сябру» нічога не сказаў, але здагадаўся, што той іх «пазычыў», каб перадаць тым, што

* Статут.

яго прыслалі. На другі дзень пісьмы раптам вярнуліся на старое месца. Віктара пакуль што ніхто нікуды не клікаў. У пісьмах нічога не было асаблівага, апрача хіба таго, што былі пісанья па-беларуску. Сянкевіч меркаваў, што «двойцы» чапіцца да яго за карэспандэнцыю ў беларускай мове было б нязручна. Паклікаў сяброў і расказаў ім аб выпадку з пісьмамі. Пастанавілі быць больш асцярожнымі, а карэспандэнцыю знішчаць. Віктар падаў сваім карэспандэнтам цывільны італьянскі адрас.

Лейтэнант Пшэрэмбскі зноў выклікаў Віктара. Цікавіўся, чаму юнак атрымоўвае такую масу пісьмаў. Беларус адказаў, што мае вялікую колькасць сяброў. Пшэрэмбскі зусім недвухзначна намякнуў, што было б шмат лепш, калі б колькасць сяброў-карэспандэнтаў паменшылася.

У гімназіі пятае дывізіі (КДП) была іншая група беларусаў. Арганізатарам яе быў прафесар Гук, што выкладаў у школе гісторыю, той самы, які некалі экзаменаваў у Сан-Базыльё Віктара Караткевіча з беларускай літаратуры. У групе было колькі былых менскіх кадэтаў. Прафесар Гук трымаў кантакт з групай старэйшых беларусаў, якія, як і ён сам, прайшлі праз савецкія канцлагеры.

Вясною 1945 года добразычлівы ўкраінскі святар Пятрунчык дапамог прафесару Гуку скантактавацца з групай Сянкевіча ў гімназіі 3-й дывізіі. Новая і самая асноўная нітка кантакту між дзвюма групамі была, зусім зразумела, немалой удачай у імкненні да беларускага арганізацыйнага жыцця й сталася прычынаю вялікай радасці ў двух беларускіх асяродках. Падрыхтоўчая праца для агульнага арганізавання беларусаў у польскай арміі шпарчэй пайшла наперад.

Нягледзячы на перашкоды з боку вайсковых польскіх уладаў, сетка сувязі між беларусамі пачала пашырацца па ўсім Другім корпусе. Выдатна памагала гэтаму й два беларускія уніяцкія святары з Рыма — а. Сіповіч і а. Гарошка. З ліку турыстаў-жаўнераў у Рыме яны вышукоўвалі і вылоўлівалі беларусаў. У святароў прыезджыя беларусы сустракаліся, даведваліся аб іншых і дзяліліся сваімі навінамі. Памешканне святароў служыла базай, на якую зляталіся ўсе да гэтага часу рассыпаныя сыны Беларускай зямлі. Праз яе замацоўвалі ніці лучнасці. Сюды не сягала вока польскае «двойкі», тут можна было ўволю й ад сэрца пагаварыць пра балючыя для ўсіх праблемы.

Збіранне сіл пайшло яшчэ хутчэй, калі ў Парыжы

пачала выходзіць газета «Беларускія Навіны». Гэта быў першы праменьчык надыходзячага прадвесня. Для змораных духова беларусаў, што насілі мундзіры хаўрусніцкіх жаўнераў, яна была не толькі газетай, але апорай і сымбалам. Быў навязаны ў Парыжы кантакт з сябрамі Рады Беларускае Народнае Рэспублікі, перадусім жа з самім старшынёй Рады БНР — інжынерам Міколам Абрамчыкам. Гэткім чынам выгнанцы з паняволенай Бацькаўшчыны палажылі на чужыне зруб пад першую пасляваенную нацыянальную грамадскую арганізацыю.

4 сакавіка 1946 года ў горадзе Модэна, на поўнач ад Балоны, 5-я дывізія арганізавала кірмаш «Казюка». Беларусы ўмела выкарысталі нагоду, правёўшы там канферэнцыю беларускіх асяроддзяў трэцяй і пятай дывізіі. Устаноўлена была тактыка дзеяння й падзелены ролі. Кіраўніцтва абодвума асяродкамі ў арміі было даручана прафесару Гуку. Ад гэтага часу асаблівая ўвага звернутая была на праваслаўныя багаслужбы па аддзелах арміі, дзе найлягчэй было выявіць беларусаў. Хапала адно прыслушацца да гутаркі ці польскага акцэнта, каб пад вайсковай вопраткай адшукаць беларускае сэрца. Выяўленне беларусаў шпарка йшло наперад.

Транспарт «Беларускіх Навінаў» з Парыжа дастаўляўся ў Рым, адтуль беларусы-вайскоўцы развозілі іх па аддзелах. Намагаліся абмінаць «двойку» й вайсковую пошту. Карысталіся цывільнымі адрасамі прязных італьянцаў. Якая ж велізарная была радасць атрымаць свежую беларускую газету, асабліва для тых, хто, прайшоўшы праз Сібір і бальшавіцкае пекла, не мелі нагоды чытаць па-беларуску ад 1939 года.

Мацавалася, расло й буйнела, такім чынам, на чужыне першае арганізаванае беларускае цела. Адно не ставала яму афармлення, якое прыйшло крыху пазней з пераездам у Вялікую Брытанію.

Падарожжа Сымона Спарыша

I

Звяз «кар'ераў» чацвёртае роты семнацатага батальёна размясціўся ў багатага фермера. Часць войска начавала ў вялікім і пустым, прыбудаваным да хаты, трысцене. Іншая памяшчалася ў палатках. Дзякуючы празорлівасці колькіх жаўнераў, што яшчэ пад час акцыі на фронце панацягалі таго-сяго з розных хатаў ды вазілі ў «кар'ерах», пасцеляў і іншага гаспадарскага дабытку было ўволю. У гэтым жаўнеры звяза былі больш шчаслівыя, чымся тыя, што не мелі свайго транспарту. Усё, што не спатрэбілася самім, прадавалі.

Лячылі ваенныя раны. «Лячэнне ранаў» ужываем тут у пераносным значэнні. Як прыгадвалася раней, у звязе на фронце было адно чацвёрта забітых. Не было цяжка раненых, якія патрабавалі б медыцынскай і шпітальнай апекі. Лячэннем ранаў быў адпачынак. Трэба было перадыхнуць ад вялікай буры, якую кожнаму давялося перажыць, падзяліцца ўражаннямі, падмацавацца фізічна. Найбольш часу й трацілася на тое мацаванне. Хіба што й слова «мацаванне» не зусім трапнае, бо хіба ж людзі мацуюцца алкаголем? А яго ж якраз найбольш і спажывалася цяпер, ды і не простага «б'янка» ці звычайнага фермерскага «россо», а розных лікёраў, што купляліся ў Балоны. У горад ездзілі часта, амаль штодня, бо за транспартам не было затрымкі. Адны ехалі пагуляць, іншыя тое-сёе прадаць на чорным рынку ды купіць напіткаў.

І грошай было ўволю. Пасля франтавой акцыі прыйшоў загад, каб усе падавалі свае матэрыяльныя страты з часу баёў. Пад «матэрыяльнымі стратамі» разумелася насамперш вопратка й абутак ды ўсякі вайсковы рыштунак. Гэтак кожны стараўся падаць як найбольшую лісту стратаў, якіх у сапраўднасці зусім не было. Наадварот, дзе як дзе, а ў звязе «кар'ераў» быў прыбытак. Багаж ваенных здабычаў, перавожаных з месца на месца з прычыны немагчымасці адразу іх збыць, уключаў такія рэчы, як дарагія хатнія дываны, сталовае серабро, розную біжутэрыю. Цяпер жа адкрывалася магчымасць прыдбання зусім новых і поўных комплектаў вайсковае вопраткі й абутку.

Кожны падаваў максімальны лік «страчаных» на фронце рэчаў. Камандзіры не толькі глядзелі на гэта праз пальцы,

але й самі тое ж рабілі. Выдаткі ж пакрываліся з кішэняў ангельскіх, а не польскіх падаткоўцаў. Дык і чаму ж не скарыстаць?

— Хіба ж не за іх ваявалі? Яны ж і так нас у Ялце Сталіну прадалі, здраднікі! — Гэтак апраўдваліся тыя, што наогул лічылі патрэбным знаходзіць нейкае апраўданне. Большасць жа без лішніх цырымоніяў і разважанняў проста карысталася з нагоды. Гэткім чынам таўсцелі кішэні італьянскіх спекулянтаў у Балоні і іншых гарадах, дзесяткі тысяч жыхароў Апенінскага паўвострава насілі «батледрэсы» і цяжкі вайсковы абутак, а жаўнеры мелі грошы на алкаголь і жанчын. Да таго ж і надта прыгожая (сказаў бы нехта — боская) пагода спрыяла таму «мацаванню». Як жа было не жыць!

Старэйшыя ваякі, што прайшлі праз ваенны агонь ад падноскі ўверх па халавіне італьянскага бота, звычайна, пахмяліўшыся, прыгадвалі самыя розныя ваенныя прыгоды.

— Помніш, як нам горача давялося пад Порто Рэканці? — пачынаў адзін, сэрбануўшы добры глыток алкаголю.

— А пад Осімо... — не заставаўся ззаду, каб выказацца героем, другі.

— Нідзе такога вы не бачылі, як мне ўляпілі пад Прэдапіё, калі я з «кар'ерам» папаў у самую гушчу швабскіх пазіцыяў...

— А ці ж вы забыліся пра Губіё?

Гэткім ладам пачыналася няскончаная тэма. Маляваліся самыя пікантныя дробязі баёў, якія маглі быць, і геройства, якога не было; ніколі ніхто не прыгадваў аб страху, які апаноўвае амаль кожнага жаўнера пад час вялікіх выпрабаванняў. Прыпісваліся сабе бязмежная адвага, хітрасць і вынаходлівасць. Расла слава ў меру пусцення алкагольных пляшак і множыліся тузінамі героі.

Звычайна пасля рэляцыяў аб ваенным геройстве пераходзілі да адвечна старой і вечна новай тэмы аб жанчынах. Тут ужо больш выхвалялі не геройства, а вытрываласць. Выхваляліся і параўноўвалі тыпы і прыгаство розных сустраканых не толькі ў Італіі, але і ў Афрыцы і Азіі жанчын. Не ведаючы, хто гаворыць, слухач збоку мог бы ўявіць памылкова, што чуе гутарку нейкіх арабскіх шэйхаў ці пашоў — валадароў вялікіх гарэмаў. Аб якіх жа тонкасцях артыстызму каханна толькі не распавядалася!

Характэрнае палякам перабольшванне і перабіранне ва

ўсім меркі тут мела самыя цвёрдыя правы грамадзянства. Тое, што магло б быць недаравальным у іншых, скажам, мірных абставінах, тут прымалася за нармальнае й штодзённае. Як-ніяк гэтыя ж людзі, як прывыклі гаварыць у Беларусі, «не з аднае печы хлеб елі».

Пасля шматразовага паўтарання тых самых гісторыяў аб геройстве ды аб здабычах на фронце амораў па нейкім часе лугны самі станавіліся першымі ахвярамі собскае маны. Былі ўжо няздольнымі адрозніць праўду ад хлусні, фактаў ад фантазіі.

II

Сымон Спарыш трымаўся ад «герояў» збоку. Не тое каб не мог з імі зжыцца. Проста не лічыў патрэбным. Меркаваў, што ў роце быў часовым госцем, што будучыня прынясе нейкія магчымасці іншых выбараў — ці то прадаўжэнне цывільнае навукі, ці проста вайсковага шкалення. Людзі былі для яго чужымі як нацыянальнасцю, так і рознымі зацікаўленнямі. Тыя ж, убачыўшы, што хлапец быў маўклівы, звычайна павольны й задумлівы, вырашылі, што навічок быў проста нейкім дзіваком, і глядзелі на яго як на непрыналежага да цяснаейшай кампаніі. Іншыя, што менш ведалі Сымона — бо не маглі ж яго пазнаць за кароткі час сумеснага жыцця, — думалі, што юнак быў слабаадукаваны ды наогул маларазвіты. Прыблізна такога пагляду трымаўся й камандзір звяза. Быў гэта малажавы афіцэр, наскрозь франтавік. З жаўнерамі жыў па-сяброўску й адносіўся да іх больш як да калегаў, чымся як да падуладных. Магчыма, ад гэтых «герояў» і пераняў ён пагляд адносна Сымона.

Быў прыгожы вечар пад канец красавіка. Сонца хілілася на захад. Шмат хто з жаўнераў, як звычайна, асушваў пляшкі. Іншыя сядзелі пры фронце хаты ды назіралі, як фігурная гаспадарова дачка мыла пры калодзезі бялізну, гадаючы, чаму ў яе кароткая спадніца й ці лёгкія подзьмухі ветру падымуць яе наступным разам на пядзю ці дзве вышэй каленяў. Камандзір звяза вярнуўся з паездкі да камандзіра роты на суседняй ферме і, зайшоўшы ў трысцен, доўга гаварыў з людзьмі. Чуліся смех і жарты. Нейкі чароўны дзявочы галасок з грамафоннай кружэлкі, нядаўна прыдбанай Кашыбандам, захліпаўся мелодыяй раманса «Бона ноттэ».

Камандзір звяза паклікаў у трыцен Сымона.

— Прыйшоў загад вам ехаць у Ангельшчыну ў школу падхаронжых панцырнай зброі,— пачаў без ніякіх прадмоў афіцэр.

Сымон вытарашчыў вочы, глядзеў то на афіцэра, то на іншых падхмеленых сяброў і забыўся пра язык. У галаве мільганула думка, ці не наважыўся лейтэнант на які непрыемны жарт.

— Пане лейтэнант, вы не жартуеце? — спытаў нарэшце.— Я ж не прасіўся й не складаў заявы ў ніякую школу.

— Маеце сярэдняю асвету?

— Маю.

— Вось пісьмовы загад, што прыйшоў з батальёна ў роту, — пры гэтых словах афіцэр падаў Сымону паперку,— захапіў яго, каб паказаць вам, бо думаў, што можаце не паверыць.

Юнак хуткім зрокам прабегае змест паперкі. Памылкі не было. Ён, Сымон Спарыш, разам з нейкім Кіршнэрам меў першага траўня быць гатовы да выезду ў Ангельшчыну, каб паступіць на школу падхаронжых панцырнай зброі. Загад быў падпісаны камандзірам батальёна, згодна з загадам камандзіра брыгады. Развееліся ў юнака сумлевы. Прачытаўшы, паволі палажыў паперку на стала перад лейтэнантам.

— Ну, як? Што вы на гэта?

— Што ж магу сказаць, пане лейтэнант... загад — загадам. Трэба будзе ехаць.

— Заўтра рыхтуйцеся ў дарогу. Загляніце да гаспадарчага падафіцэра. Ён скажа, што маеце з рэчаў здаць, а што затрымаць пры сабе. Пакіньце сваю зброю — яна вам больш непатрэбная.

— Так ёсць, пане лейтэнант! — адсалютаваў Сымон і выйшаў з трысцена. Спыніўся й задумаўся над такім нечаканым выпадкам, што мог змяніць усю ягоную вайсковую кар’еру.

— І ці ж не дзіўна, што цяпер пачалі ўжо такіх у школу падхаронжых браць? — пачуўся з-за прачыненых дзвярэй трысцена голас з вялікім націскам на «такіх».

— Мусіць, бяруць ужо й такіх, што толькі друкаванае патрапяць чытаць,— адказаў поўны іроніі голас лейтэнанта. Іншыя засмяяліся.

Сымона як быццам жыгалам хто джгнуў. Адкуль жа лейтэнант здабыў аб ім такую думку, калі не ад гэтых п’я-

ніцаў? Ён жа нават і ў акцыі пры чужой роце з «п'ятам» быў. Ясна, што афіцэр не мог ведаць ані ягоных здольнасцяў, ані ведаў, ані як чалавека. Значыцца, тыя «героі-анткі», як у думках заўсёды называў іх юнак-беларус, увялі тое-сёе афіцэру ў вушы. Дык вось якія яны былі! І ці не нацыянальнасць тут прычынай?

Хлапец далей не прыслухоўваўся, а павольнымі крокамі пачаў шпацыраваць вокал хаты. Калі да гэтага часу быў няпэўным, ці добра зрабіў ці не, пачуўшы й так раптоўна згадзіўшыся на той загад, што быццам неспадзяваным перуном зваліўся з неба, то цяпер гэта размова аб ім у трысцене канчаткова пацвердзіла, што даў сваю згоду недарэмна. Мог жа й адмовіцца. За гэта ж не пакаралі б. То ж не быў загад у бой ісці, які слепа трэба было выконваць. Зрэшты, й чаму б не паехаць? Хто ведае, ці тая ваенная навука спатрэбіцца ці не, але ж краіна (вось дзе цымус цэлае справы), краіна, куды яго накіроўваюць... Гэта ж — Ангельшчына. Там жа шмат чаго пазнаеш, навучышся акрамя ваеннага. Хаця б сабе проста задаволіць цікаvasць і зведаць гэтую цікавую краіну, пазнаць народ, аб якім так шмат чуў, чытаў і якога здалёк залічаў да больш вартасных, чымся палякаў. Вось у чым цэлая справа. Дык ясна, што варта ехаць. Безумоўна.

«Дык вось жа скулу вам у бок, пшэкі вы, — адказваў Сымон у думках тым, у трысцене. — Наўмысля паеду. Вы зайздросціце й таму на мяне розныя недарэчнасці выдумляеце. Што ж маю рабіць? Піць ды па бабах лазіць з вамі, жулікі?»

Гэткі выснаў зрабіў Сымон Спарыш адносна свайго выезду ў ваенную школу ў Ангельшчыне.

III

Кіршнэр, якога Сымон сустрэў, прыехаўшы ў батальён, аказаўся вышэйшым ростам, хударлявым, гарбаносым, вельмі гаваркім бландзінам. Паходзіў з Львова, аб чым сведчыла й раптоўнасць ды прыцісканне некаторых складаў у гаворцы. Спачатку Сымон думаў, што быў ён яўрэем, але гэта не адпавядала праўдзе.

— Ага, то пан з чацвёртае роты, пане кохасю, — аглядаючы Сымона, гаварыў лывавяк, — дасканала, вельмі прыемна. А пан даўно складаў заяву ў школу?

— Зусім не складаў.

— Як? Дык што ж пан, пане кохасю, тут робіце?

— Загадам накіравалі.

— Як, як? Загадам? Што пан кажа, пане кохасю? Банальнае гэта ўсё, банальнае, кажу пану. Як то маглі пана загадам от так проста...

Сымон нічога не бачыў у тым банальнага. Кіршнэр асабліва любіў тое слоўца й часта, дзе трэба й не трэба, ім карыстаўся.

— А пан адкуль, пане кохасю?

— З Віленшчыны.

— Знаў я, знаў, пане калега, многа палякаў з Віленшчыны. Яны так павольна й спеўна размаўляюць. Характэрнае гэта спеўнае вымаўляньне й расцягванне мовы для палякаў з Віленшчыны, пане кохасю...

— Я не паляк...

— Не?

— Беларус.

— Бялорусін, пан повяда? Банальнае то, банальнае...

— Што ж у тым банальнага?

— То значыць — я хацеў сказаць, што вельмі ладнае то ўсё, што пан — бялорусін. Спатыкаў я многа бялорусінаў у польскім войску. Ёсць і ў нашай роце, меў знаёмых і ў іншых аддзелах. Там, на Віленшчыне, мусіць, многа было бялорусінаў?

— Бальшыня.

— Як то бальшыня? Не разумею, пане калега.

— Больш, чымся палякаў.

— Так? Цяжка верыць, пане кохасю. Польская статыстыка з 1931 года запэўнівала нас, што там больш як семдзесят пяць працэнтаў палякаў. Чаму ж тады вы кажаце, што бальшыня бялорусінаў, пане калега?

— Польская статыстыка, апрача шматлікіх праваслаўных, падала палякамі ўсіх нашых каталікоў. Яна далёка размінулася з праўдай.

— Co pan powiada, panie kochasiu... Jak Boga kocham, nie wiedziatem tego, nie wiedziatem. Pikantny z pana typ, panie kolego. Twierdzi pan, że na Wileńszczyźnie Białorusinów większość i że pana rozkazem na podchorążówkę wystaei... Hm... Banalne to wszystko, banalne conajmniej, panie kolego...*

* Што вы гаворыце, пане кохасю... Магу пабажыцца, я гэтага не ведаў, не ведаў. Пікантны вы тып, пане калега. Вы кажаце, што на Віленшчыне беларусаў большасць. І што на ваш загад сталі ўсе пад сцягам... Гм... Банальна, гэта ўсё банальна, пане калега... (польск.)

Кіршнэр малоў бесперапынна, быццам тыя сялянскія жорны, й цмокаў ад здзіўлення шырокімі вуснамі там, дзе не было чаму дзівіцца. Сымону гэты палячок выдаўся сапраўды «банальным», калі ўжыць ягонае ж любімае слоўца. Сам стаўляў сабе пытанні, быццам накіраваныя да субяседніка, і тут жа зараз сам стараўся на іх адказаць.

У пераходным абозе каля Форлі чакалі цэлы наступны дзень. Прыехала больш кандыдатаў у школу, перадусім — уланаў з кавалерыйскіх палкоў. Трое з'явіліся з дванаццатага палка уланаў малапольскіх, пару чалавек з нейкага палка швалежэраў, пару яшчэ аднекуль. На Спарыша й Кіршнэра як пехацінцаў глядзелі яны неяк звысоку, з той ужо даўно прынятай і традыцыйнай у іхніх аддзелах пагардай да пяхоты, да «шэрага пехура», як маўлялі. Кіршнэр са сваёй хуткай разнамоўнасцю і аж залішняй балбатлівасцю хутка праламаў лёд і ўсіх амаль парабіў сваімі «калегамі». Сымон, як і заўсёды, больш прыглядаўся й прыслухоўваўся ды трымаўся збоку.

IV

Кандыдатаў заладавалі ў кузаў трохтоннага «бэдфорда», яны ўселіся на бочных лаўках, а пасярод размясцілі свае клункі. Самы найстарэйшы, чэрствы з выгляду капрал быў вызначаны камандзірам групы. Кузаў, накрыты спераду й зверху плахтай, адкрылі каля кабіны, каб вецер разганяў духату ўсярэдзіне. Дарога мела быць доўгая.

Стары сіваваты шафёр быў надта спрактыкаваны ў сваім рамястве й гнаў машыну найменш па дзевяноста кіламетраў у гадзіну. Перад вачыма хутка прасоўвалася панарама прыгожай, вясной прыбранай краіны. Мінулі званую залатой і славутую колішняй вольнасцю для мастакоў Фларэнцыю, даўгі й старажытны мост на Арно. Асфальтавая стужка шашы круцілася й вілася вужакаю між зялёных вінаградных і садовых узбоччаў ды парыжэлых шчытоў Апенінаў.

Пад'язджаючы да Арэццо, увязлі ў вялікім натоўпе на вуліцы. Надрываўся гудок аўтамашыны, стараючыся зрабіць канал у людскай масе. Святкавалі тут канец вайны ў Італіі. Людзі махалі рукамі й усміхаліся жаўнерам. На шэрых мурах будынкаў чырванеліся напісаныя рукамі палітычных агітатараў клічы. Цікава, ці дзе ў іншай краіне Еўропы

было пасля вайны выкарыстана на пэцканне розных клічаў на мурах столькі чырвонай фарбы, як у Італіі.

— Глядзі, глядзіце! — паказаў на вялікую сцяну адзін з уланаў. «Няхай жыве Ленін!» — гаварылі вялікія чырвоныя літары, а побач цэлы мур цвіў сярпамі й молатамі.

— Вось жа й дурны макароннік! Нават не парупіўся даведацца, што камуністычны прарок ужо даўно здох!

У натоўпе, акрамя нацыянальных італьянскіх сцягоў, лапаталі ў лёгкім ветры й чырвоныя, бальшавіцкія, з сярпамі і молатамі.

— Паглядзіш на гэту цёмную масу й часта маеш уражанне, што ў Расеі знаходзіцца. Калі б не запырэчваў гэтаму краявід і людзі...

— Пры такой галіце няма й дзіва. Зрэшты, ад фашызму Мусаліні да камунізму мосцік вялікі будаваць не трэба.

— Цікава, ці заходнія хаўруснікі звярнулі на гэта ўвагу.

— Хто як хто, а Сталін-то ўжо, напэўна, пра іх не забыўся.

— Скурчыя сыны, макароннікі праклятыя!

Наогул агульнай гутаркі было мала. Перашкаджаў гэтаму хуткі рух і гул машыны. Мясцінамі, дзе асфальтавая дарога была пашкоджаная й засыпаная жвірам, аўтамабіль уздымаў за сабою вялікі слуп пылу, што густа асядаў на прыдарожную зелень ці шэрыя будынкі. Дарога паўколам абагнула слаўнае ў гісторыі з Ганібалавай перамогі над рымлянамі Тразіменскае возера й праз Пэруджу, Асіж і Тэрні зноў павярнула на поўдзень. У меру прыбліжэння да Вечнага Горада рух на шашы павялічваўся. Найбольш было вайсковых транспартаў, часта міналі цывільныя італьянскія аўтобусы, а ўжо зусім рэдка трапляліся прыватныя аўтамашыны.

На захадзе сонца Рым усміхнуўся вежамі святыняў і светла-шэрымі камяніцамі. Быццам збор цацак са светлай слановай косці, раскінуўся ён у даліне, перарэзаны вужакай Тыбру. Велічны купал ватыканскай святыні, быццам той паважны й ганаровы гаспадар, паглядаў з цэнтра на тое вялікае скупленне святыняў, палацаў, руінаў, а па баках места — высокіх жыллёвых будынкаў. Воддаль сонца песціла млявы шэра-блакітны зарыс Апенінаў.

Ці прычынай старажытнасць і слава Вечнага Горада, ці тое, што «ўсе дарогі ў Рым вядуць» — нейкім урачыстым і нявызначаным уздымам жыве чалавек, мінаючы старажытную браму горада. Зацікаўлены намагаецца адшукаць

утоены змест і адпячатак гісторыі ў кожным сустрэнутым аб'екце, дагледзець у кожным камяні сэнс колішняй магутнасці — у застылых суровых поглядах помнікаў, у даламітах і мармуры, адцыфраваць мінулае ў з'едзеных часам і адноўленых старажытных святынях. Воддаль налева высіцца Калізей, і на шырокай плошчы талопіцца дзесь удаль вялікі помнік Віктару Эмануэлю. Над фантанам застыў у камені Нептун, а на іншай плошчы суропа пазірае бронзавы Марк Аўрэлій. Таўкуцца па тратуарах грамады італьянцаў, часта між цывільных зеляніцца вайсковая вопратка. Вуліца бяжыць уздоўж Тыбра. За ракой адкрываюцца воку шырокія брамы і велічэзны пляч Ватыкана. Толькі цяпер, прыгледзеўшыся зблізу, падарожны ўяўляе памеры святыні Пятра і сталіцы каталіцкага свету. Сонца залоціць круглы купал святыні, і ўжо ў засені ягонага ценю хаваюцца фігуры апосталаў над высокімі калонамі.

Аўтамашына скручвае направа цераз мост на Тыбры і лезе на ўзгорак. Тут, абгароджаны высокім драцяным плотам, знаходзіцца пераходны вайсковы абоз. Чаму абгароджаны дротам? Гэта ж не абоз палонных. Адказ на гэта знаходзіце, убачыўшы вялікую групу цывільных, пераважна жанчын, некаторых з дзецьмі, што чакаюць пры галоўнай браме абозу. Гэта — рымская бедната, што чакае нагоды, каб падабраць крошкі з вайсковых сталоў. Гэта — нашчадкі тых самых плебеяў, што калісь насычваліся відовішчамі катаваных Неронам хрысціянаў і што пасля самі падхапілі і разнеслі па ўсім свеце хрысціянскае слова з катакомбаў. Як тады, так і цяпер выцягваюць яны па хлеб рукі, як калісьці, так і сёння прадаецца за грошы рымская дзявочая краса. Для іх мала што змянілася. Былі калісь на дне і засталіся сёння. Таму і абгарадзілі калючым дротам колькі баракаў пераходнага вайсковага абозу.

V

Рым туліўся яшчэ ў засені раніцы, калі машына мчалася ўжо па Вія Аппія. Дзве траціны дарогі з-пад Балоні ў Неапаль ужо засталася ззаду. Аўтамабіль выбірае дарогу на Касіно, каб яшчэ раз кінуць вокам на мясцовасць, дзе бушавала найгоршае пекла другое сусветнае вайны і дзе смерць скасіла тысячы сыноў беларускай, украінскай і польскай земляў.

Ужо пад'язджаючы да кляштарнай гары з поўначы, хаця не бачыш яе яшчэ, навокал сустракаеш кучы камення П'едымонтэ. Гэта калісьці былі хаты. Гляньце — вунь тырчыць сярод руінаў руля разбітай нямецкай «пантэры»... Направа каля дарогі на раўніне спачываюць абгарэлыя жалезныя дамавіны амерыканскіх «шэрманаў». Там-сям сярод рознага ламацця й папялішчаў відаць пераедзеныя ўжо іржой амуніцыйныя скрынкі й лускі снарадаў.

Машына затрымоўваецца ля самага падножжа кляштарнай гары. Шафёр вылазіць з кабіны і, выціраючы на твары пот, разглядаецца. З кузава выскокваюць і, топчучыся на месцы, распрастоўваюць ногі пасажыры. Разглядаюцца. Навокал нейкая магільная цішыня.

— Тут калісьці быў гарадок Касыно,— няведама каму паясняе сіваваты дзядзька шафёр, паказваючы на кучу злому, цэгля й рознага ламацця на правым баку шашы.— Зраўнялі з зямлёю.

Вока блукае па руінах. Пара старэнькіх жанчынаў поркаецца ў руінах. Цяжка адрозніць, дзе былі будынкі. Там-сям ужо павылазіла наверх пустазелле. Нехта ў адным месцы зляпіў похапкам нейкую будку. Мо які жабрак ці пустэльнік. Кляштарная гара панура ўталопілася ў кучу руінаў ля ейнага падножжа. Даволі высокая яна й зусім недаступная з гэтага боку. На самым версе выстаўляе ўверх пацямнелыя абсмаленыя пальцы шкілет кляштара. Знізу выдаецца ён маленькім, міфічным і нерэальным. Можа, і ўся гісторыя аб тым вялікім пекле — гэта сон? Мо й не было тут ніякага кляштара й святыні? Можа, не загінулі тут тысячы людзей з народаў цэлага свету?

Вось — жывыя сведкі. Яны тут бралі ўдзел, некаторыя былі раненыя, пакінулі на палях смерці сяброў, блізкіх, мо й родных.

— Там, збоку — даліна смерці,— тлумачыць голас.— Немцы не давалі магчымасці падбіраць трупаў. Смярдзела на цэлую ваколіцу. Усялякая насякомая зараза жывілася свежай крывёю й людскім мясам. Санітары ці не санітары — немцы білі па ўсіх. Толькі ўпоцёмку стараліся адшукваць раненых, і то нельга было схавацца пад асвятляльнымі ракетамі...

Глядзіш на поўдзень і дзівішся. Абаронцы Монтэ Касыно мелі дасканалы абстрэл на колькі кіламетраў у прасторным сектары. Глыбока, быццам тыя краты, пазалазіўшы ў каменныя бункеры, маглі, гуляючы, нішчыць наступаючых,

быццам тых зайцоў, што без аховы й прыкрыцця апынуцца на голым шырокім полі.

Дзесьці з другога боку кляштарнай гары вырас шмат-тысячны лес белых крыжоў. Шмат зарабілі там працавітыя магільшчыкі. Сакавітае было жніво. Ад саламяных беларускіх стрэхаў, ад украінскіх і польскіх ляпянак вандравалі людзі праз тайгу Сібіры, стэпы Казахстана й азіяцкія ды афрыканскія пустыні, каб знайсці супачынак тут, на скалістым узбоччы. За што загінулі? Думалі, што за вольнасць... Ці ж ведалі вы, святой памяці героі, што крамлёўскі тыран у той самы час душыў ужо вашы бацькаўшчыны?

Ізноў раздзьмуў вецер макулінкі попелу. Спрацаваная рука бедняка італьянца дбайліва змяце набок кучы лому й зраўняе руіны. Ізноў вырасце на гэтым месцы Касіно, а на гары — грыбы манастыра й святыняў. Бедны далей заста-нецца бедным, а пакрыўджаны й палонены не перастане трасці ярмом. Як стагоддзямі раней, бубнець будучь у малітвах да Усявышняга галасы манахаў, а магільную цішыню навокал будзіць будучь званы святыняў. Будучь і ў будучыні, як раней на працягу стагоддзяў, маліцца за людскія грахі, за памілаванне, за вольнасць ад тыраніі й справядлінасць на зямлі. Адно тысячы белых крыжоў на ўзбоччы гары маўкліва будучь стаяць, каб вечно запырэчваць марнасці самых вялікіх ахвяраў для здабыцця міражу-вольнасці.

Чырвоныя макі на працягу доўгіх гадоў буйнець будучь яшчэ чырванейшымі з прасочанай наскрозь ахвярнай крывёю зямлі.

Пекла тое не вырашыла справы вольнасці. Рогі іншага тырана ў той час раслі й дужэлі ў іншым месцы, за іншымі мурамі. Яны й надалей ахоўваюць гняздо, што ад часоў Каліты было крыніцаю незлічоных няшчасцяў і няволяў.

VI

Прыехаўшы ў Неапаль надвечар, кандыдаты ў школу падхаронжых спыніліся ў ангельскім пераходным абозе «Лямі Кэмп», кіламетраў пяць на ўсход ад горада па дарозе ў Пампею. Тут затрымлівалася брытанскае войска, што чакала мараплаваў для выезду ў Ангельшчыну. Кіраўнік мясцовае польскае каманды паведаміў, што маюць чакаць

на прыезд іншых кандыдатаў ды сваю чаргу на мараплаве — усяго звыш тыдня часу. Вестка ўсцешыла. Была нагода адпачыць, звездаць Неапаль і Пампею ды, у каго ставала грошы, загуляць па-людску. Так і рабілі. Ужо на наступны дзень «на зайца», гэта значыць затрымоўваючы спадарожныя вайсковыя аўтамашыны, каб падвезлі, уся група накіравалася ў Неапаль.

«Out of Bounds»*

I

Чытачу давялося ўжо раней, калі героі нашы прыехалі з палону ў Францыі, пазнаёміцца павярхоўна з гэтым прыгожым горадам. Ад таго магло застацца ўяўленне, што Неапаль — найцудоўнейшы горад на свеце. Гледзячы зверху — яно так. Але адно зверху. Дзеля таго загадзя перасцерагаем, каб не было расчараванняў і нараканняў, што аўтар уводзіць у зман. Зараз вось, давайце, возьмемся за рукі, каб не згубіцца ў людскім мурашніку, ды заглянем усярэдзіну, кінем вокам у самыя цёмныя закануркі. Аб падарожжы нашым, запэўніваем, не будзем шкадаваць. Пазнаёміўшыся бліжэй з горадам, будзем мець лепшае ўяўленне аб цэлай краіне й ейных жыхарах.

Праменні вясенняга сонца ўперліся ў воды Неапалітанскае затокі. На вуліцах вельмі гораха. Хуткія машыны, пераважна вайсковыя, уздымаюць за сабой слупы пылу. Вуліцы брудныя, засмечаныя. На тратуарах мала людзей, а дзе ўбачыце цывільных — дык трымаюцца групамі. Не дзівіцеся гэтаму. У італьянцаў і грэкаў ды іншых паўдзённа-еўрапейскіх народаў ёсць такая прывычка трымацца й хадзіць вялікімі групамі. Асабліва ж калі ідуць знаёмых ці сваякоў адведваць — адразу дзiesiąткамі.

Зірніце вунь на гэтую ў сярэднім веку жанчыну. Яна трымае за ручкі двое малых дзетак, дзяўчынку й хлопчыка. Апанутая ў нейкую сукенку, што даўно страціла першапачатковы колер, а цяпер наогул цяжка гадаць, якога колеру была. Доўгі час, відаць, не бачыла мыла й праса. Дзеткі замурзаныя. На хлапчуку адны кароценькія штонікі, на дзяўчыныцы — нейкі рызман. Яны — босыя, а ў маткі на нагах працёртыя туфлі. Усё гэта худое і, здаецца, даўно не бачыла сонца. Матка выцягвае руку да прахожых і нешта ўвесь час манатонна паўтарае. Падыдзем бліжэй і прыслухаемся.

— Signore, uno lire per Favore, per mio bambini...** — выцягвае худую пасізелую руку да двух вайсковых амерыканскіх неграў. Яны, здаецца, не заўважылі беднай. Але вось адзін спыняецца й торкае ў выцягнутую даланю зеленава-

* Уваход забаронены (англ.).

** Сіньёр, адну ліру для майго ўлюбёнца, для майго дзіцяці... (італ.)

тую паперку. Жанчына не верыць вачам. Стараецца пацалаваць чорную руку вайсковага.

— *Gracie, amico, molto grazie, Dio te benedice!** — вырываюцца словы падзякі.

У негра на твары ледзь заўважная ўсмешка задавалення. Магчыма, што прыпомніў галечу сваіх людзей у цесных паўразваленых кварталах Чыкага ці Сант-Люіса. Магчыма, й сам мае дома бедную старэнькую матку.

Італьянка далей дакучае прахожым. Мо яна ўдава, мужа здесь страціла на вайне? Хто ж ведае? Цывільныя італьянцы не звяртаюць на яе ўвагі. Вось вылезлі з лімузіна два добра апранутыя пузатыя дзядзькі й кіруюцца ў рэстаран. Адзін з іх курыць дарагую цыгару. Не спасцерагаюць выцягнутай рукі й бледных тварыкаў. Адзін касавурыцца на жанчыну, што загарадзіла дарогу й просіць падачы. Для іх гэта бедная, вайной пакрыўджаная істота, роўная назойлівай мусе, якую трэба адагнаць, калі не забіць. Адзін з іх голасна апавядае нешта вясёлае, раптоўна абодва выбухаюць рогатам ды хаваюцца за дзвярмі рэстарана.

Але чакайце. Хто ж гэта тузае нас за край вайсковай кашулі? А вось ён! Бачыце? Малое замурзанае хлапчанё, гадоў мо восем ці сем. Ён босенькі і ў кароценькіх заношаных штанах. На ім вісіць аж ніжэй за калені расшпілены зашмальцаваны вайсковы «батледрэс». На галаве цывільная шапка з вялікім казырком апаўзае аж на вушы й вочы, і хлопчык бруднаю рукою падцягвае яе на шыю.

— *Signori, volete spaць, spaць? Volete una bella Signorina?*** — прапануе мурзаты.

Чуеце? Ён ужо й слова з нашай мовы ведае. Мусіць, не першыня яму такі занятак. Не дзівіцеся. Гэта дасведчаны агент і, нягледзячы на дзіцячы век, экспарт у сваім рамясле.

Там дзесьці ў бочных вуліцах чакае адна, а мо дзве ці тры прыгажуні, для якіх гэты малы шукае кліентаў. Яму мо яшчэ дзевяць гадоў, але жыццёвай практыкай ці не будзе на гадоў паўтузіна старэйшы. Заложымся з вамі, што ведае цэлы сцяг розных таямніцаў найбольш цёмных закануркаў Неапаля. Не гаворачы аб тайніцах кахання, ведае, пэўна, дзесяткі розных прастытутак, цэны, якія бяруць за адзін візіт і за цэлую ноч, знае цэны на рынку й масу спе-

* Дзякуй, сябра, вялікі дзякуй, няхай блаславіць цябе Усявышні!
(італ.)

** Сінёр хоча... Хоча прыгожую сіньярыну? (італ.)

кулянтаў, гнёзды зладзеяў і крымінальнікаў. Хто ведае, колькі б дала паліцыя за інфармацыю, што мае гэты хлапчук, але ж не ўдасца ёй. Бо як бы жылі тады дзесяткі сем'яў, бацькі й родныя, а мо й дзеці тых дзевак ці жанчын, што гандлююць целам, не гаворачы аб зладзях і крымінальніках. Не! Хлапчанё гэта нічога не перакажа паліцыі. Гэта пагражала б і ягонаму існаванню.

Мы з вамі, ясная рэч, людзі высокамаральныя, дык нас прапанаваны малым тавар не цікавіць. Дадзім яму вось пару цыгарэтаў, каб не дакучаў, бо нас цяпер цікавіць штось іншае.

Зірніце вунь налева. Бачыце гэтага белага амерыканца, якога вядуць, узяўшы пад рукі, дзве прыгожыя паненкі? Вось ён. Прыгледзьцеся. П'янаваты. Набок апаўзла яму шапка з двума рагамі — адным спераду, а другім ззаду. Ногі ягоныя няроўна неяк ідуць. Усе трое перакідваюцца словамі й смяюцца. У дзевак аж грудзі пад тонкай тканінай падскакваюць. Апанутыя ж яны не абы-як. Вось праходзяць міма. Чуе нос ваш пахі парфумы? Эгэ, гэта ці не з тых лепшых, найдаражэйшых? Мо іхні агент непадобны да таго хлопчыка, а сыты й дагледжаны...

Амерыканец чуецца як быццам на хмарах, пад нябёсамі. Што ж яму... Кішэні трашчаць лірамі й далярамі. Гэта ж ён з'яўляецца грамадзянінам найбагацейшай й наймагутнейшай краіны на свеце — эканамічнага гіганта й культурнага малакасоса. За даляры ж можна купіць ці не цэлую зруйнаваную калыску хрысціянска-еўрапейскай культуры. Вось калі захоча, дык нейкі паўгалодны беспрацоўны маэстро, што гадамі студыяваў Вэрдзі, Бетховена ці Пучыні, за жменю ліраў пачысціць яму чаравікі. Гэта ж дома ў перапоўненых свірнях абжыраюцца пацукі. Мо заўтра часць таго збожжа з ласкі «Дзядзькі Сэма» будзе прызначаная для галодных у Індыі, Афрыцы ці хаця б сабе й тут, у Італіі. Ён — магутны валадар свету, уласнік цвёрдай гарматнай сталі й невычарпальных запасаў харчоў. Каго зажадае — на павадку павядзе. Для галодных жа — адно хлеб наўме.

Дык чаму ж не жваць гумы, не цыркаць нітачкай сліны праз трубочкай скручаныя вусны й не пазіраць на ўсё зверху. Думаеце, ён ведае, што знаходзіцца ў святыні еўрапейскай культуры й яму баліць тое, што нашчадкі Рафаэлевых мадоннаў красу прадаюць па завуголлях? Анічуць. Ці тое, што без скарынкі хлеба блукаюць падарожнікі-творцы, што

пайшлі сцежкамі Мікеланджэла, Расіні ці Паганіні? Не. Ён любіць і захапляецца чорнымі выканальнікамі джазу, што выводзіцца з афрыканскіх джунгляў, чытае Эрскіна Калдуэла й Джона О'Хару, калі наогул што чытае... Верх красы ў ягоным уяўленні — «мільёндаляровыя» ножкі Бэты Грэйбл і прынадная фігура Рыты Гэйварт. У газетах нічога не чытае, акрамя коміксаў і спорту. Пасля школы ўспеў забыцца ўжо той мінімум аб Шэкспіры й Лінкольне.

Дайце дарогу! Сягоння ён гуляе. Прыгаршчамі раскідвае даляры й ліры. Вы, найслаўнейшыя са слаўных творцаў еўрапейскае культуры й цывілізацыі, чакайце й прасіце, каб кінуў вам скарынку ля хатніх парогаў. Недаацэньвае ён вашых статуяў і мазаік, галерэяў і музеяў, опер і бібліятэк. Сёння сільны той, у каго трашчыць жывот, хто добра апрануты й мае туга набіты кашалёк, каму гімн гудуць прапелеры самалётаў і хто валодае гарматнай сталлю, флотамі мараплаваў ды ў каго дома склады перапоўнены запасамі харчоў... Не вам жа хіба крыўдзіцца, што культура ваша не прасякнула, не прабілася праз банкавыя вогнетрывалыя сховішчы, напоўненыя капіталам, праз сцены вялікіх фабрык і складоў. Ён — гадунец культуры даляра, калі яе наогул так назваць можна. І ці ж ягоная ў тым віна?

II

Ніводнае іншае месца не адлюстроўвае так добра матэрыяльнага боку жыцця людскога, як рынак. Тут гандаль таварамі гаворыць аб дабрабыце ці аб беднасці народа. Асабліва выразныя рысы матэрыяльных розніцаў народа пасля вайны. Калі не лянуецца, заглянем тады на неапалітанскі рынак — не таму, што самі маем нечым гандляваць, а проста каб пацікавіцца.

Тут больш, чымся дзесь у горадзе, сустракаем вайсковых. Прадаюць спекулянтам цыгарэты, некаторыя збываюць вайсковую вопратку, абутак. Асабліва добра й лёгка ідуць вайсковыя коцы, ручнікі, поцілкі. Як звычайна, трапляюць яны адразу ў рукі спекулянтаў, што могуць плаціць большыя цэны. Гэта яны ўжо пасля нажываюцца з тых, з якіх якраз найменш трэба было б нажывацца, — з самых найбяднейшых.

Бачым тут харчавыя прадукты, пераважна розных сартоў макароны, алівы, муку, агародніну й іншае. Мы харчоў

не купляем і дакладна нават не ведаем аб размерах бюджэту, патрэбнага на ўтрыманне сям'і, але з таго, што бачым і чуем мімаходам, відаць, што цэны высокія. Праходзім праз доўгія шэрагі лавак, на якіх прадаецца ўсялякае рыззё. Відаць, што рука неапалітанца апустошвае шафы й куфры, каб неяк пажывіцца за кошт падношанае вопраткі. У іншых месцах відаць сталовае срэбра, абразы няведаных нам мастакоў. Гэтыя прыбылі сюды, мусіць, з дамоў багацейшых ці мо ад каторых аматараў збірання мастацкіх рэчаў, якіх той самы голад прымуся расстацца з імі. Калі б хто захацеў зрабіць спіс усяго, што тут ёсць на продаж, давялося б ці мала папацець і шмат страціць часу. Ад сярэбраных падсвечнікаў да падношаных шаўковых хусцінак і ад ніжняга жаночага хусця да слаўных італьянскіх акардэонаў — чаго тут толькі няма! Усе звягаюць, заклікаючы магчымых купцоў, як хто ўмее й патрапіць. Над морам гэтым, што часта павыцягвала з хаты апошняе, каб збыць і прыдбаць кавалак хлеба, ды тымі, што ахапкамі скупліваюць вайсковыя рэчы, каб пасля нажыцца з бедных, несупынна стаіць вялікі гоман.

Вось прыліп да нас нейкі стары мужчына й выхваляе рознакалёрныя сувеніры: розныя пацеркі, выкладаныя бліскучымі каменьчыкамі крыжыкі, здымкі Везувія й неапалітанскага каралеўскага палаца, прыгожыя, зробленыя з рознакалёрнай пластыкі папяросніцы й табакеркі й яшчэ тое-сёе. Збоку хлопчык аж ахрып, выхваляючы свае цыгарэты «Нацыяналі», водар якіх падобны да смуроду бальшавіцкага «Паміра». Ён налягае на цывільных, а ад вайсковых стараецца купіць «Плеерсы» і «Капстаны». Цана больш-менш сталая — сто ліраў за пачку з дваццаці штук. Гаворачы аб саміх грашах, варта зацемиць, што можна тут купіць якую хочаш валюту, пераважна ж ангельскія й амерыканскія папяровыя фунты й даляры. Ангельскі фунт хістаецца ад чатырох да шасці сот ліраў, амерыканскі даляр не возьмеш ніжэй за сотню. Фунты йдуць найхутчэй пяцёркамі, а даляры — дзсяткамі.

Ліры — пераважна акупацыйныя, выпушчаныя ваеннымі ўладамі, але сустракаюцца й шырокія ды прыгожыя перадваенныя. Асабліва ўважайце на акупацыйныя, калі гандлюеце з цывільнымі, бо сярод вялікае масы капіталу ў руху прыблізна адна трэцяя — гэта фальшыўкі. Таксама пільна сачыце за сваімі кішэнямі, бо лёгка можаце стацца ахвяраю спрактыкаваных спецыялістаў. Тут, на гэтым рынку, ясна,

можаце купіць не толькі тое, што вочы бачаць. Пэўна, палова цывільных, якіх бачыце з пустымі рукамі, гандлюе таварам, што ходзіць на дзвюх нагах.

Адылі найбольш сенсацыйныя гандлёвыя абароты адбываюцца не тут, на рынку, а ў дарагіх кавярнях ці начных клубах. Там пераважна сярэднія афіцэрскія чыны й пераважна амерыканскія сустракаюцца з цывільнымі, што кураць дарагія цыгары, і мільёны ліраў ці тысячы даляраў мяняюць сваіх уласнікаў. На наступны дзень ці вечар вайсковае транспартнае аўта заязджае ў нейкі глухі завулак, і адбываецца пераладоўванне цыгарэтаў, бензіну, алівы ці апонаў у цывільную машыну. Тая пасля спяшыць дзесьці ў склад, і прывезены ладунак развозіцца меншымі машынамі, а то й разносіцца ў шматлікія пункты для збыту рукамі меншых спекулянтаў. Карыстае пры гэтым цэлая сетка. Найчасцей тры, што робяць свой інтарэс у кавярні ці начным клубе, курачы дарагія цыгары й п'ючы лікёры, рэдка бачаць сам тавар. Адно загадваюць сваім лейтэнантам, а ўдзень дзесьці працуюць у бюро ды на паверхні захоўваюць усе патрэбныя нормы добрага грамадзяніна.

Бывае і інакш. Калі вайсковае аўта перакіне свой ладунак у якім цёмным завулку ці складзе на цывільнае, то па дарозе раптам напаткае вайсковую жандармерыю. Гэта апошняя, забраўшы тавар, акружным шляхам прадае яго іншаму спекулянту — звычайна большай рыбцы, — а там жа зноў і ўжо іншая, здаецца, група жандармерыі ловіць цывільных па дарозе ды зноў канфіскуе, каб пазней колькі разоў тое ж самае прадаць. Не дзівіцеся. Гэта не выдумка, а праўда. Гэткія «гандлі» часта адбываліся ў Рыме, Неапалі, Мілане й іншых італьянскіх ды еўрапейскіх гарадах. Зразумела, што з боку вайсковых спекулянтаў, што выкарыстоўваюць тут збройную сілу над цывільнымі, мусіла дзейнічаць спраўная сетка дзесяткаў людзей. Небяспека была вялізная, але затое ж і мільёны грошыкаў дармавых. Рабіліся такія «абароты» часта пераважна амерыканцамі. Аб якой-небудзь маральнасці ці сумленнасці спекулянтаў наогул, а вайсковых у асаблівасці, не даводзіцца й гаварыць.

III

Ідзём вуліцай Вія Рома. Направа ўверх пад гару цягнуцца доўгія й вузкія завулкі. Яны цяпер у засені старых муроў, дарма што нядаўна прабіла поўдзень. На шэрацёмных сценах пры ўваходах у завулкі чарнеюць вялікія каля з іксамі (X) пасярэдзіне, а пад нізом — вялікі надпіс па-ангельску: «Out of bounds for all military personnel» (забаронена для ўсякага вайсковага персаналу). Вайсковым, значыцца, няма туды ўваходу. Там — зусім другі свет, чым на Вія Рома. Там — бяда й галеча, прастытуцыя й гнёзды зладзеяў. Там жыве чалавек, якога капітал і вайна спіхнулі на самую ніжэйшую прыступку грамадскае лесвіцы.

Мала хто з жаўнераў зважае на тое «аўт оф баўндс». Бывае, праўда, што загляне сюды вайсковая паліцыя ды адвядзе колькі адважных пад юрысдыкцыю паліцыйнага вайсковага сяржанта. Але ж і паліцыя ведае, што немагчыма пералавіць усіх, калі б нават і стараліся. Норы ж там цёмныя, доўгія й глыбокія, сырыя й небяспечныя. Дык і йдуць жаўнеры, пераважна з адной думкай у галаве, звычайна спяшаць за малым басаногім замурзаным хлопчыкам. Хто там будзе ўвагу браць на тыя знакі...

Уваходзім у завулак. Ён вузкі й цесны. Шэрыя сцены муроў дзесяткі гадоў ужо, напэўна, не нюхалі вапны ці якой фарбы. Каля самага нізу яны падзеўбаныя, быццам паабгрызаныя, месцамі шчарбатыя, з павыпаданай цэглай, быццам шчарбатыя. Брук даўно забыўся, як выглядае мятла. Каля сцен ляжаць кучы смецця, у якіх капаюцца замурзаныя, апранутыя ў рыззё, а то й зусім голая малыя дзеткі. Тырчаць дзесяткі галоваў з шырокіх паадчыняных дзвярэй. Адтуль цягне змокам і сырасцю. Вось пры адных такіх дзвярах жанчына з бязладна апалым на худыя плечы й на бледны твар валоссем дае дзіцяці грудзі. Малое — зусім голае. Яго не падманеш сухімі грудзьмі. Крычыць на найвышэйшай ноце слабенькім, ад частага плачу надарваным галаском. Матка трасе яго, каб супакоілася, і штось крычыць на падлеткаў, што непадалёк паднялі з нейкай прычыны вэрхал.

Туды й сюды снуюцца цёмныя цені людзей. Пасярод вулкі курыцца малое вогнішча. Над кароткімі языкамі агню ў дыме стаіць на чатырох ножках рашотка. На ёй — пара гаршкоў, а побач — у адкрытых вайсковых кансервных

пушках грэцца фасоля. Няцяжка пазнаць, адкуль яна: гэта — амерыканскі «порк энд бінс». Хто ведае, якім шляхам сюды трапіла — мо праз рынак ці зладзейскія кішэні, а магчыма, й пры пасярэдніцтве таго маленькага хлопчыка-агента. Навокал вогнішча — згорбленыя фігуры старых. Дзеці выглядаюць ім цераз плечы й зачаравана сочаць за пажывай у бляшанках. Паморшчаная гадамі старэчая сіняватая рука выцягвае з катла развараную, калісьці сушаную рыбу. Павольна пачынае кратацца й жаваць бяззубы, аброслы шчацінаю рот. Рызман споўз з пляча. Збоку ляжыць жабрачая кавяла, якую часамі падымае касцістая худая рука, каб адагнаць звяглівых і назойлівых малых.

— Вія! А вія! — ледзь чутна сярод агульнага вэрхалу. Дзесяці з глыбіні нары-завулка захліпаецца надарванымі і паржавелымі гукамі шарманка. Вунь здалёк збліжаюцца з раўнамерным рытмам па каменях дзве цяжкія пары жаўнерскіх чаравікаў, а між імі тупаюць дробненькімі крокамі не зусім ужо новыя, але добра яшчэ ўтрыманыя жаночыя туфлі.

Быццам віхор, пранёсся міма нас басаногі малы хлапчук наўцёкі ад падлетка, які нешта крычыць і лаецца на малога. Уверсе на шнурках сохне латаная бялізна. Дзесяці з верхняга акна жаночы голас кліча сына ці дачку. З кутка зноў далятае плач дзіцяці. Чуваць гоман у шэрых цёмнаватых сырых падвалах. Там цэлыя сем'і жывуць ва ўмовах, якія цяжка было б апісаць.

Гэта — дно жыцця, нара, у якую ўваход забаронены — «аўт оф баўндс». Продкі гэтых беднякоў некалі пад загадам магутнага Рыма тапталі іншыя дзяржавы й народы, вышчэрблівалі й бурылі чужыя абаронныя муры, кіравалі моцнымі людзьмі тагачаснага свету. Іншыя служылі ў сваёй жа дзяржаве нявольнікамі, даглядалі гаспадаркі й прыслужвалі пры багатых сталах патрыцыяў. Не так даўно ганялі па пустыні абісінцаў, дужаліся з грэкамі й парадавалі па вуліцах са зброяй у руках пад загадам Мусаліні. Прыйшла новая вайна — зноў жа не іхняя. Тысячамі забіралі іх у палон у Афрыцы ў той час, як дзеці шукалі па сметніках скарынак хлеба і аранжавых шалуцінаў, а маткі, жонкі, сёстры й дочкі аддавалі апошняе на продаж за сродкі для мізэрнага існавання.

Вайна прынесла яшчэ большую галечу, спіхнула на яшчэ ніжэйшую прыступку. Пэўна ж, бальшыня з гэтых

пралетараў ніколі не чула пра барадатага Маркса. Адылі сённяя рукі іхнія пэцкаюць чырвонай фарбай сярпы й молаты ды камуністычныя клічы па сценах і платах цэлае краіны. Не ведаюць, што хаця-нехаця з'яўляюцца шчупальцамі самага большага тырана, што ўслаў касцямі мільёнаў ахвяраў Еўропу й Азію. Крывадушныя й зманлівыя клічы тыранавых службаў не гарманізуюцца з сэнсам казанняў слугаў рымскага намесніка святога Пятра. Ды хто з іх, гэтых бедных і пакрыўджаных, ужо заўтра жадае лезці ў замагільны рай? Як можа чалавек мацавацца духова, калі занадта дакучае сённяя ненакормленае й неапрантае цела?

Вунь у тысячах святыняў па цэлай краіне застылі ў мармуры і ў фрэсках статуі й воблікі, абразы й фігуры святых і самога Валадара Нябеснага. Ззяюць у вясеннім сонцы купалы й вежы касцёлаў, енчаць, заклікаючы на малітву, цяжкія званы. На стварэнне святыняў вякамі адкладвалася найбольшае багацце. Вунь сталныя жаролы й шматпрапелерныя бамбавікі зраўнялі з зямлёю кляштар й святыні Монтэ Касіно. Адылі ўцалелі валадары сталных жаролаў і самалётаў, таксама як уцалелі й собснікі кляштара. Першыя спажываць будучы плёны перамогі, іншыя на руінах кляштара пабудуюць яшчэ мацнейшы й прыгажэйшы. Адно доўгімі гадамі слязьмі будзе выплакваць вочы гаротная матка ці малая сірата, гараваць будзе ўдава ці з кавёламі цягацца па жыццёвых сметніках ваенны калека.

Іншы тыран з іншае зямлі карыстаць будзе з нядолі найбяднейшага й найбольш пакрыўджанага, муцячы цёмную вадзічку й заклікаючы яго да нейкіх новых і яшчэ большых высылкаў. Тыран нап'ецца больш крыві паняволеных, а ў новай вайне вырастуць новыя крыжы або й без іх ахутае зямля шмат безыменных і загубленых.

IV

Мы, паважаны чытачу, зайшоўшы ў неапалітанскі завулак і ўгледзеўшыся ў самае дно жыцця людскога, не будзем плакаць па чужым горы, бо сваё цераз берагі пераліваецца. Ведаем, што родзічы дома жывуць у такой самай, а мо й горшай галечы й што на Бацькаўшчыне рэдка знойдзеш сям'ю, што ўцалела ад вайны. Учора яшчэ ў беларускіх лясах і пушчах вецер разносіў попел з'едзеных пажарамі

беларускіх вёсак, і вылі па начах над папялішчамі ваўкі, што раней абжыраліся свежымі трупамі. Побач, у зямлянках, дрыжэлі ад гэтага выцця галодныя сяляне. Вечны гаротнік беларус парыць косці ў параскіданых па ўсёй Еўропе й маскоўскай Азіі супольных магілах замучаных і закатаваных, а іншы, яшчэ жывы нявольнік на парозе смерці трасе аковамі.

Месяцамі й гадамі, днямі й непраспанымі начамі крывавіліся нашы сэрцы аб нядолі братоў і сясцёр, бацькоў і матак, блізкіх і родных. Прасілі й далей прасіць будзем Усемагутнага, каб накіраваў моц гневу свайго супраць крыўдзіцеляў і тыранаў, панявольнікаў і іх свядомых слугаў, ды каб не пакінуў нас без апекі і памог спрычыніцца да выраўнання крыўдаў і прыспорання ўзнагародаў найбольш цяплівым з усіх цяплівых.

Мы сёння блукаем з вамі, паважаны чытачу, па чужых краінах, гарадах і завулках, мерачы чужую нядолю. Мы — у чужых мундзірах і пад зяленівам вайскавай тканіны ў сэрцах сваіх тоім крыўду й гоім зробленыя нам вялікія раны, песцім любоў да патаптаных і прыгнечаных, захоўваем нянавісьць да тых, што плануюць у будучыні іншыя няволі й іншыя бойні.

У нас — чыстае сумленне, бо нікога не забівалі й не крыўдзілі, не прыгнталі і ў ланцугі не закоўвалі. Міралюбны сялянскі народ наш вякамі араў свае гоні й сачыў, як ягонае дабро падарожнічала на ўсход і на захад, а сам жыў у заўсёднай нястачы. Мы ганарымся не тым, што ўпалі і вось ужо пару вякоў у чужым ярме стогнем, а ліхі вецер разганяе-растрасае нас па прасторах сусветных, але тым, што смела назвацца можам сваім нацыянальным імем і проста глянуць у вочы кожнаму, бо не належым да нацыянальных разбойнікаў і аферыстаў.

Народ наш, у той нават слаўны далёкі час, калі меў сілу й магутнасць, калі межы ягоныя сягалі ад Балцкага да Чорнага мора, не падымаў рук на слабейшых і агрэсіяй не сягаў на чужое. Сталь ужываў на нарогі для плугоў і іншыя прылады, што прадуктавалі дабро, а ў школах нашых не вучылі нянавісці да бліжняга так, як у суседскіх, але дбайна ахоўвалі прамень святла, што зырка разганяў найглыбейшыя цемры невуцтва й несвядомасці. Краіна наша славілася тымі людзьмі, што не толькі здабылі першыя дасягненні ў галіне асветы дома, але й неслі зніч веды ў суседнія дзяржавы.

Майстры нашы й скульптары будавалі святыні, каб славіць Бога, школы й дамы для людзей, а не вастрэлі зброі, каб пашыраць гвалт і разбой, які ніколі не меў асноваў у характары беларуса. Аб абаронныя пікі й шчыты нашы разбіваліся татарскія орды, крыжацкія ордэны й маскоўскія палкі. Трагедыяй народа нашага было тое, што надта даверлівы быў да чужынцаў ды занадта вялікае й шляхотнае меў сэрца. Не спасцярог у пару, што сіла для абароны межаў сваіх павінна быць такая ж моцная, як тая, што мусіла б быць нарыхтаваная для захопніцтва.

Іншыя доўга вастрэлі свае зубы й прагнулі нашай крыві. За неасцярожнасць мы дорага заплацілі, бо кроў гэта паплыла рэкамі, і вось стагоддзямі ўжо не высыхае акрываўленае рэчыва нашых цяпленняў. Зямелька наша дарагая ўсеяна святынямі ахвяраў у абароне вольнасці — курганамі-магіламі, руінамі абаронных цвярдзін, магільнымі камянямі. Скарбы нашы народныя спачываюць у музеях, галерэях і банках Масквы, Берліна й Варшавы, а пракляты нашчадак няслаўнага Івана Грознага й Пятра Першага апляваў і апаганіў пасады Рагнеды й Вітаўта.

Мы не выхваляемся вялікімі цяпленнямі, бо вялікі не той, хто слыны ў перамозе й разбойніцтве, а плача ў нядолі, а той, хто сціплым і велікадушным патрапіць быць на шчыце свае магутнасці ды захавае вернасць ідэям сваім і мужнасць ды вытрываласць у прадоннях фізічных і духоўных цяпленняў. Мы цешыліся й ганарымся тым, што ніякія ліхалецці й прылады чужога гвалту над нашым народам не перарэзалі асноўнай тканіны ягонае жывучасці й што сёння непераможны беларускі арганізм расце новымі маладымі парасткамі, якія ў будучыні выцягнуцца да сонца каронай пышнае вяршыні сярод чужога пустазелля.

Нам варта ўжо раз і назаўсёды навучыцца, што дабрата, велікадушнасць і любоў да іншых маюць сваю меру, асабліва калі тымі іншымі могуць быць патэнцыяльныя нашы ворагі. Колькі б даброці ні мелі мы ў народным сэрцы сваім, як моцна ні трымаліся б законаў Валадара Зямнога й Нябеснага, мусім не забывацца ні на хвіліну, што знаходзімся на зямлі й жывём сярод ваўкоў. Пастух не хваліць авечак сваіх за тое, што яны, збіўшыся ў кучу й не парупіўшыся аб абароне, бездапаможна сочаць, як пражэрлівыя ваўкі цягаюць жывёлін з іхняга статка. Гэтак і Бог не хваліць бездапаможных з прычыны іхняе незараднасці.

Калі на недахоп зараднасці ў народзе нашым наракаць не даводзіцца, то трэба адзначыць, што на этапах гісторыі часта адкідалі мы ўбок зброю, каб узяцца за ручкі плуга тады, як надыходзіла грозная хмара, а сёння гаруем цераз меру з прычыны неасцярожнасці ў мінулым.

Дбайліва гартаць мусім бачыны і мінуўшчыны нашай, аналізаваць-ператрасаць памылкі продкаў, каб не паўтарыць іх цяпер і ў будучыні. Са скарбніцы людскай культуры і навукі мусім здабываць перлы і дыяменты ведаў, карыстацца імі, бесперапынна шліфаваць і песціць, каб яшчэ ўлепшанымі перадаць наступным нашым пакаленням.

Не забываймася, што акрамя прысуду Валадара Зямнога і Нябеснага будуць судзіць нас і нашыя нашчадкі. Жыццё наша ёсць адно кароценькае злучво ў ланцугу бязмежнага часу, і шкадавата траціць яго на гадоўлю тоўсценькага сытага жывата ці выключна на памножанне свайго матэрыяльнага багацця. Няма нічога цяжэйшага для разумнага чалавека, як пры адыходзе ў магілу мучыцца свядомасцю, што згнаіў жыццё сваё і не прыдбаў у скарбніцу сямейную і народную ніякага духовага і матэрыяльнага, асабліва ж духовага, капіталу. Цяжка таму, хто пападзе ў няволю і хто ведаў вольнасць, але не лягчэй таму, хто ў няволі родзіцца і якому не даюць расці і нармальна развівацца. Ён не пачне капацца ў прычынах, чаму дзед ягоны ці прадзед выпусціў з аслабленае рукі меч, а больш парупіцца аб тым, каб памяць продкаў зганіць праклёнамі.

Цяпер, пасля сусветнага катаклізму, людзі і народы капаюцца ў руінах ды, выцягваючы адтуль галавешкі, стараюцца адгадаць не толькі прычыны пажару ці ўстанавіць імёны і віну падпальнікаў, але і знайсці сляды памылак, што зрабіў род людскі, дапусціўшы падпальнікаў да іхняе мэты. Нам больш, чым каму, пакапацца трэба ў папялішчах не толькі сусветнага пажару, але, перадусім, свайго роднага гнязда, каб распазнаць ды вывучыць крывулі, якімі вандравалі нашы далейшыя і бліжэйшыя продкі. Адно такім чынам зможам цяпер і ў будучыні правільна стаўляць чарговыя вехі на шляху да вызвалення і дабрабыту народа нашага.

Горкая нядоля шмат чаму нас навучыла, а — найважнейшае — тому, што народ наш вытрывалы і несмяротны, дарма што апынуўся ў найцяжэйшым і найбольш мулікім

ярме. Адсюль у нас вера, што перад ім ляжыць светлы прасцяг будучыні, а вера гэта — непахісная. Паколькі светласць будучыні той у вялікай меры залежыць ад таго, што мы за час жыцця свайго зробім ці чаго не зробім, то будзем старацца адно, каб Усемагутны прыспорыў нам сілаў да працы, здароўя, адвагі й вытрываласці. А з усім гэтым не будуць страшыць нас на шляху ніякія перашкоды, й ніякай людскай сіле не ўдасца ўжо спыніць наш рух да народнага вызвалення й дабрабыту.

Імглістыя берагі

I

Ззяе ўдзень блакітнае Міжземнае мора, пазалочанае сонечнымі праменьнямі. Яно — звычайна спакойнае. Адно лёганькі ветрык-гарэза гойдаецца на грыўках хваляў. Сонца ўглядаецца ў шурпатае люстэрка мільёнамі кавалкаў золата. Кінь зрокам навокал мараплава й заўважыш не адзін статак дэльфінаў. Гэтыя гулякі пырскаюцца вадою, быццам тыя гладка-падкормленыя парсюкі, выскакваюць над вадою, гоцкаюцца. У іхняй ляніва-павольнай гульні прасочыш заадно бестурботнасць і самаўпэўненасць прыроды, уцеху ўсяго жывога — здаецца, каб наўмысля пажартаваць з вечна заклапочанага чалавека. Маеш уражанне, што няма ў іх клопатаў аб харчах ці розных сямейных справах. Мо яны належаць да марскіх гультаёў, а мо пажыва сама прыходзіць ім у адкрыты рот?

Калі сонца патоне ў блакіце хваль на захадзе, вада апранаецца ў цёмна-папялясты колер. Тады яшчэ выразней чуваць, як мараплаў рэжа спакойныя вадзяныя грудзі і як шырокая канава ззаду зліваецца голасным плёскатам у гладкую плошчу, пакрытую белаватаю пенай.

Перад Сымонам Спарышом, што любіць замыкацца ў свой собскі свет і які цяпер зноў, абапёршыся на апору на задняй палубе, ўглядаецца ў дэльфінаў і тую канаву ззаду мараплава, адчыніўся новы свет невядома куды скіраванай дарогі. Ад аднаго чужога берага да другога, ад Неапаля — да Ліверпуля. Так даўно, здаецца, дарога тая пачалася, так шмат прыйшлося рабіць крывуляў, ламаць перашкодаў, блудзіць. Калі б гэты мараплаў вёз яго на вольную Бацькаўшчыну...

Але ці ж ён адзін? На Апенінскім паўабтоку пакінуў пяць месяцаў маладога жыцця, адрэзак змагання за чужую славу й інтарэсы. Засталіся там блізкія сябры. А колькі ж было такіх, што, выкінутыя з Бацькаўшчыны, цераз сібірскую тайгу й казахстанскія стэпы ды афрыканскую спякоту прыйшлі на сонечны бераг і там засталіся спачываць навекі...

Спарыш асягнуў ранейшае, ім жа пастаўленае «абы перажыць і выжыць». Дый дарога тая некалі ж паверне на Беларусь.

II

Мараплаў «Самарыя», што ў ліку іншых прыбліжаўся да Ліверпуля, познай травенскай раніцою шукаў дарогі, плыў быццам вобмацкам, часта дрыжэў густым сігналам. Памалу абмацаўшы сцежку, уехаў у шырокую паласу між «боямі» (навігацыйнымі знакамі). Гэта былі малыя спічастыя плаўкі-вежы, што трымаліся на якарах і жаласна-манатонна, быццам тыя авечкі ці козы ў гарах, пабрыньквалі невялічкімі званкамі. Боі-плаўкі вызначалі трасу да порта, былі бар'ерам між глыбейшым і мялізнаю. Мокра-густая імгла тоўстаю павалокаю засланяла ўсё навокал. Дзесьці ўверсе, на ўсходзе крышку паяснела. Там мусіла падняцца ўжо вясенняе сонца, што прамянямі, быццам дзідамі, старалася пранізаць тоўстую й шэрую мглістую сярмягу. А сярмяга тая рухалася і, здавалася, то радзейшымі, то гусцейшымі сляямі пасоўвалася на ўсход.

Як пчолы перад выраем увесну суцэльнаю масаю пакрываюць вулей, так усё, што жывое было ў мараплаве, карабкалася з ягоных нетраў на палубы, дзе ледзь можна было праціснуцца. Зялёны натоўп зрокам упіваўся ў сіваю мокрую сярмягу, стараўся ўгледзець абрысы адным блізкага, а мо й роднага, іншым — чужога порта. Чырвона-рудыя, загарэлыя пад паўдзённым сонцам твары не гарманізаваліся з капрызным імглістым надвор'ем. Кнігаўкі ватагамі кружылі навокал, напаўняючы паветра журботнымі, аднатоннымі крыкамі. Здавалася, што й крыллямі ляніліся махаць, адно якраз колькі было патрэбна, каб у лёце ўтрымацца.

Неба пачало праясняцца, й навокал вырасталі першыя партовыя ды гарадскія аб'екты. Былі гэта цёмныя сілуэты высокіх партовых элеватараў, доўгіх складоў пры прыстанях, далей жа — будынкі самога горада. Шмат мінула часу, пакуль адзінаццаць пасажырскіх мараплаваў, у тым ліку й «Самарыя», знайшлі адпаведныя месцы ля прыстаняў і пазакідалі якары. Ваенныя караблі, што праводзілі іх праз Атлантычны акіян, раней яшчэ павярнулі назад, у ваенныя парты.

Выладоўванне дзесяткаў тысяч жаўнераў ды іхняга багажу трывала цэлы дзень. Жаўнеры пераходзілі на чыгуначную станцыю, званую «Рывэрсайд стэйшн», што знаходзілася тут жа пад носам, ды раз'язджаліся ва ўсе кірункі Ангельшчыны.

Сымон Спарыш, таксама як і іншыя кандыдаты ў школу падхаронжых, уважна сачыў за ўсім, што адбывалася навокал. Перадусім цікавілі яго людзі. У кожным сустрэчным цывільным стараўся ўгледзець не толькі твар і характар гэтага новага для яго народа, але, здавалася, і сваю будучыню на іхняй зямлі. Тое, што бачыў, не падабалася. Людзі выглядалі страшэнна бледнымі, худымі, халоднымі й шэрымі, да гэтай імглы падобнымі. Здавалася, што калі яны сустракаюцца з роднымі й блізкімі, якіх даўно не бачылі ды якія вяртаюцца ўцалелымі й здаровымі з вайны, уся істота іхняя мусіць быць перапоўненая непамерным шчасцем. Радасць мусіла б пералівацца цераз берагі, проста не мець межаў. А тут яно ўсё неяк не так, як мусіла б быць — здавалася Сымону. Праўда, відаць на тых бледных і загарэлых тварах сляды радасці й чуваць галасы ўцехі, відаць цалункі жонак з мужамі, матак з сынамі. Але ўсё гэта надта ж стрыманае, нейкае над меру асцярожнае, сказаў бы хтосьці, аж залішне абмежаванае. Ці ж гэтак вітаюцца беларусы, калі радня вяртаецца з далёкае ды яшчэ ваеннае дарогі?

Цікавы гэта, мусіць, народ, думаў Сымон. Ці ж не ўмеюць яны па-людску весяліцца, радасці свае выказаць? А мо гэта так адно публічна? Усё ж завялікая стрыманасць. Як бы ж гэта я цешыўся, калі б дапамог мне Бог, скажам, вярнуцца ў свой Менск ці родную вёску... Я з радасці хадуром на галаве хадзіў бы, можа, падскочыўшы з уцехі ў бацькоўскай хаце, столь галавой прабіў бы... Божа ж ты мой, Божа! Няўжо ж не будзе канца гэтай вандроўцы? Якімі ж гэта сцежкамі яшчэ прыйдзецца валачыцца й якія ліхалецці перажыць, пакуль зноў, як калісьці, штодня ідучы ў гімназію, буду мець магчымасць пакланіцца Вастрабрамскай Божай Маці ці раўнамерным крокам мерыць менскі тратуар?..

III

Вялікі вайсковы абоз Кэтэрык Кэмп, што знаходзіўся ў Ёркшыры ў адлегласці кіламетраў чатырох ад мястэчка Рычманд, не належаў да тых, што пад час другой вайны будаваліся брытанцамі на скорую руку. Быў ён цэнтрам панцырнага шкалення брытанскае арміі. Невялікая часць прыдзелена была для ўжытку польскага першага корпуса генерала Мачка й з'яўлялася цэнтрам панцырнага вышка-

лення польскіх аддзелаў у Ангельшчыне. Абоз быў прыгожа распланаваны, з добра дагледжанымі баракамі, складамі, майстэрнямі. Акрамя такіх аб'ектаў штодзённага ўжытку, як лазні, кухні, сталовыя, кавярні, меў сваё кіно й большы будынак, які можна было назваць тэатрам. Там адбываліся розныя выступы-вар'етэ прыездных артыстычных трупяў. Сетка цэментовых дарог і сцежак была асабліва важнай тут, дзе дажджы падалі часцей, чым свяціла сонца. Плошча, занятая будынкамі, сягала, пэўна, гектараў трыста. Навокал раскінуліся сотні гектараў няўжыткаў, якімі Вялікая Брытанія даволі ведамая. Там былі стрэльбішчы для вайсковых практыкаванняў і поле для аўтамабільнай і панцырнай язды.

У той час, калі нашы кандыдаты з'явіліся ў Кэтэрык Кэмпе, было там не больш трох сотняў палякаў з розных аддзелаў першага корпуса. Вучыліся яны рамяству танкістаў, прычым канчалі звычайна адзін з чатырох курсаў: танкавага стралецтва, шафёрства танкаў, курс радыёвы (бадай, найцяжэйшы, бо ў праграму навукі ўваходзіла не толькі праца з радыёперадатчыкам, але й вывучэнне ўстаноўленай сістэмы шыфраў) ды, нарэшце, курс камандзіраў танкаў, звычайна прызначаны для падафіцэраў. Аб'ектам вывучэння быў навейшы ангельскі танк «Кромвэл», хаця знаёміліся з «Чэрчылямі» й іншымі ангельскімі й амерыканскімі танкамі.

Польская школа падхаронжых панцырнай зброі, што тут знаходзілася, праводзіла навуку канвеерным метадам — зусім так, як рабілі гэта ангельцы.

Кожныя два месяцы пачынаўся новы курс. У ліку яго было дваццаць чатыры чалавекі, якія для штодзённых заняткаў дзяліліся на тры роўныя лікам групы. Адна група, прыкладам, у даны перыяд праходзіла курс радыёвы, іншая — стралецкі, трэцяя — шафёрства. Кожны курс трываў чатыры тыдні. З прычыны кароткага часу матэрыялу давалася вучням вельмі шмат. Акрамя ўспомненых трох курсаў усе вучні школы праходзілі яшчэ курс шафёрства транспартных аўтамашынаў. Вучыліся ездзіць, як прынята ў Ангельшчыне, па левым баку дарогі. Практыкаваліся на паўтаратонных «Бэдфордах» і «Фордсанах». Пасля ішоў курс камандзіраў танкаў і кіравання звязамі. Тапаграфія й хуткая арыентацыя па мапах была прадметам найбольш інтэнсіўнага вывучэння. Ужо напрыканцы вывучаўся агульны курс тактыкі, арганізацыі арміі, стратэгіі й звязаных

з гэтым пытанняў, што трэба было ведаць будучым танкавым афіцэрам.

Перыяд навукі ў школе трываў роўна восем месяцаў. Скончыўшы яго, курсанты былі поўнасьцю падкутымі танкістамі, што маглі не толькі справіцца з заданнем любога з пяці чалавек экіпажа танка, але й кіраваць меншымі танкавымі аддзеламі ды наогул мелі добрыя асновы для вайсковай кар’еры.

Парогам, які кожны кандыдат мусіў пераступіць, каб трапіць у школу, быў псіха-тэхнічны экзамен. Паводле яго вынікаў кіраўнікі школы арыентаваліся, ці даны кандыдат надаваўся наогул у панцырную зброю, ды асабліва на афіцэра. У склад экзамену ўваходзілі розныя штучкі, некаторыя, здавалася б, зусім простыя, разлічаныя на пазнанне хуткасці арыентацыі кандыдата. Калі пры выкананні адных заданняў найбольш важнай была хуткасць у часе, то іншыя, цяжэйшыя, мелі на мэце выяўленне засягу агульнай і тэхнічнай адукаванасці. Мы не пачнём нудзіць чытача апісаннем кожнага з іх, бо не ў гэтым ляжыць асноўная мэта нашага апавядання. Успомнім яшчэ, што быў і пісьмовы экзамен, які меў даць кіраўнікам школы агульны вобраз як характару, так і інтэлектуальнага ўзроўню кандыдата. Адказы на цэлы сцяг пытанняў, што ацэньваліся пунктамі*, давалі трапную ацэнку кандыдата з усіх бакоў.

IV

Для Сымона Спарыша, што паспяхова справіўся з усімі заданнямі, найцвярдзейшым арэхам сталася якраз тое, што для іншых было наймякчэйшым. Група кандыдатаў паклікана была ў школьны барак. Кожны атрымаў ліст паперы, на якім стаяла наступнае пытанне, на якое трэба было адказаць пісьмова: «Чаму хачу быць афіцэрам панцырных аддзелаў польскае арміі». Для палякаў адказ на пытанне быў лёгкім, для Сымона ж, як яму здалася, амаль немагчымым. Гэтае вось «чаму» й было тым балючым рычагом, што падчэплівала самыя кволыя нетры ягонае душы, беларускага й асабістага «я», істотнага духовага быту й нябыту. Кінуўшы вокам направа й налева, хлапец спасцярог, як

* Ачкамі, баламі.

узясліся скрабці паперу пёры суседзяў. Як хто ўмеў, прыводзіў у адказ розныя прычыны, найчасцей жа — любасць да польскай бацькаўшчыны, жаданне ўзмацнення збройных сіл польскае арміі, каб прагнаць з радзімай зямлі ўсіх захопнікаў яе, каб помсціць за крыўды й іншыя падобныя рэчы.

Сымон сядзеў задуманы колькі часу і незаўважна для сябе церабіў галаву. І часу траціць нельга было, каб не звярнуць залішняе ўвагі кавалерыста-капітана, што роўнымі крокамі хадзіў перад фронтам сталоў ды заглядаў то ў адно захмаранае акно, то ў другое, часта поглядам кідаючы на жаўнераў.

«Што ж тут адказаць? — мазоліў мазгі Сымон.— Няўжо ж таксама аб патрыятызме? Пайшлі вы к чорту з вашым патрыятызмам. Навошта ж мне крывіцца? Трэба штось кароткае й даволі хітрае, каб надта не падкапаліся. Пэўна ж, звернуць асаблівую ўвагу на мой адказ, бо я ж адзін беларус сярод іх. Дык, можа, проста тлумачыць звычайным кар'ерызмам? Здаецца, так найлепш. Эх, так і быць. Памажы, Божа!»

Сымонава пярэ роўненькімі й старанымі, хаця й спешна пісанымі літарамі вывела на паперы наступны адказ: «Хаця на школу падхаронжых панцырнай зброі прысланы я быў згодна з загадам вышэйшых вайсковых уладаў, аднак таму, што амбіцыя кожнага чалавека накіроўвае яго да здабыцця вышэйшага становішча ў асяроддзі, да асягнення вышэйшае вайсковае ступені,— таму й хачу быць афіцэрам. Не ўхіляючыся нават ускосна ад простага адказу на вышэйпастаўленае пытанне, хачу заўважыць, што ў даным выпадку кіруюся вылучна сваёй амбіцыяй».

V

З выгляду й прыёмаў у адносінах да людзей камандзір школы падхаронжых, маёр Палішэўскі, мог бы прыгадаць тып валаснога старшыні. Быў ён сярэдняга росту, таўставаты, пузаценькі, у саракавых гадах. Шырокі вайсковы брызентавы пас, расцягнуты на максімальную даўжыню, ледзь здолеў абхапіць круглы жывот. Азызлы й пульхны, гладка голены твар звісаў двума падбародкамі над цесна зашпіленым каўняром «батледрэсу». Рэдкія цемнаватыя валасы, зачэсаныя спераду назад, ледзь пакрывалі лысіну.

Жыва бегалі заплылыя, ясна-блакітныя маленькія вочкі. Абвіслы мяшком «батледрэс» рабіў маёра таўсцейшым, чым фактычна быў. Рухі меў жывыя, гаворку — хуткую й адры-вістую. Паводле выразу ягонага твару вы ніколі б не маглі сказаць, ці жартуе, ці злуецца. Значэнне невыразнай гры-масы можна было распазнаць, адно прыслухаўшыся да маёравай гутаркі.

Палішэўскі належаў да таго тыпу людзей, што чуюцца вялікімі гаспадарамі на малых гаспадарках, не любяць пярэчанняў з боку іншых ды проста падпарадкоўванні ці нават і звычайнае патакванне. Ён апынуўся б якраз на сваім месцы, калі б нейкім чынам раптам стаў валасным старшынёй. Рэзкі й крыклівы голас выдатна памагаў бы ў сцягванні падаткаў, а натуральная вожыкава натапыра-насць — у страшанні жанчын і дзяцей.

Калі Сымону, на другі дзень пасля апошніх экзаменаў і адказу на гэтае «чаму хаю быць афіцэрам», загадана было з'явіцца да маёра ў канцылярыю, Палішэўскі сядзеў за сталом і мучыў у руках нейкую паперыну. Сымон, стукнуўшы моцна абцасамі й адсалютаваўшы, адразу распознаў на паперы характар свае рукі. Акрамя камандзіра школы ў канцылярыі прысутны быў худы й бледны, здаецца, з недахопу ў Ангельшчыне сонца, лейтэнант Монік, які, як пазней выказалася, быў некалі й недзе выкладчыкам у вышэйшай школе, славіўся як спецыяліст па ангельскай мове, аматар боксу й фізкультуры. Адночы меў пару лекцый для восьмага курса школы, дзе намагаўся вытлумачыць асновы складу й спосаб дэтанацыі атамнае бомбы. Трэцім прысутным быў капітан Баяноўскі, кіраўнік восьмага курса, што складаўся бальшынёй з жаўнераў Другога корпуса. Быў гэта высокі, чарнявы, тонкі, але мускулісты, спакойны й заўсёды зраўнаважаны мужчына. Ён роўнымі крокамі шпацыраваў ад дзвярэй да акна канцылярыі й часта кідаў зрокам на дажджлівае надвор'е. Пры ўваходзе Сымона стаў каля стала і ўталопіўся ў новапрыбылага. Монік сядзеў напрыканцы стала з левага боку Палішэўскага і, флегматычна рухаючы сківіцамі, жаваў гуму.

— Адкуль вы тут узяліся? — без ніякае прадмовы кінуў Сымону маёр.

— З Італіі, — спакойна адказаў хлапец.

— З якога вы аддзела?

— Апошні час быў на фронце ў семнаццатым батальёне шостаі Львоўскай брыгады пяхоты.

— Чаму вы не пайшлі ў школу пяхоты, а прыехалі ў панцырную?

— На гэтае пытанне не ведаю, ці сумею адказаць... бо...

— Вы прыехалі сюды ахвотнікам?

— Камандзір майго аддзела падаў маё прозвішча без майго ведама.

— А пасля вы згадзіліся?

— А што ж я меў рабіць?

— Я вас пытаюся, пся косць! — пачырванеў раптоўна Палішэўскі, і на твары ў яго з'явілася нейкая неакрэсленая грываса.— Адказвайце на пытанне!

— Калі ўжо так сталася, дык мусіў згадзіцца.

— Значыцца, вы ахвотнікам сюды прыехалі?

— Думаю, пане маёр, што гэтага нельга назваць ахвотай, калі чалавека прапануюць без яго ведама...

— Дык як вы сабе ўяўляеце такую справу? Не маглі стаць да рапарту з просьбай, каб вас пакінулі ў аддзеле, а прыехалі й хочаце давесці, што вас прымусам прыслалі? Га? — нерваваўся маёр. На буйным твары цяжка было спасцерагчы такую раптоўную перамену. Адно па голасе Сымон здагадаўся, што тлумачыць Палішэўскаму аб ягонай абыякавасці да школы не будзе ладу.

— Дык як вы ўрэшце думаеце? Ахвотнік вы ці з прымусу? — прыпадняўся маёр за сталом.— Няма чагосьці сярэдняга. Або так, або не. На маю думку, вы — ахвотнік. Хочаце, каб за такога вас уважалі?

— Так ёсць, пане маёр.

— Адкуль вы з дому?

Сымон назваў мясцовасць нараджэння.

— Хто ваш бацька?

— Селянін.

— Колькі меў зямлі?

— Дванаццаць гектараў.

«Чорт цябе пабяры, — думаў Спарыш, — яшчэ возьмеш загадаеш, як тыя бальшавікі, аўтабіяграфію, пачынаючы ад прапрадзеда, пісаць». Ужо падымалася правая рука, каб з заклапочання пацерабіць патыліцу, але калі хлапец прыпомніў, дзе знаходзіцца, хутка апусцілася.

— Колькі часу вы былі на фронце?

— Тры месяцы.

— З чым ваявалі?

— З немцамі, пане маёр.

— Я не пытаюся, з кім, але — якой зброяй, якую функцыю вы выконвалі, — пачаў хвалявацца зноў верхні маёраў падбародак.

— З «п'ятам», пане маёр.

— Гм... можаце ісці.

Сымон адсалютаваў і, павольна павярнуўшыся, зрабіў тры крокі ды ўжо браўся за клямку дзвярэй.

— Спарыш! — гукнуў голас Палішэўскага.

— Я ёсць, пане маёр! — адварнуўся юнак.

— Як то вы паварачваецца, як тая цяжарная баба! Не можаце вы гэта жывей, рухавей? Помніце, як вазьму вас на школу, то яйцы вам хутка ўстаўлю, пся косць!

— Так ёсць, пане маёр!

— Можаце адысці.

Сымон хуценька крутануўся на левым абцасе, жвава адсалютаваў і жывенька выскачыў за дзверы.

— Як вы думаеце? — звярнуўся быццам да сцяны, глядзячы на свежазачыненыя за Сымонам дзверы, Палішэўскі. Капітан Баяноўскі аднавіў ранейшае шпацыраванне ды ўважна зірнуў у акно, быццам там намагаючыся знайсці адказ на камандзірава пытанне.

— Здаецца, у яго ў галаве крыху ёсць, — флегматычна, усё яшчэ жуючы гуму, адказаў, выцягнуўшыся ў крэсле, Монік.

— Пане лейтэнант, — з уданай паважнасцю павярнуўся да яго Палішэўскі, — будзьце ласкавы, перастаньце ў маёй прысутнасці ў часе службовых гадзін жаваць гуму. Іншым часам — як сабе хочаце.

— Перапрашаю пана маёра, — спахапіўся бледны лейтэнант і, хутка выцягнуўшы з кішэні кавалак туалетнае паперы, паднёс яе да вуснаў, улажыў туды жвачку ды, устаўшы з крэсла, выкінуў яе ў кошык для смецця.

— Колькі пунктаў атрымаў ён на экзаменах?

— Семдзесят два, — адазваўся Баяноўскі.

— Выглядае, што трэба прыняць. З гэтай нацыянальнасцю, пся косць, чалавек чужога ўзгадавання... Як вы думаеце, пане капітан?

— Няма прычынаў, каб адкінуць.

— А вы, пане лейтэнант?

— Варта прыняць.

— Няхай так і будзе, — заключыў Палішэўскі.

VI

Калі абвешчаны былі вынікі экзаменаў у школу, аказалася, што тры чалавекі былі адкінуты. Кандыдаты й раней былі ведалі, што некага мусілі адкінуць, бо на дваццаць чатыры месцы было дваццаць сем кандыдатаў. Двое адкінутых былі жаўнеры з Італіі. Яны цэлую вайну былі ў панцырных аддзелах. Чуліся моцна пакрыўджанымі. Дарма што колькі разоў спрабавалі абіваць парогі ў Палішэўскага, камандзір і гаварыць не хацеў. Да таго ж выказалася хутка, што згодна з загадам брытанскіх уладаў восьмы курс меўся быць апошнім. Гэткім чынам адкінутыя не мелі надзеі паступіць на дзевяты, бо школа мела быць закрытая. Адзін з гэтых адкінутых, што па дарозе з Італіі ў Кэтэрык Кэмп пасябраваў з Сымонам, вельмі яму зайздросціў такой удачы, намякаючы ў гутарцы й на тое, што Сымон быў беларусам і яго прынялі, а яго — як паляка, дый, пэўна ж, зусім не горшага, калі не лепшага, — адкінулі.

Спарыш не лічыў таго за такую вялікую, як выдавалася паляку, удачу. Наогул быў хлапцом здольным, адылі ягоня зацікаўленні ў навуцы не былі ў кірунку тэхнічным — больш за ўсё любіў літаратуру, гісторыю, філасофію й мовы. Аднак глыбока ўнутры, здавалася, нават падсвядома, ганарыўся тым, што ўдалося на жыццёвай дарозе пералезці яшчэ адзін парог, дарма што адчыненыя дзверы вялі ў цемру. Для яго гэта ўдача, як гаварыў адкінуты паляк, была яшчэ адным доказам сваёй вартасці й развітасці, асабліва ж калі параўноўваў сябе з тымі спрактыкаванымі ваякамі, бальшыня якіх выводзілася з панцырных адзінак. Некаторыя былі падафіцэрамі з доўгім стажам службы, з грудзьмі, поўнымі медалёў.

Яшчэ ў пачатковай і сярэдняй школе Сымон стараўся вучыцца й амаль заўсёды быў першым паводле ацэнак у сваім класе. Там меў справу заўсёды з аднагодкамі, значыцца, шансы былі амаль роўныя. Даваўся ўсім роўны й да гэтага часу невядомы матэрыял да вывучэння, і адно найбольш здольныя й працавітыя трымаліся навярху класа. Тут жа пры экзаменах былі людзі з усіх пластоў грамадства, пачынаючы ад князя Юрыя Радзівіла (аб ім і іншых будзе мова пазней), пераходзячы да сыноў бюракратаў і вайскоўцаў ды канчаючы дзяццмі сялян. Розніліся й паводле сваіх гадоў, і вайсковых ступеняў, і ваеннае практыкі, і ўзгадавання, й навуковага падрыхтавання. Былі й людзі з вышэйшай асветай. Дык у тым і меў Сымон асабістае

задаваленне, што не толькі наогул трапіў у школу, але паводле ацэнак апынуўся дзесь усярэдзіне.

Быў гэта чэрвень 1945 года. Мімаволі прыбягаў Сымону на думку чэрвень мінулага года ў Менску. Прыгадваліся афіцыйльна нераспачатыя заняткі школы камандзіраў БКА, маладыя, поўныя веры ў сябе й свой народ юнакі, што пазляталіся былі з усіх куткоў Бацькаўшчыны, каб у будучыні стацца авангардам беларускіх збройных сіл. Як хутка ўсё тое расплылося-развеялася, змянілася, шмат чаго спаракнела-спапялілася, іншае зламалася, а некаторае — самае мацнейшае й пасля вайны яшчэ больш трывалае й узмоцненае — раскіданае было сёння па ўсіх кутках Еўропы. Была калісь для ўсіх адна дарога, ясная й простая, быў кірунак, было кіраўніцтва. Сягоння, год пазней, стаялі на розных сцежках, у розных месцах кантынента, гукаліся й шукаліся міжсобку ў чужых джунглях. Адно хіба ў іх засталася супольнае — зніч непакіснай любові да Бацькаўшчыны.

Хоць параўнанні й прыгадванні мінулага наводзілі на Сымона вялікую журботу, закрадаліся сумлевамi ў душу, напаўнялі горыччу сэрца, не траціў надзеі, што неба хутка праясніцца. Адплылі ўжо ваенныя хмары, створыцца нейкі паваенны лад і парадак, і што хаця Бацькаўшчына апынулася, як казаў той Чэрчыль, за жалезнай заслонай, усё ж лягчэй будзе адшукаць сваіх родзічаў, неяк выкарабкацца з чужога лабірынту, а там ужо відаць будзе, як і што рабіць. Гэткага моманту праяснення й чакаў Сымон са сталай надзеяй на лепшую будучыню.

Дык на даным этапе, пакуль сваіх не было яшчэ відаць, пакуль не вызначана была дарога заходняга палітычнага свету, нават і такая маленькая, паводле слоў таго ж палячка, «удача» была крыніцаю духовай падтрымкі, апраўдання сваёй вартасці, жыццёвага дасведчання, поступу й трываласці.

Калі ўжо нават і сярод чужых, калі няма іншага выйсця, дык хаця ж каб не апошнім. Надта ж нядобра цягнуцца ў хвасце сярод сваіх, хоць гэта яшчэ паўбяды, але ж сярод чужых (ды яшчэ такіх, што вечна тыцкалі раней і вытыкаюць цяпер сваю вышэйшасць і лепшасць), дык гэта было б для Сымона прост-напраст духовай катастрофай, тым больш што на палякаў глядзеў часта з пагардай, а рэдка з пашанай.

Самагубства Рачыцкага й людзі восьмага курса

I

Не мінула і пары месяцаў ад пачатку заняткаў восьмага курса, лік вучняў зменшыўся на аднаго. Улан Рачыцкі пазбавіў сябе жыцця стрэлам у рот.

Рачыцкага памятаў Сымон з «Лэмі Кэмпу» каля Неапаля. Улан адразу кінуўся беларусу ў вочы таму, што хваліўся ўжо ў той час веданнем ангельскае мовы. Ясна, Сымон не мог ацаніць, як добра Рачыцкі ведаў мову. У гаворцы улана, як Сымон здагадваўся, было шмат «лаціны», г. зн. лаянкі. Спяваў па-ангельску адну ці другую песню, тое-сёе гаварыў да іншых сяброў, быццам каб пахваліцца веданнем мовы, і, самае галоўнае, мог нават у кавярні дагаварыцца з ангельскімі вайсковымі жанчынамі. Шмат хто яму ўжо тады гэтак моцна зайздросціў, бо як-ніяк ехалі ж у Ангельшчыну, й кожнаму веданне мовы прыдалося б.

Быў гэта шыракаскулы ў твары, чорны, сярэдняга росту, мускулісты й добра збужаваны мужчына гадоў звыш трыццаці. Паходзіў дзесьці з Заходняе Украіны, што была пад польскай акупацыяй, быў сынам асадніка, прайшоў савецкія канцлагеры, трапіўшы ў 1939 годзе да бальшавікоў у палон. Ваенны шлях ягоны цягнуўся ад Тобруку ў Афрыцы аж да Балоны. Аб ваенных здольнасцях сведчылі два шэрагі берэтак вайсковых медалёў на левым баку грудзей мундзіра. Рачыцкі вельмі любіў спяваць і быў гаспадаром прыёмнага баса. Звычайна, кончыўшы «Над Янцэ-Кянгам ззяе месяц», пачынаў «Сагару», а часта заводзіў, наўмысля выкрыўляючыся й сакавіта пераплятаючы «лацінай», «Я — стары араб».

Шырокі й злёгка пакалечаны воспай твар звычайна насіў пагодную ўсмешку, але яна часценька й надта ж раптоўна знікала, а на яе месца з'яўлялася задуманая й сумная маска, што магла сведчыць аб нутраных перажываннях. Пасля самагубства, калі сябры пачалі прыпамінаць розныя дэталі з ягонае размовы, выгляду й адносінаў да іншых, вырашылі, што Рачыцкі раней насіўся з думкай аб самагубстве, адно скрытнасць характару й зверхняга пагодлівасць добра маскавалі ягоныя намеры. Тыя, што найбліжэй яго зналі, цвердзілі, што нябожчык даўно страціў

быў усялякую веру ў лепшае, у тым ліку перадусім у хуткае вызваленне Польшчы, дый, магчыма, у занадта чорных колерах уяўляў будучыню на чужыне. Як бы там ні было, Рачыцкі павялічыў і так ужо немалы лік тых палякаў, што пасля Ялцінскай канферэнцыі, пазбаўленыя надзеі на лепшую будучыню свае краіны, собскімі рукамі вызначалі апошнія раздзелы свайго жыцця.

II

Прыступаючы да азнаямлення чытача з удзельнікамі васьмага курса школы, варта спыніцца найперш на вучню найбольш ведамым і паважаным сярод іншых — Юры Радзівіле. Але перш яшчэ лгга прыгадаць тое-сёе аб самым доме Радзівілаў, бо апошнія сусветныя буры, разам з дэтранізацыяй старых паноў — магнатаў на зямлі беларускай, змылі з памяці людзей і мінулае найвызначнейшых арыстакратычных дамоў.

Род Радзівілаў карэннямі сягае ў далёкае мінулае Вялікага княства Літоўскага. Імёны Радзівілаў сустракаем сярод найвызначнейшых людзей княства — ваяводаў, біскупаў, дворных гетманаў і князёў. Стаяць яны побач Сапегаў, Астрогскіх, Хадкевічаў, Мірскіх, Апелькавічаў, Глінскіх. Радзівілам належалі вялікія абшары беларускае зямлі — пачынаючы ад Случчыны праз Нясвіж і Клецк, Лідчыну й Трокі — аж да Коўна. Амаль ва ўсіх вялікіх местах Радзівілы мелі свае палацы.

Калі ўслед за дынастыяй літоўскіх князёў (пазней жа польскіх каралёў Ягайлавічаў) беларускія магнаты кіруюць позірк на Варшаву й Рым ды пасля зусім пакідаюць свой народ і шпарка адчыняюць дзверы польскім уплывам на Беларусь і Жамойдзь, Радзівілы знаходзяцца ў іхніх шэрагах. Яшчэ ў 1709 годзе князь Януш Радзівіл з Багуславам намагаюцца пры дапамозе ў той час агрэсіўных шведаў аднавіць поўную незалежнасць Вялікага княства Літоўскага ад Польшчы (Кароны). Палякі змаўляюцца з расейцамі і йдуць наперасек шведам і беларусам. Ідзя Радзівілаў не была зрэалізаваная. Другі пярэхрыст з княжага дому, званы Сіроткам, пры дапамозе інтрыганцкіх польскіх магнатаў і ордэна езуітаў, канчаткова перахіляе вагу будучага лёсу гэтага некалі слаўнага дому ў польскі бок. Януш Радзівіл за свае старанні аднавіць незалежнасць Вя-

лікага княства Літоўскага атрымоўвае ад Варшавы мянушку здрадніка, а род Радзівілаў цвёрда становіцца ў калоны іншых вялікіх і малых магнатаў-паноў, рэнегатаў беларускага народа.

Радзівіл Сіротка зачыняе ў Нясвіжы беларускую друкарню, што ў гэты час, калі на беларускіх землях моднымі былі розныя плыні заходнееўрапейскай рэлігійнай рэфармацыі, была адным з агменяў беларускага друку й культуры. Сіротка прывозіць у Нясвіж рыцараў польскага каталіцызму — езуітаў. Будзе для іх вялікую святыню й езуіцкую калегію, а для сябе распачынае будову магутнага замка. Нясвіж дзякуючы Радзівілу Сіротку становіцца, бадай, найгалоўнейшым асяродкам пашырэння ў Беларусі рыма-каталіцызму й паланізацыі нашай Бацькаўшчыны. Ад гэтага часу аж да акупацыі Беларусі Расеяй не зарастае пустазеллем дарога з Нясвіжа ў Кракаў і Варшаву. Польшча пры дапамозе сваіх паноў-інтрыганаў і езуітаў, пры пасярэдніцтве нясвіжскіх рэнегатаў, моцна сціскае абшарніцка-паланізацыйнае ярмо на шыі сялянскага беларускага народа.

У 1784 годзе гасцяваў у Нясвіжы польскі кароль Станіслаў Аўгуст, а ў 1929 годзе — будаўнік паверсальскай Польшчы маршал Пілсудскі. Апошні прыязджаў быццам дзеля наведання і ўшанавання магілы свайго слугі — ад'ютанта князя Станіслава Радзівіла. Фактычна ж між гэтымі візітамі не было істотнай розніцы: сведчылі яны аб тым, якую вялікую вагу надавалі пануючыя ў Варшаве асобы дому Радзівілаў. Уважалі яго супоняй таго абшарніцкага польскага каланізацыйнага ярма, якім пры дапамозе беларускіх магнатаў-зраднікаў запрэглі ў няволю беларускія сялянскія масы.

III

Вучань восьмага курса школы падхаронжых Юры Радзівіл меў у апісаным намі часе гадоў дваццаць пяць. Быў гэта вельмі высокі ростам, тонкі чарнявы дзяцюк. Густыя чорныя бровы параслі малымі стрэшкамі над доўгімі вейкамі. Цёмна-рудыя вочы сядзелі блізка простага й тонкага носа. На высакаватым лобе ледзь заўважныя былі раннія маршчыны. Невялікія прагаліны па кутах ужо разрэджаных валасоў, чэсаныя проста назад, былі вестунамі ранняга

лысення. Дзякуючы вялікаму росту Юры рабіў уражанне худага й тонкага. Вузкія, з доўгімі тонкімі пальцамі рукі лёгка, быццам наскі лыжаў, маглі загінацца ўверх. Нямала ўвагі прысвячаў Радзівіл сваім пазногцям, вострым і доўгім, заўсёды чыстым і дагледжаным. Тыя арыстакратычныя рукі, пэўна ж, шмат пацярпелі б, каб давялося ім падаіць з паўтузіна кароў ці падужацца пару дзён з віламі пры вывазе гною. Асмелімся цвердзіць, што Юрыю ні таго, ні другога не даводзілася рабіць, хоць не будзем запэўніваць, што ён наогул цяжка не працаваў ці фізічна не цярпеў.

У 1939 годзе дзякуючы нейкаму асабліваму збегу абставін бальшавіцкія «вызвольнікі» захапілі хлапца ў Ня-свіжы. Юрыю сабіла зусім непавярхоўна пазнаёміцца з маскоўскай Лубянкай. Як і тысячы іншых палякаў, скарыстаў з нагоды ў 1942 годзе, уступіўшы ў арганізаваную са згоды Сталіна на тэрыторыі Расеі польскую армію. Далейшы шлях праз Іран, Ірак і Палесціну прывёў у Егіпет і Лівію, пазней — у Італію ды Ангельшчыну. Хаця Юры браў удзел у ваенных акцыях на фронце, адылі, відаць, адвагай не грашыў, бо на грудзях віднелася адно пара берэтак ваенных адзнакаў і то якраз такіх, што даваліся ўсім жаўнерам Другога корпуса без увагі на тое, былі яны пад агнём ці не.

Як казалі на курсе (што цяжка было праверыць), бацькі ягоныя з адной дачкой знаходзіліся ў Монтэ-Карла, а старэйшы брат служыў у польскай авіяцыі. Юры здабыў сярэдняю асвету ў Швейцарыі, там жа студыяваў і эканоміку ва універсітэце. Гэты рослы дзяцюк быў вельмі сціплага характару й абмежаваных вымаганняў. Калі б нават і не насіў ведамага гістарычнага прозвішча, заслугоўваў бы, бадай, на тую самую пашану, якую меў сярод сяброў. Наскрозь і заўсёды выразніваўся між іншых жаўнераў сваёй ветлівасцю, ласкавасцю й сціпласцю. У мове ягонай цалкам адсутнічала будзённая жаўнерская «лаціна». Можна было быць мізэрным па характары й асабістай маральнасці чалавекам, стаяць на найніжэйшай сацыяльнай прыступцы, але калі Радзівіл гаварыў з вамі, магло здавацца, што вы самі замяніліся ў сваю адваротнасць: з'яўляецеся чалавекам у вялікай меры вартасным, да якога якраз таму й адносяцца з такой вялікай пашанай. Лішнім гаварыць, што ад вас належылася б чалавеку ўзаемнасць.

Самым вартасным у Радзівілавых адносінах да людзей было тое, што ані тая ветлівасць, ані пашана й добразычлі-

васць да іншых не былі вымушанымі, штучнымі, як гэта часценька даецца заўважыць у людзей зверху палітураваных, а ўсярэдзіне — грубых і фальшывых. Магчыма, што частка сакрэту Радзівілавай этыкі ляжала ў тым, што ўсіх людзей лічыў добрымі, залічаў іх у свае сябры і, ужо зыходзячы з гэтага, збліжаўся з імі. Пазнаўшы гэтага рослага дзецюка, вы хутка ўсведамлілі б, што гэта было ўпоенае ў яго змалку, дадзенае ўзгадаваннем, што інакш ён не мог, калі б нават і хацеў.

Некаторыя спрабавалі справакаваць яго на злосць ці дрэнны язык. Звычайна не ўдавалася. Калі Юры спасцерагаў, што наўмысля правакуюць, тады з ледзь заўважнай, але заўсёды пазбаўленай зласлівасці ўсмешкай збываў усё жартамі, ніколі не рэваншуючыся на тых, што намагаліся яго правакаваць. У кожным чалавеку, з якім так ці інакш збліжаўся, гэтакім падыходам здабываў сабе сябра.

На курсе клікалі яго «прынцам» (ад ангельскага слова «prince» — князь). Другія дзве, заўсёды між людзей вельмі рэдкія, а найбольш цэнныя якасці Радзівілавага характару — уменне маўчаць і слухаць іншых ды — ці не найважнейшае — не толькі не выстаўляцца сваім «я», але зусім мала гаварыць аб сабе. Апошняя — найцяжэйшае, бо кожны чалавек у першую чаргу — эгаіст.

IV

Кажуць, што багатые людзі — таму багатые, што ўмеюць ашчаджаць. Гутарка ідзе не пра тых, што нажываюць капітал у спадчыну ці багацеюць несумленнымі метадамі, а пра такіх, што пачынаюць з нічога і ўсялякую манету горнуць пад сваю моцную апеку, хоць гэта быў бы, як часта выражаюцца ангельцы, chicken feed*. Да гэтых людзей трэба аднесці Юрыя Радзівіла. Казалі некаторыя з вучняў восьмага курса, што быццам Радзівіл меў ад бацькоў вызначаную месячную суму ў памеры ста ангельскіх фунтаў на свае патрэбы. Плётка была малапраўдападобная. Вядома было адно, што Юры ніякіх грошай ад нікога не атрымліваў, але не выключана, што бацькі дзесь адкладалі на ягонае конта нейкую месячную суму. Затое было публічнай тайніцай, як гавораць, што Юры ашчаджаў

* Курыны корм (англ.).

самую найдрабнейшую манету з вайсковай платні, якую атрымліваў, як і ўсе іншыя, у памеры двух з паловаю фунтаў на дзесяць дзён.

Іншыя трацілі свае грошы на піва, курава, вечарынкi, дзяўчат, на пячэнне й каву вечарамі ў мясцовай кавярні. Радзівіл не піў і не курыў, не хадзіў на танцы й надзвычайна рэдка заглядаў у кавярню. Затое часта ўдзень прыносіў са сталоўкі закручаны ў паперку белы хлеб. Вечарам, седзячы ў бараку пры круглай напаленай печцы, раскладаў яго на гарачым кружку і, падпякаючы з двух бакоў, быццам тоўст, спажываў з прынесенай таксама з кухні кавай ці гарбатай. Калі каторы з сяброў, бачачы гэта, абцяцаў купіць Юрыю пару пячэнняў і кавы ў кавярні, калі б той быў ласкавы з ім пайсці, «прынец» вельмі ветліва, але станоўка адмаўляўся — мо таму, што самому прыйшлося б выдаткаваць пару пенсаў.

Ашчаднасць Юрыя не канчалася на грашах, якія ахвотна пазычаў усім, хто прасіў. Пад канец навукі меў іх цэлае бярэма — магчыма, не толькі ўсе атрыманыя за восем месяцаў фунты, але й шылінгі з пенсамі.

Ён ашчаджаў і вайсковую вопратку й абутак. Кожны жаўнер меў па два мундзіры-«батледрэсы» й па дзве пары абутку. Адна пара прызначаная была на будні дзень, другая — на святы. Рэдка давялося б пабачыць Юрыя нават у святочны дзень у лепшай вопратцы, хіба адно тады, калі разам з усімі ішоў на абавязковую багаслужбу. Затое часта давялося б бачыць «прынца» з прасам у руцэ пры сталe ў бараку — прасаваў порткі ці горшы штодзённы мундзір. Прас быў куплены колькімі сябрамі для супольнага ўжытку. Трэба тут заўважыць, што бальшыня жаўнераў прасавала свае порткі саматужным метадам, г. зн. пакрапіўшы злёгка вадою, злажыўшы роўненька на канты, клалі порткі на сяннік і зверху ў падвойную столку засцілалі коцам. Гэта рабілася кожны вечар перад ночным адпачынкам. Калі чалавек праспаў ноч на сваіх портках, дык раніцай былі яны зусім нядрэнна выпрасаваныя, хоць, вядома, не такімі, як можна было зрабіць пры дапамозе праса. Але на будні дзень і такога прасавання было даволі.

Калі Юры купляў паперу й канверты для карэспандэнцыі, абавязкова выбіраў найгоршае й самае таннае. Няважна да каго пісаў — да «прынцаў» ці звычайных смяротных — карыстаўся тымі самымі, найбольш таннымі пісьмовымі матэрыяламі.

Найбольшую ўвагу звяртаў Юры на сваё здароўе. У Ангельшчыне, пры капрызнай і дажджлівай пагодзе, шчаслівы той, чый арганізм адпорны на звычайны катар і прастуду. «Прынц» да такіх не належаў. Часта сябры бачылі Юрыя з нейкімі кроплямі ад прастуды ў руцэ, а яшчэ часцей — з пластыкавай ампулкай, у сярэдзіне якой, быццам той тонкі алавік, сядзеў медыцынскі сродак супраць прастуды. У канцы ампулкі была маленькая дзірачка. Яна ўкладалася ў нос і моцна цягнулася ў сябе для прачышчэння насавых каналаў. Цікава было сачыць, як Юры сваім доўгім і тонкім пальцам прыцісне адзін бок носа, а ў другую дзірку ўложыць ампулку ды колькі разоў з вялікім смакам пацягне носам, нават аж зморшчыцца часам. Пасля палец прыцісне другі бок носа, а ампулка загляне ў другую адтуліну. Аперацыю тую паўтарае часта й некалькі разоў. На змену прыйдуць густыя пахучыя кроплі з малой пляшачкі, ужыванне якіх вымагае не менш складанай аперацыі. Юры дасягнуў верху мастацтва пры ўжыванні тых кропляў і ампулкі, а ўжо лішнім будзе прыгадваць, што ўкладаў у гэта ўсю сваю душу. У моманты, калі Юры прысвячаў увагу свайму правільна-роўнаму панскаму носу, здавалася, што нічога больш, акрамя яго, на свеце не існавала. Пры тым «прынц» лёгка вурчэў, наракаючы на капрызную ангельскую пагоду.

Падсушваючы пры печцы хлеб, Юры часта заводзіў зусім нядрэнным тэнарам індыйскі раманс:

When I'm calling you-u-u,
Will you auswer to-o-o...*

V

Толькі адзін Шчуроўскі любіў пажартаваць над «прынцам». Шчуроўскаму й прозвішча надзвычайна пасавала да ягонага вонкавага выгляду. Шылаваты нос і падбародак, што нагадваў пацукову мордачку, ды цвёрдзенькая, заўсёды настаўбураная грыўка, што нейкім чынам нагадвала пацуковы вушы, вузка размешчаныя побач шылаватага носа вочы — усё гэта, здавалася, мела сувязь з прозвішчам языкатага хлапца.

* Калі я паклічу цябе,
Ты адгукнешся мне... (англ.)

— Ну, «прынчэ», як там сягоння маецца твой панскі хрыбет? — прыйшоўшы аднойчы з дзённых заняткаў, звярнуўся да Радзівіла Шчуроўскі.— Вы ведаеце, хлопцы, сягоння «прынец» аліву ў «Кромвелі» змяняў. Але ж і стагнаў, але ж і крактаў. Праходжу я гэта каля танка, гляджу — нечыя доўгія ногі, быццам тыя качэргі, з-пад гусеніцаў тырчаць. Стаю ды думаю — у каго ж гэта ў нас на курсе такія кавёлы даўжэзныя. Гадаю гэта я ды ажно чую, што нехта крэкча пад нізом, як тая баба пры родах. Гэй! — крычу.— Што гэта там вам, пане калега, сталася? Памагчы, можа? Ажно сунецца з-пад «Кромвеля» нейчы доўгі кодаўб, і тады я пазнаў, што гэта наш «прынчэ». Замурзаны ж, каб вы бачылі! І стукнула ж таму інструктару пану Юрыю такую брудную работачку даць! Ах, ах! Як жа, «прынчэ», чуешся?

«Бруднай работай», аб якой гаварыў Шчуроўскі, была змена алівы ў танкавым маторы. Каб выцадзіць старую аліву, трэба было знізу між гусеніцаў залезці пад матор, зняць цяжкую стальную плітку, пасля адкруціць шпунт ад аліўнага збарніка. Найцяжэйшым было гэтае адкручванне й закручванне, бо між танкавым нізам і зямлёй было вельмі няшмат прасторы. Трэба было лезці пад танк на плячах, а пры працы цяжка было разагнуць рукі. Работу тую, і не адзін раз, мусіў выканаць кожны вучань пад час вывучэння кансервацыі танкавых маторных механізмаў.

— Крыху баліць мне спіна, — гаварыў, лежачы на пасцелі й не звяртаючы ўвагі на зласлівы смех Шчуроўскага, «прынец». Той-сёй, прыслухоўваючыся, хіхікаў, але хіба не так з самога «прынца», як са Шчуроўскага, а найбольш з метаду ягонага насміхання. Тое, што «прынцу» давалося ў «Кромвелі» аліву змяніць, не было смешным. Раней ці пазней кожны з вучняў адбываў тую павіннасць.

Сымон Спарыш шмат скарыстаў з Радзівілавай дапамогай пры вывучэнні ангельскае мовы. Меркаваў, што ў будучыні гэтая мова прынясе больш карысці, чым вайсковыя веды. Як-ніяк вайна была скончаная, і хто мог з пэўнасцю сказаць, калі будзе прыдатны да ўжытку здабываны цяпер запас ваенных ведаў. Затое ж, пэўна, шмат дзе прыйдзеца карыстацца ангельскай мовай. Хлапец вельмі лёгка засвойваў новы матэрыял з дзённых заняткаў і амаль зусім не траціў часу на тое «зубрэннае», як шмат іншых пасля пятае гадзіны вечара, значыцца, пасля сканчэння жаўнерскага працоўнага дня. Вельмі сур'ёзна ўзяўся Сымон за навуку

новае мовы. Юры Радзівіл дасканала ведаў пяць асноўных еўрапейскіх моваў: нямецкую, французскую, гішпанскую, італьянскую й ангельскую, не гаворачы ўжо аб польскай, якой штодня карыстаўся, ці расейскай, якую, як казаў, навучыўся сам і ўжо не на школьнай лаўцы. Радзівіл ніколі не адмаўляўся дапамагчы ані Сымону, ані іншым, што хацелі скарыстаць з ягоных ведаў, нават тады, калі, здавалася, быў вельмі заняты сваімі справамі.

Ведаючы Сымона як адзінага беларуса на восьмым курсе й наогул у школе, «прынец» рэдка мінаў нагоду, каб тое-сёе даведацца пра Беларусь. З пытанняў ягоных відаць было, што аб Беларусі меў ён вельмі сціплыя веды, хоць мо шмат багацейшыя, чым іншыя палякі ў сілу тых абставінаў, што род ягоны калісьці быў беларускім і маёмасць у бальшыні знаходзілася ў Беларусі. Сымон ахвотна і падрабязна тлумачыў усё, што цікавіла «прынца» аб ягонай Бацькаўшчыне, асабліва ж ейнай гісторыі. Адночы пры такой гутарцы Радзівіл зусім нечакана сказаў:

— Пане Спарыш, вы ж, пэўна, ведаеце, што я — таксама беларус.

— Так? — усміхнуўся з іроніяй Сымон. — Не, не ведаў, пане Юры. Ці вы гэта гаворыце вось толькі сабе так, каб мне прыпадабацца, ці жартуеце?

— Не, пане Спарыш, я зусім паважна.

Сымон доўга і ўважна прыгледзеўся вузкаму твару Радзівіла. У вачах у «прынца» святлілася самая сапраўдная шчырасць.

— Ведаеце, пане Юры, не знаю проста, што вам на гэта адказаць. Ніколі не даводзілася мне чуць, каб хто з цяперашніх Радзівілаў лічыў сябе беларусам. Можа, вы, калі шчыра гаворыце, уважаеце сябе беларусам толькі таму, што маэнткі вашай сям'і знаходзяцца ў Беларусі.

— Не, зусім не таму.

— А чаму?

— Таму, што наш род даўней быў беларускім, ці, як тады называлі, літоўскім.

— Ваша беларускасць — гэта вельмі ж акадэмічнае пытанне. Хаця нельга адмовіць вам пэўнага права на беларускасць, цяжка сягоння было б пераканаць людзей у тым, што вы ці ваша сям'я — беларусы.

— Чаму ж так?

— Вы ж, пэўна, нядрэнна ведаеце гісторыю Літвы ды асабліва перыяд шведскіх войнаў. Можаце прыгадаць,

што Януш Радзівіл пры дапамозе шведаў хацеў аднавіць незалежнасць ад Кароны Вялікага княства Літоўскага, значыцца, Беларусі. І вы, пэўна ж, прыгадваеце, як за тую спробу князя Радзівіла Януша збэсціў у сваёй трылогіі Генрык Сянкевіч. Дарэчы, Радзівіла Януша гісторыкі й лічаць апошнім беларусам з роду Радзівілаў. Ён быў беларусам. Але вы, пане Юры... што ж у вас беларускага? Вы нават мовы беларускай не ведаеце, аб іншым ужо не гавораць...

На такі Сымонаў аргумент «прынец» нічога не адказаў, хаця ў будучыні шмат разоў вяртаўся да тэмы аб колішняй здраджанай Бацькаўшчыне.

VI

Адвард Дэмарчык паходзіў дзесьці з Пазнаншчыны. З выгляду належаў да тых людзей, якія здалёк кідаюцца вам у вочы і пабачыўшы якіх, будзеце помніць цэлае жыццё. Глыбока сядзелі пад густымі бровамі малыя блакітныя вочкі й яўна выставаў навіслы ўперад вузкі высокі лоб, зверху закончаны лесам густых і хвалістых светлых валасоў. Гэта быў чалавек рухавы й энергічны. Усё рабіў планава й сістэматычна, нікому не ўступаў з дарогі за найменшую дробязь. Аддаваў належную даніну навуцы, быў старанны пры вывучэнні лекцыяў, а галоўным яго заняткам пасля школьнага працоўнага часу была ангельская мова й дзяўчаты.

Дэмарчык пасябраваў з Сымонам не толькі таму, што той таксама цікавіўся ангельскаю мовай.

— Ты ведаеш, Сымон,— гаварыў да яго аднойчы,— падабаешся ты мне за твой здаровы, як кажуць англічане, *horse sense**. Дый не толькі за гэта. Ты маеш арыгінальнасць характару. Ведаеш, што ты ёсць, чаго хочаш і чаго ад жыцця вымагаць. Сёння людзей такіх няшмат.

— Няўжо ж праўда? — усміхнуўся Сымон, што прыняў тое за хвальбу, ды асабліва не мог зносіць такой хвальбы ў вочы.

— Ты не смейся. Шчыра гавару. Тое, што ты — беларус, зусім не робіць цябе горшым ад іншых. Наадварот: ты ў неспрыяльных абставінах, там, дзе шмат хто скрыўся б са сваёй нацыянальнасцю,— бо ты ж ведаеш, што мы,

* Конскі сэнс, розум (англ.).

палякі, кульгаем на талеранцыйнасць, — ты, значыцца, у такіх абставінах не цураешся нацыянальнасці й адстойваеш свае правы. Тут то й вызначаецца не толькі нацыянальная, але перадусім асабістая вартасць чалавека.

— Ну, браце, а што ж гэта за чалавек, што сябе й свайго адракаецца?

— Вось то-та. У тым-то й справа, што сягоння гэта модна. Мне ж здаецца, што адракацца свайго, цурацца свае нацыянальнасці гэта значыць, стаптаць сябе самога ў грязь, не гаворачы ўжо аб тым, што такі суб'ект, страціўшы пашану да свае вартасці, не будзе шанаваць і ніколі не зможа добра ацаніць іншых.

— Ну ты ведаеш, Эдзё, у гэтым я з табой згаджаюся на сто процант, проста слова ў слова.

— Як жа б ты не згадзіўся, калі жывеш паводле гэтага прынцыпу.

— Ты ўсё-ткі тое-сёе адносна мяне падмеціў.

— Ды не толькі адносна цябе. Вывучэнне людзей, перадусім іхніх характараў, ды найбольш слабасцяў характараў, з'яўляецца маім hobby*.

— А навошта ж табе гэта? Вось так сабе толькі дзеля «гобі»?

— Шчыра прызнацца, дык не. Мне гэта некалі прыдасца. Пры нагодзе раскажу, толькі не цяпер.

Калі прыйшла тая нагода, аб якой успамінаў Дэмарчык, а сталася тое пару месяцаў пасля, калі хлапцы больш пасябравалі й зблізіліся, пазнаняк выявіў Сымону, што ў будучыні мае намер улезці (так і казаў — «улезці») у ангельскую разведку — «Інтэліджэнс Сэрвіс».

— Гэта, братка, — гаварыў, разгарачыўшыся й сціснуўшы кулак, Дэмарчык, — дасць мне шанс адпомсціць шмат якім сукіным сынам за крыўды, што зрабілі нашаму народу. Цяпер войска канчаецца, дык трэба шукаць іншых шляхоў змагання. Я, братка, доўга думаў і прыйшоў да выснаву, што гэта для мяне адзіны й найлепшы шлях.

— Ого-го! — здзівіўся Сымон. — Дык ты маеш нявузкія планы.

— І даю табе слова гонару, няхай гэтая чужая зямля й Матка Чэнстахоўская будуць мне сведкамі, што да свае намечанае мэты дабяруся.

* Улюбёны занятак (англ.).

— Якая ж гэта мэта? Хіба ж «Інтэліджэнс Сэрвіс» будзе толькі сродкам?

— Слушна. «Інтэліджэнс Сэрвіс» лічу толькі сродкам. А мэта мая — выдушыць як найбольш ворагаў. Буду рэзаць, душыць і ўпівацца варожай крывёй. Буду ў экстазе помсты насалоджвацца перадсмяротнымі мукамі ворагаў нашага народа. Буду калечыць, забіваць, і ніколі ва ўзбуджэнні не здрыгане маё павека. Буду з мядовай асалодай прыглядацца, як уецца ў перадсмяротных цярпеннях цела людское гадзюкі...

Сымон уважна сачыў сціснуты, аж пабялелы, таўсты Дэмарчыкаў кулак, ззяючыя агнём нянавісці маленькія вочкі, дрыжачую ад узбуджэння адвіслаю ніжнюю губу.

— А беларусаў ты таксама залічаш у лік тых шчасліўцаў, якіх душыць маеш намер? — іранічна спытаў Сымон.

— Я чуў, што беларусы — добрыя людзі. Але ясна, калі б яны апынуліся ў ліку нашых ворагаў, то...

— Ну, ведаеш што, — пахлопаў Сымон Дэмарчыка па-сяброўску па плячы, — хвалю цябе за шчырасць. Аднак ты ведаеш, што заўсёды палякі накідвалі нам сваё ярмо, а ніколі наадварот...

— Дык у чым жа справа? Вы там нейкае сваё княства на федэрацыйных правах далучыце да Польшчы, і будзем жыць шчасліва разам.

— Табе гэта надта ж простым выдаецца. Зрэшты, мне не падабаецца тваё выражэнне «нейкае княства». Што за «нейкае» й чаму ж «княства»? У гэтым вычуваю нотку вышэйшасці, панскасці, а не толькі няпрошанага панібратства. Нотка гэта даволі добра далася нам ужо ў знакі.

— Але ж ты, брат, і прычэпліваешся да словаў. Зусім не тое хацеў я сказаць.

— Мо й не тое, але, як у нас у Беларусі кажуць, вылезла з мяшка шыла.

— Ну, браце каханы, але ж ты й крыўдны характар маеш.

— Скажы мне, — спытаў Сымон, — які народ ты найбольш ненавідзіш?

— Немцаў.

— А пасля?

— Расейцаў. А ты?

— Насамперш маскалёў.

— А яшчэ каго?

Сымон адказаў не адразу. Дэмарчык спасцярог хістанне.

— Скажы, скажы, што ненавідзіш палякаў! — спанукаў Сымона.

— Што ты хочаш, каб табе сэрца выняў ды ў жмені паказаў? — узлаваўся Спарыш.

— Ты мне прабач, я разумею. Можа, я замнога хацеў даведацца.

Дэмарчык чуўся ніякавата й адварнуў зрок у другі бок.

— Калі я й ненавідзеў, то ці маю аб гэтым гаварыць? Нават і табе, здаецца, блізкаму сябру. Ёсць жа пэўная рацыянальнасць і такт, які трэба захаваць. Мо ты шмат чаго й дагадваешся, але ж гэта — адно дагадкі. Зусім іншае, калі б ты пачуў тое з маіх вуснаў.

— Разумею, брат, разумею. Закрануў я ў тваім сэрцы адну з балючых ран.

— Разуменне — то адно, а дамаганне цераз меру лішняга — гэта зусім другое. Слухай, Дэмарчык, добра, каб мы былі з табой сябрамі, бо гэтак нам цяпер выгадней. Дык ніколі не пытайся, ці ненавіджу палякаў.

— Разумею й згаджаюся. Але чаму ты сказаў «гэтак нам цяпер выгадней»? Ці ты прадугледжваеш, што ў будучыні будзем ворагамі?

— Магчыма. Хто ж яго ведае...

— Ведаеш, я й ворага ўважу больш адкрытага, чым затоенага. Дык і хвалю цябе за шчырасць.

— Не перасольвай ужо. На меншае я здабыцца не мог, так як і ты. Бо ж ведай ты, знаток людскіх характараў і студэнт слабасцяў, што не магу быць фальшывым, асабліва перад самім сабой.

— Давай тады руку, й будзем жыць у згодзе ды хадзіць разам на дзяўчат, а розную палітыку пакінем на той час, калі прыйдзе момант.

— Без сумлеву.

VII

Хадзіць «на дзяўчат», як выражаўся Дэмарчык, давлялося з ім Сымону шмат разоў. Пазнанскі хлапец тлумачыў, быццам тое было надта патрэбным, бо спалучала карыснае з прыемным — вывучэнне ангельскае мовы з гулянем.

— Ну што ты, братка, увіш сабе лепшае? — пачынаў

разважаць будучы кандыдат у «Інтэліджэнс Сэрвіс». — Пойдзеш сабе на танцы ці на спатканне, разам дзяўчыну прытуліш і пацалункаў нап'ешся дый ангельскую мову падвучыш. Ох, якая гэта асалода! Нават і не шукай лепшых настаўнікаў мовы, чымся ангельскія красуні, бо не знойдзеш. На жаўнерскі мундзір яны таксама гоняцца, як тыя мухі на гной. Тут толькі выпадае паставіць кропку над «і», скарыстаць з нагоды.

— Можа, й маеш слушнасьць.

— Браце каханы! Дык ты яшчэ ў гэтым сумляваешся? Чакай жа тады. Толькі дазволь пану Дэмарчыку пакіраваць у бліжэйшай будучыні некаторымі тваймі сцежкамі, пабачыш, што чалавекам будзеш. І каханнем насыцішся, й мовы навучышся.

— А ты ўжо ў гэтым такі вялікі спецыяліст?

— Яшчэ які! Хочаш пераканацца?

— Чаму ж не. Што ж мне перашкаджае.

— Ты, братка, глядзі на гэта з пункту карысці.

— Дык што ж маю рабіць?

— Перш за ўсё пойдзем разам на забаву.

— Дзе ж тая забава?

— Усюды колькі хочаш. Нават тут у абозе кожнае серады й пятніцы ў вялікай залі кавярні адбываецца. Але тут замнога войска, а замала баб. Лепш у Рычманд ці нават у Дарлінгтон ездзіць — там баб, як смецця. Чым далей ад абору, тым больш дзевак, а менш войска. А ты танцаваць умееш?

— Некалі пробаваў, але танцую, быццам той слон на калёсах.

— Не журыся, брат, навучу. Гэта надзвычайна лёгка. Толькі пакажу табе асновы, пару крокаў з кожнага танца, й будзеш цэлы балетмайстар...

— Пабачым...

Раз неяк надвечар Дэмарчык схапіў Сымона за руку:

— Хадзем.

— Куды?

— Танцаваць вучыцца.

— Куды?

— А вось хадзі й не пытайся.

Дэмарчык накіраваўся ў кірунку прыбіральні.

— Дык што ж ты мяне ва ўборную цягнеш? Я-ж не маю патрэбы.

— Не ў уборную, а ў умывальню. Там ёсць шмат месца,

дзе разгуляцца можна. А дзе ж, ты думаў, у нашым бараку будзем, каб усе прыглядаліся й кпілі?

Умывальны барак быў прасторны. Між двух радоў, дзе над карытамі знаходзіліся ўмывальныя краны, сапраўды было шмат месца, каб разгуляцца.

— Вось тут, бачыш, як выгадна будзе?

— А дзе ж той музычны інструмент, пад які танцаваць будзем?

— А вось! Бачыў? — Дэмарчык выставіў даўгі, зложаны ў трубку язык і зарагатаў.

— Ха-ха-ха! — памог Сымон. — А добра ж ён іграе хаця?

— Слухай: До-рэ-мі-фа-соль-ля-сі-до-оо. До-сі-ля-соль... Ну як?

— Будзе all right*.

— То цяпер давай крокі. Перш за ўсё хачу сказаць табе, што танцы такія, як факстрот, які англічане тут завуць «квік стэп», танго, нават і «джайв», палягаюць на трох асноўных кроках. Ставяцца ногі разам — глядзі, о так! Тады зачынаецца з левай наперад, пасля ідзе правая наперад, ізноў левая, а тады ўжо правая прыстаўляецца на змену. Глядзі ўважна: так — левая, правая, левая, змена, раз, два, змена — і так цэлы час. Пры гэтым можаш рабіць выкрутасы, гэта само прыйдзе. Асноўнае, каб ты крокі ведаў, гэты альфабэт усіх танцаў. Разумееш?

— Ну.

— Дык хадзі. Давай мне рукі. О так, гэту залажы за плячо. І чакай, не прытуляйся ж так, я ж табе не дзеўка. Пастаў ногі разам, і пачынаем. Я вяду. Ну, увага! Тра-та-та-та-та, тара-та-тата, та-ра-та-та-та. Стой! Ногі крышку заштыўныя, быццам калкі тыя. Старайся свабодней крыху, не напінайся, каб гнуткія ў каленях былі. Ну давай яшчэ раз: та-ра-та-та-ра...

— Дык у гэтым цэлая штука?

— Ясна. Нічога тут надзвычайнага. Цяпер паспрабуй сам.

— Тра-ля, тра-ля-ля-ля... — пачаў Сымон, сам сабе падпяваючы, тупаць па ўмывальным бараку.

— Маладзец, вельмі ўдала! Бачу, што будучь яшчэ з цябе людзі. А цяпер пакажу табе танго, самым простым

* Поўны парадак (англ.).

спосабам, значыцца, глядзі, пачынаецца таксама: тра-ля-ля-ля, та-ра-та-та-та...

Гэткім чынам Дэмарчык, выясніўшы Сымону асновы самых простых танцавальных крокаў і паваротаў, намовіў яго ў наступную сераду пайсці разам у кавярню на забаву.

— Ведаеш,— гаварыў ён,— і мне будзе выгадней, бо калі захочаш якую дзяўчыну падчапіць, а прыйдзеш сам, дык цяжкавата. Звычайна вольныя дзяўчаты гуляць прыходзяць парамі. Дык бачыш, у чым штука. Адна ж сяброўка другой не пакіне, ніякавата, разумееш? А калі з табой, дык мы цяпер любую парачку падзелім, надта ж зручна будзе.

— І, пэўна ж, ты заўсёды больш прыгожанькую прыгалубіш?

— Аб гэтым ужо неяк памяркуем. Можа, нават у нас смак да прыгажосці не той самы. Я заўсёды прыглядаюся, ці прыгожыя ногі. А ты?

— Твар.

— Ну бачыш. І гэты арэх мы ўжо раскусілі. Пойдзеш у сераду са мной?

— Чаму ж не.

Сымон раней не браў на ўвагу забавы ў кавярні, хоць часта даводзілася, праходзячы, чуць там нейкую неразбярэху гукаў. Цяпер жа, вечарам у сераду, калі разам з Дэмарчыкам прыблізіўся й, зірнуўшы на натоўп танцораў праз акно, стаў, як укопаны на месцы, й разявіў рот. З кавярні даносіўся нейкі зусім несулладны, на Сымонава вуха, гукавы гармідар. Найбольш выразніваліся саксафон, трамбон і бубен. Здавалася, што гэтыя інструменты былі расстроеныя, кожны з іх цягнуў зусім у іншы бок, не зважаючы на астатнія.

Колькі жыў, не чуў Спарыш такога. Не было гэта падобнае на ніякую, веданую ім дагэтуль музыку. Сярод таго галасу можна было адрозніць нейкі мерны такт, ды і ўсяго, бо мелодыі зусім не было, ці, прынамсі, так Сымону здалося.

— Чаго раптам стаў? — штурхануў яго Дэмарчык. — Спалохаўся, ці якое?

— Што гэтыя музыканты там вырабляюць? Ці яны інструментаў не панаводзілі, ці з глузду з'ехалі? Няма ж ніякай мелодыі. Ці то ў мяне, можа, слухавыя органы ненармальна працуюць.

— А што, ты ніколі не чуў джаза?

— Джаза, кажаш? Недзе некалі каля вуха абабілася,

што ёсць такое нешта. Але няўжо ж гэта музыка? Гэта чорт ведае што...

— Глянь вунь на гэных людзей. Бачыш, як танцуюць? І ўсе пад такт. Значыцца, ёсць жа нейкая мелодыя й рытм. Ну, хадзем,— цягнуў Дэмарчык хлапца за рукаво.

Хаця-нехаця паплёўся Сымон да дзвярэй.

— Ну пойдзем, хаця б для цікавасці паглядзець.

У кавярні аж кішэла. На адну дзеўку выпадала каля пяці кавалераў. Дзяўчаты былі таксама вайсковымі з Кэ-тэрык Кэмп, «пэсткі», як называлі іх палякі.

— Гэта «квік стэп» танцуюць. Бачыш,— паясняў услуж-лівы Дэмарчык.— Давай ідзём, чаго ж марудзіць...

— Дык жа дзевак няма.

— Пачакаем, пакуль наступны танец пачнецца. Толькі ж не праваронь, рот разінуўшы, бо іншыя дзяўчат пабяруць.

Пры пачатку наступнага танца Дэмарчык шмыгнуў між сціснутых у кучу людзей і ўжо ўчапіўся за нейкую «пэстку», што цямкала ў роце жвачку. Сымон не ўбачыў нікога вольнага й таму прыглядаўся, як іншыя выкручваюцца. Пра-рэзлівыя гукі музыкі дакучалі непрывыклым вушам. Ніяк не мог хлапец асвоіцца не толькі з такой мелодыяй, але на-ват з думкай, што такія несудадныя гукі можна было на-зваць музыкай.

Дэмарчык пару разоў кінуў Сымону галавой, каб пры-блізіўся, а калі той не рушыўся з месца, сам падвёў сваю партнёрку і перадаў яму. Юнак нязручна пачаў стаўляць крокі, забыўся трымацца рытму аркестра й колькі разоў, наступіўшы дзяўчыне на ногі, прамовіў «соры». Калі танец скончыўся, знехвочаны хлапец з палёгкаю ўздыхнуў, быц-цам паўкапы жыта цапом адпярыўшы.

— Слухай, мусіць, я лепш пайду дамоў. Якое ж гэта задаваленне, чорт знае што за музыка й танцы.

— Нічога, браце, дробязь гэта ўсё. Не траць веры. Не-вялікая бяда, калі з першага разу не пайшло. Наглядай вось партнёрку й не марудзь.

Сымон намагаўся падбадзёрыцца. Калі наступнае зайгралі танга, ён у адзін міг ужо стаяў пры дзяўчыне ды, падхапіўшы яе пад рукі, пачаў больш уважна стаўляць крокі. Патрапляў і то не найгорш. Нават на ногі не ступаў. Пасмялеўшы, паспрабаваў нават убок павярнуць — такса-ма ўдалося. Павёў назад — выйшла зусім як трэба. Да канца танца хлапец зусім асмеліўся і з радаснай усмешкай сустрэў Дэмарчыка.

— Ну што? Ужо ўмееш?

— Братка, як стары ўсё роўна.

— А што, не казаў я табе? Будзеш яшчэ танцорам.

Пасля такой ініцыяцыі Сымон быў сталым спадарожнікам Дэмарчыка на вечарынах. Адно што ніяк не мог прывыкнуць да музыкі. Уся яна была то нейкая занадта галаслівая, то зноў жа вельмі сумна-хаўтурная. Нават самая папулярная тады ў Ангельшчыне, хвалёная й модная «Месячная серэнада» Глена Мілера зусім Спарышу не падабалася. Усяго, што прыносілі танцы, гэта нагода гутарыць па-ангельску, падлавіць колькі словаў ці зваротаў ды выйсці хоць на хвіліну на волю, пакінуўшы манатонны і невясёлы свет вайсковага жыцця.

VIII

У бараку восьмага курса школы падхаронжых Сымонавым суседам цераз прамежак між радамі пасцеляў быў нейкі Хшаноўскі. Гэта быў сярэдняга росту, фізічна добра развіты, але бледны і з вельмі паморшчаным тварам, блізу трыццацігадовы бландзін. Нічым асаблівым не вызначаўся, хіба апрача таго, што найбольш ад усіх часу пасвячаў навуцы. Кажнюсенькі дзень, на дзве ці на тры гадзіны прылёгшы й выгадна выпрастаўшыся на ўсю даўжыню пасцелі, браў сшытак з запіскамі дзённых лекцый і, прагавіта заглядаючы ў нататкі, паўголосам паўтараў то радыёвыя шыфры, то тапаграфічныя правілы. Быццам перад экзаменамі, шматлікае завучваў на памяць, проста зубрыў. За гэта й празваны быў «зубрыцкім».

— Ну, пане зубрыцкі, якую барбару ты сёння апрацоўваеш? — жартаваў не раз Сымон. «Барбара» ў радыёвых шыфрах вызначала станцыю.

— Ціі-і-і-ха! — спыняў Хшаноўскі рукою суседа й малоў далей. Адно ўпэўніўшыся, што ведаў усё на сто працэнтаў, уставаў з пасцелі, адкладаў сшытак і звычайна браўся за напільнік, каб агледзець свае ногці, або прысвячаў колькі часу чаравікам, якія глянцаваў пад люстра.

Хшаноўскі не хадзіў на танцы. Затое шмат часу траціў на пісанне пісьмаў нейкай Марысьцы, што пакінуў у Францыі і якую нярэдка ў апавяданнях сябрам маляваў быццам нябеснага анёла. Якое то было «золатца» і што за прыгожая «красачка» паводле Хшаноўскага! Няхай хаваюцца перад

ёю не толькі ўсе разам узятая Рафаэлева мадонна, але й сама незраўнаная ў харакстве Венера. У дэталёвым маляванні Марыські Хшаноўскі насамперш затрымоўваўся на апісанні ножак, якія, паводле яго, быццам сам Творца ўласнай рукою вытачыў і ўдасканаліў на зайздрасць усім іншым. Далей немалую ўвагу прысвячаў гнуткаму й прывабнаму стану, не забываўся падчыркнуць вынятковыя «грудцы» і ўжо аж пад канец адтвараў у памяці «боскія» вусенкі, анэльскі выраз твару, глыбіню вачэй і пушыстыя, напоеныя водарам французскай парфумы валасы. Насалоджваўся ўспамінамі, як любіў насычаць цалункамі кончыкі Марысьчыных вушэй ды марыў аб наступнай сустрэчы. Сапраўды, слухаючы Хшаноўскага, не маглі яму не пазайздросціць, што здабыў сэрца найпрыгажэйшай на свеце жанчыны. Праўда, здымак дзяўчыны не надта каму паказваў. Адылі некаторым удалося аднойчы ўбачыць, калі нахабны Шчуроўскі бесцырымонна выцягнуў фота з раней нагледжанага таёмнага месца. Тады паўсталі нейкія супярэчнасці адносна анэльскага выгляду Марыські. Хшаноўскі, сквапны на пахвалу, калі ўбачыў на тварах у сяброў крывыя міны, махаў рукою ды абвясчаў зацікаўленым, што яны не разумеюцца на харакстве так, як ён — стары й спрактыкаваны ў гэтай галіне майстра. Калі прадугледзеў, што могуць пачацца кпіны, звычайна пакідаў барак, каб, барані Божа, не пачуць якога абразлівага слова пад адрасам «мілачкі». Відаць, вельмі цаніў і нізавошта не хацеў пазбыцца ўяўленага вобраза той, харакство якой у найлепшым выпадку было адноснае да створанага аб ёй уяўлення.

Неяк Хшаноўскі, пад час рэпетыцыі аб харакстве сваёй каханай, прыгадаў, што сустрэўся з ёю ў Эльзасе ў часе вайны, калі служыў у французскім чужаземным легіёне.

— То ты ваяваў у Эльзасе? — зацікавіўся Сымон.

— Так.

— А дзе ж, каля якіх мясцовасцяў ваш аддзел быў у акцыі?

— Кольмар, Мюльхаўзен, нагул каля швейцарскай мяжы.

— А вы былі каля Бэльфорта ці пад Альткірхам?

— А як жа. Як наступалі з-пад Дыжону, дык аж пад Альткірхам затрымаліся на пару тыдняў. Пасля прарвалі фронт і папхнулі швабаў аж да Рэйна.

— Не помніш, больш-менш калі, у якім часе гэта было? — зацікавіўся яшчэ больш Спарыш.

— Дзе? У якім месцы?

— Пад Альткірхам.

— Чакай, можа, прыпомню. Здаецца, дзесь пад канец лістапада. Так, гэта мусіла быць пад канец лістапада, бо пасля за пару тыдняў, недалёка пад Каляды, дайшлі мы да Рэйна.

— Ха-ха-ха-ха! — раптоўна зарагатаў Сымон.

— Што за смех? — наежыўся Марысьчын паклоннік.

— Дык і я ж там у тым часе быў. Ха-ха-ха-ха!

— Як то й ты? Таксама ў французскім легіёне?

— Але дзе ж там! У тым-то й справа, што я быў з другога боку.

— У швабаў?

— Як табе сказаць... гэта была беларуская дывізія, якая ў першы дзень французскага наступу без бою пайшла ў палон.

— Ты дрэні кавалак! — жартаўліва лаяўся Хшаноўскі.— Дык вось каго, значыцца, я мусіў выкурваць з тых гліняных акапаў! Вось дзе ўкрыўся мой вораг?

— Ты, братка, асцеражней! Не зневажай мяне! Мусіш падзякаваць, што мае сябры і я не адстрэльваліся ды зусім не бараніліся. Чаго добрага — маглі б трапіць у цябе, такога адважнага ваяку. Пасля не давлялося б табе сустрэць той боскай Марыські.

— Эх, лайдаку едэн! Ён, значыць, быў маім праціўнікам.

— Бачыш, як нашы дарогі дзіўна сышліся. Ці ты сабе ўяўляў, што некалі з франтавым праціўнікам будзеш насіць аднолькавы мундзір і спаць на суседняй пасцелі? Ха-ха-ха!

— Смешны й дзіўны гэты свет.

— Зусім забытаны,— згадзіўся былы менскі кадэт.

IX

З іншых навучэнцаў восьмага курса трэба прыгадаць Усаевіча, сярэдніх гадоў паляка з беларускай Смаргоні, найбольш здольнага й пільнага вучня, што пры сканчэнні школы заняў першае месца. Усаевіч адбыў час зняволення ў бальшавіцкіх лагерах ваеннапалонных, служыў у войску яшчэ перад вайной, а на фронце быў у панцырных аддзелах. Меў вялікія веды з усіх панцырных дзялянак і таму ў школе

амаль не меў патрэбы вучыцца. Пад час заняткаў на радыё-вым курсе практыкаваў альфабэт Морзэ, хоць вымагалася адно павярховае веданне яго. Пасля заняткаў найбольш сядзеў з Радзівілам у бараку, то падгладжваючы ангельскую мову, якую вельмі добра ведаў, то заглядаючы ў кніжку матэматыкі, відаць, рыхтуючыся на будучыню трапіць у нейкую школу.

Звязны Бончэк належаў да старэйшых векам падафіцэраў. Некалі трапіў у нямецкі палон і пасля, уцёкшы з лагера зняволеных, быў інтэрнаваны ў Швейцарыі, дзе адсядзеў у лагеры гады тры. Швейцарыя была частай тэмай ягоных гутарак. Хваліў маленькую альпійскую краіну, а асабліва ейныя гадзіннікі. Паводле ягоных меркаванняў, «Тысот» быў найлепшым гадзіннікам на свеце. Каб падтрымаць гэтую думку, мог бы залажыцца на вялікую суму. Таму што навокал не было вялікіх аматараў і знаўцаў швейцарскіх гадзіннікаў, ніхто з Бончкам не закладаўся.

Найбольш мізэрным, ці, калі ўжыць тут самае адпаведнае польскае слова, «нэндзным» чалавекам на восьмым курсе быў малы слімазарны, заўсёды наракаючы й невясёлы Янкоўскі. Няцяжка было спасцерагчы, што ён патрапіў набыць і захаваць у сабе самыя адмоўныя якасці так добра ведамага ў Заходняй Беларусі, асабліва ў апошнія гады акупацыі яе палякамі, тыпу польскага гімназіста, што, скончыўшы сярэдняю школу, маючы вялікія вымаганні й прэтэнзіі да грамадства з прычыны свае быццам адукацыі, шукаў цёпленькае пасады — звычайна дзесьці ў малым урадзе, нават пісарчуком, абы мог корчыць з сябе вялікага пана ўрадніка.

У бальшыні такія гімназісты, паміма немалой акумуляцыі ведаў з лацінскае мовы й іншых класічных прадметаў, былі зусім няздольнымі да практычнага жыцця, ганьбавалі чорнай працай і саромеліся яе. Заўсёды стараліся дастаць нейкую пасаду. Польская адміністрацыя, выпусціўшы на рынак такі своеасаблівы нежыццяздольны прадукт нерацыянальнай адукацыйнай сістэмы, каб неяк знайсці лішнюю дзірку для выгадаванага панка, часта пашырала ўрадавы апарат, тварыла новыя й лішнія пасады, а гімназіст з недахопу працы калупаў дзесьці ў валасной управе свой нос, даглядаў ногці, корчыў з сябе высокага ўрадніка ды непатрэбна забіраў час сялянам, платнікам падаткаў — ягоным карміцелям, якім абцяжваў жыццё.

Янкоўскі лічыў сябе пакрыўджаным жыццём і людзьмі,

думаў, што ніхто да гэтага часу не ацаніў ягоных здольнасцяў, не гаворачы ўжо аб пашане да ягонага шляхоцкага паходжання. Лічыў, што капрызны лёс закінуў яго не ў той асяродак, дзе ён мусіў бы быць, і вызначыў яму ў жыцці не адпаведнае месца. І з выгляду быў малым і невыглядным, заўсёды натапыраным і шурпатым у адносінах да іншых.

— А што ж, пане Янкоўскі, будзеш рабіць, як скончыцца вайсковая масленіца ды прыйдзеца ў цывільным жыцці самому раду сабе даваць? — пацікавіўся аднойчы Сымон.

— Фраер ты, — самазадаволена й звысоку гледзячы, адказаў панок, — дамоў вярнуся. Там каля Кракава цёця мае маёнтак. Вось дзе я буду жыць.

— Ого, брат! — засмяяўся Сымон. — Дык ты, мусіць, уяўляеш, што маскоўскія таварышы пакінулі тваёй цёці маёнтак і, пэўна ж, таксама і для цябе цёпленькае местачка. Адно прыходзь і сядай панаваць! Нявузка!

— Ах! — махаў дробненькі палячок рукой. — Што з табой гаварыць! Ты — мужык і на гэтых рэчах не разумеешся.

— Я разумею, што хто працы не баіцца, таму ўсюды дарога.

— Працаваць? Дзівак ты. Я створаны да рэчаў лепшых, а не да працы. Няхай дурні працуюць.

— Але ж ты й паразіт! — плюнуў Сымон.

Янкоўскі не спасцярог вялікіх пераменаў, што прынесла на акупаванія бальшавікамі польскія землі ваенная бора. Не тое каб не хацеў, але прост-напраст няздольны быў смела заглянуць у вочы рэальнасці, ацаніць змены, што адбыліся ў свеце, а асабліва на землях, захопленых Сталіным, а ў сувязі з гэтым і прадбачыць розныя магчымасці ці немагчымасці ды са здаровым розумам планаваць будучыню. Ва ўяўленні шляхціца маячыўся ўтульны маёнтак з белым выгадным домікам у засені высокіх стройных таполяў, пагулянку з суседнімі прыгажунямі-шляхціцкамі ў травеньскія вечары, нагляданне за паўпрыгоннымі сялянамі, гадаванне кругленькага сыценькага жывоціка й пагарда да чорнай працы. Сымон глядзеў на Янкоўскага больш з палітаваннем, чымся пагардай, і зусім нядрэнна ўяўляў расчараванне панка, калі б той вярнуўся ў Берутаву Польшчу на «цёцін маёнтак».

Існаваў на восьмым курсе й гэтак званы покерны гурток. Да яго належала нейкіх пяць асобаў, сярод якіх гадоўным быў звязны Розмарэк, сам стары й перадваенны

яшчэ жаўнер, што больш увагі ў жыцці аддаваў пазакулісным, чымся простым, хадам. Ён пранюхаў, што камандзір школы, маёр Палішэўскі, сам любіў часта прысесці ў «покерэчэк». Гэткім чынам існавалі спрыяльныя ўмовы для карцёжных гульцоў і адно заставалася выкарыстаць нагоду. Розмарэк аб тым і парупіўся.

Няцяжка было спасцерагчы, як часта пасля заняткаў покернікі адзін за адным ішлі ў суседні з маёравай кватэрай барак, дзе жылі падафіцэры. Там мелі асобны вольны пакой, дзе нярэдка займаліся ўлюбёнай гульніей цэлымі гадзінамі. Вучні школы ведалі нямала адносна прайграных і выйграных, але таму, што сам Палішэўскі часта прымаў удзел у картах, трымалі язык за зубамі. Розмарэк і сябры-покернікі трымаліся з Палішэўскім за панібратаў і будучыню ў школе мелі больш-менш забяспечанай.

Родны зніч

I

Пасля пары месяцаў побыту ў школе падхаронжых Сымон быў прыемна здзіўлены адносінамі да яго з боку курса. Змалку прывыклі да польскае неталеранцыйнасці, падрыхтаваны быў на розныя непрыемнасці, шпількі, дакоры ці нават і варожасць. Але нічога падобнага не мог заўважыць. Наадварот — ніколі не спасцярог, каб вучні вырознівалі яго паміж іншых. Шмат хто паважаў яго й цаніў як аднаго з лепшых вучняў курса. Ведама ж, часта настаўнікі, а ў даным выпадку — інструктары, не ведалі так добра сваіх вучняў, як самі вучні ведаліся міжсобку. Нярэдка прыходзіла ў галаву Сымона думка, што прычынай ягонага згоднага сужыцця з іншымі на курсе была адсутнасць там гэтак добра ведамага з ранейшай жыццёвай практыкі і з войска тыпу зласлівага беларускага рэнегата, які, намагаючыся быць лепшым палякам за сапраўднага паляка, вечна так ці інакш спаганяў злосць на сваіх суродзічах. Дзесь у глыбіні ў такога рэнегата была звычайна захаваная макулінка зраненага сумлення, якая цэлае жыццё не давала яму супакою таму, што здрадзіў і апаганіў народ і самога сябе. Дзеля насычэння эгаізму й апраўдання сябе як чалавека, дзеля таго, каб давесці палякам, што ён самы сапраўдны й цэнны паляк, нікчэмнік такі вечна мсціўся на здраджаных суродзічах.

Помста гэтая — кусанне цела роднае маткі, прымае розныя формы. Найчасцей выказваецца дробнай дакучлівасцю й ядавітасцю ў дачыненні да сваіх братоў, у канцы ж становіцца для рэнегата хутчэй біялагічнай, чымся духовай патрэбай. Адгэтуль такая цягласць і ўпорыстасць.

Нягледзячы на карэктныя й прыязныя адносіны сяброў, Сымон намагаўся заўсёды трымацца асцярожна. Ведаў, што ніколі з палякамі не мог бы зблізіцца так, як калісьці, хаця і ў вельмі кароткі час, з кадэтамі менскай школы камандзіраў БКА. Там быў часткаю суцэльнага нацыянальнага арганізма, тут — крошкай у чужым целе. Сяброўства з Дэмарчыкам ці іншымі замыкалася ў рамках зацікаўленняў штодзённымі заняткамі, экскурсіямі на танцы ці навучай ангельскае мовы. Далейшы доступ у сапраўднае духовае сяброўства з гэтымі спадарожнікамі быў зачынены.

Тое, што адносілася да сяброў з курса, нельга сказаць

было аб маёру Палішэўскім. Ужо вельмі рана на пачатку школы спасцярог Сымон, што маёр-покернік чапляўся да яго часта без ніякае прычыны, за абы-якую дробязь.

Сустрэне, бывала, Сымон па дарозе камандзіра школы. Адсалютуе карэктна, як належыцца. Ведаў, як салютаваць. Практыкі ж хапала, не першы дзень быў у войску.

— Гэй! — рэзка крыкне на хлапца, затрымаўшыся, Палішэўскі. — Спарыш! Ану-ка вярніся!

— Слухаю пана маёра! — падыдзе Сымон.

— Як гэта вы, радавы, салютуеце, быццам у вас рукі вялыя, зусім без касцей? Што гэта, лепш не ўмеце? Як гэта вы ходзіце, быццам той дзед стары? Так жаўнер павінен хадзіць?

Сымон стаіць і чырванее, сочачы, як дрыгае маёраў падвойны падбародак.

— Я вам устаўлю яшчэ яйцы! Навучу вас, як будучы афіцэр хадзіць павінен, пся косць! Можаце адысціся!

Сымон адсалютуе й маніцца ісці.

— Гэй, Спарыш! Вярніцеся! — зноў гаркне покернік Палішэўскі.

Сымон затрымаецца.

— Жывей вы не можаце? Ану-ка папробуйце лепш, пся крэў!

За гэтакія частыя маёравы натацыі Сымону было надзвычайна крыўдна, асабліва калі заўважыў, што Палішэўскі яму аднаму з цэлага курса маніўся «яйцы ўстаўляць», адно на яго рэгулярна накідваўся.

Ужо пасля, бывала, здалёк угледзеўшы маёра, прыспешыць Сымон кроку і йдзе, здаецца, быццам той прускі жаўнер на парадзе — выпяціўшы наперад грудзі, высока трымаючы галаву й смела глядзячы афіцэру ў вочы.

— Гэй! Спарыш! — звягне зноў, нягледзячы на ўсе юнаковы старанні, Палішэўскі. — Што гэта вы раўней хадзіць не можаце? Я вам устаўлю яйцы, пся крэў!

Пераканаўшыся, што як ні старайся, а маёр-покернік усё роўна будзе абяцаць «яйцы ўстаўляць», Сымон стараўся, калі было магчыма, не паказвацца камандзіру школы на вочы. Відаць было, што Палішэўскі чапіўся наўмысля. Была нейкая прычына, аб якой Спарыш не ведаў. «Ці не нацыянальнасць мая тут прычынай?» — пытаў сябе хлапец. Ніколі не давялося Сымону чуць, каб Палішэўскі суліў іншаму «ўставіць яйцы», адно яму. Гэта нічога добрага для юнака не варажыла.

II

Дзесьці недалёка ад Калядаў прыйшоў загад, каб Польскі цэнтр вышкалення панцырнай зброі (гэтак афіцыйна называўся) з Кэтэрык Кэмп пераехаў у Фразербург, у Шатландыю.

Вучні васьмага курса заладаваліся на цягнік раніцою. Пакуль даехалі да новага месца, скончыўся кароткі перадыкалядны дзень. Ніхто не шкадаваў, што так рана скончыўся, бо надта ж усім надакучыў уліўным дажджом і золлю. Але і вечар быў не лепшым. Востры вецярок хлістаў сцюдзёнымі, калючымі густымі іголкамі пасіনেल्या ад сцюжы твары. Ужо пры святле фараў дабіраліся на аўтамашынах ад нейкай малой станцыі да новага, невядомага й прыхаванага ў цемры абозу. Машыны праехалі пару кіламетраў і спыніліся. Людзі выладоўваліся ўпацёмку. Ніўто не ведаў, дзе і як размяшчаецца.

Непадалёк, у цемры, ледзь відаць было колькі баракаў, а дзесьці воддаль на ўзгорку хліпаў млявы агеньчык. Машыны завярнуліся й ад'ехалі на станцыю. Вучні васьмага курса даведаліся, што да мэты, гэта значыць да баракаў, дзе маюць памясціцца, трэба ісці яшчэ з паўкіламетра. Хаця-нехаця прыехаўшыя боцькаліся па нейкай глінястай дарожнай калатушцы, пры сільным ветраным дажджы з цяжасцю лавілі ў грудзі паветра ды, таўкучыся, быццам той статак авечак, памалу пасоўваліся наперад.

Праклёнам не было канца. Пачыналі ад самага «начэльнага водза», а канчалі на школьным старшыні, што дзесь застаўся ззаду. Вінавацілі ўсіх і за ўсё, перадусім жа за недахоп спраўнай арганізацыі. Нямала сакавіценькіх праклёнаў ішло й на адрас ангельцаў, перадусім вайсковых уладаў, што так непашанотна адносіліся да «герояў» з Галандыі й Італіі. Тут найбольшы спец ад лаяння Вардлоўскі выявіў шчыты свайго майстэрства. Запас у яго быў невычарпальны. Вурчаў, быццам той маленькі, але надта ж звяглівы сабачка, і з асаблівай, як здавалася, асалодай ужываў літару «р». Лаянне яшчэ павялічылася, калі група дасталася ў прызначаны барак. Прычынаю была адсутнасць матрацаў на пасцелях. Давялося чакаць пару гадзін, пакуль нарэшце нехта неяк зарганізаваў транспарт і прывёз іх з абознага склада.

Дзень пераносінаў доўга помнілі вучні васьмага курса, а нехта нават не жартам спасцярог, што гэта быў класічны

прыклад таго, як не павінна рабіцца ў войску. Бо не трэба ж забывацца, што ад выезду з Кэтэрык Кэмп, значыцца, ад рання, нікому за цэлы дзень не давялося спажыць гарачай стравы. На новым жа месцы, калі нехта знайшоў кухню, то з таго невялікая была пацеха, бо нічога падрыхтаванага з еміны не было. Гэтак з лаянкай, галодныя, перамерзлыя, сяк-так, як хто мог, прыладзіўшы пасцелі, палягалі спаць.

Назаўтра раніцою разгледзеліся, куды папалі. Невялікі абоз, у якім было не больш трох дзесяткаў баракаў, ляжаў на ўзгорку паблізу надморскіх выдмаў. Выдмы гэтыя, аброслыя нейкім доўгім і тонкім рыжым пустазеллем, малымі буграмі падымаліся аж да адлеглага на пару кіламетраў на ўсход Паўночнага мора. Вузкая, брукаваная пасярэдзіне й высыпаная жвірам дарога спалучала абоз з паложаным ад яго проста на поўнач малым мястэчкам Фразэрбург. Мясцовасць была ў Шатландыі ў адлегласці каля 50 міляў на поўнач ад Абэрдына.

Новапрыехаўшыя былі надта ж незадаволеныя. Навокал, акрамя малага Фразэрбурга й невялічкай рыбацкай вёскі над морам, не было ніякіх большых селішчаў. Праўда, выбар не залежаў ад жаўнераў. Чаго добрага, калі б дазволілі ім выбіраць, то мо некаторыя пажадалі б памясціцца ў якім першакласным лонданскім гатэлі. Давялося пагадзіцца й прывыкаць да нявыгаднага месца. Нават пакрысе пачалі забывацца аб тым капрызным дні, што дажджом і золлю так уеўся кожнаму ў косці.

III

На Каляды й Новы год усе, што жадалі, маглі атрымаць дзесяцідзённы водпуск. Тыя, што не хацелі, маглі заставацца амаль беспрацоўнымі пры бараках, бо нармальных школьных заняткаў не было. Бальшыня скарыстала з нагоды і, атрымаўшы бясплатныя чыгуначныя білеты, па якіх можна было ехаць хаця б на другі канец Ангельшчыны, расплылася па абтоку. На вялікі жаль, нікому не дазвалялі ехаць на кантынент, і дзеля таго наш асноўны герой быў крыху расчараваны, што нельга наведць сваіх сваякоў у Нямеччыне, аб якіх ужо паспеў прыпадкам даведацца.

— Ну як, Сымон, куды едзеш? — пытаўся Спарыша Дэмарчык.

— Хто ж яго ведае, фактычна няма куды.

— Давай, братка, са мной. Я табе пакажу цяпер свет.

— Можа, да тваёй Бэты?

— Вось, братка, ты і ўгадаў. Ды не толькі да Бэты, але перш і да Мэры заскочымся.

— Гэта дзе, значыцца?

— У Шэфілдзе.

— Дык нам толькі таго й адпачынку, што ездзіць цэлы час будзем.

— Эх, братка, каб ты ведаў, што гэта за дзяўчаткі, дык ты б з нецярплівасці не мог уседзець, каб іх хутчэй пабачыць.

— Дык я ж і бачу, што ты з нецярплівасці ледзь-ледзь дачакацца таго ад'езду можаш.

— Братка, ты — мудры Саламон. Угадаў ты, як усё роўна пальцам у неба трапіў,— смяяўся Дэмарчык.

Мэры, дачка нейкага работніка, жыла ў Шэфілдзе, а Бэты, ваенная ўдава, якую Дэмарчык пазнаў, яшчэ будучы ў Кэтэрык Кэмпе, на вечарыне ў Дарлінгтоне, жыла ў надморскім месцы Сандэрланд, што ляжала блізу Ньюкасла.

Прыехаўшы позна вечарам, якраз на Куццю, у Шэфілд, Дэмарчык, затэлефанаваўшы да Мэры, даведаўся, што яе няма дома. Была дзесьці ў сяброў. Гэткая вестка надта ж узлавала Дэмарчыка, што любіў хваліцца дзявочаю адданаасцю да яго. Было зусім нялоўка глядзець з гэтай прычыны сябру ў вочы.

— І ты падумай, калега, што за свінства. Хіба гэтак могуць толькі ангелькі рабіць. І пісаў жа, што прыеду.

— А можа, яна ўжо другога «бойфрэнда» мае? — усміхнуўся Сымон.

— Тут, відаць, бабка надвое варажыла. Хутчэй за ўсё што так, бо не падлажыла б яна мне такой свінкі без прычыны.

— Дык што ж будзем рабіць?

— Пераначуем тут ды, можа, яшчэ прабацяляемся пару дзён, а тады паедзем у Сандэрланд.

— А што, калі й твая Бэты такая самая, як гэта цнотка?

— О не, што то — то не! Ты, братка, не ведаеш яе. Гэта не жанчына — гэта анёлак.

— Таго я й баюся, што анёлкі часта крылі ўжываюць.

— Фраер ты, чаго табе галава баліць. Бэты ад мяне не ўцячэ. Занадта моцна мяне кахае, каб іншага шукала.

— Як кахае? Лістоўна?

— Але ж ты, братка, і цынік. Няхай цябе кадук.

Прабыўшы тры дні ў Шэфілдзе, дзе начавалі й елі ў вайсковым гатэлі ды бадзяліся па горадзе або сядзелі ў кіно, а раз нават і на танцы заглянулі, накіраваліся хлопцы ў Сандэрланд. Бэты сустрэла жаўнераў надзвычайна ветліва. Гэта была ў ранніх трыццатых гадах, дробненькая, чарнявая ў твары й даволі прыгожая жанчына. Яна была вельмі рухавая й надзвычайна ветлівая. Дэмарчык, з навыкамі чалавека, што ў гасцях чуецца як дома, разваліўшыся ў мяккім крэсле ў салоне й прыхіліўшыся да пляча гаспадыні, часта заглядаючы ёй у вочы, апавядаў аб сваіх жаўнерскіх прыгодах, часта ўсміхаючыся да Сымона. Сябра таксама ўсміхаўся, а прычынаю гэтага былі розныя Дэмарчыкавыя небыліцы. Толькі цяпер Сымон заўважыў, што ягоны сябра меў немалую практыку ў заляцанні да жанчын. Нават у ангельскай мове, якой яшчэ не зусім добра валодаў, розныя жарты й дасціпнасці густа сыпаліся з Дэмарчыкавага языка. Бэты была ўдавой ангельскага афіцэра, што загінуў у часе вайны ў Афрыцы, і, згодна апавяданняў Дэмарчыка аб ёй, мела нядрэнны характар ды надзвычайна любіла таварыства.

Сыману таксама прыдбалі кампанію. Бэты запрасіла сваю сяброўку, зусім не апошнюю з выгляду, даўганосую, з надта рэгулярнымі рысамі твару й добра збудаваную, нейкую разводку Нэлі. У Сымона не было ані таго майстэрства ў гутарцы з жанчынамі, ані такога запасу ангельскае мовы, як у Дэмарчыка. Каб не паказацца надта ж нудным, Спарыш стараўся як мог прымаць удзел у агульнай гутарцы. Языку крышку палягчэла, калі на сталe з'явілася віскі, а пасля піва.

Малы пяціпакаёвы домік гаспадыня атрымала ў спадчыну па нябожчыку мужу. На нізе знаходзіўся добра ўмэбляваны мяккімі канапамі салон з характэрным малым ангельскім камінком у сцяне, наступным быў сталовы пакой і ззаду кухня. Наверсе былі спальні. Даўно Сымон не быў у жыллёвым памяшканні, гадамі ўжо валочачыся па Еўропе й пражываючы то пад голым небам, то ў палатках, то ў жаўнерскіх бараках. Гэткі хатні спакой, утульнасць, цішыня, прыемная цеплыня электрычнага квадратнага грэйніка ў камінку ды сяброўства хоць яшчэ й слаба знаёмых, але ўсё ж даволі прывабных жанчын — усё зрабіла на хлапца мілае ўражанне. Прыпомніў, што ёсць на свеце, акрамя нядолі, і нейкая раўнамернасць, рэгулярнасць, рацыянальнасць,

задаваленне ў жыцці. Сведкаю таму няхай хача б і гэты лёгкі смех Бэты і Нэлі з розных апавяданых Дэмарчыкам драбніц або іхняе бесклапотнае шчабятанне. Як жа выгаднай і прыемна-мяккай была таксама тая шырокая гасцінная падвойная пасцеля, у якой давялося хлапцам побач праспаць пару начэй. Жаўнерскія плечы даўно ўжо ўспелі адвыкнуць ад мяккага пуху пярыны.

Навагодні вечар правялі на танцах у найбольшай у горадзе танцавальнай залі «Рыц». Гэта была велізарная цыркулярная зала, пасярэдзіне якой на круглым подыуме гралі на змену два аркестры. Навокал слізкага танцавальнага паркету былі жалезныя балюстрады з лавачкамі, а за праходам — прыбіральні. Зала магла памясціць вельмі свабодна больш двухсот пар танцораў. На Сільвестраў вечар, хача танцы распачаліся а гадзіне дзевятай, чарга па білеты ў касе скончылася дзесь мо за паўгадзіны перад поўначчу. Былі гэта ў бальшыні маладыя дзяўчаты. У сярэднім выпадала трое дзяўчат на двух хлапцоў. Нідзе й ніколі ў сваім жыцці не бачыў Сымон столькі моладзі на танцах. Аркестр быў надзвычайны — адзін і другі складаўся з шасці музыкаў, што гралі наперамену. Былі рэдкія й невялікія перапынкі. Гралі не толькі найбольш папулярныя ў Ангельшчыне ў той час факстроты й хуткі «джайв», але й вальсы ды танга.

— Глянь, рыцар, якія магчымасці выбару. Бачыў ты калі гэтулькі прыгожых дзяўчат у адным месцы? — таўхануў Сымона Дэмарчык.

Сымон толькі паківаў са здзіўлення галавой. Танцаваць ён ужо наламаўся й стараўся забавляць Нэлі, як мог. Тая ж, напарфумаваная й напудраваная, выдавалася яму ў млявым прыцемленым святле зусім прыгожай. З гутаркай было неяк цяжкавата; першае, што Сымонаў язык быў даволі абмежаваны недахопам чужых словаў, а другое, што сама Нэлі не вельмі была гаваркая. Выдавалася Сымону нават крышку нуднай. Нічога ж няма горшага, калі кавалер, дзякуючы пэўным абставінам, змушаны праводзіць час не ў самім сабой выбраным таварыстве, ды калі ў дачыненнях з жанчынай перашкаджае чужая мова й адсутнасць супольных тэмаў. Гэткім чынам у найлепшым выпадку кавалер будзе чуцца быццам сам не свой, хача-нехаца адбываючы павіннасць. Гэтакі Сымон чуўся, нягледзячы на ўсю навакольную весялосць, нікавата. Ягоная звязанасць была больш вартай пашкадавання, бо навокал бачыў дзiesiąткі

маладзенькіх прыгожанькіх дзяўчатак, з якіх, калі б не быў заняты накінутым Дэмарчыкам таварыствам, мог бы выбраць сабе сяброўку па сваім гусце й мець шмат большую прыемнасць.

Дэмарчык і Бэты зусім, здавалася, не разумелі, чаму другая пара была праз цэлы вечар такой нуднай і невясёлай. Дый дзе ж ім было разумець. Яны цэлы час закаханымі поглядамі ўпіваліся адно ў аднаго ды моцненька прытуляліся, танцуючы, пераплятаючы ўсё гэта вясёлым смехам і шматабцягаючымі поглядамі.

Існуе ў Ангельшчыне такі звычай, што калі гадзіннік апоўначы праб'е першыя часіны Новага года, усе блізкія, асабліва ж маладыя, што недзе танцуюць, няхай нават і тыя, што першы раз сустрэліся або нават і пайшлі ў першы танец, абдымаюцца й цалуюцца. Сымон пасля не мог нават Дэмарчыку вытлумачыць, чаму ў той час, калі сотні іншых параў упіваліся адно ў другое вуснамі ў доўгіх пацалунках, калі аркестр урачыстымі гукамі абвясціў Новы год і на зале былі прыцьмёныя ўсе свётлы, чаму ў той час ён стаяў, трымаючыся за рукі Нэлі, і не толькі не пацалаваў яе, але чуўся яшчэ больш няёмка, чымся цэлы вечар. Мо таму, што Сымон не ведаў аб тым універсальным, распаўсюджаным шырока пасля вайны сярод ангельскай моладзі звычай, а мо й таму, што да цалунка ён прывязваў шмат больш вагі, чымся іншыя. Для яго цалунак мусіў быць накіраваны духовымі пачуццямі, а не проста біялагічнымі меркаваннямі. У кожным выпадку Сымон не пацалаваў Нэлі, й тая была вельмі здзіўленая ды пасля поўначы выразна пахаладзела. Магчыма, што разводка якраз і чакала той поўначы, каб хаця нейкім цялесным спалучэннем знайсці большы кантакт, адкрыць шлях да гэтага стройнага, высокага й не зусім даступнага жаўнера. Дэмарчык, даведаўшыся пасля аб гэтым, нават моцна дакараў Сымона, што з ягонага боку, сціпла гаворачы, гэта было непрыгожа. На Новы год, паводле Дэмарчыка, усе маладыя на танцах у Ангельшчыне тонучы у цалунках. І як гэта Сымон, такі мудры Саламон, гэтага не ведаў. А калі не ведаў, дык чаму не запытаўся?

— Бачу, калега, што я цябе яшчэ не зусім у людзі вывеў, — канчаў сваю натацыю Дэмарчык.

— Але ж, але. Трэба было табе ведаць, што я ў гэтых справах невялікі майстра. Дый што за прыемнасць цалаваць жанчыну, якая для цябе нічога не значыць?

— Калі нічога не значыць, дык хаця б тады ўжо з ветлівасці.

— Вось і дагаварыўся: цалаваць некага з ветлівасці. Хіба ж толькі родных сваіх, ды і не ў вусны ж.

— Які ж ты цямяк! Тут проста трэба было. У іх звычай гэткі.

— Дык я ж не ангелец.

— Я ж не сказаў гэтага. Тое ж самае і я. Але ты бачыў, якая Нэлі была незадаволеная. Будзе цябе дрэннымі словамі памінаць.

— Ну, няхай сабе.

Сымон не хацеў спрачацца, бо Нэлі была сяброўкай Бэты, для якой у Дэмарчыкавым сэрцы недзе быў адведзены пачуццёвы ўтульны куточак. Дык хлапец замоўк, каб не ўгнавіць Дэмарчыка.

З водпуску абое былі задаволеныя і з'явіліся ў абозе другога студзеня. Сымон не тым мо быў задаволены, што добра пагуляў, бо так і не было, але тым, што крыху збольшага пазнаў Ангельшчыну.

IV

І чым больш Сымон пазнаваў гэту краіну, тым больш яму яна не падабалася. Няважнымі былі самыя краявіды ці вонкавы выгляд яе. Як на кожнай іншай часці зямлі, памінаючы хіба пустыні і ледавікі, так і ў Ангельшчыне ёсць месцы надзвычайна прыгожыя і зусім брыдкія. Краіна ўсеяна сотнямі старых замкаў, што помняць сівыя вякі і проста не могуць не падабацца. Але тут жа побач расплыліся на дзесяткі кіламетраў вялікія індустрыяльныя гарады з жароламі незлічоных фабрычных комінаў, што атручвалі навокал паветра. Выдавалася, што ў гэтай краіне няма найменшай пядзі зямлі, не выкарыстанай чалавекам. Выглядала, што тут вельмі цесна, што на абтоку жыве столькі людзей, што калі б ён быў мяшком, то даўно б трэснуў па швах і ўсё, што не змясцілася ўсярэдзіне, апынулася б у навакольным моры. Гэтак фактычна і было. Кожны год дзесяткі, а пасля вайны і сотні тысяч эмігравалі за акіяны ў розныя, звязаныя з Вялікай Брытаніяй супольнай мінуўшчынай краіны, каб там будаваць сабе новае жыццё. Гэты працэс распачаўся даўно, у тым часе яшчэ, калі ангельскія матросы адкрывалі па ўсім свеце новыя землі або спяшаліся

ў адкрытыя іншымі, каб там лягчэй нажыцца.

Сымону перш за ўсё не падабалася ангельская пагода. Ужо прабывшы пару тыдняў у Кэтэрык Кэмпе, спасцярог, што яна вельмі дрэнна ўплывае на ягонае здароўе. Вечныя дажджы, вятры, імгла, золь — усё гэта надта ж дакучала пасля сонечнай Італіі. Меў такое ўражанне, як быццам нехта ўдарыў яму абухом сякеры ў патыліцу й ад гэтага ўдару сталася цяжкая галава. Ды на гэта не было рады. Давялося прывыкаць. А хіба ж лёгка прывыкнуць да сталай дрэннай пагоды? Дык і не дзівіўся, што сустрэчныя ангельцы найперш пачыналі гаварыць аб пагодзе. Гэта можна было пачуць між іх на кожным кроку. Мусіць, цягам стагоддзяў, з пакалення ў пакаленне ўвайшло тое ў традыцыю. Не толькі Сымон наракаў на ангельскую пагоду, але й самыя жыхары краіны. Гэта было для хлапца невялікай пацехай.

Не падабаліся Сымону й людзі. Мо таму, што іх слаба яшчэ ведаў. Але выдаваліся яму нейкімі зусім іншымі, чымся ўсе іншыя еўрапейцы, якіх ужо шмат давялося сустрэць пад час вайны. Шмат жартаў ёсць аб ангельскім характары. Адзін з іх апавядае, што калі б нейкім чынам з разбітага карабля выратаваліся незнаёмыя міжсобку дзяўчына й двое хлапцоў ангельскага паходжання ды ўсе апынуліся на бязлюдным малым абтоку, дзе хаця-нехаця мусілі б між сабой зжывацца дзеля супольнага перамагання перашкодаў, то нічога б між імі не сталася, значыцца, не было б ніякага кантакту, а ўсё тое з простаі прычыны, што іх не было каму міжсобку пазнаёміць. Пэўна ж, жарт перасолены, але ёсць у ім макулінка праўды. Ангелец, жывучы дома, для чужынца слаба даступны. З пагодным французам ці італьянцам, нават з бурклівым немцам можаш хутка пазнаёміцца, распачаўшы ўсмешкай. Мо таму, што кантынентальныя народы мусілі стагоддзямі жыць у суседстве з іншымі. Ангельцы ж, як казалі б бальшавіцкія марксісты, на сваім абтоку вечна былі «адзіналічнікамі». Яшчэ ў далёкай мінуласці, перамяшаўшыся з шатландцамі-шкотамі, валійцамі й ірландцамі, пераварыўшыся ў адгароджаным морам ад кантынента катле, маса насельніцтва ніколі не мела шырэйшага кантакту з чужынцамі. Толькі пад час і пасля апошняе вайны з неабходнасці прыйшлося прымаць у сябе багата чужых. Прыглядаліся няпрошаным гасцям з цікавасцю і, быццам тое малое нясмелае дзіцё, што, убачыўшы чужога вусатага дзядзьку ў хаце, хаваецца за матчыну спадніцу, карэнныя жыхары брытанскіх абтокаў хоць, вядома, і не з бояззю,

але з загадкаю й недаверам стараліся паволі пазнаваць людзей, што гаварылі на іншых мовах. І тэмаў, і зацікаўленняў не маглі знайсці з імі супольных. Дый не стараліся шукаць. Іх цікавілі футбол, конскія скачкі, пагода, заробаткі на мясцовых фабрыках, самаход у суседа, недахоп бензіну, якасць піва, крыкет, рыба, ну й мора. Шмат цікавых ім драбніцаў не мелі істотнага значэння для чужых бадзякаў, што апынуліся на абтоку ў сілу неабходнасці. Ангельцаў не цікавіла замежная палітыка (маем наўвесе шырокія масы), геаграфія, розныя еўрапейскія навінкі. Веданне свету зводзіцца ў іх да ангельскіх дамінёнаў, калоніяў, ну і колькі важнейшых еўрапейскіх і іншых дзяржаваў.

У кантакце з ангельцамі Сымон спасярог нейкую кітайскую сцяну, якую ніякім чынам нельга было пералезці. Гэты свет, нават сацыяльна самы ніжэйшы, быў своеасаблівы. Трэба было шмат яшчэ навучыцца й даведацца аб ім, каб знайсці ключ да дзвярэй, праз якія можна было б пралезці на плошчу агульнага зацікаўлення й сужыцця. А ў тым часе ніхто не мог з пэўнасцю сказаць, як доўга давядзецца чужынцам быць на абтоку й ці наогул некаторым з іх не прыйдзецца пасяліцца там на сталае жыццё.

V

Мінуў ужо блізу год, як не чуў Сымон беларускае мовы з вуснаў другога чалавека, а гады два з таго часу, як не бачыў роднага друкаванага слова. Сяброў-беларусаў пакінуў у Італіі. Быў адзін, як палец, сярод палякаў. Калі й палякі, з якімі з дня на дзень жыў, знаходзіліся ў чужой краіне, то Сымон быў сярод чужых двойчы: раз — сярод палякаў, два — у чужой краіне. Як у дбайлівай вясковай гаспадыні ў згорненым у кучку прысаку тліўся жар, так у Сымонавым сэрцы, дзесьці ў самай вялікай глыбіні яго, гарэў маленькі каганец непагаснага кахання да Бацькаўшчыны і ўсяго роднага. Зверху быў нанос абыякавасці й шэрай штодзённасці, будзёншчыны. Але хапіла б, каб у гэту, здавалася б, непрыкальную глыбіню пракраўся праменьчык свайго роднага, нейкая нітачка, што зноў злучыла б той адасоблены каганец з агульным беларускім целам, ён разгарэўся б і зашугаў магутным яркім полымем, што страсянуў бы ўсю яго духоўную і фізічную натуру.

І гэтакі праменьчык знайшоўся. А сталася тое так. Дзесь

пад канец сорок пятага года Сымон пры дапамозе польскага Чырвонага Крыжа адшукаў Кастуся Дзежку і некаторых іншых сяброў у Італіі. Ад Дзежкі дастаў адрас нейкага беларускага, бліжэй няведамага яму святара-уніята з Рыма, аб якім давялося чуць ужо раней ад некаторых былых менскіх кадэтаў. Напісаў ліст у Рым і прасіў святара паведаміць, што дзе робіцца сярод беларусаў, ці дзе ёсць якія арганізацыі і калі ёсць нейкая беларуская прэса, прыслаць яму хоць адзін паасобнік.

Якая ж нязмерная была Сымонава радасць, калі праз два тыдні пасля высланага пісьма атрымаў з Рыма адказ і, самае найважнейшае, маленькі скрутак, распакаваўшы які, аж не паверыў вачам. Там была парыжская беларуская газета «Беларускія Навіны» й рататарны часопіс «Міжмора».

У пісьме святар пісаў наступнае:

«Даражэнькі Сымон,

Думаю, што не загневаешся за мой гэты сямейны тон у першым лісце да Цябе. Сёння, калі мы раскінуты па сусвеце, перапоўненыя тугой за нашай радзімай, трудна мне, пішачы да свайго чалавека, сіліцца на іншы тон.

Ліст Твой з 15.1.46 г. атрымаў. Шчыра дзякую. Пару дзён таму назад што меў пад рукой з прэсы, тое пад Тваім адрасам выслаў (№ 1 «Беларускіх Навін», выйшаўшы ў Парыжы, і «Міжмора»). Калі атрымаеш, прасіў бы паведаміць нас дзеля арыентацыі. З таго матэрыялу зразумееш, што адносіны сёння між палякамі і намі быццам палепшыліся. Дзеля таго ўсе 16 народаў у «Міжмора» стаяць як роўныя з роўнымі. Усё ж такі тутэйшыя беларусы пакуль што абсэрватары, а не арганізатары «Міжмора». На мой узгляд добра французскія крывічы зрабілі, што прыгарнуліся да стараны партыі Бідо, як можаце бачыць з «Беларускіх Навін».

У нас тут у Рыме пакуль што ніякай арганізацыі афіцыйна няма. Але хто што можа, тое робіць. Ёсць тут трое святараў, некалькі студэнтаў. Падтрымоўваем зносіны з жаўнерамі. Трэба сказаць, што новае пакаленне крывічоў бадзёрае. Каб толькі ператрываць!

Калі Вы атрымаеце гэты ліст, а не атрымаеце друкаванага слова, Вам высланага, то ў наступным лісце падам адрасы арганізацыяў нашых у Парыжы. Тым часам бывайце здаровенькія й пішыце.

З Богам,

Ваш заўсёды а. Ч.».

Ліст быў напісаны лацінкай і вельмі акуратненька. Цёплыя сяброўскія словы ад незнаёмага чалавека моцна ўзварушылі чулае Сымонава сэрца. Здавалася, што гэты святар быў яму вельмі блізкі й даўно знаёмы. Як жа Сымон быў яму ў гэту хвіліну ўдзячны. І дарагі ён быў не толькі тым, што патрапіў у кароценькіх колькіх радочках прамовіць любым, блізкім, родным словам, але й тым, што якраз з'явіўся тым першым праменьчыкам, знічам, што праз цемру чужога наваколля выцягнуў ласкавую руку, каб прыцягнуць яго да агульнага беларускага вогнішча, дзе ўжо збіраліся пасля вайны першыя беларускія піянеры на выгнанні, каб пакласці асновы першых сваіх арганізацый на чужыне. Для Сымона найважнейшым якраз і было, каб даведацца, дзе існуюць беларускія арганізацыі на чужыне, ці выходзіць прэса. Кінуўшы вокам на часопіс «Міжмора», ён збольшага сцяміў, што гэта быў орган нейкай федэрацыйнай арганізацыі на выгнанні, у якую быццам уваходзілі прадстаўнікі народаў, сёння паняволеных, што жывуць між Балтыйскім і Чорным морамі ды на Балканах. Спачатку агульна зарыентаваўшыся, што думка недзе нарадзілася сярод палякаў, адлажыў часопіс убок, каб пасля разабрацца ў дробязях. Толькі чытаючы святароў ліст і сустрэўшы меркаванні — «усе ў «Міжморы» стаяць як роўныя з роўнымі» і «адносіны сёння між палякамі і намі быццам палепшыліся», па Сымонавым твары слізнула ледзь заўважная ўсмешка.

«Роўныя з роўнымі». Дзесьці раней ужо чуў нешта падобнае. Што гэта было й дзе? Ага, думаў, пашукаўшы ў памяці,— гэта ж сам першы маршалак Пілсудскі некалі, пасля першай сусветнай вайны, калі беларусаў намагаўся запрэгчы ў панска-асадніцкае ярмо, кінуў падобны лозунг: «Роўныя з роўнымі, вольныя з вольнымі». Сымон добра ведаў, што лозунг быў фарсам, а наіўныя беларусы, што спрабавалі літаральна яго тлумачыць ды карыстаць з гэтай «роўнасці» й «вольнасці», суленай маршалкам, дорага пасля за сваю памылку заплацілі.

Што ж да тых «адносінаў між палякамі й намі, якія быццам палепшыліся», дык тут Сымон адразу прыгадаў маёра-карцёжніка Палішэўскага й ягоную заўсёдную абяцанку — «я табе ўстаўлю яйцы». Хіба ж гэта не сведчыла аб «адносінах»? Праўда, Сымон быў вельмі асцярожны з абагульненнямі, надта ж далёка ад таго, каб, прыкмеціўшы нешта характэрнае ў аднаго чалавека, падтасоўваць тую ўласцівасць да цэлай ягонаў нацыі. Але ў тым і бяда, што,

прыпомніўшы аб тых «яйцах», заўсёды Сымону абяцаных, побач Палішэўскага зараз вырастала нікчэмная фігура самароднага цыцэрона Эдзі Цеслюка, а ў вушах гучалі пагрозы, адрасаваныя колішнім менскім кадэтам: «Няхай выкінуць сабе з галавы гітлераўскія бздурь! Або будуць добрымі жаўнерамі й польскімі грамадзянамі, або... знойдзецца для іх месца па-за рамамі арміі. Запішыце гэта сабе на лбе!»

«Так, паважаны Эдзё,— адказваў у думках віленскі юнак,— даўно мы гэта ўжо запісалі і, калі прыйдзе час, прыпомнім. Раслі й гадаваліся ды загартоўваліся мы ў агні й без тваёй рады ведалі, што й дзе запісваць. Ты толькі нам лішні раз прыпомніў, не ўцяміўшы, якое жніво некалі прыйдзецца збіраць тваім родзічам з пасяянага табой зерня». Далей з'яўлялася постаць подлага рэнегата Мыдлеўскага ды шматлікіх іншых афіцэраў і радавых палякаў, кароткія жыццёвыя кантакты з якімі выказалі аб іхняй непрымірмай варожасці да чалавека толькі таму, што ён голасна й смела заяўляў аб сваім беларускім паходжанні. Гэта ўсё дзеелася пасля самай вялікай гістарычнай катастрофы, дзе, між іншымі, польскі народ палажыў вялікія ахвяры, але амаль зусім не ўзбагаціў свайго жыццёва-палітычнага розуму. Дык даволі ўжо аб тым, што «роўныя з роўнымі» ці «адносіны палепшыліся». І наіўнасць мае ж сваю мерку.

VI

Да чытання «Беларускіх Навін» юнак узяўся з урачыстым натхненнем, можна сказаць, з пабожнасцю і быццам з бояззю. Ужо колькі хвілін меў газету ў руках, а ўсё яшчэ недзе ў галаве мітусілася ўява, што гэта ўсё быццам нерэчаіснае, што хутка дзьмухне нейкі вецер і знікне з ягоных рук дарагі шматок паперы са знакамі роднае мовы. Не мог аніяк прывыкнуць да думкі, што ў ягоных руках першая родная ластаўка, тая нітачка, пры дапамозе якой можна будзе дабрацца да свайго беларускага клубка.

Чуўся так, як быццам вылазіў з глыбокага цёмнага прадоння й угледзеў нарэшце светлы дзённы праменьчык. У наступную хвіліну здавалася, што да гэтага часу быў слабы й абяссілены, быццам страціў вялікую частку крыві. І вось нехта праз жылы пачаў уліваць яму кроў. Павольна, але стала й упэўнена пачынае пульсаваць цэлая крывяная

сістэма, мерна б'ецца аслабленае й зняможанае яшчэ нядаўна сэрца, сіла пачынае вяртацца ва ўсе часці цела. Становіцца на ногі, варушыцца, каб праверыць, што ўсё гэта сапраўднасць, а пераканаўшыся, маніцца аж падскочыць і пачаць танцаваць з радасці. Хочацца крычаць з радасці, весяліцца, абдымаць усіх людзей, што пад рукою, і абвяшчаць вялікую навіну — ён, Сымон Спарыш, нарэшце знайшоў нітачку да свайго роднага клубка. Гэта той канал духовае справы, па якім ужо ад гэтага часу нанавя й стала будзе сачыцца пажыва для ягонае зняможанае й згаладалае душы. Як жа тут не весяліцца. Рукі дрыжаць з вялікага хвалявання, прыспешаным тэмпам б'ецца сэрца.

У бараку ў гэтым часе быў абедзенны перапынак і супакой. Да заняткаў яшчэ шмат часу. Людзі сядзяць групкамі, іншыя калупаюцца каля розных штодзённых дробязяў. Бальшыня з іх не бярэ ўвагі на Сымона. Толькі Дэмарчык спасцярог надмернае хваляванне свайго сябры і, убачыўшы ў руках хлапца газету з незнаёмымі яму літарамі, падыходзіць і пытаецца, што за яна й адкуль атрымаў. Пару суседзяў таксама ўталопліваюцца ў Сымона з запытальнымі поглядамі. Юнак дзеліцца з зацікаўленымі вялікай радаснай весткай, але адразу мяркуе, што чамусьці ягоныя словы не робяць на іншых амаль ніякага эфекту. Ён на момант быў забыўся, што з гэтымі людзьмі не мог дзяліць такой радасці, і дзеля таго адыходзіць са сваім скарбам у зацішнейшы куток і просіць Дэмарчыка, каб не перашкаджаў.

Вочы ўпіваюцца ў радочкі, з вялікай любоўю песцяць кожную літарку. Сымон чытае са смакам і паволі, а дзесьці ў галаве гняздзіцца думка, што не трэба ж спяшацца, дарма што мо й часу пад час абедняга перапынку не хопіць на прачытанне ўсяго. Трэба ж з гэтай малой фарматам газеты прыдбаць для сваёй спрагнаенай душы як найбольш асалоды. А душа ягоная цяпер быццам тая высахлая губка. Для яе гэтая малая газетка быццам тая сціпленкая кропелька вады для губкі. Колькі ж увабрала б, усякнула б свайго роднага, калі б было адкуль. Дык пакуль гэта маленькая кропелька не спажытая, трэба ўжываць яе з найбольшай асаладай, перш чым праглынуць, трэба абгледзець і нацешыцца кожнай найменшай мікраскапічнай макулінкай, трэба насьціць, здаецца, усе свае органы чуцця, а не толькі думку.

Што за матэрыял у газеце?

Перш за ўсё колькі слоў ад рэдакцыі, бо гэта ж першы нумар. Гаворыцца, што «вымогі беларускага друкаванага

слова ў нас сёння найвялікшыя», што беларускім работнікам у Францыі, згуртаваным пры Французскім хрысціянскім сіндыкаце работнікаў, удалося нарэшце зрэалізаваць сваё даўняе летуценне, выдаць газету, якая будзе не толькі інфарматарам, але й лучнікам беларусаў, раскіданых па ўсім свеце ў наследку пяцігадовае вайны. Газета з'яўляецца дадаткам да органа Французскага работніцкага сіндыкату і выходзіць мясячнікам, але пасля маніцца выходзіць і часцей, абы была ад сваіх дапамога.

Нумар прысвечаны збольшага Калядам 1945 года, і па-сярод, пад загалоўкам, на дзве шпальты першае бачыны на здымку відаць пакрытыя снегам хвойкі. Чытач уяўляе кавалчак роднае, дарагое, пакінутае Бацькаўшчыны.

Побач — верш Ларысы Геніюш «Новы год»:

Новы год ідзе крокам бадзёрым,
 крокам звонкім, як сам, маладым,
 расцілае надзеі ўзорныя,
 гоіць крыўдаў і ранаў сляды.
 Ідзе стуль, дзе ў заваяных хатах
 нас чакае сям'я за сталом,
 каб з загубленым сынам ці братам
 падзяліцца сямейным цяплом...

Як ёмка й праўдзіва сказана. «Новы год... гоіць крыўдаў і ранаў сляды». Так. Гояцца і ў Сымонавым сэрцы пэўныя раны, хаця хто ведае, калі пачнуць гаіцца сляды крыўды. Падымаюцца пад цяжкім уздыхам грудзі. Крыўды былі, ёсць цяпер і доўга будуць яшчэ. Хто ведае, каторы ўжо новы год іх загоіць. Ці ж лёгка ўявіць, што пры дапамозе гэтай ластаўкі-газеты новы год хоча падзяліцца і з ім, Сымонам, сямейным цяплом? Ён жа загублены сын і брат, адзін з тысячаў раскіданых-развезаных па вялікім сусвеце. Сям'я ягоная не ведае, ці ён жыве, магчыма, што ўжо ўпотаіку памалілася за супакой душы ягонай, што, можа, даўно пакінула маладое зморанае цела. Яны ж не ведаюць. Ох, даражэнькія, родненькія! Няхай Бог улье вам у сэрца надзею, што Сымон не загінуў, што туляецца па чужыне, хоць змораны й зняможаны, але ж — вольны. Будзе й ён маліцца за вас, прасіць Усемагутнага, каб пад удушлівым ціскам ярма сатаны прынёс вам палягчэнне ды прыспешыў дзень вызвалення вашага.

Нешта сціскае й душыць Сымонава горла, на вочы набягаюць буйныя слёзы. Хлапец здабываецца на надлюдскія сілы, каб іх стрымаць, каб не расплакацца ў прысутнасці

цэлага восьмага курса нейкай чужой і наўрад ці патрэбнай яму ў будучым школы.

Людзі звычайна ўважаюць, што плач вызначае духоўную ці фізічную слабасць, а найчасцей забываюцца, што іншым разам прыносіць вялікае палягчэнне. Дарослыя стыдаюцца плакаць, толькі ў выключных выпадках, калі не могуць стрымацца. Плач звальняе нагромаджанае доўгім часам у сэрцы й душы, гэтакім чынам нават спрычыняецца да аздараўлення й адпружання пераладаванага духовага й цялеснага людскога арганізма. Сымон у гэты момант хацеў бы плакаць — з гора і з радасці, з даўно перажытага і з новазнайдзенай макулінкі шчасця й надзеі. Хацеў бы забрацца недзе ў нейкі адлюдны куточак і раўці на ўсё горла, як маленькае дзіця. Так жа шмат і такога горкага награмаздзілася ў яго за пару гадоў бурнага ліхалецця. Але ж ён не ў тым часе й месцы, дзе плакаць можна. Сіліцца, каб стрымаць буйныя слёзы, ды, бачачы, што не дасць рады, узрываецца з лаўкі, хавае згорнутую газетку ў кішэню й хуткім крокам накіроўваецца на двор. Некуды ідзе, а куды — не важна. У галаве цэлы пчаліны рой розных думак. Нешта грызе бязлітасна за сэрца, іншае нешта клешчамі сціскае за горла. На вочы нагортаюцца буйныя слёзы.

Па сцежцы між баракаў насустрач ідзе нейкая постаць. У апошнюю хвіліну юнак спасцерагае Палішэўскага, і рука механічна падносіцца на вышыню правага вока. Яшчэ не мінуў, а ўжо чуе хрыплаваты бас:

— Эй, Спарыш! Як гэта вы салютуеце, як нежывы? Я вам устаўлю яйцы! Пся крэў!

Сымон спыняецца й адварочваецца. Перад ім праз імглу слёз відаць падвойны сыценькі падбародак, маленькія зласлівыя вочкі, няпэўная грываса на азызлым твары й кругленькі жывоцік.

Сымонавы слёзы ўміг высыхаюць, а твар бляднее й сціскаюцца зубы. Як жа прыемна было б плюнуць у гэту сытую й брыдку фізіяномію. Гад! Нячысцік! — мільгаюць у галаве адна за другой мянушкі. Ужо нават сліна збіраецца ў роце. Сымон стаіць над абрываам. Толькі хуткі інстынкт самакантролю ды крошачка здаровага рассудку падказваюць яму іншае. У апошні момант хлапец устрымоўваецца.

VII

Цэлы вечар таго дня, вярнуўшыся ў барак пасля заняткаў, чытаў Сымон прысланую газету й раздумваў. Перш за ўсё прачытаў кароткі непадпісаны артыкул пад загалоўкам «Кс. Вінцэнты Гадлеўскі», дзе аўтар апавядаў пра малаведамы дагэтуль факт аб замучанні нямецкімі гестапаўцамі ў Менску каля Каляд 1942 года выдатнага беларускага каталіцкага святара й арганізатара Беларускай незалежніцкай партыі. Аўтар не хацеў ці мо не ведаў — ён поўнасцю не адкрыў заслоны на таямнічую смерць ксяндза Гадлеўскага. Нічога не ўспамінаў аб юдавай ролі ў той час шырокавядомых беларускіх здраднікаў, якую яны згулялі, выдаючы ў рукі немцаў аднаго з найвыдатнейшых сыноў беларускага народа.

Сымон найбольш цікавіўся весткамі аб беларусах на выгнанні. На вялікі жаль, у гэтым газета была скупая. Весткі аб тым, што быццам у Злучаных Штатах ёсць нейкая Беларуска нацыянальная рада ў Чыкага, што там жа ёсць беларускія перадачы па амерыканскім радыё, — усё гэта было надта неабгрунтаванае, а калі й сапраўды нешта існавала, дык хіба ж толькі лакальна, бо не відаць, не чуваць было аб ніякай дзейнасці, перадусім аб якой-небудзь дапамозе беларусам у Еўропе, як памагалі іншанацыянальныя арганізацыі сваім суродзічам. Значыцца, аб гэтых арганізацыях усё тое было ж надта туманнае, невыясненае, хто ведае, ці было праўдзівае.

Цэнтрам Сымонавай увагі стаўся артыкул пад загалоўкам «Заданні беларускай эміграцыі», які выясняў шмат чаго адносна трагічнага палажэння новых выгнанцаў і таксама кідаў святло на нашу старую эміграцыю за акіянам.

Сымон чытаў:

«Адной з найпярэчывых праблемаў для беларускага замежнага грамадзянства з'яўляецца сёння справа новай беларускай эміграцыі. У наследку страшнай разрухі нашага краю апошняй вайной — каля мільёна беларусаў апынулася па-за межамі свае Бацькаўшчыны.

Гэта наша новая прымусовая й «дабравольная» эміграцыя апынулася была ў абставінах, не маючых сабе прэцэдэнту ў гісторыі ніводнае эміграцыі якога-небудзь народа ў свеце. Ёй прыйшлося перажыць надмерна нялюдскія цяжкасці, як матэрыяльна, так і маральна ды праўна...»

I далей:

«Усё тое, што перажыла гэта наша эміграцыя... тлумачыцца хіба тым, што ніводзін народ, як наш, не прывык да падобнага роду цярпенняў. Але цярпенні яе яшчэ не скончыліся...»

Далей аўтар стараецца падказаць беларусам у Амерыцы, прынамсі, тым зарганізаваным, якой помаччу маглі б прыспець сваім няшчасным родзічам у Еўропе. А самае галоўнае й найбольш важнае вычытаў юнак у наступным: «Беларуская новая эміграцыя на амерыканскай зоне Нямеччыны знаходзіцца не толькі што ў невыразным, але й досыць парадаксальным становішчы. Ёй па сёння не прызнаецца права нацыянальнасці, не дазваляецца нават тварыць сваіх асобных нацыянальных лагераў, падобна іншым нацыянальнасцям, а мусяць таму туляцца ў разбітку, па суседзях — у той час, калі амерыканскі ўрад афіцыйна прызнае беларускі народ як нацыю».

Далей аўтар зноў раіў тое-сёе, што маглі б зрабіць у галіне дапамогі амерыканскія беларусы. Відаць, што аўтар і група беларусаў, якія выдалі «Беларускія Навіны» ў Парыжы, біліся, як тая рыба аб лёд, бездапаможна прыглядаючыся вялікай нацыянальнай катастрофе й маючы недахопам капіталу ды рознымі іншымі цяжасцямі звязаныя рукі. Заклікі аб дапамозе да беларусаў цераз акіян падобныя былі да голасу ў пустыні, бо калі б у Новым свеце сапраўды існавала нейкая жывая й дзеючая нацыянальная беларуская арганізацыя, яна сама ўжо раней парупілася б пра тое-сёе і не чакала б на парады з боку «Беларускіх Навінаў».

Сымон, чытаючы газету й крывавячы сэрцам аб няшчасці сваіх суродзічаў у Нямеччыне ды іншых краінах, не ведаў у гэты час, што ў «Беларускіх Навінах» не было сказана аб самым галоўным і найбольш жахлівым, якое выявілася й дайшло да ягоных вушэй пасля. Гэта палягала ў наступным: беларусы па цэлай Еўропе, а пераважна ў Нямеччыне, былі аб'ектам палявання бальшавіцкіх рэпатрыяцыйных місіяў, якія якраз у гэты час пры дапамозе й садзейнічанні заходніх хаўрусніцкіх акупацыйных уладаў стараліся там, дзе людзі не хацелі дабравольна, прымусам адвезці пад уладу маскоўскага тырана, найчасцей у сібірскія лагеры нявольніцкае працы ўсіх тых, каго гітлераўская ўлада выкінула са сваіх родных гнёздаў. Пры дапамозе амерыканскае й ангельскае вайсковае жандармерыі бальшавікі заладоўвалі няшчасных людзей у таварныя вагоны й пад канвоем накіроўвалі на Усход. Гэткім чынам з самай Нямеччыны ўда-

лося ім прымусова рэпатрыяваць блізу паўмільёна беларусаў, як пазней падала бальшавіцкая статыстыка.

У гэты пасляваенны час заходні свет, пераважна Злучаныя Штаты й Ангельшчына, яшчэ добра не разгадаўшы аблічча бальшавіцкага крывапіўцы, былі мімавольна ўдзельнікамі найбольшага ў гісторыі гвалту над паняволенымі Масквой народамі. Ацверазенне прыйшло шмат пазней і вельмі паволі. Памылка была зроблена. Франклін Рузвельт адышоў на той свет са сведамасцю, што належаў да найвялікшых людзей у гісторыі Амерыкі хаця б таму, што спрычыніўся да перамогі над Гітлерам ды разумна падзяліў паміж трыма «вялікімі» зямную кулю на сферы ўплываў, не спасцярогшы, што ў сілу ўмоваў з валадаром Крамля быў партнёрам жахлівага народабойства. Сталін-Соса-Джугашвілі насалоджваўся стогнамі й енкамі безабаронных ахвяр ды смяяўся з таго, што абдурываў сваіх ваенных хаўруснікаў.

«Прычына — веравызнанне, нацыянальнасць»

I

Вучні ў класе звычайна добра арыентуюцца, якія хто мае поспехі ў навучы, і могуць часта вызначыць кожнаму месца паводле ацэнак. Калі восьмы курс школы падхаронжых набліжаўся да канца й праходзілі апошнія экзамены, было ў групе колькі чалавек, якія складалі лісты кадэтаў паводле іхняй паспяховасці. Параўноўвалі адзін ліст з другім, спрачаліся, адстойвалі дадатныя або адмоўныя ацэнкі тых ці іншых асобаў. Звычайна найменш было сумлеваў адносна колькіх першых — усе пагаджаліся, што першым паводле паспяховасці будзе Усаевіч. Некалькі наступных імёнаў таксама не былі цяжкімі для гадання, тым больш што ацэнкі з асноўных галінаў навучання былі раней вядомыя. Было яшчэ колькі невядомых, якія стараліся прадугледзець. Сымону звычайна вызначалі самае сярэдняе месца — між дзесятым і дванацатым. Самыя два апошнія месцы прыдзялілі хваравітаму шляхцюку Янкоўскаму й даволі недалужнаму, найслабейшаму ад усіх Марцінкоўскаму.

Апошнія экзамены былі па стратэгіі й арганізацыі арміі. Хшаноўскі цэлымі гадзінамі вывучваў на памяць розныя ваенныя мудрасці і нават забываўся ўспамінаць пра сваю «боскую» Марыську, а перад кожнымі экзаменамі дрыжаў і хваляваўся, быццам малое дзіця перад першым зашчыпленнем воспы. Ягоны ж сусед Янкоўскі не меў такой вялікай пільнасці, хаця нямала часу прысвячаў на паўтарэнне. Неяк аднойчы надвечар Янкоўскі папрасіў Сымона, каб праэкзаменаваў яго. Сымон, паставіўшы колькі трапных пытанняў, хутка прышоў да выснаву, што шляхцюковы веды раўняліся блізка нулю.

— Ведаеш, пане Янкоўскі, — сказаў яму пасля гэтага Сымон, — будзе ў нас вялікі цуд, калі ты з гэтых прадметаў, са стратэгіі й арганізацыі арміі, здасі экзамены. Ты ж нічога, нават самага элементарнага, не ведаеш.

— Ат, што ты дурніцы гаворыш. Чаму я не ведаю? — накасавурыўся хваравіты шляхціц.

— Дык я ж бачу.

— Ты ўжо занадта вялікім знахарам сябе лічыш.

Сымон не лічыў патрэбным спрачацца, бо й што за разлік быў — даводзіць чалавеку аб тым, што ягоныя веды раўняліся нулю, калі той сам не ўмеў бачыць для ўсіх іншых відавочных рэчаў. Сымон не ведаў, якое вялікае расчараванне чакае яго і як моцна памыляўся не толькі ён, але й усе на курсе, калі меркавалі пра ягоныя собскія ацэнкі.

Выпускныя школьныя цырымоніі былі вызначаны на трэцяга сакавіка. Ужо пару дзён перад тым пачалі ўсе чыста гарачкава да гэтага рыхтавацца. Вайсковыя краўцы рыхтавалі мундзіры, абшываючы наплечнікі й канцы рукавоў шырокімі, на адзін сантыметр, сярэбранымі паскамі. У канцылярыі школы пісар-яфрэйтар прыгожым каліграфічным почыркам выпісваў школьныя пасведкі. Ён добра ведаў ацэнкі ўсіх вучняў і не скупіўся з інфармацыяй. Калі Сымону нехта сказаў, што ён атрымаў паводле паспяховасці апошняе месца з дваццаці трох чалавек васьмага курса, то хлопец прыняў гэта за дрэнны жарт і голасна зарагатаў.

— Дык ідзі й сам запытайся, цяпер маёра ў канцылярыі няма, і пісар табе скажа.

— Адстань, не дуры галавы,— стараўся адчапіцца ад парады Сымон.

Але калі другі й трэці з сяброў прыйшлі да Сымона й паўтарылі тую самую вестку, хлопец наважыўся сам праверыць і пабег у канцылярыю. Нікога там не было, акрамя пісара, які канчаў выпісваць пасведкі. На Сымонава запытанне ён паказаў аркуш паперы, спісаны прозвішчамі.

— Вось глядзі. Гэта ўсё я сцягнуў з ліста афіцыяльных вынікаў, якую маёр недзе трымае пад ключом. Тут паводле ацэнкаў ад першага да апошняга стаяць усе вучні васьмага курса.

Кінуўшы вокам на падсунуты аркуш, Сымон спасцярог сваё прозвішча на самым апошнім месцы. Зацікавіўшыся Янкоўскім, вока ягонае адшукала пляхцюка на адзінаццатым месцы. Хлопец пачуў на целе нейкую млявасць і гарачыню, і кроў хлынула ў твар.

— Сукін сын! Покершчык! — прамовіў праз сціснутыя зубы Спарыш і, пакінуўшы пісара з разяўленым ротам, моцна стукнуў канцылярскімі дзвярыма. Увесь барак ужо ведаў аб канчатковых выніках навукі, й ацэнкі Сымона былі прадметам агульнага зацікаўлення.

— Пане Спарыш,— падышоў Радзівіл,— усе вельмі здзіўленыя вашай няўдачай. Не ведаюць проста, чым гэта вытлумачыць. Я вельмі спачуваю вам...

— Спачуваеце, пане Юры? Веру вам! — наўмысля голасна, каб усе чулі, зачырванеўшыся са злосці, пачаў Сымон.— Але ж я не калека, каб мне былі патрэбныя вашы спачуванні. Надта ж вы велікадушныя. Вы гаворыце — маёй «няўдачай». А я вас проста спытаю, ці думалі вы, ці хто-небудзь іншы, з якой прычыны я атрымаў такую класіфікацыю? І ці гэта простая «няўдача», як кажаце, ці тут штось крыецца глыбейшае?

Сымон зрокам абвінавальніка-пракурора акінуў усіх прысутных. Адказалі не адразу.

— Прычына нейкая ёсць, але хто яго ведае...— пераступаючы з нагі на нагу, цягнуў нясмела Юры.

— Маёр гэтакім чынам яйцы хацеў яму ўставіць! — крыкнуў насмешліва Шчуроўскі.

— А я вам скажу чаму,— не зважаў на апошнюю рэпліку Сымон.— Я вам скажу, чаму я атрымаў апошняе месца. Таму што я беларус! Чуеце? Таму што я беларус, мне покершчык Палішэўскі вечна абяцаў яйцы ўстаўляць і апошняе месца даў. Што ж вы цяпер на гэта?

— Слухай, браце,— падышоў Дэмарчык,— то яшчэ не вядома...

— Ат! Кінь ты гаварыць! Няма тут ніякай тайніцы. Ты сам ведаеш, што карцёжнік мне цэлы час наўмысля праходу не даваў, чапляўся без найменшае, здавалася б, прычыны. А фактычна прычына была самая галоўная ў маёй нацыянальнасці. Таму й даў апошняе месца, а Бог ведае яшчэ, што напісаў.

— Ты гэтага не можаш з пэўнасцю сказаць...

— А ты можаш? Што ж, я сляпы ці сягоння нарадзіўся? Чаму вы, палякі, усе такія эгаісты й не хочаце прызнаць нават відавочных рэчаў, а ўсё стараецеся бачыць праз прызму свайго, мэтазгоднага з нацыянальнымі задачамі, уяўлення? Тут жа ўсё ясна, як два дадаць два — чатыры. Кожнаму з вас нават недзе ўнутры сорамна за маёра, за наўмыснае крыўджанне чужога. Але ж ваш эгаізм не дазваляе на прызнанне мае слушнасці.

Гэтыя жалюгодныя спробы пераканання Сымона, што ён пакрыўджаны не з прычыны свае нацыянальнасці, на тым і скончыліся. Выпускнікі восьмага курса, што думалі над гэтым пытаннем, відаць, поўнасцю згаджаліся з беларусам, але ўсё ж не мелі адвагі голасна сваёй згоды выказаць.

Доўга Сымон меркаваў, што рабіць. Лічыў, як пасля шмат пазней даведаўся, зусім слушна, што маёр Палішэў-

скі, дазволіўшы яму скончыць школу, наважыў загарадзіць далейшую кар’еру ў польскай арміі з прычыны нацыянальнасці. Можна, не было б так крыўдна, калі б хлапец быў меншым патрыётам свайго народа. Але ягоны патрыятызм сягаў аж да фанатызму. На восьмым курсе ён лічыў сябе ледзь не амбасадарам беларускага народа. Абарона й чысціня беларускага імя перавышала ў яго нават асабісты гонар і амбіцыі, якія ставіў заўсёды на першым месцы. Учынак Палішэўскага лічыў не менш чым за вялікую знявагу й аплявуху беларускаму народу, а не толькі самому сабе.

Прышоўшы да такога выснаву, стараўся меркаваць, што далей рабіць. Мог адмовіцца ад прыняцця ступені падхаронжага й гэтым самым выратаваць свой асабісты й нацыянальны гонар.

«Так, гэта надзвычайная думка,— згадзіўся з ідэяй Спарыш,— няхай бачаць, сукіны сыны. Я ім пакажу, як зневажаць. Так і быць! Адмоўлюся!» Ужо ўстаў і хацеў бегчы шукаць Палішэўскага, каб паведаміць аб сваім намеры, але ў апошнюю хвіліну стрымаўся. «А што ж я гэтым здабуду? — прыйшло раптам у галаву.— Добра, цяпер усе пачаць маю асабістую вартасць, можа, нават паціснуць руку за такую адвагу ў абароне нацыянальнага й асабістага гонару, але ж калі гэта ўсё раз’едзецца й трапіць у адзелы, дзе ніхто амаль не будзе ведаць аб школьных ацэнках і аб Палішэўскім, дык чым жа я застануся? Ізноў радавым? Ізноў кожны апошні капрал будзе мной загадваць ды апошні Антак стане стукаць па плячы запанібрата? Неяк яно тут не тое ўсміхаецца. І чаму, дарэчы, калі Палішэўскі можа крывіць душой ды вызначаць некаму апошняе месца толькі таму, што ён іншае нацыянальнасці, чаму тады я не магу крышку скрывіць? Можна, ён якраз таго й спадзяецца? Напэўна, што так. Знае ж мяне, сабака, нядрэнна. Мусіць, таго й чакае. А калі так, то скула ў бок. Вось наўмысля не адмоўлюся й прыму. А там жа ўжо пакажацца, што рабіць. Пэўна ж, век у гэтай праклятай арміі, сярод фальшывых людзей, службы не давядзецца».

І чым больш думаў, тым больш узмацнялася злосць і пагарда да карцёжніка-каменданта. Думкай гэтай ні з кім не падзяліўся, толькі, замкнуўшыся ў сабе, калупаўся, рыхтуючыся да заўтрашніх урачыстасцей.

II

Рух у бараку ўжо амаль спыніўся. Выглянцаваная падлога свяціла як люстра. Быў вечар. Навучэнцы восьмага курса канчалі глянцаваць чаравікі, спражкі, што ззялі золатам, пасы, пераглядалі, ці ў парадку і ці чысты іншы рыштунак. Кожны з нецярпліваасцю чакаў заўтрашняга дня. Янкоўскі з вялікай асалодай песціў зрокам прышытыя на мундзіры свежыя сярэбраныя стужкі і ўяўляў сябе, пэўна, адміралам. Хшаноўскі тайком выцягнуў з кішэні здымак «боскай Марыські» і распрамяніўся ўсмяшкай. Самазадаволена гудзелі ў куце покернікі. Паводле ацэнак усе яны трапілі на прэрднія месцы. Звязны Розмарэк яшчэ раз пераканаўся, што закулісныя хады больш паплатныя, чымся франтавыя. Дэмарчык з задаваленнем гудзеў пад носам «Сагару», а ў галаве маячылася цёпленская ангельская ўдоўка і выпрабавальная будучыня ў «Інтэліджэнс Сэрвіс» ды памножаныя ім могілкі ворагаў. Барак ціха і раўнамерна гудзеў, быццам той вуль пчолаў пасля працавітага гарачага летняга дня. Зацяты і гусценькі, паганяны хуткім ветрам шатландскі дождж ёмка хлістаў знадворку шыбы барака. Каля нагрэтай печкі цёрліся кадэты.

— Зва-а-а-жай! — загрымеў голас з ваколіцы дзвярэй. Маёр Палішэўскі, засопшыся, быццам паравоз, разам з дажджлівым ветрам уварваўся ў барак і на момант спыніўся каля парога. Дваццаць тры пары вачэй упіліся ў камандзіра. — Даць вольна! — загадаў маёр.

Кругленькая брухатая фігурка пасоўвалася праходам між пасцелямі, а маленькія вочкі найперш папаўзлі па выглянцаванай падлозе, пасля па пасцелях, а ўжо потым пераскаквалі з твару на твар вучняў. Маёр затрымаўся каля печкі, пацёр рукі і, нешта буркнуўшы пра капрызную пагоду, пачаў пра заўтрашні дзень.

— Глядзіце, каб усё прэзентавалася першага класу. Гэта для вас вялікі дзень, і не мушу паўтараць, што кожны з вас мае быць на сто працэнтаў у парадку. Што да ацэнаў, то курс скончыў зусім добра, аднак можна было шмат лепш. Асабліва ж, — уталопіўся ён з грывасай у Сымона, — Спарыш і Марцінкоўскі надта слаба выйшлі. Я спадзяваўся, што вы, браце, пастараецеся лепш. Слаба, надта ж слаба.

Сымон стаяў каля свае пасцелі, крокаў пяць воддаль ад печкі і ні на момант не спускаў вачэй з маёра. Пры

ягоным успаміне аб ацэнах хлапец зачырванеўся, а ў вачах засвяціўся злы агонь.

Маёр накіраваўся ў куток, дзе ў кучцы стаялі покернікі, і замяніўся з імі паўголасам колькімі словамі. Іншыя абступілі афіцэра, і адбылася кароткая гутарка аб заўтрашніх урачыстасцях ды аб вялікім выпускным балі, што вечарам меў адбыцца спецыяльна для школы ў абознай каварні. Маёр накіраваўся павольным крокам да выхаду і спыніўся каля Сымона.

— А ты, Спарыш, яйцаў не маеш! — Тон быў фальшыва-сяброўскі. — Такі здаровы і малады з цябе хлапец, ды аж брыдка глядзець на твае рухі і павароты. Так, яйцаў табе бракуе. І вельмі ж слаба ты выйшаў, я не спадзяваўся такога.

— Спадар маёр, — адазваўся беларус, — усё роўна што я атрымаў, з таго і задаволены. Зрэшты... — Тут Сымон раптоўна спыніўся. Смелая думка апанавала хвіліннай нерашчасцю.

— Што? Што ты хацеў сказаць? — падтрымаў маёр, пераходзячы на «ты».

— Мой собскі погляд, пане маёр. Для мяне найбольш істотным ёсць тое, што сам ведаю сваю вартасць, а як мяне іншыя ацэняць, тое для мяне — другараднае.

Палішэўскі пачырванеў як бурак. На твары з'явілася брыдкая грываса, затанцавалі злосныя вочкі і ледзь заўважна задрыжаў падбародак. Нешта маніўся сказаць, ды ўстрымаўся і выглядаў, быццам тое дзіця, што паламала каштоўную цацку, пад абвінавальным зрокам маткі. «Мыкпык», — буркнуў нешта невыразнае пад носам і зноў жа пры тым услужлівым крыку «зважай» пакінуў барак.

— Ну, браце, — падскочыў да Сымона, выцягваючы руку, Дэмарчык, — дазволь павіншаваць цябе за такую смеласць і бадзёрасць.

— А ведаеш, — усміхнуўшыся і паціснуўшы выцягнутую руку, сказаў Сымон, — што я сказаў нешта зусім супрацьлеглае сваім паглядам. У нас, беларусаў, ёсць такая прыказка: няхай таго пярун спаліць, хто сам сябе хваліць.

— Але ж ты сябе не хваліў.

— Нельга сказаць, каб хваліў. Зрэшты, я б гэтага й не сказаў, калі б Палішэўскі быў аб'ектыўны. Ён выказаў сваю подласць і яшчэ мае нахабства кусаць мяне, быццам той злы сабачка. Ягоная ацэнка да мяне не прыліпне.

Увесь курс ведае, што мяне наўмысля пакрыўдзіў, толькі мо не жадае бачыць, што прычынаю — мая нацыянальнасць.

— Маладзец! — захапляўся Дэмарчык. — За гэта, што яму сказаў, то ты поўнасю маладзец, маеш маё вялікае прызнанне.

— Па-беларуску маладзец, а па-польску ведаеш як? — жартаваў Сымон.

— Галоўнае, што гумару не траціш. За гэта люблю цябе, браце.

Назаўтра, пры вялікай шумісе, на галоўным абозным пляцы ў прысутнасці камандзіра цэнтра палкоўніка Міхальскага раздавалі выпускнікам восьмага курса пасведкі аб сканчэнні школы падхаронжых. Сымон атрымаў пасведчанне апошні. Вечарам у абознай кавярні адбыўся баль, на які акрамя колькіх «пэстак» прыбылі й дзяўчаты з Фразэрбурга.

Спарыш у гэты дзень атрымаў другі нумар «Беларускіх Навінаў» і быў імі больш абрадаваны, чымся атрыманнем пасведкі з ваеннае школы. Гэткаму спалучэнню выпадкаў надаваў нават сымбалічнае значэнне: клікала яго свая родная грамада на выгнанні, да якой, пэўна, неўзабаве далучыцца.

III

На самым паўночным чубку Шатландыі, над морам, на беразе пласкагор'я, ляжыць малое мястэчка Тэрсо, а на ўсход ад яго, кіламетраў на пяцьдзсят воддаль — Вык. Адсюль відаць недалёкія Аркнэйскія абтокі. У часе вайны было там колькі вайсковых абозаў і лётнішча — Скітэн Арадром. Клімат там надта нездаровы. Халодныя вятры амаль бесперапынна дзьмуць з боку Грэнландыі, вольна гуляюць па неўраджайным узвышшы, дажджом і золлю вечна дакучаючы мясцовым жыхарам.

Пасля вайны памяшчалася там Шаснаццатая самастойная панцырная брыгада, у склад якой уваходзілі чатырнаццаты, пяты й трэці панцырныя палкі ды шаснаццаты полк драгунаў. У сакавіку 1946 года, калі новаспечаныя падхаронжыя з Фразэрбурга, што належалі да Другога корпуса, прыехалі сюды на часовы побыт, каб чакаць на транспарт да сваіх адзінак у Італію, шаснаццатая брыга-

да была ў працэсе поўнага раскладу. Хутчэй нагавала банду людзей у вайсковай вопратцы, чымся войска. Дысцыпліны ўтрымаць было нельга. У гэты час варшаўскі камуністычны ўрад пры дапамозе брытанскага ўрада лейбарыстаў стараўся ўплываць на жаўнераў, каб вярталіся на радзіму. Брытанскі міністр замежных спраў Бэвін ішоў Варшаве на руку й ад сябе заклікаў палякаў, каб вярталіся.

Тыя, што пакаштавалі некалі жыцця пад бальшавіцкай уладай, слухаць не хацелі гэтых заклікаў. Адно палякі з заходніх земляў, што ў бальшыні трапілі сюды пасля вайны з нямецкага «вермахта», масамі вярталіся дадому. Афіцэры іх не намаўлялі й не перашкаджалі. Не было зарганізаванай прапаганды, каб устрымаць адплыў людзей пад камуністычную ўладу.

Дысцыпліна ў войску раўнялася нулю. Жаўнеры лялі афіцэраў, пагражалі, што калі ўсе вернуцца ў Польшчу, то ім — афіцэрам не будзе чаго рабіць, кім камандаваць і застануцца без вайсковага пайка. У шаснаццатым палку драгунаў здарыўся напад на сяржанта-харонжага, што быў смяротна ранены доўгім нажом у плечы. Непаслухмянасць відаць была на кожным кроку. Раней даваліся пропускі на водпуск у Францыю, але калі жаўнеры дэзертавалі й больш не вярталіся ў свае адзінкі, пропускі былі адмененыя. Службовыя сшыткі эскадронаў штодзённа перапоўненыя былі карнымі рапартамі. Афіцэры прытарноўвалі ангельскія суровыя вайсковыя карныя правы. За непаслухмянасць пакараны атрымаць мог да шасці месяцаў вайсковага лагера зняволення.

Умовы жыцця ў аboзах 16-й брыгады былі надта цяжкімі. Да сталага дажджу й надворнае гразі далучаліся слабое харчаванне (у той час уся Вялікая Брытанія жыла скупой картэчнай сістэмай) і маральная дэпрэсія, няведамасць будучыні. Ніхто не дбаў аб агульным дабры, а кожны думаў над собскім лёсам.

Пару тыдняў, што новыя падхаронжыя пражылі ў тых аддзелах, што распадаліся, былі для іх найбольш непрыемнымі з часу побыту ў Ангельшчыне. Вестку аб выездзе ў Другі корпус у Італію сустрэлі з вялікай радасцю. Каманда групай была даручана сяржанту-падхаронжаму Яворскаму, а школьныя водгукі аб выпускніках, якія трэба было даставіць у Другі корпус, — Юрыю Радзівілу. Мелі ехаць цягніком з Выка ў Дувэр, а пасля, пераехаўшы Ла-Манш,

з Па-дэ-Кале — цягніком праз Францыю й Швейцарыю ў Італію. Выезд з Выка адбыўся першага красавіка ранняю.

IV

— Апініі*! Давайце паглядзім апініі! — запрапанавалі Шчуроўскі, калі, пакінуўшы мгластай раніцай станцыю Вык, усе ўселіся ў вагоне. Радзівіл зірнуў перш на туга напакаваны, шырокі, паложаны на каленях канверт, пасля запытальным позіркам акінуў спадарожнікаў. На канверце не было пячаткі з ляку. Быў звычайна заклеены. Пры добрым уменні можна было адклеіць так, што й знаку не было б.

— Давайце, пане Юры, давайце! — спанукалі іншыя.

— Я не ведаю... мне даручана...

— Ну дык што ж. Ніхто ведаць не будзе.

— Давайце, пане Юры, не будзьце ж бабай.

— Але як жа тут зручней далезці да іх? — у нерашучасці пытаўся «прынец».

— Я вам памагу! — і Шчуроўскі, не пытаючыся болей, выхапіў з Радзівілавых рук тугі канверт ды пры дапамозе алавіка, пачаўшы з аднаго кута, асцярожна пачаў адклеіваць. Усе абступілі яго.

— Бярыце, пане Юры, — аддаў назад «прынца», — чытайце.

— Чыю найперш?

— Кожнаму сваю, й няхай сам чытае.

— Так не магу, бо парасцягваеце й пасля не пазбіраю.

— Дык чыю?

— Можна, Спарышову, каб даведацца, чаму апошнія месца атрымаў.

— Так, давайце Спарышову.

Юры доўгімі тонкімі пальцамі выцягнуў Спарышоў сшытак і адгарнуў бачынку, дзе свежым яшчэ почыркам было напісана колькі сказаў, што мелі стацца асноваю далейшае кар'еры беларускага юнака ў польскай арміі.

Сымон, пазіраючы цераз плечы іншых, замяніўся ў слух. Навокал замоўклі.

— ...«недастаткова пільны й зацікаўлены вайсковымі

* Тут — характарыстыкі.

справамі. Павольны, хваравіты й слаба вышкалены. Адчувае комплекс народнай ніжэйшасці. Прычыны — веравызнанне, нацыянальнасць. Прыдатны на заступніка камандзіра звяза».

— Чулі вы такое? — прамовіў здзіўлены голас.

— Гэта свінства!

— То поўная несправядлівасць!

Некаторыя, не паверыўшы сваім вушам, намагаліся прысунуцца бліжэй да «прынца» й вачмі праверыць, што прачытанае сапраўды было ў сшытку. Іншыя на розныя лады выказвалі сваё здзіўленне.

Сымон, будучы цэнтрам агульнае ўвагі, выслухаўшы такую непраўдападобную ацэнку, стаяў, быццам прыліпшы да падлогі, й не ведаў, як захавацца. Нейкая гарачыня й кроў хлынулі ў твар. Пасля першага ашаламлення, калі розум намагаўся адгадаць поўнае значэнне прачытанага, юнакова натура перапоўнілася вялікай злосцю на маёра Палішэўскага. Ясна было, што, дазволіўшы скончыць школу, камандзір поўнасю загарадзіў яму дарогу прагрэсу ў арміі. Заступнік камандзіра звяза мог быць адно падфіцэр, нават старэйшы, тым часам як камандзірам звяза мог быць малодшы лейтэнант — звычайна першая ступень авансу падхаронжага, якому была адкрыта дарога ў афіцэрскія рангі. Значыцца, згодна з апініяй, якую бралі пад асноўную ўвагу пры авансах, капралу падхаронжаму Сымону Спарышу быў наканаваны лёс застацца між падафіцэраў. Але юнаку нават не гэта найбольш балела. Як-нікак не ў польскай арміі бачыў сваю будучыню.

Найгорш укалоў яго апошні сказ: «Адчувае комплекс народнай ніжэйшасці. Прычына — веравызнанне, нацыянальнасць». Пачаў шукаць у памяці, дзе й калі, пры якіх выпадках даў ён Палішэўскаму ці іншым палякам доказы «комплексу народнае ніжэйшасці». Здавалася б, што чалавек, які мае комплекс ніжэйшасці ці нявольніцкае псіхікі, у найлепшым выпадку намагаўся б быць імітатарам таго, што робяць іншыя, з комплексам вышэйшасці, калі ўжо не поўным падлізаю ці падхалімам. Мусіў бы патрапляць іншым, саромецца свайго народа й нацыянальнага «я», а нават і самога сябе, быць верным парабкам «больш культурнага» пана. Зусім адваротнае ўсе спасцерагалі ў Сымона. Перш за ўсё на кожным кроку, дзе патрэбна было, дэклараваў сваю беларускасць. Не было ў тым стыдлівасці, стрыманасці ці вымушанасці, але наадварот —

ганарлівасць. На палякаў глядзеў, як на акупантаў свае Бацькаўшчыны. А ці ж пакрыўджаны й абрабаваны чалавек чуе комплекс ніжэйшасці ў дачыненні да рабаўніка. Добра ведаючы слабасці нацыянальнага характару й фальшывую пыху палякаў, Спарыш поўнасцю згаджаўся з трапнай, агульна ведамай і ўсюды ў Шатландыі паўтаранай ацэнкаю: «A Pole has manners of a king and moras of a tomcat»*.

Палішэўскі меў зыркае вока й заўважыў Сымонаву адасобленасць ад іншых, ягоную ганарыстасць, частую дэкларацыю свае беларускасці, чуць не наўмысную, каб прыпамінаць палякам, што вось ён адзін на курсе з ліку пакрыўджаных, што заўсёды смела й адкрыта заяўляе аб сваіх правах, прыпамінае аб народзе, які палякі намагаліся некалі асіміляваць і ў адносінах да якога мелі захопніцкія планы ў будучыні. Гэткая беларуская дэманстрацыйнасць — найперш Палішэўскаму — была косткаю ў горле, якую аніяк нельга было праглынуць. Камандзір вечна дакучаў Спарышу, адносіўся да яго ў найбольшай меры непрыхільна й зняважліва, а калі б мог, то, магчыма, й забараніў бы нават чытанне беларускае прэсы. Магчыма, сваімі дачыненнямі хацеў знехваціць беларускага юнака да школы, чаго добрага — выкінуць яго наогул. Калі ж спасцярог, што Сымон не належаў да падлізаў ці падхалімаў, верна трымаў нацыянальны гонар, а на ягонае дакучанне не браў большае ўвагі, Палішэўскі сапраўды закіпеў і хацеў апошні раз ды моцна ўкусіць ахвяру, якая вось да гэтага часу ніяк не давалася быць укушанай. За найлепшы сродак выбраў знявагу. У апініі выказаў процілеглае таму, што сам спасцярог.

Сядзячы асабняком у вагоне й праз запацелыя вокны пазіраючы на шатландскую мглу, Сымон пасля доўгіх роздумаў яшчэ больш узбагаціўся пагардай да покерніка-камандзіра, які так выразна, на ягоную думку, выказаў сваю маладушнасць і подласць, здзекуючыся маральна над безабаронным чалавекам, што адзін на цэлым курсе адважыўся выявіць нацыянальнае няпольскае аблічча, утрымаць нацыянальны й асабісты гонар. Прыдзяліўшы Палішэўскага да той самай групы, да якой залічаў Цесляка, Мыдлеўскага й іншых беларусаедаў-шавіністаў, Сымон шкадаваў народ, да якога гэтыя людзі належалі.

* Паляк мае каралеўскія манеры й каціную маральнасць (англ.).

Матэра

I

У пераходным вайсковым абозе № 202 у Анконе прыехаўшыя чакалі нядоўга. Раз'язджаліся па сваіх палках, раскінутых па розных мясцовасцях Італіі. Адно Сымону давялося пабыць даўжэй, пакуль атрымаў накіраванне ў цэнтр панцырнага вышкалення ў Галіпалі, малой мясцовасці на самай падкове італьянскага боту.

У абозе Спарыш сустрэў чалавека, аб якім даўно ўжо забыўся. Бачыў яго апошні раз у Ёландзе. Ідучы ад абознай брамы, Сымон накіраваўся сцежкай між садовых дрэў у вялікі двухпавярховы дом, дзе начаваў у адным з пакояў на першым паверсе. Насупраць ішоў малога росту, прыгорблены пад цяжарам вайсковага мяшка чалавек. Мундзір ягоны быў увесь у цёмных плямах, пас брудны, спражка пацарнелая, а барада зарослая шарсцінем. Сымон спасцярог дробненькі, гарбаносы, пабіты воспавымі знакамі твар. Выдалася, што некалі й дзесьці гэтага нехайнага чалавека бачыў ці ведаў, і раптоўна пачаў шукаць у памяці. Мінаючы яго, звольніў крок й цэлы час прыглядаўся. Мінуўшы, адварнуўся, усё яшчэ не могучы прыгадаць. Маленькі чалавек таксама прыглядаўся да Сымона і, відаць, нешта меркаваў. І тады раптоўна юнак прыпомніў.

— Казачок! — гукнуў сяброўскім вітальным голасам.

— То ты... Спарыш, пане падхаронжы? — з няпэўнасцю прамовіў той.

— Так, то я — Спарыш. Пазнаў? Ды давай без «паноў».

— Та дэ там пазнаў... Думаю воно так і нэ так, — гаварыў замурзаны чалавечак. — Падхаронжы вжэ зробіўся. Бачылы вы таке...

— Ну давай жа паціснем рукі. Бадай цябе ліха, дзе ты заваляўся!

Моцна паціснулі рукі.

Казачка пазнаў Сымон дзесьці яшчэ ў Нямецчыне ў трыццатай дывізіі. Паходзіў недзе з-пад Палтавы, а прозвішча й імя ягонага юнак не ведаў. Празвалі Казачком, дый годзе. Быў гэта надзвычайна дасціпны й хітры сярэдняга веку мужчына. На жыццё глядзеў гумарыстычным вокам і меў добрую здольнасць перадаваць свае спасцярогі, таксама як і невычарпальную ахвоту без канца апавядаць

жарты. У трыццатай дывізіі быў запявалам. Меў зусім прыемны рэдзенькі тэнар. На пачатку вайны быў у Чырвонай Арміі. Трапіўшы ў нямецкі палон, з абору ваеннапалонных пайшоў добраахвотнікам ва ўкраінскую паліцыю. Далейшы лёс закінуў яго праз трыццатую дывізію аж у польскую армію. Такім чынам, за час вайны служыў аж у трох, калі не больш, арміях. Аб сямейным жыцці Казачка мала хто ведаў.

— А ты, Казачок, жанаты? — пыталіся ў яго.

— Эх, брате мій, та нэ одэн раз,— усміхаючыся, адказваў васпаваценькі палтавец.

— А дзе ж твая жонка?

— Та дэ здыбаў, там і жінка.

Пасля такіх адказаў сябры не стараліся далей уваходзіць у таямніцы ягонага сямейнага стану.

Трапіўшы ў польскую армію, Казачок, стараючыся навучыцца новай для яго мовы, страшэнна здэкаваўся над ёю, не маючы здольнасцяў у гэтым кірунку. Палякі, ведаючы, што ў перадваеннай Рэчы Паспалітай былі «мнейшосці народова», не вельмі дзівіліся, што прадстаўнік такой «мнейшосці» не зусім разбіраўся ў тонкасцях іхняе мовы. Пры перапісе Казачок падаў, што нарадзіўся й увесь час жыў у Каламыі. Нікому з палякаў і ў галаву не магло прыйсці, што гэты жартаўлівы чалавечак пачаў кар'еру ў Чырвонай Арміі й паходзіў з Палтаўшчыны.

— То ты вжэ даўно падхаронжы? — пытаўся Казачок, прыглядаючыся Сымону.

— А вось толькі што скончыў школу ў Ангельшчыне ды еду ў аддзел.

— Вы бачылы таке...— дзівіўся замурзаны жаўнер і паставіў мех побач на траве.

— Ну, а ты адкуль ідзеш і куды вядуць твае дарогі? — спытаў Сымон.

— Подывыся! — Казачок скінуў свой зялёны берэт, і вачам падхаронжага адкрылася пляшывая, гладка абстрыжаная галава.

— Што з табой? Ты ж не ў савецкай арміі.

— Та згадай.

— Ці не ў вязніцы ты гэта гасціў?

— А дэ ж ты думаў.

— За што ж гэта?

— Та я нэ одэн раз. Можна сказаты, што більшэ часу в польскай арміі просідіў у вязніцах.

— Ха-ха-ха! — разрагатаўся Спарыш.— Ты, мусіць, жартуеш. Не быў бы ты той самы стары жартаўлівец, калі б штукі якой не ўпароў.

— Та в цым цэла біда, шчо нэ жартую.

— Праўда?

— Та нашчо мнэ брэхаты...

— То пахваліся ж хаця.

— Першы раз, а было цэ шчэ з пачатку, як достався я до цэй арміі, под'іваніў у Флёрэнцыі матацыкла. Поіхаў собі без пропуску в Рым і загуляў як світ. Грошы было, як гною, бо з одним напарніком бінзіну італьянцом прдалы. У Рымі зловіла мэнэ жандармэрыя, і шысць місяцўй відсыдїў...

— Эгэ, брат, то нядрэнны пачатак! Ну й што далей?

— Другі раз на мотоцыкла вжэ й дывытысь нэ хотїў. Под'іваніў та продаў вантажну машыну. Таксама богатько грошы прогуляў.

— Бачу, што ты поступ уверх рабіў,— смяяўся падхаронжы.

— Та цэ не всэ. Як відсідїў за машыну, так поліз на апоны, але там вжэ нэ вдалося...

— Дык пэцкаль, значыцца, з цябе выйшаў.

Сымон смяяўся, хоць і не быў пэўны, што ўкраінец гаварыў праўду, хаця ўсё было надта праўдападобнае. Казачок бажыўся, што праўду кажа.

— А чаму ж ты ў зладзейства кінуўся? Раней, здаецца, ты быў зусім парадачны чалавек.

— Ліпшэ сідыты ў вязніцы, чым на фронці,— адказаў украінец, усміхаючыся.— Та всі ж у польскай арміі крадуць...

— Эгэээ, дык вось дзе яна — цэлая разгадка. Ваяваць, значыцца, не хацеў, га?

— Та за кого воюваты?

— Знаеш, што скажу табе? Не кожны чалавек спасце-ражэ, што ты многа хітрэйшы, чым на вока здаецца.

Сымон стаяў і, вушам ды зроку не давяраючы, прыглядаўся дзівачна-каляровай постаці, што раптам выплыла з ягонае мінуўшчыны. Казачок усё ўсміхаўся.

— А цяпер куды йдзеш?

— Та трэба ж іхатыдохаты.

— А дзе ж твая хата?

— Та чорт ее батьку знае. Попытаюся, можэ, скажуць...

Развітаўшыся з Казачком, Сымон дзівіўся і ў душы смя-

яўся з маленькага васапаценькага чалавечка, што ў польскай арміі спецыялізаваўся ў кражах. Самымі цікавымі былі ягоня матывы: першы — няма за каго ваяваць, і другі — у польскай арміі ўсе крадуць. Адносна апошняга Казачок перасаліў. Калі б сказаў, што ў польскай арміі крадуць уладу маючыя, г. зн. старэйшыя штабовыя афіцэры, быў бы бліжэй да праўды. У войску хадзіла тысяча версіяў аб тым, як генералы, а між іх насамперш камандзір сёмай дывізіі «пряжка» Пшэўлоцкі, Сулік, Богуш-Шышка й сцяг іншых, шмуглявалі ў Італію золата з Каіра й Александрыі. Рабілі тое пры помачы сваіх ад’ютантаў. Золата заменвалася на ліры, а пасля на ангельскія фунты. Добра на гэтым нажываліся. Акрамя гэтага былі й розныя спекуляцыі ў самой Італіі.

Казачок, здаецца, меў добра абгрунтаваную філасофію.

II

У адлегласці мо трыццаці кіламетраў на захад ад Мато-лі й Сан-Базыльё, дзе ў часе вайны была база Другога корпуса — сёмая дывізія, ляжыць невялікае мястэчка Матэры. Колькі большых будынкаў у часе вайны занята было войскам. Месціўся тут цэнтр шкалення артылерыі Другога корпуса. Камяністыя, непрыдатныя ў сельскай гаспадарцы вакольныя палі й узгоркі былі выкарыстоўваныя для мэтаў шкалення. Былі тут школы падхаронжых артылерыі, сувязі й пяхоты.

Пры школе падхаронжых пяхоты прызелены быў маёр Карпінскі. Паходзіў з першага палка крэхавецкіх уланаў. Заданнем яго было выкладанне ў школе ведаў аб панцырнай зброі. Карпінскі ўважаў, што адна практычная лекцыя з танкамі вартая была дзесяці тэарэтычных. Пасля доўгіх старанняў удалося яму сцягнуць у Матэру панцырны звяз з Галятоне каля Галіполі. Камандзірам звяза быў малодшы лейтэнант Плінта — афіцэр з адзінаццаццю гадамі вайсковае службы. Атрымаўшы вольную руку ў выбары людзей, Плінта для абслугі чатырох «шэрманаў» узяў дваццаць пяць чалавек, у іх ліку чатырох падхаронжых. Былі імі наступныя: заступнік камандзіра звяза падхаронжы Апаля, звязны падхаронжы Нядзвецкі, звязны падхаронжы Рэмі Сварычэўскі й капрал падхаронжы Сымон Спарыш. Апошні быў наймалодшы ад усіх як векам,

так рангам і вайсковай практыкай. Як Плінта, так і тры звязныя падхаронжыя, перажыўшы ў канцлагерах савецкі палон, былі старымі лісіцамі са шматгадовай практыкай у панцырнай зброі на франтах, пачаўшы ад Тобруку аж да Балоны. Варта паасобку пазнаёміцца з кожным з іх бліжэй.

Малодшы лейтэнант Плінта быў чалавекам простым, сяброўскім і лёгкадаступным. Можна было б спрачацца, ці ў вайсковай вопратцы больш нагадваў ён цывільнага, чымся ў цывільнай — вайсковага. У яго не было строгаści й бравурнасці, што характарызуе шматлікіх афіцэраў, асабліва тых, што займаюцца больш шкаленнем войска, чымся ўдзелам у баях. Жыццё ў звязе, які ў Матэры быў адзінкай амаль аўтаномнай, залежнай ад маёра Карпінскага, Плінта наладзіў амаль па-сямейнаму. Сяброўскае (хаця ў меру) стаўленне да жаўнераў узбудзіла да яго з боку апошніх пашану й паслухмянасць. Калі пасля ў звязе раслабла дысцыпліна, дык адно таму, што сам Плінта, як і два падхаронжыя — Апаля й Нядзвецкі, зрэшты, як і сам маёр Карпінскі, былі добрымі п'яніцамі. Жаўнеры часта назіралі папойкі сваіх камандзіраў. Апошнія нават не хаваліся.

Плінта быў сярэдняга росту худым бландзінам, з сінімі вачыма, чырвоным носам, звычайна заўсёды цёмным ад загару. Гадоў меў больш сарака. Добра ведаў ангельскую мову й ведамі гэтымі дзяліўся з афіцэрамі ў Матэры на вячэрніх лекцыях, што адбываліся два разы ў тыдзень.

Нядзвецкі й Апаля векам раўняліся Плінту. Абое мелі больш чым па паўтузіна медалёў. Былі першакласнымі п'яніцамі й распуснікамі. Бальшыню часу пасля заняткаў праводзілі з алкаголем і жанчынамі.

III

Між вышэйменаваных вырозніваўся Рэмі Сварычэўскі. З паходжання быў сынам буйнога абшарніка з-пад Любліна. У войску быў ад пачатку другой сусветнай вайны. Ягоная вайсковая кар'ера ледзь не скончылася пад П'едымонтэ, дзе «шэрман», каторым ён кіраваў, дастаў проста ў лоб снарад з нямецкае «восемдзсят васьмёркі». Увесь экіпаж танка згарэў разам з машынай. Рэмі Сварычэўскі, цяжка ранены ў жывот і левы бок, выскачыў з

вежы і страціў прытомнасць. Ачуняў у амерыканскім палявым шпіталі. Восем месяцаў праляжаў у шпіталі ў Неапалі. Працэс здараўлення быў надта цяжкі й марудны. Калі нарэшце Рэмі поўнасю вярнуў свае сілы й знайшоў свой аддзел, даведаўся ад новага камандзіра, што падхаронжы звязны Рэмі Сварычэўскі быў забіты пад П'едэ-монтэ, а яго — быццам нейкае ўвасабленне загінуўшага героя, новы камандзір разглядаў з цікавасцю. Пасля, знайшоўшы ў аддзеле старых знаёмых і сяброў, Рэмі меў неменшыя цяжкасці, калі прабаваў давесці, што ён — гэта ён — Сварычэўскі, а не хто іншы. Людзі дзівіліся й надзівавацца не маглі, што святой памяці падхаронжы, па якім даўно зрабілі памінкі й якога ў кнігу герояў запісалі, уваскрос і зноў па зямлі ходзіць.

Сварычэўскі быў высокім, вельмі худым бландзінам. Меў падоўжаны твар і ясна-блакітныя вочы. Нягледзячы на цяжкія выпрабаванні лёсу — няволю, хваробы, раны (меў аж чатыры адзнакі за раны), быў заўсёды вясёлым, пагодным і жартаўлівым. У пазнейшых часах жыццё навучыўся бачыць праз прызму гумару. Казаў іншым, што так лягчэй было. І жарты ягоныя былі своеасаблівымі.

— Чаму, — казаў Сымону, з якім найбольш зблізіўся й пасябраваў, — газета, што выходзіць удзень, завецца дзённік, а тая, што з'яўляецца ўночы, не завецца ночнік? Скажы мне, калега.

Або іншы жарт:

— Ці ты чуў аб чалавеку, які прыйшоў у краму сядзенне для туалета купляць ды настойваў, каб прымерыць ягоны размер?

Жарты Сварычэўскага былі ў бальшыні банальнымі, не належалі да тых, што можна было б апавядаць у салонах, дзе захоўваюцца правілы прыстойнасці. Важна тое, што выдумляў іх сам, не паўтараў звычайна чутае аднекуль ці ад некага (хоць і гэтага правіла не заўсёды трымаўся), але ўсё бачанае навокал стараўся прадстаўляць у жартаўлівым святле, у крывым, смешным люстэрку... Чалавек гэты мог некаму выдацца пустым, забаўным аж да дзяціннасці, але гэта толькі таму, хто не ўмеў глыбей заглянуць у людскую душу. Фактычна Рэмі быў чалавекам паважным і не скоро адкрываў тайніцы свайго характару. Адно Сымон добра пазнаў і ацаніў яго. Ад яго ж і здабыў жартаўлівы, нават цынічны падыход да жыцця. Паколькі жыццё было такім цяжкім, непрыемным і амаль без

надзеі на паправу, дык нашто тады дарэмна сабе галаву дурыць? Ці не лепш падыходзіць да яго з гумарам і кпінамі?

Сымон пачаў у некаторай меры датарноўваць прыцыпы Сварычэўскага да жыцця. Пераканаўся неўзабаве, што так было лёгка й выгадна. У глыбіні сэрца й душы, у лабірынтах розуму заставаліся старыя летуценні, адчуванні, імкненні, старыя асновы. Але надворны выгляд і павярховасць натуры чалавека — гэта магло быць зусім іншае. Хіба ж ад размалёўкі шалупіны велікоднага яйка змянялася спажыўнае нутро яго?

Рэмі Сварычэўскі любіў паэзію, пераказваў шмат вершаў на памяць. Некалі ў бацькі была багатая бібліятэка, й сын быў абазнаны з выдатнейшымі творамі сусветнай літаратуры. На гэту тэму часта гаварыў з Сымонам. Творы й пісьменнікаў таксама ілюстравалі па-свойму, часта дадаючы, творачы карыкатуры. У войску быў паважным жаўнерам і добрым падафіцэрам, але не належаў да службістаў. Асабісты гонар ставіў вышэй выслужвання абы-каму дзеля павышэння рангу. Хаця быў амаль беззаганым вайскавіком паводле здатнасці й паводзін, дарогу да авансаў меў закрытую. Некалі здарыўся з ім выпадак, што шмат сведчыў не толькі аб другой асобе, але перадусім аб самым Сварычэўскім.

Школу падхаронжых скончыў у 1942 годзе. Як падхаронжы часта заглядаў у афіцэрскае казіно. Было гэта яшчэ ў Афрыцы. Камандзір вайсковае базы, беспасярэдні начальнік Сварычэўскага — палкоўнік Друцкі — любіў пакпіць з маладых падхаронжых. Найлепшай для гэтага нагодай былі вечары ў афіцэрскім казіно, дзе можна было выпіць, закусіць і пажартаваць. Сядзіць, бывала, палкоўнік Друцкі з іншымі афіцэрамі пры сталае і заўважыць маладога падхаронжага. Бярэ са стала чарку ці шклянку й шпурляе ёю ў афіцэрскага навічка. Калі той зловіць, на залі грыміць рогат і брава, насамперш і найвыразней чуваць грымотны бас Друцкага.

Маладыя падхаронжыя ведалі несамавіты жарт палкоўніка і стараліся лавіць шпурляныя ім чаркі ці шклянкі. Але Рэмі не лічыў патрэбным выстаўляцца паслухмяным цюцькам. Аднойчы, калі ўвайшоў у казіно, а Друцкі, па прынятай прывычцы, шпурнуў у яго шклянкой чаркай, Сварычэўскі нават не зварухнуўся, толькі з ледзь заўважнай усмешкай зірнуў пад ногі на разбітую чарку.

— Шчанё! — раўнуў, зачырванеўшыся, палкоўнік Друцкі.

— Слова, якімі я спадара палкоўніка мог бы назваць, у добрым асяроддзі не могуць быць ужытыя, — адрэзаў Рэмі наўмысля голасна, каб пачулі ўсе афіцэры, і, як быццам нічога не сталася, сеў каля століка й замовіў сабе выпіўку.

Гэты выпадак дорага каштаваў Сварычэўскаму, бо палкоўнік у ягоным службовым сшытку напісаў, між іншага, наступнае: «прадстаўляецца да авансу на афіцэра з моманту дэмабілізацыі». Не памаглі падхаронжаму і баявыя заслугі пад Монтэ Касіно, П'едэмонтэ і ў іншых месцах. Пад-афіцэрам так і застаўся.

Калі аднойчы Сымон выказаўся Сварычэўскаму, што ён не паляк, а беларус, то рэакцыя была самая непрадугледжаная.

— Кажаш, што ты беларус? Браце каханы, дык чаго ж ты журышся, што ты беларус? Хіба ж беларусы горшыя людзі за іншых?

— Я не журуся й вельмі далёкі ад думкі, што беларусы горшыя за іншых. Наадварот, я ганаруся...

— Зусім слухна, калега, — стукнуў Сымона па плячы Рэмі, — кожны мусіць шанаваць свой нацыянальны й асабісты гонар. Хіба ж мы, палякі, лепшыя за іншых?

Сымон аднёсся да такіх словаў з недаверам. Вось за час амаль двухгадовага побыту ў польскай арміі першы раз пачуў нешта арыгінальнае, зусім пазбаўленае той пыхі, самалюбнай фальшы, наўмыснага выстаўлення й падвышэння сябе ды тых, як шкоты казалі, каралеўскіх манераў і кацінае маралі. Амаль не верыў сваім вушам і дзеля таго наўмысля прадоўжыў гутарку аб нацыянальнасцях наогул ды аб беларускай у асабліваасці. Быў вельмі задаволены, калі пазнаў, што Рэмі наскрозь розніўся ад іншых палякаў, не меў тых агульных, вельмі характэрных для палякаў упярэджанняў, нярэдка змешаных з хваравітым шавінізмам і недаацэнкай усяго чужога. Наадварот, часта ў гутарках Рэмі крытыкаваў не толькі вайсковую верхавіну, але наогул недахопы народнага характару. Спарыш, пераканаўшыся ў шчырасці Сварычэўскага й выдатных асабліваасцях ягонае натуры, палюбіў яго, і два падхаронжыя сталіся блізкімі сябрамі.

Колькі слоў варта прысвяціць і Тадзіку, шафёру паўтэратоннага «бэдфорда», прыдзеленага да звяза. Быў гэта ў

сярэднім веку вельмі языкаваты й спрактыкаваны чалавек, што ніколі не дазволіў нікому без прычыны наступіць сабе на нагу. Хутка ўсвядоміў сабе, што ад ягонае аўтамашыны, а значыцца, насамперш ад яго, залежная была цэлая каманда звяза. Залежнасць тая выяўлялася ў частых паездках для прыемнасці ў суседнія гарады Плінты, Апа-лі й іншых падхаронжых. Тадзік ведаў усё пазавугольнае жыццё ў Матэры, Равене, Бары й іншых месцах. Будучы старым шафёрам і нядрэнным валацугам, маючы знаёмствы сярод іншых шафёраў, што ведалі ваколіцу і ўсе чорныя справы ў гарадах, мог вам не толькі расказаць аб тым, дзе й калі магчымасці былі для раманаў, але назваць і шмат асобаў, падаць цэны на розных рынках. Сам жыццё веў больш вольнае, чымся іншыя радавыя жаўнеры.

Аднойчы Тадзік наўмысля прадэманстраваў сваю вагу й незалежнасць. Везучы з Бары афіцэраў і падхаронжых, гнаў машыну вельмі хутка. Стрэлка лічніка даходзіла да пяцідзесяці міляў. Маёр Дубінскі, што сядзеў побач Капінскага, спасцярогшы гэта, сказаў шафёру, што, згодна з правіламі, нельга ехаць хутчэй чымся трыццаць міль на гадзіну. Тадзік зачырванеўся й нічога не сказаў, але звольніў да дваццаці пяці міляў на гадзіну й ехаў так цэлую дарогу, не зважаючы ні на пагрозы, ні на просьбы пасажыраў.

IV

Маёр Карпінскі быў дзецюком гадоў трыццаці пяці, сярэдняга росту, чарнявым, фізічна добра развітым. Быў заўсёды пагоднае натуры. Мала сказаць, што Карпінскі быў наскрозь франтавіком. Аб гэтым сведчылі чатыры шэрагі берэтак розных медалёў на левай грудзіне: там відаць былі ўсе польскія ордэны й некалькі ангельскіх, між іх — «Вікторыя Крос» — найвышэйшы ангельскі ордэн за надзвычайныя ваенныя заслугі. Шмат цікавага апавядалі аб прыгодах Карпінскага на фронце. А вайны бачыў ён шмат у Афрыцы й Італіі. Ніколі не сядзеў ззаду. Пад'ехаўшы, бывала, з танкамі на пярэдняю лінію й затрымаўшы стальных кракадзілы, вылазіў і пехатою, сам або ўзяўшы на дапамогу каго са смялейшых, узброены «томсанам», гранатамі й параю пісталетаў, падпаўзаў да самых нямецкіх умацаванняў. У гэтыя моманты Карпінскі чуўся як у сябе

дома. Небяспека, як выдавалася тым, што маглі сачыць яго ў баях, была самым лепшым ягоным спадарожнікам. Любіў да немцаў заскочыць унеспадзеўкі, асабліва тады, калі фронт быў плынны. Часта ўдавалася.

Гэтак, згодна апавяданняў, у баях перад Анконай Карпінскі ў ліку трафяёў здабыў нямецкую штабовую легкавую аўтамашыну. Таму, што тая была пашкоджаная й некалі было напраўляць, прывязаў яе да «шэрмана» й цягнуў яе па пыльнай дарозе. Прышоў загад затрымацца для перагрупоўкі. На недалёкім фронце бесперапынна грывелі гарматы. Адкуль ні ўзяўся палкоўнік Заорскі. Ехаў ён на джыпе ў кірунку фронту. Прывітаўшыся з маёрам, вельмі зацікавіўся аўтамашынай. Пахваліўшы маёра за такую здабычу, сказаў:

— Пане маёр, нядрэнна было б мець мне такі лімузін для собскай дыспазыцыі пад рукой.

Магчыма, Заорскі (ён меў сумлеўную славу баязліўца, пасля стаў камандзірам цэнтра ў Матэры, а значыцца, й беспасярэднім зверхнікам Карпінскага) меркаваў, што геройскі маёр ахвяруе яму аўтамабіль. Вялікае было ягонае расчараванне. Карпінскі, пацягнуўшы віна з адкаркаванай ужо біклажкі, паказаў у кірунку фронту й сказаў:

— Пане палкоўнік, там лімузіны! — з вялікім націскам на слова «там».

Заорскі, зачырванеўшыся, праглынуў сліну, а Карпінскі, адсалютаваўшы, загадаў танкам ехаць далей.

Хоць Карпінскі быў героем у поўным значэнні слова, характару быў вельмі простага й даступнага. З ім мог пасябраваць кожны жаўнер, не важна якога рангу. Здольнасці ягоныя, адылі, найбольш выяўляліся ў ваеншчыне, бо, прыкладна, калі бальшыня войска, будучы ў Італіі, сяк-так наламалася гаварыць па-італьянску, веды маёра ў гэтай галіне абмяжоўваліся пару дзесяткамі слоў. З ангельскаю мовай пазней было яшчэ горш. Ордэнамі ці вялікімі заслугамі маёр анічуць не ганарыўся. Аб гэтым няхай сведчыць адзін выпадак, які варта прыгадаць, хаця й прыходзіцца забегчы наперад.

Пасля вайны й дэмабілізацыі Карпінскі працаваў на вялікай фабрыцы ў Ангельшчыне. Працу меў самую простую — падмятаў фабрыку. Адночы ўласнік фабрыкі, даведаўшыся, што ў ліку ягоных работнікаў ёсць носьбіт «Вікторыі Крос», адшукаў падмятайлу й звярнуўся да яго з такімі словамі:

— Слухай, мне тут твае уланы казалі, што маеш «Вікторыю Крос». Мне здаецца, што падмятанне зневажае героя. Можа б...

— Што ён кажа? — паклікаў Карпінскі паляка, што апынуўся ў суседстве. Той растлумачыў.

Герой з-пад Монтэ Касіно, Тобрука й Анконы, абапёршыся на мятлу, усміхнуўся і адказаў ангельцу:

— Дзякую, сэр, але мне й падмятаць добра. Цяжка не працую. Калі ж каму здаецца, што гэта неганаровае й паніжаючае, дык заўтра прыйду на працу, начапіўшы на грудзі ваш медаль. Можа, тады ўсе будуць адносіцца да мяне з пашанай.

Тыя, што прыслухоўваліся збоку, асабліва ж пара палякаў, голасна зарагаталі. Адказ быў удалы й шматвымоўны не толькі адносна самога носьбіта «Вікторыі Крос», але перадусім таго, як палякі чуліся пакрыўджанымі ангельцамі. Карпінскі лічыў, што калі ангельцам не сорамна было ардэнаносца «Вікторыі Крос» паставіць на працу з мятлою ў руках, дык чаго ж тады меў саромецца ён сам, нядаўна ўзнагароджаны й праслаўлены, а цяпер закінуты на вычышчэнне ангельскіх індустрыяльных сметнікаў.

V

Выехаўшы з Матэры на Гравіна і зрабіўшы кіламетраў шэсць, можна было ўбачыць, як адбягала ўлева ад шашы крутая дарожка. У самым нізе схілу кіравалася яна ў паўразваленую каменную браму й далей ужо роўна бегла да хутара ці, дакладней было б азначыць, маэнтка — Парко Гатыні. Направа вы заўважылі б вялікі двухпавярховы каменны будынак, па кутах завершаныя малымі круглымі вежамі. Гэта быў гаспадарскі будынак: наверх склады, а ўнізе — хлявы для жывёлы. Не даходзячы да яго, па левым баку былі руіны вілы. Аб гэтым сведчыла брама з надпісамі на калонах, круглыя каменныя слупы, цэлы шэраг павыбіваных ва ўзбоччы ўзгор'я каморак, зарослы ўжо басейн — цяпер сапраўдны гадавальнік камароў. Побач басейна быў кран з вадою, што пад час спякоты так добра служыў жыхарам руінаў. Былі ж імі сябры спецыяльнага панцырнага звяза, прывезенага сюды з Галятонэ на запатрабаванне маёра Карпінскага. У агародзе сярод алівак выраслі дзве вялікія палаткі для радавых. Воддаль,

з другога боку за выбітым у скале вузкатым праходам, размясцілася асобная, таксама вялікая палатка для падхаронжых і тут жа побач яе малая — для Плінты.

Танкі трымалі на двары за брамай. Новапрыбылыя былі надзвычайна задаволеныя месцам. З паўночнага боку Парко Гатыні прытулілася да камяністага бугра, а з паўднёвага — як вокам кінуць аж да ледзь заўважнага блакітнага хрыбта гор на гарызонце — зелянеў густы лес аранжавых* і аліўкавых плантацыяў. Месца было вельмі блізка ад цэнтра й адначасна здавалася, што знаходзілася дзесь на бязлюддзі ў Афрыцы. Да Матэры Тадзікавым возам было пятнаццаць хвілін язды. Там усе вайсковыя адзінкі падлягалі ўсім правілам гарнізонных інспекцый. У Парко Гатыні ж ніхто не заглядаў, акрамя маёра Карпінскага ды ягоных сяброў. А маёр прыезджаў не дзеля інспекцый, а дзеля іншых прычын. Гэтыя прычыны няцяжка было адгадаць, ведаючы, што геройскі маёр не належаў да тых, што ганьбавалі пляшкай. Тут жа й месца было асобнае, сказаць бы, ледзь не ягонае собскае, дый далёкае ад гарнізоннае вайсковае шуміхі й штодзённае службовае руціны.

Часта пасля штодзённых службовых заняткаў, калі сонца хілілася на захад, Тадзікаў «бэдфард» уздымаў вялікую хмару пылу на крутой дарожцы, поўз вальней па схіле ды ўжо зусім звальняў каля галоўнае, паўразваленае танкамі брамы. Карпінскі, саскочыўшы з аўтамашыны, з партфелем пад пахай, весела здароўкаўся з сустрэчнымі жаўнерамі, праз сцежку ў запушчаным агародзе ўзбіраўся па прыступках у кірунку вузкага праходу ды, перамераўшы яго шпаркімі крокамі, убягаў у палатку да Плінты або да падхаронжых. Пасля вітанняў і супольных абменаў дзённымі навінамі пачыналі сыпацца розныя жарты ці анекдоты — маёр Карпінскі іх надзвычайна любіў, — і кампанія чацвярых падхаронжых ды двух афіцэраў сядала за стол, дзе, дзякуючы Апалевай празорліваасці, з'яўляліся чарка й закуска. Апошняя хапала. Войска было добра забяспечанае мясам і іншымі прадуктамі. Што ж да алкаголю, дык ён найчасцей паказваўся ў выглядзе пару пляшак з маёравага партфеля. Звычайна гэта было шатландскае віскі або джын, якога можна было колькі хочаш і па таннай цане купіць у афіцэрскім казіно ў Матэры. Віна на мясцовым рынку і ў вайскавай краме было хоць заліся.

* Апельсінавых.

Як правіла, Рэмі Сварычэўскі й Сымон Спарыш пілі ма-ла, адно для падтрымкі кампаніі. Апошняя ж чацвёрка перакульвала чаркі, як быццам гэта была крынічная вада з суседняга крана. Найбольш гаварыў Карпінскі. Невычарпальнаю тэмаю былі ваенныя прыгоды. Сябе й сваё «я» трымаў заўсёды на заднім плане. Гутарка маёрава ў ніякім выпадку не нагадвала самахвальства. Зусім іншае было з Апаляй, які пасля маёра быў найбольш гутарлівым і асноўную ўвагу аддаваў сябе, ці з Нядзвецкім, што рэдка заставаўся ззаду. Плінта, як і належылася, з ветлівасцю гаспадара патаківаў, там-сям устаўляў пару слоў і рабіў уражанне чалавека змуджанага, які даўно ведае ўсё тое, што было ці мае быць за сталом сказанае. Рэмі й Сымон сядзелі моўчкі. Паклікалі на дапамогу языкі, адно калі даводзілася бараніцца, каб Апалева ці маёрава рука не пераліла ў іхнія чаркі.

Жаўнеры здалёк прыслухоўваліся да гоману ў палатцы начальства й самі заглядалі ў пляшкі. Нядзвецкі звычайна першы пераключаў тэму з ваенных прыгодаў на дзявочыя, а калі й гэтыя былі так-сяк вычарпаныя, пачыналіся песні. Такія сесіі здараліся разы тры-чатыры на тыдзень. Пазней пастачальнікамі алкаголю, акрамя Карпінскага, сталі і ўсе падхаронжыя, бо як-ніяк не выпадала ж заўсёды піць чужое. Апаля заўсёды збіраў грошы, рабіў закупы й стала трымаў у запасе колькі пляшак на «чорную гадзіну». Пасля дзвюх-ці трохгадзіннае выпіўкі маёр Карпінскі ад'язджаў Тадзікавым аўто ў Матэру, часта ў таварыстве Апалі й Нядзвецкага. Яны нярэдка вярталіся на базу далёка пасля поўначы, без сумлеву зведаўшы яшчэ іншыя месцы прыемнасці, што часамі былі й зусім не па дарозе.

Аднойчы маёр Карпінскі, пасля трохгадзіннага п'янства, устаў з-за стала й голасам цвёрдае каманды загадаў Плінту, каб звяз за паўгадзіны стаяў у поўнай гатоўнасці на начныя практыкаванні. Маёр выразна хістаўся, Плінта й падафіцэры падзяліліся мнагазначнымі позіркамі, але не прэчылі. Апаля хутка перадаў загад экіпажам танкаў. Жаўнеры, сцяміўшы, у чым рэч, чакалі, што станецца нешта нештодзённае. Пакуль сабраліся, зайшло сонца й пачало шарэць.

Маёр Карпінскі, падсаджаны чатырма рукамі, ускарабкаўся наверх першага танка і, абхапіўшы рукамі руль гарматы, загадаў каля сябе сесці Плінту й Апалю. На іншых вярхах танкаў селі рэшта падхаронжых і радавыя. Карпінскі загадаў поўнай хуткасцю ехаць у Матэру. Кожны

танк запаліў зыркi верхні пражэктар, што свяціў найменш на дзвесце метраў. Чатыры цяжкія стальныя чарапахі, ззяючыя доўгімі конусамі святла, пад гоман і песні ды п'яную балбатню маёра й спадарожнікаў, хутка карабкаліся на стромы бугор, а пасля, уз'ехаўшы на шашу, поўнай хуткасцю накіраваліся ў гарнізонны гарадок.

Жыхары Матэры, пачуўшы здалёк гул, цеснай сцяной заграмадзілі ходнікі. Палавіна зацікаўленых была вайскоўцамі. Панцырны звяз ніколі дагэтуль не заглядаў у Матэру не толькі ў п'яным, але нат і ў цвярозым відзе. Спасцярогшы падпітых афіцэраў і танкістаў, глядачы смяліся й махалі рукамі. Карпінскі ахрыплай глоткай зацягваў уланскую песню, а Апаля, збоку размахваючы рукамі, намагаўся не заставацца ззаду. Танкі, аб'ехаўшы блок будынкаў гарнізоннага штаба ў цэнтры мястэчка, павярнулі налева на малы пляц перад афіцэрскім казіно.

Адны павыходзілі на вуліцу. Іншыя выглядалі зверху праз вокны. П'янага маёра звалаклі з першага танка й памаглі зайсці ў клуб. Апаля, хістаючыся на нагах, загадваў заварочвацца. Плінта, пасадзіўшы Карпінскага за сталом, вярнуўся, сваімі сіламі ўзлез на танк і загадаў вяртацца ў Парко Гатыні.

Назаўтра раніцою, калі Карпінскі а восьмай гадзіне з'явіўся ў штаб гарнізона, палкоўнік Заорскі, што не забыўся маёравай парады, дзе здабыць нямецкія лімузіны, са зласлівай ухмылкай звярнуўся да ўладальніка «Вікторыі Крос»:

— Пане маёр, чым можаце вытлумачыць учарашнюю прысутнасць познім вечарам танкаў у горадзе? Што гэта вы выраблялі?

— Праводзілі начныя практыкаванні, пане палкоўнік! — адрэзаў Карпінскі і, не чакаючы далейшага, завярнуўся й выйшаў. Заорскі са злосці ледзь не ўкусіў ніжнюю губу. На гэтым справа закончылася. Калі ж іншыя афіцэры пыталіся Карпінскага, чаго прыезджалі ўчора танкі ў горад, герой з усмешкай адказаў: — Хацелі, дык і прыезджалі.

VI

Даўно перастала быць тайніцай, што ўсе польскія аддзелы ў Заходняй Еўропе, а ў іх ліку й Другі корпус Андэрса з Італіі, мелі быць у хуткім часе дэмабілізаваныя й дзеля таго

насамперш перавезеныя з кантынента ў Ангельшчыну. Другі корпус меў быць хутка дэмабілізаваны не таму, што ягонага выезду з Італіі дамагаўся Сталінаў прадстаўнік у Аб'яднаных Нацыях Вышынскі і не таму, што цэнтральны прэсавы орган італьянскай камуністычнай партыі «Уніта» з Рыма штодзённа пісаў аб нападах палякаў на камуністаў і рабіў буру ў шклянцы вады, а таму, што брытанцам два гады пасля заканчэння вайны надакучыла харчаваць і апранаць колькі сотняў тысяч бяздзейных жаўнераў, якіх меркавалі выкарыстаць на рынку працы. Ды хоць справа выезду й дэмабілізацыі не была ўжо тайніцай, жыццё ў гарнізоне Матэры плыло нармальна.

Напрыканцы чэрвеня Сымон атрымаў загад прывезці з Галіполі танкавай амуніцыі. Узяўшы пяцітонную транспартную машыну й звязнога падафіцэра-шафёра, зрабіў падарожжа за тры дні. Зараз пасля прывозу амуніцыі маёр Карпінскі загадаў наладзіць практыкаванні ў полі са стралянем.

На палях ужо стаялі першыя сцірты жатага збожжа, а даспелая пшаніца аж прасілася пад серп. Дзень для практыкаванняў выпаў даволі ветраны, хоць, як амаль заўсёды, сонечны й гарачы. Чатыры танкі з Парко Гатыні выехалі вельмі рана. На базе звяза застаўся сам Спарыш. Паволі з'еў снеданне й пасля вылежваўся на гарачым сонцы, а калі занадта дап'якло, уцёк у цень палаткі і ўзяўся за чытанне нейкай нецікавай кніжкі.

Каля гадзіны першай папаўдні ў адкрытых дзвярах палаткі вырасла замурзаная й запыленая фігура Сварычэўскага.

— Гэ-э-эй! А што гэта з табою? Чаго ты так рана дома? Ужо выстралялі ўсю амуніцыю? — схапіўся Сымон.

— Але дзе ж там! Страляніна спынена. Зрабілі такі пажар, што спалілі велізарныя абшары збожжа. Е-э-э-зус каханы, Езус! — абхапіў Рэмі рукамі галаву й апусціўся на пасцелю. — Каб ты бачыў!

— Пажар? Якім чынам?

— Ну бо гэты... Плінта, як толькі прыехалі й паставілі на пазіцыі танкі, даў загад заладаваць дымнымі й вызначыць мэту. Перад намі была невялікая гара — бок ейны паверхні мо як сцяна добрага дома. Навокал жа ўсюды збожжа. За гарой, як пасля даведаліся, была ў лагчыне вёска. Занялі мы пазіцыі адлеглыя ад гары на нейкіх 1000 ярдаў. Плінта загадаў нам страляць з наставы. Што за ёлап! Гэта ж хапіла

розуму. Я адразу спасцярог, што ў гару не траплю, бо, зірнуўшы праз руль, убачыў голае неба. Я крыху стрымаўся. Там трэба было дасканалых стральцоў, каб пацэлілі ў тую гару, а не такіх зялёных, як ён паўсаджаў у танкі, каб навучыліся. Першыя ладункі казаў выстраліць нам, падхаронжым. Нядзвецкі тады, доўга не думаючы, луп! — адзін, другі, трэці. Я ўбачыў, што ладункі ляцяць цераз гару. Давай сваю гармату ўніз і пачаў. Трапіў у самую сярэдзіну скалы. Значыцца, мы страляем сабе. А там, як аказалася, за гарою ўжо гарыць ад першых трох, бо Нядзвецкі трапіў акурат у сцірту. Але мы нічога аб гэтым не ведаем і страляем далей. Выбілі ўсе супрацьпанцырныя й па некалькі гранатаў, як раптам бачу, колькі мага сілаў імчыць у нашым кірунку на белым кані Кэнсік і махае рукамі. Ён быў адным з тых, што стаяў збоку для назірання. І яздок з яго не абы-які — я гэта заўважыў. Як даведаўся — ён сын селяніна. Ну і як не кінецца ён да Плінты ды як не крыкне: «Спадар лейтэнант! Вы страляеце, а ніхто не бачыць, што пажар людзям збожжа паліць. Там, за гарой, агонь бушуе, пекла несамавітае!»

Плінта збялеў як палатно й чаго не звар'яцеў ад страху. Зацаў тупаць у паніцы, страціўшыся зусім. Хлопцы кінуліся за гару, а там ужо цэлае мора агню. Пазбіраліся італьянцы. Крык, гоман, плач. На цэлае шчасце, хата ніякая шчэ не занялася. Гарыць стог адзін, другі, трэці, а вецер агонь па полі стралою нясе. Плінта паслаў некалькі хлапцоў, бо не ведаў, што там мора агню. Казаў страляць далей з двухцалёвага мінамёта. Страляйце, кажа, у гэтую чорную полаць раллі. Як так, то давай! — хлопцы зноў пачалі. Не прайшло й пару хвілін, як адзін ладунак трапіў на ржышча, якое тут жа ўміг занялося полымем. Нічога дзіўнага, бо спякота страшэнная. Там абы лёгкая іскра, і ўсё пайшло б з дымам, а што гаварыць, калі некалькі фосфарных ладункаў звалілася.

Вецер маланкаю паганяў агнём, і не агледзеліся, як полымя абняло цэлыя нівы. Ну што ж ты будзеш рабіць. Пабеглі мы ратаваць. Але дзе ж там! — нават мовы не было, каб маглі што зрабіць. Напрацаваліся, як дурні, аж дух занімала. Я апарыў сабе плечы й рукі, бо вопратку быў скінуў. Лапаты й гасніцы, што мы мелі, гэта — капля ў моры. Перш пачалі капаць канавы, каб агонь адгарадзіць, але што пачнём якіх сто метраў наперадзе, то за пару мінут агонь нас дагоніць. Бачым тады, што не дамо рады. Зрэзыгнавалі ўжо зусім з гашэння, адно пачалі капаць канавы па баках, каб не даць

пажару пашырыцца, бо спыніць яго было зусім немагчыма. Удалося нам скіраваць яго з ветрам на суседнюю гару, дзе й пагас. Маткі мае боскія! Ты не ўяўляеш сабе, што за велізарныя абшары збожжа спалілі. І то пераважна пшаніцы, ды такой спеленькай, што толькі на серп чакала. Як станеш на суседнім узгорку, то пад табою чорнае мора, як вокам сягнуць. Шчасце, што хаты не пагарэлі. А людзі пазбягаліся з усёй ваколіцы. Італьянкі кінуліся ў лямант: «О міо панэ, міо панэ!» О хлеб мой, значыцца. Жандармерыя наша й італьянская, поўна іхніх і нашых афіцэраў, шмат лімузінаў паязджала. Там багатых мужыкоў маса, што аддаюць зямлю ў арэнду. Для іх страта не так балючая, як для тых бедных арандатараў. Там жа на месцы даходжанні, тэлефоны, тэлеграмы, я цябе... калатня будзе, якой свет не бачыў. Наш Плінта бегае як звар'яваны.

— Ну й што, яны яшчэ не скончылі?

— Скончылі, недзе ўжо едуць. Я прыехаў з Тадзікам паўтаратонкай, а Плінта застаўся быў ззаду для выяснення гэнага цэлага б...

— Дзе ляжыць тая бедная вёска?

— На захад ад Міліёніко. Як яна завецца — не ведаю. Будзе адсюль кіламетраў сорок пяць — пяцьдзесят. Але што за прыгожая ваколіца! Шкада мне гэных людзей. Ты ведаеш, на колькі ацанілі шкоду?

— Ну?

— На восем мільёнаў ліраў. Цікава, хто іх заплаціць. Хіба ж не наш Плінта.

— А дзе ж быў наш самы галоўны герой?

— Карпінскі?

— Так.

— Прыехаў, як пажар ужо бушаваў.

— Дык і хто ж за гэта будзе адказным?

— Хіба ж што не я. Плінта цвердзіць, што яму гарнізонны афіцэр па справах стрэльбішчаў вызначыў там месца, хаця ў ваколіцы ёсць такія дзікія горы, што самі просяцца...

— Але ж там мусіла быць весела. Добра, што я не паехаў.

— Маеш шчасце. Глянь во! — паказаў Рэмі Сымону паабсмальваныя рукі. — Я дзякую ім за такую прыемнасць. Плінта будзе адказваць за неасцярожнасць пры стралянні, а афіцэр ад стрэльбішчаў — за неадпаведнае месца. Як справа пойдзе ў суд, тады пазнаюць. А Плінта кажа: «Гэта нічога. Мы ў Рыеты, кажа, не гэтулькі папалілі. І ты думаеш,

ангельцы далі адшкадаванне? Ані на ногаць. Казалі італьянцам пазвозіць збожжа, а як не справіліся, то маеце...»

— Я б хацеў бачыць, каб падобнае нешта здарылася ў Ангельшчыне. Нам танкамі нават па дарогах ездзіць не дазвалялі, каб, барані Божа, асфальту не пашкодзілі.

Падхаронжыя змоўклі. Рэмі курыў бесперапынна ўжо трэцюю з чаргі сігарэту. Сымон пазіраў на яго ды нешта меркаваў у галаве. Паважнае аблічча твару паступова пачало перамяняцца ў грывасу, і раптам Спарыш зарагатаў голасна й працяжна. Смех быў нейкай канвульсіяй, пачаўся ўнізу ў жываце й страсануў усім целам. Сымон ускочыў з ложка, падскакваў па палатцы, часамі аж прысядаў і, стукаючы абедзвюма далонямі па каленях, рагатаў бесперапынна, ажно вочы набеглі слязьмі, а на лбе пачалі выступаць каплі поту. Напаўдзікі канвульсійны грывотны смех не спыняўся.

Рэмі анямеў, сачыў за Сымонам, не ведаючы, як тое разумець.

— Што з табою? Не ў парадку што?

— Чу-га-га! Чудак ты, га-га-га! Чаго за мною, што мае быць не ў парадку. Ой не магу, га-га-га! Жывот ужо пачынае ад смеху балець. Дэмабілізацыя, казаў той, на носе, а тутака паехалі панове ў «ваенку» гуляць, па чужых пшанічных нівах снарадамі псяюрыць, бедным людзям збожжа паліць! Га-га-га! Яшчэ не наваеяваліся, мусіць, яшчэ ім усё мала. Ах, каб вы падохлі, каб вы... га-га-га!

Рэмі стаяў у нерашучасці. Прыглядаючыся да Сымона, заразіўся ягоным смехам і пачаў таксама рагатаць з усёй сілы. Цяпер ужо пайшло дружней. Абое глядзелі адзін на другога й выбухалі гулкім рогатам. Рэмі кінуўся на ложак і пачаў з раптоўна знойдзенай весялосці выдрыгваць у паветры нагамі, заліваючыся ўсё новымі хвалямі смеху й прыгаворваючы:

— Але ж, браце каханы, і наваеявалі мы сягоння. А няхай іх кроў заліе! Ха-ха-ха!

Невядома, як доўга трываў бы той дзікі рогат падхаронжых, калі б не грукат танкаў з панадворку. Паабсмальванья, запыленыя й усхваляваныя танкісты дзяліліся міжсобку рознымі цікавымі эпізодамі з таго, што здарылася. Плінта, не аглядаючыся на нікога, быццам злосны, пабег у сваю палатку.

— Бачыш? Вось і наш «вудз». Пад ягонай камандай нашы чарапахі атрымалі сягоння, мусіць, апошняе баявое заданне перад тым, пакуль пойдучь на злом. Італьянцам

доўга будзе помніцца наша «военка» ў іхняй пшаніцы.

Сымон, слухаючы гэтыя заключныя словы Сварычэўскага, не меў ужо фізічнае сілы рагатаць. Ды глянуўшы на выпадак з другога боку — з боку тых пакрыўджаных сялян — ці ж гэта было так надта смешна?

VII

Між вучняў школы падхаронжых у Матэры сустрэў Спарыш колькі сваіх сяброў, колішніх менскіх кадэтаў. Надзвычайна ўзрадаваўся з такога спаткання. Між імі быў і Мікола Дудкевіч.

— Ну, братка, раскажвай, што там у Ангельшчыне, — абступілі яго, — тут ёсць плёткі, што хутка пераязджаць будзем. Ці там будзем мець магчымасць скончыць яшчэ школу?

— Школу скончыць? — усміхнуўся Сымон. — Забудзецца ўжо аб войску. Там даўно яго няма.

— А ты ж скончыў.

— Дык разам са мною перастала існаваць і школа. Людзі там ужо меркавалі, як рыхтавацца да цывільнага жыцця пасля дэмабілізацыі.

— Няўжо ж?

— Каб я з гэтага месца не сышоў.

— Цьфу на цябе. А мы тут яшчэ галовы мазолім, каб ацэнкі добрыя дастаць і ў хвасце не застацца.

— Дарма вы, хлопцы. Не дурыеце сабе галоваў. Войска ўжо скончылася. Будзе арганізоўвацца нейкі быццам корпус прыстасавання, дзе будуць вучыць цывільных фахаў, пэўна, як капаць вугаль у шахтах ці працаваць з лапатамі пры будовах. Вось якое войска.

— Ты не жартуеш?

— Чаго ж маю жартаваць. Дадушы праўду кажу.

Сымонавы словы былі, быццам вядро сцюдзёнай вады на гарачыя юнацкія галовы сяброў. Шмат хто шкадаваў тых старанняў, уложаных дасюль у ваенную навуку, якія цяпер выглядалі дарэмнымі. Ад іх падхаронжы Спарыш даведаўся, як палякі, спасцярогшы вялікі наплыў беларусаў у афіцэрскія школы ў Матэру, пазбыліся іх, не прызнаўшы адукацыі пад нямецкай акупацыяй, як пасля, на курсах, загароджвалі дарогу да экзаменаў, іншых жа на тых экзаменах паабразалі. Некаторыя былыя менскія кадэты, якія вытрымалі

экзамены, не пайшлі пасля ў афіцэрскай школы. Між імі былі два найбліжэйшыя Сымонавы сябры — Віктар Караткевіч і Кастусь Дзежка.

Будучы ў Парко Гатыні й маючы вольны доступ у афіцэрскае казіно ў Матэры, Сымон часта заглядаў туды не так дзеля выпівак, як дзеля таго, каб пазнаць, што робіцца «на вярхах». Тое, што пабачыў і пачуў, поўнасьцю пацвердзіла ягоныя ранейшыя меркаванні адносна маральнага раскладу й гніллі, што панавала сярод афіцэрскага персаналу. Найчасцейшымі тэмамі гутарак у казіно былі грашова-спекуляцыйныя абароты на чорных рынках. Вышэйшыя афіцэры, што мелі ад'ютантаў, выкарыстоўвалі розныя нагоды, каб, паслаўшы свайго чалавека па «службовай справе» ў Егіпет, зрабіць сыценькі гандаль капіталам. У Егіпце куплялі ангельскія залатыя фунты, званыя «каштанамі», што там прадаваліся на вольным рынку. У Італіі заробкі на іх сягалі сямсот працэнтаў. Атрыманыя ліры пры дапамозе вайсковых дзейнікаў выменьваліся на ангельскія папяровыя фунты.

У апошнія часы побыту Андэрсавага корпусу ў Італіі велізарная колькасць вайсковых матэрыялаў пайшла на чорны рынак. Былі гэтыя часы ліквідацыі. Кожны, хто дзе быў на якім становішчы, што мог нешта прадаць і зарабіць, не траціў нагоды. Адно меншыня трапляла ў рукі вайскавае паліцыі й пад суд. Гэтак рамонтны аддзел базы Другога корпусу, што памяшчаўся ў Леччэ каля Таранто, зарабіў пры ліквідацыі некалькі мільёнаў лір. Дзякуючы неасцярожнасці італьянца, што накупляў матораў, апоная ды іншых матэрыялаў і прыладаў, гешэфт выйшаў наверх і цэлы персанал рамонтнага аддзела разам з камандзірам трапіў у ангельскую вязніцу.

Таму, што ведаў ангельскую мову, Сымону Спарышу даручылі адвезці чатыры «шэрманы» з Матэры на злом у Форлі. Для дапамогі юнак меў васьмёра людзей і Сварычэўскага. Танкі былі дастаўленыя цягніком на аграмаднае лётнішча ў Форлі. Сымонавы людзі, кінуўшы вокам на амаль бязмежную масу танкаў, панцырных машынаў, «кар'ераў» і нават звычайных транспартных машынаў, што як вокам сягнуць заграмаздзілі колькі квадратных кіламетраў лётнішча, не маглі надзівіцца. Нідзе й ніколі ніхто з іх не бачыў у адной кучы столькі ваеннага матэрыялу. Брытанскі ўрад прадаў яго на злом Італіі. Ангельскі сяржант, што прыняў Спарышовы «шэрманы», адно вокам кінуў на іх і падпісаў квіт даставы. Зусім не заглядаў усярэдзіну. А там жа была маса

матэрыялу, пачаўшы ад алівы, слясарскіх прыладаў, ключоў, а канчаючы электрычнымі дынамкамі, што маглі быць па дарозе прададзеныя. Кожны танк меў дасканалае радыё. Як апавядалі мясцовыя жыхары, нямецкія палонныя, што працавалі пры парадкаванні й разбіранні злому на лётнішчы, парабіліся мільянерамі.

Вяртаючыся назад у Галіполі-Галятонэ цягніком, Сымон думаў аб мінулым і цяперашнім. Прыгадаў пачатак вайны ў 1939 годзе, калі быў малым хлапчанём і басанож бег па полі, каб прыгледзецца тром самалётам, бо ж раней ніколі іх так шмат не бачыў разам. Цяпер жа, пасля вайны, ён вось завёз і здаў на злом тыя танкі, якім прызначана было, згодна летуценням польскіх паноў, трыумфальна «вызваляць» Вільню й Львоў, а мо й ягоныя родныя мясціны. Якое крутое, капрызнае і непрадугледжанае было жыццё. Некалі босы й бедны падлетак быў цяпер даспелым, зведаў Еўропу, бачыў шмат баёў і ліхалеццяў, стаў загартаваным жаўнерам. Але гэта ўсё было адно памылка лёсу — вынік чужое гульні. Якая ж пацеха была з таго Сымону, што ён вось здаў на злом частку зброі, якой паны зноў хацелі паняволіць Беларусь, калі там, дома, іншыя танкі рэзалі родную зямельку й крывавілі змучанае цела Бацькаўшчыны.

Вярнуўшыся з Галіполі, Спарыш за пару дзён далучыўся да другога транспарту, што накіроўваўся ў Ангельшчыну. Невялікі мараплаў «Эмпаер Батл'акс» пакінуў Неапаль у пачатку жніўня. Для бальшыні пасажыраў было гэта першае падарожжа пасля вайны ў Ангельшчыну, для Сымона ж — адно паўтарэнне ранейшага шляху. Ужо не ехаў у чужое й няведамае, але — у даволі добра знаёмае. Прадугледзеў, чаго можна чакаць і спадзявацца ў будучыні.

Асеннія хмары

I

Нізка па небасхіле пльвучь асеннія хмары. Грозныя, бурлівыя, цяжкія, алавяныя. З гулам, свабодаю й размахам бушуюць у прасторы, хвалююцца й перавальваюцца цераз горы, звісаюць жыватамі над далінамі ды з нястрыманым імпэтам імчацца далей і далей. Дзіка вые заходні марскі вецер. Калоціць верхавінамі дрэваў, бязлітасна сячэ ледзяным дажджом па шэрых тонкіх сценах вайсковых баракаў, спрытна прабягае між блокаў прыгарадных паселішчаў, абозаў ды, вырваўшыся на цьмянае прамоклае поле, паганяе далей у няведамае.

Хмары з мора вельмі неспакойныя. Рэдка дазваляюць яны ўсміхнуцца сонцу. Бывае, што парадзеюць, і тады вясёлы праменьчык зазірне ў памяшканне праз брудныя шыбы вайсковых баракаў, але ненадоўга. Наступная разбушаваная хваля прыходзіць тым першым на змену, закрыве раз'яснейшыя нядаўна кавалкі неба ды новым змрокам зноў хлыне ў вокны шэрых будынкаў. Густыя кроплі дажджу заядла сцэбануць па чырвоных сценах вілаў, за імі новыя, цяжэйшыя, сапраўдным ужо ручаём паплывуць па пачарнелых ад дыму стрэхах работніцкіх дамоў, пачнуць уядацца ў шчыліны сценаў спешна будаваных абозаў, абмываць цёмна-шэрае каменне фермерскіх забудаванняў.

Імгла часта ахутае суседнія палі й узгоркі. Зрэб'ем учэпіцца яна за скібы шэрае раллі, апране суцэльнай павалокую залітыя вадой даліны. Бывае й так, што густой заслонай залягае цэлыя далявіды, й пільна павінен тады натужваць свае вочы падарожны шафёр.

Часамі заходні бераг абтока дышае сухім ветрам, і здавалася б, што няскора прыйдзе дождж ці бура. Але найчасцей зманлівымі бываюць прадугледжанні, бо далёкая марская бура не стрымоўваецца на гарбатых узбярэжжах заходняга Уэлса, а легка пранікае ў сярэднія і ўсходнія абшары Мідланда, каб смелым жыхарам, якім заяснела думка пагоднага «ўікэнду», адабраць нованароджаную надзею.

Жаўнеры прыспешанымі крокамі прабягаюць тады вузкімі цэментавымі ходнікамі між баракаў ды, зачыніўшы спешна дзверы, з іроніяй паўтараюць падобныя заўвагі: «Ну, нарэшце падае дождж. А так доўга ж чакалі». Адзін пачне тады ўсміхацца, іншы заапрабуе папярэднія заўвагі моцнымі слоўцамі

з асаблівым націскам на працяжнае, гаркаючае «р», трэці ж, наракаючы на сённышнія дні, пачне тануць ва ўспамінах аб салодкіх, пагодных ды як жа чароўных днях італьянскае мінуласці.

Такія ўспаміны й нараканні не прыносяць найчасцей ніякіх канкрэтных высноваў ані палягчэння, бо адно часовае ўзварушанне, спрычыненае неспрыяльнымі абставінамі, і дробныя з таго дэталі з'яўляюцца іх крыніцаю. Таксама не трываюць яны доўга, бо колішні ваяка, а сённыя выгнаннік Сярэдняе Еўропы, патрапіў прывыкнуць і зжыцца з бясколернымі буднямі.

Алавяна-шэрымі й цяжкімі выглядаюць ангельскія асеннія хмары. Неспакойнымі й бурлівымі, але цяглымі і, здаецца, бясконцымі. Шэрыя й бязмежна цяжкія дні жаўнерскага быту ў бяздзеінасці. Дзесьці ва «Уор офіс» вялікімі кучамі ляжаць друкі асведчанняў, праектаў брытанскага ўрада адносна арганізацыі й будучыні Польскага корпуса прыстасавання й размяшчэння (ПКПР). Ляжаць і набіраюць, як прывыклі казаць жаўнеры, «урадавай сілы». Дзесьці на з'ездзе Рады ангельскіх прафсаюзаў у Брайтане голасна разлягаюцца словы: «...Фашысты, здраднікі радзімы, ворагі новага ладу й сваіх народаў». У зале пасяджэнняў вее забойчы ўсходні вецер. Але шмат міне часу, пакуль пазачыняюць вокны й дзверы. Дзесьці на пасяджэннях брытанска-польскіх арганізацый чуваць: «Героі, баевікі за вольнасць! Не даць, каб іх пакрыўдзілі. Яны першыя, што супрацьставіліся, яны апошнія, што пакінулі поле бою. Даць ім людскія абставіны жыцця!»

Асведчанні, прамовы, бясконцыя дэбаты, пахвалы, закіды, дэкларацыі... Дзесьці з-над Эльбы вее ўсходні вецер...

Пры круглых сталах, у вялікіх праветраных сонечных залах, у малых накураных кабінетах прадстаўнікі розных народаў, расаў, уладаў і светапоглядаў праводзяць гандаль. Часта ахутаны ён таямнічым маўчаннем, радзей — розгаласам. Ён выдаецца сталым і бясконцым, ці адно цяпер пакуль што не відаць вынікаў.

А над Вялікай Брытаніяй плывуць густыя, алавяныя заходнія марскія хмары. Прасочваецца вада ў няшчыльных баракі шматлікіх абозаў. Жаўнеры сядзяць бяздзеіна. Сушацца махоркаю, гуляюць у карты. Быццам тыя хмары, плыве марудны, шэры й назойлівы час.

Сотні тысячаў палякаў і людзей з іншых народаў, перад вайной зняволеных Польшчай, у вайскавай вопратцы ступі-

лі на зямлю капрызнага надвор'я пад час і пасля другой сусветнай вайны. Паводле сацыяльнага паходжання жаўнерская сям'я была каляровай мазаікай. У зялёным «батледрэсе» радавога сустрэць можна было прафесара, інжынера й селяніна, сумленнага й злодзея, гандляра й бандыта, сабатажніка-партызана й звычайнага работніка. Ішлі, ехалі, валачыліся сюды рознымі шляхамі й розным часам. Адным сібірскія лагеры й Казахстан перажыць давялося, іншым проста праз мора з Польшчы ўцякаць, трэцім — праз Нарвегію, чацвёртым — праз Францыю, пятым з абедзвюх Амерыкаў ахвотнікамі ў гэту армію ўступіць давялося. Адно тыя, з-за акіянаў, пасля вайны хутка дамоў паспяшылі. Іншыя ж меркавалі, як выбрацца з тупіка. Сярод іх найцяжэй давялося беларусам і ўкраінцам, землі якіх «бацька» да самых сваіх «ласкавых» грудзей прытуліў, ужо ніколі не маючы намеру пазбыцца ахвяры.

II

Шмат жаўнераў, нягледзячы на ўзмоцненыя ўгаворы афіцэрскага корпуса, каб заставаліся на выгнанні, ехалі ў Польшчу пад рэжым Берута. ПКПР, што павінен быў падрыхтаваць гэтае мора людзей да цывільнага жыцця, меў нялёгкае заданне. На працягу шасці — васьмі гадоў большыня з іх нічога не рабіла, акрамя вайны й п'янства; іншыя з юнакоў павырасталі на мужчынаў, адны загартавалі сваю волю й сілы, набылі практыку; іншыя ж здэмаралізаваліся, звіхнуліся, упалі на дно жыцця.

Праблема прытарнавання іх да цывільнага жыцця была незвычайна цяжкай. Перанаселеная Вялікая Брытанія не магла ахвяраваць ім адпаведных месцаў і працы ў цывільным жыцці, яна ледзь давала рады са сваімі здэмабілізаванымі, магчымасці ж эміграцыі за акіян былі сціпымі перадусім з прычыны недахопу транспартных сродкаў дый абмежаваных эміграцыйных квотаў. І гэтак замкнулася шматтысячная жаўнерская маса ў шэрых, непрыветных, непрыветных і сцюдзёных вялікіх вайсковых абозах, раскіданых па абшары брытанскіх абтокаў ад Тэрсо да Брайтана і ад Блэкпула да Сандэрланда.

Цяжкі і невыносны, сумны й няволячы жаўнерскі быт у бяздзейнасці. У некалі здысцыплінаваныя й дасканала вышкаленыя шэрагі вояў прыносяць ён упадак дысцыпліны,

маральны расклад, знеахвочанне, безнадзейнасць, мізэрнасць і абыякавасць. Жаўнерам можа быць адно чалавек чыну, працы, вечна нястомнага й дзейнага духу, чалавек энергіі й руху. Пакінь жаўнера самога сабе на нейкі час, не дай яму заданняў, працы й занядбай дысцыпліну, дазволь на пэўныя ўплывы, і ён перастане быць жаўнерам.

Колькі месяцаў пераходнага арганізацыйнага часу, калі шмат яшчэ было няпэўнага й нявыясненага, калі нейкія рамесніцкія курсы ці праца — рэдкая з'явішча, а дысцыпліна амаль цалкам занядбаная, зрабіла жажлівы ўплыў на польскую армію, прывезеную з кантынента ў Ангельшчыну ў 1946—1947 годзе. Найбольш дэструктыўным дзейнікам была няпэўная будучыня гэтых людзей. Разам з першымі паваяннымі міжнароднымі канферэнцыямі, разам з акупацыяй Беларусі, Украіны й Польшчы бальшавікамі й замацаваннем там камуністычнае ўлады разв'яліся шматлікія планы й надзеі гэтых людзей. Шмат губіла сябе сваімі ж рукамі, іншыя апускалі галовы й трацілі ўсякую ініцыятыву...

III

У падафіцэрскім бараку людзі сядзелі бяздзейна. Сымон па абедзе прылёг на пасцелі. Рэмі Сварычэўскі меў службу дзяжурнага. Колькі асоб, абсеўшы ў кутку стол, перакідваліся картамі. Надвор'е было хмарнае. У бараку панаваў змрок. Крокаў дзесяць воддаль Сымона сядзеў на пасцелі звязны. Даўно кінуўся ён у вока Спарышу. Прычынай была, пэўна, ягоная спеўная, няскладная польская гутарка. Часта, быццам вада з-пад вясенняга лёду, прабіваўся беларускі склад, характэрнае аканне. Няглядка язык ягоны спраўляўся і з характэрнымі польскімі сугукамі. Здавалася, што з вялікай натугай, гвалтам выпіханыя яны былі праз таўсты гарляк. Сымон быў амаль пэўны, што звязны быў беларусам. Дагэтуль не меў нагоды даведацца. Ды і як спытацца? — думаў хлопец. Акружнай дарогай пачаць ці проста з моста, як кажуць па-беларуску?

Да таго ж і выглядам быў звязны проста выкапаным дзядзькам-селянінам. Неяк і «батледрэс» нязграбна на ім ляжаў. Здавалася, што шэрая саматканая світка скарэй бы гарманіравала з выглядам. Дзесьці ў тумане памяці захаваўся ў Сымона вобраз беларускага сейбіта, што бачыў калісьці ў нейкім календары. Шырокі круглы твар, памор-

шчаны лоб, закруглены падбародак, парадзелыя сівыя валасы, ясна-блакітныя вочы.

— Адкуль ты, дзядзька, будзеш? — зарызыкаваў Сымон.

Звязны, што сядзеў побач на пасцелі, схамянуўся, быццам бы яго хто іголкай у мяккае месца ткнуў. Мусіць, не верыў сваім вушам. Азірнуўся назад, каб пераканацца, што да яго, а не да некага іншага ззаду за плячыма адносілася тое пытанне.

— Цо проша?

— Пытаюся, адкуль ты, дзядзька, будзеш? — паўтарыў голасна Сымон ды дадаў ціха пад носам: — Чорт вазьмі, няўжо ж памыліўся?

— Я ад Наваградка. А вы таксама тамтэйшы? — пасмялеў дзядзька.

— Эх не, я не ад Наваградка, але ж таксама беларус. Вы ж беларус, не?

— Я праваслаўны, дык і беларус,— адказаў дзядзька, прыйшоў ды сеў побач Сымона на пасцелі. Язык ягоны хадзіў шмат гладзей, чымся ў польскай гутарцы.

— Дык што вы, праваслаўны — гэта ж толькі рэлігія. І каталік жа можа быць беларусам.

— У нас удома так было, што каталікоў лічылі палякамі, а праваслаўных...

— ...рускімі? — падхапіў Сымон.

— А ці ж не так?

— Яно ж так. Але ці ж гэта справядліва?

— Хто ж яго ведае. Усё так у галаву нам дзяўблі.

— Дзяўблі тыя, каму гэта было карысна. Маскалі казалі, што праваслаўныя — гэта рускія, а палякі чаўплі, што каталікі — усе палякі. Дык дзе ж тады беларусы? А ёсць жа такі народ, не, дзядзька?

— Дык во, панятна, што ёсцека.

— Ну дык нам, мусіць, няпраўду стараліся казаць.

— А хто ж тое надта ведаў. Называліся тутэйшымі, ды ўсё.

— Праўду кажаце. Гэта таксама, каб мы забыліся, хто мы ёсць. Нават нашай нацыянальнасці не паміналі.

— Цікава вы гэта ўсё й так проста выводзіце,— адсапнуўся звязны.— Ну, а самі ж адкуль?

— З Глыбоччыны.

— Ад Глыбокага.

— Недалёка. Ведаеце. Можа, былі там?

— Чуў. Меў знаёмых адтуль.

Хвіліну памаўчалі.

— Эх, братка ты мой, свет цяпер так перамяшаўся. Забадзяліся ж мы й пагубіліся. Хто гэта ведае, што будзе... Ведаем толькі, што было. Дый цяжка ж, цяжка,— уздыхнуў звязны.

— А вы даўно ў войску?

— Браток, здаецца, ужо век цэлы. Перад вайной яшчэ чынную службу адбыў. Пасля на рэзэрву пазвалі. Змабілізавалі перад вайной, а тады ў плен да бальшавікоў папаў...

Звязны пачаў апавядаць доўгую сваю гісторыю. Шмат такіх ці падобных чуў Сымон раней. Седзячы побач яго, гаротнік сумным і поўным уздыханняў і жалю голасам апавядаў аб цяжкіх цярпеннях у сібірскіх лагерах, аб тым, як з крываўкі ледзь не скончыўся ў Казахстане, але нехта спіртамі выратаваў. Прыгадаў пасля й пра сям'ю. Голас ягоны пачаў дрыжаць. Месцамі спыняўся, не могучы гаварыць.

Сымон цярпліва слухаў і не перашкаджаў яму апавядаць. Відаць было, што чалавек пастанавіў адкрыць сваю душу й сэрца. Хто ведае, ці не першага сустрэў у войску чалавека, што асмеліўся загаварыць да яго моваю маткі. Сям'я звязнога, згодна з апавяданнем, была застрэленая ў час вайны немцамі, а хата спаленая. Жонка й дачка, што па гадах мела быць сёння дзеўкай — адзінае са шматлікага, але найдаражэйшае, што вязала яго з Бацькаўшчынай,— сталіся ахвярамі гітлераўскага сляпога тэрору. Звязовы ад хвалявання гаварыў урыўкамі, а на вочы набягалі слёзы. Аб сямейнай трагедыі даведаўся не так даўно ад суседа з дому, якога сустрэў кагандзе ў войску. Відаць было, што насіў у сэрцы свежую, ніколі, можа, не меўшую нагоды загаіцца рану.

— ...і так, браток ты мой, застаўся сягонніка адзін, як палец. Ды мне ж ужо й гады самыя лепшыя мінулі. А тут во якое ліха прыйшло. Думалася нядаўна, што хоць дадому вернешся. Надзеіўся, што жывуць. Ажно во...

Дзядзька, здавалася, не мог далей гаварыць. Сымон чакаў. Гледзячы на гаротніка, балела яму сэрца. Вось гэта быў адзін з мільёнаў беларусаў, што страцілі ўсё й наперадзе бачылі адно беспрасветную цьму й безнадзейнасць. Выкінутыя на чужы бераг, не ведаючы ні людзей, ні маючы сіл для далейшага жыцця, страціўшы найлепшыя гады ў службе за чужое або ў нядолі ў чужым ярме дома, кешкаліся цяпер у цемры.

— Дый варочацца ж няма куды. Што было, тое пайшло з

дымам. Мая бедненькая жоначка й дачушка. Кáты са свету звялі. Куды ж мне цяпер кінуцца, што рабіць і з чаго пачаць? Як жа мне тут заставацца? Не знаю ні языка, дый гады не тыя. А калі б і ў Польшчу ехаць, дык ужо, мусіць, на тыя «адзыханяныя» землі пасулілі б... Божа ж мой, Божа! Як жа далей быць і што рабіць?

Слёзы, быццам гарох, пасыпаліся з вачэй дзядзькі звязнога. Пакуль нязручным рухам стараўся іх выцерці, адна слязіна ўпала на левыя грудзі й раздрабілася аб востры рог адной з чатырох зорак на сіняй берэтцы. Гэта былі зоркі за раны. Побач было з паўтузіна берэтак ад іншых крыжоў і медалёў.

— Калі б я ведаў, што вам парадзіць. Не плачце, супакойцеся,— прамовіў зусім непераконлівым голасам Спарыш, і перад вачыма памяці ягонай устала прыгорбленая, запрацаваная постаць свайго беднага гаротнага бацькі. Не мог глядзець на слёзы. Прыгадаўшы родных, ведаў, што тыя стогнуць у непасільным ярме. Дый ці толькі яны... Цэлы беларускі народ.

Сымон устаў і падышоў да акна. На сэрца нахлынула вялікая дэпрэсія. Глядзеў на захмаранае неба. Думкі разбягаліся, быццам тыя неспакойныя асеннія брытанскія хмары. А яны бесперапынна й стала плылі ў няведамае.

Парасткі на чужыне

I

Павуцінне сувязі між адзінкамі й групамі беларусаў Другога корпуса, так дбайліва й цярпліва снаванае й сплятанае ў адзін клубок у Італіі, было парванае-парастрасанае з пераездам у Ангельшчыну ўлетку 1946 года. Аддзелы войска параз'язджаліся й пасяліліся на новых месцах па цэлым абтоку. Адзінкі й групы страцілі сувязь. Спыніўся не толькі працэс вышукоўвання й выкопвання тых, што пазашываліся яшчэ раней і ў Італіі не былі знойдзенымі. Трэба было найперш устанавіць і спалучыць асноўную пражу сувязі самых цвёрдых і ініцыятыўных, што маглі б пасля навокал сябе разглядацца й вышукоўваць.

Перад беларусамі стала зусім новае, першараднае вагі пытанне: што далей? Войска канчалася. Трэба было рупіцца аб будучыні. Так удала пісалася пасля ў першых радках часопіса «На шляху»: «На шляху, а не дома, стаімо мы, выгнаныя з-пад родных стрэх вайной і чужацкай навалай. Мяркуем, дзе пайсці, куды кінуцца...»

Пытанні «дзе пайсці, куды кінуцца» лягчэй было б вырашыць арганізавана, грамадою. Патрэба беларускай арганізацыі адчувалася вельмі пякуча. Гэткім чынам ізноў пачыналася ад нітак сувязі, супольнага кантакту. Цэнтры пры 5-й і 3-й дывізіях былі ўтрымаліся, хаця не мелі сувязі міжсобку. Адшукацца дапамог старшыня Рады Беларускае Народнае Рэспублікі інжынер Мікола Абрамчык і рэдакцыя «Беларускіх Навін» з Парыжа. Пры іхняй дапамозе беларусы звязаліся не толькі міжсобку, але і з саюзам украінцаў Вялікай Брытаніі, управа якога добразычліва аднеслася да ініцыятараў праектаванай першай беларускай арганізацыі ў Ангельшчыне.

II

Каля лётнішча Бодні Эйрфілд у правінцыі Норфолк сканцэнтраваныя былі ўсе школы 3-й дывізіі. Вучань ліцэя Віктар Сянкевіч налічыў навокал сябе дваццаць трох беларусаў і пачаў аднаўляць працу, спыненую пераездам з Італіі. Група зактывізавалася. Адбываліся сяброўскія зборкі, супольна радзіліся й пастанаўлялі пра будучыя арганізацый-

ныя крокі. Устанавілася й пісьмовая сувязь з беларусамі іншых аддзелаў. Да Сянкевіча зноў сотнямі хлынулі пісьмы.

Дзейнікі з «двойкі» зноў паклікалі юнака й пыталіся, што пішацца ў карэспандэнцыі. Віктар адказваў, што панам з «двойкі» й так добра ведамы змест пісьмаў. Пачаліся новыя цяжкасці. На Сянкевіча ад шматлікіх палякаў пасыпаліся даносы. Давялося хлапцу развітацца, не скончыўшы школы, з навукай і ехаць у свой аддзел каля Лондана. Крыху пазней змусілі пакінуць працу выкладчыка ў гімназіі й прафесара Гука.

Увосень 1946 года ва ўкраінскай газеце «Наш кліч» з'явіўся Сянкевічаў заклік-артыкул. Аўтар звяртаўся да вайскоўцаў-беларусаў, каб адклікаліся, вышукоўвалі іншых, арганізоўвалі часовыя групы. Падкрэсліваў, што наспеў час да ўтварэння беларускае арганізацыі.

III

Праз знаёмых, што мелі сувязі між верхавіны польскае арміі, прафесар Гук умовіўся сустрэцца з шэфам штаба генералам Капанскім. Мэтаю было атрыманне афіцыйнага вайсковага дазволу на ўтварэнне беларускае арганізацыі самапомачы. Капанскі прыняў Гука й Сянкевіча ў кастрычніку. Да добра абгрунтаванае й матываванае просьбы беларусаў генерал аднёсся прыхільна й абяцаў выдаць аб гэтым адмысловы вайсковы загад. Адылі пасля гэтага два разы яшчэ давялося прафесару Гуку рабіць візіты да генерала Капанскага, каб папхнуць справу абяцанага загаду, што заграз дзесь у канцылярыі штаба. Віктару Сянкевічу, што жыў бліжэй Лондана, восем разоў трэба было ездзіць у сталіцу. Кожны раз ад'ютант раіў прыйсці заўтра. Агоркла юнаку цяганіна ўзад і ўперад, быццам тая рэдзька. Нарэшце пры дапамозе знаёмага палкоўніка пашанцавала.

Капанскі паклікаў Віктара ў кабінет і прасіў пачакаць, пакуль машыністка напіша тую доўгачаканую й так вартасную пісульку.

Тым часам распытваў юнака пра беларусаў, іхнія планы на будучыню ды пра іх колькасць у польскай арміі. Тон гутаркі быў сяброўскі. Генерала цікавіла, дзе, на думку Сянкевіча, павінны быць беларускія межы. На сценах кабінета вісела шмат мапаў. Віктар паказаў беларускія этнаграфічныя межы, уключыўшы Беласточчыну, Сувальшчыну й

Берасцейшчыну. Як некалі лейтэнант Пшэрэмбскага, зацікавіў Капанскага факт, што Сянкевіч быў каталіком і беларусам. Роспытам у гэтай справе адвёў колькі хвілін часу.

Націсканне з усіх бакоў зрабіла сваё. Загад быў выданы. На просьбу прафесара Гука капітан Загурскі, што меў добрыя кантакты ў польскай газеце «Дзеньнік польскі і дзеньнік жолнежа», пастараўся, каб газета змясціла вайсковы загад. Гэткім чынам шмат беларусаў даведалася, што ад гэтага часу, ці былі б яны ў наземных, паветраных ці марскіх польскіх збройных сілах, маглі належаць да свае беларускае арганізацыі самапомачы. Загад меў быць прачытаны і па ўсіх аддзелах, але шматлікія, незвычайныя беларусам афіцэры наўмысля яго ігнаравалі.

Віктар Сянкевіч, вярнуўшыся ў свой аддзел, з большай энергіяй узяўся за працу. Быў сакратаром у батальёне й таму познімі вечарамі пасля службовых гадзін мог карыстацца машынапіскай і рататарам. Праўда, стараўся рабіць гэта ўпотаіку ад начальства.

У працы арганізацыйнай і публіцыстычнай Віктар быў пачаткоўцам, асабліва калі ішла гаворка пра статут, камунікаты й іншыя справы афармлення. Тут на помач прыйшла даспеласць і дасведчанасць прафесара Гука. Стары настаўнік і арганізацыйны працаўнік яшчэ з Бацькаўшчыны цешыўся, што ў асобе маладога юнака знайшоў добрую тэхнічна-канцылярскую сілу. Хутка з'явіўся першы нумар часопіса «На шляху», пасля прыйшлі камунікаты й розныя пісьмы арганізацыйнага характару. Быццам жаўранкі напрудвесні, цешыла роднае слова рассяяных суродзічаў. Надыходзіў новы перыяд у жыцці выгнаннікаў. Лучыліся адзінкі й групы, на чужой глебе паказаліся парасткі новага беларускага арганізма.

Нягледзячы на афіцыйны характар захадаў, шмат беларусаў не магло пазбыцца нагнанага да гэтага часу палякамі страху перад самавыяўленнем. Арганізаванне ішло марудна. У кожным амаль аддзеле меншыя афіцэры стаўлялі розныя перашкоды. Адны застрашвалі, фабрыкавалі інтрыгі й плёткі, іншыя адмаўлялі, трэція ігнаравалі просьбы ініцыятыўных арганізатараў, чацвёртыя адкрыта ставілі перашкоды й не дазвалялі ані нарадаў, ані тварэння аддзелаў. Перамагаў ранейшы недавер і нялюбасць палякаў да ўсяго чужога.

Адылі арганізацыйнага прагрэсу беларусаў не ўдалося ім спыніць. Хутка расло новае цела. Выяўляліся людзі,

дужэў нованароджаны арганізм. У Лондане навокал двух першых ініцыятараў збіралася кіраўнічая група. Адбываліся паседжанні часовае ўправы Згуртавання беларусаў у Вялікай Брытаніі, рабіліся планы першага агульнага з'езда, апрацоўваўся праект статута, абмяркоўваліся планы куплі першага Беларускага дома.

IV

Зімовым вечарам 1947 года ў перапоўненай піўнушцы лонданскага раёна Сого пры колькіх сталах на покуці сядзелі тры групы маладых жаўнераў. Сталы былі застаўленыя пляшкамі й шклянкамі з півам. Жаўнеры не прыглядаліся, здавалася, да каляровай публікі, што тут збіралася. Таўставая жанчына сярэдніх гадоў, перакуліўшы, відаць, некалькі порцый віскі, барабаніла разбразганым піянінам і падпітым голасам то цягнула «My Johny is over the ocean», то зноў вярталася да «Only Five minutes more»*.

Пры адным стале сядзелі Віктар Сянкевіч, Кастусь Дзежка, Віктар Караткевіч і Сымон Спарыш. Па суседству былі сябры, з якімі некалі пачалі супольную вандроўку з Паўночных казармаў на менскім бруку. Ад гэтага дня мінула два з паловаю гады. Час узбагаціў іх вялікай практыкай, прыспорыў цярпенняў і выкінуў на чужы незнаёмы бераг. У сэрцах гарэў нязгасны зніч вялікага кахання да паняволенага народа. Няведанне лёсу пакінутых дома блізкіх й найдаражэйшых, вечная журбота па родных, цяжкое перажытае ды няпэўнасць заўтрашняга адлюстравалася як на іхніх выглядах, так і ў духовах істотах. За пару з лішнім гадоў перажылі тое, што людзі ў нармальныя мірныя часы праходзяць за дзесяткі, калі наогул спатыкаюць на жыццёвых дарогах сваіх нейкія ліхалеці.

У піўнушцы пры сталах былых менскіх кадэтаў вяліся ажыўленыя гутаркі. Шмат хто даўно міжсобку не сустрэўся. Заўтра мае адбыцца першы агульны з'езд Згуртавання беларусаў у Вялікай Брытаніі, і гэта падзея была для іх не толькі днём супольнае сустрэчы, але й пэўнага трыумфу. Як-ніяк будавалі новае, пракладалі новыя шляхі на тым агульным шляху, які некалі мае завярнуць на вызваленую Бацькаўшчыну.

Пад хмяляком дзяліліся цяпер рознымі згадкамі з перажытага, чутага, бачанага. Нагода ж была першая й агульная.

* «Мой Джоні над акіянам», «Толькі пяць хвілін» (англ.).

— Маладзец ты, Віктар. Адным словам, Капанскаму, кажаш, межы беларускія паказаў. Нявузка! — гаварыў Сянкевічу Кастусь Дзежка. — За тваю працу мала цябе пахва-ліць, але, мусіць, прыйдзеца й паставіць. Як ты думаеш, Сымон?

— Прапанову падтрымоўваю.

— Гэй! — паклікаў Дзежка кельнара й замовіў чатыры віскі.

— А ты помніш, Кастусь, як мы ў Занеўскага твае боты ў Вільні на адыходзе з Бацькаўшчыны прапілі? — прыгадаў Віктар Караткевіч.

— І добра зрабілі, а то чорту рагатаму Венцю заста-ліся б.

— Хапіла яму й Сымонавага кажушка.

— Ха-ха-ха! — зарагаталі дружна два Спарышовы сябры.

— Ты, мусіць, не ведаеш, Сянкевіч, пра Сымонаў кажу-шок. Трэба будзе табе пры нагодзе расказаць, — прыабяцаў Дзежка, а Віктар Сянкевіч слухаў з ветлівай загадкавай усмешкай.

Кельнар паставіў перад хлопцамі чатыры порцыі шат-ландскага віскі.

— Ну то, хлопцы...

— За што ж вып'ем?

— Ты, Дзежка, прапануй.

— Сябры, як паперакульваем чаркі, то вобземлю іх, бо будзем піць тост за нашу галоўную мэту! — прыўстаў Дзежка, а за ім і сябры.

— Добра. Дык аб гэтай мэце давай.

— Сябры! Прапаную выпіць за хуткае вызваленне нашае Бацькаўшчыны! І давайце будзем старацца ўсімі сіламі, каб тое вызваленне прыспешыць!

— За вызваленне!

У адзін міг апусцелі чаркі й адна за другой пырснулі кавалкамі дробнага шкла на падлозе ў кутку.

— Брава, хлопцы! — захапіўся Дзежка й зрокам ня-віннага сустрэў устрыжаны погляд кельнара. Падхмеле-ная публіка прыціхла, зацікавіўшыся водгаласам шкла.

— А ты чаго, брат, так перапалохаўся? — гаварыў Дзежка кельнару. — За чаркі зараз плачу. Мы пілі за вызва-ленне! Разумееш? Адкуль ты можаш разумець. Ты думаеш, братка, што Гітлер быў найгоршы, але пачакай. Ты не ведаеш маскалёў!

V

Назаўтра вялікая зала ў будынку на Ліндэн Гардэнс была перапоўненая жаўнерскай масай. Паз'язджаліся з розных аддзелаў чужое арміі, з усіх закуткаў Вялікае Брытаніі. Сабралася звыш паўтары сотні сяброў і дэлегатаў. Было б, пэўна, больш, калі б не перашкоды шматлікіх афіцэраў, якія адмаўляліся выдаваць пропускі на гэты, паводле іх, некарысны для польскіх інтарэсаў з'езд. Але лёд быў праламаны. Першы з'езд Згуртавання беларусаў Вялікае Брытаніі меў быць асноўнай вехай на шляху да самавыяўлення й згуртавання беларусаў з польскае арміі, а пасля й іншых беларускіх эмігрантаў у Ангельшчыне.

І гэтыя сябры й дэлегаты арганізацыі, першыя жаўранкі першага ў гісторыі беларускага з'езда-злёту ў Ангельшчыне, адчувалі ўрачыста-святочны настрой дня. Як-ніяк гэта яны, сыны працоўнага беларускага народа, сёння яшчэ жаўнеры-выгнаннікі, мелі палажыць трывалкія падваліны пад першую беларускую нацыянальна-грамадскую арганізацыю на гэтым імглістым абтоку. Вонкавай адзнакаю святочнасці і ўрачыстасці была вялікая «Пагоня» на сцяне й засланы нацыянальным бел-чырвона-белым сцягам стол прэзідыума.

Тыя, што гадамі не бачыліся, доўга й сардэчна сціскалі рукі, знаходзілі згубленых, здабывалі новых сяброў, смялелі й нанова ажывалі духам у вялікай роднай грамадзе. Былі між іх тыя, што належалі да сваіх арганізацый дома, былі й такія, якім ніколі не давялося быць сябрамі беларускіх гурткоў. І вось першы раз на вольнай, хоць і чужой зямлі з'ехаліся яны, як вольныя людзі, каб абгаварыць і наладзіць справы, якія ўсім роўным цяжарам ляжаць на сэрцах. І самі радзіць, пастанаўляць будучь, супольныя раны гаіць і моцы ў далейшым змаганні за вызваленне Бацькаўшчыны набіраць.

Старшыня Часовае ўправы ЗБВБ прафесар Гук адкрыў з'езд і цёплымі словамі вітаў сяброў і дэлегатаў. Гаварыў з узрушэннем, але выразна й паволі, быццам стараючыся нацешыцца свядомасцю гістарычнага моманту.

— Сабраліся мы тут сягоння, — гаварыў ветэран беларускага незалежніцкага руху, — каб палажыць цвёрдыя асновы пад нашу першую незалежніцкую грамадскую арганізацыю ў Вялікай Брытаніі. Дзеля развагі дзвюх асноўных праблемаў з'явіліся мы ўсе ў Лондан; першая з іх — гэта праблема нас саміх, значыцца, нашага перадусім арганізацыйнага, а ў не меншай меры й прыватнага, індывідуальнага

жыцця на чужыне, а другая — гэта праблема нашай паняволенай Бацькаўшчыны.

Мы ўсе сёння стаім на парозе новага й няведамага. Войска канчаецца. Мусім ісці ў цывільнае жыццё, выбіраць сабе месца жыхарства да часу, як мы надзеёмся, не так далёкага павароту на вольную Бацькаўшчыну. У сувязі з гэтым перад кожным з нас паўстае шмат праблемаў. Шматлікія з іх кожны з нас вырашыць самастойна, але будучы і такія, якія лепш і з большым поспехам вырашым супольна. Гэтае вырашэнне й дапамога міжсобку й будзе адной з асноўных мэтаў нашай новапаўсталай арганізацыі.

Бацькаўшчына наша знаходзіцца сёння ў маскоўска-бальшавіцкай няволі. Народ беларускі стогне ў непасільным ярме маскоўскай калгаснай паншчыны, чужынцы паступова й метадычна эксплуатаюць ягоныя матэрыяльныя багацці й людскія рэзервы. Народ не мае ніякага голасу ў справах свайго жыцця й будучыні. За яго й ад імя яго гавораць тыя, што яго прыгнятаюць. Бальшыня нас тут прысутных шмат цярпела пад ціскам нялюдскай маскоўска-бальшавіцкай бязбожнай сістэмы й дасканала ведае, ці можа ўяўляць сабе тое жахлівае палажэнне, у якім апынуліся нашы суродзічы на Бацькаўшчыне.

Дзякуючы незалежным ад нас абставінам, знаходзімся мы на гасціннай ангельскай зямлі й хоць будзёншчына наша — цяжкая, будучыня — цёмная, а сэрцы нашы стала тужаць за Бацькаўшчынай, мы — вольныя людзі. Мы маем адно незаменнае й для жыцця неабходнае, чаго не мае паняволены народ наш: вольнасць слова, рэлігіі, згуртавання, прапаганды, прыватнай собскасці й шмат іншых вольнасцяў.

Такім чынам, само палажэнне наша накладае на нас вялікія абавязкі. Перш за ўсё, безумоўна, як я ўжо раней успомніў, будзем тут на з'ездзе радзіць і абмяркоўваць, як дапамагчы самім сабе. Грамадою гэта зробім лягчэй і хутчэй. Але не забываймася аб нашым асноўным абавязку, гэта аб тым, што мы, як згуртаваная ўжо й сільная адзінка, мусім расказаць свету аб здзеках над нашым народам, аб ягоным змаганні за вольнасць і незалежнасць, аб тым, што народ не жадае ўлады Масквы, што хоча сам гаспадарыць без прымусу крамлёўскіх чыноўнікаў і іхніх падхалімаў. Вольны свет пра наш народ і ягонае вызвольнае змаганне ведае мала або й зусім не чуў. Тут і ёсць наша асноўнае заданне: праз нашу грамадскую й палітычную працу, як тут,

у Вялікай Брытаніі, так і ў іншых краінах пасялення беларускае эміграцыі, расказаць вольнаму дэмакратычнаму свету праўду аб беларускім народзе, ягоным змаганні, правах ды абмабілізаваць яму дапамогу...

Прафесар Гук гаварыў даволі доўга. І расла, слухаючы яго, першая згуртаваная беларуская грамада ў Вялікай Брытаніі. Расла ўліванымі ў сэрца надзеямі, свядомасцю сілы ў супольнасці і ў рэалізацыі агульных заданняў і абавязкаў. Расла, будуючы першы, мо й часовы, дом на чужыне, каб спрычыніцца пазней да пабудовы вольнага агульнанароднага. І рыхтавалася ісці штурмаваць недаступныя да гэтага часу чужыя ўрады, амбасады, арганізацыі, прэсу, каб несці праўду пра Беларусь, каб знаёміць чужых і прыхільных з лозунгам вызвалення, каб мабілізаваць паняволеным дома дапамогу. Ставіла першыя вехі на шляху сваім, каб у будучыні не паўтарылася тое, што было ў мінулым, і каб беларускі народ, калі прыйдзе наважальны дзень, меў за межамі вушы, што прыслухоўваліся б, сэрцы, што спачувалі б, галасы, што закінулі б слова, і рукі, што дапамаглі б.

Таронта, 1958—1960

Пасля першых адгалоскаў

Кожнаму аўтару, асабліва калі праца ягоная паважная тэмай і размерам, карціць ведаць думку чытачоў. У эміграцыйных абставінах водгукі й крытыка асабліва вартасныя, беручы на ўвагу, што ўмовы для творчасці тут цяжкія й неспрыяльныя. Гэткі ўжо лёс палітычнага эмігранта.

Мінуў ужо блізка год ад часу, як «Змагарныя дарогі» трапілі ў рукі чытачоў.

Паводле першых адгалоскаў цяжка меркаваць яшчэ аб вартасці працы, ды хіба ж аўтару адно выпадала б сядзеццэ і прыслухоўвацца, як ганяць ці хваляць. І гэты скупы артыкул з'явіўся не з намерам самагратыфікацыі. Адылі пэўныя рэчы ўжо цяпер уважаю сваім абавязкам высветліць.

Найперш хочацца падзякаваць чытачам, што вусна ці пісьмова выказалі аб успомненым творы свае думкі. Іхнія выказванні з'яўляюцца да гэтага часу адзіным і, бадай, ці не найлепшым барометрам, які не толькі ў адносінах да «Змагарных дарог», але ў ладнай меры вымярае наогул ступень літаратурнай зацікаўленасці нашага эміграцыйнага грамадства.

Мімабегам аддаю вялікае дзякуй усім супрацоўнікам «Бацькаўшчыны»* ды іншым добразычлівым сябрам, што прыйшлі мне на дапамогу пры распаўсюджванні кнігі, збіранні й складанні ахвяраў на пакрыццё даўгоў за выданне яе. Даўгі гэтыя яшчэ адно напалавіну пакрытыя, і тых, што змаглі б далей дапамагчы, прасіў бы гэта зрабіць.

Да гэтага часу нарабілі найбольш шуму пераважна моманты палітычна-вайсковага характару, адлюстраваныя ў кнізе. На іх і хачу спыніцца.

Збіраючы матэрыялы для «Змагарных дарог», у свой час я прасіў шмат каго, каб памаглі інфармацыямі. Ад часу апошняе вайны сплыло шмат вады. Тое, што тады магло паказацца нам у светлых колерах, сёння выглядае чорным або наадварот. Групавае палітыканства на эміграцыі шмат чаго больш зацямяніла, чым высветліла. З перспектывы часу лягчэй ацэньваць падзеі, характарызаваць людзей адно тады, калі ёсць доступ і да людзей, што бралі ў іх удзел, і да архіўных матэрыялаў, ды калі ёсць умовы да гэтага.

Калі ж няма такіх перадумоваў, тады ствараецца зусім ад-

* Газета беларускае эміграцыі, што выходзіла з 1947 года ў Мюнхене.

менная і для бальшыні тых, што й жадалі б такія працамі займацца, прост-напрост немагчымая сітуацыя. Усё гэта добра мне было ведама.

Беручыся за працу над «Змагарнымі дарогамі», давялося разлічваць адно на добрую волю людзей, што былі ў віры беларускіх гістарычных падзеяў ды маглі больш-менш аб'ектыўна ацэньваць іншых і інтэрпрэтаваць выпадкі ці нават прыгадваць простыя факты. Шматлікія людзі, выказванні й інфармацыі якіх былі нагвалт неабходнымі дзеля аб'ектыўнага асвятлення падзеяў, зусім не рэагавалі на мае звароты, уважаючы, відаць, што, як той казаў: «Вось там нехта зноў носіцца з нейкім праектам, з якога й так выйдзе пшык». З іншымі ж, на вялікі жаль, нават не ўдалося ўстанавіць пісьмовага кантакту. І вось давялося арганізаваць, ацэньваць, уважваць, перасейваць тое, што было вядома, ды і намагацца на гэтай аснове знайсці нейкі аб'ектыўны вобраз як характарызаваных падзеяў, так і ўдзельнікаў іх. Не ўсюды гэта ўдалося.

Ужо пасля выхаду кнігі з водклікаў прыйшло шмат новага й цікавага. Гэты новы матэрыял будзе, безумоўна, выкарыстаны некалі пры перапрацоўцы твора для перавыдання (на вольнай Бацькаўшчыне!). Пакуль жа тое будзе, ужо цяпер хачу выправіць адну прыкрую памылку, бо ёсць гэта мой маральны і аўтарскі абавязак.

Праз няведанне некаторых фактаў і без дрэнных задніх думак у кнізе зроблена вялікая крыўда былому камандзіру афіцэрскае школы БКА у Менску капітану Ласкутовічу. На вялікі жаль, былыя вучні гэтай школы яшчэ й сёння маюць дрэнную думку аб капітане Ласкутовічы, а я гэты крывы вобраз заслужанага беларускага школьнага працаўніка, вайскоўца й насамперш вялікага патрыёта, дзякуючы недастатковым або фальшывым інфармацыям, замацаваў у сваёй кнізе.

За гэта прашу капітана Ласкутовіча мне выбачыць і хачу падаць да ведама высветленыя факты.

Атрымаўшы загад аб эвакуацыі з Менска, капітан Ласкутовіч папрасіў капітана Мікулу, каб на час пераняў школу, бо сам хацеў заехаць па сям'ю. Мікула згадзіўся. Не дастаўшы дазволу ад камандуючага БКА на адлучку па сям'ю, Ласкутовіч звярнуўся да прэзідэнта БЦР, які даў яму дазвол. Раніцаю 29 чэрвеня капітан Ласкутовіч, прадставіўшы капітана Мікулу кадэтам, развітаўся з юнакамі.

Ажно 2 ліпеня, пасля шматлікіх прыгодаў, ужо разам з сям'ёю, ён далучыўся да школы ў Вільні.

Усюды быў вялікі хаос. Беларускія цывільныя й вайсковыя ўлады не мелі ніякага кантролю над адступаючымі цывільнымі й жаўнерамі.

Бачачы гэта ды намагаючыся вярнуць нейкую арганізаванасць, капітан Ласкутовіч наважыўся звярнуцца з пэўнымі прапановамі да прэзідэнта БЦР, што пераездам затрымаўся ў Вільні. Найбольш баяўся Ласкутовіч таго, каб гітлераўцы не паслалі на бойню не вышкаленых «зьялёных» кадэтаў з ягонае школы. Таму й хацеў адвесці іх як найдалей ад фронту.

Якая ж была рэакцыя Астроўскага?

Выслухаўшы камандзіра школы, ён выдаў пісьмовы загад, па-водле якога капітан Ласкутовіч звальняўся з займанага становішча. Старшы лейтэнант К-і быў прызначаны камандзірам школьнае роты, а капітан Мікула быў затрыманы пры школе як прадстаўнік ад БЦР. Паінфармаваўшы двух апошніх аб зменах, капітан Ласкутовіч усё ж наважыўся трымацца школы, памагчы юнакам ад'ехаць найдалей ад фронту, каб немцы іх не кінулі ў агонь. Характэрна, што з прычыны нейкага дзіўнага недагляду найбольш зацікаўленыя асобы (значыцца, самі кадэты) нічога афіцыйна так і не ведалі аб змене каманды. Вось чаму, калі капітан Ласкутовіч адлучыўся ад школьнае роты ў Полацку ды разам з сям'ёй паехаў у Нямецчыну, нехта сказаў, што камандзір школы «змыўся» ці проста «пакінуў нас». Аж да сённяшняга часу ў свядомасці шмат каго пануе памылковая думка, нібыта капітан Ласкутовіч быў дэзерцірам, што ў святле вышэйсказанага з'яўляецца няпраўдай.

Не ўсім ведама, што капітаны Мікула й Ласкутовіч, пабачыўшы безгалоўе ў БЦР, былі добра прадыскутавалі і ўстанавілі агульны кірунак дзеяння на будучыню. У ім прадбачвалася арганізацыя Беларускага войска (не СС ці паліцыі) пад нацыянальным сцягам, папаўненне школы БКА й навучанне афіцэрскіх кадраў, магчымая сувязь з заходнімі хаўруснікамі й пераход на іхні бок дзеля рэалізацыі ідэі вызвалення Бацькаўшчыны. У святле гэтага факта й лягчэй зразумець апісанае ў «Змагарных дарогах» выступленне капітана Мікулы на канферэнцыі ў Эльбінгу. Будучы там адным са старэйшых беларускіх афіцэраў, не спадзеючыся ад малодшых актыўнай падтрымкі на канферэнцыі, ён, мусіць, трымаўся той, узгодненай з Ласкутовічам ідэі.

Пэўна ж, Мікула не быў фантазёрам. Як тады вытлумачыць тое, што кінуў маскалям у вочы: «Даволі намі камандавалі маскалі! Гэта нашы людзі, і дывізія будзе наша!»? Хіба што спадзяваўся на нейкі пралом, ці быў гэта крык роспачы бяссільнага геройскага сялянскага сына!

Кадэты школы камандзіраў БКА не мелі магчымасці бліжэй пазнаць капітана Ласкутовіча. Шмат каму ён выдаваўся «надзьмутым, напампаваным, з вонкавай палітурай». Відаць, ён належыць да людзей, што не адразу адкрываюцца, адносна іх на першы погляд памыляешся, а пасля, пазнаўшы іх бліжэй, прыемна расчароўваешся.

Такім было й маё знаёмства з капітанам Ласкутовічам. Ці ж трэба яшчэ казаць, што я задаволены тым, што мой першы погляд быў памылковым.

К. Акула

«Бацькаўшчына», 24 лютага 1963 г.

Змест

Уладзімір Арлоў. Змагарныя шляхі Кастуся Акулы..... 5

ЧАСТКА УВОДНАЯ

Гітлераўская акупацыя Беларусі ў 1941—1944 гадах

Адміністрацыйны падзел	15
Школьніцтва	15
Арганізацыі	16
Культурнае жыццё, выдавецтва, прэса	17
Гітлераўская палітыка вынішчэння й дапаможныя акупанты Беларусі	17
Беларускія збройныя аддзелы	26
Беларуская цэнтральная рада й Радаслаў Астроўскі	36
Колькі слоў аб галоўных злачынцах	40

ЧАСТКА ПЕРШАЯ

Менск — Альткірх — Марсель

Неадчыненая школа	43
Крывавае ноч у Вільні	59
Коўна — Вірбален — Кёнігсберг	76
«Kein Russland»	95
Капітан Мікула і ўтварэнне трыццатае дывізіі	105
Марш у Прусію. Страйк за «фарфлюктар». Альбрэхтаў	119
Падарожжа ў Францыю	133
Безансон — Вальдагон	140
Пераход да макісаў	158
Рэпрэсіі й ахвяры	171
Група Грамыкі ў макісаў	174
Адгалоскі	180
Батальён Мураўёва	189
Набліжэнне	210
Чалавек, якога немцы не маглі застрэліць	227
Лейтэнант Сцервін	239
Ноч і святанне	256
Сан Брэгіл	268

ЧАСТКА ДРУГАЯ

Берлін — Цвізель — Неапаль — Балонья

Кляймо нячысціка	285
На сонечным узбярэжжы	300
Скрыготы і ўздрыгі	317

Вегетацыя	341
Беларуская цэнтральная рада ў Берліне. Генерал Езавітаў, Астроўскі й Шувалаў	350
Дывізія «Беларусь»	361
Над Сэньё	369
Наступ між цвітучых садоў	391
Загуба генерала Езавітава	410
Дывізія «Беларусь» пераходзіць да амерыканцаў	416

ЧАСТКА ТРЭЦЯЯ

Балонья — Лондан

Зародкі	433
Падарожжа Сымона Спарыша	441
«Out of Bounds»	453
Імглістыя берагі	466
Самагубства Рачыцкага й людзі восьмага курса	477
Родны зніч	500
«Прычына — веравызнанне, нацыянальнасць»	520
Матэра	531
Асеннія хмары	552
Парасткі на чужыне	559
Пасля першых адгалоскаў ,	567

Акула К.

А44 Змагарныя дарогі: Раман/Прадм. У. Арлова.— Мн.: Маст. літ., 1994.— 572 с., іл.— (Галасы беларускага замежжа).

ISBN 5-340-01458-4.

Раман вядомага пісьменніка беларускага замежжа Кастуся Акулы прывечаны лёсу Беларусі і беларусаў у гады другой сусветнай вайны, віхура якой на паўстагоддзя разлучыла аўтара з Бацькаўшчынай. Камусьці яго погляды і ацэнкі могуць здавацца спрэчнымі, але ў любым выпадку чытачу будзе цікава пазнаёміцца са сведчаннямі чалавека, што бачыў вайну знутры і заслужыў за барацьбу з гітлераўцамі баявыя ўзнагароды.

882060000—099

А _____ БЗ 21—94

ББК 84(4Бел)6

М 302(03)—94

Літаратурна-мастацкае выданне

АКУЛА КАСТУСЬ

Змагарныя дарогі

Раман

Рэдактар *У. А. Арлоў*. Мастак *А. І. Цароў*. Мастацкі рэдактар *А. І. Дрозд*. Тэхнічны рэдактар *Л. М. Шлапо*. Карэктары *І. М. Паланейчык*, *Я. А. Бебель*.

Здадзена ў набор 04.01.93. Падп. да друку 13.07.94. Фармат $84 \times 108^{1/32}$. Папера друк. № 1. Гарнітура тып Таймс. Афс. друк. Ум. друк. арк. 30,24. Ум. фарб.-адб. 30,24. Ул.-выд. арк. 31,83. Тыраж 6000 экз. Зак. 704.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура» Міністэрства культуры і друку Рэспублікі Беларусь. Ліцэнзія ЛВ № 3. 220600. Мінск, праспект Машэрава, 11.

Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграфкамбінат МВПА імя Я. Коласа. 220005, Мінск, Чырвоная, 23.

Выдавецтва
«Мастацкая літаратура»

У новай серыі

«Літаратурныя помнікі Беларусі»
выйшла

«КНИГА ЖЫЦІЙ І ХАДЖЭННЯЎ»

рыхтуюцца да друку кнігі:

ЛЕТАПІСЫ І ХРОНІКІ

ДЫЯРЫУШЫ. ДЗЁННІКІ

Выдавецтва
«Мастацкая літаратура»

У новай серыі
«Галасы беларускага замежжа»
выйшла кніга:

ЯНКА ЮХНАВЕЦ

Сны на чужыне
Вершы

рыхтуюцца да друку кнігі:

ЮРКА ВІЦЬБІЧ

Плыве з-пад святой гары Нёман
Апавяданні. Эсэ. Публіцыстычныя артыкулы

МІХАСЬ КАВЫЛЬ

Непагасная зорка Венера
Выбраная паэзія

КАСТУСЬ АКСУЛЯ

ЗМАГАДЖЫЦА ДАРОГІ